प्रकाशकांचें निवेदन

समग्र सावरकर वाङमय या ग्रथमालेतील दुसरा खड कथा–कादवरी हा आज प्रसिद्ध होत आहे या खडात स्वातत्र्यवीर वि दा. सावरकर याचे प्रामुख्याने कथावाङमय ओकत्रित केलेले आहे. 'काळें पाणी' व 'मला काय त्याचे ?' या त्याच्या कादबऱ्या यातच समाविष्ट केल्या असल्याने या खडास 'कथा–कादवरी खड' हे नाव दिले आहे

सावरकराच्या सर्व कथा किंवा गोष्टी या करमणुकीकरिता लिहिलेल्या नसून समाजात राष्ट्रधारक व क्रान्तिकारक विचार प्रसृत करण्याचे ओक अुपयुक्त साधन म्हणून त त्यानी वापरलेले आहे सावरकराच्या सर्वच कथा, कादवरी किंवा गोष्टी या वास्तववादी असून त्यात प्रत्यक्ष घडलेल्या घटना प्रसगाची नावे बदलून व सगति जुळवून लिहिलेल्या असल्यामुळे त्या कथा असल्या तरी कल्पित कथा नसून सत्य-कथा आहेत

अितिहासात जसा ओका घटनेभोवती अनेक व्यक्तींच्या विविध कृत्याची गुफण केलेली असते तर कथावाङमयात काही प्रमुख व्यक्तीच्या भोवती अनेक घटनाची गुफण केलेली आढळते पण या कथा वास्तव घटना असल्यामुळे त्याना अितिहासाचा जिवतपणा आहे व त्या विचारधनाने खचित आहत

सावरकराच्या गोष्टी–समाजचित्रें ५०१–६१

गाणे मात्र त्याच्या तोंडाबाहेर निघण्याचे अकस्मात् बंद झाले. मालतीला वाटेंन की, ओव्या म्हणताना आजीला दम लागला ह्यामुळे ती सहसा चूप बसली असावी. आजीला विसावा द्यावा आणि गाण्याची गोड लहर तिला आलेली होती तीही अुडू नये म्हणून आपली पाळी आली असे समजत ती स्वत च पुढच्या ओव्या म्हणू लागली. तिच्या आजीने तिला ज्या ममतेने रसरसलेल्या ओव्या म्हटल्या होत्या त्याच्या त्या गोड शब्दाशब्दागणीक तिच्या हृदयाला आनंदाच्या गुदगुल्या झाल्या होत्या. प्रियकराच्या प्रेमळ आराधना अैकण्याची ओढ लागण्याच्या आधी मुलींना आजीच्या रुढिबाळ कौतुकासारखी गोडी दुसऱ्या कशात बहुधा वाटत नाही.

संध्याकाळच्या वेळी पश्चिमेकडची समोरची बाजू अुघडी असलेल्या आपल्या ओटीवरच्या झोपाळ्यावर बसलेली ती सुरेख सडपातळ बांध्याची किशोरी आपल्या सुस्वर गाण्याची माधुरी आपणच अुपभोगीत अुंच अुंच झोके घेअू लागली. झोपाळा जेव्हा बाजूच्या अुंचीवरून अुतरत असता वाऱ्याने तिच्या पाठीवरचा पदर फडफड करीत जेव्हा अुडे, तेव्हा वाटे की, संध्याकाळी दूरवरच्या घरट्याकडे अुडत जाणाऱ्या कोण्या सुंदर पक्ष्याच्या घव्यातील मागे राहिलेले हे पाखरूही असे पक्ष

समग्र सावरकर वाङ्मय

खंड २ रा

कथा-कादंबरी विभाग

सावरकरांच्या गोष्टी—समाजचित्रें ५०१–६१२

योगानंदाविषयी गावातील कुटाळ टोळीतही काही टवाळकी होऊं नये इतकें ांचें वर्तन देवलसी, निर्लोभ, सरळ आणि साधें असे. भजनात ते रंगले म्हणजे ा सत्पुरुषाचें, जगाचें वा देहाचें भानच सुटे असें दिसे. त्यांची मुख्य साधना भजन च असे. बाकी कोणताही ढोंग-धत्तुरा त्यांच्या मठात दिसत नव्हता. शिष्यसंप्रदाय ात्र भरपूर, त्या साधूच्या मागे मागे शिस्तीनें चालताना, मठात शिस्तीनें वागताना हमी आढळे. मथुरेतून त्यांचा तळ आता लवकरच हलणार होता, त्यासाठी ह्या विटच्या सप्ताहात भजनाची धुमश्चक्री चालू होती. शेकडो लोक रात्री तेथे दाटत

तुम्सी मगन भये । हरिगुणगानमें ॥
मगन भये । हरिगुणगानमें ॥ ध्रु०॥
कोअी चढे हाथी घोडा पालखी सजावे ॥
साधु चले पैंया पैंया चिंटिया बचावे ॥
मगन भये । हरिगुणगानाम ॥ तुम्सी०॥

झांजाचा झणझणाट खताचा विदुन विदु थरथरवू लागला भक्तिरसाच्य डोहात सारा समाज जणू डुबत होता। हरिनामावाचून अितर कोणत्याहि मनोवृत्तीचा ध्वनि अैकू यअीनासा झाला, पण तो अेकाचा दुसऱ्याला तेवढा अेक येअीनासा झाला का ज्याला त्याला देखील अैकू यत नव्हता, ते कोणी सांगावे?

अितक्यात त्या अुच चढलेल्या शतकंठनिनादी सुराला अुतरवीत पदाची चरणे योगानंदजी अेकटेच अितक्या तल्लीनपणे म्हणू लागले की शिष्यादिक भजनिकांनी झांजाची गोंगाटी साथ बंद करून चिपळ्याची साथ धरली 'तुम्सी मगन भये हरिगुणगानाम ॥' हे चरण गोड अुलटापालटीने हळुवार सुरात गात गात योगानंद अुभे राहिले

त्या पदाचा अर्थ काही योगानंद सांगत नव्हते पण ज्यांना कळे त्यांना त्य भजनात अर्थाचे ग्रंथ अैकू यत ह्या जीवनाची साधना जो तो आपल्या आवडीप्रमाणे आचरीत आहे, आनंदाच्या मागे जो तो लागला आहे कोणी भोगातून तर कोणी योगातून, जशी ज्याची आणि जितकी ज्याची मनाची अुन्नति तशी त्याची आवड 'स्वभावो मूर्ध्नि तिष्ठते।' तेव्हा बाह्य साधनाचा वाद हवा कशाला? तुम्हांला आनंद होअील त्यात तुम्ही रमा त्यांना आनंद होअील त्यात ते रमोत माझ्यापुरते विचाराल तर तुम्सी मगन भये। हरिगुणगानाम । हरिगुणगानाम । हरिगुण

अर्धी वाट दाटीने रेचारेचलेली. तीतून शिष्याने रमाबाआींना जवळजवळ ओढीतच आणले 'जा, आता सडक घरी जा' तिथे सुरलेल्या दोन्ही माताओंना आधीच नेअून पोचवले आहे.' असे आश्वासून उत्तर अैकण्यात वेळ न दवडता तो शिष्य अितर कोणी स्त्रीमाणूस दाटीत सापडले असल्यास त्याला वचावून घरी पोचवण्यासाठी निघून गेला, दाटीत मिसळला

रमाबाआी धडधडत्या हृदयाने झपाझप पावलांनी घरी चालल्या स्वामीजींनी अैवढ्या दगलीत आपणा सर्वांची अितकी विशेष काळजी घेअून घरोघर पोचवावे हे अुपकार अेकीकडे आठवीत आणि दुसरीकडे मालती दाराशीच आपली वाट पहात किती घाबरलेली असेल तें चिंतीत त्या घराशी आल्या अंधारातून त्यांनी ओटीवर पाहिले, पण मालतीची वा कोणाचीच चाहूल लागेना. वदील लावून पाहिले, दाराला कुलूप जसेच्या तसेच! मालती पुढे आल्याचा काहीच सुगावा नाही भजनाच्या शेवटी जी रेटारेटी झाली, त्यात चगरलेली मालती ओक्साबोक्शी रडते आहे, असा

लिल्या मालतीच्या केसांच्या अस्ताव्यस्त बटा हाताने सारून, तिचें तोंड पाळून, पांघरूण नीट घालून मग हसतमुखाने सडासंमार्जनाला लागायची त्या ीला नित्याची निश्चित सवय ! त्या अथरुणावरील ते लाडकें मुखमंडळ आज दिसेना. हृदयात धडकी भरली, वाओीट तेच विचार मनात अुसळून आले, पण मनांत देखील न अुच्चारता रमाबाओी ज्या अुठल्या त्या तडक नायडूबाओींच्या कडे मालतीच्या शोधाला निघाल्या.

पण वाट चालून थोडया पुढे जातात तोंच रमाबाओीना नायडूबाओीच पल्याकडे येताना दिसल्या आणि त्या अेकटया !

घावऱ्या घावऱ्या रमाबाओीनी विचारले, ' म्हणजे ! मालती कुठे आहे ? '

आश्चर्याने नायडूबाओी अुत्तरल्या, ' म्हणजे ! मालती तुमच्याबरोबर गेली, णून मला स्वामीजीच्या अेका शिष्यानेच सांगितले ! '

' अग बाओी ! माझी मालती ! कुठे ही असेल ती ? '

सद्‌गदित कंठांत अडखळलेले असे काही शब्द अुद्‌गारीत रमाबाओी अेखाद्या ठामारल्या हुंदके देत रडू लागल्या,

नायडूबाओी त्यांच्याहून धीराच्या बाओी होत्या किंवा त्यांच्या पोटची अेकुलती पवर लेक काही हरवलेली नव्हती. म्हणूनही त्यांचा धीर टिकून राहिला असावा. माबाओींना हात देत त्या म्हणाल्या.

' असं काय घाबरता अगदी ? तुम्हाआम्हा साऱ्याच स्त्रियांना जसं स्वामीजींनी वृद्धया माणस धाडून दंगलीतून सोडवलं तसंच मालतीला पण वचावून भाळून ठेवलं असलंच पाहिजे. चला, स्वामीजींकडे जाअू या प्रथम. मालती होय होय तिथेच अगदी सुरक्षित आहे, चला. '

ली आणि मालच्या दगलीत हरवली असली, तरी ती कुठे आणि कशी आहे हे
। योगानदजी आपल्या 'जलादर्श' यत्रात पाहून आपल्याला नक्की सागतील,–'
विचार त्या भाविक आशीच्या घावरलेल्या मनाला थोडा तरी आधार देत होता.
स्वामी आपल्याला ह्या सकटातून काही तरी अुपायाने सोडवीलच सोडवील, असे
ने समाधान त्याच करीत होत्या आणि त्या निर्लोभी स्वामीवरील श्रद्धेची ती
ी टेकीत त्या लटपटत असताही मदिराकडे झपझप चालल्या होत्या.

नायडूबाअी ह्या भाविक असल्या तरी भावडया नव्हत्या. लुच्चे साधु त्यानी
हेले होते, पण म्हणून सगळेच लुच्चे असतात, असा अद्वातद्वा वाद कोणी घातला
. त्याला न्या हाणून पाडीत योगानदजीची, कोणापासूनही काही न मागता
जिल ते सागण्याची प्रवृत्ति आणि त्यानी सागितलेले भूतभविष्य अगदी लवाडीचे
: काय, पण अगदी खोटें असल्याचाही लोकात नसलेला बोभाटा, ह्या दोन
ायावरून योगानदाविषयी त्याचा चागला ग्रह झालेला होता. ते सच्छील,
ोपकारी साधुपुरुष आहेत हे तर अुघडच होते, पण त्याच्या अगी भूतभविष्य
विण्याची अेक दैवी दृष्टि, काही अतर्ज्ञान आहे, ह्याविषयीही नायडूबाअीचा
श्वास वाढत चालला होता थोडीशी शका वाटे पण ती त्याच्या प्रामाणिकपणा-
षयीची नसून भूतभविष्यवर्तमान ज्ञानाची सिद्धि मुळी किती अचूक असते,
ाविषयी होय. त्याची परीक्षा घेण्याची ही बरी सधि आली असा विचार त्या
ायडूबाअीच्या मनात, मालतीवरील ह्या सकटाने त्याच्या हृदयात झालेल्या

गाची तंद्री अुतरण्याच्या आत जर काही गुरुजींनी सांगितलें तर तितकेंच काम तें कावें नि कोणतीही अधिक चर्चा न करता आज परतावें. अुद्याचें अुद्या.'

अेक शंभर प्रश्न रमाबाअींना अेका श्वासात विचारून टाकायचे होते; तका त्यांच्या मनात त्या महंतानें वर्तविलेल्या मालतीविषयीच्या वृत्तानें चिंताकुल वारांचा गोंधळ अुडवून दिला होता. पण निरुपाय! अेका अुत्तरानें त्यांचें भर प्रश्न ठिकच्या ठिकाणी थिजून टाकले. तें अुत्तर म्हणजे त्या अुग्रट शिष्याचें वूप' म्हणून दटावणारें बोट. अर्थात् जो अेक प्रश्न विचारायची अनुज्ञा मिळाली ती तेवढाच रमाबाअींनी व्याकुळपणे विचारला,

'आता आम्ही पुढे काय करावें म्हणजे हें संकट टळेल? महाराज, कृपा रून ...'

शिष्यानें 'हां!' म्हणून बोट पुन्हा दटावलें. रमाबाअींच्या वाक्याची लांबी रलेल्या मापाच्या बाहेर वाढलेली होती!

महंतांनी गुंगीतल्या गुंगीत आळेपिळे दिले आणि तुटक, विसंगत शब्दांत ते टपुटू लागले,

'हा!—आगे? अच्छा! किसको भी अिधर अुधर मत बोलो! बोलाल शेकात तर मालती अुरलेली लाज सोडून वैरीण बनेल! अिथे कुणापाशी, वकार शब्द मालती हरवल्याचा काढणं नाही! अबीके अबी येट नागपूरला जाव. लडकी मैदानमें भेटेल! पण अुशीर कराल अिथे—अेक रात्र काढाल—मिळणार नाही! नागपूरहून मुलगी—बस्स्, चल देगी दूर दूर दूर! जाव लवकर नागपूर—मैदानमें! देख, देख, देख!! ही पाहा मालती! आऽ आऽ आऽ! बेटा, आ!

करून पळ, दक्षिणा परत घेऊन, गुपचूप त्याच पावलीं बाहेर पडल्या; गुपचूप मंदिराबाहेर आल्या. वाटेला लागताच रमाबाओी काही बोलू लागल्या तोंच नायडूबाओींनी चेतावणी दिली,

' अं हूं ! वाटेने नाही. जें काय बोलणं तें घरी ! '

नायडूबाओींच्याच घरी त्या प्रथम गेल्या. जातांच नायडूबाओींनी विचारले,

' आहे का हो तो गृहस्थ तुमच्या ओळखीचा ? तुमच्या मुलाचा कोणी मित्र मालतीशी अितकी लगट करील असा ? मालती अशी थोडी अडकली होती का कुणाच्या लोभात ? तुमचा तिला नकार होता की काय ? '

विचाऱ्या रमाबाओी ! सकाळपासून अितका वेळ अिनक्या चमत्कारिक धक्क्यांनी त्यांचें हृदय हादरत आलें होतें की, आता त्यांच्या मेंदूची विचारशक्तीची क्रियाच अगदीं मंदावत आली होती. त्यातल्या त्यातही शेवटच्या प्रश्नाने चमकून त्या म्हणाल्या

'कौन गली गये श्याम ? ' हे रसाळ चरण अितक्या आततेन भक्त गाऊ लागा शब्दाशब्दाला आळीपाळाने अुचवीत निचवीत मधुर आलापात आळवू लागला का ज्याच्या त्याच्या हृदयात ज्याच्या त्याच्या प्रियकराची मूर्ति दिसू लागली आपणच आपल्या प्रियाला शोधीत आहोत, असा भास होअू लागला 'कौन गला गय श्याम ? ' साग ना सखे कोणच्या आळीत माझा प्रियकर लपला आह ? मी गोकूळ धुडून आल वृदावन धुडून आल, व्रजात पाहून आले पण माझा प्रियकर सापडत नाही साग ना सखे तो मनमोहन कुठे आहे ? कौन गली गय श्याम ? '

ससारप्रवण तरुणतरुणीच्या हृदयात त्याच्या अैहिक प्रियकराच्या स्मृति जागून भटीची गाढ व्याकुलता थरथरू लागली पुसू लागली 'कौन गली गये श्याम ? '

अध्यात्मप्रवण साधुसत भक्ताच्या हृदयाना त्याच्या प्रियकराची ओढ व्याकुळवू लागली हा जीव जन्मजन्माच्या गोकुळवृदावनातून ज्या कान्हाचा शोध करीत ज्या कान्हाची ओढ लागून रसरूपरगस्पर्शाच्या फुलोरी कुजाकुजातून त्या आनदकद देवाच्या शोधासाठी सारखा धावत आहे त्याच्या भेटीची अुत्सुकता आततेने तच विचारू लागली कौन गली गय श्याम ? साग ना सखे तो देव कुठे आहे की ज्याच्या आवपणाने हा जीव असा कासावीस होअून युगोयुग सारखा धावत चालला आह ? ज्याच्या मुरलीनादे जगावेस वाटत तो मुरलीधर कुठ

लागले, 'खाली बसा', 'अहो शहाणे !', 'ओढा खाली ! हात धरून बसवा!' पण ओरडण्याकडे वा अुपहासाकडे किंचित्‌ही लक्ष न देता तो वाक्पीठावर गेला आणि न विचारताच वर चढला. भजनाच्या रंगात मनपूर्वक रंगलेल्या अेखाद्या भक्ताच्या अंगात दैवी आवश संचारतो किंवा अर्धवेडा अेखादा मनुष्य मोठमोठ्या सभातील नुसत्या जनसमर्दाच्या देखाव्यानेच वारा प्यायल्यासारखा होतो, पण हा गृहस्थ अर्धवेडाही दिसत नव्हता, भावडाही दिसत नव्हता नीटनेटका वेश, अैटदार, समंजस मुद्रा होती त्याची म्हणून तो वाक्पीठावर चढताच महंताच्या त्या चौकडीतील शिष्याने त्याला नम्रपणे विचारले,

'काय हवं आपणाला ? असं अेकदम वाक्पीठावर चढणं सभाविनयाला धरून नाही '

परंतु तो गृहस्थ ते अैकलं न अैकलेसे करून थेट महंताच्या जवळ गेला आणि त्याला म्हणाला,

'तुम्हाला बाहेर कुणी मोठे गृहस्थ भेटायला बोलावीत आहेत, चला '

महंतानी त्या गृहस्थाला स्वत अुत्तर न देता शिष्याकडे बोट दाखविलं शिष्य म्हणाला,

'त्या थोर गृहस्थाना स्वत आत येअूं द्या मअूत अेका देवालाच काय ते सामोरे जातात, माणसाला नाही '

त्या शिष्याकडे दुलक्ष करून तो गृहस्थ योगानंदाला दटावून म्हणाला,

'तुम्हालाच आलं पाहिजे बाहेर '

त्या दटावण्यासरशी महंतही चमकल्यासारखे झाल्यावाचून राहिले नाहीत

'भजन संपेतो आम्हाला येता येत नाही' ते काही तरी शंकेने अडखळत अुत्तरले

'तुम्ही होअून येत नसाल तर मी तुम्हाला न्यायला आला आहे बोला येता की नाही ?'

'हा अुद्धटपणा कामाचा नाही ' शिष्याने रागावून त्या गृहस्थाला फटकाले 'असे आहत तरी कोण ते अेवढे थोर गृहस्थ ? नाव सांगा '

'पोलिस सुपरिंटेंडट साहेब !'

ह्या शब्दासरशी योगानंदस्वामींची ती प्रशांत मुद्राच नव्हे तर त्याचा तो सविनयशील नखशिखान्त आविर्भावही झटक्यासरसा पालटून तो कोणी दुसराच उल्लख, तापट आणि भांडखोर पुरुष दिसू लागला त्या बोलावू आलेल्या गृहस्थाने ते पोलिस सुपरिटेंडेंटचे नाव पुरते अुच्चारले नाही तोच अेखाद्या वज्रमुष्टीमारखा वळकट ठोसा त्याच्या नाकावरच लगावून योगानंदस्वामींनी जी अुडी घेतली ती कितक्या लांब पल्ल्यावर होती की नाकावरील ठोशासरशी चक्कर आलेला तो पाचारक गृहस्थ पांगला दाडगा असताही स्वतःला सावरून त्याने योगानंदामागे

जो अुडी घेतली ती योगानंदाच्या अुडीच्या अर्धी लांब देखील पडली नाही त्या चारी शिष्यांनीही योगानंदाच्या पाठोपाठ आपले धारदार चिमटे अुपसून चावपीठावरून खाली अुड्या झोकल्या होत्या दाटलेल्या मंडळीत त्या गोसाव्यांच्या तशा धडाधड अुड्या पडताच तेथे मोठा गोंधळ माजला आरडतओरडत तिकडचे लोक अुठून अुभे राहिले, रेटारेटी सुरू झाली

पण तो सर्व प्रकार अितक्या झटपट चालू होता की, अुड्या पडलेल्या बाजूची लोकांची दाटी आरडाओरड करून अुठेतो सभेच्या अितर बाजूना काय झाले ह्याची म्हणण्यासारखी वार्ताही नव्हती आणि ज्यांना काही तरी धक्काबुक्की चालू होअून महंत अुडी टाकून परतत आहेत अितके दिसले त्या लोकानाही तसं का घडत आहे ह्याची तर मुळीच कल्पना नव्हती ‘ अहो काय ? चाल काय ?’ अितकेच जो तो मोठमोठ्याने विचारीत होता त काय म्हणून घडत आहे का घडत आहे हे प्रश्न मनात येण्याअितका सुद्धा वेळ मिळाला नाही धाडधाड अुड्या टाकून ती गोसावी मंडळी दाटीत जो घुसली ती नीट धीटपणे वाट कापीत जवळ जवळ दिसेनाशी झाली कारण शेकडा लोकानी त्या आकस्मिक आरडाओरडी-सरशी रेटारेटी करीत पुढे घुमून त्या प्रांगणात अेकंच गोंधळ अुडवून दिला होता तो त्या गोसाव्यांच्या पथ्यावरच पडल्यासारखा झाला कोणी म्हणाले ‘ महंताच्या अंगात ’ महावीरजींना सचार हुआ ! ’ ‘—हनुमानजींना सचार झाला ! म्हणून ते अुड्डाण घेत रामचंद्राच्या स्वारीयाकडे धावत आहेत !’ कोणी म्हणाले, ‘ कुण्या वेडपटान महंतजीना त्रास दिला म्हणून ते वैतागले ! आणि कोणा कोणी तर त्या प्रशान्त भक्तिरसाच्या शाततेत गुंग असता ही अेकदम झालेला आरडाओरड अेकून क्षणभर भान सुटल्यासारखेच झाल त्या स्वामीचे सुरेल भजन चाललेल्या प्रशान्त प्रांगणातून अुचलले जाअून आपण सहसाच दुसऱ्या कोण्या स्थळी, कोण-च्याशा दंगलीत फेकलो गेलो आहोत की काय अस तो आकस्मिक दृश्यपालट

महताने आणि त्याच्या शिष्यांनी त्या समोरच्या द्वाराला टाळून भाविक लोकांनी दाटलेल्या द्वाराकडे मुसंडी मारली त्याच्या मागोमाग त्या पोलिस सुपरिंटेंडेंटच्या शिरोप्याच्या हातून निसटून ते गोसावी त्या भाविक जनांना बसविलेल्या द्वारापाशी आले देखील आता आणखी अेक मुसंडी घेतली की द्वारांत, की लगेच द्वाराबाहेर.

अशा कृतनिश्चयाने ते पाची गोसावी त्या द्वाराशी भिडले आणि तेथे दाटी करून अुभे राहिलेल्या त्या त्याच्या नित्याच्या भाविक श्रोत्यांना 'वाट द्या' म्हणून घाओघाओने म्हणाले

पण ! सहसाच त्या भाविक भक्तांची त्या द्वारापुढची ती दाटीच अेकेरी ओळीने खांद्याशी खांदा भिडवून पसरत पसरत त्या पाची गोसाव्यांना मधोमध घेणारे अेक वर्तुळ घालून अुभी ठाकली त्यातील प्रत्येकाने आपापले पिस्तुल देखता देखता अुपसले आणि त्या गोसाव्यांवर रोखून त्याच्या पुढाऱ्याने योगानंदाला आज्ञा सोडली

'याव अेक पाअूल पुढे टाकशील तर मारलाच जाशील'

वैष्णवी गंध, वैष्णवी मुद्रा, माळा, भगवी वस्त्र प्रभृति धारण केलेले भजनात तल्लीन दिसणारे नित्य नेमाने अगदी आरंभापासून येअून भावड्या मुद्रा करून बसणारे आणि साध्यासिध्या माणसासारखे दिसणारे हे नेहमीचे श्रोते अेकदम अेकजात पिस्तुले रोखून त्या बिचाऱ्या साधुशील सत्पुरुषाच्याच अंगावर अुलटले ! देवावतारी भगवद्भक्त म्हणून प्रत्यही ज्याच्या पाया पडले त्याच्याच जिवावर अवस्मात् अेकजुटीने अुठले ! ! 'हे आहे तरी काय ?' असे दिङमूढ झालेले शेकडो लोक कुजबुजू लागले, शेकडो भयभीत होअून प्रांगणाच्या बाहेर निसटून जाअू लागले काहीच्या मनात सहानुभूतिही जागून त्या धर्मपरायण भक्ताला सोडविण्यासाठी दंगल करावी, असेही येअू लागले

पण त्या महताच्या पक्के ध्यानात आले की, 'ह्या नाना ढंगाखाली आणि ढंगाखाली छपून वेषांतर केलेले हे तीस चाळीस गुप्त पोलिसातील लोकच ह्या तिन्ही द्वाराशी प्रत्यही भजनाला येअून बसत असले पाहिजेत ! त्याच कपट आपणाला अुमगल नाही खर ! आपण त्याच्या पज्यात पुरतेपणी गवसलो खरे ! !' तरीही अेक शेवटचा अुपाय म्हणून त्यानी अत्यंत कर्कश आणि अुंच स्वराने त्या खळबळलेल्या समाजाला हाकारल,

'अहो, अिथे धर्माचा अभिमानी कुणीच नाही का ? भगवाना, आता तूच तुझ्या भक्तासाठी धाव !'

त्यासरशी समाजातील कित्येक प्रामाणिक सज्जन चिडले त्याना महताविषयी जी काय प्रत्यक्ष माहिती होती ती त्याच्या मनात अढळ श्रद्धा जागविणारी होती त्या अपरिग्रही, निर्लोभी, स्वधर्मप्रचारक भक्तावर, न जाणो, मिशनरी प्रभृति परधर्मीयानीच काही कुभांड रचले नसेल कशावरून ? अशा भावनेने काही धाडसी

स्वधर्माभिमानी लोक खवळले. पोलिसांवर दोनतीन दगडही पडले, शिव्यागाळीचा तर नुसता मारा चालला.

अितक्यात मुख्य द्वाराने लाठीबंद पोलिसांच्या तुकडीसह स्वत: पोलिस सुपरिंटेंडेंट आत आले, वाक्पीठावर चढले आणि खणखणीत आवाजात सर्व लोकांना अुद्देशून आज्ञापिते झाले,

' लोकहो, योगानंद हें नांव घेतलेल्या ह्या मनुष्याने अिथं जें अवडंबर आजपर्यंत रचलं त्यावरून हा कुणी महान् भगवद्भक्त आहे, असं आपणासारख्या निर्वंधशील नागरिकांना वाटणं साहजिक होतं. पण आम्हांला ह्याची जी चौकशी आहे ती अैकताच ती आपली सहानुभूति साहजिक असली तरी सर्वस्वी अनाठायी होती, हें आपणा सर्वांना कळूनच येअील. ह्या स्वामीचं सोंग घेअून वावरणाऱ्या योगानंदाचं खरं नांव जरी आपण अैकाल तरी आपण आश्चर्यानं थक्क व्हाल. ह्या योगानंदस्वामीचं खरं नांव रफिअुद्दिन अहमद असं आहे. हा पंजाबी मुसलमान. ह्याच्यावर पूर्वी अत्यंत क्रूरतेने घातलेल्या दोन दरोड्याचा आरोप सिद्ध होअून ह्याला पूर्वी पंजाबमध्ये सात वर्षं काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली होती. त्याप्रमाणे ह्याला काळ्या पाण्यावर धाडण्यात आलं असता हा चार वर्षांनी तेथून पळाला. गेलीं दोन वर्षं ह्याने ह्याच्या ह्या चार शिष्यांप्रमाणेच अनेक दुष्ट लोकांना भोवती जमवून पुन्हा अनेक चोऱ्या, दरोडे, अपहरण प्रभृति भयंकर अुपद्रव द्यायला आरंभला आहे. गेल्या वर्षी पोलिसांनी ह्याच्या टोळीला अरण्यात वेढलं असता तिनें पोलिसांवर अचानक गोळ्या झाडल्या नि पोलिस अधिकाऱ्याला घायाळ करून नि त्याच्याच घोड्यावर स्वार होअून हा धाडसी दुष्ट पसार झाला. त्यानंतर तो बेपत्ताच होता; पण हाच तो, असा संशय आल्यावरून ह्याच्या भजनात आम्ही,

प्रकारचा जमाव होता कामा नये. नाही तर लाठी चालवून पोलिसांना तो मोडावा लागेल. वॉरंटाप्रमाणे आमचं कर्तव्य आम्हांला बजावलंच पाहिजे. त्यांतील तथ्या-तथ्य निवडावयाचं कर्तव्य न्यायालयाचं. पोलिस, दहा मिनिटांच्या आंत ह्या पाची अपराध्यांना बेड्या ठोकून तुरुंगाकडे घेऊन चला नि हें पटांगण मोकळं करा.'

दहा मिनिटांच्या आत त्या पांची गोसाव्यांच्या हातापायांत बेड्या ठोकून त्यांना तुरुंगाकडे नेण्यात आलें आणि त्या साऱ्या जमावाची आपोआपच पांगापांग होऊन त्या पटांगणात चिटपाखरू सुद्धा दिसेनासें झालें !

परंतु तो पकडलेला गोसावी खरोखरी कोण होता ? स्वामी योगानंद की रफिअुद्दिन अहमद ?

आणि मालती ? तिचे काय झालें ?

\+ + +

५. अलाहाबादचा तुरुंग

'अच्छा हुजूर !' लटकावला हा दंडा पुन्हा थमरेला नि अपसली मामी ही लवचीक जीभ ह्या दंडापासून अधिक करामतीची आहे ती हुजूर ! ह्या दंड्याने माणूस घायाळ होतो, पण ह्या जिभेने जिवेच मारला जातो. तरवारीने मान तोडून टाकून जीव घेता येतो, पण रक्त गळत, जिभेने मान जशीची तशी ठेवून जीव घेता येतो नि पुन्हा पुराव्याला रक्ताचा बिंदु सुद्धा पडलेला मिळत नाही म्हणूनच तरवारीने केलेली हत्या पकडली जाते, पण जिभेने ज्याला प्राण घेता येतो त्याला हामर हत्याची सूट ! '

'चूप ! ज्यादा बकनेको- ! जाव तुम्हारा दंडासारखीच तुझी जीभ देखील सभाळता सभाळता मला पुरेस होत '

'अच्छा साब ! दंडा थबरेला परत लटकावला तशी जीभ पण लटकावून टाकली थया टाळयाला ' पुन्हा अेक मुजरा ठोकून जमादार बाहर परतला

'अे जमादार, अंदर आव हमारा बूट किधर है आज ? Damn fool !' भूल गया तुम ? जाव, लाव '

बंदिपालाची ती शिवी म्हणजे आपल्या विसराळपणाचे कौतुक करणाराच अेक अिंग्रजी शब्द आहे अशा समाधानाने जमादाराने ती अेकताच लाजून जीभ बाहेर दाखवली, चावली, लगेच त्या अभिनयालाही लाजून तोंडावर हात ठेवून तो हसला आणि लगोलग चोरट्यासारखा बाहेर जाअून बूट घेअून आत आला आपल्या तोंड पुसण्यापासून शिकरण्यापर्यंतच्या हरकामी हातरुमालाने बूट झाडून त्याने ते बंदिपाला-पुढे हळूच ठेवले आणि रुमाल साफ करण्यासाठी थोडा झटकू लागला, नाकताडची सिगारेट काढून बंदिपाल म्हणाला,

'झटकता काय रुमाल ? माझ्या बुटाने तुमचा रुमाल मळला नाही, त्या गदळ रुमालाने माझा बूटच मळला असेल ! '

'सच बात है हुजूर आपला बूटच माझा अन्नदाता आहे साब आपल्या पायतनाची सेवा बारा वर्षे करता आहे म्हणून तर आज शिपायाचा जमादार झाला आहे हा बंदा '

हा पुन्हा बकत बसतो की काय अशा भीतीने त्याला नवा कोणताही विषय मिळू नये म्हणून शेजारी कागद टंक करीत [टाअिप करीत] बसलेल्या कारकु-नाला बंदिपालसाहेब म्हणाले,

'अच्छा, दादा लाव तुम अपने कागद सह्या किंवा काय बोला पाहू कशा-वर हव्यात त्या ? '

जमादार गेल्यास बघताच तो तिमगारा जेलर त्या कारकुनाकडे पाहून, पण काहीसे मनाशीच म्हणाला,

'काय गोडबोल्या आहे हा गळेकापू ! अेक वेळ त बंदिवानातले वेरड पुरवले, पण हे शिपायातील साव वेरड नकोत '

वारकुनाला ठाऊक होतेंच की, नाव न घेता आपलीही गणना त्या दुसऱ्या वर्गातच आहे हेंही जेलरसाहेब त्याच वाक्यात सांगत आहेत बंदिपाल वारकुनापाशी त्या शिपायासंबधी जो हा अभिप्राय देत होता तोच अभिप्राय ते कारकुनदादा आणि ते शिपाई अेकटे बसले म्हणजे त्या जेलरसाहेबांविषयीही देत असत त्यामुळे नेहमी पिटपाट होत असल्याने कोणीच कोणाच्या पाठीमागे बोललेले शब्द मनाला लावून घेत नसे प्रत्येकाची आतली बिंगे प्रत्येकाला माहीत असल्याने आणि प्रत्येकाच्या झाकल्या मुठीत प्रत्येकाचा थोडाफार वाटा असल्याने गेली बारा वर्षे तो दादा आणि तो बंदिपालसाहेब हे त्या तुरुंगाच्या संस्थानाचा कारभार अेखाद्या समाअीक कुटुंबाप्रमाणे अेकमेकाना सभाळून गुण्यागोविंदाने हाकीत होते. नवनवे पर्यवेक्षक [सुपरिंटेंडेंट] येत आणि जात, पण जसे त बंदिगृह अढळचे अढळ होते, तसेच हे जमादार, दादा आणि जेलर ह्याचे समाअीक कुटुंबही गेली बारा वर्षे तेथे अढळ राहिलेले होत

बंदिपालाची आज्ञा अेकून जमादार तुरुंगाच्या आत जाताजाताच मनाशी विचार करीत होता त्याने दोन लाखडी फाटकें अुघडवून आतल्या अेका मध्य-भागीच्या पटांगणात पाय टाकताच हाक मारली,

'शिवराम, शिवराम हवालदार किधर है ? बुलाव अुनको '

थोड्याच वेळात शिवराम हवालदार धापा टाकीत, टाचेला टाच हाणून, ताठ अुभा राहून आणि मुजरा ठोकून जमादारापुढे ठाकला सगळ्यांना 'चले जाव' करून जमादार अेकट्या अुरलेल्या शिवरामला म्हणाला,

'शिवराम, आज काळ्या पाण्याहून पळून आलेल्या कुणा दरोडेखोर बंदिवानाला त्याच्या साथीदारासह ह्या बंदिगृहात धाडण्यात यणार आहे जेलरसाहेबांनी सक्त बजावलं आहे की, ही बातमी कुणाला कळता कामा नये '

'अच्छा जमादारजी !'

'हा हा, आताच कशापायी नरक दावता मास? कुणाला त्यांच्याशी मी बोलू देईन तर ना! कोणचा हलकट बापाचा लेक त्या दरवडेखोराशी बोलायला येतो तो येऊ तर दे! मग तो मोठा जमादार का असेना ह्या तुरुगाचा? नही नहीं जमादारसाहब क्षमा मागतो, आपली आज्ञा किती सतोनतपणे मी पाळीन त साँगायच्या झोकात बोलून गेलो तस'

'अरे, पण मला हव तेच तू अेका अर्थी बोललाम यावा हें बघ, शिवराम जे अशा धवाडाच्या प्रकरणी विशेष बालायच ना तें तूच त्या दरवडेखोराशी बोलायच मी चकार शब्द काढणार नाही प्रथम तू सार जुळवून आणीता ह्या कामी तू आहेसच तसा पक्का पाताळयंत्री! म्हणून तर तुलाच मी अशा विश्वासाच्या जागी नेहमी नेमतो हें बघ, अशा अेखादा अट्टल दरोडेखोर जेव्हा यतो कधी काळी तेव्हाच काय ती तुमची आमची पिकायची तर पिकणार पोळी! अशी कुळ शे-सवाशाखाली जात नाहीत बहुधा त्याच्याच गाठीला असल्या तर गिन्या असणार नाही तर हे भुरटे शेकडो चोर जे ह्या तुरुगातून येतात त्यांच्या कनवटीला असणार काय नि आमची मुठ ते दावणार काय? तो तुरुगातून पळू शकणार नाही ह्या-विषयी काय तो कडेकोट बदोबस्त ठेवला की चाल आपल सरकारी कर्तव्य! बाकी त्याला काय लागल तो चैन करू दे आतल्या आत – जर तो आपल्याला काय लागेल त ओकून आपली रिकामी मूठ भरू शक्त असेल तर! पण सावधानपणे स! प्रथम बघ कूळ कस काय त नीटपणे चाचपून, नाही तर फट म्हणता ब्रह्म-हत्या! आल ध्यानात? ह, जा आता तो चौक, त आवार, ती अेकलकोठी, खाली करून झाडून ताळाबद करून ठेव जा ती टोळी येअील्च सध्याकाळपर्यंत, पण कुणापाशी त्याच्या येण्याविषयी बोलता कामा नये ह चकार शब्द!'

'छट, ती चिंताच सोडा!' असे आश्वासून शिवराम हवालदार ता फाशी-वाला चौक साफसूफ करण्यात निघून गेला त्याने पहिल्या धडाक्याला त्याचा जो अेक विश्वासातला बदिवान होता त्याला बोलावल आठ-दहा वर्षांची लाब शिक्षा झालेला तो बदिवान त्याच्या कामाच्या तडफेमुळे मुकादम झालेला होता त्या बदिवानाच्या मुकादमाला शिवराम हवालदाराने तो फाशीवाल्या अपराध्यासाठी म्हणून अगदी अलग राखलेला पण घातपात करणाऱ्या अितर भयकर बदिवाना-नाही निराळे काढण्यासाठी मधून मधून अुपयोगात आणल्या जाणाऱ्या खोल्याच्या गाळघाचा चौक, त आवार, त्या अेकलकोठ्या झाडूनपुसून ठेवण्याचे तातडतावाचे काम सांगितल आणि कडकपणे बजावल का,

'आज हा चौक असा मोकळा करून ठेवण्यात यत आहे हें कुणाला मुद्धा सांगता कामा नय कधी नव्हता असा बदोबस्त ठेवला पाहिजे मोठे भयकर बरड आहेत त!'

मुकादमाची जिज्ञासा नुसती अुताला चालली पण हे भयकर वेरड कोण ते सरळपणें विचारता हवालदार गोप्य राखण्याच्या अंटीने आणखीच ताठरायचे हे ओळखून तो आडवळण घेअून म्हणाला

हात्तेच्या ! हवाल्दारजी, गेल्या वर्षी मोठमोठी काळ्यापाण्याची शिक्षा झाल्ल्या दरवडेखोराची टोळी आली तेव्हा ती काळ्या पाण्यावर जाअीतो आपल्या आशीर्वादे मीच सोंभाळली ना ? तुम्ही त्याच्या चिठ्या दिल्या, त्या बाजारांत तुरुगाच सामान विकायला नेताना कुणी पोचवल्या त्याच्या घरी ? ' हळकुड ' कुणी आणली मुठी भरून ? ह्या पठ्ठयाने जिवावरची कसरत केली ती हवालदारजी ! '

' अरे काळ्या पाण्यावर जाणाऱ्या वेरडापेक्षा काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला वरड किती भयकर असला पाहिजे बाबा !

हा काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला कुणी दरवडेखोर असला नातरी '

' हा ! चूप ! त मी सागणार नाही पण काय रे मुकादम ह कूळ जर वर दिसल तर त्याच्या विठ्ठा पण नेमीत ना तरा ? का काळ्या पाण्यावरून आले-ल्याला पाहताच शपूट घालशील ? जी हळकुड मिळतील त्यात तुला पण अेखाद्या नवऱ्यामुलासारखा हळदीहून पिवळा करीन ! '

मुकादमाला हव हात त सार कळल 'तस हळकुडा च कोणतही काम माम राव ! काळ्या पाण्यावरून पळून आल तर काय माणसाना लाडगा होतो वाटाव ? ' (त्या तरगातल्या शब्दकोशात हळकुडाचा अर्थ सोन्याची नाणी असा

झाला असाच, असा अेका पायातच बूट घातलेला, तिरप्या फेटयाचा सोगा सुटलेला, कुत्र्यासारखा पट्टा गळयात गुडाळलेला, साऱ्या बदिवानाच्या रांगेतून तिकडे कार्यालयात मोठया फाटकापुढे घेअून या 'चलाव! तुझ्या बापाचा—त्या सुपरिंटडेंट-साहेबाचा—तिकडे मला टेलिफोन आलेला की दरवडेखोराची अेक पकडलेली टोळी आताच येणार म्हणून नि तू अिथे पाय रगडून घेत पडलास काय? चलाव!'

सगळयाच्या पुढे त्या हवालदारजीचे ते विचित्र सोग, त्याच्यामागे ताडाला रुमाल लावून हसणारा तो जमादार, त्याच्यामागून तो मुकादम, ते बदिवान अशी ती मिरवणूक पुढे, व वाटेने जेथे जेथे बदिवानाच्या रागामधून जावे लागले, तेथे तेथे त्या खो खो हसत आहेत आजूबाजूला आणि ती गमत पाहत मनातून हुराणाग पण वरवैर सतापाने ताठरलेला तो निमगोरा बदिपाल सगळयाच्या मागून अशी ती स्वारी बदिगृहाच्या मोठया फाटकातील मुख्य कार्यालयापाशी आली

ता त्या भयाण तुरुगाच्या त्या मुख्य लोखडी द्वाराच्या जाड गजाना धरून बाहेरच्या बाजूला अुभा असलेला अेक गोरा सार्जंट बदुकाना सगिनी रोवलेल्या दहा-पाच शिपायासह अुभा असलेला बदिपालाला दिसला - त्याच्यामागे बाहेरूनच अेकू येणारा पायवेडयाचा खळखळाटही अेकू आला येणार होती ती दरवडेखोराची टोळी आली देरोल, ह बदिपालाच्या ध्यानात आले ह्या बाह्य सकटाला ताड देण्यासाठी गृहकलह मिटवून कामाळू आणि विश्वासू जमादार-हवालदाराची अतर्गत जूट करणे प्रथम अवश्य, असा त्या तुरुगातील टीचभर राजकारणातला बखेडा मिटवावयाचा विचार झटक्यासरशी करुन बदिपालाने जमादाराला सागितले,

'शिवरामला सोडून द्या झाली तेवढी बिटवना पुरे पुन्हा असे करू नकोस

हवालदाराला देखरेख करायला सांगितलें आणि कार्यालयात जाऊन सार्जंटकडून सारे कागद समजावून घेऊ लागला.

अिकडे तो मुकादम केव्हाच तुरुंगात जाऊन त्याच्या विश्वासातील बंद्यांना सांगता झाला होता की,

'आज काळ्या पाण्याहून पळून आलेला कुणी अट्टल अपराधी येणार. पण कुणालाही हें कळता कामा नये.'

त्या बंद्यांनी दुसऱ्याला बंदिवानांना, त्यांनी तिसऱ्यांना तीच गुप्त बातमी त्याच अटीवर कुजबुजून सांगता सांगता त्या बंदिगृहातील प्रत्येक बंदिवानाला कळून चुकलें होतें की, 'आज कुणी काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला वेरड येणार आहे, पण हें कुणालाही कळता कामा नये!' त्यामुळे ज्याला निमित्त सापडलें तो तो बंदी, वार्डर, मुकादम, शिपाअी त्या टोळीला पाहण्यासाठी त्या पटांगणाच्या जवळपास कोठे तरी येअून रेंगाळत होता. शिपायांचा घोळकाही तेथे जुमाच होता. ह्या अेवढ्या जणांच्या समक्ष असल्या अट्टल दरवडेखोरांवर आपण सत्ता गाजवीत आहोत, ह्याची गर्विष्ठ जाणीव शिवराम हवालदाराच्या फुगलेल्या छातीत सुद्धा मावेनाशी झाली. आपल्या करड्या शिस्तीचें प्रदर्शन करून सर्वांवर आपली छाप पाडावयाची अनावर अिच्छा होअून त्या दरवडेखोरांतील त्यातल्या त्यात भ्यालेल्या आणि सौम्यशा दिसणाऱ्या अेकाला हवालदाराने अुगीचच दंडुक्याने डिवचून

कुत्र्याना अधिक स्वतंत्रता असते ! त्यातही सार्जंटचा कुत्रा तो ! शिवराम हवालदार त्याला कुरवाळू लागले टॉमने आपले दोन पाय अुचलून हवालदाराच्या कंबरपट्टयावर ठेवले, अितक्यात त्या निर्ढावलेल्या दरोडेखोराने मोठ्या अजीजीने हाक मारली,

'थोडे अिकडे याल का, रावसाहेब ? अेक अर्ज आहे दासाचा '

'ह्या अुद्धट, दुष्ट माणसावर देखील आपली छाप पडलीच तर !' असे 'रावसाहेब' अशा त्या दरोडेखोराच्या नम्र संबोधनाने हवालदाराने ताडले आणि त्याच्याकडे दयाळू थोरवीने जाअून तो म्हणाला,

'काय हवं ? बोल, भिअू नकोस '

ता तो लुच्चा दरोडेखोर गालात हसून मोठ्याने म्हणाला,

'मी तुम्हाला बुठे बोलावलं मी त्या टॉम कुत्र्याला बोलावलं, त्याला सांगणार होतो की, असा बेशिस्त अुभा राहू नकोस हा अलाहाबादचा तुरुंग आहे प्रत्येकाने अिथे शिस्तवार अुभं राहिलं पाहिजे '

पुन्हा सारे बंदिवान आणि शिपाअी पण हसले हवालदार संतापले,

'शुद्ध गाढव आहात तुम्ही लोक !'

नम्रपणे हसत दरोडेखोर अुत्तरला,

'आणि आपण आमचे सरदार ! बोलाल तच खर !'

ताच बंदिपाल त्या पटांगणात सार्जंटासह त्या बंदिवानांची ओळख सार्जंटाकडून रीतसर करून घेण्यासाठी आला पहिल्या धडाक्याला सार्जंटने बंदिपालाला दाखवला तो निर्ढावलेला, अुंच, छपी हसू आठावर्र सदान् कदा असणारा अपराधी

'हाच तो यागानंद–अर्थात् रफिअुद्दीन–काळ्या पाण्यावरून पळालेला बंदी. ह्या दरवडेखोराच्या टाळक्यातील पहिल्या क्रमाकाचा आरोपी '

सार्जंटची त्या दरवडेखोराशी गेल्या महिनाभर तो त्याच्या हातात होत तेवढ्यात, खूप घसट झाली होती आणि त्या आरोपीच्या अशा निरुपद्रवी वागण्या तही जो अेक सोच असे ती सार्जंटलाही आवडू लागली होती. बंदिपालाला जेलर साहेब म्हणायचें सोडून रफिअुद्दीन 'प्रिझनरसाहेब' म्हणून म्हणताच त्याच्य अिंग्रजी भाषेच्या अज्ञानाची टर अुडविण्यासाठी सार्जंट मोठ्याने हसला.

'छान छान! तुरुंगावरचा हा जो अधिकारी तो जर 'प्रिझनरसाहेब', त तुम्हामारखे जे दरोडेखोर तुरुंगातील कैदी ते 'जेलरसाव' म्हटले पाहिजेत नव्हे का?'

'ऑफ कोर्स मि. सार्जंटसाहेब! यम्! तुमच्या ववर्जी अिंग्लिशला तें मानवर नसेल पण करेक्ट ग्रॅमॅटिकल अिंग्लिश म्हणजे मी म्हणतो तेच. जर प्रिझन म्हणजे तुरुंग नि जेल म्हणजेही तुरुंगच, तर प्रिझनर नि जेलर ह्या दोन्ही शब्दांच कोणता तरी अेकच अर्थ होत नाही का? व्याकरणाप्रमाणे तरी जो जेलर तोच प्रिझनर. प्रिझनर नि जेलर अेकाच माळेचे मणी. अिंग्लिश कशाशी खावं तें मलाहूं कळत वरं का मि. सार्जंटसाहेब!'

'योगानंदच आहेस तू! बरं, काय रे रफिअुद्दीन, तुला चारदा फटके मारले ते काय म्हणून रे? तें नाही सांगितलस?' सार्जंट जिज्ञासला.

'ते कारण अगदी सरळ आहे बघा. पण ह्या जेलरसाहेबांना राग येणार नाही तर सांगतो. दोन जेलरनी माझ्या म्हणण्याप्रमाणे मला चोरुन अफू खाऊ दिली नाही ह्यासाठी मी त्यांच्या डोक्यात थाळीपाट मारलं म्हणून दोनदा फटके खावे लागले नि दोनदा आणखी दोघा जेलरसाहेबाच्या म्हणण्याप्रमाणे मी त्यांना चोरुन हव्या तितक्या पैशाची लाच चारली नाही म्हणून मला फटके खावे लागले.'

त्याला फाशीच्या ओकलकोंडीत विशेष बंदोबस्तात ठेवलें होतें. म्हणजे त्याच्या खोलीपाशी जमादार आणि शिवराम हवालदार ह्यांच्यावाचून कोणालाही जाता येत नव्हतें. पण त्यामुळेच तो सर्वांपेक्षा अधिक चैनीत होता. अपेक्षेप्रमाणेच शिवरामाच्या हस्तकानी त्या दरोडेखोराचे जे काही सायीदार अलाहाबादला अजून लपून छपून मोकळे राहात होते, त्यांना बंदिगृहातील त्या रफिअुद्दिनच्या चिठ्या पोचवल्या आणि यथेच्छ ' हळकुंडें ' कारागृहात जाअू-येअू लागली. थोडी अफू, वरीच तबाखू आणि अधून मधून मिठाओ रफिअुद्दिनच्या ओकलकोंडीत गुप्तपणे पोचू लागली आणि अप्रत्यक्षपणे त्याच्या नगद, पिवळ्याधमक सोन्याच्या गिन्या जमादार, दादा आणि जेलर ह्यांच्या खिशांत पडू लागल्या.

रफिअुद्दिनच्या योगानंदस्वरूपातील जटा, दाढीमिशा सगळ्या अुतरून गळून गेल्या असून आता तो अेक छटेल मुसलमान बनलेला होता. त्याला योगानंदाच्या वेषात, भेषात, आणि भजनात ज्यांनी तल्लीन झालेलें पाहिले, त्यांना तो अेक मुसलमान दरोडेखोर आहे हे जसें स्वप्नात सुद्धा खरें वाटलें नसतें, तसेंच त्याला ह्या फाशीच्या अेकलकोंडीत अेका अट्टल मुसलमीन दरोडेखोराच्या स्वरूपात पाहणाऱ्यांना त्याने अेकदा हिंदु साधूच्या वेषात हजारों लोकाना झुलवले-भुलवलें होतें, हें सागून सुद्धा शक्य वाटलें नसतें. तरीही योगानंदपणाचे अेक चिन्ह अेका अर्थी त्याच्यात होतें असें म्हणता आले असतें. तें म्हणजे, सुखदु खे समे कृत्वा तुल्य-निंदास्तुतित्वाचें ! त्याला जेव्हा कोणी विचारी की, तुला आता भयंकर शिक्षा होण्याचें भय किंवा चिंता कशी वाटत नाही ? तेव्हा तो जिव्हेंशी मुरडून आणि भुवई अुडवून नेहमीप्रमाणे गालातल्या गालात हसे.

' त्यात ती कसली चिंता ? फाशी मला होत नाही — जन्मठेप काळं पाणी झाल्यावाचून राहात नाही ! और हमको काला पानीमें तो जो पुण्य और मजा आती है वह तुम्हारे काशीजीमें भी नही मिल सकती — मक्काजीमें भी नहीं मिल सकती ! हम लोगोंकी काला पानीही काशीजी है !'

' पण तुला फाशी होणारच नाही कशावरून ? भयकर क्रूरपणाने कित्येकाना तू ठार मारलंस, मुलामुलीचे तू गळे कापलेस, असे राक्षसी आरोप तुझ्यावर ! तू फाशी जाणार, असं स्वत: जेलर साहेब म्हणतात.' असें शिवरामाने कधी हटकलें की तो हसे.

' अरे जेलर क्या जानता है ? छप्पन भाषा, छप्पन वेष, छप्पन बंदिगृहांचं पाणी प्यालेल्या माझ्यासारख्या दरोडेखोराला पुराव्याच, शिक्षेचं, अपराधाचं निर्बंधनियमाच जे अनुभविक ज्ञान असत ते असल्या जेलरना तर काय, पण मोठ-मोठ्या जज्जांना नसत ! त्या ज्ञानाच्या जोरावर आम्ही दरोडे मारताना सुद्धा कायदेशीरपणाने मारतो. फाशी होओील अशा गाढवपणाने, ठार मारतो त्याना देखील ठार मारीत नाही ! बाबा, तुमच्या हिंदु लोकाची गीता भी मैंने पढी है !

'हत्वाऽपि स इमांल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते !' ह्यालाच म्हणतात 'योगः कर्मसु कौशलम् !'

हिंदु अधिकाऱ्यांच्या पहाऱ्यात तो असे संस्कृत श्लोकं म्हणे, भजनें गाओ की त्या भावड्यांना तो अंतर्यामीचा खरोख कोणी अवधूत आहे अशी भुरळ पडावी आणि कारागारातही त्या हिंदु शिपायादिकांची त्याला सहानुभूति मिळावी.

मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या पहाऱ्यात गप्पा छाटताना त्यानें कुराणातील खरीखोटीं दहापांच आयतें (मंत्र) म्हटल्यासारखें करावें, निमाज तर, उरलेल्या खेवट्याशा दाढीला दहादा गंभीरपणें कुरवाळीत मोठ्या तल्लीनपणें दिवसभर पढतच राहावें आणि सांगावें की,

'देखो. मी दरोडे जे जे मारले, ज्या ज्या मुली पळवल्या, ज्यांचे ज्यांचे हातपाय तोडले तोडवले, प्राण घेतले, लूटमार केली, ते सारे काफर हिंदु होते वरं ! इमानदारोंके (मुस्लिमके) वालको भी कभी धक्का नहीं लगाया ! अल्ला रहीम है. काफरांना शिक्षा दिल्याविषयी खुदाताला माझ्यावर केली तर दयाच करील. नव्हे का ?'

'अर्थात् !' त्या मुस्लिम जमादारानें म्हणावें आणि ठाव न लागणाऱ्या कोण्या जुनाट अंधाऱ्या विहिरीत आपण डोकावतो, तसें त्याच्या डोळ्यांत डोकावत

(मघुलीजनावाची) महत्त्वाची भर पोलिसापाशी असलेल्या स्वतंत्र पुराव्यात टाकून सरकारने त्याच्यावर खटला भरला आणि खटल्याची नेमलेली तारीख रफिअुद्दिन प्रभृति सर्व आरोपींना कळविली.

(खटल्याच्या दिवशी, लग्नाच्या दिवशी नवरा मुलगा जसा सजतो तसा अुत्सुकतेने आणि औटीने आपल्या वेसाची, देहाची, वेषाची, कारागारात करता आली तितकी सजावट करून, पायातील वेड्या ताठरपणे खळखळवीत तो रफिअुद्दिन दरोडेखोर शिपायाच्या संगीनपाहऱ्यात कारागृहाच्या दाराबाहेर मोठ्या तोऱ्याने हसत खिदळत पडला. ' काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला पराक्रमी पुरुष तो हाच ! ' असं भावीत सारे त्रिभुवन आपल्याकडेच पाहत चालले आहे असं त्याचे त्याला वाटत होतें आणि आता कोर्टात काय काय चेष्टाकुचेष्टांनी जज्जाला देखील हुमवन गारीगार करून सोडावें ह्याचेच काय ते विचार त्याच्या मनात घाटत होते. आपल्या भयंकर् अपराधांची क्रूर कथा अैकताच कोणा लोकांच्या अंगावर शहारे येतील, आपणास कोणी लोक राक्षस म्हणून छी थू करतील, आपणाला कठोर दंड भोगावे लागतील, ह्याची त्याच्या मनात सुद्धा धुगधुग वाटत नव्हती प्रेत, रडारड, चिता ह्यांना सरावलेल्या स्मशानातील धर्मशाळेवरील चौकीदाराला जशी स्मशानाची भीति वाटत नाही, तो नित्यक्रम जसं त्याचे नित्याचे आह्निक, त्याचा स्वाभाविक कार्यक्रम बनलेला असतो, तसेच त्या निर्ढावलेल्या दरोडेखोराला न्यायालय, पुरावा, शिक्षा, वेड्या, बंदिशाळा, जन्मठेप, काळं पाणी ह्या साऱ्या वस्तूंचा परिपाठ अितका सरावाचा झालेला होता की, त्याचा त्याला काहीच बाऊ वाटेनासा झाला होता सैतानासारखेच त्याच्या मनाने ' Oh Evil! Thou be my Good ! ' असंच घेतलेलं होतं

६. रफिअुद्दिनचें अंतरंग

कोर्टांत त्या भयंकर दरोडेखोरांचा खटला भरात आला होता. वकील, त्यांचे कारकून, शिपायांचा सशस्त्र तांडा, पट्टेवाले, अशा दरोडेखोरांच्या खटल्याचा विशेष चटक असलेले बरेच सभ्य गृहस्थ आणि काही गावगुंड, ह्यांची न्यायालयात दाटी झालेली असे. त्या क्रूर नरपशूंचीं नृशंस कृत्ये अैकताना कित्येकदा स्वतः न्याय-मूर्तींच्या, सवयीने निर्ढावलेल्या मनालाही धक्का बसे. निःपक्षपातीपणालाही क्रोध आवरेनासा होअी, गावगुंडांच्या अंगावरही शहारे येत. नृशंस आणि क्रूर श्वापदांना मनुष्यवस्तीतून मनुष्य रानावनात हाकलून देअू शकला, पण मनुष्यांच्या मनातल्या मनातच नृशंस श्वापदें अजूनही कशीं दबा धरून घर करून वावरत आहेत तें भयानक सत्य मनातील भुयारांची कुलुपं जेव्हा केव्हा अशी अुघडी राहून ती नृशंस श्वापदें सैरावैरा धावू लागतात तेव्हाच काय तें नाकारता येणें अशक्य होअून जातें. माणुसकी म्हणून ज्याला आपण म्हणतो ती सुशोभित नगरी अेक कवेट्टा नगरी आहे. तिच्याखालीं दडत असलेल्या भूकंपीय राक्षसकीचे घरचे घर पसरलेले असतात. केवळ दयादाक्षिण्य, मायाममता, न्यायान्याय ह्याच्या पायावरच ती माणुसकीची कवेट्टा नगरी अुभारलेली असल्यामुळे अटळ असलीच पाहिजे अशा भ्रमात

त्याला हसू असें क्वचितच येतें ! ' हें लक्षण केव्हा केव्हा कसें खोटें पडतें तेंही त्याने कोठे तरी दुसऱ्या भूमिकेकडून वदवलें असते. क्रूर असताही रफिअुद्दिन जसा गमत्या तसाच तो दुर्वृत्त असताही देखणा असे. न्या. ऑक्लंड मनात म्हणत, 'ह्याने अेका महाकवीच्या वरील सूक्तालाच नव्हे तर दुसऱ्या महाकवीच्या 'न ह्याकृतिस्सुमदृशं विजहाति वृत्तम्' ह्या कालिदासीय सूक्तालाही खोटं पाडलं आहे!' सुंदर माणूस सद्वृत्त असतेच असें नाही, शितकेंच नव्हे, तर त्याच्या दुर्वृत्ताहूनही ती त्याची सुंदरता केव्हा केव्हा अधिक विषारी असते. गुलाबांच्या दाट फुलोरी ताटव्याच्या आड कपटाचा कडेलोट तेथेच आहे तें तो कळूही देत नाही.'

त्या दरोडेखोरांच्या टोळीने केलेल्या नृशंस क्रौर्याचे अत्याचार पोलिसानी भरभक्कम पुराव्याने त्यांच्या पदरात घातले. त्यात ज्या अेका अप्रत्यक्ष पण महत्त्वाच्या पुराव्याची भर त्या रफिअुद्दिनच्या टोळीतील सरकारी क्षमेचा साक्षीदार झालेल्या हुसनभाअी नांवाच्या आरोपीने घातली, त्याच्या त्या स्वीकारोक्तीतील निवडक आशय तेवढा जरी येथे दिला तरी तो रफिअुद्दिनच्या राक्षसी कृत्यांची रूपरेषा वाचकांच्या लक्षात यायला पुरेसा होणार आहे. पोलिसांच्या स्वतंत्र पुराव्याने समर्थिलेला त्या स्वीकारोक्तीतील [कबुलीजबावातील] तो आशय असा —

'माझं नांव हुसनभाअी. मी हायस्कूलपर्यंत शिकलो. कारकूनही होतो. पुढे जुगाराच्या नादाने पैशाची चोरी करू लागलो. माझं मूळ गाव खानदेशात. रफिअुद्दिनची काळ्या पाण्यावर जाण्याच्या पूर्वीची माझी ओळख. त्याने पंजाब लखनौकडे लूटमार करून आणलेली काही संपत्ति तो माझ्या घरी लपवून ठेवी. पण म्हणूनच मला तो त्याच्या टोळीत प्रत्यक्ष दरोडे घालायला कधी नेत नसे नि मात्याकडे पोलिसचं लक्ष वेधू नये म्हणून माझ्याकडे अुघडपणे फारसा येत नसे. पुढे तो शिक्षा होअून काळ्या पाण्यावर गेला नि त्याचा संबंध अगदीच तुटला. काही वर्षांनी अेके दिवशी तो माझ्या दारात जेव्हा अचानक अुभा राहिलेला मी पाहिला, तेव्हा मेलेलं माणूस जिवंत झालेलं दिसावं तसंच मला झालं. काळ्या पाण्यावर गेलेला मनुष्य नि जिवंत येअू शकतो, ही कल्पना सुद्धा मला नव्हती. त्याने सांगितलं की, तो मंत्रबळाने अदृश्य होअून समुद्रावरून चालत परत आला. त्याने मंत्राने मारलेला अेक तायीतही मला दाखवला. मात्याकडे त्याची असलेली मानची तीन चार हजाराची ठेव मला त्याने बक्षीस म्हणून देअुन टाकली असही

गोळा कराव्या नि ह्याच्या गुदा सगळ्यानों वाटून घ्याव्या. भजनाच्या वेळी होणाऱ्या दाटीत हिंदु मुली काही नाही तरी शेसवारी आम्ही गेल्या अेका वर्ष दीड वर्षांत पळवून गुलाम हुसेन नावाच्या बलुच्याच्या हस्ते अुत्तरेकडे धाडून दिल्या त्या प्रत्येक सावजामागे आम्हाला स्वतंत्र 'वर्षास' मिळे ह्या मुसलमानाना न लुटण्याचा जो बहाणा करीत असे तोही, ह्याचा प्रत्यक्ष संबंध जेव्हा आमच्या टोळीशी आला तेव्हा किती खोटा होता, ते आम्हाला कळलं कोण्या मुसलमानाला लुटायचं म्हणजे तो त्याला 'काफराचा दोस्त' अितकी शिवी काय ती देओ नि टापयेतून मोकळा होओ. आम्हालाही ते सोयीचं शास्त्र मनापासून आवडे ह्या जितका क्रूर तितकाच विनोदी आहे पण बहुरूपेपणात हा अितका पटाओत आहे की, ह्याचा मूळ स्वभाव विनोदी की क्रूर ते मलाही सागता येत नाही वेडसरपणाच्या सोंगालाही ह्याचा हा गमत्या ढंग फार अुपयोगी पडतो ते काहीही असल तरी तो अत्यंत क्रूर कृत्य करतो तेव्हाच तो अत्यंत गमतीत येतो अितक माम मर. "

'ह्याच्या क्रौर्याची मलाही अगदी शिसारी येण्याचे दोन प्रसंग, मी पाहिलेला प्रत्यक्ष पुरावा म्हणून सागतो. खानदेशातील ज्या मुसलमान डॉक्टराच्या घरावरील दरोड्याचा अेक आरोप ह्या खटल्यात आमच्यावर केलेला आहे, त्या दरोड्यात मी होतो. आम्ही दार मोडून आत शिरताच ह्याने माडीवरून निसटून चाललेल्या डॉ. रहमान ह्याच्या पायावर कुऱ्हाड घातली. पायाचा तुकडा पडला. डॉक्टर तिथेच मरून पडला, पण तरीही केवळ कुऱ्हाड चालवायच्या त्वेषानदात मोठ्याने हसत ह्याने, मी नको नको म्हणत असता, त्या डाक्टराची खाड खाड अुडवली. अितक्यात पलगाखाली दबलेली त्याची दोन मुल दिसली ती गप्प होती. मी कळवळून म्हणालो, 'राहू दे त्याना. भयाने ती गप्प, अर्धमेली, बेशुद्धच पडली आहेत'

"तो म्हणाला, बेशुद्धीत सारेच डोळे मिटून गप्प असतात. शुद्धीवर येताच वाचा फुटते, डोळे अुघडतात नि मग कोर्टात दरोडेखोर कोणते ते हेच अुघडलेले डोळे नि हीच फुटलेली वाचा ओळखोल नि तुझ्या-माझ्या गळ्याना तात देओल." असं म्हणून ह्याने त्याच कुऱ्हाडीच्या अेकेका घावासरशी त्या लेकराचे प्रत्येकी दोन-दोन तुकडे अुडवले. ते अघोर कृत्य पाहताच मला देखील घेरी आली. पण त्या दरोड्यात दहा हजाराची लूट आमच्या हाती पडली, त्यामुळेच काय ती त्य' घेरीची बाधा माझ्या मनाला फारशी झाली नसावी नि त त्याच अुन्मार्गावर पूर्ववत्

प्रतिशेत खरा अर्थ किती तें मला सागता येत नाही. पण हा खानदेशात पळून आला तेव्हा मात्र त्याच्याबरोबर बिहारमधून बळाने पळवून आणलेली एक हिंदु कायस्थाची तरुण कन्यका होती खरी. ती त्याच्या कडक पाहऱ्यात असे तिच्यावरच ह्याचे प्रेम अवाक् वाअिल्वेड होत की, ह्या मनुष्यासारखा कुणीही मायाळू स्वभावाचा माणूस सापडणार नाही असं वाटे. तसच पाहिल असता हा आमच्या टोळीतल्या सवगड्याशीही राखी तोवर चागली मैत्री राखी. त्या तरुण रमणीवर हा जरी लुब्ध होता तरी ती मात्र दुःखाने झुरणीला लागलेली दिसे. केव्हा केव्हा जिवावर अुदार झाल्यासारखी भासे. ती अेकदा देवाला हिंदु धर्मपद्धतीने हात जोडून प्रार्थीत असताना रफिअुद्दिनने पाहिले. त्याने लाटात येअून तिला कुरवाळीत

झुलवली, झटकन् हिसडून तिची साडीही अर्धीमुर्धी फेडून टाकली नि तो कामोन्मत्तमला निलज्जतेने म्हणाला,'

'बघ बघ ही परी घे, पोटभर बघून घे '

'हा विषयाध ह्या विकृत लहरीत आता तिला करतो तरी काय म्हणून कामावेशान थरथरणारा मीही जो डोळे भरून तिच्याकडे पाहतो .

'तोच–

आपण दगड उचलून भिरकावतो तशा सावश वळाने त्याने त्या सुदर मुलीला त्या बुरुजावरून त्या नदीच्या महापुरात दूरवर फेकून दिली 'बघ भरल तिच' अस म्हणून तो मोठ्याने हसला

'राक्षसा ! ' मी अेकदम ओरडला

'आधी ती गमत तर बघ हीच गमत दाखवायला तर मी तुला अिथे बोलावल ! '

'दोनदा ती निरपराधी सुदर रमणी लाटावर आली दोनदा लगोलग खाली गली त्या महापुराच्या मध्येच अेक अुच खडक वर डोक काढून अुभा होता अेक प्रचड लाट खळखळत तिकडे वळली, तीत गुरफटलेली ती तरुणी नि तिची ती गुलाबी साडी स्पष्टपणे दिसली '

'अुच टागलेल काचेच सुदर झुबर अकस्मात् तुटून खाली कोसळताच जशा त्याच्या काचेच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या अुडतात नि त्याच्या ज्योतींच्या ठिणग्या पागून त्या ज्योति अचानक विझतात, तशी ही प्रचड लाट त्या खडकावर आपटताच त्या जळौघाच्या पाढऱ्या शुभ्र ठिकऱ्या ठिकऱ्या अुडाल्या नि त्या अत्यत अनागस काचनगौर तरुणीच्या मस्तकाच्या चिथड्या होअून तिच्या पाची प्राणज्योति अेकदम मावळल्या ! ती पुन्हा काही पाण्यावर आली नाही !

'राक्षसा, काय केलस हें ? मरणाच्या डोहात तिला का ढकललस ? मी शोकावेगात स्फुदस्फुदून हुदसल

'मरणाच्या नव्हे वेड्या, तिच्याविषयी बोलायच तर तिच्या भाषत बोल तिच्या सस्कृत भाषत पाण्याला मरण नाही म्हणत पाण्याला जीवन म्हणतात मी तिला जीवनाच्या महापुरात फेकल ! तो हसला

ती आज मेली नसती तर अुद्या गुप्त पोलिसाना माझा पत्ता दती आहेस कुठ ? '

'महाराज मा ह्याच्याअितक्या अुलट्या काळजाचा नसलो तरी पापकृत्याना चटावलेला होतो त्यातही अलौकिक सत्कृत्याप्रमाणेच अलौकिक दुष्कृत्यातही लोकाच्या मनावर छाप पाडण्याचा अेक दु शक्ति असतेच ती छाप पडून ह्याच्या भयवर दुष्कृत्यामुळे आमच्यावरील ह्याचा प्रभाव वाढत गेला नि ह्याच्या योगानदपणाच्या ढगातही आमचा यथेच्छ स्वार्थ साधत असल्याने आम्ही ह्याची साथ करीतच राहिलो

नंतर आम्ही मथुरेला आलो. ह्यानं पणपुतळ्यासारख्या अेका जलदगन्त्याचा ढांग काढलं होतं नि भूतभविष्यवर्तमान त्या यांत्रिक यंत्रबळे हा अचूक सांगतो असा बोभाटा आम्ही सर्वत्र करीत चाललो होतो. कुठेही गेलो की आम्ही परस्थ, व्यापारी, वकील, डॉक्टर अशा निरनिराळ्या सोंगानीं पृथकपणे गावांत हिंडावं नि योगानंदजींनी अमुक चमत्कार आमच्या समक्ष केले, अमुक भविष्य अचूक सांगितलं असा त्या गावांत पृथक पृथक स्थळी स्वतंत्र बाण्यानं मारू लागावं. कुणी मंडळी ह्याच्याकडे भूतभविष्य विचारायला येताहेत असं कळलं की आमच्यापैकी कोणी तरी अेकानं अेक परका श्रीमंत गृहस्थ म्हणून ह्याच्यापुढे बसून ह्याला काही तरी विचारावं नि ह्यानं काहीही अुत्तर दिलं की—

अहो आश्चर्य! कोण ही अदभुत दैवी दृष्टि! आपण म्हणता ते ततोतंत सत्य ठरलं! अगदी बिनचूक ठरलं! असा ह्याची वाहवा करून बळबळे अेखादी मोठी रक्कम ह्याच्या-देवस्थानाला देअून परत जावं. म्हणजे ज्याच्या समक्ष आम्ही हें ढोंग करू त्या मंडळातालं बहुतेक स्त्रीपुरुष विश्वासमोळेपणाच्या मानसिक सापळ्या हटकून बळी पडत. ज्या प्रकरणी योगानंदाची अुत्तरं खोटीच पडत ती तशीच सोडून जो योगायोगानं वा गौण्यायानं खरीं ठरत त्याचाच आम्हा जिकडे तिकडे पृथकपणे गाजावाजा करीत हिंडावं. मथुरेतही हे आमचं ढोंग असंच भरभराटीत आलं असता डा नायडू नावाच्या बाआ आमच्या नादी लागल्या. त्यांनी बोलता बोलता त्यांच्या घरोब्याच्या अेका नागपूरकडल्या बाअीचा नि त्याच्या अेकुलत्या अेक मुलाची हकीकत सांगितली नि त्यांना मथुरेला आणलं आहे असं त्या म्हणाल्या.

ती माहिती अैकताच हा योगानंद वेरड अेकान्तात नेअून मला म्हणाला— ' मी काळ्या पाण्यावर असताना माझ्या जोडीला सैन्यातून शिक्षा झालेला, अेक बंदिवान असे. दुसर कुणाही माणूस माझ्या नात्यातला ठेवण्यात येत नसल्यामुळे त्याचा माझा पुष्कळ स्नेह जमला. त्याच्या घरची सारी माहिती मला त्याने वेळोवेळी सांगितली. डॉ. नायडूबाअी नागपूरच्या ज्या बाअीला नि तिच्या मुलाला आणणार म्हणाल्या, ती त्या बंदिवानाची आअी नि त्याची ती नवजवान बहीण असली पाहिजेत! डा. नायडूबाअीना सांगितलं ते ते नावगावंवृत्त ततोतंत जुळतंच. तीच ही मुलगी! आता माझ्या हातात आला माल... माल माल्ती! हो रे हो माल्तीच! हाय रे माल्ती! तिला मी दहादा नजेत घेतली आहे! माल्ता! मरी माल्ती!

अरे पण काळ्या पाण्यावर ना तू होतास? मग तिला नजेला घेतलं म्हणतोस ते काय स्वप्नात? तिच्या नुसत्या नावावरच अितका लंपट? मी अुपहसू लागलो. तो म्हणाला

(हुमन, हिंस्र पशूंना अुपाशी कोंड नि मास देअूच नकोस मग अेक रक्ताळ लडूच काय ते त्याच्यासमोर टाक नि बघ तो हिंस्र पशु ते हाडकच किती मिटक्या मारून चघळतो ते तसच कामविकार मनाच्या पिंजऱ्यात जिथ वर्षानुवर्षे अुपाशी कोंडला जातो त्या काळ्या पाण्यावर स्त्रीच जे नाव कानावर पडेल ते नावच अनेक मनात भरत की त्या स्त्रीची अेक मूर्ति होअून अुठते त्या काल्पनिक मूर्तीवरच मन लुब्ध होअून जात वास्तवात नाही तर स्वप्नात तिच्याशी रमत हिंदु लोकांतील अुषेच सुंदर आख्यान तू अैकल आहेस? स्वप्नातला प्रिय पुरुष तिला प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या पुरुषापेक्षाही विव्हळविता झाला तसच माझ झाल) वारंवार त्या तेवढ्या अेवढ्या जाड बंदिवानाशीच बोलण भाग पडल्यामुळ नि त्या बोलण्यात अुपवर मुलाची अुगी हिचीच गोष्ट वारंवार निघाल्यामुळ माझ्या अुपाशी कामेच्छेवर त्या कल्पनेची त्या नावाचा जो अेक छाप बसला तो आता दुसऱ्या कोणचाही प्रत्यक्ष स्त्रीची बसत नाही नि काय गंमत पाहा त्या नावाच्या स्त्रीची ती कामातुर कल्पनाच आता प्रत्यक्षपणे भोगता येणार! बस्स तिला पळवायचीच!'

तिला पळवायच ठरताच आम्ही नेहमीची युक्ति योजली भजन संपून जनसमूह परततांना जिथ मालती तिच्या आअीबरोबर दाटीत चालला होता तिथ आमच्यापैकीच दोघातिघांनी खोटी मारामारी मांडली त्यासरशी दाटीत दंगल अुडाली त्यात तिला आअीपासून वेगळी पाडली मग आमच्या ह्या योगानंद स्वामीच्या अेका शिष्याने साळसूदपणे घरी पोचवायसाठी म्हणून तिला जी हाती घेतली ती थेट गुलाम हुसेनच्या अड्ड्यावरच नेअून सोडली तो रात्र तिथे ह्या दुष्टाने मालतीच्याच शेजेवर काढली

दुसऱ्या दिवशी त्या अपहरणाचा काही अेक बोभाटा होअू नये म्हणून मालतीच्या आप्तेष्टांना आम्ही मायाममतेच्या जाळ्यात पकडून दूरवरच्या भलत्याच वाटेला लावून दिल ह्या तुरुंगाला काळ्या पाण्यावर ह्या मालतीच्या भावाच रंगरूपवृत्त सार माहीत पडलेल होत ती ती माहिती अतद्दृष्टाची म्हणून ह्याने त्यांना सांगितली तिच्या त्या आअीला देखील त्याच्या मस्तकावर झालेला जो

गडबडीत त्या विचाऱ्या अपवर मालतीला घेऊन तो राक्षस गुलाम हुसेन कुठे फरारी झाला त्याचा सुगावा मात्र अजून कुणालाच लागलेला नाही त्या अत्यंत निष्पाप, निरपराध, असहाय कोमल कन्यकेची काय काय विटंबना त्याने केली असेल, धिंडवडे काढले असतील देव जाणे ! !'

न्यायगत असताही त्या न्यायाधीशाचे ओठ रागाने अेकीकडे फुरफुरू लागले तर दुसरीकडे डोळ्यातून करुणेची टिपे घळघळ गळू लागली ! श्रोत्यातही अनेकांच्या डोळ्यातून पाणी आले

आणखी अेकाच्या डोळ्यातून दयेची टिपे सारखीं घळघळत होती, पण तो न्यायाधीशही नव्हता, न्यायालयातील श्रोताही नव्हता, तर होता त्या दरोडेखोरातील अेक आरोपी — तो पश्चात्तप्त किसन

तो दिसण्यात कुरूप, वाचेचा संयत, वयाने तरुण, मनाचा कोवळा, वतनाचा वाणेदार भासत होता त्या भाऱ्या खटल्यात तो मान खाली घालून बसलेला असे तो आता त्याचे वक्तव्य [Statement] देण्यासाठी जेव्हा अुठला तेव्हा मान ताठ वर करून, शांतपणे अनेक शब्द निवडून योजीत आणि त्याच्या डोळ्यात मालतीच्या विटंबनेच्या वरील अुल्लेखासरशी आलेली आसवे पुशीत तो म्हणाला,

' मी काशीला वेदान्तविद्येचा अेक विद्यार्थी होतो माझ्या चित्तात विरक्ति अुत्पन्न होअून कुणा तरी गुरूच्या सान्निध्यात भक्ति नि योग ह्याची काही साधना घडावी असे आले मी पुढे मथुरेला आलो तिथे त्याच वेळी ह्या योगानंद गोमाच्याच्या भजनाचा नि अंतर्ज्ञानाचा मोठा गाजावाजा झाला होता त्याला भाळून मी ह्याचा शिष्य झालो मला सारंगी चांगली येते भजनही येते ह्यासाठी भजनात मी ह्याची साथ धरू लागलो अेक आठवडाही अुलटला नसेल तोच ह्या टाळक्यातील काही जण ' हा हिंदु नवखा, ह्यासाठी ह्याला दूर ठेवाव ' असे काहीसे कुजबुजत असल्याचे माझ्या कानावर आले ह्याच्या काही तरी गुप्त घालमेली चाललेल्या आहेत अशीही शंका वाटली पण ह्या योगानंद म्हणवणाऱ्या मनुष्याकडे मी त्या वेळी गुरुदेवाच्या भावनेने पाहात असल्यामुळे नि त्याच कोणतही वावड पाअूल मला न दिसल्यामुळे अितर शिष्याच्या अपराधाचा दोष ह्याच्या माथी मी मारला नाही बोलावल्यावाचून ह्याच्या मठीत वा बैठकीत शिरलो नाही त्यापुढे दोन-तीन दिवसानंतरच रात्री भजनानंतर लोक परतताना दंगल झाली, त्या रात्री मला योगानंदाने बोलावून सांगितले की,

' मालती दंगलीत तिच्या आअीपासून ताटातुटली आहे तिला तिच्या विवा नायडूबाअीच्या घरी सुरक्षित पोचवण नायडूबाअीबरोबर ती अिथे जेव्हा जेव्हा आली तेव्हा तेव्हा तुलाच त्याच्याबरोबर त्याच्या घरी मी धाडी त्यामुळे तिचा तुझ्यावर विश्वास असल्याचे ती म्हणते नि तू बरोबर असशील तर ती ह्याच रात्री माझ्या मोटारहाकयासह माझ्या मोटारीतून परत जाअू अिच्छित तर तिला घेअून जा.'

'मी तें आनंदानं मानलं. मालतीला मोटारींत घेऊन बसलों. सांत्वनाचे शब्द मी तिच्याशीं बोलण्यांत थोडा गुंतलों. तेवढ्यांत मोटार मथुरेच्या कुण्या अनोळखी भागांत घुसून कुण्या अनोळखी घराशीं उभी राहिली. मी विचारतां मोटारवाला म्हणाला,

'नायडूबाईंनीं अिथें अुतरायला सांगितलं आहे. त्या आंतच आहेत.'

'असं म्हणून मालतीला त्यानें त्या घरांत नेलं. लगेच बाहेर येऊन मला म्हणाला, 'परंतु या' अशा कुणाच्याही विश्वासघातकी आणि पाताळयंत्री कटाचा लवलेशही परिचय वा शंका नसल्यामुळें मोटारींतून अुतरतांना मालती आंत बोलावीत असताही तिच्याबरोबर मी आंत न जातां मोटारवाल्याच्या शब्दासरशी लगोलग परतलों. पण मला त्यानंतर मठांत न बोलावतां दुसऱ्याच अेका देवळांत जें ठेवण्यांत आलं तें दुसऱ्या दिवशीच्या रात्रीं भजनाच्या वेळीं मात्र साथ धरायला वाय तें त्या सभेंत आणण्यांत आलं. त्या सभेच्या शेवटीं ह्या टोळीतच मी असल्यानें मलाही धरण्यांत आलं. मी मालतीच्या विश्वासाला अपात्र नि साहाय्याला अक्षम ठरलों ह्याचा मला अत्यंत खेद वाटतो. जर माझा कांहीं अपराध असेल तर तो माझ्या मतानें हाच. न्यायाधीशाच्या मतानें कोणता ठरेल तो ठरो!'

आरोपींपैकीं सर्वांचीं वक्तव्यें, पोलिसांचा सब पुरावा, खटल्याचें सारें काम संपत आलें. पण रफिअुद्दिन अर्थात योगानंद स्वतःच्या बचावाचें म्हणून कांहींही बोललेला नव्हता, चेष्टा काय त्या करीत होता, हंसत होता. ह्या साऱ्या आरोपींच्या वतीनें मिळून सरकारनें होअूनच एक वकील दिलेला होता, पण रफिअुद्दिन त्याची देखील मधून मधून टिंगल करण्यापुरताच काय तो त्याच्याशीं संबंध ठेवीत होता. त्याच्याविरुद्ध त्याच्या टोळींतील फुटलेल्या साक्षीदारांनीं त्याच्या क्रूर कृत्यांचा जो पाढा वाचला, त्या वेळीं तो त्याच्यावर मुद्धा रागावलेला दिसत नव्हता. न्यायाधीशांनी मात्र त्याची बरीच घसट झाल्यासारखी दिसे. ह्या पैशाचिक मनुष्याच्या अघटित मनाला अेखाद्या शास्त्रीय विषयाप्रमाणें खोल अभ्यासण्यासाठीं न्यायाधीश त्याच्याशीं खोदून खोदून बोलत, त्याला हसूं देत, चालूं देत, निरखून पाहात. शेवटीं खटल्याचें काम संपायच्या आधीं पुन्हा अेकदा त्यांनीं रफिअुद्दिनला

घुमाकूळ अुडवणाऱ्या कुणा तरी रफिअुद्दिन अहमद नावाच्या अधमाधम, हत्यारी नि नृशंस अशा दरोडेखोराच्या तोंडासारखं माझं तोंड नि अगलटीसारखीच माझी अगलट दुर्दैवाने ततातत केस न् केस घडलेली असावी नि त्यामुळेच ह्या साऱ्या सज्जनांना मीच तो पापी होय असं सात्त्विक संतापाच्या भरात प्रामाणिकपणाने वाटलं असावं !

'महाराज, माझ्या ह्या कथनाला भरभक्कम पुराव्याने मी सिद्ध करून देअू अिच्छितो. वास्तव तो मूळचा खराखरा पापी दरोडेखोर रफिअुद्दिन अहमद सापडेतो तरी मला निर्दोषी म्हणून सोडून द्यावं नाहीतर पोलिसांनी तरी त्याला पकडून आणावं की त्याला पाहताक्षणीच माझं म्हणणं किती अक्षर नि अक्षर खरं आहे हं आपल्या तत्काळ ध्यानात येअील. महाराज, आरोपीला स्वसंरक्षणार्थ अवश्य तो पुरावा पुरवायला शक्य ते साहाय्य देणं हे न्यायधीशाचं कर्तव्य आहे नि मला मागणं अेक जो पुरावा देणं आहे तो देता येण्यासाठी जे साहाय्य मी मागतो तं देणं आपल्याला अगदी शक्य आहे. मला निर्दोषी म्हणून सोडून द्या की मी त्या खऱ्या रफिअुद्दिन अहमदला धरून आणतो. नाही तर मी त्याचीच साक्ष काढतो. आपण कोर्टाकडून त्याला धरून आणीतो मला जामिनावर सोडावं. बस्स हाच माझा बचाव—माझा Defence' (पोलिसांकडे पाहून) क्या दस सोनारकी

'वर तुझ्याविरुद्ध साक्ष देणारा हा हसनभाओी तुझ्या ओळखीचा आहे का? ह्याची काय काय माहिती तुला आहे?'

'ह्या मनुष्याला मी ओळखतो पण त्याच्या ह्या नावाला मात्र ओळखीत नाही ते ह्या तुरुगात आल्यानतर काय ते मला अैकू येअू लागले ह्याच्याविषयी गरा माहिती म्हणजे जितकीच की, हा 'रामलाल' असे आपले नाव सागून माझा शिष्य बनला होता; ही अेक गोष्ट, नि दुसरी ही की, ह्याला भाग गाजा नि चरस ही तिन्ही वळकट व्यसन आहेत त्याच्या नशेत ह्याला नाही नाही ते आभास होतात त्या नशेत सगळ्यानाच तसे होतात, पण ह्याचा विशेष असा की, नशेत झालेल्या त्या आभासाचा ठसा ह्याच्या चित्तावर, भुताचा ठसा भ्यालल्यावर पडतो तसा, अितका अुत्कटपणे पडतो की शुद्धीत आल्यावर देखील ह्याला ते आभास नसून घटनाच होत्या Facts च होत्या, असे ठामपणे वाटत रहात माझ्याविषयी त्याने घटना म्हणून ज्या सांगितल्या त्या त्याच्या गाजाच्या गुंगीतले नि भगड नशेतले असेच आभास काय ते होत तुरुगातही ह्याला भाग, गाजा, चरस जर न मिळता तर पोलिसाना त्याला त्या गुंगीन सागितलेल्या साऱ्या खोट्यानाट्या गोष्टी खऱ्याच वाटून त्यान ह्या साक्षीत सागितलेल गप्पोड पुराण केव्हाही सागितल

नुणाची घेत नसे मी लोकाना ठकवल नाही, अुलट जर कुणी कोणाला फसवल असेल तर मला भावडयाला ह्या लुच्च्या लोकानीच ठकवल अस आता वाटत कारण साधुशील शिष्य म्हणून माझ्याभोवती गोळा होअून ह्या लुच्च्यानी माझ्या नावाने मला न कळत गुरुवाजीच स्तोम माजवून किती जणाना लुटल, छळल, ठकवल त अेक देवच जाणे ! "माफ ध्यानच तिकडे नव्हत '

'तो तुझा अतश्चक्षु आजही अुघडा आहे काय ? असल्यास माझ्याविषयी आताच्या आत्ता अेक-दोन भविष्य तरी वर्तवून दाखवशील का ?'

'होय सरकार हा स्राव जसा माझ्या बाह्य चक्षूना सध्या दिसत आहे तसाच आपल्या भविष्यातील दोन गोष्टी तरी माझ्या अतश्चक्षूपुढे कालपासून अगदी स्पष्टपणे प्रकटल्या आहेत, सागणारच होतो मी ती भविष्य पण "

'पण जर ती दोन्ही भविष्य खोटी ठरतील तर ?'

'तर आपण मग तिसर भविष्य विचारू नये सपल !'

'बर, साग पाहू ती माझ्याविषयीची दोन भविष्य तरी ! गडबडगुड्याच्या मोघम भाषेत नकोत ह अगदी स्पष्टपणे अर्थ लागेल अशा शब्दात हवीत साग '

'अगदी स्पष्टपणे सरळ अन्वय असलेल्या भाषेत महाराज, मी आपल्याला शुभ असलेल अेक भविष्य बतवतो की, आपला मृत्यु आपल्याच डोळ्यानी पाहण्याचा दु खद प्रसग आपणावर कधीही कोसळणार नाही ! दुसर तितकच बिनचूक पण मला अशुभ असणार भविष्य हे की, ह्या खटल्याच्या निकालात आपण मला निर्दोषी ठरवून केव्हाही सोडणार नाही ! छाती असेल तर हें माझ भविष्य आपण खोट पाडून दाखवाव '

ह्या वेळचा त्या निगरगट्ट आरोपीचा तो लटक्या वीररसाचा आणि त्या छद्मी गाशतल्या गालात हसण्याचा आविर्भाव पहाताना गांभीर्य सुटून खो खो हसल्याविना न्यायालयातही कोणालाच राहवले नाही चितेने, भयाने थरथरणारे आरोपी देखील हसले हसला नाही असा अेकच – तो किशन

हसण्याचा असा त्या खटल्यामधील त्या आरोपीना शेवटचाच प्रसग होता आता हसत केलेल्या भयकर पापाची फळे भोगण्याची वेळ जवळ आली होती

कारण न्यायाधीश न्यायाचे त्या दिवसाचे काम सपवून लगेच अुठले आणि खटल्याचा अुरलेला विधि अुरकून 'चौथ्या दिवशी निर्णय सागण्यात येअील' अस अुद्घोषित गेले

✦ ✦

७. गुलामहुसेनच्या तावडीत मालती

अवघ्या पृथ्वीतलावर जी खाल्डियन, ग्रीक, पारशी, यहुदी, ख्रिस्ती, मुसलमानी, प्रभृति धर्मक्षेत्रे आहेत, त्यात अत्यंत प्राचीन असताही अत्यंत आधुनिक कालापर्यंत आपले महत्त्व व आकर्षण अबाधित राखणाऱ्या आणि जसे द्वापारी तसेच आजही कोटि कोटि हिंदूंचे ज्ञानतीर्थ असलेल्या श्रीकाशी क्षेत्राच्या आसमंतातील अेका अुपवनातून अेकान्तपणे वहात जाणाऱ्या गंगेच्या काठाला अेक जुनाट घाट होता. सन्निध वस्ती अशी नव्हतीच. अेक ल्हानसे महादेवाचे ओसाड देअूळ आणि त्याच्यालगत काही वेलांची व साध्या ताप्याची जुनाट झाडे अितकाच काय तो त्या स्थलाचा ठेवणीतला अलंकार होता.

अेखादी महाराणी राजसभेतील सामंत-नृपतींच्या, सेनापतींच्या प्रधानमंडळाच्या मानसन्मानांना राजकीय थाटाने दिवसभर स्वीकारीत स्वीकारीत थकून गेल्यावर संध्याकाळी आपल्या अंतःपुरात येते, केस मोकळे सोडते, अलंकार, वेष नितळ अुतरून ठेवते आणि अगदी साधे, घरगुती पातळ-पाल्ने तेवढे घालून अेकान्त अुद्यानात मनमोकळेपणे फुलताटव्यातून फिरते तर फिरते, कोचावर पहुडते तर पहुडते, तशी भागीरथी काशी नगरातील जनित घाटा घाटावर लाखो भक्तगणांच्या राजेमहाराजे, सैनिक, पुरोहित, पंड्यांच्या पूजापुरस्कारांना डामडौलात स्वीकारीत स्वीकारीत आल्यानंतर आता ह्या संध्याकाळच्या वेळी त्या अेकान्त स्थळी मनमोकळेपणी लहरीलहरीने वाहात होती. समोर आकाशात संध्याकाळच्या सूर्याने लाल गुलाबी रंगारंगांनी काठोकाठ भरलेल्या पश्चिम क्षितिजाच्या हौदातून रंगच रंग

(पण देवा, न्यायी दया सुद्धा निःपक्षपातीच असली पाहिजे, नव्हे का ?)' तो घुटमळला, 'मग–मग माझ्याहूनही अगदी निरपराध नि अनागस असलेल्या त्या कुमारीची दया आपणास अजून कशी आली नाही ? न्यायाधीशाने मला ह्या भयंकर खटल्यातून निर्दोष सोडलं असलं तथापि माझं मन मला अेका दोषाविषयी सारखं खात आहे माझ्या हातानें न कळत का होअीना, पण मी मालतीला तिच्या घरी पोचवावयाचं सोडून त्या भलत्याच पत्त्यावर–तो पत्ता तिच्या घराचा नव्हे हं माहीत असता– तिला नेअून सोडलं, ती 'आत मजबरोबर चल, असं म्हणत असताही अजागळ विश्वासानें तिच्याबरोबर भलत्याच घरात गेलो नाही नि काही अशी तरी त्या दुष्ट नरपशूच्या–त्या गुलाम हुसेनच्या–हाती ती असहाय कुमारी सोपवून देण्याच्या दोषाचा मी वाटेकरी झालो (कळून झालो नाही, पण जें मला कळायलं हवं होतं, जं कळवून घेणं हे त्या वेळी मी अंगीकारलेल्या कामगिरीत माझं कर्तव्य होतं, तें करायला मी चुकलो हा माझा निष्काळजीपणा सुद्धा अेक दंडनीय अपराध आहे नैर्बंधिक अपराध नसला तथापि नैतिक अपराध तरी आहेच आहे

'माझ्या नसत्या अपराधाच्या आरोपातून माझ्या पहिल्या नवसाला पावून माझी सुटका करणाऱ्या देवा, माझा मलाच जो घडला असं वाटत आहे त्या ह्या असल्या अपराधाच्या दोषातूनही माझी सुटका कराल का ? ह्या माझ्या दुसऱ्या नवसालाही पावाल का ? अेवं तर, त्या बापड्या मालतीची त्या हिंस्र नरपशूच्या हातून सुटका करण्याची संधि नि सामर्थ्य मला द्यावं पण ते जवळ जवळ दुर्घटच ती कुठे आहे हें देखील कुणाला ठाअूक नाही. त्यात मी किती दुर्बळ, यःकश्चित् त्या निर्ढावलेल्या पाप्याच्या सशस्त्र कपटाचारास सर्वथैव अपरिचित. तेव्हा तं संधि नि तें सामर्थ्य येणं मला दुर्घटच असलं, तर निदान देवा, तुझ्या न्यायी दयेनं

पाहण्यासाठी ? पण मग देवाच सर्वज्ञत्व तें काय उरलं ? भक्त खरा कीं खोटा तें दुष्टाहाती त्या भक्ताचे अत्यंत हाल हाल केल्यावाचून देवाला कळत नाही असं म्हणणं देवाच्या सर्वज्ञपणासच नव्हे तर परमदयाळूपणालाही बट्टा लावणंच नव्हे का ? दरोडेखोरापासून गावाचं रक्षण करण्याचं सामर्थ्य अंगी असताही नि दरोडा पडणार हे माहीत असताही जो अधिकारी प्रथम दरोडेखोरांना गावातील निरपराधी लोकांना यथेच्छ लुटू देतो, हाणमार, जाळपोळ करू देतो नि मग त्याच्या केविलवाण्या हाकांना नि नवसांना पावून त्याच्या रक्तबंबाळ घावावर फुकट औषध लावायची व्यवस्था करवितो, त्या अधिकाऱ्याचं तें दयाळूपण वाखाणण्याजोगंच म्हणायचं काय ? का.. '

अेकामागून अेक अुसळून येणाऱ्या ह्या शंकांच्या त्या अकस्मात् महापुरात तो तरुण अगदी गुदमरल्यासारखा झाला आणि त्याने त्याचा तो लोट मोठ्या नेटाने मळें मळे थोपवून त्यांत बुडता बुडता आपलें चित्त त्यातून वाचवलें

'पाखंड ! पाखंड !' असें मोठमोठ्याने स्वतःशीच म्हणत तो झपाझप येरझाऱ्या घालू लागला त्याचं चित्त थोडेसें स्थिरस्थावर झाल्यावर त्याने जणू त्या शंकाविचारांनी मळलेल्या चित्ताला अक्षरश प्रक्षाळण्यासाठीच गंगेच्या त्या पवित्र आणि शीतल जलाची आचमनें केलीं विचारांचा ओघ दुसरीकडे नेण्यासाठी सूर्य पश्चिम दिशेला खेळत असलेल्या रंगपंचमीच्या अुधळपट्टीची तो शोभा पाहत

तील भयाण अेकलकोंडीत, अंधकारात नि काय होईल ह्याच्या भयंकर चिंतेत चाचपडत होतो माझ्या पायातील त्या बेडया तुटून निर्दोष सुटून, आज मी अिथे मोकळेपणी ह्या ताज्या मोकळ्या वायूला श्वासोच्छ्वासीत आहे पण मालती? अरेरे! हो गुलाबी पश्चिम जशी त्या अंधाराच्या पकडीत सापडताच काळवंडून गेली तशीच ती सुंदर किशोरी त्या हिंस्र राक्षसाच्या तावडीत आज काळवंडून गेलेली केस अस्ताव्यस्त विखुरलेली भीतीने जिंच सार हसू ठार मारल आहे नि म्हणूनच चिंतेची प्रेतकळा जिच्या तोंडावर पसरली आहे अशी कुठे तरी पडलेली असेल! काही तर्क सुद्धा करवत नाही ती त्यानी पळवून कुठे नेली असेल ह्याचा!"

तो अुठून घाटावर अिकडून तिकडे फेऱ्या घालू लागला त्याला प्रथम गेल्या कित्येक दिवसाच्या सवयीने भास झाला की पायात बेडया आहेतच चालताना त्या आवरून धरण्यासाठी त्याचा हात कबरेखाली चाचपडू लागला मग आपण सुटलो आहोत बेडया तुटल्या आहेत तुरुंगाच्या कोठडीत आपण नाही हें आठवून मनाशीच तो हसला दूरवर कोठे तरी पाहत मालती कोठें असेल ह्याचे बेलगाम तर्कवितर्क करीत तिच्याविषयीचे अनेक काल्पनिक प्रसंग जुळवीत काही हिंडत काही धावत राहिला

तो किसन होता योगानंद अयात रफिअुद्दिन अहमद ह्याच्या दरोड्याच्या खटल्यात तो सापडण्याच्या आधी न्यायवेदान्तशास्त्र अभ्यासण्यासाठी तो काशीलाच जेव्हा राहत असे तेव्हा ह्याच महादेवाच्या देवालयात तो अेकान्तपणे येअून बसे त्या देवतेलाच तो आपले आराध्य दैवत मानी पुढे त्या योगानंदाच्या दागदागिन्याच्या वळी पडल्यानंतर जेव्हा तो त्याच्यासह पकडला गेला तेव्हा न दिसाळेत त्यान ह्याच देवतला आपली निर्दोष सुटका व्हावी म्हणून नवसले होतें त्या खटल्याचा निकाल अलाहाबादच्या न्यायालयात चार-पाच दिवसापूर्वीच लागला होता रफिअुद्दिन अहमदला जन्मठेप काळ पाणी आणि त्याच्या साथीदारापकी बहुतेकाना सात ते दहा वर्षांच काळे पाणी अशा कडक शिक्षा ठोठावण्यात आल्या सुटले असे दोघे— अेक हसनभाओ क्षमचा सरकारी साक्षीदार झाला म्हणून आणि हा किसन पूर्ण निर्दोषी म्हणून

तेथून सुटताच तो थेट काशीला आला आणि त्याच्या त्या आवडत्या अेकान्त देवळातच अुतरला त्याला घरदार कुटुंब असे काही अुरलेले नव्हतेच तो अगदी निधन म्हणून त्याला कोणी कधी फारसे विचारीत नसे तो काहीसा कुरूप म्हणून त्याला कधी कोणी भाळलेले नव्हते मथुरेला असता मालतीला आणताना वा पोचवताना तो अट्टल सोदा रफिअुद्दिन योगानंदाच्या वेषात वावरत होता तेव्हा त्यान ह्या किसनलाच तिच्याबरोबर सोबतीला द्यायला जें चार पांच वेळा निवडलें ते किसनच्या दुसऱ्या कोणत्या सद्गुणासाठी नसून त्याच्या त्या थोडफार कुरूप-पणाच्या अवगुणासाठीच होते त्या अर्थी तरी त्याच्या कुरूपपणाचा त्याच्यावर

होतें त्याच्या दाराशी आला. त्याच्या मागें मागें सुरक्षित अंतरावरून मार्ग काढीत येणारा किसन ह्या वेळापावेतो त्या दगडी मंडपापाशी येऊन गुलाम हुसेनला त्या घरातील कोणी दार उघडून सामोरें येतें कीं काय, तें डोळे ताणून, ताणून पाहू लागला. घरातून अजून हालचाल दिसतांच त्याच्या अेकदम मनात आलें कीं, आत कोणी तरी माणूस आहे. ती मालतीच नसेलना ? औत्सुक्यानें त्याचें हृदय धडधडू लागलें. पण गुलाम हुसेनने घागर खाली ठेवून, कंबरेचें काही तरी सोडून त्या बंद दाराच्या वरच्या चौकटीच्या कडीपाशी हात नेताच किसनच्या ध्यानात आलें की दाराला बाहेरून कुलूप आहे. त्यावरून आत कोणी नाही असें आढळून त्याचा अेकदम हिरमोड झाला. मालती जरी काही हाताशी येऊन पुन्हा नाहीशी व्हावी, अशीच त्याला तळमळ लागली. अितक्यात गुलाम हुसेनने कुलूप काढून दार सताड उघडलें.आणि थोडया दरडावणीच्या आवाजात तो गुरगुरला,

'रोशन, रोऽशन, बत्ती बाहेर लाव! क्या ? नही आती ? घसेटके ले आवू ?'

ते शब्द अैकताच किसनचें अंग थरारलें. आत कोणी तरी स्त्री आहे. ती कडक पहाऱ्यात कोंडलेली असली पाहिजे. बाहेर जायचें तर हा राक्षस तिला आत कोंडून, बाहेरून कुलूप लावूनच काय तो दूर जातो. ती स्त्री सुखानें मनापासून मानीत नाही. हा तिला प्रसंगी फरफटत घसटून ओढीत आणण्यासही कमी करीत नाही. अितकी विस्तृत माहिती त्या अेका चारशब्दी वाक्यासरसी किसनच्या कानावर पडली. त्याच्या अपेक्षेला ती अितकी तंतोतंत जुळली की, तो ओठातल्या ओठात

'आव ! तू हम या रो पर मैं अभी तेरे साथ प्रेमकी मजा लुटुगाही' देख तो देख तेरा वह सुदर मुंह ! नहीं अुठाती मुह अूपर ? तो अैसा मैं जबरन अुसे अूपर अुठावूगा और मेरे आखे भरभरके तेरी खुबसूरतीकी दाराव पी लूगा !'

असे लाडात येअून बोलत त्याने त्या रमणीचे वदनमडळ वळे वळे वर अुचलून दोन्ही हातानी त्या दिव्याच्या अुजेडात धरले डोळे भरभरून तिच्या सुदर-तेचे मद्य ता पिअू लागला, झिगू लागला आणि त्या मुखाचे मटामट मुके घेत म्हणाला,

'वाह वाह ! अिस अधेरी रातमे नया चाद ! अै रोशन, क्या बोल्ती थी तुमे तेरी मा ? माल्ती ? थै माल्ती ! मेरी जान !'

त्या अधाऱ्या रात्रीत अेखादा नवा चद्र अुगवावा तसच ते माल्तीचे मुखमडल गुलाम हुसनला सुदर भासले ते पाहताच ती अधारी रात्र किशनला अधिकच काळोखी भासू लागली त्या दिव्याच्या प्रकाशात अुचलून धरलेल ते तिचे मुखमडळ स्पष्टपणे दिसताच, ती मालतीच आहे ह किशनला नि शकपणे कळून चुकल आणि ज्या माल्तीला अेखाद्या सोन्याच्या ताटात गफून ठेवलेल्या पूजेच्या शुभ्र आणि पवित्र फुल्माळेसारखी त्याने मथुरेला पाहिली होती, तिलाच त्या आगळ आणि आडदाड हरकटाच्या मांडीवर, घाण चिखलात पडलेल्या निर्माल्याप्रमाणे तशा क्लिमवाण्या दुदनेत पाहताच त्याच्या डोळ्यापुढे अेकदम अधेरी आली

'माल्ती, तुम मरी बोली समझती नही ? अच्छा ? मैं तेरे तूटेफूटे,मरेठीमे बाल्तो सुन ! तू अैसी दुखम का ? तुझी मा तुला आठवते ? अिस ल्यि तू अब-तक दाडगाअी करते, असी रडते, मला झिडकारते ? राज तो मेरे बिछोनेमे तेरेको ल्ताही है ! फेर बळसे हम तुम्यापासून जे छिनावून घेतोच है त सुख तू हमन हसते हसत क्या दत नहीं मुझे ? तुची आओ भी तुझ्यापास आणून ठेवू ? बोल तुझ्या आओीला भी पळवून आणतो देख, फेर तो खुशम हसत सोवगी का माझ्या बिछान्यावर ? तुझ्या आओ '

"मेल्या ! माझ्या आओीच नाव तरी पुहा काढू नकोस ह्या तुझ्या हूलकट ताडातून ! आग लागो तुझ्या तोंडाला !' सतापाने त्याच्या हातानी वर अुचलेले आणि आता रागाने रडकुडीला आलेलें ताड तिने अेका हिसक्यासरशी सोडवीत माल्ती जा डोके खाडकन् फिरवायला गेली तो तिच्या डोक्याचा तडाखा गुलाम हुसेनच्या हनुवटीला बसून त्याच्या दाताच्या कवळ्या अेकमेकावर अशा कचकल्या का त्याच्या डोक्यात झणझणून कळच अुठली त्यान सतापाने माल्तीच्या गाल्तात ताडदिशी अेक चपराक हाणली आणि तिला अी ढकलून दिली तो ती मुथीवर धाडकन पडली

"'राक्षस ! घोट घेतो ह्याच्या नरडीचा !' अस पुटपुटत दयच्या आणि त्वेषाच्या ल्हरात किशन अेकदम गडग्यावर चढू लागला 'तुझा प्राण तरी घेतो'

अेक अुपकारच झाला होता खरा कारण त्याच्या कुरूपपणामुळेच माल्तीशी त्याचा परिचय झाला आणि त्या परिचयात त्याच्याशी दयाळू प्रेमळपणाने असे बोलणारे आणि वरा म्हणणार पहिले माणूस त्याला भेटले माल्तीने आणि तिच्या आजीने किसनच्या सुशील स्वभावाला किती तरी वाखाणावे त्या दान चारदां पडलेल्या सहवासात किसनला वाटे, ह्या दोघींचा आपल्यावर खरोखरच दयालोभ आहे म्हणूनच, त्याची त्या जन्मात त्या वेळपर्यंत कोणी मुळीच विचारपूस केली नव्हती, त्यामुळेच माल्तीने आणि तिच्या आजीने त्याच्याशी बोलावे ते दोन साधे गोड शब्दही त्याला विशेष ममतेचे द्योतक वाटत असतात त्याचा मात्र त्या दोघींवर लोभ जडला होता खराच आणि अुभ्या जन्मात जडलेल्या त्या पहिल्याच लोभालाही त्याला जेव्हा असे अंतराव लागले आणि त्याच्याच चुकीमुळे त्याच्या-वर दयालोभ करणाऱ्या त्याच व्यक्तींवर असे भयंकर संकट गुदरून त्यांचा सत्यानाश झाला, तेव्हा ते शल्य त्याच्या मनात सारखे सलू लागले अगदी सहजा-सहजी माल्ती जी त्याला हाक मारी तशी गोड हाक त्याच्या जन्मात त्याला कोणी मारली नव्हती

'माल्ती, पुन्हा अेकदा तशी गोड हाक देना मला! किसना! ' त्याने माल्तीसारखी गोड हाक आपली आपणच मारून पाहिली पुन्हा थोडा विसावत विचाराच्या प्रवाहात देवळात आला, तेथेही येरझारा घालीत राहिला आणि शेवटी स्वतःशी मोठ्याने म्हणाला,

'छट! मोठमोठ्या पोलिसांना त्या नीच गुलाम हुसेनचा ठावठिकाणा मिळेना तिथे तो मला कसला मिळणार? नि मिळाला तरी मी असहाय पामर त्या चांडाळ-चौकडीच्या हातून तिची सुटका ती काय करणार? अशक्य अशक्य! ते शक्य असेल तर ते देवा, तुझ्या अेकट्यालाच काय ते! सोडीव ना माल्तीला भेटीव ना तिला मला तुझी अिच्छा मला पामराला काय कळणार? मी ती विचारीतच नाही! पण माझी अिच्छा मला कळते, सांगितल्यावाचून मला राहवत नाही!

कोण वर घागर भरून पाणी न्यायला अितक्या क्रिरं सध्याकाळी गगेवर आल आहे ? अिथे माणसाची ये जा अशी फार थोडी ! हा पाणवठा असा नाहीच ! अशा वेळा पाण्याची घागर भरून नेणार माणूस म्हणजे त जवळपासच कुठे तरी अुतरलेत असल पाहिजे ! असेल विचारा पाथस्थ कुणी तरी !

असे मनात म्हणत किशन त्या घागर भरून अुठणाऱ्या माणसाच्या पुमट आकृतीकडे साहजिकच पाहत राहिला पण घागर खाद्यावर घेअून शीळ घालात तो माणूस पडीवडच्या आल्या वाटने न जाता देवळाजतच्या वाटेने जा जा जवळ येअू लागला ता ता किशनहा मनात अधिकाधिक चमकत चाललल निरखून पाहू लागला वेळाच्या थाड आड ल्पत गेला आणि करमणूक म्हणून ताडाने शाळ घालीत खाद्यावर घागर घेअून जाणारा तो मनुष्य देवळाजवळून पायवाट चालत आपल्या नादात थोडा पुढे जाताच किशन सतापाच्या भयाच्या आणि काहाशा आनदाच्या भरात पुटपुटला

'हाच ! अगदी निश्चित ! हाच तो गुलाम हुसेन ! सटल्यात हसनभाअीने सागितलेली कहाणी जर खरी असेल तर मालतीला पळवायच काम ह्यानेच केल ! पण ह्याने ती बलुचिस्थानसारख्या दूरच्या प्राती धाडली ? की विकली ? की स्वत पाशीच ठेवली ? हा अिथे कुठ ? चोरट्यासारखा लपून राहतो आहे ह्या ओसाड बाजूला बहुधा ! पण जर ती त्याच्यापाशीच असेल तर ! दिसेल का मला ! अेवढा तरी मालती दिसल का पुन्हा अरे, पण ह्या चालत्या अधारात ! यावतो काय मी मूर्खासारखा तिथे ? काय म्याड आहे हे मन ! म्हणे आपल्या हातात काही नाही नि हा तर अट्टल नृशस सशस्त्रही असणारच ! (अतिविचारीपणा हा कधी कधी नामर्दपणा होतो तो असा !) जायचच ह्याच्यामागे ! न जाणो मालतीही त्याने अिथेच कुठे तरी दडवलेली असली तर ? काय योग ! जीव घेअीन. माया

होते त्याच्या दाराशी आला. त्याच्या मागे मागे सुरक्षित अंतरावरून मार्ग काढीत येणारा किशन ह्या वेळपावेतो त्या दगडी गंडग्यापाशी येऊन गुलाम हुसेनला त्या घरातील कोणी दार अुघडून सामोरें येते कीं काय, तें डोळे ताणून, ताणून पाहू लागला. घरातून अुजेड हालतोसा दिसताच त्याच्या अेकदम मनात आले की, आत कोणी तरी माणूस आहे. ती मालतीच नसेलना ? औत्सुक्याने त्याचे हृदय धडधडू लागले पण गुलाम हुसेनने घागर खाली ठेवून, कमरेचे काही तरी सोडून त्या वंद दाराच्या वरच्या चौकटीच्या कडीपाशी हात नेताच किशनच्या ध्यानात आले की दाराला बाहेरून कुलूप आहे. त्यावरून आत कोणी नाही असे आढळून त्याचा अेकदम हिरमोड झाला. मालती जशी काही हाताशी येऊन पुन्हा नाहीशी व्हावी, अशीच त्याला तळमळ लागली. अितक्यात गुलाम हुसेनने कुलूप काढून दार सताड अुघडले आणि थोड्या दरडावणीच्या आवाजात तो गुरगुरला,

'आव! तू हम या रो पर मैं, अभी तेरे साथ प्रेमकी मजा लुटुगाही! देख तो देख तेरा वह सुदर मुंह ! नहीं अुठाती मुह अूपर? तो अैसा मैं जबरन अुसे अुपर अुठावूगा और मेरे आखे भरभरके तेरी खुबसूरतीकी शराब पी लूगा!'

असे लाडात येअून बोलत त्याने त्या रमणीचे वदनमडळ बळे बळे वर अुचलून दोन्ही हातानी त्या दिव्याच्या अुजेडात धरले. डोळे भरभरून तिच्या सुदर-तेचे मद्य तो पिअू लागला, झिगू लागला आणि त्या मुखाचे मटामट मुके घेत म्हणाला,

'वाह वाह! अिस अधेरी रातमे नया चाद! अै रोशन, क्या बोल्ती थी तुझे तेरी मा? मालती? अै मालती! मेरी जान!'

त्या अधाऱ्या रात्रीत अेखादा नवा चद्र अुगवावा तसेच ते मालतीचे मुखमडल गुलाम हुसेनला सुदर भासले. ते पाहताच ती अधारी रात्र किशनला अधिकच काळोखी भासू लागली. त्या दिव्याच्या प्रकाशात अुचलून धरलेले ते तिचे मुखमडळ स्पष्टपणे दिसताच, ती माल्तीच आहे हें किशनला नि शकपणे कळून चुकले आणि ज्या माल्तीला अेखाद्या सोन्याच्या ताटात गफून ठेवलेल्या पूजेच्या शुभ्र आणि पवित्र फुलमाळेंमारखी त्याने मथुरेला पाहिली होती, तिलाच त्या ओंगळ आणि आडदाड हलकटाच्या माडीवर, घाण चिखलात पडलेल्या निर्माल्याप्रमाणे तशा किळसवाण्या दुर्दशेत पाहताच त्याच्या डोळ्यापुढे अेकदम अधेरी आली.

'माल्ती, तुझे मेरी बोली समझती नही? अच्छा? मैं तेरे टूटेफूटे, मरेठीमे बोल्तो सुन! तू अैसी दुखमे का? तुझी मा तुला आठवते? अिस लिये तू अब-तक दाडगाअी करते, असी रडते, मला झिडकारते? रोज तो मेरे बिछोनेमे तेरेको ऐताही है! फेर बळसे हम तुझ्यापासून जे छिनावून घेतोच है ते सुख तू हमने हसते हसते क्यों देत नहीं मुझे? तुझी आअी भी तुझ्यापास आणून ठेवू? बोल. तुझ्या आअीला भी पळवून आणतो देख, फेर तो सुखमे हसत सोयेगी ना माझ्या बिछान्यावर? तुझ्या आअी ...'

'मेल्या! माझ्या आअीच नाव तरी पुन्हा काढू नकोस ह्या तुझ्या हलकट तोंडातून! आग लागो तुझ्या तोंडाला!' सतापाने त्याच्या हातानी वर अुचलले आणि आता रागाने रडकुडीला आलेले तोंड तिने अेका हिसक्यासरशी सोडवीत मालती जो डोके खाडकन् फिरवायला गेली तो तिच्या डोक्याचा तडाखा गुलाम हुसेनच्या हनुवटीला बसून त्याच्या दाताच्या कवळ्या अेकमेकावर अशा चेचल्या की त्याच्या डोक्यात झणझणून कळच अुठली. त्याने सतापाने माल्तीच्या गालात ताड्दिशी अेक चपराक हाणली आणि तिला जी ढकलून दिली ती ती भुअीवर धाडकन् पडली

''राक्षस! घोट घेतो ह्याच्या नरडीचा!' असे पुटपुटत दयेच्या आणि त्वेषाच्या लहरीत किशन अेकदम गडग्यावर चढू लागला 'तुझा प्राण तरी घेतो.

नाही तर माझा तरी देतो !' अशा ऊर्मीसरशी तो जो गडग्यावर ऐक पाय रोवतो तों तो पाय, त्याच्या दगड निसटून दगडाच्या ऐका खोल्गट भेगेत अडकला. त्यासरशी त्याच्या क्षेपाची ऊर्मीही अडखळली पाय सोडवीतो दुसरा विचार त्याच्या मनाला म्हणाला, 'तुझ्या प्रतिज्ञेपैकी गुलाम हुसेनचा प्राण तरी घेतो, हा विकल्पपक्ष, नाही तर माझा प्राण तरी देतो, हाच विकल्प काय तो अशा मामल्यात सफळण्याचा अधिक संभव ! हा अधम हुसेन सशस्त्र असणारच ! मी नि:शस्त्र ! ह्या झटापटीत माझा राग माल्तीवर ऊगवून माल्तीला हा ठार करणार नाही कशावरून ? पुन्हा ह्या घरात त्याचा आणखी एखादा साथीदार नसेल असेही नाही ! अशा निलज्ज अधमाचा शृंगार अनेकदा सभाऊीक मुद्धा असतो, हें त्याचा साथीदार जो हसनभाऊी त्यानच त्या खटल्यात शपथेवर सांगितल आहे ! छट्, आताच असं साहस करणं म्हणजे माल्तीला संकटातून सोडवावयाची ही चालून आलेली अद्भुत योगायोगाची सुवर्णसंधि गमावणं होय !' वरचा पाय दगडाच्या पकडीतून सोडवीतों विशनला अंधारात आपण पुन्हा कधी अलक्षितपणे लपतो, असा घाऊी होऊन गेला तो पुन्हा गडग्याआड दबून आपली माय होत तें ऐकीकडे पाहत होता आणि दुसरीकडे त्याच्या मनात 'आता मा करू तरी काय' ह्याविषयीच्या अटमुलट पळत्या विचारांची तुमतो ससेहोल्पट

गुलाम हुसेनने तिला स्वतः खाली बसून, पुन्हा वळें वळे अुठवली आणि जवळ घेअून तिला तो कुरवाळू लागला,

'प्यारे मालती, कुलपात दिवसभर कोंडून ठेवतो अिसलिये तू घुस्सा करती, पण पोलिसांना तुझा पत्ताच लागू नये, तुला धरून नेली तर तुमकोहीं वे पोलिस-हाणमार करेंगे ! दुसऱ्या कुणा सरी दुष्टाच्या पिंजऱ्यात हें पाखरू पडेल ! तुझे हे नखऱ्याचे पंख अुपटून टाकतील बरं का माझे मोहक मैने, ते चांडाळ ! हे लाड, नखरे, मी म्हणून तुला चालू देतो बरं ! तुझी कुण्या लांडग्याने दुर्दशा करू नये, म्हणून तुला ह्या मेंढवाड्यात असं कोंडून ठेवाव लागतं वर कुलूप घालून. माझ्या लाडक्या कोकरा ! पण आता दोन-चार दिवसातच मी तुला अेकदम अितक्या दूर नि अशा अेका वनात घेअून जातो की, तिथे अिकडच्या पोलिसांचा बाप देखील आपला छडा लावू शकणार नाही ! तो हरामी रफिअुद्दिन तर पडलाच त्या काळ्या पाण्याच्या नरकात जन्मभर. जन्मठेप ! तो सारा खटला निकालात निघाला ! आता आपला विसर पोलिसांनाही आपोआपच पडेल. त्यातही अशी जागा आता मला ह्या रम्य वनात सापडली आहे की, जिथे अुघडपणे तुला मन-मोकळं नांदता येअील ! हे दरोड्यात कमावलेले रत्नांचे दोन हार, हें सोनं नि हीं तू माझी सोनी ! बस्स, भोगच भोग ! विलासच विलास ! जन्माला पुरून अुरतं माझ्या तुम्ही सारे ! आजवर कमाअी, आता रमाअी ! मिळकतीचा भोग! प्यारी, हम्‌ ना ! हस, हस !' तो तिला गुदगुल्या करू लागला.

त्या गुदगुल्या मालतीला अस्वलाच्या प्राणघेत्या गुदगुल्यासारख्या लागल्या. तो हसली कामाचीस होअून, पण त्या गुदगुल्यांनी किशनला मात्र खऱ्या गुदगुल्या झाल्या आणि तो हमला अत्यंत सतोषानं. गुलाम हुसेनच्या तोंडून पोलिसचे नांव निघताच त्याला अेकदम गुरुमंत्र मिळाल्यासारखे झालें. अंधारात हातचमक [हॅंड बॅटरी] अचानक सापडावी तसें होअून तिचें त्याच्या चित्तातील बटन दाबताच त्याला पुढच्या अुपायाची वाट लखकन्‌ दिसली.

बस्‌ ! परस्परे नि पावणे बारा ! आताच्या आता पोलिसचौकीवर जाअून गुप्तपणे ही बातमी सांगायची ! अठरा वर्षांच्या आतील कुमारिका पळवणे हा गुलामहुसेनचा एक नैर्बंधिक घोर अपराध, मालतीचा नव्हे ! त्यात गुलाम हुसेनवर दरोड्यांचीं वॉरंटेंही असणारच ! खटल्यातला तो अेक फरारी. तेव्हा तो आता फाशीवर झोके घेणार आणि मालती पुन्हा त्या तिच्या मधुरेतील आनंदाच्या झोपाळ्यावर ! तशीच त्या गोड गोड ओव्यांच्या लकेऱ्या घेत अुल्हासाच्या आकाशात कोण्या सुंदर पाखरासारखी अुडू पाहात पुन्हा झोके घेणार ! अहो आनंद ! तिची ती प्यारी ' किशऽऽन !' ही लाडिक हाक त्याला पुन्हा अैकू आली.

आनंदाच्या भरात ती बातमी पोलिसांना देण्यासाठी किशन लपत छपत

चाहूल लागू न देता गडग्याच्या आड आड होत वाटेकडे जाण्यासाठी वळला, तोच त्याने अकस्मात् अेक भयंकर किंकाळी फोडली 'अय्यायाया!' असे तो विव्हळला

'भो! भों! गुर्र गुर्रर्र!' करीत किशनच्या पोटरीचा गोळा दातात धरून अेक विक्राळ कुत्रा तिला सारखा हिसडीत तोडू लागला

तो त्या धनिपानी पाळलेला गुलाम हुसेनचा शिकारी कुत्रा होता

गडग्यापाशी आत कोठेसा फिरत असता चाहूल लागून तो अंधारात गडग्यावर चढला होता आणि किशन हालताच त्याची दृष्टि किशनवर आणि त्याच्या चोरट्या चालीवर पडून त्या विक्राळ कुत्र्याने अेका झेपसरशी किशनच्या पोटरीचा पकडून चावा घेतला. अंधारात नकळत घेतलेल्या त्या असह्य चाव्यासरशी हेतु नसताही किमान जितक्या मोठ्याने किंचाळला तरी तो कुत्रा पोटरी सोडीना. अुलट अधिकच वेगाने तो मासली तोडीत, गुरगुरत, झुजत राहिला.

कोणी तरी गडग्यापाशी अशी मोठी किंकाळी फोडलेली अेकून तो मामातुर गुलाम हुसेनही चमकला. होय ना होय, ह्या आपल्या माडबुदळ कुत्र्यानेच कोणा वाटसरूला अंधारात लोळवले असले पाहिजे, असे ध्यानात येताच, आपल्या ह्या चोरट्या वसतीपाशी कोणाचाही गोंगाट होअून तिकडे लोकांचे लक्ष वेधावे हें संकट त्याला नको असल्यामुळे ते प्रकरण झटपट सामोपचाराने विझवून टाकण्यासाठी कंदील तेवढा घेअून आणि मालतीला 'घरात जा' म्हणून सांगून गुलाम हुसेन धावत धावत गडग्यापाशी आला, तावर किशनने गडग्यातला अेक दगड काढून त्या विक्राळ कुत्र्याच्या डोक्यावर घातल्यामुळे पोटरी सोडून विव्हळत तो थोडा हटला, पण पुन्हा थोडी चाल करून भुंकत, गुरगुरत, किशनचा दुसरा चावा घेण्यासाठी झुजत राहिला

किशनच्या फाडलेल्या पोटरीतून रक्ताची धार वाहात होती, असह्य वेदना होत होत्या, हलण्याची सोयच अुरली नव्हती गुलाम हुसेन जवळ येताच किशनने वतावणी केली,

आणून ठेवले पाण्याने त्याचा घाव धुऊन पुसून, त्याच्या नेहमीच्या रामबाण औषधी त्या घावात भरून रक्त थांबवले, पट्टी बांधली, किशनला त्या ओंडक्यावर लोडासारखें टेकवले आणि कंदिल वर त्या आकड्याला टांगला

कंदील खाली होता तोवर त्या औषधपाण्याच्या गडबडीत गुलाम हुसेनचे, कोणच्याही कपटाची शंका न आलेले लक्ष त्या पायस्थाच्या शुश्रूषेकडेच बहुतेक होते त्यातही त्याने मागे किशनला मथुरेला जे पाहिले होते, ते योगानंदी साम्प्रदायाच्या गोसावी वेषात आज किशनचा वेष कोणा दरिद्री भटक्यासारखा होता, त्यामुळे तर त्याची ओळख पटणे गुलाम हुसेनला कठीणच झाले होते. कंदील वर टांगल्यानंतर आडव्याशी टेकून, थकून, गप्प बसलेल्या किशनच्या तोंडावरच स्वच्छ प्रकाश पडला

अितका वेळ घरात असली तरी खिडकीतून त्या पायस्थाच्या सा या हाल चाली पाहात असलेल्या मालतीच्या मनात तो पायस्थ कोण, ह्याविषयी दहादा अेक शंका येअून गेली होतीच त्या कंदिलाच्या प्रकाशात किशनचे तोंड आता नीट न्याहाळता येताच मालतीची जी शंका होती तो पक्का निश्चय झाला. 'किशन !' मालतीच्या ओठातल्या ओठात अेक हाक सुद्धा थरथरून गेली त्याला मथुरेला पाहिल्यानंतर त्याचे काय झाले ते तिला काहीच माहीत नव्हते आपल्या आअीची पुढची बातमी ह्याला असली पाहिजे, हा विचार तिच्या मनात, त्याला नक्की ओळखताच पहिल्या झटक्यासरशी आला पण परपुरुषाशी आणि त्यातही योगानंद-गुलाम हुसेनादि ज्या चाडाळचौकडीने तिला पळविले त्याच्या त्या अधम अपराधाची माहिती ज्याला असण्याचा अुलट संभव, अशा ह्या तिच्या घरोब्याच्या पुरुषाशी अुघड बोलताच त्यापायी तिचाच नव्हे तर त्या किशनचाही घातपात करायला हा हिंस्र गुलाम हुसेन सोडणार नाही, अशी भीतिही मालतीला तत्काळ पडली. ती घाबरली, बावरली. पण लगेच अुत्सुकतेपायी अुघड नसली तरी किशनची अेकान्त गाठ हा राक्षस गुलाम हुसेन निजला म्हणजे-तरी घेअीनच घेअीन, मग काय वाटेल ते होवो, असा तिचा कृतनिश्चय बोलता बोलता झाला. ती डोळ्यातून टिपे गाळीत किशनकडे टकमक पाहात राहिली तोंच, त्या खिडकी-कडे रागाने ताठरलेल्या गुलाम हुसेनची दृष्टि पडताच मालती झटकन् मागे सरली

कारण त्या कदिलीचा प्रकाश, थकव्याने डोळे मिटून थांडक्यावर टेकलेल्या किशनच्या निश्चल तोंडावर पडताच मालतीला जी धाका आली तीच गुलाम हुसेनला आली होती त्यातही खिडकीतून अत्यंत लोभाळू दृष्टीने किशनकडे टकमक बघणाऱ्या मालतीला त्याने पाहताच त्याची शंका शतपट बळावली. तोच पक्का निर्णय करण्याची युक्ति पण त्याला लगोलग सुचली बेसावध, गुंगीत पडलेल्या त्या घायाळाला गुलाम हुसेनने हेतुत च त्या सशयित,नावाने हाक मारली,

'किशन, किशन !'

किशन दचकून जागला आणि आपल्या नावाची ओळख, पटवावयाची नाही हे ध्यानात येण्याच्या आधीच उत्तरला,

'जी ! जी !'

'अरे हरामखोरा ! पकडला का नाही तुला?' दुसरी वेदाने नाव चोरून इथे टेहळणी करायला आला होतास काय ? किशन, बोल !' मूठ वळवून क्रोधाने कापणाऱ्या घोगऱ्या आवाजात गुलाम हुसेन फणफणला, 'बोल, तू मालतीचा माग काढीत इथे आलास की नाही ? तू नि तो पाजी हसनभाओी तुम्हीच विश्वासघातकी सरकारी साक्षीदार नाही का कोर्टातले ? माझ्या गळ्याला तात देऊ पाहता काय ? काफरा बेजिमान !'

'तुझा बाप बेजिमान ! तुझ्याशी अिमान ?' किशन त्वेषासरशी अुठून अुभा राहिला

'सुरा भोसकून तुज पोटार अुपसलच समज मी ! माझा सुरा ! -सुरा !' थांडक्यावर गुलाम हुसेनने पाहिले सुरा नव्हता तेथे तो घरात खाटेवर अुगागती आहे असे त्याला आठवले

आत दाराशी अुभ्या असलेल्या मालतीलाही तेच तत्काळ आठवले तिने झटपट खाटवरचा सुरा काढून, अंगावरच्या वपडचाल तो आपल्या कवरेला लपवून ती अेका-कोपऱ्यात जाअून अुभी राहिली ह्याच सुऱ्याने भोसकून मालतीच्या समक्ष गुलाम हुसेनने त्याच्या अेका बिघडलेल्या साथीदाराला मयुरेहून पळून येताना अेका रानात डोळ्याचे पाते लवते न लवते तो भोसकून ठार मारले होते. तसाच आता-किशन मरणार, म्हणून ती भयाने थरकापत होती, रागाने बेछूट

मालतीलाही त्या जिवावरच्या संकटात विचार असा अुरलाच नव्हता, भान सें नव्हतेंच. जी अूमि अुठे ती अुठे. किशनच्या नरड्याला गुलाम आणि गुला-च्या नरड्याला किशन पकडीत, सोडवीत, ते दोघेही खाटेवर पडताहेत,

'आण, आण !' गुलाम हुसेन ओरडला, 'मालती तो सुरा आण,' त्या-रशी मालती सुरा अुपसून धावलीही. पण अेवढ्याशा सुऱ्याने धिप्पाड माणूस रेल तरी कसें, अशा बेभान अवस्थेतही अेका बळकट शंकेने ती थांबली.

'कसं म्हणजे काय ? भ्याड पोरी, तुझ्या समक्ष त्या सावीदाराचं पोतडं ह्याच त्याने गुलामहुसेनने अेका भोसकीसरशी बाहेर अुपसलं, नाही का ?' तिचेंच मन तला फटकारतें झालें.

'आण, सुरा आण !' गुलाम हुसेन अेक हात लगदांलगदीतून पडल्या पडल्या गोडवीत आणि अंग करीत, मालतीवर पुन्हा ओरडला.

'घे, हा घे सुरा !' असें दात-ओंठ खाअून किंचाळत ती पिसाळलेली मालती सुरा अुपसून धावली आणि तिने किशनला दाबून धरणाऱ्या पण किशनच्या पकडीत खाटेच्या कोपऱ्यावर अुताणा होअून पडलेल्या गुलाम हुसेनच्या अघळपघळ पोटात तो लाब तीक्ष्ण सुरा भरसक बळाने खुपसला.

किती सहज तो आत गेला. त्या बेभान स्वेमातही मालतीला हसू आलें.

'अुगीच मी अितक्या बळाने खुपसला तो खुळ्यासारखा ! अर्ध्या बळानेही तो आरपार जाता !'

'आं आं !' अशा दोन-तीन भयंकर डुरकाळ्या फोडीत गुलाम हुसेनचा धिप्पाड देह धप्पदिशी खाली पडला, तो पुन्हा काही अुठला नाही. आपल्याच घो घो अुसळणाऱ्या रक्ताच्या डबक्यात त्याचा प्राण बुडून गेला.

'मेला ! ठार मेला !' किशनने टाळी पिटली.

'किशन, पण आता पुढे काय ?' किशनच्या डोळ्यांकडे टक लावून मालती

८. किशन व मालती यांना अटक

'पुढे काय?' ह्या मालतीच्या प्रश्नाचे काहीही उत्तर क्षणभर न सुचल्यामुळे किंवा तसे पाहता पाच-पन्नास उत्तरे एकदम सुचून त्याच्या उलटसुलट आणि एकमेकांना खोडून काढणाऱ्या गोंधळात शेवटचे नक्की असे कोणतेच मत चित्तात टिकत नसल्यामुळे किशनही नुसता 'पुढे ऽ ऽ पुढे' असे पुटपुटत मालतीच्या मुद्रेकडे शून्यपणाने पाहत उभा राहिलेला, तें आक्राळ-विक्राळ प्रेत त्यांच्या पायाशी मधूनच अेखादा आचका देत पडलेले, त्याच्या घावातून रक्ताची उसळी थावून थावून अेकदम उसळत असलेली! असे दहा-पाच क्षण जातात न जातात तोंच तो कुत्रा मोठमोठ्याने भोवाड पसरून दूर गड्यावर भोंकत आहे, नतर मोठमोठ्याने भुकून भुकून आवाज काढीत आहे, असे किशनला अेकू आले.

वास्तविक त्याची ती जीव घेती-देती झुंज चाललेली, तेव्हापासूनच तो कुत्रा जवळ जायला भीत असला, तरी पळून जायचे नाकारून गड्यावर सारखा अिकडे तिकडे धावत, थांबत, तमाच मोठमोठ्याने मधूनच केकटत होता, मधूनच वळावळाने भुकत होता, कोणाचे तरी आजूबाजूने साहाय्य मागावे, लोकांना जमवावे तशा 'धावा हो!' 'धावा हो!' असा जणू आर्त हाका मारीत होता पण जितका वेळ ह्या जिवावरच्या प्रसंगात त्याचा तो गोंगाट किशन-मालतीला अेकूच आला नव्हता. त्याच्यावाचून त्यांना बाहेरचे जग असे आठवलेच नव्हते पण आता कुत्र्याच्या गोंगाटाकडे लक्ष जाताच किशन जो तिकडे दचकून वळून पाहतो, तो त्याला बाहेरचे सारे जग जसे आपणा दोघांकडे, आपल्या दोघांच्या रक्ताने माखलेल्या हातापायांकडे आपल्या दोघांच्या मध्ये ठार मारून टाकलेल्या गुलाम हुसेनच्या विक्राळ धुडातून मध्येच रक्ताच्या चिळकांड्याकडे टवकारून पाहात आहे–'हेच ते हत्यारी! धरा! 'पकडा!!' असा बोटे दाखवून दाखवून गोंगाट करीत आहे, असा अचानक भास झाला त्याच्या मनाची गुंगी खाडकन् उतरली आता अिथे आपण अेक क्षणभर रेंगाळलो, तर त्या दुष्टाच्या मुन्यात वाचलेला जीव फाशीच्या तावडीत अडकेल ... आणि ही मालती सुद्धा फासावर!! कल्पना देखील भयंकर!

त्या धक्क्यासरशी त्याने अेक मोठा धोंडा अुचलून प्रथम त्या कुत्र्याला मारला, तोच त्याला त्या बाजूने अेका अुचवटयावरून शेजारच्या शेतातील दोनतीन लोक कंदील घेअून आपल्याकडेच पाहात आणि बोलत आहेतसे दिसले

त्या कुत्र्याच्या केकाटण्याने आणि सारख्या भुकण्याने ते त्याच्या शेतातल्या माळावर केव्हापासून दचकून अुभे राहिले होते नतर त्या झोपडीपाशी गुलाम हुसेनची आणि किशनची झालेली झोंबाझोंबी, शिवीगाळ, आरडाओरड आणि शेवटी गुलाम हुसेन पोट भोसकले जाताच जेव्हा कोसळला, तेव्हा त्याने फोड-

लेल्या इस्वाळया ह्याच्या अस्पष्ट देखाव्यावरून आणि गोंगाटावरून तेथे काही तरी भयंकर प्रकार घडत आहे, हे त्या शेतक-यानी ताडलेच होते पण भयाने त्याची जिज्ञासा आवरली होती आपण तेथे गेलो तर स्वत च अेखाद्या नसत्या वालटात सापडू, असा पोक्त विचार त्यानी केला होता आणि तेथनच काय दिसेल आणि अैकू येओल त्याची चर्चा करीत आणि मधून मधून आढळणाऱ्या त्या दाडक-दार स्त्रीविषयीच ही काही तरी सुदीपसुदी चालली असावी असा तर्क ल्ढवीत, ती माणस तेथे तशीच केव्हाची अुभी होती

त्याना पाहाताच 'आपल्या हत्येला वाचा फुटली ! ' अशी धडकी किशनला भरली त्याने म्हणण्यापेक्षा, त्याला न विचारता त्याच्या हातानेच वदील फट्दिशी माळवरा अधारात मालतीचा हात धरला आणि म्हणाला,

' प्रत्यक्ष अियून निसटून जाअू चल आपल्याला पकडायला लोक जमत आहेत बघ ते गराडा पडतो आहे, चल '

' अरे, पण कुठे ? '

' वाट फुटेल तिकडे वाटेल तिथे, पण ह्या स्थळापासून दूर, दूर, दूर शक्य तितक दूर चल लवकर '

'पण तुला कस चालवेल ? तुझा पाय पांगुळलेला ? '

'अेक पाय पांगुळलेला, पण दुसरा आहे ना चालता ? त्यावर चालवेल तस चालेन पण आधी '

'आणि हे प्रेत ? '

'मरू दे, सडू दे त्या दुष्टाला ! नाही तर त्याच्या त्या कुत्र्यालाच खाअू दे ते ! निसट, चल आधी अियून पण थाव, सुरा दे अिकडे त्याची ओळख सुद्धा कुणाला न पटली पाहिजे ! '

अस म्हणून सुऱ्याने प्रेताच्या ताडावर अधारातच वचावच वार करून किशनने ते विद्रूप केल 'हां आता आण कुलूप कोठे आहे ते'

मालतीने अधारातच चाचपडत खोलीतून कुलूप घेतले बाहेर पडताना तिचा पाय ध्वनिनी त्या रक्ताच्या डबक्यात पडला तिलाही धडकी भरल्यासारख झाले. तिने तो सुरा आपल्या पोटगुळी खुपसून ठेवला तशीच ती पुढे जाअून, ते मोडके तोडके दार कसेबसे लावून त्याला कुलूप घालू लागली हात कापू लागला, पण अेकदाचे कुलूप लागल आणि मनुष्याला जी अेक अुपजतशीच सवय लागलेली असते, तीप्रमाणे तिने कुलूप लागताच किल्ली कवरेला खोवली. तो रक्तबबाळ सुरा मघा कवरेला खोवला होता तो तेथेच नीट आहे की नाही -ते पुन्हा चाचपून पाहिले त्या सुऱ्याच्या जवळिकेच्या जाणिवेसरशी तिला पुन्हा पुरते अवसान आणि बळ चढल 'ह चल, कापू नकोस किशन, ह्या माझ्या हातावर टाक भार ह अस नि चल त्याचा आधार घेअून चालवेल तितक ही वाट माझ्या पायवळणी पडलेली

आहे अगदी थाव दगड घेऊ दे दोन चार हाती वघ त्या पिसाळ कुत्र्याला आगे-माग चावा घेओील तें मल रपत छपत माग येअून !

काळोखातून तो गडगा ओलाडून त्या चबुतऱ्याला वळसा घालून तीं दोघे कशाबशी त्या वाटेला लागली

'आता कुठे वळतेस ! नगराकडे ?'

'छ , वेड्या ! हा सगळी रखताळलेली आपण, प्रथम गगेवर जाअून धुअून, न्हाअून स्वच्छ नि सम्य बनू चल आधी '

'खरच तिथल्या देवळातच प्रथम चल रात्र तियेच काढू माय विन्हाडही तिथे आहे तिथून तर मघा अिकडे आलो ! प्रथम तिथे थोड थोपू ही रात्र पहाटे स्नानबिन नि देवी आणखी काय असेल ते ! अयायायी ! पायाच्या कळा सोसत नाहीत ग आता देअूळच गाठू ये आधी '

देवळात येताच अेकट्या किशननेच नव्हे तर अितक्या वेळच्या अुत्तेजनाने मन आणि तन अगदी दुबळत चालेल्या मालतीनेही भुअीवरच सपशेल अग टाकल तिला दुरून किशनने पडल्यापडल्याच आश्वासिले तू स्वस्थ नीज तो सुरा अिकडे दे मा पहारा देतो आता दु ख सार विसर अ काही वेळ '

'दु:ख ? छट ! मला सागू का ह्या वेळेला काय वाटत आहे ? आनद ! अवसान ! वस सागू ? माझ्या घरी अेकदा अेक नाग निघाला दाराच्या वडापाशी तो कुठे तरी असे आमची आओी देवळसी त्याला दूध देवी वाटीत त पिताना कितीदा तरी आम्ही त्याला दुरून बघाव आओी म्हणे ' साप झाला तरी जीव ना ? त्याला किया बसत तो दूध देयाला कधी डसत नाही पण त्याच काय विघडल काय की तो त्या दिवशी पटकन् घरात निघाला नि माझ्याशी खेळत असलेल्या माझ्या अेका लहान मावसबहिणीला डसून भला डसायला धावला आम्ही सगळीं मुल जीव घेअून पळालो 'साप साप !' अेवच आरोळी ठोकली त्यासरशी आमच्या गड्यान येअून अेका टोल्यासरशी त्याच टाळक फेकल तो

मालतीला गुलाम हुसेनच्या घरी अटक झाल्यानंतर नायडूआओची आणि तिच्या आओची त्या छपी योगानदान मशी फसवणूक केली आणि त्यावर विश्वासून त्या दोघीजणी मालतीला शोधायला नागपूरला कशा गेल्या आणि नंतर त्याचा पत्ता त्याला सुद्धा कसा नव्हता, तें किशनने थोडक्यात सांगितलं पण, तं समत होतें, ताव मालतीच्या सज्ञ मनाचे सारे व्यापार ग्लानीमुळे जवळ जवळ बंद पडत आले होते नी काही अैकत न अैकत केव्हा खाली लवंडली आणि निजली तं तिला कळले नाही किशनही भुअीवरच पडला त्याच्या मनात त्या कृत्यांच्या भयंकर भावी परिणामांचे विचार नुसते कोलाहल माजवीत होते मधून गुंगी, मधून तो कोलाहल, मधून ती पायाची कळ तो तसाच तळमळत पडून राहिला दोनदा त्याला बुटाची टापटाप अकू येअून तो भीतीच्या धडकान अुठला, बाहेर जाअून पाहून कोणी नाही असं कळून पुन्हा आत येअून पडला पोलिसाच्या आकृति त्याचे डोळे मिटले की त्याच्यापुढे अुभ्या राहात, त्या घरीत आहेतसं वाटे तव्हा तो पुन्हा डोळे अुघडी धीर धरी आणि पहाटे निसटून जाण्यासाठी काय करायचे, ह्याचे बेत गुंगीगुंगीतन करू लागे

मालतीचे सज्ञ मन जरी किल्ली सपलेल्या घड्याळासारखे साफ बंद पडलेले होतं तरी त्या ग्लानीच्या गाढ झोपेतही तिच्या असंज्ञ मनाच्या थरातून किशनच्या चित्तातील कोलाहलासारखाच धृति भीति माया-ममता-त्वेष द्वेषाच्या नाना स्मृतींचा आणि कल्पनांचा अकेच कोलाहल माजून राहिलेला असला पाहिजे ती मध्येच दचकत हसत, घोरत होत। स्वप्न पडता पडता तिला झोपेत असे भासले की ती, आओ सगती त्या मथुरेच्या झोपाळ्यावर प्रेमळ ओव्या म्हणत अेका दोरीने अुच अुच झोके घेत आहे तोच झोपाळा अुचावून अेकदम तिच्याखालून निसटला आणि त्या दोरीच्या विळख्यात तिची मान करकच्च आवळून ती लोंबकळली श्वास गुदमरून गळफास बसून तिची जाभ बाहेर पडली आणि तशा भीषण अवस्थेतील तिला तीच पहात आहे त्या धबयासरशी 'मेले मेले! धाव! आओ, गळफास बसला मला!' असं स्पष्टपणे किंकाळून मालती ताडकन अुठली थर थर थर कापू लागली, धापा टाकीत झोपेत बदलेला श्वास वळाबळाने घेअू-सोडू लागली.

किशनही ताडकन अुठला अंधारातच ती धावरून अुभी होती, तेथे चाचपून तिच्या खांद्यावर अेक हात ठेवून दुसऱ्या हाताने पाठ थोपटीत धीर देअू लागला तोच मालतीने थरकापल्या दोन्ह हातांनी त्याच्या गळ्याला मिठी मारली किशन, मला अुभ राहवत नाही मला कसलीशी धडकी भरली आहे मला पोटाशी घट्ट घेअून शेजारी नीज लाजू नकोस मी होअून ज्याला आपल्या शेजारी निजायला घेत आहे असा तूच पहिला पुरुष आहेस!'

तिला अगदी जवळ घेअून किशन निजताच ती पुन्हा अितक्या लगोलग गाढ झोपा गेली की जशी ती मध्यंतरी पुरती जागी झालीच नव्हती झोपेतच चालण्या-बोलण्याचा जो अेक रोग असतो त्याचा जसा काही तिला अेक झटका आला होता.

ऑम्ही बटव नि बटवी ह्या दोघांही बहीणभायांना शिक्षा देशो—जन्मठेप काळं पाणी !'

ते शब्द अेकताच किसनच्या डोळ्यातून जरी टपटप टिपे गळली तरीही फाशी टळल्यामुळे त्याला काहीसं हल्केही वाटले पण त्या शब्दात काही तरी भयंकर अर्थ भरला आहे, असं अधुकपणे वाटत असताही त्याच्या भीषणतेच अगदी स्पष्ट चित्र तिच्या मनापुढे अुमटले नसल्यामुळेच की काय, माल्ती 'जन्मठेप काळं पाणी' हे भयंकर शब्द अेकतानाही शुन्यपणे तशीच पाहात राहिली पण न्यायाधीन अुठू लागताना मात्र ती अेकदम गहिवरल्यामारखी होअून विनविती झाली,

'अेक क्षणभर ! थांबा ना ! कृपावंत महाराज मला अितकं सांगा की, काळ्यापाण्यावर मी गेल तरी माझा हा भाअू कि—नव्हे, बटव माझ्या सगतीच राहील ना ? आपल्या बंदिपालाला तेवढी आज्ञा देअून ठेवाल ना की, काळ्या पाण्यावरही आम्हा दोघांना अेकत्रच ठेवलं जाव ? दया व्हावी !'

'अजाण मुली, ते का न्यायाधीशाच्या हाती असतं ? काळ्या पाण्यावर पुरुषांची नि स्त्रियांची बंदिगृह अगदी निरनिराळी असतात त्यातही अेकाच खटल्यातील सर्व अपराध्यांना तर पुरुष पुरुषात वा स्त्री स्त्रियातही सहसा अेकत्र राहू देत नाहीत'

न्यायाधीशाने हे शब्द सहानुभूतीच्या स्वरात जरी अुच्चारले तरी मघाच्या त्याच्या शिक्षा सांगणाऱ्या भावनाशून्य शब्दाहूनही माल्तीला ते दारुण वाटले. 'जन्मठेप काळं पाणी' ह्या शब्दातील भीषणतेपेक्षा किसन आता नित्याचा दुरावणार ह्या कल्पनतील भीषणता तिच्या मनाला अत्यंत असह्य स्पष्टपणे पटकन् समजून घेता आल्यामुळे त्याच्या अुच्चारासरशी मात्र ती अकस्मात विव्हळली, स्फुदून स्फुदून, 'नका हो ! नका हो !' असं अर्धवट वाक्यच घोळीत प्रार्थू लागली !

न्यायाधीशाच्या मनाला प्रथमपासूनच तिच्या अपराधाची निरपराध बाजू रिझवीत होती पण निर्बंध म्हणजे निर्बंध ! तो अनुल्लघ्य ! म्हणूनच ते खटला चालेतो ममतेचे म्हणून काही बोलले नव्हते पण सबंध खटल्यात धीराने निश्चल असलेली आणि जन्मठेप काळ्यापाण्याची भयंकर शिक्षा अेकतानाही न गहिवरलेली ती मुलगी तिच्या भावापासून ताटातुटणार हे अेकताच अशी स्फुदस्फुदून रडू लागलेली पाहताच, त्या न्यायाधीशाचेही मन पाझरले आणि काही तरी आश्वासन देअून तिला समाधानण्यासाठी ते बोलून गेले

'रडू नकोस मुली, काळ्या पाण्यावर जर तुमची वागणूक नीट राहिली तर काही दहा-पाच वर्षांनी तुम्हाला लग्न करण्याची अनुज्ञा मिळायची सोय आहे मग त्या बेटातल्या बेटात तरी तुम्ही सुखाने अेकत्र राहू शकाल'

मग वेलावरच्या झाडावरून त्याला कोकिळाची अगदी पहाटेची ललकारी जेव्हा अैकू आली, तेव्हा किशनने मालतीला मोठ्या कष्टाने हालवून पुरती जागी केले

'मालती, मी पुढच्या बेताची सारी आखणी नक्की केली आहे धीर मात्र धरला पाहिजेस धैर्य नाही ना चळू देणार?'

'वेड्या, मी आता काही स्वप्नात का आहे? स्वप्नातल्या गळफासाने जे भितात, त्याच्यातील कित्येक खऱ्या गळफासाला मात्र मुळीच भीत नाहीत!'

'पण गळफासाची गोष्ट काढतेस कशाला? थोडक्यात अैक -तू आता गंगेत जाअून हा तुझा मुस्लिम वेष नि रक्ताने डागळलेले कपडे गंगेत बुडवून टाक स्नान कर नि ह्या माझ्या गाठोड्यातील हें धोतर अेखाद्या भिकारणीसारखं नेसून हा कटोरा घेअून ह्या आडवाटेने अशी निसट नि खेड्यापाड्यातून मार्ग काढीत घरी आअीला जाअून भेट नि '

'छट्! थांब माझ्या आअीच नाव आता पूर्णपणे विसर अरे, ती मला पाहताच माझं तोंड कुरवाळायला जर पुन्हा धावली तर तिचेही हात ह्या माझ्या तोंडावरील रक्ताच्या डागानं रक्ताळतील! तिच्या अंगावर माझ्या हाताच्या कर्माचे शितोडे अुडून त्या साध्वीची निर्मलताही डागळेल मी माझ्या आअीच्या अंगणातल अेक निर्मळ फूल होते, तेव्हा मला मालती म्हणत! पण आता मी ते फूल नाही आता मी झाले आहे समाजाच्या वाटेतील अेक काटा! वाटेल तिथे धुळीत पडेन, पण पुन्हा आअीच्या अंगणात पडून तिच्या पायात तरी खसकन् मोडणार नाही आता माझं नाव दखील मी बदलणार फूल नाही काटा! मालती नाही, कटकी!! आता पुन्हा आठवण ठेव अं, मालती म्हणायच नाही कटकी

मागत नि यात्रायात्रांतून फिरत असे ते असेच आजवर भटकत आलो काही दिवसांपूर्वी माझी ही बहीण भीक मागत असता, एकाएकी गाठून त्या मुसलमानी गुंडाने बळाने ओढून आपल्या घरात घातली, कोंडून ठेवली मग काठीत मी काल त्याच्या घरापुढे जाऊन धडकताच नि त्याला 'बहीण सोडून दे' म्हणून दटावताच तो सुरा उपसून माझ्यावर तुटून पडला झटापटीत तोच सुरा हिसकून मी त्याचा मुडदा पाडला माझी बहीण सोडवली अजत घरध्यान अर्धीच रात्र कोंडून आताच उठलो नि पोलिसांत आपण होऊन आम्ही सगळी बातमी देणार होतो तों तुम्हीच आलात'

मालतीला विचारता प्रसंगावधान राखून तिनेही धीटपणाने किशनच्या वरील कथनाला सतोतंत जुळेल तेच सांगितले त्या मुसलमानी गुंडाचे नाव-गाव पूर्ववृत्त काहीच आपणांस माहीत नाही असे तिला त्याविषयी पोलिसांनी खोद-खोदून विचारता तिने ठामून उत्तर दिले

अंगझडतीत तिची रक्ताळलेली वस्त्रे, हात सांड बंडीला खोवलेली ती त्या पडक्या घराची किल्ली आणि तो रक्ताळ सुरा मालतीच्या अंगावर सापडला ते ते टिपून त्या दोघांनाही पकडून ते चालू लागले त्यांच्याबरोबर त वाटसरोही परतले आपणांवरच काही आळ येऊ नये म्हणून त्यांनीच त्या पडक्या घराकडे चाललेल्या काही तरी भयंकर प्रकाराची बातमी जी पोलिसांना रातोरात पोचविली होती तिचा ओळखदेखप्रभृति सारा शक्य तो पुरावा त्यांना पोलिसांत नोंदवल्यावर त्यांना घरोघर परत धाडण्यात आले 'अपराध माझा! माझ्या बहिणीला सोडून द्या परत धाडा!' अशी विनंति किशनने करताच त्याला दटावण्यात आले 'दसानी पुरावा तुम्हा दोघांविरुद्ध आम्हाला तुम्हा दोघांनाही अटक करणे भाग अपराध कुणाचा ते अती न्यायाधीश ठरवतात ना आम्ही, ना तू'

किशन आणि मालती ह्या दोघांवरही खटला भरला गेला अपराधा लगोलग सापडले त्या हत्येपुरता पुरावा जय्यत अपराधाचे धागेदोरे कोठे गुंतलेले नव्हते त्या ठार केलेल्या माणसाचे पूर्ववृत्त सर्वस्वी अज्ञात सुऱ्याच्या घावांनी छिन्न-विच्छिन्न झालेल्या त्याच्या मुद्रेमुळे त्याची ओळखही दुर्घट आणि त्या नादात पडण्याचे त्या खटल्यापुरते काहीच कारण आडवेही आलेले नव्हते ह्या सर्व परिस्थितीमुळे कोणत्याही खोलात फारसें न जाता त्या हत्येपुरताच आरोप ठेवून खटला चालवून पोलिस मोकळे झाले बचाव असा त्याच्या कथनापलीकडे आरोपींच्या वतीचाही नव्हताच

शेवटच्या दिवशी न्यायाधीशाने निकाल दिला—

'कोणत्या आरोपीने प्राणघातक वार केला हें चांगलेसे सिद्ध झाले नाही सिद्ध झाले तें हें की दोघांनीही ह्या हत्येत जाणूनबुजून भाग घेतला म्हणून

आम्ही कटक नि कटकी ह्या दोघाही बहीणभावाना शिक्षा देतो–जन्मठेप काळ पाणी !'

ते शब्द अैकताच किसनच्या डोळयातून जरी टपटप टिपे गळली तरीही फाशी टळल्यामुळे त्याला काहीसे हलकेही वाटल पण त्या शब्दात काही तरी भयकर अर्थ भरला आहे असे अधुकपणे वाटत असताही त्याच्या भीषणतचे अगदी स्पष्ट चित्र तिच्या मनापुढे अुमटले नसल्यामुळेच की काय मालती 'जन्मठेप काळ पाणी' हे भयकर शब्द अकतानाही सुन्नपण तशीच पाहात राहिली पण न्यायाधीश अुठू लागताना मात्र ती अेकदम गहिवरल्यासारखी होअून विनविती झाली,

'अेक क्षणभर ! थावा ना ! कृपावत महाराज मला अितक सागा की, काळयापाण्यावर मी गेले तरी माझा हा भाअू कि—नव्हे कटक माझ्या सगतीच राहील ना ? आपल्या बदिपालाला तेवढी आज्ञा देअून ठेवाल का की, काळया पाण्यावरही आम्हा दोघाना अेकत्रच ठेवल जाव ? दया व्हावी !'

अजाण मुली त का न्यायाधीशाच्या हाती असत ? काळया पाण्यावर पुरुषाची नि स्त्रियाची बदिगृह अगदी निरनिराळी असतात त्यातही अेकाच खटल्यातील सव अपराध्याना तर पुरुष पुरुषात वा स्त्री स्त्रियातही सहसा अेकत्र राहू देत नाहीत

न्यायाधीशाने हे शब्द सहानुभूतीच्या स्वरात जरी अुच्चारले तरी मघाच्या त्याच्या शिक्षा सागणाऱ्या भावनाशून्य शब्दाहूनही मालतीला ते दारुण वाटले. 'जन्मठेप काळ पाणी' ह्या शब्दातील भीषणतेपक्षा किसन आता नित्याचा दुरावणार ह्या कल्पनतील भीषणता तिच्या मनाला अत्यत असह्य स्पष्टपण पटकन् समजून घेता आल्यामुळे त्याच्या अुच्चारासरशी मात्र ती अकस्मात विव्हळली, स्फुदून स्फुदून 'नका हो ! नका हो !' अस अधवट वाक्यच घोळात प्रा

ते शब्द ऐकताच जशी काही काळ्या पाण्याची जन्मठेप रद्द होऊन ती सुटलीच असा, त्या संकटाच्या वादळात भावावून गेलेल्या मालतीला मनातल्या मनात आनंद झाला 'महाराज, तुमच्या तोंडात साखर पडो ! लग्न करता येईल ना मला हव त्याच्याशी ? बंदिगृहातील सारी शिस्त मी अक्षर न् अक्षर पाळीन बर !'

(तिच्या स्त्रीय निसर्गातील साऱ्या यौवनसुलभ भावना त्या कल्पनेसरशीच तृप्तल्यासारख्या झाल्या किशनशी तिच लग्न लागलेच असें तिला होऊन गेलं. पण वेडे मालती, कल्पना म्हणजे वस्तुस्थिति नव्हे ! अितक्या कठोर, निर्दय निघृण अनुभवानंतरही हे तुला अजूनही कळल नाही ना की, मनुष्य हा स्वत च्याच शिस्तीचे, पापपुण्याचे आणि कर्मविपाकाचे फळ तेवढे काय ते भोगीत नसून ह्या प्रत्यक्ष जगात तरी समाजाच्या पापपुण्याच आणि कर्माकर्माचेही फळ अिच्छा नसली तरी भोगीत असतो, त्याला दुसऱ्याच्या कृत्याचेही फळ प्लेगाच्या साथीत केवळ वातावरणीय संसर्गाने निरोग्यालाही प्लेग होतो, तसं भोगावे लागते !)

तुझ्या दैवी तरी तेच लिहिल असल्याच आतापर्यंत प्रत्ययाला आल नाही का ? नाही तर तुझ्या देहाची, मनाची, भावनांची, असह्य आणि भयप्रद विटंबना आजवर ह्या कोमल वयात अशी सारखी होत रहावी, असे तू स्वत कोणते पाप केल होतस ? कोणता अपराध केला होतास ? कोणाचे काय बुडवल होतस ? आपल्या आजीच्या ममतेच्या अंगणात झुमलेली मालती, तू अेक मालतीच्या कोवळ्या निर्मल फुलाची अर्धफुलल कळी ! जशी शरद्‌ऋतूतील चंद्रकोर अशा आम्ही तुला प्रथम जेव्हा पाहिली तेव्हा ज्योतिषाला देखील तुझी तुझ्या अपराधावाचून ही दुर्दशा होअील अस भविष्य करवल नसत, दुष्टातील दुष्ट पिशाच्चालाही तुला असा शाप अुगीच देववला नसता !

आणि ती असह्य दुर्दशा जितकी लाजिरवाणी की, सहानुभूतीपुढे सुद्धा अुघडी वस्त्र सांगता येअू नये त्या आडदांड, ओंगळ आणि अभद्र नरपशूची अघोर वासना जेव्हा जेव्हा तुझ्या लज्जेचा बळी घेत गेली, तेव्हा तुझ्या कोवळ्या अंगाची जी आग झाली आणि कोवळ्या भावनांची राख जी झाली, ती हे अनागस कुमारिके तू स्वत हाअून अेखादा नीतिनियम विनय वा शिस्त भंगिलीस म्हणून का झाली ? त्या अघोर दुर्दशेतून तुला आणि तुझ्यासारख्या अनेकांना सोडवण्यासाठी हा किशन पुढे आला त्याने नीतिनियमांचा, परोपकाराची आणि विनयाची चाड बाळगली आणि तुम्ही त्या राक्षसाच्या रक्ताचा पाट वाहावून ती त्याच्या अत्याचाराची आग विझवली म्हणून अत्याचारी ठरलात तुम्ही ! समाजात काळोखी लागली तुम्हाला ! काळ्या पाण्यावर पाठवणी होणार तुमची ! समाज-पीडक अत्याचाराचा नायनाट करणाराच जेव्हा जेव्हा समाजपीडक अत्याचारी

म्हणून दंडिला जातो ! नीतिनियमाची खरी शिस्त पाळणे हाच अपराध ठरून यासाठीच वशिस्तीचे फळ भोगावे लागते !

हा दोष कोणाचा ? हे असे का होते ? किंवा हे असे होऊ नये ह्यासाठी काय उपाय योजावेत ? हा प्रश्न येथे अगदी गैरलागू, अगदी अप्रस्तुत ह असं होते खर आणि म्हणूनच मारुती, तू स्वत शिस्त पाळलीस की तिचे पारितोषिक तुल मिळालेंच पाहिजे, पडलेल सुखस्वप्न खरे ठरलच पाहिजे अस ठाम मत गृहीत धरू नकोस !

परतु सुखस्वप्ने खरी ठरतच नाहीत असेंही काही नाही तेव्हा सुखस्वप्नात हसते आहेस रमली आहेस, तशी क्षणभर खुशाल हास, रम पण त्याला अेक स्वप्न समजून त्यात रम जाग आल्यावर ते स्वप्नच सत्य ठरेल, असे ठाम समजू नकोस म्हणज झाले

◆ ◆ ◆

९ अंदमानचे चलान

कलकत्त्याच्या बदरावरील धक्क्यावरच अेक पटागण अगदी रिकाम करण्यासाठी पोलिसाचा धावपळ चालली अकूण अेक मनुष्य काढून देण्यात आल ते हटवलेले लोक दूरवर जाअून मिळल त्या जागी दाटून, काय होत त पहाण्यासाठी काणी कोणाच्या खाद्यावरून तर कोणी पुढच्याना बळ रेटून बरावीत टाचेटाचेवर अुभे राहिले

अितक्यात जिकडून तिकडून गजदज झाली आया ! चलान आया ! चलान आया !

'चलान' म्हणजे तुरुगा-तुरुगातून साचलेले काळचा पाण्यावरचे दडित अेकत्र करुन अदमानला धाडण्यासाठी त्या धक्क्यावरील पटागणात ज्या अेक गटाने आणण्यात यतात तो गट

साऱ्या अपराधात जे अत्यत घातक आणि नृशस अपराध असतात, तो ज्याच्या हातचा मळ झालेला आहे अशा हत्यारी आगलाव्या विपदायी दरोडेखोर अित्यादि अट्टल पाप्याना बहुधा काळचा पाण्याची शिक्षा देण्यात यते त्यातही पुन्हा चाळणी होअून जे अतिवृद्ध अल्पवयी अिक्डाल बदिशाळेत सद्वतनाने सुधारणाय ठरलले ते वगळून अुरलेले जे अट्टलातील अट्टल अपराधी बहुधा त्यानाच काळ्या पाण्यावर पाठविण्यात यते राजकीय प्रकरण वगळले तर कोणत्याही सुव्यवस्थित

समाजाला ज्याचे अस्तित्व अेखाद्या महामारीच्या साथीसारखेंच भयप्रद वाटल्यावाचून राहणार नाही, असेच क्रूर, हिंस्र, अुच्छृंखळ खल ह्या काळ्या पाण्यावर राहण्यासाठी धाडलेल्या 'चलना'त भरती केलेले असतात. अपवाद सोडले तर नियम असा होय.

परंतु त्या पटांगणात ते 'चलान' येताना त्याची काहीच माहिती नसलेल्या कोण्या नव्या मनुष्याने किंवा भाबड्या सज्जनाने जर त्याला पाहिले असतें तर? तर त्या चलनाचा त्याला राग न येता अुलट कीवच आल्यावाचून राहती ना. कारण ते बिचारे किती निस्तेज, बहुतेकांच्या माना खाली, बहुतेकांच्या डोळ्यात टिपें — निदान मनात धडकी, तोंड अुतरलेलीं, शेजारच्या मनुष्याशीसुद्धा चकार शब्द न बोलता किंवा बोललाच कोणी तर अेखाद्या मुलीसारखा लाजत नुसता पुटपुटत, चाराचाराच्या रांगांनी अगदी साधे भिकार गणवेश घालून, माजून पाअूल टाकीत, शिपाओ 'धाव' म्हणताच धावत 'बैस' म्हणताच बसत, 'अूठ' म्हणताच अुठत शमवारी लोक पण थोडी सुद्धा गडबड न करता त्या पटांगणात चालत होते. अितक्या शांत, दान्त सयन जनावरांचा तो कळप! शेतकरी शेळ्यामेंढ्यांचा कळप कसाओखान्यात नेला जातानासुद्धा त्याच्याहून अधिक गडबड करीत जातो, कमी केविलवाणा दिसतो! असा त्या बापड्या दीनदुबळ्यांना त्यांच्या आअीबापापासून, घरादारापासून बायकापोरापासून त्यांची जन्माची ताटातूट करून काळ्या पाण्यावर त्या तेथल्या अनन्वित छळाला आणि कष्टाला बळी द्यायला असे नेले जावे ना? राजनिबंधाचा हा कोण निष्ठुरपणा, शिक्षेचा

पण जर का धारदार सगिनी ठासलेल्या बदुकाचा आणि दडुक्याचा गराडा जेक घटकाभर काढून टाकून त्या चलानातील त्या माना खाली घातलेल्या आणि टप गाळणाऱ्या 'बापड्या' ना मोकाट सोडले असता तर? डोळ्यातून दयेचे केकही टिपूस न गाळता त्या चलानातील त्या बहुतेक बापड्यानी अर्धा कलकत्ता गाळून राख केला असता, अुरलेल्या अर्ध्या कलकत्याच्या माना मुरगाळून हाहाकार अुडवला असता! सकर्सीच्या रिंगणात माले आणि काटेरी चाबूक परजीत राहणारे नेपते जोवर समोर आणि आजूबाजूस असतात तोवर सिहव्याघ्रही जसे सुसभ्य नागरिकाप्रमाणे रिंगणात शिस्तीने चालतात, तसे ते चलान शिस्तीत चालत होत त्या सगिनी आणि त दडुके त्याला वेढून अुभे होते म्हणून! अपवाद वजा जाता त्या चलानातील बहुतेकाची ती सभ्यता तो विनय ती दीनता ती टिपें नातीचा नव्हती तर होती निव्वळ निरुपाय भीतीची! अशा अुच्छृखल खलानाही समाजस्वास्थ्यास पोषक अशी शिस्त लावता यते पण ती गातेच्या पारायणाने नव्हे तर सगिनीच्या पोलादानेच काय ती!

अगदी गोगलगाअीसारखे बापडे दिसणाऱ्या ह्या चलानातील दहा-पाच व्यक्तीची जरी थोडी ओळख तुम्हाला करून दिली तरी मळमळचा दयेला त्याच्या ह्या दुर्दशेकडे नुसतें पाहून जी कीव येत तीच शिसारी येअील आणि अशा हिंस्र मानवी श्वापदातही जी माणुसकी असतेच असते तीच तेवढी जिवत ठेवून त्या हिंस्रतेचे रोगाणु प्रतिरोधण्यासाठी वरवर अत्याचारी वाटणाऱ्या ह्या धारवद सगिनीचे टाचेच (अिजेक्शनेच) कसे अवश्य आहेत ते ध्यानी यअील हे आलच

भावाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अेकुलत्या लहान मुलाला विष देववून मारायचा कट केला आणि त्या पायी तो मुलगा मेला. हेतु ? त्या रस्त्या पुतण्याचा काटा वाटेतून निघाला, म्हणजे त्याचा निर्वंश होअून सारी समाअीक मत्ता ह्याला अेकट्याला गिळंकृत करता यावी !

हा जो दुसरा दंडित तो अेका अर्थी सुधारणीय अपराधी म्हणता येअील. वयाने तो सतरा-अठरा वर्षांचा मुलगा. नांव गोपाळ, मुद्रा गयाळ. त्याच्या घरच्या बाप, चुलता, प्रभृति मोठ्या माणसांनी त्याच्या शेताचा लिलाव केल्याच्या रागाने त्याच्या गावातील सावकाराचा सूड अुगवण्यासाठी त्याच्या घरावर दरोडा घातला. मोठ्या माणसांबरोबर हा मुलगाही गेला. सावकाराला खाली पाडून ते झोडपीत असता ह्याने जात्याची तळी अुचलून त्या बिचाऱ्या सावकाराच्या डोक्यात घातली. त्याचा मेंदूच बाहेर पडला. सावकाराचा अपराध हा की, ह्या कुटुंबाने त्याचें ऋण फेडण्याचें तर राहोच, पण अुलट त्याची गंजी, रास, गुरें सुद्धा जाळली, मारलीं, म्हणून त्याने खटला केला आणि रीतसर लिलाव करून ह्याचे शेत विकले ! ह्याच्या बापाला फाशीच झाली. हा मुलगा दुय्यम, म्हणून ह्याला जन्मठेप काळें पाणी !

पण हा तिसरा बापडा पाहिलात का ? किती शिस्तीत अुभा, किती व्यवस्थित, निर्बंधशील (Law-abiding) दिसतो आहे तो ह्या धारबंद सगिनींच्या चकचकाटांत! पण जेव्हा तो चकचकाट त्याच्या वाटेवर पडला नव्हता आणि ती वाट तो त्याच्या स्वभावाच्याच अंधळ्या अुजेडात काय ती न्याहाळून स्वतंत्रपणें चालला होता, तेव्हा हा नागरिक कसा चालला होता माहीत आहे ? तें त्याच्या शिक्षेच्या ह्या नोंदीत वाचा. हा बलुची, तिकडील अुदंड टोळ्यांतील अेक माणूस. नांव अल्लाबक्ष. हा सिंध प्रांतातील तुरळक हिंदु वसतीवर ह्या टोळ्याचे जे वारंवार दरोडे पडतात त्यांत भाग घेता घेता अितका क्रूर बनला की, त्याला हिंदु मुलांमुलींच्या मासाचे लचके तोडून खायची राक्षसी चटक लागली. शेवटी अेकदा ! पेशावरला जाणाऱ्या अेका आगगाडीतील स्त्रियांच्या डब्यात अेक हिंदु स्त्री आपल्या तान्हुल्यासह अेकटी बसली आहे असें टेहळून तो त्या डब्यात शिरला, सुरा रोखून तिच्या लज्जेचा बळी

घेतले, पण नृमांसभक्षणाच्या अघोर हौशीवाचून त्याच्यात वेडासारखें काहीच चिन्ह दिसेना, अुलट तो हिंदूंच्याच कोवळ्या मुलामुलींचे मांस लचके तोडून खात आणि रक्त मिटक्या मारून पीत असल्याचें, त्याच्या त्या राक्षसीपणालाही अेक संतानी धर्मबंधन असल्याचे, त्याच्या पिशाच्चपणालाही अेक पद्धत असल्याचे सिद्ध झाले. त्याला जन्मठेप काळें पाणी होअून वेड्याच्या रुग्णालयात काही दिवस बंद केले. तेथेही वाह्यातपणावरून जेव्हा दोनदा पन्नास-साठ फटके खाल्ले, तेव्हापासून काय ते त्याने वेड्याचे सोंग सोडले, शिस्तीने राहिला आणि आता काळ्या पाण्यावर धाडला जात आहे. फटक्यासरशी त्याचें वेड अुतरले (सगिनीच्या धारेवर राक्षसीपण तासले जाताच राक्षसालाही कधी कधी माणसाचा आकार येतो तो असा!). अनमानधपक्याच्या मंत्राच्या पाण्याने माणसाळत नाहीत अशीं हिंस्र श्वापदें; रोखठोक सगिनीच्या पाण्याने माणसाळवता येतात, निदान निरुपद्रवी तरी करून [illegible] !?

टीत, फेसाळून, हिसाळून अफाट रागाने चवताळल्यासारखा खळखळाटत होता. त्या दंडितांमध्ये बहुतेकांना समुद्र असा पाहण्याचा तो पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे त्या अफाट जलाशयाला तशा अफाट रागाने खवळलेला पाहताच त्या नुसत्या भीषण देखाव्याच्या धसक्यासरशीच सारखे धडधड होऊं लागलें. दंडितांना अेकमेकांशी बोलायची सक्त 'ना'. असताही त्या धसक्यासरशी कोणाशी तरी आणि काही तरी अुद्‌गारल्यावांचून राहावेनासेंच होअून जो तो शेजारच्या दंडिताशी कुजबुजूं लागला, 'हाच तो काळ्या पाण्याचा समुद्र!' 'बापरे, ह्या अुंच तुंबळ लाटा अुसळताना पाहूनच माझा जीव खालीवर होत आहे!' 'अरे, काळ्या पाण्यावर धाडतात त्यांना ह्या अफाट समुद्राच्या पार कोणचं बेट आहे त्यावर नेतात, ते तरी खरं का रे?' 'मी तर अैकलं आहे, ही निव्वळ थाप म्हणून! आम्हांला ह्या थापेने फसवून मोठ्या थोरल्या आगबोटीवर चढवलं नि भर समुद्रात नेलं की बुडवून टाकतात साफ!' नवख्या दंडितांना थरथरकापवणाऱ्या शंका, निर्ढावलेले दंडित त्यांना देत असलेली प्रत्युत्तरें ह्यांची कुजबूज वाढत वाढत दबलेल्या कोलाहलाचे स्वरूप घेअूं लागली, तेंव्हा पोलिसांची सहनशीलता संपून त्यांनी पुन्हा दरडावलें, चूप! नहीं तो दंडुकेसे पीटे जावोगे!'

त्यासरशी पुन्हा सारे गप्प झालें. निर्ढावलेले आणि कारागारांत वारंवार रावलेले जे बंदिवान असतात, ते रखवालदाराची दृष्टि चुकवून शिस्त कशी मोडावी ह्यांत पुरते पटाअीत, पण नवखे बंदिवान त्यांच्या नादी लागून शिस्त तोडूं जाताच पटकन् पकडले जाणारे. त्यातही शिस्त तोडणाऱ्या निर्ढावलेल्या आणि दडम बंदिवानांच्या वाटेला सहसा न जाता नवख्या नरम बंदिवानांवर शिस्त मोडल्याचा राग काढणे रखवालदारांनाही सोपे जाणारें असतें. त्यामुळे पुन्हा कोणी गलका करते की काय, हें पाहणाऱ्या अेका रागीट रखवालदाराने त्याच्या पलीकडे बसलेल्या दोघातिघा, मधापासूनच कुजबुजत असणाऱ्या पण निर्ढावलेल्या आणि दंडम न दिसणाऱ्या दंडितावर अुघडपणे तिकडे लक्ष नाही असें दाखवीत असताही चोरून डोळा ठेवला. थोड्याच वेळात पुन्हा जिकडे-तिकडे हळूहळू कुजबूज वाटत चालली आणि पचतही चालली आहे, हे पाहून त्या दोघां-तिघांपैकी जो अल्पवयी नवखा अेक जण, समुद्रांत नेअून बंदिवानांना बुडवतात, ह्या कल्पनेने पूर्वीपासूनच धडकी भरल्यासारखा झाला होता, तो आपल्या शेजारच्या अेका शिकल्यासवरल्यासारख्या दिसणाऱ्या दंडिताला अगदी गयवया करून पुनः पुन्हा विचारूं लागला,

'बाबूजी, कहो ना! अैसी समुद्रमें डुबायेंगे क्या हम सबको?'

'बच्चा, नही नही.' अेक निर्ढावलेला दंडित मध्येच, पोलिस पाठमोरा आहेसा पाहून झटकन् म्हणाला, 'ये बात झूट है! काळ्या पाण्यावरून पळून आलेल्या अेका पटाअीत पट्टयाला मी स्वतः तुरुंगात पाहिलं आहे. अंदमान म्हणतात त्या बेटाला. त्यावर नेअून सोडणार आम्हा साऱ्यांना!'

'आं! क्या बोले ?' तो मुलगा नवा जीव आल्यासारखा होऊन उद्गारला, 'काळ्या पाण्यावरून कुणी कुणी पळून परत सुद्धा येऊ सकतो? बाबूजी, तुम कहो तो हम सच मानेंगे अिस बातको!'

'दहा हजारांत अेखादाच! असा नराधम अपराधी काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला मी सुद्धा पाहिला आहे!'

हें वाक्य तो बाबूजी (साक्षर बंदिवानाला आणि कारकून वा मोठ्या योग्यतेच्या दंडिताला बंदिवानांत 'बाबूजी' संबोधितात.) शक्य तितक्या सावधपणे शेवटी बोलतो न बोलतो तों पाठ वळवलीसे दाखवून त्यांच्यावर लक्ष ठेवणाऱ्या त्या पोलिस रखवालदाराने झटकन् पळून धावून बाबजींना पकडलें. कारण पकडलें न जाता शिस्त कशी मोडावी, ही विद्या बंदिवासाचा प्रसंग अुम्या जन्मात पहिल्यानेच आलेल्या आणि सरळ सत्य तें मोठ्याने बोलण्याची सभ्य जगतांतील सवय सुटून बंदिगृहात अवश्य तितका लुच्चेपणा अंगी अजून न मुरलेल्या त्या 'बाबूजीं'चे ते शब्द त्यांची अिच्छा नसताही बरेच मोठ्याने निघून गेले होते.

रखवालदाराने बाबूजीवर झडप घालून त्याच्या कुडत्याचा गळा पकडून त्याला अुभे केलें आणि आपल्या जमादाराकडे खेचीत नेऊन म्हणाला, 'बारंबार चूप बैस म्हणून सांगितल असताही हा बंदिवान सारखा गलका करीत आहे. अितकंच नव्हे, तर अितर बंदिवानांना चिथावीत आहे की आपण काळ्या पाण्यावरून तुरुंग फोडून पळून जाऊ.'

'काय'?' संतापाने लाल होऊन जमादार ओरडला, 'काळ्या पाण्यावरून पळून जायचा कट? नांव काय ह्या बेरडाचं?'

रखवालदाराने त्या बाबूजीच्या छातीवरील बिल्ला पाहून जमादाराला त्याचें नांव सांगितले, 'कंटक.'

जमादाराने नांव आणि त्याच्या बिल्ल्यावरील बंदिक्रमांक आपल्या खिशातील नोंदवहीत टिपला आणि दरडावून तो म्हणाला, 'कंटक, तुझा हा अपराध जर मी वर कळवला, तर तुझ्या गळ्याला तात लागेल. काळ्या पाण्यावरून पळणाऱ्याला पळताना गोळी घालतात, पकडला की फांशी देतात, माहीत आहे? काळ्या

मुलगा सुन्नसा थरथर कापत अुभा राहिला पण कटकवरील ह्या आरोपा-विषयीची पोलिसांनी चाललेली ती सारी बाचाबाची मुळापासून अकत असणारा तो निर्ढावलेला बंदिवान पटकन् अुत्तरला,

'जमादारजी, हा बाबू आम्हाला सांगत होता की, काळ्या पाण्यावरून कसं पळायचं तें त्याला ठाअुक आहे, तसा पळालेला अेक जण त्याचा पुढारी आहे नि आम्ही जर त्याच्या कटात मिसळू नि गुप्त वेत न फोडायच्या तशा शपथा घेअू तर अेका वर्षाच्या आंत सगळे जण तुरंग फोडून काळ्या पाण्यावरून निसटून घरी परत येअू मी ह्याला म्हटल, 'आपण नाहीं बुवा येणार अशा भयंकर कटात, नि घेणार शपथबिपथ '

त्या अट्टल सोद्या बंदिवानाची ही साक्ष अैकताना तो कटक सुन्नसा दिङ्मूढ होत्साता आ वासून अुभा राहिला मग अेकदम अुद्गारला, 'अरे, हें काय बालट' अितक्या अुलट्या काळजाचा मनुष्य असू शकतो अ ! अेक अक्षर देखील खर नाही हा सांगतो त्यातील जमादारजी, शपथ देवाची मी '

दणकन् अेक दडुका कटकच्या माडीवर जमादाराने हाणून गजना केली, 'चूप !' बस्स्, त्या सा्या साक्षीपुरावा-आरोपावचावाचा न्यायनिर्णय त्या अेका दाटक्यात समारोपिला गेला

तोंच घण घण घण कमची तरी घटा घणघणू लागली 'त्या तिघाना फोडून निरनिराळ्या रांगातून बसव' असे त्या पोलिस रखवालदाराला सांगून जमादार धावतच घंटा वाजली तिकडे निघून गेला ते चलान अदमानला जाणाऱ्या आगनावेवर चढवीतोपर्यंतच त्याचा भार त्या जमादारावर असल्यामुळे आणि ती घटा ती, आगनाव येण्याचीच होती म्हणून कटकच्या त्या प्रकरणाचा जमादाराला तेथेच विसर पडला अेकदा आपल्या हातून त्या चलानाची ब्याद आगनावेवर पाचवली की सुटलो आपण ! मग ते तिकडे पळोत वा जळोत ! त्याचे सव्यापसव्य हा जमादार असल्या भानगडीचे प्रनिवृत्त वरच्या अधिकाऱ्याकडे पोचवत स्वत बसाला का तिं बसणार ?

जमादार निघून गेला, ते प्रकरण विसरला, पण माडीवर हाणलेल्या त्या दडुक्याचा रट्टा विसरणे त्या बिचाऱ्या कटकला थोडेच शक्य होते ? त्याच्या माडीत कळ यअून तो विवळत तसाच बसवले त्या रांगत बसला त्या अन्यायाने, अपमानाने आणि विशेषत त्याला प्रतिकारण्याच्या संपूर्ण अक्षमतेने कटकला जगण्याची सुद्धा लाज वाटू लागली काळ्या पाण्यावर जगण्यासाठी जितकी निर्लज्ज तितिक्षा अवश्य, तितका तो त्या सद्गुणात अद्याप प्रवीण झाला नव्हता

पण कारागृहे आणि काळे पाणी ह्याचेच जीवन ज्याच्या अस्तित्वावर आधारले आणि समर्थिले जाअू शकते, अशा निर्ढावलेल्या निर्लज्जातील तो साक्ष देणारा दंडित बसल्या बसल्या त्या कटककडे पाहून फिदी फिदी हसत होता अुल्टा

शेजारच्या दंडिताना आपली अेक बढाओी म्हणून ते कटकवर घातलेले बालट सांगत होता, 'भय्या, जिवावर बेतली होती माझ्याच, पण दिली दवडून त्या शेळपट बाबूच्या शेपटावरच ! कटकच्या तगडीवर असा अेक रपाटा देवबला की यव !'

कटकला माडीत वळ अुठत असल्यामुळे सारखे अुकिडवे बसवेना शिपाओी, तर सारखा ओरडू लागला 'हा, अुकिडव ! सीधा बैठ !' कटकवर गिस्त मोडल्याचा दुसरा अन्याय्य प्रसंग गुदरणारच होता

पण अितक्यात जिकडून तिकडून त्या संगिनीवाल्या रखवालदाराचा गर्ज झाला 'अुठो ! महाराजा आया !'

कटक चमकून अुठला आणि जिज्ञासेने बघू लागला अेवढे कोणचे महाराज अिकडे येत आहेत ?

निर्ढावलेले अनुभवी बंदिवान सारे अुठून समुद्राकडे बोट दाखवून कुजबुजले, 'महाराजा ! आले बघा ते !'

कटक पहातो तो अेक मोठी आगबोट भा ऽ ऽ असा थव भुकीत त्या खळखळणाऱ्या लाटांच्या जगलातून वाट कापीत धक्क्याकडे हळूहळू येत आहे, तिच्यावर 'महाराजा' असे अगडबंब नाव लटकले आहे

'महाराजा आया' म्हणजे हे जल्यान, हे जहाज, आले ! हेच का आता मला काळ्या पाण्यावर नेणार ? त्या जल्यानाला पाहताच कटकच्या पोटात धडकी भरल्यावाचून राहिली नाही

आजवर सहस्रावधि भल्याबुऱ्या स्त्रीपुरुष अपराध्याना ह्या 'महाराजा' जलयानात ह्या धक्क्यावरून अुचलून काळ्या पाण्यावर नेअून सोडले असेल, पण त्यातील हजारी अेकाला देखील पुन्हा काही ह्या धक्कयावर परत आणून सोडले नाही जो अेक काळ्या पाण्याचा दंडित म्हणून ह्या जलयानावर चढला काळ्या पाण्यावर गेला, तो गेला! ह्या जगाला तो मेला, हें जग त्याला मेले ! स्मशानात--मसणवटीत वाहून नेले जाताना प्रेताला जर काही वाटणे शक्य असेल, तर त्याला जें वाटत असेल, तेच काळ्या पाण्यावर जाण्यासाठी जेव्हा दंडिताना ह्या 'महाराजा'वर चढविले जाते, तेव्हा त्याना वाटत असते निदान त्याच्या न 'वाटण्या'ची माणुसकी ज्याच्यात अुरलेली असेल, त्याना तरी तसेच वाटत की, 'महाराजा' हे जहाज नमून आहे अेक थडगे ! ह्यात जो गाडला, तो पुन्हा जरी बाहेर पडलाच तरी पडणार त्या काळ्या समुद्रापलीकडील यमपुरीत ! यमलोकी ! ह्या लोकी नव्हे ! कटकला कळत होते आणि म्हणूनच ह्या 'महा-राजाला' पाहिल्याबरोबर त्याच्या हृदयात धडकी भरली त्या वेळेपर्यंत तो मनाला विचारीत असे, 'ह्या समुद्राला काळे पाणी का म्हणतात ? तसे पाहिले तर समुद्र ओलांडणे म्हणजे जातपात, धर्म नष्ट होणे हिंदुसमाजापुरता तरी अेक सामाजिक मृत्युच होणे, अशी सिंधुबंदीची रूढि जेव्हापासून हिंदुसमाजात बळावली, तेव्हापासून

समुद्र तितका काळे पाणीच वाटू लागला काळाचा—मृत्यूचा—समुद्र भासू लागला पण त्यातही ह्या अंदमानच्या जन्मठेपेवर जाणाऱ्यानाच काळ्या पाण्यावर जाणारे असे भयंकर नाव का मिळाले ?' त्य समुद्राचे पाणी कटक किती वेळ तरी बसल्या बसल्या पाहात होता, पण ते विशेषत काळे का तें काही त्याला आढळेना पण ते 'महाराजा' जल्यान वधनाच आणि 'आता ते मला ह्या आजवरच्या आप्तेष्ट जात गोताच्या जगातूनच नव्हे तर जीवनातूच हिसडून अत्यंत दुर्दशेच्या कुणा मृतखंडात नसून खचित खचित गाडणार ही प्रत्यक्षता पटताच त्याच्या हृदयात जी धडकी भरली, त्यासरशी मात्र त्याला तो सारा समुद्र खराखरच काळा काळा कभिन्न दिसू लागला त्याल काळे पाणी का म्हटले तें त्याला कळलं—नव्हे, काळे पाणी ह्या नांवाहून दुसरं यथार्थ नाव त्याला दिले असतें तर तें वदतोव्याघातच कसं झाले असतें ते त्याला पटले

हा कटक म्हणजेच वाचवहो, तुमच्या ओळखीचा तो किशन त्याला आणि मालतीला जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाल्यानंतर त्याची जी ताटातूट झाली ती झालीच तिला कोणत्या बंदिगृहात धाडले ते त्याला यत्न करूनही कळले नाही त्याला निरनिराळ्या कारागारात काढीत कोडत दर चार-पाच महिन्यांनी साचलेले काळ्या पाण्याचे दंडित गोळा करून अनेक टोळी काळ्या पाण्यावर धाडण्याच्या पद्धतीप्रमाणे ह्या टोळीत धाडण्यासाठी जेव्हा काल त्याला आणण्यात आले तेव्हा त्या जिवावरच्या संकटातही अनेक स्निग्धभीषण जिज्ञासा त्याला चैन पडू देत नव्हती न जाणो, मालतीला पण ह्याच 'चलाना त जन्मठेपीवर काळ्या पाण्याला धाडण्यासाठी आणली जाईल की काय ? तिला तशा दुर्दशेत पाहणे टक्लण किती असह्य, किती कडू ! पण त्या निमित्तें का होईना पण तिला निदान पाहणे, संकट भोगणेच तर अनेक भोगताना वाटून घेऊन भोगणे त्यातल्या त्यात गोड ! गुपचूपपणे त्याने किती शोध केला, पण दंडित स्त्रिया अशा काही त्या चलानात पाठवल्या जाणार नव्हत्या आणि असल्या, तरी त्याना पुरुषी चलानाच्या दृष्टीला सुद्धा शक्य तो न पडता धाडण्याची स्वतंत्र व्यवस्था ठेवलेली असते तीच योग्य

ठेवलेल पण रूप तेच त्याने आपल्याला ओळखल तर ? तो क्रूर नराधम आपला सूड उगवण्यासाठी पुन्हा वाटेल तो अत्याचार करायला सोडणार नाही आपल्यालाही प्रत्याघात केल्यावाचून राहवणार नाही ह्या आधीच गुदरलेल्या अेका भयंकर संकटात दुसऱ्या भयंकर यातनाची घोरपड गळ्यात पडणार होवो काय होईल ते आता ! जे वाअीट ते झालच आहे–जन्मठेप काळं पाणी काय, मृत्यु काय अुडदात काळे-गोरे ते काय निवडायचे ? अशा विचारे किशन त्या आपत्तीला तोंड देण्याची मनोमन सज्जता करीत असताही ती आपत्ति टळेल तर बरें, असेच त्याला वाटत होते. म्हणूनच त्या चलानात तो रफिअुद्दिन किंवा त्याच्या त्या खटल्यातील कोणीही साथीदार दिसत नाही हू पाहून त्याला ती अेक नवी आपत्ति तरी टळली, हू बरे वाटले होते फासावर चढवले जाताना मुद्धा डोळे बांधून चढवले म्हणजे थोडे बरेच वाटते त्यातल्या त्यातही !"

ते चलानचे चलान खणखण खळखळ बेड्या वाजवीत, प्रत्येकाच्या खाकेत अथरुण, हाती थाळीपाट, चार-चाराची रांग अेकेकाची होअून 'महाराजा'वर चचरत चचरत झिकाड्या घेत लाटावर बळकट हेलकावे घेणाऱ्या त्या जल्यानाच्या अरुंद शिडीवरुन अेकदाचे चढले ते 'महाराजा'-जलयान केवळ काळ्या पाण्यावरचीच येन्जा करण्यासाठी राखलेले, गेली तीस-चाळीस वर्षे तरी अशा शेकडो 'चलाना'ना जन्मठेपीवर नेअून सोडीत आलेले! त्यावर पाअूल टाकताच लाटांच्या हेलकाव्याची सवय नसलेल्या आणि हृदयातील अुदास, निराश धडधडीच्या हेलकाव्याने आधीच चक्करलेल्या किशनला अगदी भोवळ आल्यासारखी झाली ही आगनाव जन्मठेपेवर बसली, मृत्युठेपेवरच आपल्याला नेत आहे, असे त्याला होअून गेले अेका खांबाला टेकून तो भोवळ सावरीत होता, तोंच शिपायाने 'आगे बढो !' म्हणून दडुकयाने त्याला ठोसले त्यासरशी रांगेत पुन्हा नीट अुभा होअून सर्व बंदिवानासह तो आगनावेतील अगदी खालच्या, पाण्याच्या आत बुडालेल्या जाड तळाशी अुतरून आला पाहातो तो लोखंडी गजाचा बनलेला अेक

होईना, पण समसमानता अशी चोख की त्यापेक्षा वर्णभेद, जातिभेद, धर्मभेद, स्थितिभेद अधिक निगरगट्टपणे नाकारायला रशियाच्या बोल्शेव्हिझमची देखील छाती होऊ नये !

किसनही त्या दाटीत कसाबसा आपली वळकटी ठेवून मटकन खाली बसला त्याला पूर्वीपासूनच मळमळ वाटत होती त्यात पडावातून बोटीवर येताना तर अनेक बदिवानाना जशा भडाभड उलट्या होत होत्या, तशाच त्यालाही येऊ लागल्या ओकण्याची स्वतत्र जागा कोठली ? जो जेथे बसला, तेथच ओकू लागला त्यातही निलज्ज दडेलीत जो जितका अधिक आततायी, त्याचा तितकी अधिक सोय बळाने धक्के मारून आपण शक्य तितके पाय ते पसरीत शिपायानी शिव्या दिल्या, दडुके मारले, तरी त्याची त्याना लाजच नव्हती सवयीने तितकशी भीतिही नव्हती पण ज्याना ती भीति असे आणि दुसऱ्याची मुर्दा मुरगाळण्यात थोडी तरी लाजही वाटे, अशा भ्याड किंवा माणुसकी अगदीच काढून न प्याले-त्यानाच ती दुदशा त्या पोलिसाच्या आणि नीच दडिताच्या शिव्या आणि

एफिअुद्दिन नाही का काळ्या पाण्यावरून पळून आला? मलाही तसं येता येणार नाही कशावरून?'

ह्या गुंगीतल्या अस्ताव्यस्त पण बळकट विचारासरशी त्याची मरू घातलेली आशा अेकदम अेक अुसळी मारल्यासारखी चमकून अुठली मरणासन्न मनुष्य अवस्मात् प्रबळतेने हातपाय झाडतो, तशी त्याची आशा सहसाच झडझडून बळावली त्याने तर्कशास्त्र अभ्यासले होते आणि (कुतर्क हाही एक तर्कच आहे! शक्याशक्यता, साध्यसाधने, ह्याचा अेक अडथळा आशेच्या आणि वाताच्या झटक्याला अडवीत नसतो बुडता जो काडीचा आधार घेतो, तो जसा घेतल्यावाचून राहवत नाही म्हणून घेतो,) तसा त्याच्या काळ्या पाण्याच्या अथांग समुद्रात बुडणाऱ्या आशेने त्या विचाराना पटकन् कवळले आणि त्याचे त्या बेभान गुंगीतले सारं भान तेच अेक वाक्य अेकवटून अुद्घोषू लागले, 'काळ्या पाण्यावरून पळायच! बस्, पळायच!'

खळ ऽऽऽखळ् ऽऽऽ सळसळाटत आगनावेची चाके, पखयंत्रे, समुद्राच्या पोटात ढवळावे तशी ढवळू लागली 'निघणार! सुटणार! बोट काळ्या पाण्याकडे सुटणार!' 'पोलिस, बंदिवान नाखवा, नावाडी, अधिकारी, चाकर, साऱ्याच्या ताडातून हा एकच ध्वनि अुठू लागला

तोच खाडखाड् बूट अुडवीत दोन गोरे सार्जंट बेडी हातकडी ठोकलेल्या अेका बंदिवानाला सक्त पहाऱ्यात खाली अुतरवीत त्या पिंजऱ्याच्या दाराशी ठेपले धाडकन् ते दार अुघडले आणि त्या पिंजऱ्यात, त्या विशेष बंदोबस्तात आणलेल्या अट्टल दंडितासह ते सार्जंट आत शिरले

त्या खडखडीसरशी चमकून अेवढे सार्जंटबिर्जंट कोणाला घेअून येताहेत, ते पाहण्यासाठी बिरान पडल्यापडल्याच डोळे अुघडीत तिकडे बघू लागला तोच!

जशीं पेंढाऱ्यांच्या काही पुढाऱ्यांचीं पुढे संस्थानें झालीं, तसेच धाडशी दरोडे-खोर जेव्हा जेव्हा राज्यें स्थापून राजे होतात, तेव्हा तेव्हा राजे होताच ते राजा-प्रमाणेच वागूही लागतात. त्यांचा अन्याय वजा जाता अितरांच्या न्यायान्यायाचे निवाडे ते चोख करीतात. त्यांची लूट वजा जाता अितरांना आपसात लुटू देत नाहीत. त्यांना शाबासा वाटेल तो अुपद्रव वजा जाता अितर प्रकरणी दुमन्यांना आपसातील उपद्रव कमी करण्यासाठी दयाळूपणाची अुदारताही दाखवितात.

'रफिअुद्दिन अेक क्रूर मनुष्य होता. त्याची क्रूरता सवळून अुठण्याअितका त्याच्या मनाचा कल जोवर कोणी मोडीत नव्हते, तोवर तोही निव्वळ मनुष्य-पणानेच वागत होता. त्याने काळ्या पाण्याच्या नावाने घाबरलेल्याना कित्ती तरी धीर द्यावा, " घबराव मत् ! दहा हजार 'लोक तिथे चांगले पंचवीस, तीस-चाळीस वर्षं जिवंत राहतात; कित्येक बायका, मुलबाळं अना पसारा वाढवून संसारही थाटतात; शेती आहे, गुरंढोरं घरंदारं सर्वं काही आहे तिकडे ! अरे, मी तुम्हासारखाच प्रथम घाबरलो होतो, पण तिकडे गेल्यावर चांगले हजार रुपये गाठीला बांधून बसलो होतो. घबराव मत्, पछ्ठे, घबराव मत् !' कित्येकाना, रेच-अुलट्याचा फारच त्रास झाला असता त्याने शिपायांद्वारे आणि वेळी डॉक्टरशीही भांडून त्यांनाच, बंदिवानांना कसें वागवलें पाहिजे, ते नियम कां मोडता असें फटकारून, कप्तानसाहेबांना सागू म्हणून दमदाटीही करून, औषधें देणें भाग पाडावें. त्याला हवी अगलेली घण्यापेक्षांची पोटगी जे त्याला आपल्या वाट्याची अर्पील, त्यांना तो त्याला नको असलेल्या विड्यांचीं थोटकें चोरून प्यायलाही देअी. त्याच्याच चरित्रातील खऱ्याखोट्या प्रसंगाच्या अशा अवाच्या सवा गोष्टी तो सांगे, अशी पदें, भजनें गाअी, की त्या बंदिवानांना त्यांच्या आजाराचें आणि हालअपेष्टाचें सुद्धा काही वेळ विस्मरण व्हावें, मन रमावें. त्या प्रत्येक जन्मठेप्यापुढे मागे, वर, खाली पिशाच्चासारखा अेकच प्रश्न त्या दुर्धर प्रसंगी अुभा असे, 'काळं पाणी कसं असेल ? काय काय भयंकर यातना तिकडे भोगाव्या लागतील ? त्यातून येतच असेल, तर सुटका कशी करून घेता येते ? प्रत्येक मनुष्याला 'यमपुरी कशी असेल ?' ह्या प्रश्नाची जशी असह्य जिज्ञासा, तसेंच 'महाराजा 'वरील जन्मठेप्याला 'काळं पाणी कसं असेल ?' ह्या प्रश्नाचें अेक वेड लागलेले असते ! ज्याला जो भेटेल, त्याला तेंच विचारावेसे वाटे. अशा मन स्थितीत काळे पाणी प्रत्यक्ष भोगून आलेला तो रफिअुद्दिन म्हणजे त्या लोकांना यमपुरीचा भूगोल रेखाटणारे मूर्तिमंत गरुडपुराणच वाटला ! किशनच्याही मनात त्याला ती माहिती विचारावी आणि विशेषतः तो काळ्या पाण्यावरून कसा पळाला ती रोमहर्षक कथा अेकावी अशी अुसळी येत होती. पण ओळख निघण्याच्या भीतीने 'भीक नको पण कुत्रा आवर' असें धोरण अवलंबून किशनने पहिले अेक-दोन दिवस रफिअुद्दिनकडे अुघडपणे बघण्याचा प्रसंग देखील टाळला.

परंतु रफिअुद्दिन थोडाच स्वस्थ बसणार होता ? त्याचा पहिलाच कार्यक्रम म्हणजे त्याला दिसले त्या त्या विशेष बंदिवानाच्या खटल्याची आणि चरित्राची माहिती विचारण्याचा होता. जन्मठेपेवर जाणाऱ्या प्रत्येक बंदिवानाची कथा म्हणजे अेकेका अजब कादंबरीचे कथानक! असाधारण दुष्टता, सुष्टता, विक्षिप्तता, सवटे, सुटका, रक्तपात, हत्या, अुपद्रव, सूड, सुख दुख, दुर्दशा ह्याचा तो कोलाहल! तो पिंजरा म्हणजे जगातील कोणत्याही ग्रंथालयात न सापडणारे असे भावना अुचंबळून आणि अुन्मळून सोडणाऱ्या कादंबऱ्यांचे अेक कपाट! नव्हे, खलनायकांचे जिवंत प्राणिसंग्रहालय! पहिल्या वर्गातील अुतारु कोण्या आगबोटीवर जसा रोमहर्षण कादंबऱ्यांची पुस्तकं चाळीत केबिनमध्ये गुंगून पडतो, तसाच रफिअुद्दिन त्या पिंजऱ्यामध्ये त्या अेकेका दंडिताचे रोमहर्षक चरित्र चाळीत नुसता रंगून गेला होता. किसन जरी चुपचाप, समुद्र लागून मरगळलेला आणि थिल्लरपणे अंथरुणावरच पडलेला होता, तरी त्याच्याकडे रफिअुद्दिनचे लक्ष दोनदा-तीनदा जायचे त गेल्च होते आपल्या खटल्यातील त्या 'अुल्लू किसन' ची त्याची मुद्रा किती तरी मिळते, असे आश्चर्यही रफिअुद्दिनला अेकदा-दोनदा वाटले, पण किसनसारखा अेक 'मुर्दाड अुल्लू' येकदा तशा भयंकर खटल्यातून निर्दोष सुटल्यावर पुन्हा असल्या भानगडींत वर्षी काळी पडेल ह्याची कल्पना देखील त्याला असंभाव्य वाटल्यामुळे रफिअुद्दिनच्या मनाला तो विचार अेकदा चाटून गेला तरी चिकटून असा मुळीच राहिला नाही. तरी देखील त्या जिवंत रहस्यकथा वाचता वाचता हें पुस्तकही कसल आहे, असे वाटून रफिअुद्दिनने दोघा तिघाच्या शेवटी विचारलेच, 'हा प्राणी कोण बुवा ? न हाल्तो, न हसतो, न बोलतो, न चाल्तो! अगदीच थिल्लर! भरटा चोर दिसतो कुणी!'

१०. अंदमानच्या वाटेवर !

'रफिउद्दिनची दृष्टि किसनच्या दृष्टीला भिडताच हा आताच आपल्यावर झडप घालणार असे होअून किसनच्या मुठी मारामारीच्या अुसळीने आपोआप वळल्या, पण अेका क्षणात रफिउद्दिनने आपल्याकडे पाहिले तसेच अितर बंदिवानांकडेही तो पाहू लागला आहे, तो कोणत्याही प्रकारे चलबिचल झालेला दिसत नसून त्याचे सारे लक्ष, त्याची वळकटी त्यातल्या त्यात अघळपघळपणे कोठे टाकता येअील ह्याच विवंचनेत गुंतलेले आहे, असे किसनला दिसले त्या अवकाशात त्याला थोडा विचार करायलाही वेळ मिळाला 'जर ह्याने मला पक्के ओळखले नाही तर?' तर आपणही आपली ओळख ह्याला होअून देअू नये आपण कटक ह्याच नावाचा दुसरा कुणी बंदिवान आहोत, अशीच ह्याची समजूत शक्य तो करून द्यावी, करवेल तो ह्याच्याशी ओळख व्हायचीच टाळाटाळ करावी, असा त्या अवकाशात किसनने निश्चय केला आणि तो पुन्हा आपल्या वळकटीवर डोके टेकून, मिटल्यासारखे वाटणाऱ्या पण किलकिले असणाऱ्या डोळ्यांनी, रफिउद्दिनच्या हालचाली

आता किर्रर अंधकार पडला होता. तें जलयान कलकत्याचें बंदर सोडून काळ्या पाण्याच्या वाटेला लागून समुद्रातून भर वेगात चाललें होतें. कलकत्याहून अंदमानला जायला जे चार पांच दिवस लागतात, त्यांमध्ये बंदिवानांना केवळ मोहे आणि फुटाणे ही कच्ची पोटगीच काय ती मिळते. कारण त्या दंडितांतील बहुतेक जण घाबरलेले, समुद्रप्रवासाचा जन्मातला तो पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें अेकसारख्या अुलट्या होणारे, खाण्यावर वांछाच नसते असे असतात आणि दुसरें कारण की, अेवढ्या शंभर शंभर जणांच्या सैंपाकपंगतीची सोय आणि व्यय करण्याची अधिकाऱ्यांनाही खुमखुमी नसते. त्याप्रमाणे सर्व बंदिवानांना चणेकुरमुरेपोहे–जे सध्याकाळी पिंजरा बंद करतानाच वाटून दिले होते ते–अुलट्या होणाऱ्या बहुतेकांनी तसेच ठेवलेले होते. पण रफिअुद्दिनला तो काळ्या पाण्याचा समुद्र म्हणजे अेक जुनाच सोबती होता. रफिअुद्दिन घाबरलेलाही नव्हता. अुलट्या होणाराही नव्हता, त्याला अुलट खमंग भूक लागलेली होती. त्याची छाप त्या साऱ्या दंडितावर आधीच पडलेली. सम्राटच होता तो त्यांचा ! तेव्हा त्याने आपला कर राजा अुकळतो तशा निष्पाप भावनेने त्याच्या आसपासच्या त्या दंडितांकडून त्यांची पडलेली पोटगी चक्क मागून घेतली. अेक दोघानी अळंटळं करताच काही तरी दुसऱ्याच निमित्ताने भांडण अुभारून, शिव्या हासडून त्याना दरडावलें आणि त्यांचीही पोटगी अुपटली. तो चण्यांचा आणि पोहे-कुरमुऱ्यांचा ढीग फाकून टाकून रफिअुद्दिन आता पिंजऱ्याच्या गजाशी कोणाची तरी वाट पाहत थोडा अुभा राहात होता. थोडा बसत होता. त्याला कोणी बंदिवानाने विचारले तर सांगत होता,

आज-अुद्या 'बाबू' चे महत्त्वाचं काम मिळणार {मनुष्यहत्येचा अपराध तात्कालिक आवेशात घडणे हा अेक त्यातल्या त्यात सौम्य अपराध समजला जावा, हें रफि- अुद्दिनसारखे उलटचा काळजाचें निर्ढावलेले नृशंस पापीच ज्या काळचा पाण्यावर जिकडे तिकडे पसरलेले आहेत, त्या यमपुरीत अगदी न्यायाला धरूनच होतें त्यामुळे तिकडे गेलेल्या दंडितामध्ये जो अशा तात्कालिक आवेशात घडलेल्या हत्येसारख्या अपराधाचा बंदिवान असतो तो सुधारणीय बंदिवानाच्या वर्गात नादविला जातो आणि त्याला पुष्कळ सौम्यपणे — काळचा पाण्याच्या क्रूरतेतील सौम्यपणे — वागवलं जात त्यातही अशा 'सुधारणीय' वर्गातील बंदिवानापैकी जर कोणी लिहिणारा वाचणारा असेल तर त्याला काळचा पाण्यावर बंदिवानातील लेखकाची जागा मिळते त्याच्या हाती साहेबाच्या सान्निध्याची किल्ली पडल्यामुळे अितर निटाव लेल्या दरोडेखोरादिक बंदिवानाच्या भवितव्याची बरीच सूत्रें त्या लेखक बंदि वानाच्याच प्रतिवृत्तान्तावरून चालविलीं जातात काणाला वॉडर करणं वॉडराना लाभाची सोयीची काम वाटून देणं, कारागारावरील आवक्जावक टिपण, शिपायाचा अुपस्थिति ठेवणे, मोठमोठ्या कारखान्याचं आयव्ययगणन ठेवणे, अशी काम ह्या लेखक बंदिवानाच्या हाती हळूहळू सोपविली जातात, त्यामुळे निढावलेल्या बंदि वान वॉडर प्रभृति दंडितावरच नव्हे, तर स्वतंत्र अशा शिपाओी-कामगारावरही ह्या बंदिवान लेखकवर्गाची मोठी छाप पडलेली असते त्याची सगळी लाचलुचपतीचं अर्डापिल्ली अुघडकीला आणणें वा अुबविणं पुष्कळ अशी ह्या बंदिलेखकाच्य हातीच असते ह्याच बंदिलेखकाना 'बाबू' म्हणतात दंडित, जन्मठेप्याच्य परिभाषेत।

ापडणार नाही कशावरून? अशी निकराची धाडसी आशाही कटकला मोहवू ागली! गारुडी जसा नागाशी तसा कटकही रफिअुद्दिनाशी त्याच्या विषारी ंशाच्या टप्प्याबाहेर शक्य तों राहून करता येईल तसा खेळ करू लागला. याची आपल्याला काहीच माहिती नाही, हें रफिअुद्दिनच्या मनावर पूर्णपणे ्सविण्यासाठी गप्पांचा अड्डा रात्री पडला तेव्हा किशन म्हणाला,

'पण मिय्याजी, आपल्यासारखा धाडसी नि चतुर पुरुष काळ्या पाण्यावरून ळून येण्याच्या दुष्कर अशा लपडावी साहसात तिकडे यश मिळवतो नि अिकडे ंगात गुरुरून पोचल्यानंतर हिंदी पोलिसाच्या जाळ्यात पुन्हा न फसण्याची जी मनदी साधी चतुराअी ती करण्यास चुकून त्यांच्या जाळ्यात अितक्या पक्केपणी ुन्हा फसतो, हें झालं तरी कसं? चोऱ्या, दरोडे अित्यादि दुष्कृत्यांपायी अेकदा भयंकर ठोकर खाल्ली असता आपण हिंदुस्थानात पळून आल्यानंतर पुन्हा या ाकटमय अुपद्व्यापात पडले नसतेत तर बरं झालं नसतं का? तुम्हांला काळ्या पाण्यावरून पळून येण्यात जी जिवावरचीं संकटं भोगावी लागलीं असतील तीं ह्या चुकीमुळे सारी निष्फळ व्हावीं नि पुन्हा तीच दुर्दशा भोगायला जावं लागावं ह्याचं मला फार वाअीट वाटत, म्हणून विचारल्यावाचून राहावत नाही!'

कंटकबाबू, क्या कहूं! मैंने सचमुच बडे प्रामाणिकपणसे अपना जीवन चलानेका निश्चय किया था! काळ्या पाण्यावरून पळून हिंदुस्थानात येताच मी फकिरीच घेतली!! हिंदु साधूवरही माझी भक्ति बसल्यामुळे मी योगाच्या अभ्यासाला लागलो. कंटकबाबू, तुम्ही सारे जण खरं माना न माना, पण देवाच्या शपथेवर सांगतो की, पूर्वी दरोडे, चोऱ्या, अुपद्रवादि पाप मी जी केलीं ती केलीं पण काळ्या पाण्यावरून आल्यानंतर मी जर कशाचा लोभ धरला असेल तर तो भक्तीचा, योगाचाच काय तो होय. भोग असा मला रुचेनासाच झाला. आणि खरं पाहता मजवर हें संकट जें पुन्हा गुदरलं ते माझ्या कोणत्याही नव्या दुष्कृत्यामुळे नसून धर्मन्यायाने वागायचा निश्चय केल्यानंतर जें अेक सत्कृत्य माझ्या हातून

सरदाराची अेक अत्यंत सुस्वरूप मुलगी होती. तिचं नांव मालती. ती जितकी गोरीपान, सौंदर्याने निर्मळ, तितकीच देवलसी. मी योगाचा अभ्यास हिंदु स [illegible] करीत असता भगवी कफनी घाली नि देवळात बसे. तिथेच ती पूजेला येअी. मला पाहता पाहता तिची माझ्या साधुत्वावर म्हणा, रूपावर म्हणा, पण फारच भक्ति जडली. तिने पूजेचीं फुलं मलाच वाहावी, नैवेद्यही दाखवावा, भजनाला रात्र पडेतो बसावें. अेक वेळी तिला अशीच रात्र झाली. तेव्हा 'अेकटी घरी जायला भीति वाटते, आपण घरापर्यंत मला पोचवा,' म्हणून तिने गळ घातली. माझ्या गुरुजीना विचारून निःसंकोचपणाने मीही तिला पोचवायला निघालो. देअूळ गावापासून लांब, मध्ये अेक आबराअी, निर्जन, तिथे येताच अेकदम घाबरून गेल्यासारखी मालती माझ्या अंगाला लगटली. स्त्रीस्पर्श मला तर वर्ज्य ! पण काय करणार? तिने गळ्यालाच मिठी मारलेली! थरकापत ती म्हणाली, 'माझ्यावर अेक मनुष्य पापी दृष्टि ठेवून आज कित्येक दिवस मला सतावतो आहे. मी तुम्हांला देवासमान मानून भजते, तुमच्याकडे येते, जाते, तें असह्य होअून मला त्याने काल अिथेच अडवलं होतं नि ठार मारायची धमकी दिली होती. ह्यासाठी मी आज तुम्हाला सोबतीला घेतलं ! मला त्याची आत्ताच चाहूल लागलीशी वाटते ! ' मी विचारलं, 'तो कोण ? त्याचं नांव काय ? ' ती म्हणाली, 'किशन! त्या मोचाचं नांव किशन ! '

'तें नांव अैकताच माझ्या अंगावरही रोमांच अुभे राहिले ! कारण तो व्यक्ति माझ्या चांगल्या माहितीची होती ! काळ्या पाण्यावर मी पूर्वी गेलो त्याच्या आधी आम्ही जे दरोडे मारीत असू त्या टोळीतच किशन हा अुलटचा काळजाचा दरोडेखोर नामावलेला होता. पळून आल्यानंतर तो मला ग्वाल्हेरलाच गुप्तपणे भेटला नि मी पुन्हा त्याच्या दुष्कृत्यात भागी ठेवावी असं म्हणाला. पण मी 'माझे हातच नव्हे तर मनही सर्व पापामुळे धुअून देवाच्या सेवेला वाहिलं — तूही आता असंच कर ! ' असा अुपदेश त्याला देताच तो शांत न होता अुलट खवळला. माझी तीव्र निर्भर्त्सना करून माझा गूढ अुगवायची धमकी देता झाला. त्या सर्व माहितीमुळे मी किशनला चांगलाच ओळखून होतो! किशन अेक अधम होता. किशन हा अेक निर्दय भामटा होता. किशन भयंकर दुराचारी होता. वृत्तीने दुष्ट असताही तो बुद्धीने निव्वळ अेक गद्धा होता ! कंटकबावूजी, आप जो क्षमा करेंगे तो केवल हसीकी अेक बात बतलावूंगा ! सांगू ? हसू येतं आता मला त्याचं ! पण मी ह्या पिंजऱ्यात कोंडलो गेल्यानंतर प्रथम प्रथम जेव्हा

आहे, त्यात मोच किशन आहे की नाही हे चाचपण्याचा तर ह्याचा हेतु नाही ना? अशी शंकाही 'कटक'ला आली आणि त्याचा तोच हेतु असल्यास तो निष्फळावा ह्यास्तव रफिअुद्दिनने किशनला हासडलेल्या शिव्यांची गुप्त चीड, मारुतीच्या नावाचा त्याच्या तोंडी चाललेला तो अुद्धार अैकताच वाटणारा सोपहास तिरस्कार आणि ती शंका ह्या सर्व विचारांची सळवळ आतल्या आत दाबून कटक रफिअुद्दि-नच्या आणि बंदिवानाच्या हसण्यात आपलेही हसू मिळवीत म्हणाला, 'ठीक, मिय्याजी, ठीक तो किशन अेक निव्वळ गद्धा होता म्हणता नि माझा तोंडवळा त्याच्यासारखाच तुम्हाला दिसला म्हणून सांगता, म्हणजे माझा तोंडवळा गद्धा-सारखा आहे असं वा तुमचं म्हणणं?'

हसत पण हात जोडून रफिअुद्दिन क्षमा याचू लागला, 'हे काय बाबूजी! किशनची बुद्धि गाढवासारखी होती, पण त्याचा तोंडवळा चांगल्यापैकी होता, हे मी आपल्या तोंडवळ्याशी ता तोलून सुचविणार होतो! कुठे सदाचारी कटकबाबू नि कुठे तो दुराचारी किशन?'

मोठ्याने हसत म्हणू काय हवा तोच प्रश्न झाला असें वाटून रफिअुद्दिन मिटक्या मारीत बोलला, 'मित्रा, शपथ देवाची ! मालतीचा राग ! तशा स्थितीत तिथे शुकदेव जरी असता तरी त्याला सुद्धा आला नसता ! मालती ! हाय ! मेरी गोरीपान मधू मधू मालती ! तिचा राग ? अरे मित्रा, ती माझी जान आहे जान! सगळे बंदिवान खो खो हसले !

भर रंगभूमीवर कोण्या काळचाकुट्ट नटाच्या तोंडावर फासलेली रंगाची पूड मध्येच कोठे पुसून गेली असता त्याचा काळा रंग तेवढ्या जागीच डांबरी चट्ट्या-सारखा जसा दिसू लागतो तसें त्या ढोंगी मनुष्याच्या मनाचे मूळचें काळेपण ती साधुत्वाची शुभ्र पूड अशी पटकन् पुसली जाताच अुघडें पडले ! पण नट जसा लोक हसताच सावधून तो काळा चट्टा रुमालाने झाकून मूळचा अभिनय पुढे कसा-बसा संपवून टाकतो, तशा गोंधळात रफिअुद्दिनने मनाची सावरासावर केली.

'पण मला ही ना म्हणायला तिनें वेळच दिला नाही. कुठलामा कसल्या त * मोहनाचा अेक रुमाल तिने माझ्या नाकाशी घट्ट धरला; त्या श्वासाने मी गुंगल्य सारखा झालो नि निपचीत पलंगावर पडलो. अर्धा बेशुद्ध, प्रतिकाराला पुरा अक्षम ! फेर क्या पुछते हो यार ! वस्‌ मोहनास्त्राने हालचाल बंद केलेल्य भान हरपलेल्या माझ्यासह ती प्यारी मालती मनसोक्त आनंद लुटीत राहिलं पहाटेच्या वेळेला तिने हुंगायला दिलेल्या त्या मूर्छाचूर्णाची गुंगी ओसरून मी पुरत भानावर आलो नि म्हणालो, 'अे जादूगारीण ! अब तो मुझे छोड दे ! सकाळ तुझे लोक मला पकडतील, तुला पकडतील !' ती म्हणाली, 'छट् ! प्रियकरा, काय बोलतोस ! कामरूप देशातील अेका मांत्रिकाने मला अेक विद्या शिकवलं आहे. मी तुला अेक पोपट करून ह्या सोन्याच्या पिंजऱ्यात दिवसभर ठेवीत जाअीन; रात्री पुन्हा तुझं रूप तुला येअून तू माझ्याशी असाच रममाण होत जा !' हें तिचे बोलणं अैकताच मी भीतीने थरथर कापू लागलो ! पुराण्या कथानकांतून अशा • कामरूपातील मांत्रिकांच्या विद्या शिकून माणसांना पक्षी करून ठेवलेल्या जादू-गारीण राजकुमारींच्या मी ज्या अजब गोष्टी वाचल्या होत्या, त्या मला आठवल्या!

मध्येच अेक छपी बंदिवान हसला, 'त्या अजब गोष्टींतीलच ही अेक गोष्ट नांव बदलून तर सांगत नाही ना मियाजी आपण ?'

पाहिजे ! आणि ह्या अवलियापुरताच पहायचे तर हिंदु अवलिया अगस्ति हाच ह्या मुस्लिम अवलियापेक्षा अधिक करामतीचा होता हे उघड आहे की नाही हें तुम्हीच सांगा. कारण ज्या समुद्रात पाणी नावाताडात भरून हा मुस्लिम अवलिया गटगटून खाता झाला, तो समुद्रच मुळी त्या अगस्ति ऋषीचा होती केवळ स्पुढाना !"

सारे हिंदु बंदिवान विजयानंदात खो खो करून हसले ! जो तो म्हणू लागला ' भली जिरवली !'

पण ह्या अेकाअेकी झालेल्या गडबडीने रात्रीचा पिंजऱ्यावरील पहारेकरी ओरडला, ' अे बदमाष लोग ! तुम्हाला चुपचाप बोलायची सवलत दिली, त्याचा हा परिणाम करता काय ? कल्पित पाण्याच्या पिंजऱ्यात ओहा, की आपल्या बापाच्या बगल्यात? ऊठा जा, आपापल्या अंथरुणावर जाऊन निजा! जाव! जाव!

सारे जण त्या धडक आरोळीने पटापट आपापल्या अंथरुणावर जाऊन पडले, तरी देखील पहारेकरी रफिउद्दिनच्या अध्या हळूहळून पिवळा चालला असल्यामुळे रफिउद्दिनकडे काही स्थान प्रत्यक्ष असा त्या आज्ञेचा रोख दाखविला नव्हता. ह्यामुळे रफिउद्दिन मात्र तसाच अेकटा कटकबाबूच्या अंथरुणापाशी टिकाव धरून पण गुपचूप अंगा थोडा वेळ बसला. मग वातावरण शांत झालेलं पाहून, अेकान्त साधून कटकबाबूच्या अगदी कानाशी बोलू लागला

' कटकराव, आजची ही ह्या पिंजऱ्यातील अखेरची मोकळेपणी बोलण्याचा शेवटली रात्र ! उद्या ही आवाट बाळभर पाण्याला लागणार. आपण सवजण त्या भयंकर तुरुंगातील कोठड्यातून, अेकेकाडी कोठडयातून तात्काळ कुलुपबंद केले जाणार ! मला प्रथम प्रथम फार कडक पहाऱ्यात ठेवण्यात येईल. फार कठीण सक्त काम देण्यात येतील छळ होईल. पण तुम्ही लवकरच बाबू '

' मनीषा ! मिय्याजी, माझा तो निर्धार आहे, नुसती अिच्छाच नव्हे ! पण मार्ग कोणता ? साधन काय ? तुमच हे बोलण प्रामाणिकपणाच आहे हे मी वस समजू ? तो खरी खरी माहिती जर मला पटेल अशी सागाल, तर मी तुमच्यावर विश्वसेन ! '

' अच्छा कटकबाबू, तुमको वह सब बात मैं सधि मिलतेहि सच कहूँगा देखो, भाओीभाओीका नाता जितना अपने घरमे प्यारा लगता है अुतनाही जो नाता तो काले पानीमे प्यारा समजा जाता है वह 'चलानी' यह है ! अेकाच चलानात जे येतात ते सारे दडित अेकमेकाचे ' चलानी ' ह्या नात्याचे भाअीबद होतात ! हे एक नव गोतच बनत तिथे ! आपलही तेच नात जुळल आहे . तुम्ही माझे चलानी आहात—माझे भाओ आहात! कटकबाबू, तुम्ही माझ्यावर विश्वास टाका, टाकू नका, पण मी तुम्हाला माझ वचन दिल तुम्ही माझे भाअू, माझे चलानी मी तुमच्या जीवास जीव देईन ! केल तर तुमच हितच करीन विश्वासघात तर कधीही करणार नाही ! (दरोडेखोर तर खरेच आम्ही, पण आमच्यात एक विशेष असतो, तो हा की, आम्ही जितके दुष्ट होअू शकतो तितकेच मनात आल तर सुष्टही होअू शकतो तुम्ही माझ्याशी भाअीबदी निष्कपट ठेवून पाहा ! अुपकार केला तर आमच्यासारखा हिंस्र पशुसुद्धा कधी कधी अुपकारकर्त्याला विसरत नाही, अुपद्रवीत नाही, प्रत्युपकारिल्यावाचून सोडीत नाही !—जसा त्या अड्रोक्लीजला तो सिंह ! ')

' रफिअुद्दिन ! ' पहारेकरी धाओधाओने ओरडला, ' अूठ जावो ! पहारा

झाल ! अेका अंग्रेजेच्या रक्षणापायी ह्या जंजाळात फसलो, धरमके लिय मैंने यह बलिदान किया !'

'आणि ती राजकुमारी ? त्या मालतीचं पुढे काय झाल ?' अेक वंदिवान दुःखाचा खुलासा टाकीत पुसू लागला

'क्या पूछत हो भाओ ! वह प्यारी मालती ! माझ्या विरहाने वेडी झाली ! हाती अेक माळ घेतीसह 'हाय रफिअुद्दिन, हाय रफिअुद्दिन !' असा जप करीत मथुरेच्या वाटेवाटेने जो भेटेल त्याच्यापुढे आज ती हे सुरेल पद गात विचारीत भटकत आहे–'बता दे सखि कौन गली गय शाम ?'

रफिअुद्दिन ते पद गाअून दाखविण्याच्या बेतातच आला होता पण स्वतः त्या खुनमर्दाच्या त्या गोष्टीचा पाल्हाळ अगदी असह्य झालेल्या कटकनं ता विषय अेकदाचा बदलून टाकण्याची ही संधि साधून विचारल,

'पण मिय्याजी मंत्रविद्येने समुद्रावर पाया चालत जाण्याची अलौकिक शक्ति जर आपल्या अंगी आहे तर आपण आताच अुठी घेअून परत देशी का जात नाही ?'

कितने भोले हो कटकबाबूजा आप! पोलिसासमक्ष अुडी टाकली तर भूमीवर पाय ठेवताच ते पुन्हा पकडताल ! और दूसरी बात असी है कि ती विद्या स्त्रीस्पर्श झाला की नाश दर्शनाशी होते ! मालतीच्या आधी मी स्त्रीस्पर्श असा कधीच केला नव्हता ! आता पुन्हा तीन वर्षं तरी अखंड ब्रह्मचर्य पाळल्यावाचून देह तसा हलका होणार नाही की ता पाण्यावरही अल्गद चालवता यावा ! वीर्य संचय झाला का त्याचे तेजोमय ओज मस्तकातून अूर्ध्व जाअू पाहात त्यामुळे देह आपोआप वर अुचलला जातो ह्यालाच योगविद्येत लघिमासिद्धि म्हणतात ती साधली की जलस्तंभनमंत्र सफळतो ! मग काळ्या पाण्याचा समुद्र म्हणजे बच्च्यांचा अथरलेली सतरंजा ! तिच्यावर नुसत मनात आल का चालाव !'

'पण मिय्याजी ह्या जन्मठेपीच्या स्थळाला सुद्धा काळं पाणी का म्हणतात?'

मेरे गुरुने कहीं बोहो है ! सुनो ! सृष्टीच्या आधी जेव्हा जिवडे तिकडे पाणीच पाणी होत, तेव्हा मनकाशरीफमे अेक औश्वरका प्यारा अवलिया रहता था. औश्वराने त्याला सांगितल, 'अेक नौका घे नि पूर्वेकडे चालू लाग ! अगदी सूर्य अुगवतो तिथपर्यंत ! जिथे तुला हव तिथे, तुला हवी त्या आकाराची भूमि, त्या आकाराचा पदार्थ तू समुद्रात टाकताच निर्माण होईल ! माणसासाठी आता समुद्रातून अधिक स्थल मी निर्माण अिच्छितो !' औश्वराची आज्ञा होताच अवलिया तसाच नौकेत बसून समुद्रात चालला मक्का सोडून कित्येक महिने गेले तरी समुद्रात मनाजोग स्थल कुठे निर्माव ते त्याला कळेना अितक्यात आकाशवाणी झाली, 'तुनो नाव वल्हवितो आहेस तिथेच स्थल निर्माव !' त्यासरशी अवलियाने आपली वेलबुट्टीनी सजविलेली सतरंजी समुद्रावर अंथरली ! आणि कोण आश्चर्य ! त्या सतरंजीचाच लगोलग नाना वेलीलताफुलांनी डवरलेली अेक विस्तीर्ण, सुपीक सपाट भूमि झाली ! तीच ही हिंद ! हे हिंदुस्थान ! तोवर औश्वराला अेक नोकराचा बळी देऊन अवलिया निघून नाव वल्हवीत ल्वेला वळमा घालून पुढे चालला तो अेक प्रचंड वादळ झाल, त्याची नाव अुलटली; सारी वस्त्रविस्त बुडाली अवलियाही गटांगळ्या खाअू लागला तो बुडताच, पण कुराणशरीफ अुसके हातमे था, अुसको वादलका बाप भी न टुवा सकेगा ! त्या कुराणशरीफला अुच करताच तो तरला, त्याने नाव पुन्हा सुलटी केली, तोच आकाशवाणी झाली, 'ह्या समुद्रात अशी वादळ नेहमी होतात, तेव्हा अियल्या या समुद्रातील..जलप्रवासाला सुरक्षितपणा यावा, म्हणून ज्यिथे अेक स्थल निर्माव !' ही आकाशवाणी अैकताच तिथे काही वस्तु फेकावी म्हणून अवलिया पाहू लागला, तो त्याच्यापाशी काही वस्तुच नाही ! अेक हाती कुराणशरीफ नि दुसऱ्या हाती खाण्यासाठी म्हणून मोठ्या काळजीने धरलेल अेक कांबडीच अंड तेवढ होत तेव्हा अवलियाने ते अंड

११. अंदमानातील आदिवासीलोक

जगात आजही काही भूभाग असे आहेत की, ज्याना भूगोल आहे, पण अितिहास असा नाहीच काळे पाणी ज्याला आज म्हणतात, तो अंदमानचा द्वीपपुंजही त्या भूभागातच गणला पाहिजे

ज्या काळी हिंदुराष्ट्राने आपल्या स्वत च्या पायात सिंधुनदीची बेडी स्वत च ठोकून घेतली नव्हती, विधर्मीयासहच नव्हे, तर स्वधर्मीय हिंदुहिंदूतसुद्धा, विजातीया-सह खाण्याने वा पिण्याने जातच जाते, धर्मच बुडतो, असा वाप्कळ धर्मभोळेपणापायी हिंदुस्थानाबाहेर गेल्याने विधर्मी, विदेशी, विजातीयासह अन्नोदकव्यवहार घडून आपली जात नष्ट होणारच, ही भ्रामक भीति हिंदु-राष्ट्राच्या पोटात अुत्पन्न झाली नव्हती आणि तिच्या योगाने तिन्ही बाजूच्या समुद्रावरच नव्हे, तर चौथ्या बाजूच्या भौमिक सीमेवरही 'अटके'च्या धार्मिक चौक्या बसून कोणीही हिंदु देशाबाहेर असा ज्या काळापासून जाअीनासाच झाला, त्या साधारणत अिसवी सनाच्या नवव्या-दहाव्या शतकाच्या काळापूर्वी हिंदुराष्ट्राचे त्रिविक्रमशील चरण, ह्या सिंधुबंदीच्या बेडीने जखडलेले नसल्यामुळे पूर्व-पश्चिम-दक्षिण समुद्राना आणि महासागराना अुल्लघून राजकीय, धार्मिक, सामाजिक दिग्विजय करीत त्या काळच्या ज्ञात जगात आपणा हिंदूचे महासाम्राज्य गाजवीत चाललेले होते परदेशगमन त्या काळी मुळीच निषिद्ध नसल्यामुळे, परदेशगमननिषेधाची अवदसा त्या काळी आठवली नसल्यामुळे हिंदु रणतरींची [war ships] प्रचड नौसाधन [आरमारे] दिग्दिगती अप्रतिहतपणे सचरत होती ज्याला परकीयानी लिहिले या आणि पढविल्या आजच्या आमच्या हिंदुस्थानच्या शाळेच्या भूगोलात 'अरबी समुद्र' ह्या मानहानिकारक नावाने संबो-धिल जात, त्या आमच्या पुरातन 'पश्चिम समुद्रा' तून अेका बाजूला आणि ज्याना आमच्या आजच्या कूपमडूकानी 'काळे पाणी' असे समुद्रगमनभीरु नाव दिले आहे,

विष्णु, बुद्ध, प्रभृति देवतांची देवालयें, वेद, मनुस्मृति प्रभृति शतावधि संस्कृत ग्रंथांची ग्रंथालयें, हिंदु वाणिज्य, कला, संस्कृति हीं सयाम, जावा, ब्रह्मदेश, हिंदुचीन, बाली ते फिलिपाअिन्सपर्यंत तरी शतकाशतकें भरभराटलेली होती, हा निर्मळ अितिहास आहे

पण, त्या अितिहासात अदमान द्वीपपुंजासारख्या लहान लहान बेटाचा नामनिर्देशही अजून सापडू नये, ह्याच त्या कालाच्या प्राचीनत्वामुळे आणि अितिहासविरग्तेमुळे फारसे आश्चर्य वाटायला नको

तरीही, अदमानशी आपल्या भारतीयांचा सबंध असल्याची आज सापडण्यासारखी पहिली खूण म्हणजे त्याचे नाव जावा हे नाव जसे त्या देशाच्या आकारावरून यवद्वीप असं ठेवलं, तसेंच अदमान हे नावही त्याच्या अंडाकृतीवरूनच भारतीयांनी ठेवलेलं असावे, असं पुढे सापडणाऱ्या अेखाद्या विरुद्ध पुराव्यापर्यंत तरी समजण्यास हरकत नाही त्यापुढील त्या बेटावर भारतीय प्रत्यक्षपणे गेल्याचा आणि ती बेटं जिंकल्याचा निर्विवाद असा अैतिहासिक पुरावा म्हणजे पांड्य राजाची शिलालेखीय प्रशस्ति होय ह्या अेका प्रशस्तीवरून हं सिद्ध होतं की, पांड्यांचा अेक प्रबल सेनापति अिसवी सनाच्या दहाव्या शतकाच्या आगेमागे ह्या समुद्रावर दिग्विजय करण्यासाठी मोठमोठ्या रणतरींचे अेक प्रबळ नौसाधन घेअून निघाला होता परतीरावरील आजच्या पेगूवर त्याचे जलसैन्य चढून जाअून तो देश त्याने जिंकला परतताना त्या भारतीय हिंदु सैन्याने अदमानादिक बेटावर स्वामित्व स्थापून त्याने पांड्य साम्राज्याला जोडले ह्या स्पष्ट अुल्लेखावरून ह्या द्वीपपुंजाच्या अितिहासाची जी अेक पहिली ओळ काय ती लिहिता येते ती येते

पण ती ओळही लिहिता लिहिताच अपुरी राहते कारण भारतीय सैन्य तेथ गेलं होतें हे जरी निश्चित, तरी तं हिंदु सैन्य वा त्या हिंदु राज्याचं कोणी अधिकारी वा नागरिक तेथे राहिले की नाही, ह्याचा काहीच पत्ता अद्यापि लागलेला नाही आम्ही अदमानात असताना अेकदा अेका विश्वसनीय अिंग्रज अधिकाऱ्याने आम्हाला सांगितले होतं की अदमानात खणताना कोठेसे अेका राजवाड्याचे अवशेष सापडत आहेत पण पुढे त्याचं काय झाले ते अद्यापिही आम्हाला काही अेक कळले नाही तसा अेखादा अुत्खननीय शोध लागला वा न लागला तरीही ही गोष्ट निश्चित आहे की अदमानात बाहेरच्या लोकांची अशी कोणतीही वसाहत गेल्या तीन हजार वर्षांच्या अैतिहासिक कालात तरी टिकली

बाहेरच्या लोकांच्या संबंधाने त्या बाहेरच्या लोकांच्या अितिहासात अंदमानचा अितिहास जसा काही सापडत नाही, तसाच त्यांच्या स्वतःच्या लोकातही अितिहास असा अेका अक्षराने सुद्धा आढळत नाही, हें सांगणेंच अनावश्यक. कारण अंदमानात त्याचे स्वतःचे असे लोक जरी आहेत, तरी त्यांना अक्षर कशाशी खावें, हेंच मुळी अद्याप माहीत नाही.

आणि परंपरेच्या दंतकथात्मक अितिहासाविषयीही म्हणाल, तर त्या अंदमानातील मूळ निवासीयांचे दत जरी अत्यंत बळकट आणि तीक्ष्ण आहेत, तरीही त्यांना कथा अशी मुळीच नाहीं. कथेची कल्पनाच अजून आलेली नाही. (कारण स्मृति असते, तेथे कथा संभवते.) पण अंदमानचे मूळ निवासी जे आहेत, त्यांची स्मृतिशक्ति अद्याप अितकी अपक्वावस्थेत आहे की, त्याना चार दोन वर्षापूर्वीच्या घटना देखील आपल्या अर्थी, आठवत नाहींत. आठवण म्हणून आपण ज्याला म्हणतो, तशी आठवण त्यांना राहातच नाही. ओळख देखील ते फार लवकर विसरतात. मग जातीय सुसंगत, सांघिक स्मृति आणि परंपरेच्या प्राचीन कथा ह्या कोठल्या असणार! प्राण्याच्या मेळपाला किंवा वानरांच्या समूहाला जितकी परंपरा आणि सामाजिक स्मृति, तिच्याहून काही अंशी अधिक अितकीच काय ती त्याची सामाजिक स्मृतिशक्ति विकसलेली दिसते. त्यामुळे दंतकथात्मक असाही कोणता अलिखित अितिहास स्वतःचा असा अंदमानच्या लोकांना नाही.

मिळून काय ? जगातील अन्य राष्ट्राच्या वाङ्मयात अेका वर दिलेल्या पांड्य-राजांच्या प्रशस्तीवाचून अंदमानविषयी अैतिहासिक अुल्लेख नाही. युरोपियन व अरबी प्रवाशांचे मध्यकालीन अुल्लेख केवळ भूगोलविषयक, अंदमानातील काही अितिहास सांगणारे नव्हेत; आणि अंदमानी जाती अवध्या अगदी रानटी, आदिम, अविकसित मानव, त्यांच्या स्वतःच्या लिखित कथा राहोतच, पण जातीय पूर्ववृत्ताच्या दंतकथाही नाहीत. ज्याला भूगोल काय तो आहे, अितिहास असा नाहीच, असा अंदमान हा अेक अजस्र भूभाग आहे. त्याचा सारा अितिहास म्हणजे

अेका हाडाला आपण अिकडे लावतो, तरी तें हाड आता मुळापेक्षा अगदी सपाट झालेलें आहे. पण तिकडे अगदी अंदमानात नसलें, तरी त्या द्वीपपुंजाच्या आजूबाजूच्या भूभागात आजही अशीं मनुष्यें कधी कधी आढळतात की, ज्यांचें माकड-हाड चांगलें दोन-दोन अिंच अुंचावलेलें आणि पुढारलेलें असतें. आम्ही अंदमानला असता असा अेक रानटी मनुष्य तेथील डॉक्टराने आम्हांला औषधालयात आलेला दाखवला. त्याचें माकडहाड, शेपटीचें तें हाड, असेंच पुढे घुसलेलें, वाढलेलें, त्याला खुर्चीच्या पाठीला टेकून ज्यायोगे सरळ बसता येअीना असें वर लावटलेलें होतें. त्याला लागून शेपटीच्या केसांच्या झुबक्याचा स्नायु तेवढा लोंबलेला नव्हता. तो तेवढा लोपलेला होता. त्याची हनुवटी आणि गालफडें हींही माकडाशी किती तरी मिळतीजुळती दिसत. त्याची चाळीस-पन्नास शब्दांचीच का होअीना, पण अेक भाषा होती की जी जातिवत मर्कटमनुष्याना, 'ओरांगओटांग '-'गोरिल्यां 'ना असते. ह्या ओरांगओटांग वा गोरिला वानरमाकडांचीही अेक भाषा आहे. तिचे बरेच शब्दही काही प्रवासी प्राणिशास्त्रज्ञांनी मोजण्याचे यत्न केले आहेत. पण तरीही ती मनुष्यभाषेच्या वर्गात मोडणारी नाही. पण ह्या आम्हीं पाहिलेल्या पुच्छास्थिअवशिष्ट माणसाला कोणती तरी मानवी भाषेत मोडणारी भाषा येत होती, मनुष्यवाणी होती, हा मुख्य फरक आढळला.

हा अपवादात्मक प्राणी म्हणून सांगितला, पण अंदमानमधील अगदी तज्जन्य अशी अनादिकालापासून निवसत आलेली जात जी 'जावरा ' ती काही शेपटीचे हाड असलेली नाही. त्यातील माणसे साधारणतः चार-साडेचार फूट अुंचीची, वर्ण काळाकुट्ट केस राठ, आखूड आणि बुचक्यानी वळून वळून असतात. दाढीमिशी अशी पुरुषानाही येतच नाही. ते सगळे अगदी अुल्लिग ! मनुष्यप्राणी 'सुधारत सुधारत ' आपल्या अिकडे आजच्या यांत्रिक युगात ज्या अवस्थेप्रत पोचला आहे, ती आपली सुधारणा आणि ते आपलें यंत्रयुग हाच आपल्यातील ज्या अेका संप्रदायाला मनुष्यजातीला झालेला अेक दुर्धर शाप वाटतो, त्या साध्या राहणीच्या यंत्रयुगविद्वेषी पंथाच्या तोंडाला अगदी पाणी सुटावें, अितकी साधी राहणी ह्या 'जावरा ' जातीत अनादिकालापासून तों थेट आजपावेतो चालत आलेली आहे. कपडे वापरण्याचा मोह् असा त्यांना पडतच नाही; नागवेपणा हा जर साधुपणा

छानछोकीच्या व्यसनापायी सुधारलेला मनुष्य अगदी अधोगतीला चाललेला आहे, अशा विवेचनेने ज्याना अन्न गोड लागत नाही, त्यां आपल्याकडील 'साध्या राहणी' च्या अभिमान्य ना हें ऐकून आनंदच होईल की, हे जावरा छानछोकीपासूनही अगदी अलिप्त आहेत त्याच्यातील स्त्रियात अेखादी तरुणी अगदीच विलासलोलुप निघाली, तर अेखादे झाडाचे पान तेवढे कटीपुढे लटकावते आणि अेखादा पुरुष फारच नटवा निघाला, तर त्याची सारी छानछोकी रंगदार लाल्सर मातीचे पट्टे अंगावर ओढण्यातच काय ती सामावलेली आणि संतुष्टलेली असते यंत्रयुगाला अधोगति म्हणणाऱ्याच्या भाषेत बोलायचे तर ह्या जावराची फारच प्रगति झालेली आहे यंत्रयुगाच्या प्रलोभनापासून ते अगदी अलिप्त आहेत त्याना मोटारी, आगगाड्या तर काय, पण बैलगाडी, गाडी अशीन टाकून नाही त्याना खुर्ची माहीत नाही, आगपेटी माहीत नाही, जोडा माहीत नाही, बंगला माहीत नाही, घेनी माहीत नाही, जिलबी माहीत नाही, द्राक्षे माहीत नाहीत, लोणी माहीत नाही, बाजरी माहीत नाही, ना 'जिंजी वॉटर' ची गोष्टच दूर 'मनुष्य-जातीवरील मनुष्याच्या असमाधानाचे, कल्हाच, कृत्रिम जीवनाचे संकट ज्या अेवाच कारणाने ओढवलेले आहे, अशा 'साध्या राहणी'च्या आपल्या अिकडील अध्वर्यु समजतात त्या 'सुधारणे'च्या नावापासूनच नव्हे तर अिच्छेपासून सुद्धा हे जावरा अलिप्त, अकल्पित आहेत

पण म्हणून 'साध्या राहणी ने, 'यंत्रयुगाच्या शापापासून विमुक्त झाल्याने निसर्गाकडे परत फिरल्याने, मनुष्यात निरपवाद समाधान नांदू लागेल, म्हणून जे 'Back to Nature' वादी लोक म्हणतात, त्याप्रमाणे ह्या जावरात त समाधान नांदत आहे काय ? मुळीच नाही, रोतो नाही, नागर नाही, बैल नाहीत, मोटा नाहीत, बंगला नाही, पण जी अेखादी दाट अरण्यातील खबदाडीतील जागा किंवा मासाचा तुकडा तात्पुरत्या अधिकाराने अेका जावऱ्याचा असेल, त्यावर दुसऱ्याची दृष्टि पडताच, वा पडू नये म्हणून त्याला वाहावी लागणारी चिंता, करावी लागणारी निरवानिरव आणि प्रसंगी लढावी लागणारी झुंज ही तिनवीच अुत्कट आणि भयंकर

मरेतो झुजावे लागते नुसत्या साध्या राहणीने 'यंत्रयुगाचा शाप' तेवढा सुटला की जर समाधान आणि शांतता नांदती, तर हे जावरा जीवन्मुक्तच समजावे लागते! कारण ते जवळ जवळ माकडाअितक्याच 'साध्या राहणी' चे अुपासक आहेत, 'निसर्गा'ला धरून आहेत, पण असंतोष, असमाधान, जीवनकलह ह्यांची पातळी आणि प्रकार जरी भिन्न असले, तरी त्यांची तीव्रता आणि अपरिहार्यता त्या त्या जावरांच्या 'नैसर्गिक' युगातही आमच्या यंत्रयुगाहून काही कमी असलेली आढळत नाही अुलटपक्षी त्यांच्या जीवनाचा विकास माकडाच्या जीवनाहून जो फारसा जास्त झालेला नाही, त्याचे कारण ही साधी माकडराहणीच होय हही अुघडच आहे

अदमानातील वर अुल्लेखिलेली जावरा जात, ही अेक त्यातल्या त्यात अगदी आदिम, रानवट, सुधारलेल्या आजच्या आमच्या वळणाच्या परकीय लोकापासून सदेनोदपणे, भयाने आणि द्वेषाने दूर राहू अिच्छिणारी अशी असली, तरी अदमानातील मूळ निवासीयांच्या अितर अनेक जाती त्या जावराहून चालीरीती, राहणी, घटना प्रभृति प्रकरणी भिन्न प्रकारच्या आहेत, त्या त्या मानाने पुढारलेल्याही आहेत त्यांच्या पृथक्पणाचा आणि साम्यतेचा वसून अभ्यास केलेल्या अिंग्रजी समाजज्ञानी त्यांच्याविषयी जी माहिती दिलेली आहे, तिची साधारण रूपरेखा आपल्या ह्या कथानकाला लागू तितकी खाली देवू

अदमानात ज्या दहाबारा तत्रस्थ मूळ लोकांच्या जाती आहेत, त्यांची काही नावे 'कारी, कोरा, टबो, बी, बलवा, जावरा, जुवअी, कोल' अित्यादि प्रकारची आहेत शेवटचे 'कोल' हे नाव ध्यानात घेण्यासारखे होय कारण, आपल्या अिकडील वन्य वा डागरी कोळी लोकांशी ते नाव आणि त्या लोकांचे रानटी चरित्र तुल्नार्ह वाटते ह्या जातीचे नव कोणी घनदाट जगलात, तर कोणी अुंच डोंगरातून, तर कोणी समुद्रतटालागून राहात आले असल्याने, त्यांच्या चालीरीती, भावभावना, रगरूप ही वरील परिस्थितिभेदाने, आणि क्वचित् वशभेदाने निरनिराळी आहेत त्यामुळे त्यांच्या सरसकट वर्णनात जी काही विसगति आढळेल, तिचा अुलगडा वाचकांना करता येतो

जावरा प्रभृति जाती अत्यंत क्रूर असतात पूर्वी वादळात कित्येक परकी जल्याने ह्या बेटांना लागून फुटत वा फसत तेव्हा त्यावरील निःसहाय लोकावर तुटून पडून त्यांची हे जावरा प्रभृति अदमानी लोक क्रूरपणे कत्तल करीत आजही त्यांच्या ओळखीच्या तत्रस्थ जातीबाहेरील कोणत्याही परकीय वा अदमानीय जातीची मनुष्ये दिसताच हे रानटी लोक निबिड झाडीतून त्यांवर तीक्ष्ण बाणाचा मारा करून वा अेकट्यादुकट्या मनुष्याला पकडून ठार मारतात क्वची क्वची कोणाला जीवदान मिळालेच तर त्याचे भाग्य अद्भुतच समजावे जावरानी ठार मारलेल्या अशा लोकांच्या मढ्यावर दगडाचे ढीग रचलेले असतात. आपण जगलात ठार

केलेल्या अशा परकीय माणसाची बातमी त्या परकीय शत्रूंना पक्षी नेअून देतात, अशी अेक समजूत त्यांच्या काही जातींत आढळून येते. कारण ते पशुपक्ष्यांना माणसांहून फारसे भिन्न समजतच नाहीत.

ह्यांच्यात स्त्रीपुरुषांसंबंधी रीतीभाती निरनिराळ्या असतात. स्त्रीपुरुषांचीं कामें बहुधा वाटलेलीं असतात. स्त्रीचें स्थान पुरुषापेक्षा अुणें समजतात. म्हाताऱ्या स्त्रियांना सन्मानाने वागवितात. लग्नाआधी स्त्रिया पुरुषांशी सलगी करतात. अविवाहित स्त्रियांना लैंगिक निर्बंध फारसे नसतात. काही जातींत त्या आपला वर आपणच निवडतात. काहीत आअीबापांनी लग्न ठरवलें की लग्न ठरलें, असें मानतात. अिकडे बहुपत्नीत्वही फारसें नाही आणि बहुपतित्वही नाही. काही जातींत पुरुष आपल्यापेक्षा तरुण अशा दुसऱ्या विवाहित स्त्रीशी फारसा बोलत नाही. त्याचप्रमाणे आपल्या बायकोच्या वहिणींना ते स्पर्शत नाहीत. मुलांचीं नावें निराळीं, मुलींचीं निराळीं, असा प्रकार बहुतेक जातींत नाही. आअीच नांवे ठेवतें. गर्भारपणाचीं चिन्हें दिसू लागताच गर्भाचें नांव ठेवण्यात येतें. पण काही जातींत मुली वयात आल्या की त्यांना ठरलेल्या सोळा फुलांपैकी ती वयात येत असता जीं फुलें फुलत असतील, त्यांपैकी अेका फुलाचें नाव ठेवण्यात येतें. ही ह्या रानवट लोकांची ललितप्रवृत्ति आमच्या नागर लोकांतील मुलींना दगडी, धोंडी, भिमी अशी नावें ठेवणाऱ्या अरसिक प्रवृत्तीहून अधिक सुभग नाही काय? पुरुषाची लग्नें पंचविसानंतर आणि स्त्रियांची अठराव्यानंतर बहुधा होतात.

ह्यांना मुले फार आवडतात. पण काही जातींत मुलें सातआठ वर्षांची झाली की आअीबापांशी अेकत्र राहत नाहीत, तीं निराळा आयुक्रम थाटतात. आयुक्रम असा सर्वांचा अेकच आणि मोजका. भक्ष्याकरिता दिवसभर शिकार करणें आणि रात्री झोप येअीतों नाच नाच नाचणें! नाचण्याच्या समारंभात स्त्री पुरुष अुल्लिग, अेकत्र!

ह्या लोकांतील पुरुष त्यांतल्या त्यात चांगले दिसतात. स्त्रिया मात्र अगदी वय्यड स्त्रियांचीं ढुंगणें बेडौल आणि शरीराच्या मानाने फारच स्थूल असतात. त्यांचें सौंदर्य वाढविण्यासाठीच की काय कोण जाणे, त्या स्त्रियांच्या डोक्याचे केस काढून तीं अगदी गुळगुळीत केलेली असतात! त्या अंदमानीय सौंदर्यसृष्टीला तरुण स्त्री अशा केस काढून गुळगुळीत केलेल्या डोक्यानेच अधिक सुरेख शोभते असें वाटतेसें दिसतें. आपल्या कवींना सुंदरीचे ओठ तोंडल्यासारखे आहेत, ही अुपमा जशी आवडते, तशीच त्यांच्यात जर कोणी कवि असेल, तर त्याला त्यांच्यातील सुंदरींचीं डोकीं सोललेल्या आणि तासलेल्या नारळासारखीं लोभनीय वाटतात, अशी अुपमा सहज सुचत असेल, रचतही असेल. कारण सोललेला नारळ हा नारळीच्या झाडांचा, सुकाळ असलेल्या त्या अंदमानीय रानातील त्या नैसर्गिक नागरिकाचा अेक मोठा आवडता पदार्थ आहे!

त्या लोकांची बुद्धि लहानपणी चाणाक्ष असते पण तिची वाढ झटकन् खुंटते. स्मरणशक्ति अगदी थोडी, अर्थात् बौद्धिक दूरदृष्टि त्यांच्यात नाहीच म्हटले तरी चालेल. मागे आणि पुढें पाहून वागणारा प्राणी तो मनुष्य, अशी अेक मनुष्यत्वाची व्याख्या आहे तिला ही अंदमानी माणसें अपवाद ! त्याना चालू क्षणी काम, क्रोध, लोभ प्रभृति विकाराची जी अूर्मि येअील, तीप्रमाणेच ते चालतात मागील दहा वर्षांची बाकी वा पुढील दहा वर्षांची योजना वा पुरवठा असा त्यांच्यात नाही. क्षुधा, तृष्णा, राग, द्वेष ह्यांची तत्काळ तृप्ति झाली की तो प्रश्न तेथेच मिटला शत्रूचा वा अपराध्याचा सूड हा देखील त्या अूर्मीत ते जो काय घेतील तोच काही काळ नाहीसा होअून तो विपक्षीय मनुष्य जर पुन्हा त्यांच्यात आला, तर त्याचा राग, अपराध आणि सुडाचा निश्चय ही सारी ते लोक बहुधा विसरून जातात तो मनुष्य त्यांच्यात पुन्हा मिसळतो अर्थात् स्मृतिशक्ति अशी तुटपुंजी असते, हें जे त्यांच्याविषयी म्हणतात, त आपल्या स्मृतिशक्तीच्या आणि बौद्धिक दूरदृष्टीच्या प्रदीर्घकालीन टिकाअूपणाची तुलना करूनच काय ते म्हणता येअील कारण त्या जातीनाही काही स्मृति, काही दूरदृष्टि असलीच पाहिजे जातिग अुपजत आणि व्यक्तिश अर्जित स्मृति आणि दूरदृष्टि मावडाच्या वळ्पातही असते, मग ही तर आदिम असली तरी माणसेंच !

त्यांची भाषा अगदी मोजक्या शब्दांची जे, प्रत्यही अगदी शारीरिक आणि प्राथमिक भावभावना, आवश्यकता, त्या व्यक्तविण्यापुरते त्यातही ते थोडे अपुरेच, कारण त्यांच्या भाषेत अेक मुख्य शब्द बोलून टाकला की त्याच वाक्य करण्याच काम हावभाव हेच काय ते पुरे करू शकतात ! हातवारे, मान, डोळे ह्यांच्या अभिनयानेच ते शब्दापेक्षा परस्पराशी अधिक बोलतात कोणी पाहुणा कोणाला भेटला तर ते प्रथम अेकमेकाकडे नुमते टवकारून पाहत राहणे हा पहिला शिष्टाचार समजतात अर्थात्, अेकमेकाना ओळखण्यात जो धोका त्यांच्या हीन स्मृतीमुळे आणि परकीयाच्या कपटामुळे त्यानः सोसावा लागतो, त्या जातीय अनुभवामुळेच नीट पारखून घेण्याच्या आधी कोणाशी न बोलण्याची ही चाल पडली असावी ! आणि मग खाकरून रोकरून आगताशी बोलण्यास आरंभ करणे, हा दुसरा शिष्टाचार ! प्रत्येक जातीची अेक निराळी पोटबोली असने साधारणत वीस मैलावर पोटबोली बदलते

कोणी मरण पावल असता त्याची आप्तमंडळी मुक्त कंठाने रडतात लहान मूल मेले तर आअीबापाच्या खोपटीतच पुरतात अितर कोणी विशेषत मोठे माणूस वारल, तर त्याची मोट बाधून प्रथम झाडाच्या डोलीत व्यवस्थितपणे ठेवण्यात येते त्या जागेभोवती वेताच्या पानाच्या माळा बाधण्यात येतात त्या स्मशानाकडे तीनअेक महिने कोणी जात नाही ही स्मशानाची जागा निराळीच ठेवतात हे सुतक चालू असता ते भुरी माती डोक्याला फासतात आणि त्या दिवसात

असे हे अंदमानीय जंगली नागरिक ह्या अेकदोन जिल्ह्यांअेवढ्या टापूत अवघे तीनचार हजारही असतील नसतील. तेही विसुरलेले, बाकी सगळें घनदाट जंगलच जंगल. अितकें घनदाट आणि वसाहती मनुष्याचा पाय आत न पडलेलें दुर्गम की, त्याची नक्की पाहणीही गेल्या तीसअेक वर्षांपर्यंत झालेली नव्हती ! मोठमोठे वृक्ष, त्यांवर आणि त्यांमधून शेकडो प्रकारच्या काटेरी विनकाटेरी लतावेलीतृणांच्या घनदाट गुंतागुतीची दाटी, वरून जवळजवळ बाराही महिने–निदान नअू महिने तरी–सारखा पडणारा पाअूस; धरनेवर मुसळधारा, नाही तेव्हा झिम झिम; तळाशी त्यामुळेच पाणीच पाणी सदा साचलेलें; त्यात वृक्षलतावेलींच्या त्या अपाग दाट रानाचा पालापाचोळा वर्षानुवर्षे सारखा थरावर थर पडत असलेला, वर्षानुवर्षे तसाच कुजत असलेला; जिकडे तिकडे त्या दलदलीत भरभराटणाऱ्या लक्षावधि माशा, मोठमोठे डास, जळवा, भयंकर सापसुरळ्या, विषारी जीवजंतु, ह्यांचा अेकच सुळसुळाट ! वृक्षांत वृक्ष, वेलींत वेली, काट्यांत काटे, झुडपात झुडपें दाटून, गुंतून असे अेक रानटी छतचें छत मैलोमैल पसरलेलें की, सूर्य वर आकाशात तळपत राहिला, तरी किरणाचा स्पर्श त्या रानाच्या तळाला असा म्हणण्यासारखा म्हणजेच ती दलदल सुकविण्यासारखा, युगांयुगे होअूच नये; प्रकाशही पुरता असा युगोयुगें पडूच नये ! जंगलांची वाढ मैदानातच नाही, तर जे डोंगर मधून मधून आहेत त्यांवरही तेंच जगल तसेंच चढून गेलेलें ! त्यायोगे हीं बेटे दुरून जरी हिरवी गार आणि मोहक दिसली, तरी मनुष्यवस्तीला पूर्वीपासून अगदी प्रतिकूल अशी ठरली. जे काही अिग्रजी धाडसी लोक वसाहत स्थापण्याचा प्रयत्न करते झाले, त्यांना सुद्धा अगदी अठराव्या शतकाच्या साधनांनी सुद्धा तेथे पाय टिकविता टिकविणे दुर्घट झाले. दोनदा त्यांनी स्थापलेल्या वसाहती तेथील त्या लक्षावधि विषारी जीवजंतूंनी आणि दलदलीतील रोगाणूंनी कत्तल करून टाकल्या, माणूस नि माणूस रोगराअीने ठार केलें, वसाहती अुठून गेल्या.

ह्या अंदमान वेटाना जे परकीय लोक, अपघातपरत्वे जलयानें वादळात सापडून किंवा वसाहती स्थापण्यासाठी येत, त्यांच्यावर जावरा प्रभृति तत्रस्थ रानटी मनुष्ये विषारी तीराचा मारा करून धरून फाडून टाकीत, हें तर खरेंच, पण तसल्या तेथील मानवी प्रतिकाराने ह्या बेटाचे 'स्वातंत्र्य' अनादिकालापासून सतराव्या ख्रिस्ती सनापर्यंत जे अबाधित राहिले, तें केव्हाही राहिलें नसतें. ह्या बेटाचे तें स्वातंत्र्य जे असें अबाधित राहिलें तें तेथील त्या सापसुरळ्या, जळवा आणि त्या दलदलीतील असंख्य विषारी माशा, डास व रोगाणु अित्यादि कडव्या 'देशभक्तां'च्या, लक्षावधि सूक्ष्म सैनिकांच्या 'स्वातंत्र्य समरा' ने होय. परकी स्वाऱ्यांचा हेच रोगाणु नुसता धुव्वा अुडवून देत आले.

तेथील अशा ह्या घनदाट जंगलातील जावरांपेक्षा जळवांच्याच सैन्याचा पराक्रम अचाट ! आजही त्या जंगलात ते कापण्यास जेव्हा बंदिवानांच्या टोळ्या

जातात, तेव्हा त्याना ह्या जळवा रक्तबंबाळ करून माघाऱ्या पिटीत आहेत ! झाडावरून त्या जळवाचे थर चढलेले असतात, पायाखाली पालापाचोळ्यांचे थरावर थर, साचलेल्या दलदलीत त्या जळवांचे लक्षावधि 'देशभक्त' सैनिक दबा धरून दडलेले असतात ! मनुष्यें आत घुसलीं, त्यांचा वास आला रे आला की झाडावरून त्या जळवा पटापट अंगाडोक्याखांद्यावर उड्या घेतात, पायाखालून भराभर मांड्यावर चढतात. जी जेथे चिकटली, ती तेथे सुपसूप रक्त पिऊ लागलीच. हातानी बुचके काढून टाकावे तरी आटपत नाहीत. दंशाच दश. त्यातच विषारी डास, काटेरी झुडपें आणि भयंकर सापसुरळ्या. अेक अेक फूट लांबीच्या. शंभर शंभर पायांच्या. 'दाट थरचे थर. त्या सापसुरळ्याचा -- त्याना 'कानखजुरे'.असें म्हणतात तिकडे बंदिवान -- दंश अितका विषारी की, अग भयंकर सुजतें, आग मनस्वी, केव्हा केव्हा तें अंग लुलेंच पडतें. क्वचित् प्राणघातही होतो. त्या मानाने साप तिकडे थोडे. पण जी अेक फुरशासारखी जात आहे ती डमताच प्राण घेणारी. विंचू पूर्वी नव्हते म्हणतात, पण आताशा तेही सापडतात. अशा त्या जंगलात बंदिवानातील कटकांतील कंटक आणि क्रूरांतील क्रूर बंदिवानही जेव्हा टोळ्याच्या टोळ्या बळाने हुसकीत जगल काटायला नेल्या जातात, तेव्हा चळचळ कापतात. मारीत, पिटीत नेलेली अशी शंभर शंभर माणसे दिवसभर त्या भयंकर अरण्यात ते सक्तीचें काम करून सध्याकाळी जेव्हा परततात, तेव्हा अेकेकाच्या अंगावर चिकटलेल्या जळवाच्या सूक्ष्म दंशातून रक्ताच्या बारीक धारा वाहात असताना, पायात काटे, अंगावर डासांच्या गांधी अुठलेल्या, दलदलीच्या चिखलाने लडबडलेल्या त्या बंदिवानाच्या टोळ्या अगदी रडकुंडीला आलेल्या असतात, ह्यात काय नवल ? त्यातही त्या जगलात मघगाऱ्याचें आणि गांधीलमाश्यांचेही साम्राज्य आजवर अबाधित! ते कोण्या माणमानी असें अुपद्रविले जाताच त्या मधमाशा आणि गांधीलमाशाही त्या परक्या शत्रूवर तटून पडत आपल्या ह्या स्वदेशाच्या आणि

नाच बंद ठेवतात काही महिन्यानंतर मेलेल्या माणसाची हाडे धुऊन त्याचे तुकडे करण्यात येतात मग त्याचे निरनिराळे दागिने करून त त्या मृताचे स्मरण म्हणून वापरण्यात येतात रोग झाल्यास ह्या हाडाच्या दागिन्याचा स्पर्श करताच रोग बरा होतो, अशीही समजूत आढळते पण ह्या सर्व हाडात मृताच्या कवटीचा मान विशेष ! त्या कवटीची जितर हाडात गुफलेली अेक माळ करून ती मानेवरून पाठीवर टाकलेली असते आणि ती कवटी तशी वापरण्याचा अधिकार विधवा, विधुर आणि अत्यंत निकटचा नातलग ह्यानाच काय ता असतो

मेल्यानंतर भूत होत, असा काही जातीचा विश्वास ! काहींची समज की, अदमानात त्याना ठाअूक ते त सव प्राणी जे हिंडतात ते आपलेच पूर्वज ती ही रुपे घेअून हिंडत आहत स्वत च्या भुताची कल्पना त्याना सावलीपेक्षा समुद्रात पडणाऱ्या त्याच्या प्रतिबिंबाकडूनच मूळ आलेली असावी कारण प्रतिबिंबाला ते भूत समजतात आणि त मेल्यानंतर दुसऱ्या ठिकाणी राहायला जात अस मानतात

ह्याच्यात धार्मिक दृष्टीचे कमकाड अस नाहीच म्हटल तरी चालेल लग्न मृत्यु अित्यादि प्रसंगी ठराविक रीति, व्यावहारिक चाला असतात, पण धार्मिक स्वरूपी कोण्या दवदवतेच्या प्रार्थना वा पूजा वा मंत्रतंत्र — फार काय, धार्मिक असा कोणी पुरोहित सुद्धा नसतो परंतु त्याच्यातील कित्येकात कल्पना अस अगदीच नाही म्हणून त्याना काणी हिणवू नये कारण आमच्या अगदी अीश्वरदत्त पुस्तकातून सांगितलेल्या काही धर्मसमजुतीना आणि कहाण्याच्या गोष्टींना हार न जाणार अस थाडेसे ब्रह्मज्ञान आणि कुराणपुराण त्याच्यातही आह अुदाहरणार्थ पुलगा ह्या दैवतान हे जग निर्मिल, मेल्यानंतर ज्या जगात भुत निघणाऱ्यारा जातात त अद्भुत जग अेका गाठधा जगड्व्याळ नारळाच्या वृक्षात टांगून धरलेल आहे, जशी शेषाच्या मस्तकावर पृथ्वी ! पुलगा त्याच अद्भुत अुच जगात आताशा राहतो, पण पूर्वी तो अदमानातील सवात अुच पर्वत जो 'सडल पीक' त्याच्या शिखरी राहात असे ! कैलासावर जर आमचे महादेव शकर राहतात, मुसापैगंबराचा महादेव अल्लाह जर सीनाय पवतावर येत असे, आय सी ओेसू चे महादेव

ह्या पुलग्याव्यतिरिक्त अदृश्य शक्तीत समुद्राचे भूत 'जुरुवीन' आणि अरण्याचे भूत 'अेरम चोग' ही मोठी खाष्ट आहेत पुलगा देखील ती मानीत नाहीत, जसा सैतान अल्लाला देखील सहसा वधत नाही. पण त्यातल्या त्यात अेवढे बरे आहे की, हे जंगलाचे खाष्ट भूत 'अेरम चोग' आगीला भिते ह्या समजुतीमुळे ह्या अदमानी जंगली जाती आग नेहमी बरोबर पाळतात, आग विझू देत नाहीत, जसे आम्ही हिंदु, पारशी अखंड अग्निहोत्र पाळतो।

अुत्तरध्रुवासारख्या अगदी हिममय आणि अंग गोठवून टाकणार्‍या थंड प्रदेशात मनुष्य वसत असता त्याला अुष्णतेसाठी आगीचे अखंड सान्निध्य अत्यंत आवश्यक आणि म्हणूनच आवडते असणारच पण त्या काळी आगपेटीसारखे आग चेतविण्याचे झटपट साधन माणसाला गवसलेले नसल्याने आणि लाकडावर लाकडें किंवा गारगोट्यावर गारगोट्या घासून विस्तवाची ठिणगी पाडून प्रयासाने आग पेटवावी लागत असल्यामुळे ती अेकदा पेटल्यावर पुन्हा सहसा विझू न देता सारखी भडकलेली ठेवणे अपरिहार्य होते त्यामुळेच उत्तरध्रुवाकडील आर्यांत अग्निप्रस्थ वाढले असावे त्याला प्रथम सदाचाराचे आणि मग धर्मकर्तव्याच रूप येअून आमची अग्निहोत्रसंस्था बनली ह्या आम्ही लावलेल्या आमच्या अग्निहोत्राच्या अुपपत्तीला अदमानातील ह्या वन्य अनार्य जातींचे हे वरील अग्निप्रस्थ बळकट पुष्टि देते आहे कारण त्या घनदाट जंगलात मोठमोठ्या विषारी डासाचे आणि माशाचे थवेच्या थवे, साप-सुरळ्या-जळवांचा नुसता चिवार सुळसुळाट जेथे तेथे दलदल, बहुधा अंधकार! अशा 'जंगलाचे' हे भूत म्यायले तर आगीलाच भिणार! आग तेथे अत्यंत अुपयुक्त, पण त्या जंगली लोकांमध्ये आजही आग पेटविणे आगपेटी नसल्यामुळे प्रयासाच गारगोटी झाडून ठिणगी पाडायची, त्यामुळे अेकदा पेटलेली आगच आगी पेटविण्यासाठी सतता पेटत ठेवणे अवश्य ह्यामुळे जंगलाचे भूत जे 'अेरम चोग' त्याला सदोदित धाकाने दूर ठेवण्यासाठी सदोदितचे प्रदीप्त अग्निहोत्र अवश्य झाले

पण तरीही त्यांची देवीकरणाची कल्पनाशक्ति त्या आगीअितकी जाज्वल्य नसल्यामुळे आगीचा अग्निदेव झाला नाही आगोटीचे अग्निहोत्र झाले नाही आमच्या आग पाडायच्या लाकडाची सुद्धा जशी अरणी देवता होअून ती समंत्र आव्हानली जाते तशी त्यांच्या गारगोट्यांना 'चमक पाड. प्रसन्न हो'

१२. अंदमानच्या बंदिगृहात!

काळे पाणी येताच आगनावेतून बंदिवानांना पायात ठोकलेल्या बेड्यासह जे उतरविनतात, तें थेट त्या बेटावर समुद्राच्या उतारापाशीच बांधलेल्या टोलेजंग विस्तीर्ण आणि मुख्य अशा अेका कारागृहाकडे सशस्त्र पोलिसांच्या पहाऱ्यात घेऊन जातात

ह्याच कारागृहाला कक्ष-कारागार (Cellular Jail) असे नाव आहे, त्या 'सेल्युलर जेल' ह्या नावाचे, बंदिवानांच्या बोलीत 'सिल्व्हर जेल' (रुपेरी बंदिगृह) असे मोहक रूपान्तर झालेले आहे अर्थवट शिकलेले असे जे बंदिवान ह्या जन्मठेप्यात असतात, त्यांना 'सिल्व्हर जेलमध्ये न्या!' हे पोलिसांच्या तोंडचे शब्द अैकताच मोठें आश्चर्य वाटते रुपेरी तुरुंगात जायचे? काही देवळांच्या खांबांना वा कळसांना रुप्याचे पत्रे मारून जसे मढविलेले असतें, तसा रुप्यात ज्याचा निदान दहावा भाग तरी मढविलेला आहे, अशा अेखाद्या विलक्षण आणि भव्य कारागृहाचे दृश्य त्यांच्या डोळ्यापुढे ते 'सिल्व्हर जेल' हें नाव अैकताच अकस्मात् उभे राहते काळ्या पाण्यावर सगळेच विचित्र! कोणी सांगावे, पाणी जसे काळे, तसे तथील कारागृहही रुपेरी नसेल म्हणून!

निदान तें 'सिल्व्हर जेल' हें नाव तरी बंदिवानांच्या आणि पोलिसांच्या तोंडून वारंवार अैकत असता कटकला तरी आकर्षक वाटले वास्तविक पाहता भयंकर आणि अट्टल पाप्यांना त्यांच्या भीषण पापांचा कठोर दंड देण्यासाठी ज्या बेटात नेऊन सोडायचे, त्याचे नाव जसं अंगावर काटा उभा राहण्यासारखेच 'काळे पाणी' असे पाडले गेले, तसेच त्या कारागृहाचेही नाव कोठले तरी, 'नरकपुरा' किंवा 'छळघर' असे अेकनाच वचन पाडणारे असावयास हवें होतें! पण तें नाव तरी निदान किती मोहक! 'सिल्व्हर जेल!' रुपेरी तुरुंग!

नुसते नावच मोहक नव्हे – तें पाहा, येथूनच तें भव्य बंदिगृह दिसत ते पाहा! तोच तो सिल्व्हर जेल! आं? तो? अगदी सिल्व्हर–रुपेरी नसले, तरी किती आकर्षक आहे तें भवन! रेखीव ठाकठीक, नीटनेटके, कोर कडकरीत, लांब,

गर्ल्या तीन मजली पाच-सहा पाखं त्या मध्यस्थित टावरच्या चहूबाजूंनी लाववर शिस्तीत पसरलेली मोठी मोठी अगणे मध्यें सोडलेली वतुलाकार सभोवती नारळीकेळीच दाट वन ! त्या अदमानातील घनदाट जंगलात केव्हा केव्हा मधू मधू तीस-तास फूट लांबीचे प्रचंड अजगर जसे वेटाळें घालून पहुडलेले आढळतात तसा तो अजगरच जसा काही ! अजगरासारखाच किती मोहक दिसायचा !

त्यात प्रत्येक बंदिवानाला स्वतंत्र अशा ती अेकेक अेकल्काडी खोली गजाचे बंद दार असणारी ठेवलेली असे जशा त्या सातशे-साडेसातशे अेकल्काडच्या खाल्याच खोल्या त्यात आहेत म्हणूनच त्यास Cellular jail कक्षकारागार हे यथार्थ नाव ठेवलेले होत

त्या प्रत्येक खोलीत बाहेरून पाहणाऱ्याच्या डोळ्यांना प्रकाश भरपूर दिसे पण प्रकाशाचा विशेष हा असे की त्या खोलीत घालून टाकून गजाच्या दाराला अेकदा का बाहेरून कुलूप ठोकून गेले की डोळ्यांना किती जरी लख्ख दिसल तरी हृदयात अेकदम काळोख पसरावा ! जीव गुदमरावा ! त्या प्रशस्त खोलीची अेकल्काडी हाखून पडावी !

तशा अेकेका अेकल्कोडीत त्या काळ्या पाण्याच्या बंदिवानाच त चलानही अेकेक बंदी अलग अलग करून काढण्यात आले तीन चार दिवस त्या अेकल्काडीत अेकेकटा बंदिवान तसाच डांबून ठेवल्यानंतर त्यांच्या शिक्षापत्रकातील माहिती निरीक्षून त्यांच्या अपराधाच्या आणि पूर्ववृत्ताच्या अनुरोधें निरनिराळे वर्ग पाडण्यात आल जे तात्कालिक अुत्क्षोभात अपराध करून गेले आणि प्रथमच दंडित त्यांचा सुधारणीय म्हणून अेक वर्ग जे निढावलेले अपराधी त्यांचा दुस्सुधारणी याचा भयंकर म्हणून दुसरा वर्ग असे अपराधविज्ञानास (Criminology) धरून दोन वर्ग पाडण्यात आले कटच पहिल्या वर्गात पडला आणि तो अिंग्रजी, हिंदीशिक्षितही असल्यान महिना दोन महिन्यातच रुग्णालयात बंदीलेखकवर्ग जो असतो त्यात थोडफार लिहिण्याचे काम मिळून बंदिवानात तो बाबू म्हणून गाजणार हे अुघड चाल परंतु रफिअुद्दिनच शिक्षावृत्त भयंकर वर्गात मोडून त्यावर अयातच पाच वर्षेपर्यंत त्या कारागारातच बंद ठेवण्याचा आणि कडक पहाऱ्यात वतन घोम दिसेतो सक्त काम करण्याचा प्रतिबंध घातला गेला

अदमानला आताशा भयंकर आणि निढावलेले (Habitual) बंदी धाडण्यात येत नाहीत त्यामुळे तिकडील बंदिवानांना बऱ्याच सवलती आजकाल मिळतात पण तीसपस्तीस वर्षांपूर्वी भयंकर आणि निर्ढावलेले असे अट्टल दंडितच बहुधा तिकडे धाडण्यात येत असल्यामुळे त्यांना राबवून घेण्यासाठी तसेच कडक नियम आणि त्यांची दुष्ट रग जिरवण्यासाठी तसेच सक्त काम योजावे लागे त्यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही लव्याचेच्या व्यवस्थेत तसले राक्षसी दंडित ताळ्यावर आणण

आणि समाजाला हितकारक अशीं कामें त्याच्याकडून करवून घेणें, निदानपक्षी समाजाला त्याच्या स्वैर अस्तित्वापासून भोंवणारा उपद्रव टाळणे, जवळजवळ असाध्यच होणार होतें

रफिउद्दिनसारखे उलटया काळजाचे काही दंडित (Convicts) तसल्या कडक व्यवस्थेलाही धूळ चारून काळ्या पाण्यावरून मुद्दा पळून जात, देशाला परत पोंचत आणि परत समाजावर अघोर अत्याचार करीत, असे आढळून आल्यामुळें रफिउद्दिन मागे पळून गेल्यानंतर मधल्या काळात ही व्यवस्था अधिकच कडक करण्यात आली होती त्या दुर्दमनीय बंदिवानांनाही पुरून उरावे असेच त्याच्याशी प्रसंगी त्याच्याहूनही कठोरपणे वागणारे चाणाक्ष अधिकारी त्या बंदिवासागारावर मध्यंतरी नेमण्यात आले होते रफिउद्दिन काळ्या पाण्यावर आता जेव्हा पुन्हा धाडण्यात आला तेव्हा त्याची गाठ अशाच एका सवाई दडम बंदिपालाशी पडणार होती

आपल्या पूर्वीच्या परिचयाची व्यवस्था आणि अधिकारी बदललेले आहेत, हे रफिउद्दिनच्या ध्यानात तेव्हाच आलें आणि ह्या नव्या अधिकाऱ्याच्याही डोळ्यात धूळ फेकण्यासाठी जेथे जे जे लागू पडेल तेथे ते ते बुगल्या मनधरणी, पायधरणी, बाह्यात बकबक, शिवीगाळ, खुळेचार दांडगाई, दुसरी तोंडपूजा वा खटचाळ निगरगट्टपणा, इत्यादि प्रकारच्या वर्तनाचें साधन योजायला त्याने आरंभि

त्या नव्या बंदिपालाने, भयंकर आणि अधम असे जे नवे बंदिवान येत, त्याच्या पूर्ववृत्ताच्या सरकारी टिपण्यावरून त्याच्याविषयी काय धोरण ठेवायचे ते मनात ठरवावें आणि मग त्याच्या प्रस्तुतच्या मनोवृत्तींना चाचपून पाहण्यासाठी त्याच्या एकदा दोनदा समक्ष गाठीभेटी घेत असावें अवश्य तर प्रथम अगदी मनमोकळेपणानें बोलण्याचा आव आणावा, सौम्यपणा दाखवावा आणि मग स्रू हवा तितका पक्का दाबील चलावें त्याप्रमाणे त्या नव्या चलनातील बंदिवानांनाही त्यानें चाचपण्यास हळूहळू आरंभ केला पाच-सहा दिवस त्यांना अंधारकोडीत कुजत टाकल्यानंतर एक दिवस बंदिगृहावरील मुख्य जमादारासह तो बंदिपाल रफिउद्दिनच्याही कोठडीपुढे अचानक यऊन ठेपला

बंदिपालसाहेब स्वत ज्याच्या एकांतकोठडीपुढे (Solitary cell) न बोलावता जातात, त्या बंदिवानाचें महत्त्व इतर दुर्लक्षित बंदिवानांत एकदम वाढते! त्या नगण्य सामान्यांत आपण एक गण्य प्रस्थ आहोत असा त्या बंदिवानांचाही अहंकार चढतो तसाच रफिउद्दिनलाही तत्काळ चढला तो इतका सवत पहाऱ्यात एकलकोंडीत मारवा कुजत पडला होता की बाणीं चिटपाखरू जरी त्याच्याशी बोलायला आलें असतें, तरी भाग्य समजला – मग आता तर स्वत 'मार त्याच्याकडे आपण होऊन आले आणि यताच विचारता झाले,

'क्या, रफिउद्दिन ! ठीक आहे ना तुझं? काही गाऱ्हाण विऱ्हाण ?"

'सरकार, आप ही मावाप हैं अब हमारे!' रफिउद्दिन अगदी नम्रतेचा बुरखा घेऊन गयावया करू लागला, 'मला हव तर फाशी द्या परंतु ह्या अेकल-कोंडीत असं अेकट बदीत काबून ठेवू नका! चकार शब्द कोणाशी बोलायची चोरी!' मी असा अेकटा ह्या भयंकर अेकान्तात आणखी काही दिवस राहीन तर वेड लागेल मला वेड!

'अेकटा राहायला तू कटाळलास?' बदिपाल हसला 'अेवढच ना तुझ्या ह्या तळमळण्याचं कारण? अच्छा, जमादार ह्याला अेक बिबी आणून द्या सोबतीला! आमच्या त्या स्त्रियांच्या बदिखान्यात हव्या तितक्या बिब्या आहेत!'

बदिपाल चेष्टेखोर आहे हें पाहताच रफिउद्दिन अेकदम पाघळला त्यातून बिबीचीच गोष्ट निघालेली! त्याची मुद्रा लगेच रंगेल झाली आणि तो म्हणाला,

साब, त्याला स्त्रियांचा बदिखाना का म्हणता? बहुतेक बदिवान त्याला बिबीघर म्हणतात आणि आमच्यात जे खरे रसिक आहत, ते तर त्याला म्हणत.त चिडियाखाना! – पाखरान'! पण साब, त्या पाखरानातलं पाखरू तुम्ही आमच्या सारख्याच्या वाट्याला कुठल येॐ देणार! तो समोर बसला आहे ना काय्या बुटीत–तो काळा कुरूप कोळसा! तशा डोमकावळ्याला काय ती तुम्ही देणार ती पाखरं! साब, खरोखरीच हा काय बर पक्षपात सरकारचा? तो डोमकावळा–तो कटक–गाडाच चलानी तोही गळेकापू दडित, जन्मठेप काळ्या पाण्याचा अपराधी! मीही तसाच पण मला पाच वर्षे ह्या बदिशाळेत–ह्या अेकल्काडीत–सडत पडण्याची शिक्षा, नि त्याला लगेच कोठडीतून बाहेर काढून त काय्या बुटण्याचं हलकं काम दिलं गेलं नि सांगितलं गेलं की तुला लवकरच बदिलेखकात नेमू म्हणून! त्याला लिहिता वाचता यत तर मला पण काही येतच की साब! (ह्या बाबूना लिहिता येत तर साब आम्हाला लढता यत!) पलटणात होतो मी सरकार! मद आहे मो साब! पण आम्हाला भयकर म्हणून या काळ्या पाण्यावर अेकल्काडीत सडत टाकता नि बाबूना, ह्या डोमकावळ्याना ह्या भेपपाखराना सुधारणीय' म्हणून निवडून त्याना लग्नाची परवानगी देता! आणि त्या पाखराना तल्या वाटेल त्या पाखराला पाळायला नेॐ देता! हा अगदी अन्यायाचा नियम नाही का? साब! आम्ही शिपाई लोक दारचे शिकारी कुत्रे! जिवावर बतली तरी जो पाळील त्याच्या पायी प्राण द्यायला माघार घेणार नाही असाना कोठडीत सडवीत मारण्यापेक्षा सरकारने मला वाटेल त्या लढाअीवर धाडाव, शत्रूच्या तोफेच्या तोडावर सोडाव! सरकारकामी माथ शिर द्यायला हटणार नाही बघा'

'अरे वा! अगदी वेळेवर सांगितलस बघ हं! सरकारला अेक शिर हवच होत की आता! ते जररेवाले आहेत ना? ह्या काळ्या पाण्याच्या घनदाट जगलातील राक्षस? माणसाच्या शिरातील कवटी काढून ते तिला तासून घासून,

त्यात रंगी शिपल्या खचून अमा अेक मुरेख दारूचा पेला तयार करून देतात म्हणे, की यंव ! तसा अेक पेला लंडनच्या प्रदर्शनांत ठेवायचा आहे सरकारला ! त्या जररेवाल्याकडे देतो धाडून तुला ! 'तुझं डोकं अगदी फक्कड आहे त्यांना हवी तशी पोकळ कवटी पुरवायला !' साव मोठ्याने हसले.

'माझं डोकं ? छट् ! त्या समोरच्या डोमकावळ्याचं—त्या कंटकचं डोकंच त्या कामी अधिक अुपयोगी ! साव, डोक्याच्या कामी बाबूलोकच अधिक डोकेबाज! त्वचोक डोकं असतं तें तानायला–घासायला तशा जडावाच्या कामाला !'

'पण तें त्या कंटकचं डोकं ब्राह्मणाचं आहे, होय ना जमादार ? ब्राह्मणाची कवटी म्हणे भरीव असते, मेंदू असतो तिच्यात ! आम्हांला पोकळ कवटी हवी तुझ्यासारखी !. आम्हांला पोलिसानी कळवलं आहे की, त्या कंटकचं घराणं मोठं, कुलशील, बुद्धिमान् समजलं जाअी नि त्याचा बाप म्हणे मोठा शास्त्री होता !'

'हो हो तर ! नुसता शास्त्रीच नव्हे, ह्या कंटकचा बाप मोठा ज्ञानी नि परोपकारी पण होता साव ! त्याच्या बापाने आपल्यापाशी असलेली अपरंपार संपत्ति शेवटी अेका अनाथालयाला धर्मार्थ देअून टाकली !'

'हं ? अशी होती तरी किती ती संपत्ति ?' आश्चर्याने जमादार मध्येच पुसून गेला.

'तीन मरतुकडीं मुलं नि अेक मुलगी !' रफिअुद्दिन हसला. भोळा जमादार फजीत पावल्यासारखा झाला. रफिअुद्दिन पुढे सांगू लागला, 'तीं सारीं मुलं त्याने अनाथालयाला दिलीं ! त्या भुक्कड मुलांतला हा कंटक वडील भाअू अिथे बाबू बनू पाहतो आहे ! आणि ती बहीण कलकत्याच्या मासळी बाजारातली, बिडी बनके पानपट्टीका दुकान चलाती है साव ! मैंने खुद अुसको देखी है, पान भी चुबाया है अुसके दुकानका ! किधरका कुल और किधरका शील ! पोलिसको इसने जो कुछ गपोड बाते बतायी अुसको अुन्हें मी लिख मारी, और क्या ! अैसे भुक्कड आदमी को आप बाबू बनाते, और हमारे सरीखे सरकारके विश्वासु पलटनवाले मर्द सिपाहिओंको कुत्तेके मौतसे मरवाते हैं अिस कोठडिओंमें !.'

'परंतु, तुम काले पानीसे पीछे भागा हुआ बंदिवान है ! यह भूलो मत !'

'सरकार, माझा अक्षम्य अपराध आहे तो ! पण पश्चात्तापाने माझं मन राख झालं आहे आधीच ! त्या दुष्कृत्याने मी काय मिळवलं ? पहिल्यापेक्षा शतपट अधिक यातनांत मात्र पडलो पुन्हा त्याच कोठडीत बेड्यांनी हातपाय जखडलेल्या वर्दीमध्ये देअून ! आता तुम्ही हुसकलत तरी काळ्या पाण्यावरून परत जाणार नाही मी ! द्याल तें काम करीन, सांगाल तेव्हा अिथेच घरदार करीन. पण लग्न तेवढं लावून द्याव अं सरकार माझं ! अिथेच आता माझी माती पडणार ! तरी ह्या अेकलकोंडीतून काढाव अेवढीच आपल्या पायी विनवणी !'

'अच्छा जमादार, उद्यापासून ह्याला तेलाच्या घाण्यावच — कोलूच काम द्या! जर तू नीट पुर पुर काम करीत राहिलास, तर सहा महिन्यांनी तुला हलक काम देईन, पण बघ, तुझी ही वाह्यात बडबड करण्याची खोड सोडली पाहिजे तुला! कुणाशी अवज्ञेचा चकार शब्द बोलता कामा नये आणि ध्यानात धर मी, जर पुन्हा बंदिगृहाचा रस्ता धरलास, मस्ती केलीस, तर हाडन् हाड तोडून काढीन! पळून जाण्याचा यत्न करणाऱ्या दंडिताली अेकदम गोळी घालायचा नवा अधिकार आम्हाला आता देण्यात आला आहे! मागल्या सरकारी ढिलाअीच्या भरवशावर पूर्वीच्या फंदात परत पडू नकोस! गाठ आता माझ्याशी आहे! तुझे मागचे अपराध मी विसरतो, पण समाजाला ह्यापुढे तरी अुपद्रव न देता कष्ट करून पोट भरशील तर! जमादार, ह्याला ह्या अेकलकोंडीतून काढून धाडा घाण्यावर नि तिथल्या बंदिवानात मिसळू देत जा दिवसभर रात्री बंद करीत जा अियेच.

त्या पक्षकारागृहात प्रत्येक चाळीच्या अंगणात अेक छपरी बांधलेली होती. त्यातच ते पायकोलूचे म्हणजे पायघाण्याचे काम चाले अेका मोठ्या लाकडी घाण्याला अेक जुवासारखा मोठा दांडा जोडून त्याला प्रत्येकी दोन माणसे लावीत. घाण्यात सरसू (मोहरीच्या जातीचे बारीक दाण्याचे धान्य) घालून प्रत्येकी तीस पौंड तेल सध्याकाळपर्यंत काढावे लागे बैलाच्या ठायी जुपलेली ती माणसे दिवसभर त्या घाण्याभोवती गरागरा फिरत. त्याच्यात कुणी कुचराअी केली, तर त्याना बैलासारखे हाकण्यासाठी वॉर्डर नेमलेले असत त्या छपरीत अशा घाण्याची ओळच्या ओळ असे आणि त्या सर्वांवर देखरेख करण्यासाठी अेक तांडेल — दंडितांपैकीच चढवलेला अेक दुय्यम जमादार — नेमलेला असे त्या कामाचे कष्ट अितके कठीण असतात की, अट्टल दंडित सुद्धा त्या छपरीत पाय टाकताच रडकुंडीला येत त्यांच्यातील निगरगट्ट सोदे फारच अळंटळं करू लागले तर सध्याकाळी तेल पुरे काढीतो त्याना तसेच ते जुपून ठेवीत ते प्रसंगी रात्री सातआठ वाजेतो! सध्याकाळचे जेवण सुद्धा रात्री तेल पुरे करीतो दिले जात नसे! अशी सक्ती होती, म्हणूनच ते अट्टल दरोडेखोर, हत्यारी, गावगुंड, प्रभृति निढावलेले दंडित काहीतरी दिसतीत राहात, त्याच्याकडून काही तरी काम करून घेता येअी जे दयाळू वा बंदिगृहात

त्याला सोप्यातले सोपे वाटले. पहिल्याच दिवशी तांडेलाच्या हातीं अेक 'हळकुड' रफिअुद्दिनने हात हलवितांना चुपचाप देताच त्याची जुनी मैत्री नवी झाली आणि रफिअुद्दिन दिवसभर माडी ठोकून गप्पा छाटीत पडून राहू लागला. त्याच्या जागीं तांडेलने दुसरा अेखादा थापडखाअीक दंडित चोपून लावावा, संध्याकाळच्या आत रफिअुद्दिनच्या वाटयाचे तेल पुरेपूर रफिअुद्दिनच्या नावें मोजून देण्यात यावें, असें चारपाच दिवस लोटले.

ह्या दंडित तांडेलाच्या हाताखालीं जे दंडित वॉर्डर होते, त्यात जोसेफ हा त्याच्या फार भरवशाचा झाला होता. कारण तांडेलास मोठमोठे लोटे भरून तो दही चोरून आणून देत असे. बंदिवानांना आठवडयातून दोनदा दही मिळे. ते वाटलं गेलं की ह्या चाळीतील बंदिवानाच्या पुढील सारें दही हा जोसेफ वार्डर धाकदपटशान काढून नेअी आणि तें तांडेलाला देअी, तो छपरीच्या आड तें चोरून गट्ट करी. ह्या जोसेफला दानि आणि पैसे गिळकृत करण्याच्या लोभाने त्याच्या दोघा लहान लहान मेहुण्यांना भुलवून, जेवायला घरीं आणून अन्नात विष देअून ठार केल्याच्या अघोर अपराधापायीं जन्मठेप झाली होती आणि हा तांडेल, गतवर्षपायीं आपल्या बायकोचे कुऱ्हाडीने खांडोळी अुडविण्याच्या अपराधासाठी काळ्या पाण्याची जन्मठेप शिक्षा गेली दहा वर्षे भोगीत आला होता. अशी ही त्या तांडेलाची आणि त्या जोसेफ वॉर्डरची जोडा हाती. त्या चाळीतील भाग्याना जुपलेल्या चाळीस-पन्नास बंदिवानांना हुकीत राहण्याचे काम आणि वाटल त भरून तेल पुरतें पिसून घेण्याचे दायित्व (जबाबदारी) ह्या जाडीकडे असे. जे पैसे चारीत वा अत्यत दहम पण तांडेलाचे दाग, त्यांना चवक बसवून टेवण्यात येअी आणि त्याच काम जे त्यांतल्या त्यात सद्वर्तनी, गयाळ, सोंगाळू, त्यांना मरेतोपर्यंत राबवून भरून

वेताने आणि अशी वेळ साधून बंदिपालाकडे गुपचूप जाऊन सांगत असे 'शठांसि आणावा शठ' ह्याच न्यायें ह्या शठाच्या राज्यात व्यवस्था ठेवणे भाग असल्याने बंदिपालसाहेबही अशा हेरांना नेहमी हाताशी धरीत त्यांनी आणलेल्या चुगल्या-पैकी अनेक दुष्कृत्यें अपरिहार्य म्हणून पोटांत घालीत जी अगदीच अक्षम्य, ती स्वये जाऊन अचानक पकडीत, पण अशा बेताने की, जोसेफसारख्या पटाईत हेरा-मेच ती चुगली केली, हे बंदिवानाच्या ध्यानात सहसा येऊ नये, हे हेर आहेत हे बाहेर फुटू नये नाही तर त्याच्यासमोर त्याच्यावर विश्वासून कोणीच काही दुष्कृत्य करणार नाही!

आठ दिवसांनी दुपारी बारा वाजता, लेख्यालयातले सारे लेखक, गणक घरी गेले असता, बंदिपाल अवेळी अकटाच लेख्यालयात आला 'शिपाई!' म्हणून त्याने हाक मारताच पहायावर असलेला अक शिपाई आत आला! 'जोसेफ वॉर्डरको बुलाव!' असे बंदिपालाने आज्ञापिताच शिपायाने बंदिगृहात जाऊन जोसेफला बंदिपालाकडे धाडले आणि आपण पुन्हा पहायावर बाहेर येऊन उभा राहिला

'क्या जोसेफ?' बंदिपाल पुसू लागला, 'घाण्याच, तुझ्या चाळीतील छपरीत बस काय चालल आहे काम? तो नवा दंडित रफिउद्दिन घाण्याच त्याच्या वाटयाच तेल पुरपूर पिळून देतो का? त्याच्याशी कुणाच काही सूतबीत जमत आहे की काय?'

'साव, त्याच तेल तो पुर पुर मोजून देतो '

'ह? पहिल्या दिवसापासून पुर काम करतो तसला नाठाळ दंडित मुद्दा? खर सांग; चाचरू नकोस!'

'साब, तेल पुर पुर मोजून देतो तो, पण ते सगळ तो स्वत पिसीत नाही आपली सकाळची बंदिगृहातल्या फेरीची वेळ टळेतो तो घाणा कसाबसा ओढतो, पण पुढे तो बसून रहातो नि त्याच काम दुसरा कोणी तरी दिवसभर घाणा ओढून पुर करतो ताडेलच बदली माणूस देतो '

'काय?' बंदिपाल संतापला, 'तू मला हे अितके दिवस न सांगता दाबून ठेवलस? मग तुला मी कशाला ठेवल आहे तिथ टेहळणी करायला?

'क्षमा करावी साब! पण मागे अितर काही दंडिताना असच बसवून ठेवून नि बदली माणूस देऊन ताडेल काम करून घेतो म्हणून मी गुपचूपपणान आपणाला कळवल, तेव्हा आपण तिकडे कानाडोळा केलात, म्हणून मी भ्यालो सच ते आताही सांगायला!'

'केव्हा कानाडोळा करायचा नि केव्हा नाही, तो प्रश्न माझा आहे खरेच जे दुबळे वा सुधारणीय त्यांना शिस्त वेळी ढिली असली तरी चालेल काम पुर झाल की आटोपल पण हा रफिउद्दिन अनेक अधमाधम अपराध केलेला, त्यात

काळ्या पाण्यावरून पळालेला! त्याच्याशी कोणाचाही सूत पटता कामा नये बोल, ताडेल त्याला का बसवून ठेवतो? तो का रफिउद्दिनाचा मिंधा?'

'सरकार, तें मला अजून पक्के कळले नाही. नाही तर ती गुप्त बातमी मी तेव्हाच दिली असती. पण होय ना होय रफिउद्दिनने ताडेलाला पैसा चारला असावा!'

'पैसा? नि रफिउद्दिनपाशी? त्याची झडती साजसवाळ करून स्वतः जमादार घेतो ना? माझी सक्त आज्ञा आहे तशी!'

'झडती करून घेतो जमादार! पण रफिउद्दिनपाशी पैसे आहेत खरे कुठे तरी लपवलेले, नाही तर तंबाखू नि अफू पण ताडेल इतकी त्याच्यासाठी स्वतःच्या पैशातून चोरूनमारून बंदिगृहात कशाला आणवणार होता!'

'हां! त्यातीलच काही तंमाखू नि अफू तुलाही ते चारीत असतील म्हणून तू ती चुगली अजून मला केली नव्हतीस!'

'देवाची शपथ, साब, मी शिवलो नाही कधी त्याच्या तंबाखूच्या चिमटीला सुद्धा. पण ताडेलाला तो पैसा देतो, ह्याचा पक्का पुरावा मिळाल्यावाचून मी चुगली करतो, तर आपण मलाच खोटं पाडतेत, म्हणून मी डोळा तेवढा ठेवून होतो ताडेलाच्या पोटात शिरून मी त्याच बिग लवकरच अजेडात आणीन साब. बहुधा उद्याच त्याची काही तरी देवघेव होणार आहे पुन्हा, अशी भाषा मी ऐकली आहे छपरीआड साब, पण मला ताडेलाची भीति वाटते, मी नुसता वॉर्डर! जर गला आपण, धनीसाब, ताडेल मराल ना'

'तर तू त्या ताडेलापेक्षाही जास्त पैसे खाऊन दुर्जन निघशील! बर, तू धरून दे पुराव्यासुद्धा रफिउद्दिनचे पैसे घेताना त्या ताडेलाला, किंवा रफिउद्दिन पैसे कुठे लपवितो ते तरी पकडून दे, मग बघेन तुझ्या वढतीच काय तें! जा, लाग आपल्या कामाला. पण थांब, तुला मी ऐवढाच बोलावला ह्यामुळे बंदिवानांना तुझा हेर म्हणून संशय येईल. ऐवढ्यासाठी हें काहीतरी उघड काम घेऊन जा- ताडेलाला सांग की, सरसू तेलाची तीन मोठी पिपं आत्ताच्या आत्ता भर मद्रासच्या तारवावर चढवायचीं आहेत ती तामडतोब! ही घे चिठ्ठी! हू जा! ऐवढ्या-

त्याच्याकडे येत असलेला त्याने पाहिला. त्याला बंदिपालाने वरूनच बंगल्यावरच ये म्हणून अनुज्ञा दिली. जोसेफला पहारेवाल्या शिपायाने बंगल्यात जाऊ दिले.

जाताच जोसेफने वर्दी करून सांगितले, 'साब, आत्ताच्या आत्ता चलाल तर पुराव्यासह ताडेलाला पकडता येईल. रफिउद्दिनने सोन्याची गिनी ताडेलाला दिली, ती आपल्या बुडत्याच्या खालच्या पट्टीला असलेल्या चोरखिशात घालून ताडेलाने शिवून ठेवली आहे. रफिउद्दिनपाशी आणखी दोन गिन्या तरी त्याच्या अंगावरच आहेत. तबाखू नि अफू ताडेलाने त्याला आणून दिली, तीही सरसूच्या मोत्यात सध्यापुरती कोंबून ठेवून ते दोघे छपरीच्या मागच्या बाजूला आडोशाला निष्काळजीपणाने डुलक्या घेत पडले आहेत. मी कपडे धुवायच्या निमित्ताने चाळीबाहेर पडलो, तो कुणी नाहीसे पाहून तडक आपल्याकडे आलो पण धनी ! माझे नाव मात्र सांगू नये ! नाहीतर माझे टोकच फोडतील ते कुणी तरी बंदिवान मला गाठून कुठे तरी ! पण आपण मात्र लवकर जाव.'

'ठीक जा तू. हे सारे पकडले गेले तर तुला बढती मिळेल ! तू आपल्या कामावर त्या छपरीत जाऊन बैस जा गुपचूप.'

जोसेफ जाताच बंदिपालाने जमादाराला आपल्यासह घेतले आणि नेहमीची खालची वाट टाळून, वरच्या टॉवरच्या तिसऱ्या मजल्याच्या वर्तुळाव येऊन आणि साऱ्या चाळींची दारे त्या टॉवरमध्ये जी वाटोळी लागलेली होती, त्यातून रफि-उद्दिन असलेल्या चाळीचे ते तिसऱ्या मजल्याचे द्वार वरच्या वर उघडून तो बंदिपाल अचानक त्या छपरीच्या अंगणात खाली उतरला कोणी पाहते न पाहते तो तिच्यामागे त्या आडोशाला आला, तो जोसेफने सांगितल्याप्रमाणे रफिउद्दिन आणि ताडेल डुलक्या घेत पडलेले आहेत आणि रफिउद्दिनच्या घाण्याला अेक

भीतीने गागरून नव्हे तर अुलट अेखाद्या विथरलेल्या सँकशीतील वाघासारख्याची सारी हिंस्र वृत्ति अंगात अुसळून, डोळे वटारून, ताठरपणे त्या अडविणाऱ्या वॉडरचे हात मधून मधून झटकीत।

जमादारान ताडेलाच कुडते काढून पट्टी फाडली, तो खळ्कन अेक सोयाची गिनी खाली पडली।

'ह्या रफिअुद्दिनची पण झडती घ्या।' बंदिपालाने आज्ञा दिली जमादार पुढे झाला बंदिपालाच्या आड जमादार थोडासा येताच रफिअुद्दिनने स्वत च्या पोटकुळीस खोचलेले काहीतरी कमरेमाग हात नेअून चलाखीने काढले त्यासरशी जमादार ओरडला,

'साब! साब! ह्याने पोटकुळीचे पैसे हाती घेतले आहेत, गिन्या आहेत साब ह्याच्या हातात। ह्या, ह्या हातात! धरा, हा हात हा!'

जमादार, वॉडर हाताशी झगडतात तोच रफिअुद्दिनने गिरकी मारून बंदिपालाकडे पाठमोरे होताच हातातले काहीतरी ताडात टाकल

'ताडात घातल्या गिन्या ह्यान! हो हो धनी, आदी गिन्याच! मी पाहिल्या! आत्ता ह्याच्या ताडात आहेत!' जमादार वाडर प्रतिज्ञेवर ओरडू लागले

बंदिपाल ओरडला 'ताड अुघड! रफिअुद्दिन अुघड! ताड अुघड!'

अेक-दोन वेळा जमादाराच्या हाताला हिसडून मान खालीवर केल्यानतर रफिअुद्दिन स्पष्ट शब्दात ठासून म्हणाला

'काय निष्कारण छळ हा साहेब, आम्हा बापडयाचा चालवला आहात ह्या लबाड हलकटाच्या चुगल्या अेकून! हें पाहा ताड अुघडतो! आहे काही तरी आत? बोलता तरी आज असत का मला जरतोडात सोयाचीखाण असती तर!'

आ वासून रफिअुद्दिन जमादाराला वेडावू लागला, बंदिपालासमोर आ वासून दाखवू लागला जाभ वरं घे मागे न हा जबडा नीट अुघड! तो अुघड! बंदिपाल म्हणे तसतस रफिअुद्दिनने केले पण ताडात काही अक आढळले नाही!

'क्या जमादार किधर है अिसके मुहमे गिनिआँ?' बंदिपालान विचारले, ओशाळलेला जमादार थोडा चाचरत पण पुन्हा तेच सांगू लागला,

'काही म्हणा साब ह्याच्या ताडात काही तरी होतच होत!'

काही तरी माझ्या ताडात होतच, आहेही, पण तें काही तरी म्हणजे सोयाच्या टिकल्या जडवलेल माझे दात! त चमकताना तुझ्यासारख्या भुक्कडाला सोयामारखे वाटले, भासले असाव नि आज ना अुद्या रे दुष्टा तुझ्या नरडीला तेच फोडल्यावाचूनही राहणार नाहीत!'

रफिअुद्दिन बळूपण जमादाराला शिव्या हासडू लागला! हा दुजन बिघडला आहे, असे पाहताच बंदिपाल गरजला

'बेड्या ठोका आताच्या आता ह्याच्या हातात ! आणि धरून ठेवा त्याला इथे ! मानेवी हिसडफिसड करीत होता, तेव्हा गिळलही असेल त्याने न समजू देता काही तरी !'

रफिऊद्दिनच्या हातात बेड्या ठोकून शिपाई त्याला धरून ठेवताहेत तो बदिपाल छपरीत गेला आणि ते कोपऱ्यातले सरपणचे पोते उपगून पाहिले तो आत अेक मोठी जुडी आणि तीतच अफूची डबी सापडली !

जोसेफने दिलेली गुप्त बातमी ततोतत खरी होती दुरून जोसेफ सगळे सगळे तिऱ्हाअीतपणे पाहत होता. पण अेवढ्या घोटाळ्यात जो मुख्य अपराधी रफिऊद्दिन त्याच्या अगावर किंवा त्याला गोत्यात आणण्यासारखे काहीच सापडले नाही. तरी सुद्धा हजारात एखादा बदिवान अितका वेडर आणि खट्याळ असतो की, पकडला जाण्यापेक्षा वस्तु गिळून टाकून नाहीशी करायला सोडीत नाही, ह्याचे दोन-तीन अनुभव त्या बदिपालालाही आलेले होते. त्याचा विचार करून त्याने रफिऊद्दिनचा पिच्छा पुरविण्याचे ठरविले ताडेलाला तारपुरते कमी करून त्यावर खटला भरला आणि डॉक्टरला बोलावून रफिऊद्दिनला ओकारीचे औषध देण्यास सांगितले.

हातकड्या घालून कोठडीत नेअून रफिऊद्दिनपुढे ओकारीचे औषध ठेवताच त्याने तो पेला भिंतीवर भिरकावून दिला. तो पुरता पिसाळला. 'बळाने पाजा त्याला !' बदिपाल गरजला. वॉर्डर, जमादार, शिपाई पुढे सरसावले. ओढाताण करीत, लाथाबुक्का खात-देत, रफिऊद्दिन शेवटी खाली पडला. त्याचे हातपाय दाबून तोंडचाप असतो तो घुसवून, त्याचे तोंड अुघडून, औषध अेकदाचे पाजले गेले. पहारे बसविले. संध्याकाळपर्यंत दोन-चार अुलट्या झाल्या, पण काही एक पडले नाही. बदिपालही थोडा कचरला ! कारण रफिऊद्दिनने पैसे गिळताना त्याने स्वतः पाहिलेले नव्हते. रफिऊद्दिन तर 'जमादारानेच कुभाड केल आहे' म्हणून धडाधड अगदी गलिच्छ शिव्या जमादाराला हासडीत होता पण प्रथमची

आपल्यावर त्या दिवसभर छळाचा आणि अन्यायाचा भडिमार व्हावा ह्या विचारासरशी त्याच्या अंगाची संतापाने लाही लाही होत होती त्याने जगाचा पूर्वी वा आता कोणता तरी छळ केला होता काय ? वा दुसऱ्या कोणाला काही तरी उपद्रव दिला होता काय ? असा प्रश्न त्याच्या वाऱ्यालाही कधी उभा राहिला नव्हता । छळ म्हणजे त्याला त्रास होईल असे लोक जे जे करीत तो, अेवढीच काय ती छळाची-त्याची कल्पना ! त्याच्या अिच्छेविरुद्ध दुसरे कोणी जे जे करतील तो अन्याय ! आपल्याकडे त्या शब्दांना त्याच्या कोशात अर्थच नव्हता ! त्या जमादाराने जर त्याला गिन्हा टपवताना पाहिले नसते, तर कशाला हा प्रसंग येता? पाहूनही जर त्या जमादाराने मागितले नसते, तर नाही निभावते ! त्यावरही बंदिपाल जर त्याकडे कानाडोळा करून तो थांगेल तसे त्याला वागू देता, तरी सुद्धा काय बिघडले असते ; अर्थात् तसे न करता त्या जमादाराने ते पहावे, मागावे, आणि बंदिपालने त्याला असे सतवावे, त्याची तंबाखू-अफू तोडावी, त्याच्या गिन्हा पकडण्याची भामटेगिरी चालवावी, हा केवढा दुष्टपणा त्याचा ! किती अन्यायी छळक आहेत हे सारे ! ' मला अेकट्याला पाडले, कुदलले, नि द्रिले पाजून ! ! '

हेच हेच विचार त्याच्या तापलेल्या आणि पिसाळलेल्या मस्तकात गरगरू लागले संताप ! संताप ! संतापून गेला तो अगदी ! त्या जमादाराचा आणि त्या बंदिपालाचा गळा घोटू की रक्त पिऊ ! पण काय अुपाय ! तरी देखील काही तरी सूड असा घेतलाच पाहिजे कोठडीत बंद करून जाताना जमादाराने त्याच्या हातातली हातकडी काढलेली होती पण नुसता हात काय करणार ? पण हो रे हो ! लाहोरच्या बंदिगृहात त्या नूरमहम्मदाने वेडाचे सोंग घेतले होते, तेव्हा अगदी असेच केले होते नाही का ! बस्स्, त्याने वेड साधावे म्हणून जे केले, तेच मी सूड साधावा म्हणून करणार ! यव रे यव ! येऊदे आता सकाळी माझे दार अुघडायला त्या जमादाराला ! बंदिपाल नि तो डॉक्टरही तेव्हाच येतील तर किती बहार होईल ! रेंचे दता काय मा नो मला ! ह ह ह ! असी अुडेल अेकदाची यव रे यव !

असा काय जो त्याने सूडाचा बेत म्हणून मनात योजला, तो घडताच त्याच्या अपमानाची भरपाई होअून त्या छळवादी जमादारादिकांची जी दुर्गति होणार तिच, ती जशी आता झालीच आहे, असे चित्र त्याला दिसू लागले ! तो पोट धरधरून समाधानाने स्वतःशी हसू लागला

बंदिगृहात हजारात अेखादा अघोर दंडित जेव्हा केव्हा असा काही भलताच पदार्थ गिळून बसतो आणि त्याला रेचाचे औषध बळाने देण्यात येते, तेव्हा सकाळी त्याची खोली अधिकारी स्वतः अुघडतात आणि भंग्याकडून त्याच्या रेचाच्या कुंडीची झडती घेण्यात येते, तो पदार्थ पोटाबाहेर पडला की नाही, ते निरीक्षिण्यात येते त्याप्रमाणे भंग्याला घेअून जमादार आणि दोन वॉर्डर सकाळीच

'रे टुक्कर !' बदिपाल गरजला, 'बदिगृहाचे नियम तुला आता आठवतात काय? लोकांच्या माना मचाकच कापणाऱ्या राक्षसा, तुम्ही मान मुरगाळली जाताच तेवढा न्याय नि अन्याय कळू लागला व तुला! 'गळेकापू' ही शिवी आहे समजल ना तुला? ठोका आणखी! मेला तरी चिता नाही! पशु! घाणीतला किडा!'

रफिअुद्दिन आता मात्र सरोसरीच नरम आला तो धापा टाकीत पडला

भय्याने रफिअुद्दिनच्या कुडीतला रेच बदीपालासमक्ष ओतून पाहिला त्या घाणीत रफिअुद्दिनच्या पोटातून काही गिळलेला पदार्थ पडला आहे की काय! त्यात काही मिळेल, हो रफिअुद्दिनला घास्तीच नव्हती, कारण त्याने गिनीबिनी काही गिळलीच नव्हती मुळी! बदिपालाची फजिती झालेली पाहून तो अुलट आनंदला! तशा पायाळ अवस्थेतही तो निगरगट्ट डुक्कर गदळ विनोदाने अुपहासला

'काय? सोनच सोन पडल नाही पोटातून माझ्या? घ्या! घ्या ते वाटून तुम्ही सगळे आवडेल तितक!'

डॉक्टर सुद्धा ओशाळला

'आपण अुगीच ह्याला त्रास दिला पयवेक्षक महाराज (सुपरिंटेंडेट) रागावणार तर नाहीत ना? ह्याने काही गिळल होतस दिसत नाही!' डॉक्टर बाहेर येअून बदिपालाला इग्रजीत म्हणाले

बदिपाल अुत्तरला,' ते दायित्व माझ्यावर! तुम्हाला माणसाच्या प्रकृतीची परीक्षा कळते, राक्षसाच्या नि रानडुकराच्या नव्हे! कारागृहातील जग तस अजब, ह्याचा तुमच्यासारख्या ह्या विभागात नवीनच चाकरी करू आलेल्या डॉक्टराना पुरता अनुभव आलेला नाही! ह्याला पुन्हा अेक ओकारीच औषध दिलच पाहिजे!'.

'कॅय? ओकारीच? त्याचा काही अुपयोग नाही! ह्याच्या पोटात काही नाण नसाव, नाही तर पहिल्यादाच अुमळत'

'पोटात नाहीच पण—थावा, पुन्हा नक्की पाहून सागतो' असे बोलून बदिपाल जमादाराला म्हणाला, 'ह! ह्याला हातकडी ठोका, भय्याकडून धुअून काढा'

हे वाक्य बदिपाल अुच्चारीत आहे, तोच रफिअुद्दिन पुन्हा चिडला,

'काय? भय्याकडून मला धुवायच? मी काय पायखान्याची फरशी आहे? माझी जात बाटवणार? भय्याचा जीव घेअीन! तू साहेब नाहीस! कुणा भय्याच्याच पोटचा'

हे अपशब्द अैकताच पुन्हा साऱ्यांनी त्याला लाथाबुक्याखाली बुदलला आणि बदिपालाने स्वत त्याच्या गळयाच्या फासळयापाशी जिनक्या बळाने दाबून तो

चिमटला की, रफिमुद्दिनने अेकदम किंकाळीच फोडली! डॉक्टर घाबरला, पुढे होअून वदिपालाचा हात धरून त्याने त्याला बाजूला केले आणि समजावले

'हें काय? रागाच्या भरात मारीत होतात की त्याला गळा दाबून ठार! भलत सलत होईल बर अेखादे वेळी'

"भलत नाहीच, पण सलत मात्र झाल खरच?" वदिपाल हसला "डॉक्टर ह्या माणसाच्या गळ्याला 'खोवडी' आहे, नि ती भरलेली आहे, ह्यात शंका नाही! मी म्हणूनच गळा दाबून पाहण्याची ही संधि जुळवून आणली, कळल? मी ती खोवडी दाबताच आतील वस्तु त्याला अेकदम सल्ली, बोचली म्हणून तो ओरडून पुन्हा पुन्हा ती पिळीत दाबून धरीत होता ताडातल्या स्नायूंनी! उलटीच औषध या बळकट अेक, की 'खोवडी' अुघडलीच ह्याची!"

'पण 'खोवडी' म्हणजे काय?" डाक्टर जिज्ञासले

त्याच थाडक्यात अस आहे की, पशु रवथ करण्यासाठी गळ्याच्या ज्या पोकळीत चवण साठवून ठेवतात ती पोकळी मनुष्यालाही आपल्या त्याच जागी करून घेता येत अन्दत निढावलेले अपराधी गुरुपरंपरने ह्या विद्यत पटाअीत होतात ताडात एक शिसाची गोळी, तिला मासजाळत अेक रसायन लावून ते ठेवतात ती गळ्याच्या कानाच्या बाजूला रुपेल अशा बेताने बरेच दिवस सारखी राहिली की मारान मासात अुतरत त्या पोकळीला भोक पाडीत आत जाते

अेका आचक्यावर आचके येणाऱ्या अुलटीस पाहून बंदिपालाने हातकडी घालू पाहिलेल्या रफिअुद्दिनाच्या गळ्याच्या फासाळ्यातील कानाखालच्या दोन्ही पोकळ्या घळकट दाबून धरल्या आणि बोटें वर वर सरकवीत नेली, तो अेका आचक्यासरशी तीन, चार, पाच गिन्या खळ खळ खळ करीत रफिअुद्दिनच्या तोंडातून भुअीवर पडल्या ! आणि अेक लहान डबी—तीत अफू !

'गिन्या! गिन्या! पडल्या अुन्मळून! गिन्या!' " बाहेर, शिपाअी, डाक्टर भंगी—सारे जण अेकदम गलका करून अुठले !

साळधान आनंदाने बेभान झाला तो जमादार! पुत्रजन्माचा आनंद झाला त्याला त्या गिन्यांची मुखप्रसूति होताच! त्याच्यावर खोटें बोलण्याचे जे किटाळ येणार होतें ते टळले! अुलट अपराध पकडणारा पटाअीत जमादार असा तोच ठरणार होता आता !

आजवर रफिअुद्दिन जोखडीत भरभरून घेअून जाअी त्या गिन्यांच्या जिवावर तो ज्या अनेक वेळा अनेक बंदिगृहांत पडला त्यांत जिवंत राहिला होता, चैनांत असे पण आता मात्र तो पहिल्यानेच बंदिवानांत असा हताश झाला ! अशा पाच गिन्या म्हणजे पाच लाख रुपयांची संपत्ति समजली जाते बंदिगृहात ! कारण तंबाखूची अेक चिमटी म्हणजे बंदिवान जगातला अेक रुपया ! अेका रुपयाने जे काम बाहेर जगात करून घेता येतें, ते तंबाखूच्या एका चिमटीने, आणि शंभर रुपयांत जे काम बाहेर करून घेता येते ते अफूच्या मात्रेअेवढ्या-अेका गोळीने बंदिगृहात करून घेता येते ! अशा 'अेक चिमूट, एक रुपया' भावाने पाच गिन्या म्हणजे पाच हजार रुपये होते ते त्याचे ! त्यावर स्वतः काही काम न करता पन्नास बंदिवान सेवला ठेवून पाच वर्षे त्या कारागृहातील त्याचा सारा श्रीमती संसार थाटणार होता ! पण आता तो निष्कांचन, भुक्कड झाला ! आता त्याला कोण विचारतोय बंदिवानांत ! हताश असा तो आज झाला !

फटके मारण्याच्या आधल्या रात्री रफिअुद्दिनला झोप अशी लागली नाही. फटक्याचे सपसप आवाज त्याला अैकू येत त्याचे मन थरथरू लागे तरीही त्याचे अैस वैद्यशास्त्र, त्याच्यासारख्याच अघोरी आततायाच्या सप्रदायात तो जे शिकला, त्याचा काही त्याला विसर पडलेला नव्हता, त्यावरील त्याचा विश्वासही अुडाला नव्हता! फटके मारण्याच्या आधल्या रात्री जर मनुष्य आपलेच मूत प्याला तर त्याचे अग आणि मन बधिर होते, "फटक्याची कळ फारशी लागत नाही," ही समजूत अशा अघोर आततायी दडितात प्रचलित असते आणि त्याप्रमाणे ते ते 'ओसद' तो 'दवा' घेतात, ही गोष्ट अगदी खरी आहे. रफिअुद्दिन पहाटेसच अुठला आणि त्याने त्याच्या पिण्याच्या टमरेलात स्वतःचे मूत्र मिसळून ते पाणी यथाविधि प्राशिले! त्याने कुराणातील काही आयतेंही—मत्रही म्हटले आणि नमाज पढून देवाला प्रार्थिले, 'फटक्याच्या आघाताना वरच्या वर झेल! आग होअू देअू नकोस वातऽधाची!' माणसाप्रमाणे राक्षसातही अेक देव असतोच! त्याने भुअी नखाने अुकरून त्या मत्राने चिमूटभर माती भरली आणि तो अगारा लावला आणि अल्लाच्या नावाचा अखड जप करीत तो अेकल्कोडीत अुजाडेतो फेऱ्या घालू लागला

जंतुघ्न असें काही औषध अेका थाळीत आणि फटके संपतात त्या घावाव बांधावयाच्या पट्ट्या हाती घेअून औषधालयाचा मिश्रक (compounder) आणि त्याच्या पाठोपाठ डॉक्टरही तेथे आला. शिपाअी रांग धरून ठाकले. अंगावर अेक लंगोटी तेवढी ठेवून रफिअुद्दिनला डोक्यापासून पायापर्यंत सताड अुघडे करण्यात आलें. त्याने काहीअेक गडबड-बडबड सुद्धा केली नाही. त्याची देहयष्टी धाडदाड खोड होती ती नव्हतीशी झाली होती. मुकपणे तो आपली ती दुरवस्था जशी कोण्या दुसऱ्याची पाहावी, तशीच अद्याप पाहात होता. ती सर्व व्यवस्था तेथेच अुभा राहून करविणाऱ्या त्या-त्याच्या शत्रु झालेल्या जमादाराला देखील तो अेक चकार शब्द बोलला नाही; बोलूच शकला नाही.

घण घण घण घंटा वाजली. तत्काळ टापटाप बूट अुडवीत टॉवरमध्ये बसलेला बंदिपाल बाहेर आला आणि त्याच्या मागोमाग चड्डी आणि जाकीट तेवढे अंगावर घातलेला, केस पिंजारलेला, दंडाचे बळकट स्नायु फुगलेला फटकेवाला ! त्याच्या हातात अेक लांब तीन बोटें जाडीचा सरळ वेत होता.

रफिअुद्दिन पाठमोरा बांधलेला, त्याला तें दिसले नाही, पण दिसावें तसें भासलें. तो थरथर कापला !

'मारो !' बंदिपाल गरजला. त्यासरशी जणू काय वेतच ढुंगणावर सटकला असें होअून रफिअुद्दिनने केविलवाणी हाक फोडली, 'साब ! साब ! आस्ते ! अलगत तरी मारा !'

हातातील वेत सरसावून डोक्याभोवती फिरवून फटकेवाल्यानें नेम धरला.

'सात ! आठ ! नऊ ! दहा !' वेतामागून वेत सटक्त चालले, मासात घुसत चालले ! रफिउद्दिन अर्धा बेशुद्ध, निपचीत पडला केवळ ठेचलेला साप जसा काठी लावताच तेवढ्यापुरता पुन्हा वळवळतो तसा वेताच्या फटका यासरशी अेकेक किंकाळी तेवढी शारीरिक प्रक्रियेपुरती त्याच्या तोंडून बाहेर पडू लागली ?

'अठ्ठावीस ? अेकोणतीस ! तीस !!'

तो तिसावा फटका मारताच वेत फेकून देअून घामाघूम झालेला, धापा टाकीत मटकन् खाली बसला तो फटके मारणारा ? तो सुद्धा अितका थकला !

डॉक्टर झटकन् पुढे झाला तिकडीवरून सोडून खाली पालथे निजविलेल्या रक्तबंबाळ रफिउद्दिनची त्याने नाडी चाचपली, जिवत आहे की नाही तो, अितकेच पाहाण्यापुरती ! घावावर तात्कालिक मलमपट्टी करून रफिउद्दिनला बंदिगृहाच्या रुग्णालयातील अेका अेकलकोडीत नेले कोठडीला कडीकुलुपवून बंद केले

त्या रात्री घावाच्या कळावर कळा अुठून, आग आग हाअून रफिउद्दिनला खूप ताप चढला तापात मस्तकाची अुष्णता फार वाढली, म्हणजे मज्जाकेंद्रेंही (Brain cells) अुत्क्षुब्धतात त्या मज्जाकेंद्रात विचाराच्या घवयाने जे कोणते आकस्मिकपणे डवचळते त्याची चित्रावलि (Film) तत्काळ अितक्या अुत्कटतेने प्रकाशून अुठते की, ती ती घटना जिवतपणे चालू आहेसे गुंगून पडलेल्या जिवाला भासते अितक्यात त्या विचारासवघाने दुसरे मज्जापिंड चळले की त त्याचा बोल्पट चालवू लागत देशकालाच्या क्रमाची जाणीवच स्थिरू शकत नाही त्यायोगे स्मृत घटनाभावभावनांची विक्षिप्त भेसळ होअून अनेक असभाव्य दृश्ये प्रत्यक्षशी भासू

करीत करीत जेव्हा तो ती विहारची हिंदु तरुणी पळवून वागलाणात येऊन लपला, तेव्हा त्याने ह्या भयकर उपद्रवी दुष्कृत्यांना नित्याचा रामराम ठोकावयास हवा होता. ती तरुण स्त्री आणि तो पैसा घेऊन सिंधकडे कोठे तरी अेक सद्गृहस्थ बनून, निर्वंधशीलपणे जी चैन करता येती ती करून, शांततेत आयुष्य न्यावयास हवें होतें. आपल्या कृत्याना तो दुष्कृत्यें म्हणून देखील मनातल्या भाषेत संबोधून गेला. जसजशी तापाची गुंगी आणि फणफण चढत चालली, तसतसा हा शेवटचाच विचार त्याच्या चित्तात थैमान घालू लागला.

'अरेरे! त्या विहारीला–त्या विहारच्या सुंदर पोरीलाच–रीतसर निक्का लावून बायको करून मी सुखाने नांदलो कां नाही? अरेरे! मी तिला भर महापुरात खापर फेकावं तशी की रे फेकली! नीचा! अरेरे! पाण्यात गुद्मरून काय रे तिच्या जिवाची–डोकं ठसकून खडकावर! –आपटलं! –फुटलं! अबबब! आओ ग! कोण ह्या कळा!!'

...पुन्हा पुन्हा कण्हत, बडबडत, गुंगीत काहीच्या बाहीच पाहात, भावीत, त्याच्या डोक्यातील गुलाम हुसेनच्या स्मृतीचे केंद्र कोठून तरी डवचलें गेले.

'हरामी ... अे दुष्टा! दे ती माझी मालती परत! ठेव म्हणून ठेवली होती मी ती तुझ्यापाशी! ... माझी, माझी आहे ती ... ठेवली आहे तुझ्या बापाने! गुलाम, देतोस की नाहीस ... मारा! हाणा! ... पाय ओढला! अय्याओ! मेलो! मेलो!

...... पुन्हा थोडा जागा झाला तो. ताप फणफणत होता. गुंगीतील गुलाम हुसेनशी झालेल्या मारहाणीत पाय आपटले होते त्याने रवेपाने आणि त्यासरशी त्याचा घाव हिसडून विव्हळत अुठला होता तो. त्याला तेंच आठवू लागले.

'मालती गुलाम हुसेनने पळवली नाही? कुठे असेल ती? अरेरे! चोरावर मोर झाला नाही तो! त्याच्या पिंजऱ्यातच ठेवली असेल त्याने ग्या माझ्या छबेलीला!'

लाहोरच्या बाजारात अुभ्या असलेल्या मालतीला अचानक पाहताच त्याने तिला जशी मिठी मारली 'प्यारी!–मालते!–'ओ! आव प्यारे रफिअुद्दिन मेरेको छोडके किधर गये थे पीतम आजतक?'

गळ्यात गळा घालून मालतीने जसे त्याला तिच्या बगल्यात नेले, दार लावून टाकले, त्याचे सारे कपडे काढले आणि अितक्यात तेथे असलेल्या अेका मोठ्या पेटीतून खाड्दिशी किशन सुरा अुपसून बाहेर पडला! बापरे! घात घात! ह्या दुष्ट स्त्रीने घात केला! ह्या मारेकऱ्याच्या, ह्या किशनच्या हाती मला सोपवलस काय? चाडाळणी, मालते, राक्षसी! 'चूप राक्षसा! किशन, बाध त्याला त्या तिकडीवर! बाध! माझ्या त्वेषाचा हा पाहा मी अेक बळकट वळीव वेत केला आहे तू किशन! ज्यावर हा माझ्यासह बसू पहात होता, त्याच ह्या पलगाची तिकडी कर!'

पलगाची अकस्मात् तिकडी झाली, मालतीच्या त्वेषाचा भयकर वेत झाला, बोलता बोलता स्वत मालतीची अेक केस पिंजारलेली, शेंदूर कपाळभर फासलेली, लाल लाल जीभ सापासारखी काढणारी कोणी विक्राळ कृत्या झाली! किशनने अुद्दिनला तिकडीवर पक्का जखडला आणि त्वेषाच्या त्या वेताला तिने अुगारून रफिअुद्दिनच्या पाठीवर रक्ताचे कारजे अुडविणारा अेकच भयकर फटका मारला!

'अबबब! आय्याय्या! पाया पडतो, मालती, सोड! आयय्याय्या —हळू! मालती! क्षमा–क्षमा–क्षमा!–

पण मालती मोजीतच आणि मारीतच चालली ते रक्ताळ काटेरी फटके

'तीन! चार! पाच! पन्नास! शभर! वायूच्या झटक्यात स्वत च ओरडून अुठला

'शभर!'

◆ ◆ ◆

१३. नव्या वसाहतीतील लोक

'अुषे! ये अुषे! अग आज बोलत का नाहास? घरात काय करते आहेस तिकडे? ये ये!'

साठी अुलटून गेल्ले पण अजून खणखणीत स्वर आणि सकस अगकाठी असलेला अेक पुरुष, आपल्या अेका साध्या बैठ्या आणि कौलारू घराच्या पुढील

झाडमारवण केलेल्या अंगणात खाटेवर बेअून बसता बसता आपल्या सात-आठ वर्षांच्या लहानग्या नातीला आवर्जून बोलावीत होता दुपारी त्या अंगणात दोन-तीन वाजता सावली आली की तो त्या खाटेवर बेअून आताशी असाच बसत असे. कामकाज आटोपून कलत्या दिवसाला गुरढोरं शेतातून, मुले शाळेतून आणि त्याची सूनबाअी – त्या नातवडाची आअी – आपल्या चाकरीच्या कामावरून घरी येअीतो तो म्हातारा त्या खाटेवर जेव्हा असा बसे तेव्हा त्याची सोबत म्हणजे अेक चची आणि त्याची ती दोन लहान नातवडे – अुषा आणि तिचा वडील भाअू बारा अेक वर्षांचा मोहन त्याना काही गिरवीत, काही गोष्टी सागत, मधूनच समोरील फुलझाडाना झारीने पाणवीत किंवा मोहारलेल्या आंब्या फणसाच्या दिवसात अंगणाला लागून असलेल्या वाडीतील त्या त्या झाडाची राखण करीत तो तथे अगदी रमून गेलेला दिसे..

त्याच्या घराच्या आजूबाजूला अेक तीस चाळीस तशाच घराचे आणि त्याहूनही साध्यासिध्या झोपड्याचे मिळून अेक खेडे वसलेल होते ते खेड होत जरी अदमानात तरी दिसत होत अगदी अेखाद्या कोंकणातील खेडेगावाची थेट प्रतिमा! कारण अेकदरीत अदमान हच मुळी आपल्या पूर्वसमुद्रावरील अेक प्रतिकोंकण आहे. झाडे, ऋतु पक्षी पीकपाणी, बहुतेक कोंकणचा थाट! जर पश्चिमसमुद्राच्या कोंकण तटाला मुडपून पूर्वसमुद्रावर अुचलून धरले ना क्षणभर, तर त्या पूर्वसमुद्रात कोंकणचे जे पुसट प्रतिबिंब पडेल, तसेच अदमान आहे कोंकणची रानविन तोडन मनु-

'हवा ! पण तिथून धाडून द्या मला मोहनच्या हाती मी तिथे नाही येणार तुमच्यापाशी तुम्ही मग माझा पापा घ्याल वाल्ड्यासारखा मला तुमच्या मिशा नाही वाटत लागत ? तुम्ही बळ बोचवता त्या माझ्या गालाला तुम्हाला हवा तर विडा अिकडेच धाडून द्या ! ' अुपेने तडजोडीची अट सुचवली

'अडल नाही माझं अेवढं !' ज्याला विडा हवा असेल ते पापा देअील ! वर, मिशा न बाचवता पापा घेतला तर मग देशील का ? ' अप्पानी अुलट अट बळवली

त्या अुलट अटीला तिने तोडान जरी होकार दिला नाही, तरी अेकेक पाअूल भुअीवर घसटीत घसटीत अुपा हळूहळू त्या 'आजोबाजवळ येत चालली जणू काही ती होअून येत नव्हती तशी, पण तिला आजोबा बळेच ओढून नेत होते म्हणूनच ती पुढे चालली होती ! अशा डौलाने अेकदाची आजोबाच्या हाताच्या आटोक्यात यअून ती यडकली, ताच आजोबानी तिला पकडून हसत हसत जवळ घेतले, रीतसर अेका गोड पाप्याची खडणी अुकळल्यानतर अेक विडा अुपेला आणि अेक मोहनला दिला आणि त्या आपल्या लडिवाळ लहान लहान नातवडाना दोन्ही बाजूना घेअून अ पा स्वत च्या हातावर आपल्या पानाबरोबर खावयाच्या तबाखूच्या बोकण्याला मळू लागले

जा जा अुपेचा विडा तिच्या तोडात रसरमून तिला गोड लागत चालला, तो ता तिची कळी खुलू लागली ती आपण होअून आजोबाच्या माडीवर केव्हा बसली आणि हसत हसत त्याच्याशी गुलगूल गोष्टी केव्हा करू लागली त तिच्या ध्यानात देखील आल नाही अुपा आणि मोहन ही दोन्ही मुले मोठी मोहक, खेळकर, बोलकी आणि तरतरीत होती

अितक्यात सन्मुखच्या अेका टेकडीवरून अेका मनुष्याला अुतरत असलेला पाहून मोहनने टाळी पिटली

'अप्पा, अप्पा, कटकबाबू येताहेत, कटकबाबू ! ते ऽपाहा ते ! '

अुपने पण अनुमोदिले

'हो रे हो कटकबाबूच ते ! '

अप्पाजी त्या वेळेला जवळ पडलेले कलकत्याच अेक हिंदी पत्र वाचीत होते ते बाजूला सारून दृष्टि ताणताणून ते पुढे पाहू लागले, पण त्याच्या डाळ्याना चागलेसे दिसले नाही त्याना भासले दुसरच कोणातरी येत आहे

'कटकबाबू काही नाही ते, काही तरीच ओरडता झाल '

त्याचा नकार न खपून अुपा म्हणाली,

'कटकच हो अप्पाजी तुम्हाला नीट दिसत नसल तर माझ्या डोळ्यातून पाहा ह, पाहा ना ! नाही जा, माझ्या डोळ्यातून पाहा ! '

तिने आपल चिमकुले डोके अप्पाजींच्या अगदी तोंडाशी धरले, त्याच्या डोळ्यापुढे ते अगदी पोचावे म्हणून त्याच्या मांडीवर ती चढली, आपल्या मवू मवू केसांनी आच्छादिलेल्या डोक्याची मागची वाजू त्याच्या तोंडावर टेकून त्याच्या डोळ्यापुढेच आपले डोळे येतील अशी पाठमोरी वसली आणि ती चिमुकली अुपा आग्रह करु लागली,

'अप्पाजी, वघा ना माझ्या डाळ्यातून! दिसत? अस अ, आता दिसत?' तिला ताच अेक खेळ झाला क्षणभर!

त्या अल्लड लेकराच्या खेळातल्या करमणुकीचा विरस होअू नये म्हणून आजोवानीही आपल्या त्या ल्हानशा नातीचे ते कुतल्मृदुल मस्तक आपल्या डोळ्यापुढे, अेखादी दुर्वांण धरावी तसे, अगदी गभीरपणे धरले आणि तिच्या डोळ्यातून निरखून पाहिल्स केल आणि काय काय दिसते त सागू लागले,

'अगदी खरच! अुपे, दिसत ग दिसत तुझ्या डाळ्यातून मला आता अगदी स्वच्छ! वघ, कटकवावूच ते येताहत हो! आणि ती वघ आमची चिमुकली अुपा अेखाद्या मोठ्या सुन आणि समजुतदार मुलीप्रमाणे आपली पाटीपेंसिल नि पहिल पुस्तक घेअून त्याच्यापाशी कशी शिकायला वसत आह पाहा! तो आमचा मोहन पण धडा वाचू लागला अ! वघ सगळ मला तुझ्या डाळ्यातून कस स्वच्छ दिसत आह आता हें सगळ असत्त्या अस्स खर घल्ल पाहिजे अ! नाही तर तुझ्या डोळ्यातून खोट दिसत अस म्हणेन मी! मग अळल्ळ न करता यमशील ना शिकायला कटकवावू यताच?'

'ह शिकायला वसेन पण ।' अुपा किंचित असतुष्ट मुद्रा करून वोलू लागली पण तुमच्यापाशीच वसन, कटकवावूपाशी नाही!'

'का ग? त कस छान शिकवतात तुम्हा दोघाना! गुरजी पण गुरजी आहेत त * वसे छान!'

अिश्श! वसले आल आहत छान! अप्पाजी, खरच त्याना काही म्हणता

त्यासरशी 'वा रे वा! खुळी ग खुळी' असे तिला खिजवीत मोहन सारखा हसू लागला. आजोबांनाही हसू आले. कुपाताईंनी अमदी चिडायच्या बेतात आल्या. पण तितक्यात कटकबाबू अंगणात आले आणि नहमीप्रमाणे भेट म्हणून येणारा अेक खाऊचा पुडा त्याच्या हातात पाहताच चिडून हातघाअीवर येणारे प्रकरण थोडक्यातच निभावले. कुपेचे लक्ष पुड्याकडे वेधले आणि हसत हसत कटकबाबूला ती सामोरी गेली.

'काय कटकगुरुजी,' अप्पा हसले, 'परीक्षेत तुमच्या विद्यार्थ्यांनी तुम्हालाच नापास केलं आहे कर का!'

'ते कस बुवा?' कटकगुरुजी जिज्ञासले.

'अहो आमची कुपा म्हणते की, तुम्हाला पाढे सुद्धा येत नाहीत. तुम्हीच काही अडलं की तिला सारखं विचारता की, वे पचे किती तीन दाही किती? आणि तिने सांगितलं म्हणजे तुम्हाला ते कळत! तिला येत तितकं सुद्धा तुम्हाला येत नाही!'

'काय गुरुजी, आमच्या ऊर्मेला येत तितक सुद्धा तुम्हाला येत नाही, ही गोष्ट अगदी खरी ठरली कीं नाही ?'

'अगदी खरी ठरली, खरच बुवा ! नि आमच्या ह्या चिमुकल्या विद्यार्थिनीने गुरुजीलाच जो धडा शिकवला त्यासाठी गुरुजीच ह्या विद्यार्थिनीला ही फी पण देणार !'

कटकने खाऊचा अेक पुडा ऊर्मेला दिला व दुसरा मोहनला दिला

आणि खाटेवर कटकबाबू बसू लागला त्याला स्थान देण्यासाठी अप्पाजी आपली मान मोडून बाजूला सरकू लागले पण तोच त्याच्या गुडघ्यात अेक कळ-कट कळ आली आणि ते 'आअी ग !' करून मोठ्याने कण्हू लागले

'अ ? अेकदम अितकी मोठी कळ आली ? काय झाल पायाला ?' कटक घाअीघाअीने विचारीत अप्पाजींचा पाय दाबू लागला

'अिथे, अिथे गुडघ्यात !' अप्पाजी गुडघा हळूहळू पुढे-मागे करीत, पाय पसरण्याचा यत्न चालवीत आणि कण्हत म्हणाले, 'ह्या गुडघ्यात गेले दोन दिवस अशीच असह्य कळ अुठत आहे थावल थोडा वेळ पाय पसरून ठेवला म्हणजे अेक फार जुना घाव आहे तो तिथे मुरलेला ! आता अशक्तपणाचे दिवस आले, त्यामुळे तो पुन्हा नडू लागला'

'जुना घाव ? कसला तो ?' कटक जिज्ञासला

'तो ? तो अेक अितिहास आहे ! तो घाव सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धात मला लागलेल्या अिंग्रजाच्या अेका गोळीचा आहे ! होय, अिंग्रजाच्या गोळीचा ! कारण मी बंडवाल्याच्या वतीने लढत होतो मी अेक बंडवाला होतो !' बोलता बोलता दुसरा पाय खाटेवर टेकून, दुसऱ्या पायावर ताठ अुभे राहून, छाती पुगत चाललेला तो वृद्ध पुरुष जणू होता त्याहून अधिक अुंच दिसू लागला

'तुम्ही बंडवाले होतात ? प्रत्यक्ष लढले होतात त्या बंडामध्ये अिंग्रजांशी ?' कटक हे प्रश्न तुटक तुटक शब्द जुळवून, विचारून, तो वृद्ध पुरुष गर्वाने ताठ्याने त्याची मान होकारार्थी किंचित् हालवीत असता त्याच्याकडे विस्मयपूर्ण आदराने पाहत राहिला आणि त्या दृष्टीने पाहताच तो आजवरचा अेक साधा म्हातारा गृहस्थच कटकला अेक कसलेला झुजार, अेक वंदनीय वीर, अेक पौराणिक योद्धा

नीट ठेवल्यामुळे ह्याच बेटात स्वतंत्र कुटुंब थाटून राहायची ज्याना आपल्यासारखी अनुज्ञा मिळते, त्या ह्या अंदमानातील दाखलेवाल्या [Pass-holder] जन्मठेपी गृहस्थाना ज्या घृणित अपराधासाठी पूर्वी शिक्षा झाली तें सागण्याचा बहुधा फार सकोच वाटतो स्वत च पूर्ववृत्त ह्या तुमच्या वर्गातील ते दाखलेवाले स्त्रीपुरुष बहुधा लपवू इच्छितात ह्यासाठी पुष्कळ वेळा जिज्ञासा होत असताही मी आपल्याला आपल पूर्ववृत्त विचारायच टाळीत आलो पण आपण स्वत तरी, सत्तावनच्या त्या स्वातंत्र्ययुद्धात लढण हा राजकीय अपराध गणला जात असला तरी नैतिक नीचता नव्हे असच मानणारे आहात, हें ठाउक आहे मग आपण होऊन आपल तितक पूर्ववृत्त तरी मला का वर सागितल नाही ? सत्तावनच्या बडातील गोष्टी अैकायची मला ल्हानपणापासून फार आवड ! माझा आजा ब्रह्मावर्तात श्रीमत नानासाहेब पेशव्याचाच अेक आश्रित असे, अस ल्हानपणी आमचे बाबा आम्हाला सागत सेनापति तात्या टोप्याच नाव तर त्याच्या तोंडी नेहमीच असे '

' त्याच वीरवर तात्या टोप्याच्या सैन्यातला मी अेक होतो ! '

' काय म्हणता ! अहाहा ! सेनापति तात्या टोपे ! ज्याच नाव लहानपणी आम्हाला अेखाद्या पौराणिक वीरासारख अद्भुत वाटे, त्या सेनापति टोप्याना प्रत्यक्ष पाहिलेला नि त्याच्या स्वातंत्र्यसैनिकातील अेक सैनिक असलेला पुरुष प्रत्यक्षपणे माझ्यासमोर आता अुभा आहे, ही कल्पना मला आता ह्या वेळीदेखील अद्भुतच आहे हे पाहा अप्पा, जर तुम्हाला त्यात काही धोका वाटत नसेल ना, तर निदान तुम्ही त्यात जी जी गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिलीत ती ती तरी अैकावी माझी अुत्कट इच्छा आहे आहे का काही धोका त्यात ?'

' धोका ? बाबा रे, पूर्वी अेकदा तात्या टोप्याना मी ओळखतो अितक जरी सागितल असत तरी मला, जे झाड समोर दिसेल त्याचर टागल गेल असत ! मग मी तात्या टोप्याच्या पक्षाने लढलो हें सागायची गोष्टच दूर ! त्या वेळी ती माहिती सागायची जी धास्ती आमच्या मनाने घेतली त्या स्मृति आम्ही चित्ताच्या खोल भुयारात ज्या दडपून टाकल्या, त्या आता अुकरू म्हटल्या तरी अुकरवत नाहीत ! तस म्हटल तर आता तो काल पालटला आहे ते स्वातंत्र्ययुद्ध आता अितिहास झाला आहे प्रस्तुतच्या परिस्थितीशी त्याचा काही सबध अुरला नाही, अशेल तरी अितिहासाचा वर्तमानाशी असतो तितकाच काय तो ! स्वत अिंग्रजी लेखकानी त्या वेळच्या माहितीचे शेकडो ग्रथ लिहिले आहेत मला स्वत अेक-दोन अिंग्रज गृहस्थ अगदी मोकळ्या मनाने मी प्रत्यक्ष पाहिलेली माहिती विचारायला आले होत अिथे, पण ती पूर्वीची धास्ती जी अेकदा आम्हाला बसली, तीमुळे तें काही मनमोकळ सागवत नाही म्हणूनच काय ते मी हाअून तुम्हालाही अद्याप ते वृत्त सागत नव्हतो नाही तर आता त्यात लपवायसारख काय आहे ?

पुन्हा, त्यापायी जी शिक्षा होणं तीच तर भोगायसाठी आम्हांला ह्या अंदमानात धाडण्यात आलं नि आम्ही त्या जन्मठेपेला आता भरुनही वसलो आहोत !'

' म्हणजे सत्तावनच्या बंडात लढण्यासाठीच का आपल्याला जन्मठेप झाली ? अंदमानमध्ये तेव्हापासूनच का जन्मठेपीचे बंदिवान धाडण्यात येत ?'

' सत्तावनच्या पांचपन्नास वर्षांपूर्वी अेकदादोनदा अंदमानात वसाहत करायचा यत्न अिंग्रजांनी केला होता. पण त्या वेळी जीं थोडीं हिंदी माणसं अिकडे आणली, ती त्या भयंकर रानावनात नि दलदलीत अनादिकालापासून बुजबुजाटत आलेल्या रोगट जंतूच्या नि वातावरणाच्या भक्ष्यस्थानी पडली. विशेषतः हिंवतापाने तर त्यांचा नुसता फडशा पाडला नि ही बेट मनुष्यवस्तीला सर्वथा अयोग्य म्हणून टाकून दिली गेली, पण सत्तावनच्या बंडानंतर, क्वचित् ह्या बेटांच्या त्याच सद्गुणासाठी, त्या बंडात अिंग्रजाविरुद्ध लढतांना पाडाव केलेल्या आम्हा शतावधि बंडवाल्यांना ह्योच बेटामध्ये जन्मठेपीवर धाडण्यात आलं ! आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, आम्ही ह्या बेटावर सुद्धा सारेच्या सारे येताच मेलो नाही ! त्या घनदाट रानावनांना, त्या सडक्याकुजक्या दलदलींना, त्या भीषण रोगाणूंना, त्या मारक वातावरणाला, त्या असाध्य हिंवतापाला आम्ही पुरुन अुरलो ! आणि अशा रीतीने ह्या आजच्या वसाहतीचे आम्हीच मूळ संस्थापक, आद्य पूर्वज, कुलपुरुष ठरलो ! ह्या बेटात वसाहत करण्यास्तव धाडलेल्या त्या पहिल्या बंडवाल्याच्या जमावातलाच मी अेक ! अजून जीव धरुन अुरलेल्या त्या बंडवाल्यांतील चार पांचांपैकी वृद्धतम ! पण ह्या दीर्घ जीवनाच्या आनन्दापेक्षा जेव्हा माझे सेनापति तात्या टोपे हे फाशी चढले...'

' तात्या टोपे फाशीवर गेले तेव्हा आपण तिथेच होतात ?'

' नव्हे, नव्हे ! तेच तर शल्य मनात बोचत आहे ! काळ्या पाण्यावर धाडले जाण्यापेक्षा आम्ही आमच्या सेनापतीसहच फाशी गेलो असतो तर आम्हाला अधिक आनंद झाला असता, हेंच तर मी सांगत होतो ! अिंग्रज त्या काळी आमचा शत्रु होता, पण तरीही अिंग्रज हा जातीचा वीर ! वीरतेची मनातून त्याला खरी पारख, ही गोष्ट आम्ही जाणून होतो. पाहा, तात्या टोपे मरेतों सशस्त्र युद्धात अिंग्रजानीही तोंडात बोट घालाव अशा निकराने नि शौर्याने लढले. मृत्युदंडाच्या वेळी थेट फासावर चढताना त्यानी सांगितलं की, 'मी महाराष्ट्राच्या राजाचा, श्रीमंत नानासाहेब पेशव्याचा सेनापति; मी अिंग्रजाचा अंकित प्रजाजन नव्हे ! आमच्या राजाच्या आज्ञेने आमच्या स्वातंत्र्यास्तव झुजलो, ह्यास्तव मी बंडवाला अपराधी होअूच शकत नाही !' ह्या त्याच्या वीरोचित ठाणाचा अिंग्रजांच्या मनातही अितका वचक बसला, अिंग्रजालाही अितका आदर वाटला की, तात्या टोपे ह्याना फाशीवर मरण येताच ते पाहायला जमलेल्या शेकडो गोऱ्या लोकानी त्या शूर पुरुषाच्या प्रेताभोवती गराडा घातला नि त्याची स्मृतिचिन्हें

म्हणून कितेक अिंग्रजी, फ्रेंच स्त्रीपुरुषांनी त्याच्या केसांची झुलपं कापून नेली फ्रान्सच्या पत्रांतून त्याचे दुःखद मृत्युलेख आले ! पण आम्ही त्याचे सैनिक असतां आम्हांला त्याच्याच सगती त्याच स्वातंत्र्ययुद्धांत मरण येण्याचं भाग्य लाभलं नाही त्याचं अंतिम दर्शनही झालं नाही !' त्या वृद्ध वीराने दीर्घ सुस्कारा सोडला.

आपण प्रथमपासूनच तात्या टोप्याच्या सैन्यांत होतांत का ? त्याच्या मृत्यूच्या आधी किती दिवस घायाळ झालेत ? कसे पडलांत अिंग्रजांच्या हातीं ?'

' ती कथा लांब आहे ! थोडक्यांत म्हणजे, मामी नि पेशव्यांच्या कोणत्याही मंडळींची प्रत्यक्ष ओळख आधी मुळीं नव्हतीच, आम्ही महाराष्ट्रीय ब्राह्मण मूळ बुंदेल्यांचे आश्रित म्हणून अुत्तर हिंदुस्थानांत वस्तीला गेलों पुढे माझ्या वडिलांच्या पिढीन अरानगराच्या बाजूला आमचं कुटुंब स्थायिक झालं सत्तावनच्या आधी अेक दोन वर्षं श्रीमंत नानासाहेबांचे दूत आमच्या गावांत येअून लवकरच अेक मोठं बंड होणार असं सांगत नि आमच्यांतील तरुणांमध्ये महाराष्ट्राची हिंदुपदपादशाही पुन्हा स्थापायची चेतना सचरवीत चालले मराठ्यांचा राजा स्वराज्यासाठी पुन्हा शस्त्र अुपसणार ह्या कल्पनेसरशीच माझं तरुण रक्त सळसळून अुठलं तोंच बातमी आली की, कानपूरला मोठं बंड होअून श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यांनी कानपूर घेतलं नि अुघड युद्ध पुकारलं आहे ! मागोमाग प्रतिदिवस बातम्या येत चालल्या दिल्ली, लखनौ, जगदीशपूर, जिकडे तिकडे त्या राष्ट्रीय युद्धाचा वणवा भडकून राजेमहाराजे सरदार, भूमिदार, सैनिक, नागरिक, सारा हिंदुस्थान बंड करून अुठला आहे ! त्यासरशी आमच्या नगरी अराअियेही अेक सैनिक पथक बंड करून अुठलं नि आम्ही तरुण मंडळीहि त्यांतच शिरलों '

'मग ? तिथल्या अिंग्रजी सैन्याने तुम्हाला लगोलग पकडलं नाही ?'

' अिंग्रजी सैन्य होतं कुठं तालक्यातालुक्याला ? हिंदी सैनिक हाते, तेच अुलटलेले ! अिंग्रज अधिकारी असा अेकच तिथे होता तो म्हणजे कलेक्टर, मॅजिस्ट्रेट असं सर्व अधिकार चालवणारा, अे ओ ह्यूमसाहेब सारं अरानगर अकस्मात अुलटलेलं पाहताच ह्यूमसाहेबाने जीव मुठीत घेअून पळायचं ठरवलं पण पळणार तरी कुठे ? तेव्हा त्याच्या ठाण्याला गराडा पडायच्या आत त्यानी अेक युक्ति योजली हात, पाय नि तोंडाला काळा रंग फासला, त्याच्या अेका हिंदी नोकराणीचा बुरखा मागून घेतला, तो अंगातोंडावर तिकडील स्त्रियांसारखा गुरफटून घेतला नि त्या स्त्रीवेषांत रातोरात ह्यूमसाहेब अन्याहून निसटून गेले त्या वेळी जिथे अिंग्रज दिसे तिथे बंडवाले मारीत, बंडवाला दिसे त्याला अिंग्रज मारीत ! पण तशा भयंकर स्थितीतही त्याच्याशी विश्वासाने राहिलेल्या दोघा-तिघा हिंदी सैनिकांच्या साहाय्याने अनेक प्रसंगीं त्याचा जीव वाचला नि शेवटी ते ह्यूमसाहेब दुसऱ्या ठाण्यावर असलेल्या अिंग्रजी छावणीत सुखरूप पोचले '

' अे ओ ह्यूमसाहेब ? म्हणजे राष्ट्रीय सभा काढणारे ह्यूमसाहेब की काय ?'

'होय. त्यानीच पुढे ती गस्या वाढली. अितकच नव्हे, तर ह्या वडान त्याच्यावर ओढवलेल्या ह्या भयकर प्रसगामुळेच हिंदी जनतेत पुन्हा तसा भयकर असतोष पसरू न देण्यातच अिंग्रजी राज्याची बळकटी आहे अशी त्याची निश्चिति पटली, हे त्याची पुढची काही भाषण जी मला अिकडे अदमानात अेका साहेबा-कडून वाचायला मिळाली त्यावरून मला पुढे कळले." सत्तावनच्या वडानील अिंग्रजी राज्यावर कोसळलेल्या भयकर अरिष्टात ज्याना दिवस काढावे लागले अशा कोणत्याही अिंग्रजी अधिकाऱ्याला हें मान्य झालच पाहिजे की, हिंदुस्थानात माजणाऱ्या असतोषाला 'आतल्या आत कुढू नि वाढू देता कामा नये ज्यायोगे त्या असतोषाला वाचा फुटत राहील, त्याची वाफ साचण्याच्या आधीच जात राहील अशी काही सोय काढली पाहिजे वाफ बिनधोकपणे निसटायला जर कोणत बिनधोक छिद्र – सेफ्टी व्हाल्व्ह—तुम्ही ठेवणार नाही, तर ती अेंजिन फोडून बाहेर पडेल ! तें बिनधोक छिद्र म्हणजेच मी ज्याला म्हणतो तशी अेखादी राष्ट्रसभा !" अशी याची महाणपणाची भाषण जी पुढे झाली, ते महाणपण ह्यूमसाहेब त्या अन्याच्या अरिष्टातच शिकले !'

'मग अन्याहून कुठे गेलेत तुम्ही ? "

जाअू दे रे ते सार ! झालीं गेली गोष्ट ! आता काय त्याच ! आता नवी विटी नव राज्य ! आहे ते निभावून नेल पाहिजे ! "

'ते तर आहेच' पण तुमच्या पुरत तरी काही सागा घसे पकडले गेलेत तुम्ही?"

'अन्याहून आम्ही तडक कानपूरला गेलो नि, सेनापति तात्या टोप्याच्या सैन्यात शिरलो वीस हजार अिंग्रजी सैन्यासह चालून आलेल्या जनरल विंडामचा कानपूरला ज्या तुबळ ल्ढाअीत सेनापति तात्या टोपे ह्यानी पराजय केला, त्या लढाअीत बडवाल्याच्या पक्षाने मी स्वत लढलो होतो नि त्याच रणागणात ह्या गुडघ्यावर अिंग्रजाची गोळी लागून घायाळ होअून पडलो असता अिंग्रजाच्या हाती पडलो परतु मी अिंग्रजाच्याच हिंदी शिपायातील अेक, असं सागून मी ती वेळ मारून न्यायची युक्ति योजली नि तसल्या अदाधुद धुमाकुळीत अनेक असभव गोष्टी जशा घडतात तसेच हही घडून माझी युक्ति सफळली जनरल विंडाम तात्याटोप्याच्या हातून पराभव पावून जेव्हा अव्यवस्थितपणे माघारा परतला, तेव्हा त्याचे शेकडो घायाळ सैनिक त्याने घाअीघाअीने अेका सुरक्षित अिंग्रजी छावणीकडे धाडले त्यात मीहि धाडला गेलो तिकडे बरा झाल्यावर पुन्हा निसटणार तो अेका हिंदी शिपायानेच मी बडवाला होतो म्हणून चुगली केली. पण इतर कित्येक सैनिकानी तो चुगलीखोरच बडवाला म्हणून चुगली केली होती

'त्या वेळी अशा अुलटसुलट चुगल्या सारख्या चालू असत. अशा सावळचा गाधळात नि त्या वेळच्या अिंग्रजाच्या जिवावरच्या धादलीत वैयक्तिक चौकशी म्हणून पदार्थच नव्हता, सरसकट शिक्षा फाशी तर फाशी, जन्मठेप तर जन्मठेप!

वड लवकर द्यावा म्हणून शेवटी सरसकट क्षमा ! त्या धाडलीत नि त्या सोडतीत मी होतो त्या बदिवागाच्या सरसकट तुकडीच्या नाव जन्मठेपीच तिकीट निघाल ! आणि हिंदुस्थानांतून वडवाल्याचा वश म्हणून वाढणच नको, अशा अटीपायी शतावधि वडवाल्याच्या जन्मठेपी टोळ्या तारव भरभरून, 'मनुष्यवस्तीला अयोग्य नि मारक' म्हणून अिग्रजी अधिकाऱ्यानीच त्या वेळी ठरविल्ल्या ह्या अदमान वेटात आणन सोडल्या गेल्या त्यातच मीही अेक होतो अगदी पचविशीच्या आत होतो मनुष्यवस्तीला मारक म्हणूनच ह्या बेटात आणून साडलेल्या त्या आम्हा शतावधि सत्तावनच्या वडवाल्यानी आपल्या असह्य कष्टाच, घार यातनाच गोठलेल्या रक्ताच, भगलेल्या आशाच, झिजलेल्या हाडाच नि प्रेताच्या राखेच रतपाणी घालून त्याच बेटाना आज मनुष्यवस्तीला योग्य करून सोडल आहे तेच ह अदमान आपल्या हिंदूची भरभराटत चाल्लेली अेक नवी वसाहत होअून बसत आहे अितुकच काय ते आमच्या जन्माच किंवा जन्मठेपेच सार्थक'

'पण आता अेकदा हिंदुस्थानात आअून यायची अनुज्ञा का मागत नाही आपण ? आता दाखल्वाले ह्या स्वतत्र वर्गाचे झाला आहात आपण अशा मीपास–होल्डसना अनुज्ञा देतात ना दर्शी जायची ? काही प्रकरणी हिंदुस्थान आता पुष्कळ मुधारल आहे, पाहाव अेवदा आपण ते ! '

'काय पाहायच आता तिथे ? जशी ही काळ्या पाण्याची वसाहत भरभराटत चालली आह म्हणून मी म्हटल, तसच हिंदुस्थान सुधारत चालल आहे ह तुम्ही म्हणता ! आधी आम्हा सत्तावनच्या दाखल्वाल्याना सुद्धा कोणी धाडीत नाही परत तो नियम आम्हाला लागू नाही, नि गेलो तरी जें हिंदुस्थान आम्हाला पाहायच होंत त आता आहे कुठे ? आता जस ह जन्मठेपी अदमान तसच त हिंदुस्थान ! ' त्याच्या हृदयात कुनरैक अेखादें शल्य जस हरचळले जावे तसे होअून त्या वृद्ध वीरान अेक दीर्घ नि श्वास सोडला

आपण ह्याला अुगीच दुखावल अस वाटून त्याला काही तरी समाधानाचे दोन शब्द बोलाव म्हणून कटक म्हणाला,

'काही झाल तरी देव न्यायाचा पाठीराखा आह न्यायाचा जय शेवटी '

'छट् छट् ! (न्याय नि अन्याय ह्याचा जय नि पराजय ह्याच्याशी काही अेक सबध नाही ह आम्हो जितक लवकर शिकू तितक बर न्याय नि अन्याय हें प्रकरण निराळ ! जय नि पराजय ह निराळे ! ज्यापजयाचा जर कशाशी सबध असल्य तर तो पराक्रमाशी आहे न्यायाशी नव्ह !) ध्यानात धर, पाठ कर ता शब्द– पराक्रम ! जयाचा मत्र ! तो शब्द शीक ! '

'अप्पा, अप्पा, अप्पाजो ! ' त्याच चित्त त्या अुच वातावरणातून ओढून खस्–दिशी खाली आणीत ती चिमुरली अुपा हसली 'हें पाहा, अप्पा, तुम्ही देखील

चटकवावूना नवे शब्द शिकवीत आहा ! मी म्हटलं, त्याना काही यत नाही, तच खर ! तेच खरं !' त्या,लेकराला त्या विषयात तेवढेच कळलें

अप्पाही हसले 'लबाड कुठली ! ' असे म्हणत कटक्ने तिच्या गालावर कौतुकाने टिचकी मारली

ताच अंगणाच्या फाटकाशी गलेला माहून खिदळत आला

'आली ! आजी आली ! आजी आली ! '

अुपेने पण समुख पाहून तीच टाळी पिटली

'आजी आली ! आजी आली ! '

आणि बाण पहिल्याने आजीला जाअून बिलगतो अशी चढाओढ लागून ती दोन्ही लेकर धावली फाटकाशी आजी यताच माहनन तिला पहिल्याने धरल मागोमाग अुपेन तिच्या माड्याना विळखा घातला आजी पण त्या दोघाचे मटामट मुके घेत, त्याच्या मिठ्याच्या पचातून चालवत तितक चालत, त्याच्या मृदुल कुतला वरून प्रमान हात फिरवीत, खाटपाशी आली ताच कटक तिला दिसला

'वाजी वाजा ! वाटच पाहात वसाग हातात ना अिथे ? भटला हो अेक दाची तुमची मैत्रीण मला ! अगदी पोटभर बालून आले वर तिच्याशी ' चितक वरच ती सागून ता अगदी सलगीच्या स्वरात आपल्या सासऱ्याला सबोधती झाली,

'खरच, अप्पाजा, मुलगी पण मुलगी आहे हो ती ! किती मनमोकळी पण विनयशील करारी पण प्रेमळ आहे ती यया ! आणि सुरेख तरी किती आहे म्हणून सागू ! तिच्यात जर काही व्यग असेल ना, तर त अेकच, तिच नाव ! तिला कटकी हें नाव कुण्या अरसिकाने ठेवल तें असो अशा फुलासारख्या कोमल मुलीच नाव गुलाव मालती अस काहो तरी असायला पाहिजे होत ! कटकवावू तिच्यासाठी अितके तळमळत होत ते काही अुगीच नव्हते हो ! कटकवावू आहे खरीच वाजी तुमची मैत्रीण तुम्हाला चटका लावीत जशी ' निन,गमतीन डोळे विचित अुडवीत आपला द्व्यर्थी भाव सुचविला !

आज पाच वर्षे झाली, त प्रिय नाव 'मालती' नकळत का होअीना पण त्या बाअीच्या तोडून पुन्हा त्याच्या कानावर आत गली पाच वर्षें काळ्या पाण्यावर जी त्यान कादली, त्याल त्याच्या मनात त सारख गुणगुणत होत पण अेक नाव म्हणूनच काय त ! आज ती व्यक्ति, ती प्रिय मूर्ति, प्रत्यक्षपणे अगदी अेका हाकेवर काठे तरी अुभी आहे अस त्या नावात निवतपण आल ! कटकच अत करण त्या कल्पनसरशी अितक भरून आल का, त्याविषयी अधिक काही पुसावयाला मुद्दा त्याच्या ताडून शब्द अुमटना तो स्वत काळ्या पाण्यावर आल्यापासून गली पाच वर्षे माग मालतीच शिक्षा लागल्यानतर काय झाल ह्याचा त्या कटक — कितनला — शोध लागला नव्हता आज ती मालती त्याला पुन्हा सापडणे अशी झाली ! त्या बाअीला ता शोध करायला त्याने आज किती दिवस तरी सांगितल

हात ती बाओी काळया पाण्यावरील स्त्रियांच्या बंदिगृहात अेक स्त्रीजमादार म्हणून काम करीत असे आज तिला त्या काळया पाण्याच्या स्त्रीबंदिगृहात कट- कन सांगितलेली ती कटकी नावाची तरुणी भेटली आणि त्या बाओीने तिचा पत्ता मटकला हा असा दिला 'तुझी मैत्रीण किती चांगली ! तुला पटका लागण्यासारखी आहे 'तुझी ती 'मैत्रीण ! ' अस, डोळे गमतीने मुडवून बोलताना कटकची ती जिवलग प्रिया आहे असा भाव जो तिने चेष्टेने सुचवला, त्याचा कटकला अितका अभिमान वाटला का, 'तो मालती खरोखर सखोच आहे, मी तिच्यावर लपटलेला तिचा प्रियकर आहे, असे बोलून जायचा त्याला अनावर मोह झाला पण

'त्या सुरेख मुलीत जर काणत व्यंग असेल तर तिचे ते विसंगत नाव कटकी हेच' असं ती बाओी जे बोलून गेली होती त्याविषयी त्यांनी तिचा प्रतिवाद करून तिला सांगून टाकावे की, 'नाही तिच्यात त्या विसंगत नावाचे दखील व्यंग नाही ! तिचे खरं नाव 'कटकी' नसून तुला हवे तसं 'मालती' च आहे ! ' असाही त्याला अनावर मोह झाला पण

लिहिताना अितके लांब वाटणाऱ्या ह्या भावभावना त्याच्या मनात चमकून जाण्यास दहापाच क्षण देखील लागले नसतील! त्यातच त्यानं विवेकही केला की, सध्या त काही अेक सांगणे अिष्ट नाही ती मालती वहीण—नावे कटकीच आहे, सरकारी लिखाणाने शिक्षावृत्तान्तात नोंदल्याप्रमाणेच आमच्या हातून तिला पळवून नेणाऱ्या अेका दुष्टाचा वध झाला हाच काय तो आमचा अपराध ! त्यासाठीच दोघाना घाडले हे जन्मठेप काळे पाणी ! हे जं पूर्वी आपण सांगत आलो तेच पुढे सांगत चलावे तिच्या आओीचा वा आपल्या पूर्वीच्या मथुरेच्या ओळखींचा वा खट- ल्याचा या रफिउद्दिनचा काही अेक संबंध दाखवू नये हेच अिष्ट, असं त्याने मना- मनात ठरवले पण

ही सारी विचाराची घडामोड त्याच्या चित्तात चालली असता तो नुसता- आपल्याकडे पाहात काही अनुच्चारित शब्द ओठावर पुटपुटवीत गांधळलेला दिसतो आहे, असं त्या बाओीने निरखून ती पुन्हा त्याच गोड चेष्टेच्या स्वरात हसली,

'लाजलात हाय ? कुणाचा अप्पाजीचा संकोच वाटतो होय तो विषय काढायला ? '

'हो असेच दिसते ! अप्पाजी हसले 'पर तुम्ही आपले आत जा नि मन- मोकळी काम माहिती हवी तुमच्या मैत्रिणीला जो काय निरोप द्यायचा घ्यायचा तो आमच्या ह्या अनसूयेला सांगा आपला जा ! तुमच्या प्रेमभावनांचा आम्हा सारख्या विरसलेल्या नि रूक्ष वृद्धापेक्षा आमच्या ह्या अनसूयेसारख्या गोडबोल्या, वत्सल नि वनवाळू स्त्रीचं हृदयच अधिक समरस होऊ शकेल हे अगदी खरं जा, अनसूया चहा करतेस ना प्रथम ?

त्या महानुभूतिशील वृद्धाने आपल्या सुनेला आत जायला अेक वरवरणी चहा करण्याच निमित्तही सुचवून दिले अनसूयेने पण ते समयज्ञपणे ताडून आत जाता जाता कटकबाबूला पाचारले,

'या ना कटकबाबू, आतच या अगे मी चहा करते तोवर बोलू या ! गोड गोड बातम्या कितीतरी मांगते या तुम्हाला तुमच्या हरवलेल्या भगिनीच्या ! या ना !'

बोलता बोलता तिने न्यून चिमुकल्या ओठांचे मुकूच किंचित् निटावळ, मोहनच्या अगरख्याच्या कॉलरची घडीच नावरून घातली, मग दोघा लेकराचे हात आपल्या दोन्ही हातात घेऊन ती आत चालली तिने 'या ना ! आतच या' असा पुन्हा अेकदा घराच्या दारात शिरताना मुद्दा दिलेल्या आमंत्रणासरशी आणि त्याला ओढून नेण्यासाठी मागाऱ्या आलेल्या मोहनने त्याच्या चिमुकल्या हातात कटकची बोटगाठी धरून ती नेटाने ओढण्यास आरंभिल्यानंतर कटक अुठला आणि जणू काय मोहनच्या बळान आपण आडले जात आहो, असं समाधान मोहनला देण्यासाठी पण खरोखर पाहता वरवर निमित्त करण्यासाठी 'अरे बाळ, आलो आलो ! मोठलीम बघ करशील मग्नी !' असे हसत मोहनसह आत गेला अप्पाजी पण ते पाहात मिस्किलपणे थोडेसे मनाशीच हसले आणि मग जवळ पडलेल्या 'साप्ताहिक टाअिम्स' ह्या अिंग्रजी पत्राचा अंक हाती घेऊन चाळीत बसले

कटक आत आल्यावर अनसूयाबाअींनी त्याला जी जी हवी ती ती माहिती सागता यअील तितकी रगाळपणे मागितली दुरावलेल्या, नव्हे नाहीशा झालेल्या प्रियजनाचा असा अनपेक्षितपणे पत्ता लागला असता प्रेमी हृदयाला त्याच वृत्त किती पुसू आणि किती न पुसू असं कम होअून जातं आणि अशा वेळी त्याच्या मधून मधून कटाळवाण्या होणाऱ्या जिज्ञासेचाही विरस न करता समाधानणे हें प्रेमी दूताचे कम आद्य कर्तव्य असत, त जाणण्याची सहृदयता अनसूयत होती तिला कटकन अेक महिन्यापूर्वी प्रथम विनविले हात की, 'ज्या स्त्रीकारागारावर ती स्त्रीजमादारीण हाती त्यात त्याची अेक बहीण आलेली असली पाहिजे त्याच्याच बरोबर तिलाही जन्मठेपेची शिक्षा झालेली होती, पण तिला हिंदुस्थानातच निराळ्या कारागृहात धाडल्यामुळे तिचे पुढे काय झाले, तीही त्याच्याप्रमाणेच काळ्या पाण्यावर धाडली गेली आहे की हिंदुस्थानच्याच कारागृहात ठेवली गेली आहे याचा कितीही शोध केला तरी त्याला काही अेक पत्ता लागलेला नव्हता तेव्हा तो पत्ता अनसूयने काढून द्यायचा शक्यतो यत्न करावा ' कटकने तिला ही विनंति केल्यापासून अनसूया त्या शोधात होती पण कटकन सांगितलेल्या 'कटकी' नावाच्या त्याच्या बहिणीसारखी कोणतीहि मुलगी त्या वेळी काळ्या पाण्याच्या स्त्रीकारागारात नव्हती, पूर्वीही आल्याचा सुगावा लागत नव्हता परतु ह्या महिन्यात जे 'चलान' आल, त्यात कटकी नावाची अेक तरुण मुलगी जन्मठेपेच्या

शिक्षेची, कंटकने दिग्दर्शविलेल्या विशीच्या आतील वयाची, रूपाची, जिच्या शिक्षावृत्तातील माहिती कंटकने दिलेल्या माहितीशी जुळते, अशी आली असल्याचें त्या अनसूया जमादारिणीच्या आठ-दहा दिवसापूर्वी लक्षात आलें होतें आणि तिने तें कंटकला सहा-सात दिवसापूर्वी कळविलें होतें. तिला प्रत्यक्ष भेटून तिची माहिती, शक्य तितकी तिच्याच तोंडून काढून घेण्याचें काम अनसूयेने तेव्हा अंगावर घेतलें होतें आणि त्याप्रमाणे संधि साधून 'कंटकी'ला भेटून तिने तिची कारागृहातील घाईत जितकी शक्य तितकी माहिती आज विचारून घेतली होती. तिचीच मार्ग-प्रतीक्षा अत्यंत उत्सुक व्याकुळतेने करीत असलेला कंटक त्याविषयी ठरल्याप्रमाणे अनसूयेकडून काही तरी आज नक्की कळेल ह्याच आशेने आज त्यांच्या घरी, मोठ्या साहसाने त्या भागातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा डोळा चुकवून आणि खालच्या चौकीदाराची मूठ दाबून स्वतः आला होता.

कारण कटक हा बंदिवानातला बाबू असला तरी बंदिवानच असल्याने त्या 'दाखलेवाल्या' स्वतंत्रांच्या गावात असे वेळी अवेळी येण्याजाण्याचा त्याला परवाना नव्हता आणि म्हणूनच संध्याकाळची नावेबंदी चौकीचौकीवर होण्याच्या आधीच त्याला निसटून परत जाण्याचीही घाईच झाली होती.

त्या घाईघाईत त्याने घरात जाताच अनसूयेला जितके प्रश्न जितक्या अध्ये मध्ये, जितक्या अंत्रमाने, काही उगीच पुन्हा पुन्हा, तर काही अर्धवटच विचारले होते की, त्याचा सुसंगत मथितार्थ त्याच्या ध्यानात यायला आणि त्याप्रमाणे त्याला त्या अनुरोधे जे काही निश्चित निरोप सांगायचे त्याच्या रूपरेखा ठरवायला सुद्धा संधि वा अवधान राहिलें नाही. चोरटें गुरू चोरट्या शेतात शिरलें असता जसें भराभर दिसेल त्या गवताचे, कडव्याचे, हिरवळीचे घास खुडून तोंडात कोंबून घेतें, तसे त्या थोडक्या वेळात विचारवेल किंवा ऐकवेल तितके तो विचारून आणि ऐकून घेतो, तोंच साडेपाचाचा ठोका पडला. परतण्याची ती उशिरातील उशिराची

काळ्या पाण्यावर गेलेल्या दंडित स्त्रियांचीही व्यवस्था अशीच पण त्यांची बढती मात्र लवकर होई वाम पुरुषासारखे कठीण नसे स्त्रीयदिगृहात प्रथम पाच-अेक वर्षे त्यांना बंद ठेवीत मग अेका विहारस्थानात त्यांना सुटीत हिंडण्याफिरण्यास जाता येअी तेथे ज्यांना लग्नाची अनुज्ञा मिळे त्या बंदिवान पुरुषानाही धाडण्यात येअी सवत पहाऱ्यात त्यां स्त्रीपुरुष बंदिवानांना त्या सुटीत अेकमेकांची ओळख-देख, प्रेमपरिचय करू देण्यात येअी हे विहारस्थळ म्हणजे अदमानच्या लंडनमधील 'हायिड पार्क, पुण्याचा उडगार्डन, त्या काळ्या पाण्यावरील पाण्याच प्रेमोद्यान!' तेथे होणाऱ्या प्रत्यक्ष परिचयानंतर जर कोणा स्त्रीपुरुषांच आपसात विवाह करण्याचे त्या दोघांच्याही संमतीने ठरलं तर ते योग्य की अयोग्य ते निरीक्षून सरकार ज्यांना संमति देअील यांची नोंदपद्धतीन लग्न लावण्यात येत आणि 'दाखला' मिळून ते जोडपे दासलेवाल्या स्वतंत्र गावी धाडून देण्यात यअी लग्नाला जातीपातींची अडचण मुळीच नसे घटस्फोटही ठराविक कारणासाठीं मिळे

काणी पुन्हा अपराध केला तर दाखला रद्द होअून त्या व्यक्तीला परत बंदीत पडाव लागे, रीतसर चौकशी होअून फाशीपर्यंत शिक्षाही मिळे हत्येचा प्रयत्न हाही मधाह अपराध अदमानातील बंदिवानांच्या प्रकरणी समजला जाअी अट्टड,अघोरी आणि अमानुष प्रवृत्तीच्या शतावधि जन्मठेप्यांना अशा अत्यंत कडक शिस्तींत ठेवल्यावाचून त्या बेटात जीवनसुरक्षितता, शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे अेकदरीत दुर्घट होते

ज्या परिस्थितीमुळे सुशील मनातही अपराध करणे अगतिक होते ती परिस्थिति पालटावी, शिक्षण, सत्संग, मनोविकास अित्यादिकांच्या जोपासणीने त्याची मनेंच समाजशील आणि सुसंस्कृत करावी, त्याच्यातील माणुसकी वाटवील अशी त्याच्या स्वभावाचीच सुधारणा करावी, त्याच्यातील माणुसकीचीच प्रगति व्हावी, हें अपराध्याना वागविण्यातले तिसरे अुद्दिष्ट असले पाहिजे)

अेकंदरीत पाहता अंदमानच्या अपराध्यांना वागविण्यासंबधी जे धोरण तीस चाळीस वर्षामागे आखले गेले होते, त्यात काटेकारपणे नसले तरी बऱ्याच प्रमाणात ह्या तिन्ही शास्त्रीय अुद्दिष्टांचे अेक अशास्त्रीय का होअीना, पण सहेतुक मिश्रण करण्यात आले होते, हें आम्ही वर वर्णिलेल्या काळचा पाण्यावरील दंडिताच्या त्या वेळच्या वगवारीवरून, वढत्याच्या क्रमावरून, सुधारणीय आणि दुःसुधारणीय अशा कसोटीप्रमाणे प्रत्येकी पात्रापात्रतेनुसार कडक वा लवचीक अशी विभिन्न वागणूक देण्याच्या धोरणावरून दिसून येअीलच

ज्या बंदिवानाचे दहाबारा वर्षांच्या कडक शिस्तीने, सक्त कामाने आणि कृतकर्माचे यथेष्ट प्रायश्चित्तही भोगल्याने शील सुधारलेसे वाटे, त्याना 'दाखला' देअून अंदमानातल्या अंदमानात स्वतंत्रपणे राहण्याची अनुज्ञा मिळाल्यावर त्याची गाव निराळी वसविण्यात आणि त्या सुधारलेल्याच्या गावात चांगल्या वागणुकीची बारा वर्षे अजून न भरलेल्या बंदिवानाना मोकळेपणी जाअूयेअू न देण्यातही अधिकाऱ्याचा हाच कटाक्ष असे की, अशा पृथक्करणाने त्या सुधारलेल्यांचे ह्या न सुधारलेल्या वक्रप्रकृति बंदिवानाच्या अुपद्रवापासून संरक्षण व्हाव आणि त्याच्या कुसंगतीने त्या दाखलेवाल्याचे किंवा त्याच्या तिथेच जन्मलेल्या नव्या पिढीच

त्याची योगायोगानेंच ओळख होऊन चागला घरोब्राही जो झाला तोही अत स्थ-पणेच होता आणि म्हणूनच आजही त्या वसतीत तेथील चौकीदाराच्या अतःस्थ फुशीनेच काय तो, तो नेहमीप्रमाणे चोरटी भेट घेण्यास जेव्हा गेला, तेव्हा ती भेट सध्याकाळी चौकीवर ये-जा बद करण्याच्या वेळेआधीच सपवून आणि अप्पाजीचा निरोप घेऊन असा त्या टेकडीवरून लपत छपत शेवटी बदिवानाना सुघडचा असलेल्या आणि त्याच्या रानतोडाओच्या तुकडीची ठराविक वाट असलेल्या त्या मार्गाला लागताच त्याचा जीव अेकदाचा खाली पडल्यासारखा झाला

कटक विनधोकपणे वाटेला लागल्यानतर त्याच्या मनात, अनसूयेच्या सोडून मालतीविषयी त्याला जी माहिती चार दिवसानी मिळाली, तिच्या विचाराचें चक्र चालू झाले; गेल्या पाच वर्षांचा सारा अितिहासही त्याच्या डोळ्यापुढे अुभा राहिला त्या दोन्ही विषयातच, त्या दिवशी अप्पाजीनी सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेतल्याची जी गोष्ट त्याला सागितली आणि तिच्या जाणिवेसरशी त्या कुटुबाविषयी त्याला जा अेक राष्ट्रीय आदर वाटू लागला होता, त्याचे विचारही घोळत होते त्याच्या अनुपगाने त्या कुटुबाशी त्या कटकचा परिचय कसा झाला आणि कसा वाढत गेला, त चरित्रही त्याच्या त्या विहारचक्रात गुफले जात होते आणि सगळ्यात महत्त्वाची जी चिंता, 'पुढे काय कराव ?' ती भविष्याची होअू घात-लेली घडामोड त्या, होअून गेलेल्या घडामोडीच्या स्मृतीना पुन पुन्हा मागे सारीत, 'माझा, माझा निकाल पहिल्याने कर ! ' असे वजावीत त्याच्यापुढे दत्त म्हणून अुभी ठाकत होती

धरपकड होताना जें धोरण ठरलें होतें, त्याप्रमाणे आपल्या ' मालती ' ह्या नात्यानें पूर्वीचें कोणतेंही वृत्त उघडकीस न आणता कंटकशी आपण वहीण आहों, आपल्याला अपहरणाऱ्या अेका दुष्टाचा वध करण्याच्या साहसापायी कंटकला आणि आपल्याला जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली, असेंच पूर्ववृत्त सांगितलें. शिक्षा झाल्यानंतर कंटकापासून वेगळें करून आपल्याला हिंदुस्थानात दुसऱ्याच अेका बंदिगृहात कोंबण्यात आलें, आणि तिथेच गेलीं पांच वर्षें आपण सडत, कुढत, रडत पडलेली होतों! कंटकचें काय झालें तें आपणास बरेच दिवस काही कळेना पण तो जन्मठेपीवर अंदमानात गेला, असा सुगावा बंदिवानांच्या तोंडून पुढे पुढे लागला. तेव्हापासून हिंदुस्थानातील त्या बंदिगृहांत अत्यंत हालअपेष्टांमध्ये दिवस काढण्यापेक्षा आपणांस अंदमानातील काळ्या पाण्यावरच धाडण्यात यावें, असें आपण सरकारपाशी सारखें धरणें धरलें आणि शेवटी त्याप्रमाणे आपलें चलान होऊन आपणांस काळ्या पाण्यावर धाडण्यात आलें! — असें आपलें शिक्षेनंतरचें पूर्ववृत्तही कंटकोनें अनसूयेला थोडक्यात सांगितलें.

मग त्या भेटीत कंटकी अनसूयेला म्हणाली,

'जमादारीणबाओ, माझ्या वयाला अजून विशी सुद्धा अुलटली नाही. पण जगातील अत्यंत असह्य यातनांचा जो भडिमार शंभर वर्षें जगणाऱ्यांच्या वाट्याला, महसा येत नाही तो माझ्या वाट्याला येअून चुकला. जितका छळ, जितकी विटंबना जितका जाच, जितकं दुःख मी आजवर सोसलं! आणि विशेष हें की, बाओ, मी देवासमक्ष सांगते, माझा स्वतःचा असा अेकच दोष काय तो जो घडला तो सोडला, तर असा माझा अनन्वित छळ ज्याच्यासाठी व्हावा असा दुसरा कोणताही अपराध स्वतः माझ्या हातून असा घडलेला नाहीं! आणि तो जो माझ्यातील माझा असा अेकच दोष तो म्हणजे हें मेलें माझं रूप! मी जिथे जातें तिथे हें नडतं! ह्या रूपापायी मी भ्रातृगृहातून बंदिगृहात पडलें, ह्या रूपापायीं बंदिगृहातही मी ज्यांच्या हातात पडलें त्यांनी माझी विटंबना केली, ज्यांच्या हातात पडलें नाहीं त्यांनी म्हणूनच माझा छळ केला! बाओ, आता हें जीवनच मला नकोसं झालं आहे! हिंदुस्थानातल्या बंदिगृहातच मी अेकदा जीव देण्याचा प्रयत्न केला; पण तो फसून मला अुलट सहा महिने हातकडी नि कोठडीबंदीची शिक्षा झाली. छळापासून

या न्यायाधीशाचे शब्द अमृताच्या तुषाराप्रमाणे माझ्या मनातील कोमल अशा स्त्रीय लालसेला पुन्हा पुन्हा अंकुरवीत !

' अितक्यात मला कळल की, कटकही अंदमानातच आहे ! आत्मघाताच्या आधी अेकदा तरी त्याची भेट व्हावी, ह्या आतुरतेने मी हरप्रयत्न करून काळचा पाण्यावर आले ! पण अिथे पाहते तों ह्या आमळ घाणीतच मला अजून वर्षानुवर्ष खितपत पडाव लागणार ! छे, छे ! बाओ, मी आता अेक दिवस देखील अिथे तशी सडत पडू अिच्छीत नाही ! ह्या देहाचा मला वीट आला आहे तुम्ही कटकची चिठ्ठीच तेवढी आणलीत म्हणून तुमच्यावर पुन्हा अेकदा विश्वासते ठोकडो दिखाअू आपले म्हणविणाऱ्यांनी विश्वासघात करून मला अितक्या वेळा फसविल आहे की, तुम्ही मला फसविणार नाही अस काही मला सांगता येत नाही ! रागावू नका ! मी तुम्हांला खोट म्हणत नाही, माझ्या दैवाला म्हणते पण तरीही तुमच्या माडीवर मी पुन्हा माझी मान देते कापाल ? कापा ! आओ मानते मी तुम्हाला, पाया पडते तुमच्या, मला तुम्ही फसवू नका ! नाही तर कटकयावच्या नावाने मी मागत असलेल हुद्गत विश्वासघाताने सरकारी अधि-

बंदिगृहात हिंदुस्थानातून आलेली नाही, असेच त्याला कळले होते जेव्हा अनसूयाबाईला त्याने ती माहिती सहा-सात महिन्यापूर्वी प्रथम विचारली, तेव्हा ही वटकी त्या स्त्रीबंदिगृहात आलेली नाही, हेच नक्की कळल होतें त्यायोगे मालतीला जन्मठेपची शिक्षा झाल्यानतर तिचे काय झाले, ह्याची चिंता त्याला सारखी व्याकुळवीत होती तिची आठवण झाली की त्याला अन्न गोड लागेनासे होई ती त्याला पूर्वी प्रत्यक्ष भेटत असे, तेव्हा देखील तिच्या स्पर्शासाठी तो जितका रोमाचित होत नसे अितका आता स्पर्शाच्या नुसत्या स्मृतीसरशी तो रोमांचित होअी-अन्न मिळतें तेव्हा ते लागते त्याहून ते जेव्हा मिळेनासे होते तेव्हा त्याच्या स्मृती तच ते शतपटीनी अधिक गोड लागते ! पुन्हा आताशा त्याच्या मनात मालतीच्या त्या स्पर्शाची आठवण येताच पूर्वीप्रमाणे नुसत्या स्नेहाच्या भावनाच जागत नसून अुपभोगाच्या भावना अुद्दीपू लागत 'ती प्रत्यक्ष माझ्यापाशी असताना मी तिचं आलिंगन घ्यायला कसा धजलो नाही, कोण जाणे !' ह्याचच त्याला राहून राहून वाअीट वाटू लागले होते शेवटच्या रात्री त्या तिला छळणाऱ्या मुस्लिम गुडाला ठार केल्यानतर जेव्हा त्या भयकर साहसाच्या परिणामापासून बचावले जाण्यासाठी तो विशन त्या मालतीसह त्या देवळात भ॰ काळोखात जाअून लपला होता, त्या रात्री तर झोपेतून भयाने थरथरत ती दचकून अुठली, आपण होअून त्याच्या गळी पडली आणि 'माझ्या सोबतीस मला घेअून नीज ये' असे आपण होअून त्याला पाचारून, त्याला लगटून निजली, त्या वेळची त्यां प्रत्येक हालचालीची आठवण नि आठवण आताशी तो रात्री अेकान्ती बसता त्याला वारवार व्हावी-मालती॰ ॰ वेसाच्या बटा, ती त्याच्या छातीशी बिलगून निजली असता, त्या रात्री त्याच्या गालावर जशा रुळत अगदी तशा पुन्हा जणू काय त्याच्या मुखावर आणि गालावर रुळत आहेत, असे त्याला भासे ! त्याचे सारे अतःकरण कामव्यथित होअून थरारे, पश्चात्तापाने तळमळू लागे की, 'त्या रात्री तरी निदान मी नुसत्या सयमाच्या नि म्याड सकोचाच्या आहारी अुगीचका गेलो ! अमृताचा पेला अगदी ओठाशी धरला, पण पिण्याचं तेवढच विसरलो ! तिच्या सगसुखाला जन्माचा

धरपकड होताना जे धोरण ठरले होते, त्याप्रमाणे आपल्या 'मालती' ह्या नात्याने पूर्वीचे कोणतेही वृत्त अुघडकीस न आणता कटकची आपण यहीण आहो, आपल्याला अपहरणाऱ्या अेका दुष्टाचा वध करण्याच्या साहसापायी कटकला आणि आपल्याला जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली, असेच पूर्ववृत्त सांगितलें. शिक्षा झाल्यानंतर कटकापासून वेगळे करून आपल्याला हिंदुस्थानात दुसऱ्याच अेका बंदिगृहात कोंवण्यात आले आणि तिथेच गेली पाच वर्षे आपण सडत, कुढत, रडत पडलेलो होतो! कटकचे काय झाले ते आपणास वरेच दिवस काही कळेना पण तो जन्मठेपीवर अंदमानात गेला, असा सुगावा बंदिवानांच्या तोंडून पुढे पुढे लागला तेव्हापासून हिंदुस्थानातील त्या बंदिगृहात अत्यंत हालअपेष्टांमध्ये दिवस काढण्यापेक्षा आपणास अंदमानातील काळ्या पाण्यावरच धाडण्यात यावे, असे आपण सरकारपाशी सारखे धरणे धरले आणि शेवटी त्याप्रमाणे आपले चलान होअून आपणास काळ्या पाण्यावर धाडण्यात आले! — असे आपले शिक्षेनंतरचे पूर्ववृत्तही कटकीने अनसूयेला थोडक्यात सांगितले.

मग त्या भेटीत कटकी अनसूयेला म्हणाली,

'जमादारीणबाओ, माझ्या वयाला अजून विशी सुद्धा अुलटली नाही पण जगातील अत्यंत असह्य यातनांचा जो भडिमार शंभर वर्षे जगणाऱ्याच्या वाट्याला सहसा येत नाही तो माझ्या वाट्याला येअून चुकला! अितका छळ अितकी विटंबना अितका जाच, अितके दुःख मी आजवर सोसले! आणि विशेष हे की, बाओ, मी देवासन्मुख सांगते, माझा स्वतःचा असा अेकच दोष काय तो जो घडला तो सोडला, तर असा माझा अनन्वित छळ ज्याच्यासाठी व्हावा असा दुसरा कोणताही अपराध स्वतः माझ्या हातून असा घडलेला नाही! आणि तो जो माझ्यातील माझा असा अेकच दोष तो म्हणजे हे मेले माझे रूप! मी जिथे जाते तिथे हे नडते! ह्या रूपापायी मी भ्रातृगृहातून बंदिगृहात पडले ह्या रूपापायी बंदिगृहातही मी ज्याच्या हातात पडले त्यांनी माझी विटंबना केली, ज्यांच्या हातात पडले नाही त्यांनी म्हणूनच माझा छळ केला! बाओ, आता हे जीवनच मला नकोसे झाले आहे!

त्या न्यायाधीशाचे शब्द अमृताच्या तुषाराप्रमाणे माझ्या मनातील कोमल अश स्नीय लालसेला पुन्हा पुन्हा अंकुरवीत !

' अितक्यात मला कुळल की कटकही अंदमानातच आहे ! आत्मघाताच्या आधी अेकदा तरी त्याची भेट व्हावी, ह्या आतुरतेने मी हरप्रयत्न करून काळ्या पाण्यावर आले ! पण अिथे पाहते ता ह्या आगळ घाणीतच मला अजून वर्षानुवर्षे खितपत पडाव लागणार ! छे छे ! वाअी मी आता अेक दिवस देखील अिथे तशी राडत पडू अिच्छीत नाही ! ह्या देहाचा मला वीट आला आहे तुम्ही कटकची चिठ्ठीच तेवढी आणलीत म्हणून तुमच्यावर पुन्हा अेकदा विश्वासते टोकडो दिखाअू आपले म्हणविणाऱ्यानी विश्वासघात करून मला अितक्या वेळा फसविल आहे की, तुम्ही मला फसविणार नाही असं काही मला सांगता येत नाही ! रागावू नका ! मी तुम्हांला खोटं म्हणत नाही माझ्या दैवाला म्हणते पण तरीही तुमच्या माडीवर मी पुन्हा माझी मान देत आहे ? कापा ! आज मानते मी तुम्हाला पाया पडते तुमच्या, मला तुम्ही फसवू नका ! नाही तर कटकबाबच्या नावाने मी मागत असलेल हृदगत विश्वासघाताने सरकारी अधिकाऱ्यानाच कळवायच, माझ्यावर नवच संकट कोसळायच ! नका ना भीति

कटकच्या मनातील डोळ्यापुढे त्या राक्षसिणींनी तिच्या ताडात फाडफाड मारल्यामुळे धामधाम रडत, सतापाने कावत, निरुपायाने कष्टत असलेली ती मालती अगदी वाट अडवून उभी राहावी; तशी उभी राहिली! करुणेने कासावीस झालेल्या त्या कटकच्या डोळ्यातून आसवे टपटप गळली त्याची दृष्टि बाष्पधूसर झाली! पण तरीही त्याची पाउले सरळपणे ती वाट झपाझप काटीत चालली होती पुढे!

ह्या सर्व करुण वृत्तान्ताच्या दुःखद आठवणीने भारावलेल्या त्याच्या चित्तात पाणावलेल्या त्याच्या त्या बाष्पाकुल दृष्टीपुढे पुढचा बेत असा काही जुळून आलाच नाही पुढचा निश्चय मात्र ठरलेलाच होता वाटेल ते झाले तरी आता आपली नि मालनीची ह्या बदिवासातून सुटका करायचीच तिचा आत्मघात टाळायचाच आयुष्यातले दोन दिवस का होईनात, तेच दोन दिवस त्या साहसापायी आयुष्याचे शेवटचे ठरले तरी, मरायच्या आधी दोन दिवस का होईना, पण मालतीच्या गाढ आलिंगनात प्रीतीच्या गाढ गुगीतील स्वर्गसुखाला उपभोगायचेच उपभोगायचे! तिला सुखी करायचे, स्वतः सुखी व्हायचे!!

अितक्यात विचाराच्या अशा असमत कल्लोळात अेखादी दिसण्यात अगदी क्षुल्लक दिसणारी अडचण अकस्मात सुचून मोठमोठ्या मनोरथाची धाव जशी अेकदम थबकविते, ल्हान पेराअेवढा विंचू अेखाद्या महारथी वीराला देखील जरा झटकन् विव्हळायला लावतो, तशी अेक शका कटकच्या त्या स्वर्गसुखाच्या भराला अेकदम नांगी मारून गेली! 'गाढ आलिंगनात तिला सुखी करायचं, दोन दिवस तरी तिच्या सगतीच सुख उपभोगायच!' ह्या रगात त्याचे मन रगले न रगले

नि सुरुचि आहेच आहे ! तिच्या संगाच सुख नसल तरी सोबतीचे सुख तरी मला दुष्प्राप्य होणार नाही ! त तरी ती होऊनच वाछीत आहे हें नि संशय !'

ह्या विविध भावभावनाच्या कल्लोळात त्याचे मन गुरफटून गेले आहे तोंच त्याच्या नत्रानी, जणू काय अेखाद्या पहारेकऱ्याने हाल्वून जागवावे तस त्याच्या मनाला जागविल, 'सावध ! ती पाहा बदिवानाची चाळ दिसू लागली बघ ! काय करायच हें ठरविण्यातच वाट सपली ! काय करायच त्यांची वाट काय ?'

तस म्हटल असता सारा जन्म काळ्या पाण्याच्या बदिवासाच्या घाणीत कुजत पडावयाच नाही, सधि साधताच बदीच्या बड्या तोडून निसटायचेच, हा निश्चय किशनचा आजचाच काही होता अस नाही ! काळ्या पाण्यावर यताच त्याने तो निश्चय केला होता रफिअुद्दिनसारख्या अघोरी माणसाला आपल्या हाडवराची ओळख न दता त्याच्या अुद्देशाने किशनन जवळ केल होतें त्याच्याशी गेल्या पाच वर्षांत काळ्या पाण्यावरही त्याच बताची त्याने गुप्तपणे अनेकवार बरीच चर्चाही केली होती आणि त्या चर्चेच्या अनुरोधेच त्याने लाकुडतोडाअीच्या कामातच जी आपली नमणूक करून घेतली ती करून घेतली होता अितकच नव्हे तर त्या लाकूड तोडाअीच्या कामावरील शेसवाशे बदिवानांचा ता मुख्य बदिजांबू हातोच त्याने हस्त परहस्त खटपट करून युक्तीने रफिअुद्दिनलाही त्या कामावरील बदिवानातच आपल्या हाताखाली भरती करून घेतले होत परतु त्याला माल्तीचा काहीच सुगावा लागना, ह्यासाठी त्या साहसाविषयी त्याने अगदा अुचल अशी घेतली नव्हती ती त्याच्या मनान जी आज घेतली, ता मात्र माल्तीच्या निवाणीच्या निरोशाची तिच्या दुर्दशेच्या आणि आत्महत्यच्या बताची अत्यंत चिंताजनक बातमी अेकल्या

मनातच उच्चारलेल्या त्या नावासरशी त्याने खमकन् आपली जीभ चावली! मघापासून तो आपल्या मनातल्या मनात मालतीविषयीच्या आठवणी काढीत असता मालती हेच ते तिचे प्रेमळ नाव तो योजीत आला होता. कटकी हें नाव योजताना त्याच्या मनातील त्या मालती ह्या नावानेच काय ते मुळापासून संभवलेले, संबद्धलेले, प्रेमळ भाव काही केल्या जागून उठत नसत. त्यामुळे तो मनातल्या मनात बोलत होता तोवर तिला तो मालतीच म्हणत आला होता. पण मनाच्या काठोकाठ भरून राहिलेले ते नाव जर का ओठावर आले तर आपले आणि तिचे आजवर छपवून ठेवलेले अज्ञातवासातील सारें गुपित फुटायचें, रफिउद्दिनचे जुनें हाडवैर पटायचें, तिच्या आशेचा, पहिल्या आपल्या खटल्याचा, सारा संबंध उघड व्हायचा! नसतीं विघ्नें दत्त म्हणून उभी रहायची! पुन्हा विसर पडू नये म्हणून तो स्वतःशी पुटपुटत अगदी घोकून चालला, 'मी कटक! कटक! आणि ती मालती नव्हे-

औषधपाणी, बंदिवानांतल्या बंदिवानांत अधिक सोय, चोरून मारून थोडी दुधाची जास्त धार, साखरेची पुडी, तंबाखूची चिमटी देखील अधिकाऱ्याचा डोळा चुकवून पुरविली होती. रफिऊद्दिनला परत कोलूच्याच कामावर धाडण्याचा दिवस शक्य तो लांबवावा म्हणून 'सक्त कामाला अजून अयोग्य' असा अभिप्राय डॉक्टरकडून कंटकनेच आर्जव करून देवविला होता. रफिऊद्दिनला गिऱ्यांचा अुबारा नाहीसा झालेला, फटक्यांची त्याने आता चांगलीच धास्ती खाल्लेली, त्यामुळे तो पुढे पुढे दिलेले सक्त हस्तश्रम मुकाट्याने करीत राहिला. कंटक जसजसा वर चढत गेला, तसतसा रफिऊद्दिन त्याचा अधिकाधिक ओशाळा बनत चालला, त्याची पायधरणी करीत चालला. त्याचा आपला काही अेक लागाबांधा नाही असे कंटक अर्थात वरवर, अधिकाऱ्यांना संशय येअू नये म्हणून दाखवीतच होता. रफिऊद्दिननेही तसेच करावे म्हणून ठरले होते. पण आतून रफिऊद्दिनला सारे साहाय्य कंटकच करीत होता; म्हणूनच रफिऊद्दिनचे दिवस नीट गेले आणि शेवटी तीन वर्षांच्या आतच त्याला कक्षकारागृहातून सोडून बाहेरच्या मोकळ्या चाळीतील बंदिवानांच्या कामावर धाडण्यात आले. नंतर कंटकची आणखी बढती होअून तो लाकूड-तोडाओचा मुख्य बंदिवान् होताच त्याने आग्रहाने सुरतीने रफिऊद्दिनचीही भरती त्या कठीण कामाला लागणाऱ्या घट्टाकट्टया श्रमिकात करून घेतली. कंटकच्या आश्रयावाचून आपले हाल कुत्रे देखील खाते ना, हे रफिऊद्दिनला पूर्णपणे माहीत होते. त्यामुळे काळ्या पाण्यावर येताच कंटकला-त्याला-वागले वागविले जावें, त्याचें रफिऊद्दिनच्या दुष्ट हृदयाला जें वैषम्य वाटे तें जाअून आता अुलट तो सदासर्वदा मनापासून प्रार्थू लागला, 'दुवा' करू लागला की, 'कंटकबाबची बदती व

शेपटीच्या खाली गुलाबी रंगाच्या मऊ मऊ पिसाचे अेक चिमुकले सुरेख फूल असते. त्या पाखराचा थवा त्या खोऱ्याच्या गोड गोड फाकाना चोचून चोचून मिटक्या मारण्यात गुग झाला की त्याच्या आनंदात अुभारलेल्या त्या शेपटीच्या खालची ती रंगीत पिसाची वर्तुळे, गुलाबाची चिमुकली फुलेच फुले अगणभर विखरून द्यावी अशी शोभू लागत त्याची मोहनला आणि अुपेला मोठी गमत वाटे

अप्पा देखील त्या बुलबुलाची गमत पाहात असता असावधपणे त्यानी त्याचा दुसरा पाय पटकन सरळ केला आणि त्यात अेकदम कळ अुठली 'आओ ग!' म्हणून ते किंचित् ओरडले आणि कण्हू लागले

'अुपे, अग अप्पा कण्हताहेत!' धावऱ्या धावऱ्या मोहन आणि अुपा अगणातून धावत अप्पाच्या खोलीत आली

'क्या हुआ अप्पाजी?' गोरेमोर तोड करून अुपेने हिंदीत पुसले कारण ती मुलं मराठीप्रमाणेच, किंबहुना मराठीहूनही हिंदीतच अधिक बोलत असत मराठी वाचकासाठी म्हणून त्याचे सार बोलणे मराठीतच सागावे लागतें अदमानमध्ये वसलेल्या मराठी, बंगाली, मद्रासी, पंजाबी सर्व मातापित्याच्या पोटी अुपजलेली मुलं हिंदीतच बोलू लागतात तीच तिकडच्या मुलाची खरी मातृभाषा असते आपापल्या प्रातिक भाषा जे काही आओबाप हौशीने म्हणून मुलाना बोलायला शिकवितात तितक्यानाच काय ती, ती यते

'काठे कळ आली माझ्या अप्पाना? मी चेपू? बघा तर खर आता बर वाटेल!' अुपेने आग्रह केला, मोहनने गळ घातली अप्पानी अनुमोदन देताच मोहन त्याचे खादे चेपू लागला आणि दुखल्या पायाचे पाअुल अुपा दाबू लागली अप्पा खिडकीतून बाहेर टेकडीकडे पाहात राहिले बटकची वाट पाहता पाहता त्याला काय सागायचे त्या विचारात ते गुगले

तीन मिनिटे चार मिनिटे, पाच मिनिटे!—अुपा तिच्या कोवळ्या चिमुकल्या हातानी देववेल तितक बळ देअून पाय चेपीतच होती पण अप्पाच लक्ष विचारात गुग! ते 'पुर' म्हणायला विसरले अुपेचे हात दुखून आले पुरे बर बाळ' अस कौतुकाने अप्पानी म्हणाव आणि मग तिने काम पुरते केल्याच्या समाधानाने चेपणे बद कराव अशी तिची हौस, पण तिचे हात थकत आले तरी अप्पा पुरे म्हणेनात आपणहोअून थकले अस म्हणून चेपण माडाव तर मोहन हसणार! तें तिच्या जिवावर आले अधिक चेपण पण जिवावर आल थकता थकता ती रुसली, रुसता रुसता चिडली आणि शेवटी अप्पाच्या पाअुलावरच तो राग काढीत, तिने दोन चार चापट्या मारल्या आणि रडायला आरभ केला!

'माझे हात तुटून गले तरी तुम्ही काही पुर म्हणून म्हणत नाही!'

त्या चापट्यासरशी आणि रडण्यासरशी अप्पा पण शुद्धीवर आले, हसले आणि कौतुकाने अुपेला कुरवाळीत समजावू लागले,

गौरव वाटतो ! आपल्याला किंचित् तरी सुखाने मरण यावं, असं कोणतंही कृत्य शक्य असतं तर मी केलंच असतं. पण मी स्वतःच आता सतीचं वाण घेऊन उभा! ह्या काळ्या पाण्याच्या भीषण काळपाशांना तोडून, निसटून जाण्याचा जिवावरचा खेळ मी करणार ! त्यात मरेन की जगेन कुणी सांगावं !'

'मी सांगतो कटक, त्या खेळात मरण हेच निश्चित ! यशाचा संभव अत्यंत तुरळक, अपवाद ! आजवर शेकडो मारले गेले त्या साहसात, बुडाले समुद्रात ! गेल्या पन्नास वर्षांत पन्नासजण देखील काळ्या पाण्यावरून पळून जाऊन देशाला पोचल्याचं नि तिथे नांदल्याचं मला आठवत नाही !'

'पण तरीही त्या पन्नासातच एकावन्नाव्याची भर मी टाकणार ! नाही तर मृत्यूची वाट चोखाळणार ! हे पहा अप्पाजी, ह्या काळ्या पाण्यावरील करट्या, दुराचारी नि असह्य गाजणुकीच्या क्षुद्र जगतात असं जन्मभर जगण्यात तरी काय राम आहे वर ? व्यक्तीचा विकास नाही भावनेची भरारी नाही, माणुसकीला मान नाही, कुण्या उच्च नि भव्य ध्येयासाठी वा परोपकारापायी देह झिजवायचही

पण ते प्रयत्न अगदी भलत्याच दिशेने करण्यात येत आहेत हें पाहा, कटव, कोणत्याही देशात अत्यंत अुद्दंड नि समाजाला सवतोपरी अुपद्रवी असा चोर, दरोडेखोर, हत्यारी, ह्यांचा अेक वर्ग असणारच असा समाजशत्रु झालेला जो वर्ग हिंदुस्थानात असेल, त्याला नीति नि निर्वंध ह्यांच्या मर्यादा अुल्लंघिणे अशक्य करून टाकण्यासाठी शक्तीने नि बळाने त्याचा निग्रह केलाच पाहिजे फाशी, जन्मठेप नि फटक्यांसारख्या ज्या शारीरिक शिक्षा, तसल्या अुग्र दंडावाचून त्या अुद्दंडांना केव्हाही नि कसलाही दरारा वाटत नाही तो दरारा नि कडक शिस्त ह्यांच्याच पेचात ते पकडलेले नि जखडलेले राहिले, तरच निर्वंधशील नि समाजशील नागरिकांचा त्यांच्या अुपद्रवापासून बचाव करता यतो समाजात शांतता नि सुव्यवस्था नांदू शकते तव्हा सहस्रावधि दंडितांना अशा काळ्या पाण्यासारख्या वसाहतीत डांबून टाकणंच राष्ट्राच्या हिताचं असतं नाहीतर त्यांना ठेवणार कुठे ?'

दंशातल्या देशातच बंदिगृहं नाहीत की काय ? त्यात त्या जन्मठेप्यांना जन्मभर डांबून टाका ह्या काळ्या पाण्यासारख्या पापभूमीत नि अशा अत्यंत छळक परिस्थितीत त्यांना जिवंत पुरून टाकणं ही निर्दयता तर आहेच आहे पण राष्ट्रीय हितही त्यात विशेष काही साधत असंही नाही ! तुम्हाआम्हाला ह्या नरकभूमीत ज्या यातना नि जे जीवन असह्य वाटतं, तसं आमच्यासह असणाऱ्या ह्या सर्व जन्मठेप्यांना वाटत नसेल काय ? ज्या दयेची अपेक्षा आम्ही करतो, तिचीच ते अत्याचारी असले तरी तेही करतात !'

'कटकवादू तुमच्या अुथळ दयेचाच प्रश्न घेतला तर दंडितांना दंडच न करता मोकाट सोडणं, हीच खरी दया ठरेल ! तुम्हाला नि मला देशातल्या बंदि-गृहात राहणं तरी आवडतं का ? जन्मठेप तर राहोच, पण अेक दिवसही बंदिगृहात काढून घ्यायला कोण सिद्ध होअील ? मग काय अुथळ दयेसाठी समाजाला भयंकर अुपद्रव देण्यावरच आपली अुपजीविका व चैन चालविणाऱ्या अशा अुग्रप्रवृत्ति अपराध्यांना मोकाट सोडायचं ? पुन्हा त्या हिंस्र, हत्यारी, बलात्कारी नि अुपद्रवी अशा मूठभर नरश्वापदांच्या दयेसाठी बंदिगृहच सताड अुघडी करावं तर ज्या लक्षावधि सच्छील, पापभीरु नि निरागस मनुष्यांना त्यांच्या अुपद्रवाच्या जबड्यात तुम्ही ढकलाल, त्यांची दया नको का यायला ? चार अत्याचाऱ्यांवर दया करण्या-साठी निरपराध अशा लक्षावधि समाजावर ते अत्याचार होअू देणं ही निर्दयता लक्षपटींनी क्रूर नव्हे काय ? तेव्हा दयेच्या दृष्टीनं देखील लक्षावधि निरपराध्यांना अुपद्रवापासून बचावण्यासाठी अपरिहार्यपणे जर चार अुपद्रवी अपराध्यांना निर्दयतेने निग्रहावं लागलं तर ती अल्प निर्दयताच अेकंदरीनं महनीय दया ठरते ! अपराधविनाशाचं वा दंडविनाशाचंही मूलभूत तत्त्व नि समर्थनही हेंच !'

'त्यात नवल नाही पण देशातील बंदिगृहात '

'तेच सागतो अस पाहा कटक्दाबू, देशातील वदिगृहात जन्मठेप्याना डाबून टाकल तरच त्याना अधिक निदयतेन वागवल्यासारख होत नाही का ? त्याना चार भितीच्या आत जन्मभर कुजत पडाव लागल तितक्या स्त्रीपुरुषाची, प्रेमाची, मोकळपणाची, सततीची सारी भूक मारुन मानसिक अुपासमारीत, तळमळ करीत त्याना मराव लागेल हा मानसिक अत्याचार नव्हे काय ? पण जर त्याना ह्या काळ्या पाण्यासारख्या अेखाद्या स्वतत्र वसाहतीत त्यांच्या क्षुद्र प्रवृत्तीला माणसाळविण्याअितक्या कठोर निर्बंधात रावबून घेतल आणि त्यातल्या त्यात जी स्वतत्रता त्याना देता येअील तितकी दिली, तर त्याना कौटुंबिक नि वैयक्तिक अस अधिक सुख भोगता येईल आणि देशातील सच्छील समाजाला त्या दंडिताना भोगू दिलेल्या स्वतत्रतेपासून रजमात्र अुपद्रव होण्याचा समवही मुळीच अुरत नाही ह्या काळ्या पाण्यावर आज त सहस्रावधि क्षुद्र नि अुग्र लोकही पाहा कसे माक्ळेपणी हिडू शकतात स्वत च्या रुचीप्रमाणे खाअूपिअू शकतात घरदार शेतीवाडी करु शकतात त्याच्या प्रेमळ वत्सल कामुक भावनाचाही जन्मभर कोडमारा न होता त्याना विवाहसुख भोगता यत, मागच्या अेका अपराधापायी त्याच्या साऱ्या जन्माचा नि त्याचा सत्यनाश न होता सुधारल जाण्याची नि सयमशील जीवन स्थापायची सधि पुन पुन मिळत राहते

'हिंदुस्तानातल्या हिंदुस्थानात अेका कारागाराच्या चार भितीत त्याना डाबून टाकून जिवनपणी थडग्यात पुराव तस ठेवण ही दया का काळ्या पाण्यासारख्या वसाहतात त्याना कठोर निर्बंधाच्या कचीतच पण माणसाळवून माणुसकीच जीवनाचा आनद काही तरी अुपभागू देण हा खरी दया ! काळ्या पाण्यावर आल्यानतर जे सुधारतात नि 'बाळलेवाले' हाअून त्याच्या सुसरोळानी गजबजलेल्या घरात नवा जन्म झाल्यासारखे सुखान नादतात असे शेकडो जन्मठेप बदिवान आज अदमनात आहत त्याना ' हिंदुस्थानातील कारागृहातच जर जन्मभर डाबून ठेवत असत तर बर झाल असत का ?' अस विचारा म्हणजे ते त्या भयकर कल्पनेसरशी चरक भितात नि ' आपण काळ्या पाण्यावर धाडले गेलो तच बर -

'पण त्याहीहून ह्या अंदमानाच्या वसाहतींना तर राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आणखी एक विशेष आहे तो हा की, हें महत्त्वाचें बेट जरी आज अतिशय मनुष्यप्रतिकूल होऊन पडलेलें आहे आणि जें वसविण्यासाठी म्हणूनच काय ते हिंदुस्थानच्या कोठल्याही राजवटींत सहस्रावधि मनुष्य नि कोट्यवधि रुपये देऊन वेळोवेळी केव्हांही खर्च पडलेले नसत, तें हें अंदमानचें महत्त्वाचें बेट, काळ्या पाण्यावर केवळ मरायला म्हणून धाडलेल्या त्या पतिताच्या कठोर परिश्रमांनी आज असें फळाफुलांनी डवरलेलें, धान्यांनी समृद्ध, सुखरूप, सुपजाऊ नि मनुष्यवसतीने गजबजलेलें होऊन वसलें आहे. वसाहतींना मिळविण्यासाठी राष्ट्रांना युद्धें करावीं लागतात, पराक्रम करावे लागतात. पण आपल्या राष्ट्राला ही एक नवी वसाहत केवळ आपल्या परिश्रमानें संपादून ह्या पतित नि परित्यक्त बंदिवान वर्गानें फुकटावारी मिळवून दिली आहे हें ऐसें अर्थी खरें नाही का? जर हें म्हणणें दंडित हिंदुस्थानांतील बंदिगृहांतूनच जन्मभर काढलें तर त्यांच्या परिश्रमाचा माहिमाचा, बुद्धीचा जितका उपयोग नि जितका लाभ आपल्या राष्ट्राला केव्हाच करून घेतां येतां ना! तुम्हांला हें मागणें नकोच की, ह्या दंडितवर्गांत कितीएक लोक मूळचे अत्यंत साहसी धाडसी, कर्तृत्ववान् नि काटक असेच असतात!'

'ह्यांत काय शंका? समाजाला उपद्रव देणाऱ्या दुष्ट कामांत त्यांच्या त्या प्रवृत्तीचा दुरुपयोग झाला नसता तर तेच त्यांचें धाडस, काटकपणा नि शौर्य वीराला शोभेल असेंच. अशाच उद्दंड अपराध्यांची सैन्यांत भरती करून सैनिक-शिस्तींत त्यांची तीच उद्दंडता राबवून विख्यात सेनापतींनी मोठमोठे विजय मिळविले आहेत, स्थितीत राष्ट्रांनी आपल्या स्वातंत्र्यसंग्रामांना लढाया मारल्या आहेत! फार काय, पेंढाऱ्यांच्या अमरखान प्रभृति धडधडीत दरोडेखोर असणाऱ्या पुढाऱ्यांनाच टाकसारखी संस्थानेंही स्थापलेली आहेतच की नाही?'

आहेतच! कटकटवाद तेव्हां राष्ट्रांत असतांना उपद्रवी ठरलेल्या ह्या दंडितांच्या त्या साऱ्या गुणांना नि अवगुणांनाही कडक निर्बंधाच्या, सक्तीच्या नि भयाच्या दाबाखालीं राबवून घेण्यासाठीं अशा एखाद्या काळ्या पाण्यावर धाडणेंच इष्ट. जे परिश्रम ते आपण होऊन राष्ट्रासाठीं करत ना, ते त्यांच्याकडून कठोर सक्तीनें करवून घेतां येतात आणि त्यांच्या जीवनाचा राष्ट्रीय धन, सत्ता नि शांति वाढविण्याकडे उपयोग करून घेतां येतो. ह्यासाठीं ही अंदमानची बंदिवान वसाहत राष्ट्रीय दृष्ट्या फारच उपयोगी आहे. तींत सुधारणा शक्य त्या त्या करा. पण अदूरदर्शी धोरण नि अपात्री दयापायीं ती वसाहत केव्हांही बंद पाडतां कामा नये. पुन्हा असें पाहा की अशा काळ्या पाण्याच्या वसाहतींवर न धाडतां त्या सहस्रावधि दंडितांना जर हिंदुस्थानातल्या बंदिगृहांतूनच स्त्रीपुरुष निरनिराळ्या कोठडयांच्या पिंजऱ्यांतच जन्मभर कोंडून टाकूं लागलें तर त्यांच्या तारुण्याची माती करणारा तो निर्दय कोंडमारा त्यांना किती असह्य होईल नि राष्ट्रालाही किती

तोटयाचा ! कारण त्यामुळे त्या सहस्रावधि स्त्रीपुरुषांच्या संततीनाही राष्ट्र मुकेल! राष्ट्राचे संख्याबळ घटेल. त्यापेक्षा काळ्या पाण्यासारख्या स्वतंत्र नि नव्या वसाहतीत त्या दंडित स्त्रीपुरुषांना विवाहित जीवन अुपभोगायची संधि दिली तर प्रेमाच्या नि वात्सल्याच्या कोमल भावनांनी त्यांची स्वतःची माणुसकीही विकसेल नि त्यांची संतति ह्या वसाहतीची भरभराट करून आपल्या राष्ट्राला अेक नवा प्रदेश जिंकून जोडावा, तसा मिळवून देअू शकेल ! आजच पाहा ना, अेक नवा प्रदेशच नव्हे तर ह्या अंदमानात आपल्या हिंदुसंस्कृतीचं अेक नव जानपदही भरभराटत चालले आहे !'

'पण अप्पाजी, पापी, अपराधी नि दुष्ट असे जे दंडित असतात, त्यांच्या संततीतही ते ते अत्याचारी वा दुराचारी दुर्गुण अुतरतात असे अनुवंशविज्ञान सांगते म्हणतात, त्याविषयी काय ?'

'ते अेक भरमसाट तर्कट आहे दुसरे काय ! वैयक्तिक वा कौटुंबिक दृष्ट्या ते किती खरं आहे वा खोटं त्या अर्थी मी बोलत नाही, पण वसाहतीचा जो आपला प्रश्न चालू आहे, त्याविषयी तसा सिद्धान्त प्रतिपादणं म्हणजे निव्वळ तर्कट होय. अहो हा ऑस्ट्रेलिया पाहा, कानडा पाहा, आफ्रिकेतील वसाहती पाहा ! अिंग्लंडमधील अत्यंत नृशंस नि दुराचारी अशा दंडितांची नि जन्मठेप्याची तारखी तारख भरून ते देश ओसाड असता प्रथम तिकडे नेअून सोडीत अिंग्लंड. ते असं काळं पाणीच होतं, पण आज त्याच दंडितांचे वंशज अेकेक स्वतंत्र राष्ट्र होअून बसले आहे ? मोठे मोठे वीर कारस्थानी विधिमंडलसभासद निर्वंधपंडित त्यांच्यात निपजले तेथील आजच्या प्रतिष्ठितातील कित्येकांचे पणजे चोर दरोडेखोर बलात्कारी, पापाचारी दंडित होते ! हे अंदमानच पाहा. अिथली तरुण संतति स्त्रिया वा पुरुष मुलं वा मुली हिंदुस्थानातील कोणत्याही नगरात नेअून सोडा नि देखणेपणा, सुशीलपणा, बुद्धि, चलाखी, अित्यादि गुणांच्या कसोटीने त्यांना आळखून काढा ! ते हार जात नाहीत असंच आढळेल !

हे माझ्याच कुटुंबाचं अुदाहरण घ्या. माझी पत्नी ही अेक रजपूत स्त्री होती. हिंदुस्थानात लहानपणी तिचं लग्न झालं. त्या लग्नाच्या तिच्या नवऱ्यास दोन बायका. त्या सवतीमत्सरात भयंकर तेढ माजली. अमता नवऱ्याने हिलाच मारझोड करावी. हिच्या अेका दुष्ट शेजाऱ्याने हिला शिकवले की, सुटायाची सवतीला मी देतो ती मंत्रित पूड अन्नात घालून दे की तिच्या जाचातून सुटशील ' हिने त्या शेजाऱ्याने गळ्यातली सोन्याच्या मण्यांची माळ देअून ती मंत्रित पूड घेतली नि सवतीच्या अन्नात घालून ते निजा वाढले. ती पूड विषाची होती ! सवत तत्काळ मेली नि ह्या अठराअेक वर्षांच्या पोरीला त्या भयंकर अपराधापायी जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावली गेली. पण त्या शिक्षेच्या हवयासरशी कोणत्याही तरा

दुष्कृत्याची तिच्या मनाने अशी धास्ती खाल्ली की, तिचा स्वभाव अत्यंत सरळ नि निर्व्यसनशील होऊन गेला. बंदिगृहाच्या भूमकठोर दगडी भिंती ह्याच काहीजणांना कोणत्याही नीतिग्रंथापेक्षा अधिक परिणामकारी संयम शिकवू शकतात ! काळ्या-पाण्यावरील जन्मठेपीत त्या रजपूत तरुणीचं वर्तन अतिक निर्वंधशील होत की, मला लग्न करायची अनुज्ञा मिळताच मी तिच्याशीच लग्न केलं. दहाएक वर्षं तिने गृहिणीचं कर्तव्य निरपवादपणे पाळलं, सुखाचा संसार केला. पुढे ती वारली. तिच्यापासून मला झालेला माझा अेकुलता अेक मुलगाही चांगला निघाला.

'त्याची बायको ही अनसूया, माझी सून. हीही अेका बंगाली कायस्थाची मुलगी, बालविधवा झाली. तिच्या दिरानेच तिच्याशी अनैतिक संबंध ठेवला आणि शेवटी तिला गर्भ राहताच अत्यंत अुग्र औषध देअून तिच्याकरवी भ्रूणहत्येचं भयंकर पाप करवलं ! पण समाजभयाने तिने जे पाप केलं, तेच अुघडकीला येअून त्याचा समाजदंड भोगावा लागला. तिचा दीर वेपत्ता झाल्यामुळे तिला जन्मठेप काळं पाणी झालं. पण म्हणून तिच्या स्वभावावरच काही नित्याचा असा राक्षसीपणाचा छाप पडला आहे का ? तिने काळ्या पाण्यावरील ठराविक शिक्षा भोगताच जेव्हा माझ्या मुलाशी लग्न केलं, तेव्हापासून अितक्या प्रेमळ सच्छील नि कष्टाळूपणाने आमच्या घरी ती नांदत आली आहे की, अशी सून देशात सुद्धा शंभरात अेखादीच आढळावी. पुढे माझा मुलगा तारवावर नाखवा झाला. दुर्दैवाने दोन-अेक वर्षांपूर्वी अपघात होअून समुद्रात बुडाला, पण त्याच्यामागे राहिलेल्या ह्या दोघा लेकरांचाच नव्हे तर माझा पण संभाळ ती करीत आहे स्वतःच स्वैपाकपाणी, घरकाम चाल-वीत, दारिद्र्यातही किती समाधानाने वागत आहे, ते तुम्हीच पाहा ! ह्या माझ्या लहान नातवंडांना, ह्या तिच्या दोघा लेकरांना, ही माझी सून अनसूया जितकी जीव की प्राण करीत आहे, त्यापेक्षा कोणती आअी अधिक वत्सल असू शकेल बरं ? अगदी सभ्य नि कुलीन समाजातही आपल्या सर्वांना अनुभव असेल की, जगातील सर्व देशांमध्ये कुमारिकांच्या अल्लड वयात भ्रूणहत्येचं भयंकर दुष्कृत्य समाजाच्या अत्युग्र भयापायी घडतं, पण कित्येकींचं ते कृत्य छपलं गेलं तर त्या अितर माण-सांप्रमाणेच कुलीन नि सुशील समजल्या जातात, प्रेमळ पत्नी नि अत्यंत वत्सल माता होअू शकतात, जशी कुंतीदेवी !'

'त्याचं कारण हेंच की, दुष्कृत्याचा छंदच लागलेले नराधम जसे असतात, तसेच दुष्कृत्याची अत्यंत घृणा वाटत असताही केवळ असह्य छळाच्या भयानंच काय ते, ह्या क्षणिक बेभानपणाच्या झिणझिणीतच काय ते ज्यांच्या हातून दुष्कृत्य घडून जातं, असेही अपराधी माणसं असतात. दंडित वर्गापकी त्या पहिल्या राक्षसी प्रवृत्तीच्या अपराध्यांना कठोर दंडाच्या भयाने वठणीस आणता येतं. ह्या दुसऱ्या पापभीरु प्रवृत्तीच्या अपराध्यांना सहानुभूतीच्या अभयदानाने सुधारता येत. तस्मात्

दडिन म्हटला की तो माणसातून नित्याचा उठला, अितकेच नव्हे तर त्याची संततिही वंशपरंपरा पापप्रवणच असणार, असा समज म्हणजे मुळातच अेक भर-मसाट तर्क! आणि त्यावर आधारलेला जो समज की, दंडिताच्या समाहतीची संततिही जन्मतःच माणुसकीला मुकलेली अशी असणारच असणार, तो समज तर जितका भरमसाट, तितकाच अत्याचारी आहे!'

'नि मसय! नि संशय! आणि अप्पाजी, त्या तर्कटाला जसा अदमानातील तरुण संततीने छेद पाडला आहे, तसाच आणखी अेका, विशेषतः आपणा हिंदूंच्या दृढ तर्कटालाही छेद पाडला आहे. हिंदु समाजातील सर्व जाती — निदान पुष्कळशा — अेका पानळीत आलेल्या असताही त्याच्यात स्पर्शबंदी, रोटीबंदी, बेटीबंदी प्रभृति जे खंदक पूर्वीच्या सहस्रावधि वर्षांच्या परिस्थितीत हितकर म्हणून गणले गेले, ते तसेच ठेवणं आजही हितकर आहे, जर या ते खंदक बुजवले नि जातीजाती-रोटीबेटी व्यवहार चालू केला तर तो सर्वर मोठा अनर्थावह झाल्यावाचून राहणार नाही, संस्कृति निकृष्ट नि प्रजा अधम होअील, अशी जी अेक धार्मिक छापाची भीति आपल्या देशात हिंदु समाजाला ग्रासून टाकीत आहे ती किती भ्रान्त आहे हही अदमानातील ह्या नवोदित हिंदु जानपदाने प्रत्यक्षपणे दाखवून दिलं आहे! अदमानात गली पन्नासअेक वर्षं सब हिंदु जाति नि सब प्रांतिक वर्ग सरमिसळपणे अेकत्र थाटत आहे. पुष्कळ प्रमाणात अस्पृश्यतेची बेडी तुटली, रोटीबंदीची निदान स्पृश्यवर्गात तर आठवण सुद्धा बुजली. बंगाली, पंजाबी, मद्रासी, मराठी, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य नि शूद्र कोण कोण हे विचार सुद्धा बुजून निदान स्पृश्य हिंदु तेवढा तरी अेकत्र जेवता नि बहुधा अस्पृश्यही! आणि मिश्रविवाह सरसकट चालू असल्याने बेटीबंदी तुटून जातीच नावच राहिलं नाही! आपलंच कुटुंब पाहा. आपण महा-राष्ट्रीय ब्राह्मण, पत्नी रजपूत क्षत्रिय, मुलाचं लग्न झालं बंगाली कायस्थ कन्येशी! आता ह्या तुमच्या नातवंडाची जात हिंदु अेवढीच काय ती! बरं, ह्या संमिश्र रक्तबीजाची ती नातवंडं तरी कशी? तर ही मोहन नि अुषा! किती चलाख-देखणी, मुर्गीलं! पुण, मुलगी, कल्पकत्यामधील काणत्याही शाळेतील मुलात नेअून सोडली तर पहिल्या पाचातच चमकणार! जातीपाती तोडून संमिश्र विवाह केल्यास संतति निकृष्टच होणार ही भीति खोटी आहे, हे अदमानच्या हिंदु जान-पदाने सप्रयोग सिद्ध करून दिलं आहे.'

'भाषेच्याही दृष्टीने अदमानाने आणखी अेक अभिनंदनीय असा यशस्वी प्रयोग करून दाखवला आहे! येथील सर्व हिंदु जानपदाची भाषा अेक — हिंदी। तरुण पिढीची मातृभाषाच हिंदी!'

'पण अप्पाजी, सरकारी धोरणाची अेक मात्र मोठी चूक होत आहे ती ही की, हिंदु मुलामुलींनाही सार शिक्षण अुर्दू लिपीतच बळे बळे देण्यात येत, त्या विषयी मान चळवळ करून नागरी हीच अदमानाची, निदान हिंदु जानपदाची तरी

ओकमेव लिपी दावली पाहिजे सरकारी लिखाण नि शाळांमधून इंदूतच चालवा-यचा सरकारी धोरणाचा हट्ट निघ आहे अदमानामध्ये अशा अनेक सुधारणा करण नि नवा स्वतंत्र मिळाला आपला गुणांचा विकास करायला अनुकूल परिस्थिति लाभू देण, ही दोन कार्यें साधण्यासाठी काही त्यागी पुरुषांनी ह्याच वसाहतींच्या अुरापांच्या प्रसाराला वाहून घेण अवश्य आहे '

' हा, भटकबाबू, अधिच आपल्या ह्या चर्चेचा धागा आपलया ह्या सभाप-णाच्या आरंभीच्या माझ्या विधेयाशी गुतला आहे, जर तुम्हाला हे मान्य आहे की, ह्या अदमानच्या वसाहतीत निर्माण झालेले जे हें अेक नव जानपद, ते आपल्या हिंदूच्या सांस्कृतिक साम्राज्यात अेक नवा प्रांत जिंकून जोडावा त्या महत्त्वाच आहे, तर नव्या वसाहतींना आर्थिक, सामाजिक, राजकीय नि सांस्कृतिक अुत्कर्ष करण्याचेच काय आपला जीवनाचं ध्येय ठरवण हा काय राष्ट्रसेवा नाही ? अेका तुमच्यामाझ्यासारख्या वदिवासग्रस्त आयुष्याची महत्त्वाकांक्षा म्हणून ते ध्येय काय पुरेसे महनीय नाही ? मग आपण त्यालाच आपल्या जीवनाच अितिकर्तव्य का समजत नाही ? भटकबाबू, तुम्ही पाचअेक वर्षांना 'दाखला' मिळवून थोडेसे स्वतंत्र व्हाल, निर्भेर लग्न करून बसाल ह्या वसाहतीला शाळा देवालय संस्था संघटना ह्यांना अुणीव ती भरून काढा आमच्या ह्या किसनगाठच अुदाहरण पाहा तेही जन्मठेपीवर अिकडे आले हातापायात बेडया पडून ! पण 'दाखला' मिळवून नारळाच्या मोठाल्या बागा करून, चहाची लागवड वाढवून लक्षाधीश झाले आणि माझ्या विचार त्यांनी सहस्रावधि रुपये ह्या अदमानात जन्मलेल्या स्वतंत्र हिंदु तरुणांना पोटापाण्याला लावण्यात शाळा बांधून देण्यात, अखिल हिंदूच अेक देवालय स्थापण्यात, शिष्यवृत्त्या देण्यात, धर्मार्थ औषधालय चालवण्यात दान दिले पंडित, पुराणिक, चिकित्सक पुढारी ह्यांचा अिथ मोठी अुणीव, ती तुम्ही भरून काढा ही वसाहत हिंदुस्थानचा, हिंदु साम्राज्याचा अेक बलिष्ठ असा सामुद्रिक दुर्ग जन्मठेपी असा तुम्ही सारजण मिळून करून सोडा ह्या वीर्यी सहस्रावधि जीवन झिजली तर व्यर्थ गली अस म्हणता यणार नाही '

खरच अप्पाजा ! सामुद्रिक दुर्गाविषयाच म्हणाल तर मी अदमानात, अुतरताच ह्या बेटाच ते सामुद्रिक महत्त्व माझ्या ध्यानी आल हात वर का, तट-बद, शस्त्रास्त्रसंभाराने सुसज्ज अेखाद्या पाणादा ववचामारखा दुर्भेद्य असा जर ह्या अदमान बेटाचाच अेक प्रचंड जलदुर्ग करून सोडला तर हिंदुस्थानच्या पूर्व-समुद्रात शत्रूच्या नाविक दलाच्या वाटत तो अेक जावघेता सुरुगच होअून बसेल ही सशस्त्र नि तटबंद बेट म्हणजे आमच्या पूर्वसमुद्रात बंदरावर चढविलेला अेक महाकाली तोफ आहे

' आणि सध्या आपण युरोपच्या वातम्या अैकतो त्यावरून ज्या अर्थी मनु-ष्याला विमानाची विद्या हस्तगत झालीच अस दिसून येत, आज जरी त्यांअू

विमान तुरळक, तरी पाचपचवीस वर्षांत मोठमोठी ल्ढाऊ नि वहाऊ विमानें ची थथवच्या थथक आकाशात विहरू लागतील ह्यात ज्या अर्थी शंका वाटत नाही, त्या अर्थी पुढेमागे हे अंदमान म्हणजे हिंदुस्थानच्या पूर्वसमुद्रावर पहारा करणारा अेक ल्ढाऊ असा वैमानिक तळही झाल्यावाचून राहणार नाही. मग सारकृतिक, सामुद्रिक नि वैमानिक दृष्टीने अशा कयाचशा महत्त्वाची असलेली ही वसाहत निर्मिण्याच्या, टिकविण्याच्या नि वाढविण्याच्या कार्यी ज्या सहस्रावधि दुर्दैवी हिंदी बंदिवानाच्या यातना, कष्ट, रक्त नि जिण आज पन्नास वर्षे अिथे खर्ची पडल, ते राष्ट्रकारणी लागल, पाप्याच रक्तही पुण्यकार्यी सांडल, असच म्हटल पाहिजे ह्यापुढेही ज्याना अिथेच जगण अवश्य, त्या जन्मठेप्यानी आपल्ही जीवन ह्याच कार्यी वेचाव हाच त्याचा अपरिहार्य धर्म '

'अितक मल्लाही मान्य ! अपरिहार्य तर, दुसरा मार्ग अशक्य तर, जन्मठेप्यानी जीवनाच सार्थक ह्या वसाहतीच्या लोकसेवेतच मानाव पण माझ्यापुरता तरी दुसरा मार्गच शक्य आहे मी तरी काळ्या पाण्यावरून पळून जाण्यात यश संपादणार, असं मला निश्चितपणे वाटत माझी कारण मी तुम्हाला मागच्या भेटीत कळवलीच होती त्यात ही मार्ची वहीण कटकी ही तर आणखी पाच वर्षे तर सोडाच, पण पाच महिनेही बंदिवासात जिवत राहू अिच्छीत नाही वेड्याच्या म्हणा, पण निला ह्या आत्मघाती लहरीने पछाडल आहे खर वर, जर मला यश आल, जर मी स्वदशी ह्या वर्षाच्या आत पोचलो नि जर मला तिकडे आपल आयुष्य येयाल ह्या ध्येयाहूनही महनीय अशा ध्येयाला वाहता आल माझ्या गुणाचा, शक्तीचा नि जीवनाचा अिथे कधीही ह्याहू शकणार नाही अितका विकास नि सद्व्यय होअू शकला, तर मग तरी माझं हें साहस चुकीच ठरणार नाही ना ? '

नाही ! फार काय, तुम्हाला यश येवो, असी मी प्रभूची प्रार्थनाही करीन पण तुमचा तो ' जर 'च महा दुर्घट ! असो तुम्ही केलेली योजना अपुरी होती नक्की सधि केव्हा, कशी साधणार, तें काही ठरवल काय ? '

' नाही ! पण अनसूयाबाअीनी कटकाला मी म्हटल त्या ठिकाणी काम लावून दिल आहे स्त्रीबंदिगृहाबाहेर विवाहेच्छु स्त्रीपुरुष बंदिवानाना परस्पर परिचय करून घेण्यासाठी जे त्यानल्या त्यात मोकळ स्थळ आहे त्यात पाअलोट करण्याच्या कामी तिला लावण्यात कटकी ठराविक वेळी बंदिगृहाबाहेर पडून तिथे येत जात तिथे माझी तिची दृष्टादृष्टही चाली बहुधा भेटही होअील मग काय ते नक्की करीन म्हणतो तरी सुद्धा योग्य संधि साधून यशीता मी भलतीच घाअी करणार नाही वर आता अनसूयाताअी शाजारच्या गावी गेल्याच कळ मोहनकडून, तव्हा त्याची भेट

' आता राहा होणार नाही खरीच ! अुद्या येअील ती तुमची जायची वेळही चाली, नाही का ? मग तुमच्या ह्या धाडसी कटाविषयी पुष्कळ विचारावरा

घातत, पण वेळ नाही अमली चर्चा सुरक्षिततही नसते तुमच अिथे येणही आता तुम्हाला नि आम्हाला धावयाचच '

' होय अप्पा! ' वटकने त्याना सबोधिले पण जो विचार ता सागणार होता त्यानेच त्याच हृदय भरून आले तो अडखळला पुन्हा म्हणाला,

' अप्पा, ह्या दुखण्यापायी आपण नि ह्या साहसापायी मी मृत्यूच्या जबड्यात केव्हा मापडू, ह्याचा आता क्षणाचाही भरवसा नाही पण अप्पा, जर काळ्या पाण्याच्या भुयारातून मी बाहेर पडू शकलो, जीवनाचा निर्मुक्त वायु पुन्हा श्वासो च्छवासू शकला तर मी – स्वदेशात निर्भयपणे नादता आल तर स्वदेशी न आल तर युरोप-अमेरिकेमारख्या कोणत्या तरी विदशी – जिथे कुठे असेन तिथून ह्या तुमच्या नातवडाची चिता माझ्या पोटच्या लेकरासारखीच वाहीन ! अनसूयाताअी माझ्या वहिवासातील माझी वहीण माझ्या दुर्देवाच्या, सकटाच्या, दारिद्र्याच्या भाअूबिजेला जिन मला ओवाळल, तिला माझ्या वाट्याला जर कधी सख्या वहिणी- हूनही सुदैवाची भाअूबीज आलीच, तर माझ्या प्रेमाची नि साहाय्याची अधिक ओवाळणी घातल्यावाचून मी कधीही राहणार नाही ! जाना आता, गेलच पाहिजे आता मला ! '

वटक अुठला, अप्पाना त्यान अुम्या अुम्या नमस्कार केला तसाच त्याच्यावडे थोडा वळ पाहात राहिला, थोटा जाण्यासाठी वळलाही पण पुन्हा परतून म्हणाला ' अप्पा जरा ह्या लोडाशी थोडस सावरून बसाल का ? पाय असे थाडे हळूहळू पसरा – नाही, पसरलेच पाहिजेत '

रुग्णशय्यवर जर्जर होअून पडलेल्या त्या वृद्ध वीराला तम वमवून वटकने त्याचे पाय आपल्या हातानेच तसे व्यवस्थित पाघरणाबाहेर ठेवले आणि त्याच्या- वर आपला माथा टकून त्याना साष्टाग दडवत घातला

अप्पाजी मघा ह्या अदमानची वसाहत हिंदुराष्ट्राला किती महत्त्वाची आह त आपण सागत होतात नाही का ? ह्या बटाच सामुद्रिक नि वैमानिक तळ ह्या दृष्टीन वरच महत्त्व आह अिथे अेक नव हिंदु जानपद निर्मिल जात आह माठमाठ्या नारळाच्या बागा चहाचे मळे रबराची लागवड, प्रचड वृक्षांच्या विस्तीर्ण रानातील नाना प्रकारच्या बायकामी लाकडाच अगणित अुत्पन्न ही सारी राष्ट्रीय सपदा महत्त्वाची आहे तथापि ह्या प्रकारची सपदा अितर वसाहतीतही आपल्या हिंदुराष्ट्राला लाभू शकेल पण जी सपदा अितर कोणत्याही वसाहतीत लाभण नाही अशी जी अेक सपदा ह्या अदमानातच काय ती साठवली गेली आह आणि ह्या भूमीतच ठेवलेल्या ज्या अमूल्य ठेवीमुळे अितर कोणत्याही वसाहतीपक्षा ही अदमानची भूमि आपल्या हिंदुराष्ट्राला अधिक अभिलषणीय वाटणारी आह, अेक क्षेत्र भासणारी आह ती ह्या भूमीतील आमची राष्ट्रीय सपदा, ह्या भूमीतील ती आमची अनर्घ्य ठेव म्हणजे तुम्हा सत्तावन सालच्या सहस्रावधि राष्ट्रवीराची

ह्या भूमीत विखुरलेली राख होच होय ! हिंदुस्थानाला अदमान म्हणताच प्रथम होईल ती आठवण ! '

'पण—पण असं म्हणणारा तूच पहिला हिंदु मला गेल्या पन्नास वर्षांत आढळलास ! ' उदास निःश्वास सोडीत अप्पाजी म्हणाले, 'कसली आठवण घेऊन बसला आहेस? अरे, हिंदुपदपादशाहीच्या संताजी, धनाजी, बाजी, चिमाजी, भाऊ, विश्वास, मल्हार, महादजी, प्रभृति शतावधि विजयी सेनापतींच भाग्य जरी नसलं, तरी निराशेत नि अपजयातच खर कसोटीला लागणार जे रणचापल्य, निकाटी, शौर्य, धैर्य, तितिक्षा, कारस्थान नि राष्ट्रभक्ति ह्या गुणांनी अग्रजासारख्या शत्रूलाही नाकी नऊ आणणारा त्या आपल्या हिंदुपदपादशाहीचा शेवटच्यातील शेवटचा रणधुरंधर सेनापति जो तात्या टोपे — तो जिथे स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी फासावर चढले, त्या स्थली त्यांच्या आठवणीची मुद्रा अेक शिळाही ज्या ह्या कृतघ्न पिढीने अद्याप अुभारली नाही, तिला अदमानात धिक्कृत होअून रास झालेल्या आम्हा सैनिकांची कसली आठवण होणार ! कटक, ज्या दिवशी सत्तावनची असिलता तुटली, त्याच दिवशी हिंदुस्थानची आशा सुटली ! '

नाही ! अप्पा, नाही ! आज हिंदु जाति अचेतन पडली आहे खरी; पण ती मूर्च्छा आहे — मृत्यु नव्हे ! अितिहास तरी शपथेवर सांगत आहे की, अशा कित्येक मूर्च्छांतून पुन्हा जागून अुठावी अशी अुज्जीवक शक्ति ह्या हिंदु जातीत निवसत आहे, हे नक्की ! दशमुखी रावण गेले, शतमुखी गेले ! अप्पा, हेही दिवस जाणारच नाहीत म्हणून कशावरून ? नवे नवे विक्रमादित्य अवतरणार नाहीतच म्हणून कशावरून ? किंबहुना ही तुमची राखच त्याच्या संभवाचं खत आहे — हमी आहे.'

'तथास्तु ! जेव्हा आणि जर तसा भाग्याचा दिवस पुन्हा कधी खरोखरच

आकांक्षाच्या ऊर्मी येखाद्या मादळासारख्या माझ्या रक्तारक्तांतून ऊमळून यताहत ! कटक, मला सहन होत नाही ह्या अनुकूल भावनाचाही हा हल्लकल्लोळ, ही हृदयाची तीव्र गति '

तोच चौकी बंद होण्याची घंटा दुरून घणघणत असलेली अैकू आली ! 'घंटा !'-' वृद्ध वीर चमकला, ' जा, कटक जा, नाही तर पकडला जाशील !', लगबगाने कटक अुठला आणि लपत छपत त्या टेकडीवर भराभर चढत चालला

आणि दोनतीन दिवसाच्या आतच, सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धापायी काळया पाण्यावर गेलेल्या त्या सहस्रावधि हिंदु सैनिकांतील त्या शेवटच्या वीर वृद्धाचाही अंत झाला !

त्या दिवशी त्याच्या त्या ओस झोपडीत त्याची अशी आठवण देणारी दोन फुरं काय ती माग अुरली होती — मोहन आणि लुपा !

* * *

१६. अंदमानच्या दाट जंगलात

अंदमानमधील वनात घरबांधणीच्या कामी अुपयोगी पडणार लाकूड जितक चांगले, भक्कम आणि सुबक प्रकारच सापडते की, युरोपच्या पेठातूनही त्याला भरपूर मागणी येते

आज कटक ज्या रानतोडणीच्या विभागात काम करीत असे, त्या तुकडीला अरण्याधिकाऱ्याची विशेष आज्ञा सुटली होती की, लाकडाचो पुरापातून आलेली नवी मागणी पुरविण्यासाठी आजवर तोडीत असलेल्या अरण्याच्या भागापलीकडच्या नव्या रानात शिरून तोडणीच काम चालू करायच त्या आजवर प्रवेशही न केलेल्या घनदाट रानात प्रथम चालचलाअू वाट पाडायची, नतर मोठमोठ्या वृक्षाच्या भोवतालच्या दाट जाळ्या आणि झुडप काढून छाटून वाघनामी त्या त्या वृक्षावर डावरी प्रमाण टाकायचं आणि मग मोठमोठ्या करवती कुऱ्हाडी आणि अितर हत्यार घतलेल्या दोनदोनशे बंदिवानाच्या टोळ्याकरवी त्या प्रचंड वृक्षाना कापून तोडून तामृ त्याच्या सोटाच्या राशींच्या राशी रचण्याचं अतिशय सक्त आणि कठीण श्रम करून घ्यावयाचे

ह्या निवडीच्या आज्ञेप्रमाणे कटकच्या हाताखालील तुकडीही गरज करण्यात गढून गेली होती ह्या अरण्याच्या आजवर न तोडलेल्या आणि अगदी सुंदर

अशा विभागात पाय टाकणे हें अदमानात धाडसाचे काम समजलें जाई. अिंग्रजाचा प्रवेश जसजसा त्या घनदाट रानाच्या अंतरंगात होत जाअी, तसतसे तेथील मूळच्या रानटी आणि कडव्या टोळ्यांचे शत्रुत्व वाढत जाअी. कारण, त्याना त्या त्या मानाने मागे हटावे लागे, त्यांचें ते रानटी राज्य मपुष्टात येअी. त्यामुळें अिंग्रज असा घनदाट अरण्यात आणखी अेक पाअूल पुढें टाकू लागला की जरा त्या भागात, त्या रानटी आणि कडव्या टोळ्यांपैकी अेखादी टोळी वसत असली तर ती अिंग्रजाच्या, रानतोडा-अीच्या बंदिवान टोळ्यांवर केव्हा तुटून पडेल आणि त्यांचें मुडदे पाडील, ह्याचा काही नियम नसे. ह्या रानटी नि कडवट टोळ्यात जरी अनेक पोटजाती आणि पोटनावे असत तरी त्यांच्यात जी अत्यंत रानटी आणि अत्यंत कडवी जात आहे, तिचे नाव जावरा हें अमल्याने बंदिवानलोकांच्या बोलण्यात त्या सर्वच रानटी टोळ्याना ते जावरा हेंच नाव लावण्यात येअी. अशा नव्या घनदाट रानात प्रथमच घुसताना ते जावरा रान अडवायला नेहमीच येत असे नव्हते, पण केव्हा येतील ह्याचा नेम नसे. त्यामुळें कटकने आपल्या टोळीतही नेहमीचे अलबते गलबते बंदिवान न घेता धीट, वाटंव आणि रानतोडाअीत कसलेले असेच बंदिवान निवडले. त्यामध्ये रफिअुद्दिनही होताच. तो कष्ट लागला म्हणजे असे काबाडकष्ट करी आणि रानतोडाअीच्या कामात तर तो पूर्वी काळ्या पाण्यावर होता तेव्हापासून अितका पटाअीत झालेला होता की, तो पळून गेलेला बंदिवान असताही रानातील लाकूड तोडण्याचे अुत्पन्न वाढविण्याच्या कार्यासाठी, त्याच्या बंदोबस्ताची हमी आपल्यावर घेअून त्या टोळीवरील मुख्य जमादाराने त्याला मुद्दया मागून घेतलें होते.

तो मुख्य जमादार रफिअुद्दिनला मनुष्य म्हणतच नसे. रफिअुद्दिनचे नाव त्याने ठेवलें होते 'रानतोडाअीचें यंत्र!' आजकाल आपला स्वतःचाच डाव साधण्यासाठी रफिअुद्दिनही त्याच्यावरील अधिकाऱ्यांची कृपा मिळविण्यात दंग झालेला असे. त्या दिवसांच्या त्या धाडसाच्या कामीं पुढें जाण्यास तोही अेका पायावर सिद्ध झाला

कावडा आणवण्याच्या आधीच चाळीची घटा झाली. अर्ध्या तासाच्या आत शेदोनशे बंदिवान पटांगणात ओळीनं ठाकले. प्रत्येकाच्या अेकेका पायात गासळ-घेंठी मथरेपासून घोटयापर्यंत जखडलेली, अेक पाय मोकळा. 'अेक-दोन-तीन-' अशी गणती होअून दोनशेची टोळी बाजूला काढली गेली.

ती त्यानंतर्या स्थान निवडक टोळी होती. आणि आज लाकडाची मागणी पुरविण्याची निकड असल्यामुळे त्या टोळीवर जे विशेष जमादार नेमण्यात आले होते तेही होते अेकजात 'दंडावाले'! पट्टाळू आणि अगचोर, मरळ आणि अुमट अशा दोन्ही प्रकारच्या बंदिवानांकडून जो जमादार काम नुसते पिळून काढू शकता, सर्वांकडूनच काम अक्षरशः 'चोपून' घेता, त्या जातीच्या जमादाराला बंदिवान दंडा-वाला' म्हणतात. 'आगे काम पीछे राम!' हें त्या जातीच्या जमादाराचे ब्रीद असते. म्हणजे काम 'चोपून' घेण्यात दयेमायेचा धार्मिक प्रश्नच त्याच्यापुढे नसतो. सगळा रोख 'ठाक' आधिक व्यवहार! अुद्दंड आणि निर्ढावलेले दंडिनही अशा जमादारा-पुढे गोमागाय होतात. ह्या 'दंडेवाल्या' जातीचे जमादार हे स्वतःच कोणीतरी अट्टल दरोडेखार किंवा अुद्दंड बगतीर पूर्वाश्रमीचे बंदिवान असून आता बंदि-वानावर बढती मिळून दुय्यम अधिकारी झालेले असतात.

अेकेका पायात कमरेपासून घोटयापर्यंत आलेल्या साखळदंडयानी जखडलेले असे ते दोनशे बंदिवान त्या पहाटेस त्या पटांगणात तरी 'गिणती' होअून अुभे राहिले. दंडेवाले जमादार यताच 'बैठो' म्हणून आज्ञा सुटली. साखळदंडयाचा अेकदम खळखळ होअून ते बंदिवान ओळीने मटकन खाली बसले. त्याच्या कटो-र्यात लगोलग कांजी वाढण्यात आली. ठराविक वेळ जाताच 'कुठो चो जेवना झाली' कांजी कोणी खाल्ली वा कोणाचे काणे होत आहे हें विचारात न घेता सगळयांना अेकदम अुठणेच भाग! लगोलग ती दोनशे बंदींची टोळी दुहेरी आळीने रानाच्या वाटेला लागली. हाती वेताच्या छडया परजणारे वॉर्डर आणि दंडे परज-णारे हवालदार, जमादार त्या ओळीच्या दोही बाजूंनी दहा-दहा बंदिवानांच्या अंतराअंतरावर चालत होते. जंगलातील लाकूडतोडीअेचे काम सगळया कामात घोरपाचे. अेखादा वेळी अेखादा साहसी बंदिवान जंगलात नाहीसा होअून पळून जाण्याला सोडीत नाही. ह्यासाठी अेखादा बंदूकवाला शिपाओ ह्या टोळयासह नेहमीच दिलेला असे, की कोणी पळूच लागला तर बेधडक गोळी घालावी. त्यातही आज तर जंगलाच्या अगदीच निबिड आणि हिंस्र जनावराचे भय पदोपदी असलेल्या भागात घुसायचेच होते. ह्यासाठी तीन बंदूकवाले सैनिकही त्या सार्‍यामागून त्याची पाठ राखीत आणि मधून मधून त्या सार्‍यांना 'चलो! जल्दी चलो और जल्दी!' असे ओरडून हुसकीत येत होते.

पाअूस मी म्हणत होता! जंगलीभागामध्ये वर्षातील दहा महिने तरी मंद-मानात पाअूस सारखा पडत असतो. बंदिवान लोकापाशी कपडयाची अेकेकच जोडी

असते — चड्डी आणि कुडता ती तरी परत चाळीत आल्यावर कोरडी घालायला मिळावी म्हणून ते तीही चाळीतच ठेवून रानतोडाअीला जात. अेक लंगोटी तेवढी अंगावर अंग दिवसभर भिजून चिंब!

रान येताच त्या टोळीच्या ठराविक तुकड्या पाडून लाकूड तोडाअी-फोडाअी-तासाअीला आरंभ झाला अर्धा मैल लांबीच्या अरण्याच्या टापूत जिकडे तिकडे आरोळ्याचा आणि कामाचा नुसता धुमधडाका अुडाला. काल करवतीने कापीत आणलेल्या अजस्र फांद्यावर करवतीने शेवटच कापणे चालून त्या, कडकडकड करीत खाली कोसळत असता 'भागो, बचाओ!' म्हणून ओरड अुठू लागली. मोठमोठे सोट दहापाच जणांच्या डोक्यावर चढवून वखारीकडे साठवायला नेण्यात येअू लागले मधूनच कोणी झाडावरून पडत होते. कोणाला विषारी जंतु चावून अेकच शोथ अुठत होतो वॉर्डर बंदिवानांना आणि जमादार हवालदार वॉर्डरांना शिव्या हासडीत होते जरा कोणी पडला, थकला, थांबला की वेताची छडी त्याच्या अंगावर सपासप अुडत होती मध्येच अेखादा अुमट वा अगचुकारु दंडित बिथरला वा नेहमीच्या सवयीने काम नाकारून शिरजोरपणा करु लागला, तर तीनचार वॉर्डरांना त्याच्यावर घालून दंडुक्याखाली तो दणादण पिटविला जात होता कारण आज नेहमीच्या चालचलाअू जमादाराचे राज्य नसून, 'भय्या आज तो 'दंडेवाले जमादारका राज है!'

दुपारी बारा वाजेतो त्या बंदिवानाची हाडे कुऱ्हाडी आणि करवती चालविता चालविता खिळखिळी झाली बारा वाजले हे देखील घंटा झाली म्हणूनच समजले. कारण सकाळी जसा तसाच मध्यान्हीही ह्या रानाच्या दाट झाडीत आणि सदा आभाळलेल्या आणि गळणाऱ्या वातावरणात स्वच्छ अुजेड असा पडलेलाच नसे. घंटा होताच साऱ्या तुकड्या धावत पळत वखारीपुढे आल्या पुन्हा 'अेक दोन-तीन' दोनशे बंदिवानांची गिणती करुन घेतली त्यांची संख्या सकाळच्या वेळी होती तितकीच भरली — पण स्थिति किती पालटली होती! कोणी पायात विषारी काटे खोल रुतल्याने लंगडत होते, कोणी लाकडाखाली सापडल्याने वा वॉर्डर जमादाराच्या माराने रक्तात भिजेतो घायाळ झाले होते, बहुतेकांनी दलदलीतला चिखल आपल्या साऱ्या अंगभर थापलेला होता — तो पावसाने धुतला की पुन्हा अंगाला लड-वडून घ्यावा कारण की, ह्या रानात साचलेल्या पालापाचोळ्याच्या रद्यात ज्या जळवाच जळवा असत, त्या खालून अंगावर चढत आणि वरून लक्षावधि डास, माशिलमाशा प्रभृति विषारी प्राणी अंगाला नुसती आग लावून देत चिखलाची पुटेची पुटे त्या बंदिवानांनी अंगाला फासली होती, तरी देखील जळवा जेथे बिलगल्या तेथून अुटता अुटता पुरे व्हावे आणि वातड्याच्या त्या त्या दशातून रक्ताच्या धारीक धारा त्याच्या चिखलाने माखलेल्या अंगावर लाव आणि लाल फेसासारख्या

जेथे तेथे दिमाऱ्या! खाजव सारखी लागे, पण खाजवायला सवड नाही! आग सारखी होओ, पण फुंकर घालायला फुरसत नाही! तंतावून, दमून, थकून गेलेले ते चिखलात आणि रक्तात लडबडलेले बंदिवान त्या वेळी स्वतःला किती दयार्ह आणि अन्यायाने गांजलेले समजत होते! त्यांना सक्त कष्टाच्या चरकात असे पिळून काढणाऱ्या दंडपद्धतीला आणि त्या दंडेवाल्या जमादाराला किती दुष्ट समजत होते, किती शाप देत होते! पण ह्या दंडाला ते बळी का पडले, त्यांनी दुसऱ्यांच्या केलेल्या कोणकोणत्या छळाचे प्रायश्चित्त ते भोगीत होते, त्याचा पश्चात्ताप म्हणाल, तर शेकडा अेखाद्याच्याच मनाला झाला असेल! अितकेच नाव पण त्यांच्यापैकी बहुतेक जण ती दंडेवाली जमादारी जर त्यांना मिळती, तर ती नाकारणार नव्हते — कित्येक तर सवाओ दंडेवालेही झाले असते!

वाजली घंटा, हाताच जेवण यायचे. भुकेने व्याकुळलेले ते सारे दंडित झाडा-झुडुपाआड त्यातल्या त्यात बसता येओल तसे बसले. जाडयाभरडया चपात्यांची रास बघताच मी ती अेकटाच खाअून टाकू की काय, असे ज्याला त्याला होअून गेले. दोन-दोन चपात्या आणि पालेभाजीचा अेकेक लगदा त्याच्या हातावर टाकण्यात आला. रानवाडाओच्या टोळ्यांना अशा घाटलीच्या दिवशी थाळी देखील घेण्याची सोय नसते. अेका हाताची थाळी करून त्यावर चपात्या आणि भाजीचा लगदा घ्यावा, दुसऱ्या हाताने खावे! बसून पाअून! खाताखाता चपात्यांची मळू बनीव व्हावी, भाजी वाहू लागावी!

नवशित नव्हते त्या पुऱ्याच्या जगलात घुसून घाट पाडण्यासाठी जी पुरस्सराची (Pioneer) टोळी कटकच्या हाताखाली गेली तीतच रफिअुद्दिनही होता कुऱ्हाडी घेयत्या मिळयानी आडव्यातिडव्या फाद्या युद्धध काटेरा जाळचा तोडून अजम्र दगडधोंडे अुचलून वा खड्यात भर घालून भक्कम अघ्या मैलाची चालचलाअू वाट त्याना त्या दोन-तीन तासात मोकळी केली होती कवळात मावणार नाही असा अेक नाडा अजगर स्वतः रफिअुद्दिनने कुऱ्हाडान डोक तोडून पाडला होता त्या अजस्र प्राण्याचे त भयप्रद धूड खाद्यावर टाकून आणि अगाभावता गुडाळून ता जमादारा पुढे नाचत हाता तीन दिवसाच काम तीन तासात करवून घेतल्यामुळे जमादारा सुद्धा सार अधिकारी कटकवरही प्रसन्न झाले कटक नरा बाबू होता तरी होता मूळचा बदीच त्यामुळे त्या घोर आणि घनदाट रानात सकाळीच जव्हा तो पाच सहा निवडक वदा घेअून गला तेव्हा त्याचबरोबर आणि विशेषत त्याचे मागाती रफिअुद्दिनसारखा पूर्वी पळालेला वदा धमल्यामळ त्या सर्वावर पहारा देण्यासाठी अेक बदूकवाला सैनिकही दिलेलाच होता त्यातही त्या रानाच्या अेका नव्या तुनड्यात प्रथमच सरकारा रिघाव होणारा असल्यान जावयाच्या अुपद्रवाचाहा भाति होताच परतु आता अघा मैल आत रिघाव होअून त्या रानात चलाअू वाटही निर्विरोध पाडला गयामुळे जावयाच्या अुपद्रवाचा'ती भीति खोटा ठरलू होती आणि रानव्याचा जाव त्या प्रमाणात खाली पडला होता

जेवणाचा सुटी सपल्यावर आता पूर्वीच्या वेळाप्रमाणे कटकच काम या दिवसापुरत म्हणजे अितकच अुरल होत की घाट पाडल्या अध्या मैलाच्या त्या टप्पूत दुतर्फा त्या वाटच्या बाजूचे जे जे अुपयुक्त वृक्ष यताल त्यावर खाद्यतील खुणे दाखवून क्रमाव घालायचे आणि सध्याकाळी पाचाच्या आत परतायचे त्यासाठी रफिअुद्दिनसह चारपाच वदा सागाती घेअून कटकबाबू परत त्या जगलात त्या पाडलेल्या वाटने घुसला त्याच्या आगमाग पहारा देण्यासाठी आणि रक्षणासाठी तो बदूकवाला सशस्त्र सैनिकही गेला वाकीच जे दोडशे वदिवान लाकड तोडण्या फोडण्याच काम सकाळच्या स्थळी करु लागले अुरलेले बदूकवाले सैनिक त्याच्या

असा अंधेर आणि पाऊस पाहून पांच वाजेतों न थांबता चारलाच परतावें असें कंटक सैनिक पहारेवाल्याला म्हणाला. तो तर अेका पायावर सिद्धच होता. बंदूक मारखी खांद्यावर ठेवण्याच्या कष्टानें, जंगलतोडाअीच्या कष्टाने ते बंदिवान नसतील अितका तो त्रासून गेला होता. ह्या वेळी सोबतच्या दोघातिघा बंदिवानांना खुणा केलेल्या झाडांवर क्रमांक घालण्याचें काम सोपवून कंटक आणि सैनिक त्या नव्या वाटेच्या पलीकडच्या टोकापर्यंत जंगलात घुसले होते. रफिअुद्दिन त्याच्याही पुढे काही अंतरावर असलेल्या खाडीच्या अेका फाट्याशी पोचला होता. समुद्र पुष्कळ दूर होता, त्याची खाडीही झाडांच्या आड लपलेली होती. परंतु तिचा अेक अरुंद पण खोल फाटा लांबवर जंगलात घुमून तेथे संपला होता. त्या फाट्यामुळे तेथे थोडें मोकळें स्थळ सापडलें होतें. कंटक त्या सैनिकाशी परतण्याचा बेत करीत असताच पुढे त्या फाट्याशी पोचलेल्या रफिअुद्दिनने कंटकबाबूला दबती हाक मारली. कंटक झपाझप पुढे येअू लागला, तोंच त्याचा हात धरून त्यासह अेका भिंताडासारख्या झाडाच्या बुंध्याआड अुभे राहून रफिअुद्दिन सभयी स्वरात म्हणाला,

'बाबूजी, वो देखो ! — तो गिधाडं, घारी नि ते कावळे ह्या खाडीच्या फाट्याच्या काठाने मरून पडले आहेत ते ! हें चिन्ह ठीक नाही !'

'का रे बाबा ? मघा त्या जिवंत नि अजस्र अजगराला भ्याला नाहीस नि ह्या मेलेल्या पांखरांना पाहून पांढरा फिकट पडतोस !' तेथे तितक्यात तो बंदूकवाला सैनिकही आला होता, त्याच्याकडे पाहून कंटक हसला.

'देखो, मरे चिडियाको रफिअुद्दिन डरते है ! भुतखेतं ज्या पक्ष्यांची रूपं घेअून भटकतात असं जंगली लोक समजतात, तेच हे पक्षी आहेत असं ह्याला वाटत असावसं दिसतं !'

'नही बाबूजी, नहीं ! यह चेष्टा की बात नहीं ! देखो, ह्या रानटी लोकांत मी, पूर्वी पळून गेलो त्याच वेळी फार घाबरलेलो आहे. ह्यांना जर कुणावर गुप्त छापा घालून मारायचं असलं तर हे लोक त्या आजूबाजूचे घारी, गिधाड, कावळे मारून टाकतात. कारण त्यांची अशी समज असते की, पक्षी हे त्यांच्या हालचालींची वातमी अुडत अुडत जाअून शत्रूंना कळवतात ! ज्या अर्थी हे नेहमीचे खाद्य नसणारे पक्षी इथे आजच मारल्यासारखे पडलेले दिसताहेत त्या अर्थी —'

त्यासरशी सगळयात कोणी घाबरला असेल तर तो त्याच्या रक्षणाला आलेला गुरेकरी – तो बंदुकवाला सैनिक !

'अरे बापरे ! मग आता आम्ही काय करावं ? सांग बाबा अेकदाच ! ल, बंदूक झाडू का ही मी पण ?'

'नको, नको ! ' कटकने त्याला रोखलं, 'नुसत्या झाडपाल्यात बार काय मांचा ? अुलट आपण अिथं आहोत हें माहीत नसल्यास त कळून जावरे ह्या डात घुसून आम्हालाही गाठतील ! मला वाटतं आपण आता धीर न सोडता सच ह्या वाटेनं परतून मुख्य टोळीला जाअून मिळावं.'

सनिकाला तेंच हव होतं त्याने मनात म्हटलं,

'कुणी जावरे चालून आलेच तर ह्या दलदलीच्या बाजूनेच येणार परततांना आपली पाठ अिकडेच असणार तेव्हा ह्या वदीच्या पुढे आपण चलावं म्हणजे बातल्या त्यात आपल्या जिवाला धोका थोडा जावऱ्याचे दलदलीकडून येणारे बाण प्रथम ह्याच्याच कुणाच्या तरी पाठीत रुतून पडतील आपण पुढच्या पुढे नसटून ठेंगावा सूवाल्या !' मनात असा धास्ती खाअून पण वरवर अुलटा धैर्याचा भाव आणून सैनिक म्हणाला,

'हूं ! चला सगळे ! भिता रे काय असं ? हा मी तुमच्या पुढे चार पावलं चाल्लो बघा ! जावरें त काय ! त्यांनी ही पाखरं जशी पटापट पाडली, तशी ही माना बदूक त्यांना टपटप खाली पाडील चलावं !

सैनिक पुढे वाट चालू लागला सुद्धा, कटक आणि रफिअुद्दिन त्याच्यामागून पण त्या सैनिकाने घतलेल्या त्या पुढाकारा तील बिंग रफिअुद्दिनच्या आणि कटक-च्याही ध्यानात असल्यामुळे कटकन त्या सनिकाच्या त्या अुसन्या अवसानाचा वाटणारी गमत नुसत डोळे मिचकावून रफिअुद्दिनला व्यक्तविली, पण रफिअुद्दिनला त्या धावयाच्या आणि घादलाच्या वेळाही चप्टेबाचून चेन पडत नाही तो त्या ओबडधोबड आणि काटेरी वाटेन थपझप चालतो चालताच कुचष्टेन बोलला,

'कितीशे ? ते शेकडयाने कधीच येत नाहीत! आहेतच मुळी मूठभर विचार! त्याचं येणं म्हणजे पाचपन्नास धनुर्धर! झाडीतून दडून, पाचपन्नास विषारी बाण अकस्मात् हाणून, दहा वीस मुडदे पाडून पळून जाणं, ही त्यांची लढाई! झाडी घनदाट, अंधारी, बेवाट! बंदूकवाल्यांचं सैन्य इथील कुचकामाचं ठरतं त्यांचा पाठलाग करायला. त्या गोष्टीमुळेच ते अद्याप ह्या रानचे राजे आहेत. अिग्रजांना त्यांचा पिच्छा पुरवायचा तर पुरवता येईल, पण अितकी प्राणहानि आणि व्यय करण्यासारखं ह्या यःकश्चित् अेका अरण्यमय वसाहतीत युद्ध पुकारून मिळणार आहे काय अिग्रजांना! म्हणून आडवे येतील तेव्हा नि तितकेच कापीत अिग्रज चालढकलीवारी नेतो. ह. आता ही विमान का कायसं जे निघत आहे म्हणतात ना, तसं साधन निघालं तर मात्र आकाशातून टेहळणी करून जावर्‍यांची ठाणी अचूकपणे शोधून काढायला नि नेमक्या ठिकाणी भयंकर स्फोटगोळे करून फेकून जावर्‍यांचा सत्यानाश करायला अिग्रजांना अेक आठवडाही लागणार नाही! पण ती पुढची गोष्ट. आज तरी जावर आलेच असतील छापा घालायला, तर मागे अिग्रजांशी माझ्यासमक्ष झालेल्या चकमकीत अेका झटापटीप्रमाणे ते पन्नासाच्या आत-बाहेर असतील नसतील. टाळीवर बाणांचा मारा करून ते निसटून गेले असतील दुसर्‍या रानात!'

'तसाच संभव असेल, तर मग अिथे कुठे अुंदरासारखे बिळात बसलो आहोत आपण? चल, बाहेर पडू. अजून पाऊलवाट दिसत आहे. जवळ बंदूक आहे, टाळीकडे चल. टोळीतील आपले लोक अिकडेच येत असतील तर गाठ जवळच पडेल. ते पण काय संकटात आहेत. आहेत की गेले, गेले असले तरी जवळपासच गाठता येईल. अजून सहा वाजले नाहीत. घटीच्या वेळी चालीत

ते दोघे हत्यारबंद होऊन हळूच झाडीबाहेर पडले टेहळीत वाटेच्या आरंभापर्यंत आले पाहतात तो सारा शुकशुकाट !

कारण चारपाच वाजण्याच्या मध्यतरी जेव्हा त्या टोळीतील बंदिवानावर दाट झाडीतून ह्रहापधरा जावऱ्यांनी निरनिराळ्या तीनचार ठिकाणावरून विषारी, बाणाचा अकस्मात् मारा केला, तेव्हा त्या बंदिवानांपैकी दहाबारा बंदिवान घायाळ होऊन पडलेले पाहताच त्या टोळीत अेकच धावपळ झालेली होती बंदूकवाले दोघेजण जे होते त्यांनी बंदुका झाडल्या पण त्या गोळ्या आणि छरे त्या दाट झाडीच्या पाल्यापाचोळ्यात कोठ तरी गडप झाले ! अशा पन्नास बंदुकांचा मारा केला, तरी अरण्यात दबा धरून शरसंधान करणाऱ्याचा केसही वाकडा होणारा नव्हता-सध्याकाळची वेळ ती, अंधेरात आणि पावसात त्या पुढे रानी घुसून चाल करण्याची त्या वाजारखुणग्यात कोणाची माय व्याली होती ? आणि त्या बंदिवान लोकांचे अडले तरी काय होते नसता जीव धोक्यात घालायच ? मरो तो अिग्रज आणि ते जावरे ! जमादारासुद्धा जो तो जीव घेऊन तेथून शक्य तितके लवकर निसटायच बघे, ह्या मार्गाला लागून वटवसह गेलेल्या आणि वाटेच्या अर्ध्या-मुर्ध्या भागात झाडावर कमाक घालीत असलेल्या चारपाच बंदिवानांनी टोळीत हाहाकाराची अुठलेली आरोळी अेकताच धूम ठोकून परत पावली तळ गाठला होता कटकविटक जे काणी वाटेच्या पलीकडच्या टावाला अडकले होते, ते जिवंत की मेले, त्याची विचारपूस सुद्धा करण्याच भान काणाला अुरले नाही बंदूकवाले सैनिक काय जमादार काय, पाय पुढे न टाकता सकटघटा घणाणवून जमले ते बंदिवान घऊन घायाळांना ह्याच्या त्याच्या खांद्यावर चढवून माघारे चाळीकडे निघाले जावऱ्यांनी त्यांच्या पळत्या पाठीवरही आणखी चारपाच बाण फेकताच

अेवढेच थावून, बंदूक भुअीवर टेकून हवाल्दारजींनी काडतुसाची पट्टा काढली ते थांबताच रफिअुद्दिन आणि कटकही थोडा थबकला त्याना दटावून हवालदारजी आज्ञापित झाले,

'मेया गवार हो ! चालू लागा की थपाथप ! बंदुकीत काडतुस भरून पट्टा बांधून हा आलोच मी ! भिता काय अेवढे चालायला असं ?'

ती वेळ खरोखरीच अेक पळभरही रेंगाळण्याची नव्हती हे कटक जाणून होता चेष्टेवारी जिवावर बेतायची, तेव्हा मुसते अुपहसण्यानं जितकी गमत अुपभोगता यअील तितकीच अुपभोगून कटक पुढे निघाला त्याच्याच सागाती रफिअुद्दिन थोड्या अंतरावर तो पुढे येन्सें पाहून काडतुस भरलेली आपली बंदूक पुन्हा खांद्यावर टाकीत हवाल्दारजीही आता त्याच्यामागे चालू लागले जावरे वाटेत आलेच तर पुढून येणार त्याच्या तीरापुढे ह्या बदिवानाच्या छातीचा ढाल, तीमागे आपण, त्यातल्या त्यात जीव वचावण्याचा असा दक्ष तो व्यूह रचला गेलेला पाहून हवालदारानाही बरेच हायसे वाटले

* दोन अेडीचशे यार्ड त्या दुर्गम पाअूलवाटेने त्या निबिड अंधेऱ्या आणि पाअूर टपकत्या अरण्यातून ते तिघे त्या मुख्य टाळीकडे जाण्यासाठी परतले असतील नसतील, तोच

दलदलीच्या काठच्या निबिड झाडीमधल्या अेका अुंच झाडावरून ती सारी हालचाल मघापासून टेहळीत असणारे दोन रानटं जावरे खाली अुतरले माडातून सापागारखे सळसळत त्याच्या पाठीमागून आले आणि तीर अचूक मारण्याअितके अुसात आणि सोय सापडताच त्यानी आपल्या धनुष्याची ताणून दहापाच बाण त्या माग असणाऱ्या बंदूकवाल्या हवाल्दाराच्या पाठावरच वणवणत सोडले !

बापरे ! मेलो ! जावरे ! मेलो ! असे अकस्मात् किंचाळून तो सैनिक बंदुकासुद्धा ताडावरचा ताडावर पडला पाठीमागे वळून बघायला सुद्धा त्याला अवकाश मिळाला नाही अचानक त्याच्या पाठीत दोन विषारी बाण जे घुसले ते कण्याच्या बाजून थेट पोटात जाअून रुतले त्याच्या पाठावर रुतून राहिलेल्या त्या बाणाच्या टोकावरील पिसे अुन्त्या पाखरामारखी थरथर करीत होती अितकी आवेग आणि त्वेष त्यात भरला होता

द्रव आले नाहीत. उभे आत घुमणेही दुरापास्त, तेथे सापासारखे त्या भिजट ...लातून जवळजवळ सरपटत जाववेल तितके झाडीच्या आत शिरत चालले. ...च्या हातातल्या कुऱ्हाडी मात्र त्यांनी सोडल्या नाहीत. पाचसात मिनिटे त्याच्या ...नात आणि हृदयात भिती आणि धडधड ह्यावाचून दुसरी कशाची जाणीवच ...व्हती. मग कटकला एकदम सुचले की, सैनिक जो पडला त्याच्या हाती भरलेली ...दूक आणि कटीला काडतुसे तशीच आहेत. जर जावऱ्याच्या हाती ती पडतील ...र मोठाच अनर्थ कोसळेल.

'जावऱ्याना बंदुकीची तितकीशी हौस नसते,' रफिउद्दिन म्हणाला, 'आणि ...ता झाडीबाहेर पडण्यात जिवावरच बेतायचा संभव !'

'पण बंदूक तशीच सोडून देण्यात तर तो संभव अधिकच भयंकर ! न जाणो ... नेतीलही ती ! त्यातल्या त्यात बंदूक आपल्या हाती असण्यातच, अधिक बळकटी, ...ुरक्षितता !' असा आग्रहाने कटक छपत, दपत पुन्हा झाडीच्या तोंडाशी आला. ...जवडे तिकडे मागमूस पाहून झपकन् पुढे झाला. बंदूक, काडतुसे, शिकारी चाकू, ...जीर काढून घेतले सैनिकाच्या तोंडातून रक्ताच्या गुळण्या चाललेल्या होत्या, ...या रक्तात त्याचे प्रेत लडबडून गेले होते.

'मेला बिचारा !' असे निःश्वसून कटक त्या ...

'कितीशे ? ते शेकडयाने कधीच येत नाहीत ! आहेतच मुळी मूठभर बिचारे ! त्याच येणं म्हणजे पाचपन्नास धनुर्धर ! झाडीतून दबून, पाचपन्नास विषारी बाण अकस्मात् हाणून, दहा वीस मुडदे पाडून पळून जाण, ही त्यांची लटाई ! झाडा घनदाट, अघोरी, बेवाट ! बंदूकवाल्यांच सैन्य देखील कुचकामाच ठरत त्यांचा पाठलाग करायला त्या सोयीमुळेच ते अद्याप ह्या रानचे राजे आहेत अिग्रजांना त्यांचा पिच्छाच पुरवायचा तर पुरवता येअील , पण अितकी प्राणहानि, त्रास नि व्यय करण्यासारख ह्या यःकश्चित् अेका अरण्यमय वसाहतीत युद्ध पुकारून मिळणार आहे काय अिग्रजाला ! म्हणून थांबवे येतील तेव्हा नि तितवेच कापीत अिग्रज चालढकलीबाजी नेतो ह, आता हीं विमान का कायस जें निघन आहे म्हणतात ना, तस साधन निघाल तर मात्र आकाशातून टहळणी करून जावऱ्यांची ठाणी अचूकपणे शोधून काढायला नि ते-सब्बारो भयंकर स्फोटगोळे वरून फेकून जावऱ्यांचा सत्यानाश करायला अिग्रजाला अेक आठवडाही लागणार नाही ! पण ती पुढची गोष्ट आज तरी जावरे आलेच असतील छापा घालायला, तर मागे अिग्रजाशी माझ्यासमक्ष झालेल्या अशाच अेका झटापटीप्रमाणे ते पन्नासाच्या आत-बाहेर असतील नसतील टोळीवर बाणाचा मारा करून ते निसटून गेले असतील दुसऱ्या रानात ! '

'तसाच संभव असल, तर मग अिथे बुढे अुंदरासारखे बिळात बसलो आहोत आपण ? चल, बाहेर पडू अजून पाअूलवाट दिसत आह, जवळ बंदूक आहे, टोळीकडे चल टोळीतील आपले लोक अिकडच येत असतील तर गाठ जवळच पडेल त पण काय संकटात आहेत, आहेत की गेले गेले असते तरी जवळपासच गाठता यअील अजून सहा वाजले नाहीत घटीच्या वळी चाळीत '

ते दोघे हत्यारबंद होऊन हळूच झाडीबाहेर पडले. टेहळीत वाटेच्या आरंभापर्यंत आले. पाहतात तों सारा शुकशुकाट !

कारण चारपांच वाजण्याच्या मध्यंतरी जेव्हा त्या टोळीतील बंदिवानावर दाट झाडीतून दहापंधरा जावऱ्यांनी निरनिराळ्या तीनचार ठिकाणांवरून विषारी बाणांचा *एकस्मात् मारा केला*, तेव्हा त्या बंदिवानांपैकी दहाबारा बंदिवान घायाळ होऊन पडलेले पाहताच त्या टोळीत अेकच धावपळ झालेली होती. बंदूकवाले दोघेजण जे होते त्यांनी बंदुका झाडल्या, पण त्या गोळ्या आणि छरे त्या दाट झाडीच्या पाल्यापाचोळ्यात कोठें तरी गडप झाले ! अशा पन्नास बंदुकांचा मारा केला, तरी अरण्यात दबा धरून शरसंधान करणाऱ्यांचा केसही वाकडा होणारा नव्हता-संध्याकाळची वेळ ती, अंधेरात आणि पावसात त्या पुढे रानी घुसून चाल कर. ण्याची त्या वाजारबुणग्यात कोणाची माय व्याली होती ? आणि त्या बंदिवान लोकांचे अडले तरी काय होतें नसता जीव धोक्यात घालायचे ? मरो तो अिंग्रज आणि ते जावरे ! जमादारासुद्धा जो तो जीव घेऊन तेथून शक्य तितके लवकर निसटायचे कसें, ह्या मार्गाला लागला. कंटकसह गेलेल्या आणि वाटेच्या अर्ध्यामुर्ध्या भागात झाडावर कमाक घालीत असलेल्या चारपांच बंदिवानांनी टोळीत हाहाकाराची अुठलेली आरोळी अेकताच धूम ठोकून परत पावली तळ गाठला होता. कंटकादिक जे कोणी वाटेच्या पलीकडच्या टोकाला अडकले होते, ते जिवंत की मेले, त्याची विचारपूस मुद्धा करण्याचें भान कोणाला अुरले नाही. बंदूकवाले

चोरटा प्रवेश मिळविण्याविषयी त्यांनी अिंग्रजांच्या लाखांपैकी पाचपन्नासांतील जणांना घायाळ करून जरी मुष्ट अुगवला होता, तरी जावरेही जाणून होते की, अिंग्रजही परत सूडासाठी दोनतीन दिवसांच्या आत सशस्त्र सैन्याची तुकडी घेअून त्या रानांत घुसल्यावाचून राहणार नाही! क्वचित् ते अुद्याच्या अुद्याही यवतील! कारण अिंग्रजांचा अेक बदूकवाला सैनिक त्यांनी ठारच केला होता त्याच्या आणि तसा चुकलेल्या बंदिवानांच्या शोधार्थ अिंग्रजांचे लोक जर अुद्याच्या अुद्या आले तर? ठाण मांडून ठराविक रणावर लढतांना असा जावरे तो काय देणार? तो त्यांचा रणसंप्रदायच नव्हे भुतासारखा त्यांचा संचार, अदृश्यता त्यांचे अस्त्र आणि बळ अिंग्रज त्यांना शोधील तेथे ते हटकून सापडणार नाहीत, ते शोधीत तेथूनच ते हटकून छापा घालणार! म्हणूनच त्यांनी त्या रानाकडे पुन्हा ढुंकूनही बघायचे नाही, असे ठरवून दुसऱ्याच अरण्यातून अिंग्रजांच्या लाखावर म्हणजेच शक्य तर मामदेरी वा स्वतंत्र बाजबरी बंदिवानांवर पुढचा छापा घालण्याचा बेत ठरवूनही टाकलेला होता

असा रीतीने बंदिवानांच्या टोळीपैकी किंवा जावऱ्यांपैकी कोणीही त्या वाटेच्या पुढील वा मागील रानात अुरलेले नसल्यामुळे कटक आणि रफिअुद्दिन हे दोघे तेथ येणेच त्यांना सर्वत्र शुकशुकाट दिसला

तसा शुकशुकाटात, तसा जिवावरच्या बनलेल्या प्रसंगात आणि त्या घोर अरण्याच्या काळोखाकडील होत चाललेल्या जबड्यात स्वतःला सापडलेले पाहतांना काण्या दिङ्मूढ भीतीने त्या दोघांचेही मन चरकले आणि दोघांच्याही मनांना आधी नवनव्या भीषण संकटांत न पडता सरळपणे सरकारी चाळीकडे जाअून आपल्या बंदिवान बधूंना आणि अधिकाऱ्यांना भेटण्याकडे ओढू लागली

• पण दोघांच्याही मनांत पळून जाण्याची तिडक, पोटांत कळ अुठावी तशी, सारखी अुठत होती—चैन पडू देईना

रफिअुद्दिनने मधा कटकला जेव्हा स्पष्टपणे सुचविले की, "काळ्या पाण्याच्या बंदिगृहाला फाडून पळायचे तर त्याची हीच संधि खरी!" तेव्हा त्याच्याही आधी कटकच्या मनात तीच धाडसी कल्पना आली होती! पण त्या कल्पनेच्या मागोमाग त्याला आठवले की

अरे पळायचे खरे पण मला अेकट्याला नव्हे! तर माझ्या मालतीला सोडवून तिच्यासुद्धा निसटायचे आहे जर आता असा अेकटा ह्या अरण्यात घुसलो तर पुन्हा मालतीला बंदिवान वसाहतीतून सोडवून आणण्याचा मार्गच पूलच अुडवून दिल्यासारखे होणार! अेकदा अरण्यात घुसलो की मग पुन्हा वसाहतीकडे फिरकणेच अशक्य असा अनपेक्षितपणे आजच संधि येअील ह्याचे स्वप्न सुद्धा पडले नव्हते नाही तर तिला हरप्रयत्नाने सोडवायची काही तरी योजना आधीच ठरवून मग आजची संधि साधली असती!"

केलीं असता मी त्यातून उठून जिवंत झालो तरी मेल्यासारखाच आहे ! ही माझी आजची पळायच्या वाटेतील मुख्य अडचण ! अेकदा आता पळालों की पुन्हा तिला सोडवायाचा कट रचू काय, तिच्याकडे परत भेटायला जायची देखील गोष्ट अशक्य ! ती घाबरेल, माझा बेपत्ता– 'भगोडा' होण्याचेच, ती जीव सुद्धा देअील काळजीने सगून !

'यावा हीच अडचण ? तर मी तुम्हाला प्रतिज्ञेवर सांगतों की, तुमच्या बहिणीला बंदिगृहातून सोडवायची गोष्ट आपण स्वत च बंदिवान होतों, पळालो नव्हतों, त्यापेक्षा पळून गेल्यानंतर, स्वतंत्रपणे वावरू लागल्यानंतरच अधिक सुसाध्य होणारी आहे आज आम्ही अरण्यातून पळून गेलो म्हणजे पुन्हा ह्या बंदिवान बसाह्तीत येताच यणार नाहीं ही भीति चुकीची मी मागे पळालो ना तेव्हा तीन-चार महिने रात्री अुघडपणे राहीं ह्या जावन्यांत नि दिवसा गुप्तपणे भटके ह्या वसाहतीत. कटकराव, हें काम माझं मी तुमची बहीण बंदिगृहातून अल्गद अुचलून, अरण्यात तुम्ही असाल तिथे तुमच्यापुढे अुभी करतो पाहा नर खरी माझी कर्तव गारी' थोडा मोकळा सुटू द्या जंगलाचा वारा नि वारा ह्या वाघाने अेकदा पुरा खाल्ला की आलीच ह्याच्या ह्या सध्या गजलेल्या नखांना पुन्हा ती पूर्वीची वाघेरी धार ! कटकराव, तुम्हाला माझा पूर्वीचा पराक्रम माहीत नाहीं तुमची आमची ओळख म्हणजे माझ्या हातीं बेड्या पडल्यानंतर काळ्या पाण्यावर यताना 'महाराजा' बोटीवर झाली तीच ! पण त्या दिवशी जी भाअीबंदीची शपथ आपण घेतली, तो तुम्ही पाळून ह्या कठोर बंदिवासात माझ्यावर अनेक अुपकार जे केलेत, ते मी जन्मोजन्मी विसरणार नाहीं त्याच बोटीवर काळ्या पाण्यावर येताना मी काळ्या पाण्याच्या बेड्या ताडायच तुम्हाला वचन दिलं होतं आज तें अशन खरं केलं आहे अुद्यापरवा पूर्णपणे खरं करून देअीन कटकराव, वस्त्या पडून पिंजऱ्यात काडला गेलेला रफिअुद्दिनच तेवढा तुम्ही पाहिला आहात, म्हणून तुम्हाला माझी बोलणी बल्गना वाटतील पण जर का पिंजऱ्यात पडायच्या आधीचा माझ्यांत असलेला वाघ तुम्ही पाहिला असतात ना तर, माझ्या कर्तबगारीवर मी

ेक पटाअीत दरवेशी ! हा बिघडला तर ह्याच बदुकीने अुडवून देअीन ह्याला पाहता पाहता !'

'मग काय ? कटकबाबू, बोला जायचं ना पळून ? जन्मठेपेची बेडी तोडून टाकायचीना ह्याच क्षणी ?'

'तोडून टाकायची ना काय विचारतोस ? तोडून टाकलीच आहे की ती आता ! पळून जायची गोष्ट कशाला ? हे पळून आलेच आहोत की जिथे ! ! आता पुढच पाअूल कुठे टाकायच ते बाल'

'भले वीर ! पुढचं पाअूल–हिंदुस्थानात ! स्वदेशी !'

कटक हसला

'पण अंधकाराचा नि संकटाचा अेक समुद्रचा समुद्र–हा काळ्या पाण्याचा समुद्र–आडवा पसरला आहे ह्या पावलाच्या नि स्वदेशाच्या मध्यतरी ! तो ? '

'तो अुल्लंघून !' पोहण्याच्या पवित्र्याचे दोन हात त्या अंधळ्या वातावरणात आवेशाने मारून रफिअुद्दिन अुत्तरला, 'तो काळ्या पाण्याचा सकटसमुद्र अुल्लंघून स्वदेशी जायचं हा निर्धार ! जाअूच जाअू ही निश्चिति !'

* * *

त्याचा थरकाप होत होता. आपण कोलमडून खाली पडतो की काय, असा धाक वाटत होता. पण झाडाला अधिकच वळकटपणे बिलगून गप्प बसणें हा अेकच मार्ग काय तो त्यांना अुरला होता — मरण ओढवून घेण्याचा आणि मरण टाळण्याचाही!

जसजसे ते पोलिसी कंदिलाचे किरण वरवर होत त्यांच्या जवळ येअू लागले, तसतसा कंटकच्या आणि अुद्दिनचा जीव त्यांना सोडून दूर जाअू लागला.

तोंच शेजारच्या दहापांच नारळांच्या शेंड्यांवर फडफडाट झाला. पोलिस चमकून तिकडे धावले आणि अेकाने झटकन् बदूक झाडली. त्यासरशी घू घू घू करीत काही घुबडे वर अुडून गेलीं आणि अेक घुवड टपकन् खाली पडलें. पोलिस खो खो करून हसले.

अेकाने तें घुवड दुसऱ्याला दाखविलें,

'हा पाहिलात तुमचा चोर! घुबडें फडफडत होती. तुम्ही हट्ट धरलात, चोर नारळ तोडताहेत! परता आता, चला!'

तो घोळका पुढे जात चालला तसतसा कंटकच्या आणि अुद्दिनच्या जिवात जीव येत चालला. अुद्दिन मनाशीच हसला, जिवावर आलं होतं तें घुबडावर गेलं!'

पण पुन्हा जिवावर आणायचें नसेल, तर ते पोलिस आपल्या झोपडीत कंदील मालवून जाअू लागेतों त्या झाडाच्या शेंड्यावरच ताटकळत बसणें भाग होतें. तसे ते दोघेही बसले. पण त्या दिवसाचा पूर्वीचा अगाध थकवा आणि आताची निश्चिंतता त्यांनी त्या दोघानाही गुंगी येअू लागली. शेंड्याला घट्ट कवळून ते डुलक्या घेअू लागले. अर्धाअेक तास झाला तरी पोलिस कंदिलाभोवती विड्या फुंकीत बसलेलेच! कंटक आणि अुद्दिन पुन्हा तिकडे पाहात, पुन्हा डुलक्या घेत, केव्हा काय की गाढ झोपेत सुप्त होअून गेले.

चटका होता, तो समजला त्याने अुलट हळूच अेक टाळी दिली 'तू अुतरलास? ठीक मी पण हळूच अुतरतो, थाव!' अितका सगळा अर्थ त्या टाळीत होता

कटक खाली यनाच दोघेही थोडा वेळ दवा धरून गप्प वसले अुत्तररात्र झाली असावी, अस तर्कून मग त्यानी ती बदूक, कुऱ्हाड अित्यादि वस्तु लपविलेल्या ठिकाणातून पुन्हा काढल्या पहाटेच्या आधी परतून कोण्यातरी घोर कान्तारात त्याना गडप झालेच पाहिजे होते ह्यास्तव ते तेयून सडकेकडे निघाले निघताना अुद्दिन पाचोळयातून काही अुचलीत आहे असे पाहून कटक कुजबुजला,

'काय रे खटपटतो आहेस अुगीच?'

'अुगीच? मघा तोडून पाडलेले ते दोन तीन नारळ काय टाकून द्यायचे अिथे?

'किती भुक्कड आहेस! कुठले दीडदमडीचे नारळ ते! सोड!'

दीड दमडीचे? ह्याच दीड दमडीच्या नारळापायी दोन सवध डोकी छाटली जात होती की मघा आमची!'

रफिअुद्दिनने अेक-दोन नारळ सायडले ते खाकेत मारले त्या सडकेने आले होत तसच त माघारे त्या नव्या रानवाटेपाशी आले फटफटण्याच्या सधीला ते त्याच वाटेने रानात घुसले वाटेत तो पोलिस जमादार काल जेथे जावयाच्या तीराने ठार होअून पडलला होता, त्याचे पोलिसी कपडे आणि अगावरील आग-पेट्या विड्या सुद्धा सारे पदार्थ त्यानी काढून घेतले जावयाचा तो तीर तेवढा त्याला तसाच खुपसून राहू दिला नतर त्यानी ती वाट तेथेच सोडली

मग त्या रानाच्या त्या बाजूपासून लाव अशा अेका घनदाट भागाच्या आत घुसण्याचा त्यानी शक्य तितका यत्न केला वाटत अेक रुद आणि खोल खाडी आली तिव वाळवट ह्या वेळी अुघड सुकलेले आणि पाढरे फटक चाल होत अदमानच्या सिधुतटावर मधून मधून पडणारे कडक अून त्या वेळी पडल होते आणि त्यामुळे ते वाळवट त्यावरील रगीबेरगी शिपा आणि पाढरी स्वच्छ रेती

भुसमलाम, तो मला तेव्हा कितीही भयकर वाटलेला असो, तो आता तसा वाटत नाही खरा. कारण आता वेत असा अेकून काय तो हातार्शी आहे. संपोव तो काव्याकूट उघ्यापुरतो. मला आता जर खरोखरी काही भयकर भासत असेल, तर तो तुझा कटाचा वेत नव्हे, पण ही मला लागलेली असह्य भूक ! '

'माझ्याही पोटात भुकेची नुसती आग अुठली आहे ! पण आता अुद्या पहाट अुजाडेतो तरी ती विझवायला अुपाय अुरला नाही ! हां, अेक अुपाय तेवढा आहे ही पोटाची आग शमवायचा ! ' रफिअुद्दिन अंधेरातच हसरे तोंड करून म्हणाला.

'कोणचा तो ? सांग तरी ! ' कटकने विचारलें.

'दुसरा कोणता ! तुम्ही रुचकर पदार्थांची नांव घेत चला. समंग पुलाव, पुऱ्या, भजी, गागुती, भाजीचा मसालेदार रस्सा, रसरसलेली जिलबी, त्यांच्या नांवामरशी नि नाव घेताच येणाऱ्या समंग वासामरशी माझ्या तोंडाला जें हें पाणीच पाणी सुटत आहे त्याच्या मान्याने ती पोटातली भुकेची आग वाय विझेल ती विझेल ! ' माझून नाही तर हसून तरी पोटभर घेतलें अुद्दिनने.

'ठीक ! तुझ्यापुरता पोट भरायचा तो अुपाय तू करतो आहेस तोवर माझ्यापुरता दुसरा काही तरी अुपाय मलाही योजला पाहिजे. दिवसभर पावसात भिजून भिजून थिजून गेलो बुवा ! ' असें त्रासिकपणे अुदगारत कटक अुठला आणि बंदूक घेअून अिकडे तिकडे दोन-तीन येऱ्याझाऱ्या घालीत, हात चोळीत, पाय आपटीत अंगात अूब आणू लागला. तोंच त्याला शेजारी अर्ध्याअेक मैलावर असलेल्या त्या रानाकडेलगतच्या सरकारी नारळबागेची आठवण झाली. तो धसकन् रफिअुद्दिनकडे वळला,

'अुठ ! सैंपाक सिद्ध आहे सारा. अमृत प्यायला, मेवामिठाअी खायला चल ! पलीकडच्या नारळबागेत जायचं.

'आणि ? नारळ म्हणजे काही झाड हालवताच तळाशी पडणाऱ्या लिंबोण्यांचा सडा नव्हे ! आणि हाताने नारळ तोडावे अितका काही मी अुंच नाही ! '

रफिअुद्दिन हसला

त्यासरशी बागेच्या पलीकडच्या बाजूला असलेल्या रखवालदाराच्या झोपडीकडून सूसणण करीत गोफणीच्या दगडाचा मारा होऊं लागला.

दोघांच्याही पोटात धस्स झालं. कटकने नारळावर चढण्याच्या आधी बंदूक आणि कुऱ्हाड नारळाच्या झावळ्यांच्या आणि पाचोळ्याच्या ढिगा-यात भुईवरच लपवून ठेवली होती. अितक वर येऊ होतें. पण जर ती हत्यार आता कोणी दिवे घेऊन शोधायला आले आणि त्याना सापडली, तर ? कटकच्या अेकदा मनात आलं की साहस करून खाली अुतरावे आणि बंदूक झाडावी. पण तशा बाराने सर रान जागून अुठणार ! तोही मूर्खपणाच ! वरच बसावे तर अेखादा दगड सणसणत कानशिलात बसला का सारंच प्रकरण निकालात निघणार !

अशा दुहेरा भीतीने ते ठिकच्या ठिकाणीच चूप बसले. पण भूक चूपही बसू देईना. भीतीपेक्षा भुकेनच ते कासावीस झाले होते. सरतेशेवटी झाडावर चिलखून बसल्याबसल्याच त्यानी कावळं नारळ कापले. सुरीने सोलले. वरच जाड झिल्क तेथल्या थुकथ्यातच अडकवले आणि त्या नहाळ्यातल पाणी त प्याले. मलअीमारखे मअु खोबर खाल्ल. त ह्या वेळी किती मधुर लागल म्हणून सांगाव ! सोनरी कळसाच्या राजवाड्याच्या गच्चीवर बसून सोन्याच्या पेल्यातून मद्य पिणाऱ्या राजासारखा त्यांनी मिटक्या मारल्या. गोफणीचे दगड मधून मधून सणसणत त्याच्या आजूबाजूना जातच होते. आणि तरीही आणखी अेकेक शहाळ सोलून ते त

म्हणजे चिखलमातीचा लेप, तो त्यांनी अंगभर लावला, अुन्हात सुकवला आणि मग दगडमातीच्याच साबणाने अंगे घासून घासून त्या खाडीत ते यथेच्छ डुंबत राहिले

नंतर त्यांना जी खमंग भूक लागली ती तशा जिवावरच्या श्रमानंतर तसे स्नान केलेल्या वळवट प्रकृतीच्या माणसानाच कळू शकेल पण तेथे अन्न म्हणजे मृगयेचेच काय ते मिळणार त्यातही बंदूक अुडवून रान जागे करणे त्यांना अजूनही धोक्याचे वाटत होते पण त्या रानी मिळत काय तो अुदंड रानडुकर! आणि अुद्दिन हा त्या रानात मागे पळाला होता तेव्हापासून तो जावऱ्यासारखाच सर्व प्रकारच्या शिकारी करण्यात पटाअीत झाला होता अर्धाअेक तास धळीतून लपतछपत गेल्यावर त्याला अेक शिकार सापडली व हातातील कुऱ्हाडीच्या अेका घावासरशी त्याने तिला जमिनीवर लोळविले नंतर वाळलेल्या वाळवटावरील लाकूडफाटा जमवून जावऱ्याच्या सूपशास्त्रानुसार ते मांस विधिपूर्वक भाजले आणि अेकौ पानावर ते वाढून घेऊन त्यांनी जेवावयाला प्रारंभ केला

आणि तरी देखील ते पक्वान्न अुभ्या जन्मात प्रथमच खाताना कटकला वेडीवाकडी तोंडे करून बसबस गिळावे लागले सोबतच्या नारळाच्या तुकड्याचे तोंडीलावण होते म्हणूनच अुलटीपर्यंत पाळी आली नाही, तरीही जिभेला ते जितके जड गेले तितके पोटाला मुळीच गेले नाही सारे चट्टामट्टा केल्यानंतर कटकला पोटभर समाधानाची अशी अेक ढेकर आली आणि असो तरतरी वाटली की यंव! ते पाहून अुद्दिन हसला

'बाबूजी दोन-तीन दिवसांच्या आत हा 'जावरी' खुराक तुम्हांस अितका मानवणारस दिसत की माझ्या वाटचाला काही अुरेल का नाही ह्याची मलाचा भीति वाट वी!

त्यांचं जेवण असे हसतखेळत चालले आहे तो आकाश अंधारल्यासारखे झाले

शिलाचा सघच्या सघ पसरला हाता जणू काय हत्तीचा थवाचा थवा सिंधुपुलिना-वर अुतरला आहे!

त्या गुहा दाखवून अुद्दिन म्हणाला,

'देखिये बाबूजी! बंगल्याशेजारी बंगला कसा लागून गेला आहे! जैसी की यवअीकी मलबार हिल्‌! पाहा आता भाड त्रिड कोणत्या बंगल्यांत स्वस्त पडत ते!'

त्यांनी गुहांची पाहणी चालविली पाहता पाहता दोन धिप्पाड शिळा अेक-मेकींना टोकाशी टेकून तवूसारख्या अुभ्या असलेल्या आणि दोघा मस्त हत्तीनी झुंज खेळताना मदोन्मत्त मस्तकाशी मस्तक रेटून टाकावे तशा पवित्र्यात शोभत असलेल्या त्याना आढळल्या त्या शिळांच्या त्या तवूसारख्या दशनी ठेवणीच्या आत लांबवर तवूसारखीच अेस पैस पोकळी होती तिच्यात पुन्हा लहान लहान दोन-तीन गुहा खोल्यांसारख्या भिंतीच्या दोन बाजूनी पाडलेल्या दिसत होत्या ते पाहताच अुद्दिनला तेंच स्थान वनिवासास छान वाटले ता लगेच आत जाअून मधल्या भागात माडी ठोवून बसला पण बसला न बसला ताच अेकदम घात! घात!! असं घोगऱ्या आवाजात ओरडून धावऱ्या धावऱ्या बाहेर आला

'काय रे काय झाल काय?' बदूक सावरीत वटक जिज्ञासला

'माणूस म्हणा, भूत म्हणा, पण बटक, अेक हिंडिस प्राणी त्या आतल्या कोपऱ्यातल्या गुहेत दबून बसलेला आहे! त्याचे डोळे त्याच्या ताडाच्या काळोखात पणतीसारखे मिणमिणत आहेत! अुद्दिनने भीतिदेखील त्याच्या सवयीप्रमाणे हयून

'आलो, आलो – असे केविलवाणे उत्तर त्या बिळातून ऐकण्यात आले. हळू-हळू प्रथम डोके बाहेर काढून नि मग ढुंगणावर घसरत घसरत अेक दुसरा कष्टी जावरा त्या बिळाच्या बाहेर पडला. बाहेर पडताच त्याने अेक पाय पसरून त्याच्या पोटरीकडे बोट दाखवले नि डोळ्यांत पाणी आणून तो कण्हू लागला.

घटक नि अुद्दिन त्या पारध्याकडे पहातात तो तेथे थोडीतरी रक्ताळ दुखापत झालेली दिसली. काही खुणांनी, काही शब्दांनी अुद्दिनच्या अंतर्यामी नक्का समज ण्यात आले की, काल जावऱ्यांनी जो अिंग्रजी बंदिवानांच्या तुकडीवर छापा घातला त्या वेळी अिंग्रजी पहारेकऱ्यांनी केलेल्या अुलट गोळीबारात ही अेक गोळी ह्या जावऱ्याच्या पायाला लागली, व त्याचे गावाकडे जीव घेऊन पळून अमना ह्याला पळणे अशक्य झाल्याने हा तेथेच टाकला गेला.

रफिअुद्दिन तो वस्तुस्थिति ध्यानात येताच होता अेखाद घबाड अवस्मात् सापडावे तसा आनंदला. घटकेला थोड बाजूला नेअून तो म्हणाला,

'टाळी घ्या बावूजी आधी! जावऱ्याच्या वस्तीचा आपल्याला आसरा घ्यायचा होता, पण सध्या ते अिंग्रजांवर बिथरलेले! आपण अिंग्रज बंदिवानांतले लोक शरण म्हणून गेलो तरी दुरून पाहताच संतापाने जावरे तारांचा मारा करतील. ही जी मोठी अडचण आपल्या वाटेत होती, ती ह्या जावऱ्याच्या मैत्रीने निभावून नेण्याची संधि आपल्याला मिळेलसे वाटते. जावऱ्याच्या राज्यात वसाहत जायला हा जावरा म्हणजे अेक जिवंत चालत-बोलत प्रवेशपत्रच (परवानाच) मिळाला म्हणायचे आम्हाला! तर हा ह्याची शुश्रूषा आपण चांगली करू या.'

कादरच्याही तो बेत मनाला आला. अंदमानच्या बंदिकारागारात असता प्रथमोपचाराचे नि औषधाचे काम त्याने पुष्कळच केलेले होते. ते वैद्यकीय चाल-चलाअू ज्ञान त्याला आता अुपयोगी पडले.

त्या जावऱ्याला त्यांनी धीर दिला. त्याच्या पोटरीचा सुरीनेच करवला तसा फाड करून गोळी काढून टाकली. दुखापतीला धुअून-पुसून काही वनस्पति लावून पट्टी बांधली. गोळी निघताच असह्य वेदना अुणावून त्या जावऱ्याला जे हायसे वाटू लागले त्याचे अुपकार तो नाना प्रकारच्या खुणांनी आणि शब्दांनी व्यक्तवू लागला.

त्याच स्थली ते तिघेही दोन-तीन दिवस तसेच लपून राहिले. रानातील पशु पक्ष्यांची जी काय मृगया बारंवार न वाढता करता येअील ती त्यांनी केली. त्या जावऱ्यापासून त्याच्या वस्तीची माहितीही त्यांनी काढली. आपण काळ्या पाण्या वरून कसे पळालो, अिंग्रजांचे आपणही कसे शत्रु झालेलो आहोत आणि जावऱ्याच्या वस्तीलाच कसे शरण जाणार आहोत, हेही त्याला त्यांनी सांगितले. त्या जावऱ्या नेही अगदी मनापासून त्यांना आश्वासिले का, त्याला त्यांनी दिलेल्या जीवदानाच्या अुपकाराची फेड करण्यासाठी शक्य ते साहाय्य त्यांना केल्यावाचून जावरे राहणार

नाहीत. कारण जावऱ्यांच्या ज्या जातीचा तो घटक होता, त्या जातीच्या नायकाचाच तो मेहुणा होता आणि अेक विश्वासू नि शूर पाअीकही!

तो जावरा बरा होअीतों तैथेच चोरून लपून राहण्यात त्यांचे जे तीन-चार दिवस गेले, त्या काळात रफिअुद्दिन अगदी निश्चित आनंदात होता, पण कंटक मनातल्या मनात अगदी सचित. रफिअुद्दिनला वाटलें होतें त्यापेक्षाही अगदी सुलभपणे त्याचा पळून जाण्याचा बेत ह्या टप्प्यापर्यंत पार पडला होता. अपेक्षित नव्हत्या अशा कित्येक अनुकूल संधि त्यांच्यापुढे चालून आल्या. तो स्वतः तर असेंच समजे की, आपण काळ्या पाण्यावरून पळालोसुद्धा! पण कटकच्या मनाला चिंता सारखी जाळीत होती. त्याच्यापुढे त्याच्याच सुटकेचा प्रश्न नव्हता, तर होता मालतीच्याही सुटकेचा!

तिला कशी सोडवावी? सोडवली तर तिला येथे ह्या रानात, ह्या गुहेत, ह्या भयाण पेचात किंवा जावऱ्यांच्या वस्तीत ठेवावी कशी, संभाळावी कशी? रफिअुद्दिनवाचून तर पाअूलही पुढे टाकण दुर्घट. तो सध्या जरी अत्यंत अेकनिष्ठ दिसत असला, तरी होता मूळचा अेक जातिवंत हिंस्र पशु! तेंव्हा त्यावर किती विश्वासावें? पुन्हा जरी त्याला कटक हा किशन आहे ह्याची आता शंकासुद्धा येणे शक्य नव्हतें आणि म्हणूनच कटकशी मालतीपणाच्या कोणत्याही स्मृतीचा धागादोरा त्याच्या मनात गुंतलेला असणे असंभव होतें आणि जरी कटकींही वयानें, रूपाने नि काबाडकष्टांमुळे आलेल्या क्षीणतेने हीच मालती असें सांगितलें तरी पाहताच ओळखता येणे कठीण होतें, तरीही न जाणो तिला पाहताच ह्या अुद्दिनने ती मालतीच आहे असें ओळखलें तर? अेखादा भयंकर प्रसंग गुदरणारच नाही कशावरून! ती तरी ह्याला ओळखणारच! तेंव्हा ह्याची पूर्वीची नीचता किंवा तिचा पूर्वक्रोध भडकून त्या आगीत सर्वांचीच राखरांगोळी होअून जाअील! ह्या असल्या घनदाट कान्तारातील अेकान्तात ती, मी, आणि हा! ह्याच्या साहाय्याने मी तिची मुक्तता करणे म्हणजे रावणाचें साहाय्य घेअून रामाने सीतेला सोडविणें होय! पण ... अुपाय दुसरा असा कोणता?

अुद्दिनच्या मनात मात्र त्या वेळी प्रतारणेचा भाव लवलेशाही नव्हता त्याची अडचण असली तर ती अेकच होती—पैसा! जावऱ्यांच्या वस्तीत लोकप्रिय व्हावयाचें तर मद्य हवें आणि पुढे काळ्या पाण्याला रामराम ठोकण्यासाठी नारवे, कपडे, हत्यारे, खाद्य अित्यादि साधने जुळविण्यास पैसा हवा त्याला मार्ग दोनच होते. अेक तर बंदिवानाच्या वस्तीत रात्री-बेरात्री पुन्हा शिरून दरोडे घालणे किंवा कंटकवाचूची जी हजार दीडहजाराची ठेव ते देणार होते ती मिळविणे. पूर्वीं त्याचा बेत असा ठरे की, रक्कम कंटकने सागाती घेअूनच बंदिवानांच्या चाळीतून पळावयाचे, पण मध्यंतरी ती जावऱ्यांच्या छाप्याची अनपेक्षित संधि मिळाल्यामुळे ते अचानक रानात घुसले. त्यायोगे अितर सारी संकटें टळली, पण पैसा तेवढा

सागातीं येण्याचे टुकले तेवढी अडचण तो कटक्पुढे माडी आणि विचारी, ' काय करावं, बोला ! दरोडा घालावा वा तुम्ही ती ठेव काही युक्तीने अजूनही परत मिळवू शकता ? '

कटकने म्हणावें, ' नको नको, दरोडा नको ! आपण होअून मृत्यूला आव्हानू नये शक्यता ! मी माझी ठेव ह्या ना त्या युक्तीने परत मिळवीन अजून आशा आहे मला दगडाखाली गुतलेला हात अलगत शक्य तो काढण बर ! नाही तर दाडगाओेन हातच तुटायचा ! '

दोन तीन दिवस असे लोटलाच काही अशी राहवेना म्हणून, काही अशी निरुपाय म्हणून कटकने अुद्दिनपाशी आपली बहीण सोडविण्याच्या बेताचा विषय काढला अुल्ट-सुलट अनेक बेत त्या दोघानी योजून पाहिले नक्की असे काही न ठरताच ते निजावयाला गले

पण अुद्दिनच्या मनात त्या दिवसभर कटकीला सोडविण्याच्या कल्पना सारख्या चालत असल्यामुळे तिच्यासबधीच्या अितर जिज्ञासाही साहजिकपणेच डवचल्या जाअू लागल्या अथरुणावर पडता-पडताच तो चितू लागला, ' ती कशी दिसत असेल ? सोडवून आणलीच तर तिच्या सगतीत आपलाही वेळ गमतीत जाओल! कसा असेल तिचा स्वभाव ? आणि जर ती चागली दिसत असली नि स्वभावाने प्रेमळ असली, तर — ? ' *अकस्मात् त्याची लालसा जागून अुठली आणि म्हणाली,* ' तर तिला तू नि तुला ती हवीशी वाटणार नाही कशावरून? वर, कटक तर तिचा सख्खा भाअूच तव्हा तिच्या कामुक अभिलाषात तरी तो प्रतिस्पर्धी होण शक्यच नाही फार तर त्याला तिचा माझा प्रेमसबध भाअू नि पालक ह्या नात्यान आवडणार नाही, अितकीच भीति पण, पण, पण '

अुद्दिनला अर्वाचिन अेक अुपाय सुचला, ' कटकबाबूच अुपकार जे आपल्यावर झाले त फेडण्यासाठी आपण त्याच्या जिवाला जीव दअून त्याना नि त्याच्या ह्या बहिणीला काळचा पाण्यावरून सोडवून सुरक्षितपणे प्रतीराला पोहाचविण्यात सेवेची नि प्रामाणिकपणाची अितकी परावाष्ठा करू या की, त्याच्या बहिणाने आपण होअूनच मला मागणी घालावी नि कटकबाबून ती आनदान पुरवावी ! ' म्हाडी आदाला असभव काय वाटणार ?

छाप्यासरशी रान सोडून नि जीव घेऊन सरकारी बंदिवानाची टोळी चाळीत परत गेल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी अेक सशस्त्र सैनिकांची तुकडी त्या रानात धाडण्यात आली त्यांना त्या वाटेवर जावऱ्याच्या तीराने मारलेल्या त्या जमादाराचें प्रेत सापडले तीरही सापडल्यामुळे त्याला जावऱ्यानीच मारिलें हे अुघड होतें त्यावरूनच त्याच्या सांगाती असलेले जे दोन बंदिवान, कटक नि अुद्दिन, त्यानाही अेकटे गाठून जावऱ्यानी कोठें तरी त्या रानात ठार मारिले असावें, असाच तर्क सरकारी अधिकाऱ्यानी केला आणि तो खोटा पाडण्यासारखा सबळ पुरावा मिळेतो त्या बंदिवानांचें नाव 'भगोडे' म्हणून घोषिण्याचेंही स्थगित केलं ह्यामुळे त्या दृष्टीने त्यांचा पाठलाग वा टेहळणी कित्येक दिवस सरकारकडून कोठेंही झाली नाही हे कटकच्या नि अुद्दिनच्या चागलेच पथ्यावर पडलं दऱ्यडलीपर्यंत त्या रानाचा तो नवा भाग मात्र अिंग्रजाने नित्याचाच वसाहतीत सामावला त्यावर सक्त पाहरा बसविला आणि जावऱ्यानीही आपली वळावळ ओळखून नहमीप्रमाणे त्या भागातली ये जा बंद केली आणखी अेक पाय मागे घेतला आणि प्रकरण विनबोलता मिटवून टाकलं

चार-पाच दिवसानंतर त्या जावऱ्याचा पाय थोडा बरा झाला आहेसे पाहताच त्याला पुढे घालून त्याच्याच वशिल्याने त्याच्या जातीच्या जावऱ्यांकडे आसरा घेण्यासाठी कटक नि अुद्दिन त्या घनदाट अरण्यातील त्या जावऱ्यांच्या पूर्ण मराबाच्या असलेल्या चोरवाटानी जावऱ्यांच्या त्या रानवट 'राजधानी' कडे चालू लागले

पण जाता जाता त्या जावऱ्याच्या पोटात सारखी धडकी भरली होती की, जावरे त्याचं स्वागत झाडावरून अकस्मात सणसणत येणाऱ्या विषारी शराच्या माऱ्याने तर करणार नाहीत ना? कारण जावरे केव्हा-केव्हा 'भगोड्या'ना शरण येताच आसरा देतात हे जरी खरें असलं आणि त्यांच्या स्वतःच्या जातीत कित्येक वर्षे आसरा दिलेला अेक 'भगोडा' जरी त्याच वेळी नांदत होता तरीही ती त्यांची लहर ह्या प्रकरणी तशीच राहील की नाही ह्याची त्या जावऱ्यालाही शंकाच होती कारण राग्या ते अिंग्रजांवर म्हणजेच अिंग्रजी बंदिवानांवरही अुलटलेले होते काही बंदिवानांना भगोड्यांच्या मिषाने त्यांच्या वसतीचा पत्ता

सणसणत सुटतो आहे की गाय अिपून – की अिपून – वा अिपून ! ती राजधानी दोन-तीन मैलावर आली, तेव्हा रात्र पडलीसे पाहून ते तिघेजण तेथेच थबकले ती रात्र त्याच झाडीत त्यांनी काढली

\+ + +

१८. जावन्याचे जीवन

ही पाहा जावन्याची अेक अनादि राजधानी ! अेक राजधानी म्हणण्याचे कारण असे की, अदमानातील आदिम मानवाच्या ज्या गनटी टोळ्या आहेत त्या तेथील विस्तीर्ण आणि घनदाट कान्तारामध्य मोठमोठ्या टेकड्यातून निरनिराळ्या स्थानी वसल्या तशाच पृथक्‌पणे वसलेल्या आहेत त्यांच सगळ्याच मिळून काही राज्य नाही, संघ नाही जी टोळी जेथे राहते त्याची तेवढीच राजधानी, ती अेक जातच निराळी होअून पडलेली तशा निरनिराळ्या जातींपैकी ज्या जातीने अिग्रजावर त्या दिवशी छापा घातला ती टोळी येथ राहते, तिची ही राजधानी

घनदाट झाडाझुडपानी वेष्टिलेल्या ह्या टेकडीच्या मध्यावर पठारासारखे अेक मोकळे स्थळ होते त्याच्या बाजूला त्या टेकडीवरील खडकात, लेण्याच्या भागात असतात तशी मोठमोठी चार पाच फूट अुंचीची आत खोलवर गेलेली आणि मलग लाव असलेली पाच-महा भगदाडे होती हेच त्या राजधानीच तटवद दगडी भक्कम गावठाण होय त्या भगदाडातन सारे नागरिक धमशाळेच्या सलग सोप्यात प्रवासी खेचाखेचीन जेवतात, 'निजतात, वसतात, तस समाओक कुटुंबाप्रमाणे पिढ्यान् पिढ्या वसत आलेले आहेत ह्या विस्तीर्ण राजधानीतील प्रजाजनाची लोकसंख्या म्हणजे स्त्री पुरुष-बाल-बालिकासुद्धा दीडशेच्यावर नसली तरी अुणी तर नव्हतीच नव्हती

त्या खबदाडातून भिंती नव्हत्या तट्टया नव्हत्या पोटभाग नव्हते सारी राजधानी मिळून त अेकच घर होतं आणि घरही खोली, माडी, मधले घर, स्वैपाक-घर प्रभृति कोणताही विभाग असा पाडलेला नव्हे, तर अेक सलग सोपा

त्या खबदाडापुढील मोकळ्या पटांगणाला त्या खबदाडातील मुख्य राजधानीचे अुपनगर म्हणण्याला काहीच प्रत्यवाय नव्हता त्या अुपनगरात अुघाडीच्या दिवसात अुन्हामध्ये किंवा रात्री चादण्यामध्ये विश्रांतीसाठी काही विलासमंदिरेही प्रमुख घराण्यानी बांधलेली होतीं ज्याना आपण घरे म्हणतो तशी ती नव्हतीच, पण ज्याना आपण झोपड्या म्हणतो तशीही ती नव्हती वाबूच्या अुभ्या आडव्या

चिरफळ्या बांधून केलेली अेक लांब ताटी दोन-तीन झाडांना बांधून टाकली की तें विलासमंदिराचें बांधकाम अुभारलें गेलेंच म्हणून समजावें त्याच्यावर छप्पर देखील असण्याचें जावऱ्यांच्या शिल्पशास्त्राप्रमाणें वैध नव्हतें, मग खिडक्या नि दारें ह्यांच्या अवघळीचें नावच नको अुंच खड्याच्या टोकावर खाली पाय सोडून मंडळी बसली असतां मागें टेकण्यास हवें, तेवढ्यापुरती ती बांबूची ताटी बांधून टाकलेली असली की झालें तें विलासमंदिर

त्या टोळीचा राजा जो नानकोवी त्यानेंही स्वत त्याच्या राणीकरितां असें अेक विलासमंदिर त्या राजधानीपुढील त्या अुघड्यांत बांधलेलें होतें तेथील खड्याच्या लांब नि सरळ पलंगावर आपल्या राणीसह आणि मुलांसह बसून त्या बांबूच्या ताटीला टेकीत नि खाली खोलगटांत पाय सोडून झुलवीत राजा नानकोवी हा दुपारी थुंक खात असतां किंवा रात्री चांदण्यामध्यें त्याच मचाणावर सुखशय्येचें विलास अुपभोगीत असतां अुघडीच्या वेळी आढळे पण पाअूस नेहमीचाच, ह्यास्तव त्याचा बहुतेक काळ त्या खबदाडांतील मुख्य राजधानींत अितर प्रजाजनांसह समाअिकपणें नि सलगपणें जेवण्या बसण्या-अुठण्या-निजण्यांत जाअी

दिवसभर तें राष्ट्रचें राष्ट्र जंगलांत मृगयेसाठीं निघून जात असल्यामुळें सगळी राजधानी बहुतांशी ओसाडच असे रात्रीं सगळेचे सगळे नाच असला तर त्या पटांगणांत नाचत, नाही तर त्या दोन-तीन खबदाडांतून सारे पुरुष, बायका, मुलें अेकदडाळी कोणत्याही अंथरुण-पांघरुणावांचून अगदी अुल्लंग अवस्थेंत हसत खेळून झोप आली की झोंपी जात, विवाहित स्त्री पुरुष जोडप्यांनी आणि अविवाहित स्त्री-पुरुष ते सारे सरमिसळ।

त्याचा तोच धर्म होता, नव्हे सनातन धर्म होता धर्माधर्मांत वडिलकीचा मान आजच्या आमच्या कोणत्याही धर्मांना लाभणार नाही जावऱ्यांचेच नव्हत तर आपल्या मनुष्यजातीचेंही 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् '

त्या धर्माप्रमाणेंच त्यांची दिनचर्याही जवळजवळ सनातनच होती ती राजधानीच पाहा नी तेथें केव्हा वसली हें सांगणें अितिहासाला वा स्मृतीलाही शक्य नव्हतें तरीसुद्धां तिच्या वयाची काही गणति करण्यासारखें अेक कालमापक यंत्र तिला जोडलेलें होतें तें यंत्र म्हणजे त्या टेकडीच्या त्या पटांगणाच्या बाजूला असलेला अेक सडक सुटून खोलवर गेलेला हा नैसर्गिक खड्डा ह्या वसतींतील जावऱ्यांच्या पिढ्यांमागून पिढ्या समुद्रावरील शिंपल्यांतले प्राणी धरून आणीत आणि आपण जसे शेंगा सोलून दाणे तोंडांत घालतो नि फोलपटें खाली टाकतो, तसे ते त्या शिंपांतील प्राणी तोंडांत टाकून त्या शिंपल्या त्या खड्यांत फेंकत।न् पिढ्या पेंकीत आले त्या शताब्धि वर्षें बराबर थर चढत शिलाभिय होअून गेल्या (Fossilized झालेल्या) शिंपल्यांच्या अगडबंब ढिगाऱ्याचमन चाल्वणन जर केलें, तर युगोयुगें ही वस्ती तशीच तेथें वगत आलेली असली पाहिजे, तें जावरे म्हणही

सुपारी समुद्रशिंपल्यातील प्राणी शेंगाच्या दाण्यासारखे सोलून खात नि शिंपले त्याच खड्डयात टाकीत त्याच त्याच सैंपाकघराशी तसेच मिटक्या मारीत बसत आले असले पाहिजेत

त्या राजधानीतले सारेचे सारे नागरिक त्याच्या नेहमीच्या समुद्रनृत्याला आज पुन्हा जाणार होते पुन्हा म्हणण्याचे कारण असे की अिंग्रजांशी मध्यंतरी ते 'युद्ध' चालू झाल्याने दहा-पधरा दिवस त्या गडबडीतच गेले होते आणि नेहमीचा नाच बीच झालेला नव्हता त्यातही आजचा नाच त्याच्या राष्ट्रीय विजयाचा होता त्याच्या मताप्रमाणे अिंग्रजांशी झालेल्या युद्धात जावरेच जय पावले होते त्या दिवशीच्या छाप्यात त्याच्या मूठभर लोकापुढे अिंग्रिशाचे त सहाशे-सातशे लोकाचे सैन्य पण अुधळून जाअून जीव घेअून पळून गेले अितकेच नव्हे, तर अिंग्रजी सैन्यातला अेक मोठा अधिकारी (म्हणजे तो सशस्त्र पालिस) जावऱ्याच्या अेका वीराने नेमका बाण मारुन ठार केला होता! तो वनाचा भाग जरी अिंग्रजानी घतला तो घतलाच, तरी त्याचे काय खिसगणती! वाटेल तितकी रानडुवर, दान पायानी जाता जाववत नाही अितके विस्तीर्ण घनदाट कान्तार आणि ज्याच्या टोकाला दृष्टि पाहोचत नाही अितका अेकान्त सिंधुतट नि वाळवटे जावर निर्वेधपणे आपल्याला मोकळी आहेत तोवर अरण्याचा अिंग्रजाच्या हाती पडलेला तो नवा तुकडा म्हणजे लक्षाधीशाच्या खिशातून सांडलेली अेक कवडी! युद्धाचा हेतु त अरण्य हा तितका नव्हता की जितका हाता जावऱ्याचा अपमान! त्याचा सूड त्यानी अुगवला होता

आणि सूड हाच जावऱ्याचा जय असतो त्याचा क्रोध जितक्या लवकर भडकून अुठतो तितक्याच लवकर शमतो त्याच्या वैयक्तिक शत्रूचासुद्धा तेथल्या तेथेच तो आहे तोवर सूड अुगविण्याम ते सोडणार नाहीत पण जर तो काही वर्षे बेपत्ता झाला, तर त्याच त्याना अितके विस्मरण होत की, तो पुन्हा त्याच्यात परतला तरी त्याचा राग त्याना आठवत नाही, तो मिसळून जाअू शकतो त्याच्यात अिंग्रजानी केलेल्या आगळिकेचाही रेया छाप्यात त्यानी जो सूड अुगविला, तेवढा त्याचे समाधान करण्यास पुरेसा झाला त्या त्यानी मिळविलेल्या जयाच्या अुमाहात त्याना अद्याप आठवाव असे शल्य अितकेच होत की रात्रा नानकोंबाचा मदु*ग तेवढा पायात गाळी लागून घायाळ झाल्यामुळे तिकडेच कोठे दडलेला होता पण तो सुखरूप परत यणार ह्याविषयी त्याना मवाच नव्हती कारण तो काही अिंग्रजाच्या हातात पडलेला नव्हता, तर होता हातात पडलेला त्या दुष्ट अरण्यभताच्या

लावून त्या ज्वाळांत काहीशी आकृति बघत ती बराच वेळ गुंगल्यासारखी थमली. मग आवेगानें अेकदम अुठून तिनें त्याच्या गळ्यांतली प्रेताच्या हाडकांची माळ घेतली आणि ती त्या आगीभोवती किंचाळत नाचू लागली. 'हां हां ! समजलें. हा पाहा तो 'अेरेमचौग' ! बोल ! काय खाष्टपणा केलास, बोल !' असें आव्हानून वाऱ्यातून कोणी बोलावें नि आपण अंकावें तसें अैकू लागली आणि मग म्हणाली,

'अस्सं ! अस्सं ! अेकलंस राजा नानकोवी ? आपल्या जावऱ्यांचा शत्रु जो हा अेरेमचौग, हें अरण्याच खाष्ट भूत, त्यानेंच तुझ्या मेहुण्याचा विश्वासघात केला बघ ! तो वीर दाट झाडीत छपून अिग्रजांवर बाण मारतो आहे, पण अिग्रजांना तो दिसत नाही; अितक्यात ह्या खाष्ट अरण्याच्या भुताने त्या साऱ्या फांद्या बाजूला वाकविल्या बघ! त्यासरशी तो वीर अुघडा पडला, अिग्रजाने पाहिलं, नेम धरला, जावरा वीराच्या पायाला गोळी लागली ! नाही तर अिग्रजांची काय बिशाद होती की, जावऱ्याला तो पाहू शकता ! रे दुष्टा अेरेमचौगा, आता झालं तें झालं, आता तुझ्याच अरण्यात तू अडकवून ठेवलेला आमचा तो वीर दोन-तीन दिवसांच्या आत आमच्याकडे सुरक्षितपणे आणून पोचींव, नाही तर ह्या रानात जिकडे-तिकडे मोठमोठ्या आगीच आगी पेटवून देअीन नि ह्या चिंधीसारखा तुला त्या आगीन जाळून टाकीन !'

असें बोलत आपल्या कटीभोवती बांधलेली अेक लाल कापडाची वीतभर रुंदीची चिंधी ती सोडू लागली. पायापासून माथ्यापर्यंत तिच्या अंगावर जावऱ्यांच्या कोणत्याही स्त्रीप्रमाणें वस्त्र असें नव्हतेंच आणि ती लाल चिंधी तिनें जी कटीला बांधली होती ती देखील अेक मंत्र-तंत्रातला करगोटा म्हणून ! करगोट्यासारखीच ती चिंधी बारीक होती. तिच्यायोगें कोणताही अवयव झाकण्याचें दुष्कर्म घडणें मुळीच शक्य नव्हतें.

तें अरण्यातलें भूत, तो अेरेमचौगा, आगीला भयंकर भितो. ती चिंधी त्या पचाक्षरिणीने आगीत टाकताच जशी भुरकन् जळून गेली, तशी आपलीही गत होअील, अशी धास्ती खाअून त्या अरण्यभुताने तिला वचन दिलें की, दोन-तीन दिवसात त्याने अरण्यात अडकविलेल्या जावऱ्याला राजा नानकोवीकडे सुखरूपपणें परत धाडण्यात येअील !

ह्या आश्वासनामुळे अर्थातच जावऱ्यांची त्या युद्धातली होती नव्हती ती हानिही भरून निघणार असें पाहून सर्वांनाच मोठा आनंद झाला होता, आणि म्हणूनच आजचें ते होणारें त्याचें सिंधुपुलिनावरील विजयनृत्य मोठ्या थाटामाटानें पार पाडण्यास जो तो जावरा अुत्सुकला होता.

पहाटेसच ते राष्ट्रचे राष्ट्र नित्यक्रमाप्रमाणें मृगयेला निघाले. बायका, पुरुष मुलें, सारेचे सारे ! ज्याचें-त्याचें धनुष्य-बाण लहान-मोठ्यांसुद्धा ज्याच्या-त्याच्या हाती. राजधानीत घर असें नव्हतेंच, तेव्हा मागे दारे लावण्याचेंही कारण नव्हतें

दारच नसल्याने कडी कुलपाचे तर नावच नको आणि कडी-कुलपाला नावच नाही मुळी जावऱ्याच्या भाषेत ! मागे सामान असहीं काही राहणार नव्हते ज्यांचा त्याचा समार म्हणजे जो-तो आणि त्याच्या हातातील तिरकमठा गळ्यातील कवड्याची व मण्याची माळ ! काही हत्यारावाचून अडगळ अशी नाही त्याच्या घरात वस्त्राच तर नावच नव्हते अन्नाविषयी तर धान्याचा साठा वळद, पातो, पेवे, डवे, मिळून साठवण अशी म्हटली म्हणजे ते अरण्य नि तो समुद्र ! कालच्या सध्याकाळच खाणे कालच चट्टामट्टा करून टाकलेले आजचे आता जे मृगयेत मिळेल तें ' Enough unto the day the evils thereof Let tomorrow take care of its own !' सहस्रावधि वर्षांपूर्वीपासूनच ते जावरे ख्रिस्टच हें धममून प्रत्यही आचरीत आलेले आहेत

राजधानी अेखाद्या वाटवरील धमशाळेसारखी ओस पाडून जावऱ्याच ते राष्ट्रचे राष्ट्र त्याच्या प्रत्यहीच्या दिनचर्येप्रमाणे सकाळीच असे रानावनात मृगयेला निघून गेल्यानंतर थोड्याच वेळात त्याच्यातील मंडळी ज्याच्या-त्याच्या ल्हरी-प्रमाणे नि सोयीप्रमाणे वेगवेगळ्या मृगयेच्या मागे लागत रानभर पांगून गेली काही बायका मुले धनुष्य-बाण वा दगड धोंड घेऊन पक्षी मारीत चालली काही स्त्री पुरुष मोठमोठ्या रानडुकराच्या मागे लागले काही समुद्राकडे वळून खडका खडकावर मोठमोठे मासे वर अुफाळतात केव्हा नि त्याना बाणानी विधतो केव्हा, असे अुतावळे होत्साते वाळ्यासारखे टपून राहिले

राजा नानकाबी नि त्याची राणी ' फुली ' हीं जरी राजा राणी असली तरी अितर कोणत्याही प्रजाजनाप्रमाणे त्याची मृगया त्यानाच करावी लागे, नाही तर अुपाशी राहावे लागे ! जावऱ्यात राजाला कोणीही कर देत नसतो राजापाशी राजा म्हणून अेकही पोलिस वा चाकर वा चाकराणी नसते सधि विग्रह सकट-विकट अशा प्रसंगी तो त्याचा पुढारी असतो त्याच्या विचाराचे विशेष महत्त्व असते, अितकेच त्याचे राजेपण त्याच्याकडे जाती-जातीतील भांडणाविषयीच, न्याया-न्यायाचे कामदेखील निर्बंधदृष्टीने नसते कारण जावऱ्यात जो ज्याच्याशी भांडेल, त्याने त्याचे जमेल ते नि जमेल तसे पारिपत्य करावे वा करू नये जातीय न्याया-लयाचा तो प्रश्नच नसतो व्यक्तीच्या शत्रूला व्यक्तीने ठार मारावे वा मारू नये तो व्यक्तीचा प्रश्न, जातीचा नव्हे न खटला न चौकशी, न दंड, न कारागार, न न पोलिस न पाटील, अशी आहे त्यांची राज्यघटना आणि असा मुकुट तर काय, पण लंगोटीसुद्धा न धारण करणारा राजा नि कटीखाली अिंचभर लटकावलेल्या अेखाद्या झाडाच्या सुरेख कातरपानावाचून पैठणी अशी जिला ठाअूकच नाही अशी असते त्याची राणी !

त्या दिवशी सगळ्यांसह मृगयेला निघताना राणी फुलीने तिच्या अेका वर्षाच्या मुलालाही आपल्या पाठीवर अुभे बांधून नेले होते आपल्या अिकडे

कातवरी प्रभृति बाया मुलाला पाठीशी अेवाद्या झोळींत ठेवून नेतात किंवा मूल आओीच्या पाठीमागून गळ्याला हाताची नि पोटाला पायाची मिठी मारून पाठ-गुळी वसतें, पण अंदमानी स्त्रिया अेक पट्टी डावयाच्या टाळूवरून अडकविलेली पाठीवर सोडतात, मूल पाठीशी घेतलें की त्या पट्टीवर टेकतें किंवा आओीच्या कुणावर घडवंचीवर टेकावे तसे पाय टेकून पट्टीला धरून अुभें राहतें त्या पट्टीच्या हमीच्या वोजामुळे त्या स्त्रियांच्या टाळूवरच हाड अगदी स्पष्ट दिसावें अितकें तून त्याला नित्याचीच अेक खळगी पडते, त्यात ती पट्टी पक्की वसते आणि तवडील प्रौढ स्त्रियांच्या कटीचें हाड नि ढुंगण मूळचेच अितकें प्रशस्तपणें वर आलेलें आणि रुंदावलेलें असतें की मूल त्या ढुंगणावर अगदी सहज पाय टेकून अुभें राहू शकतें ह्यामुळे आपल्या अिकडील स्त्रियांच्या पाठगुळी मूल वसतें असें जसें म्हणावयाचें, तसें तिकडच्या स्त्रियांच्या पाठीशी मूल 'अुभें राहतें' असेच म्हणावें लागतें

राजा नानकोवीच्या त्या मुलाचें नाव, राणी फुली गर्भवती झाली तेंव्हा 'कोरी' असें ठेविलें होतें कारण जावऱ्यांच्या स्मृतिशास्त्राप्रमाणें स्त्रिया गर्भवती झाल्या की त्या मुलाचा नामकरणसंस्कार लगोलग करावा लागतो अर्थातच मुला-मुलींच्या पहिल्या नावात भिन्नता नसते त्यायोगें त्या मुलाच्या 'कोरी' नावा-वरूनच ते जावऱ्याचा युवराज वा राजकन्या होती, हें वाचकांना कळण्यासारखें नसल्यामुळें मुलगा होता, युवराज होता, हें स्वतंत्रपणें सागणें भाग आहे मुलगी असती तर तिचें हें पहिलें गर्भारपणातील सामान्यलिंगी नाव ती वयात येताच पाल-टून त्या तिच्या पहिल्या ऋतूत जी पुढें फुलें फुलली असतील त्यातील अेक नाव तिला देण्यात आलें असतें नामकरणाची ही पद्धत हा त्यांच्या सनातन धर्माचाच जेष्ठ जातीय संस्कार आहे प्रत्येक मुलीचें हें नाव पालटतें, तसेच राणीचेंही तिच्या जन्मपूर्वीचें, तिच्या आओीला तिचा गर्भ राहिला तेंव्हाचें जें सामान्यलिंगी नाव होतें, तें पालटून ती राणी ऋतुमती झाली तेंव्हा जिकडे तिकडे फुलेंच फुलें फुलली असल्यामुळे तिचें दुसरें नाव हें 'फुली' असेंच ठेवण्यात आलें

त्या जावऱ्यापैकी, जे लोक समुद्रावर मासे मारण्यास गेले होते तिकडेच राजा नानकोवी नि त्या मुलाला पाठगुळी अुभें केलेली राणी फुली ही पण गेलेली होती अुंच खडकाच्या मुळ्या मुळ्यावर धनुकलीना बाण जोडून जावरे अुभे होते खाली समुद्राच्या लाटावर लाटा त्या खडकाच्या भितीशी टक्कर घेत धडाधड फुटत होत्या मधूनच अेखादा मासा वा माशाचा थवा त्या लाटावर अुसळून येत होता पाटरे शुभ्र असे गिधाडासारखे पक्षी आकाशातून समुद्रावर अुंच निच असे सारखे घिरट्या घालीत होते त्याच्या पडछाया ह्या लाटात अुमटत, तेंव्हा वाटे की, ते पक्षीच लाटावर पोहत आहेत पण केंव्हा केंव्हा जेंव्हा काणी पाणजीव

समुद्रावर सूर्याच्या प्रभेने असलेल्या वेळी तेव्हा ते अनेक अवजड शुभ्र पक्षी झेप घालून सरोवरीच त्या लाटांवर पाहू लागत त्यांचा रांगेची रांग लाटांवर नि परतणाऱ्या लाटांतून डोलताना ती निळ्या समुद्राची लाटची लाट अशी पांढरी शुभ्र दिसे ना, जशी ती क्षारसागराच्यात दुग्धसागरच्या लाटांतील ऐक चुकून इकडे पाहवत आली आहे

पाण्यावर येणाऱ्या माठाल्या माशांवर नाचण्याच नेमके बाण सुटताच ते माने सळवती समुद्रात गडप होत असे तासभर बाण मारीत राहिल्यानंतर राजा नान वावाने आणि त्याच्या मागोमाग इतर जावंन्यांनी त्या अंध मुळव्यावरून त्या सगळ्या समुद्रात धडाधड उड्या घेतल्या तान-तान पुरुष गाल पाण्यात बुडी घेऊन ते समुद्राच्या तळाशी गेले पाणबुडेपणात जावरे लोक अत्यंत पटाईत असतात नी त्यांचा प्रत्यहीचा खेळच असता अपजाविकाही असतच ज्या माशांमध्ये ते त्यांच तीक्ष्ण धार लिळून गेलेले असतात ते मासे अचानच तळाशी जाऊन पडलेले सापडतात त्यांनील जितके तितके मास पाठावर घालून वा बांधून त्यांना ते वर घेऊन आले वाळवंटावर येताच ते धवाडधवाड त्यांनी वाळी टाकले सारे जण त्यांच्या भोवती जमून हसत खिदळत, कोणत्या बाणाने कोणी माशास मारले त्याची चर्चा नि वादाचा करण्यात रंगून गेले मग त्यांना माठी आग पेटविली तीवर ते काही मास त्यांच्या बायकामुलांनी पारध केलेले पशी इतरांना आणिलेली ऐक-दोन रान डुक्कर, असे ते गाऱ्या टोळीने मिळून उपार्जिलेले सारे अवश्य तितके त्या आगीत काही भाजले काही सध्याकाळला ठेवले त्या वेळेपर्यंत सकाळी फुटून गेलेले त्यांचे सगळे लोक बहुतांशी परतलेले होते मग घुम नि प्रशस्त वाळवंटात गुहांच्या शुब्र त्यांचे वनभोजन चालू झाले त्या घनदाट झाडीतील पावसात नि समुद्रातील पाण्यात सकाळपासून भिजून भिजून ते थिव झालेले नि कुडकुडत होते त्यामुळे त्या गुहात त्यांची अंग वाळत असता शीतल चांदण्यात नेवनांना जशी आपल्याला गमत वाटते तशी त्यांना त्या गुहातील भोजनात माठी गमत वाटत होती काही भाजलेले काही अर्धे-कच्चे काही कच्चे मास – ज्यांना जसे आवडले तसे त्यांनी गट्ट केले कठीण हाडे दोन्ही हातांनी कडाकड मोडीत त्यांच्या साध्यातील रस काणी सुपसुप चोखला तर कोणा कोवळी-कोवळी हाडके जनाच्या तशीच दातांनी कचाकच चावून चावून खाऊन टाकली जावरे सवच पदार्थ कच्चे खातात तसे मासही कच्चेच खातात अगदी पक्वान्नाचाच बेत ठरला तर भाजलेले मास ! पण भाजण्यापुढच शिजवणे रांधणे, मसाला घालणे फार काय सैंपाक करणे हा *शब्दसुद्धा त्यांच्या भाषेत नाही*

इतक्यात राजा नानकोबाने हातवारे करीत विचारले

'डोलकाटी ?—विलायती पाणी !

जावयाच्या भाषेत शब्द असे आधीच मोजके त्यातही त्याना शब्दापेक्षा डोळे नि हातवारे ह्यांनीच शक्य तितके बोलण्याची आवड, शब्दाचा कटाळा. ह्यामुळे सबंध वाक्य बोलायचे, तर अेका शब्दात बोल्तील आणि त्याचा अुरला अर्थ हावभावांनी पुरा करतील राजा नानकोबीने जेव्हा नुसता 'डोलवाठी' अितकाच शब्द अुच्चारला, तेव्हा त्यानेही त्या वाक्याचा अुरला भाग हाताने नि डोळ्यांनी भरून काढला होता ते सारे शब्द नि हावभाव मिळून मराठीत तेच वाक्य लिहिले तर त्या अेका शब्दाचा सारा अर्थ असा होअील —

'काय,.तो आपला 'डोलवठी' कुठे गेला आहे? बरेच दिवस येत नाही आताशी अिकडे? का बर? तो असता तर ते 'विलायती पाणी'—ती दारू यथेच्छ पाजता! तिची सेवढी अुणीव आहे आता'

त्याला अेका जावऱ्याने दोन शब्द नि दहा हातवारे नि दृष्टिविभ्रम करून जे अुत्तर दिले त्याचा भावार्थ अेवढा होता—'तो डोलवाठी' जावऱ्याच्या जातीची जी अेक दुसरी 'टटोवी' नावाची टोळी त्या अरण्याच्या अेका दुसऱ्या विभागात वसत असे, त्याच्यातही त्याची ओळख असल्यामुळे तिकडे गेलेला आहे आणि थोड्याच दिवसात परतणार आहे'

पण त्याच्यासाठी आजचे विजयनृत्य थोडेच थांबावयाचे होते! मृगया नि नाच हा तर जावयाच्या जीवनाचा श्वासोच्छ्‌वास! त्यातही त्या अिंग्रजाशी झालेल्या लढाअीच्या गडबडीत नाच असा झालेलाच नव्हता त्या हौशीच्या अुपास-मारीचे आज केवळ पारणेच होते! असे नाचासाठी अुसुवलेले ते जावरे पुरुष, स्त्रिया, मुले, सारे त्या प्रशस्त वाळवटातील नृत्यांगणात घो घो जमले कोणी मोठमोठ्याने दंड थोपटू लागले, कोणी अुगाच अेकेकटे अुड्या नि कोलांटया मारू लागले, कोणी गर्जू लागले, कोणी तीन-चार शब्दांचेच गाणे कसल्या तरी अेकस्वरी सुरावर सारखे म्हणत घुमू लागले बहुतेक स्त्री-पुरुष अगदी नागवे, काही नटवे स्त्री पुरुष अेखाद-दुसरे छानदार पान कटीपुढे पण ओटीपोटाच्या खाली फारसे लोंबणार नाही अशा बेताने लटकविलेले—तेही शृंगार म्हणून, आच्छादन म्हणून नव्हे!

दाला सीमाच राहिली नाही. भरभर नि गरगर फिरणाऱ्या त्या नाचत्या वर्तुळावर डोळा ठरेनासा झाला !

आजच्या युरोपमधल्या कोणत्याही नग्न-संघाचे सभासद जर त्या वेळी तेथे असते, तर त्या जावऱ्यांच्या त्या सरमिसळ स्त्री-पुरुषांना, त्या अश्लिल नृत्यात तसें देहभान विसरून गेलेले पाहताना तोंडात बोटें घालून म्हणू लागते, 'वा रे वा ! नंगा नाच असावा तर असा असावा !' मार्क्सच्या शतावधि वर्षांपूर्वीपासून जावरे जसे समाजसत्ताक होते, तसेच आजच्या युरोपियन नग्नसंघाच्या अत्युच्च महत्त्वाकांक्षा शतावधि वर्षांपूर्वीच त्यांनी व्यवहारून टाकिलेल्या आहेत.

तो नाच संपतो न संपतो तोंच अेक जावरा मोठ्याने टाळी वाजवून बोट दाखवीत ओरडला, 'डोलकाठी ! डोलकाठी !' पाहतात तो 'डोलकाठी' खरोखरीच येत आहे आणि त्याच्या खाकेत नि हातातही 'विलायती पाण्या'च्या बाटल्या आहेत ! जावऱ्यांच्या आनंदाला पारावार नाहीसा झाला !

जावऱ्यांना तंबाखू प्रथमपासूनच फार आवडते नि गेल्या चाळीस-पन्नास वर्षांपासून त्याच्यात विलायती मद्याचाही गिरकाव थोडा-बहुत झालेला आहे. ते जरी दारूच्या व्यसनाच्या पूर्ण आहारी अद्याप गेले नसले, तर तें त्यांना अतिशय आवडत नाही म्हणून नव्हे, तर मिळत नाही म्हणून. हा 'डोलकाठी' जो त्यांच्यात आजकाल अितका आवडता झाला आहे, तो त्याच्या मनमिळाअू स्वभावाअितकाच किंवा त्यापेक्षाही अधिक अशी त्याच्या ह्या मद्यमिळाअू नि तंबाखुपुरवाअू गुणामुळेच होय.

ज्या मनुष्याचें नांव जावऱ्यांनी असे 'डोलकाठी' ह्या अर्थाच्या जावरी शब्दात ठेविले होतें, तो अेक मूळचा 'भगोडा'च होता. अिंग्रजांच्या काळ्या पाण्यावरील जन्मठेप बंदिवानांपैकीच तो अेक असून बऱ्याच वर्षांपूर्वी तो बंदिवासातून पळून गेला होता. पण हिंदुस्थानात परतण्याचा त्याचा बेत अेकदा फसल्यामुळे आणि त्या साहसात काही जावऱ्यांची नि त्याची रानामध्ये ह्या विलायती पाण्याच्या वशिल्यानेच दाट ओळख झाल्यामुळे ह्या जावऱ्यांच्या टोळीत त्याला गेली तीन-चार वर्षें आसरा मिळाला होता. तो चोरून-मारून अंदमानच्या अिंग्रजी वसाहतीत जाअी, जावऱ्यांनी दिलेले अनेक सुंदर नि मोठमोठे शंख आणि दोन-दोन फुटींचे वेळण्या-लाटण्यासारखे रद नि गुलाबी शिंपले त्या बंदिवान वसाहतीतील व्यापाऱ्यांना चोरून-मारून विकी, बहुतेक पैसे गाठीला घाली आणि अुरलेल्या पैकी थोडेसे विलायती मद्य नि पुष्कळशी तंबाखू गुप्तपणे जावऱ्यांना आणून देअी. त्याच्यात तो अगदी त्यांच्या जातीचाच अेक आप्त असावा तसा मिसळून गेला होता तो त्यांची बोली बोले, खाणें खाअी, नागवा राही, रंगी मातीचे पट्टे अंगावर फासी, त्यांच्या सुख-दु:खात समवेदक होअी, त्यांच्या स्त्री-पुरुषात ते जसे सरमिसळ नाचत नाचत निजत, तसाच तोही मिसळून नाचे, निजे.

ते जावरे त्याला आवडीने 'डोलकाठी' ह्या अर्थाच्या नांवाने जें संबोधीत, तेंही त्याला अगदी शोभेसेंच होतें. कारण त्याच्या कटीपर्यंतच लागणाऱ्या त्या ठेंगू आणि बूटपॉलिशासारख्या काळ्या कुळकुळीत जावऱ्यांच्यामध्ये तो निमगोरा नि सहा-अेक फूट अुंचीचा हिंदु भगोडा अुभा राहिला की दिसेच मुळी डांबर फासलेल्या तारवांच्या मधोमध अुभारलेल्या अेखाद्या 'डोलकाठी' सारखा! ह्या साम्यावरूनच जावरे विनोदात त्या नांवाने त्याला संबोधू लागले.

ज्यांनी त्याला त्या पाळीला शस्त्र नि शिपले दिले होते, त्यांना-त्यांना त्याने चार-चार घोट मद्य पाजलें, अितरांना यथेच्छ तबाखूचे वोकणे भरविले आणि राजा-राणीला तर मद्याचे दोन सबंध पेले काठोकाठ भरून अर्पण केले. त्या रंगात राजा नानकोवो नि राणी फुली ह्यानी 'डोलकाठी'चा अेकेक हात धरून आणि त्याला मध्ये घेअून त्याच्या सन्मानार्थ आपल्या शिपांचा अेक स्वतंत्र नंगा नाच चालू केला.

जावऱ्यांच्या त्या विजयनृत्याचे तावूत शेवटी शिगुततावर 'विलायती पाण्या'त असे चढ होत असता तिकडे मागच्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे त्या घायाळ जावऱ्यासह कटक नि रफिअुद्दिन त्या राजधानीपासून दोन-तीन मैलांच्या अंतरावर येअून थबकले होते. त्या घायाळ जावऱ्याने त्यांना 'डोलकाठी' नावाच्या भगोड्यास जावऱ्यानी गेली दोन वर्षे कसें सभाळले आहे आणि जर कटक नि रफिअुद्दिन त्यांना तसेच अुपयोगी पडतील, मद्य नि तबाखू पुरवितील, तर त्यांनाही जावऱ्यांचा सर्वतोपरी पाठिंबा नि प्रीति कशी मिळू शकेल तें सांगितले होतें. पण पहिली अडचण होती ती ही की, ते हिंदी बंदीवान 'अिंग्रजाचे लोक' आणि जावरे त्या वेळी अिंग्रजावर विघडलेले! त्यामुळे जर त्यानी त्या घायाळ जावऱ्याला त्यांच्या मांगातोच येताना पाहिलें, तर ते जावरे क्वचित् अकस्मात् त्या जावऱ्याचीही शंका घेतील. चिडून अुठतील, विषारी बाणांचा पाअूस पाडतील! ती आपत्ति टाळण्यासाठी शेवटी असें ठरले की, कटक नि रफिअुद्दिन ह्या दोघानी ती रात्र त्या अरण्यातच छपून काढावी; त्या घायाळ जावऱ्याने अेकटेच पुढे जाअून आपल्या टोळीला मिळावें; म्हणजे त्याचें स्वागत शेकडा नव्याण्णव अशी विनधोक केलें जाअील. मग त्याने जावऱ्यांना कटक-अुद्दिनच्या जोडीनेच त्याम कसे वाचविलें, ती जोडी अिंग्रजाचे लोक नसून त्याचे मध्या कसे कट्टर शत्रु आहेत, 'भगोडे' आहेत आणि जावऱ्यांना नाना प्रकारच्या मद्य, तबाखू, काचमणी, रंगी रेशमी वस्त्रांच्या पट्ट्या प्रभृति वस्तूंचा सदैव पुरवठा करणार आहेत, ते युक्ती-युक्तीने मागावे आणि मग त्या घायाळ जावऱ्याचा जीव वाचविण्याच्या अुपकारासाठी त्या नव्या भगोड्याना आश्रय देण्यास टोळीचे आणि राजा-राणीचे मन वळवावें. तितके काम साधताच त्या जावऱ्याने ह्या अरण्यात परत येअून कटक-अुद्दिनला सांगाती घेअून जावे, असा बेत ठरला.

सौंदर्यपूर्ण आहील नानाविध जीव मेंगाच्या दाण्यामागे तोंडात आणि त्या शिपल्या टेकडीसालच्या या पुरातन मठ्ठ्यात टाकीन तीं सारीजणे गप्पा छाटीत बसलीं

तोच, 'आला ! आला ! श्रू ऽऽ श्रू ऽऽ' असे अकस्मात् किंचाळून नानकोबीची वहीण जवळ-जवळ नाचतच उठली दूरच्या झाडीकडे बोट दाखवून तिने सान्यांचे लक्ष जिकडे वेधून घेतले होते, तिकडे नानकोबी जों पाहतो, तों त्याला त्याचा हरवलेला तो घायाळ जावरा, त्याच्या त्या बहिणीचा नवरा, थोडा लगडत पण अेकदरीत अगदी निर्भय, निर्दिचनपणे आपल्या राजधानीकडे येत आहे असे आढळले त्यासरशी आनदाने टाळी पिटून तो मगळी अुभी राहिली आणि नाना प्रकारचे हातवारे करीत आणि विचित्रपणे किचाळत, चल चल, ल्वकर ये ! तुझ स्वागत असो !' असा भाव व्यक्तवू लागली

आपल्याविषयी आपल्या जातभाअीच्या मनात कोणतेही विल्मिय आलेले नाही, हें पाहून हर्षलेला तो जावराही आनदाने नि अुत्सुकतेने धावतच पुढे आला. पण त्या आपल्या भाअूबदाच्या सन्मुख येताच अेकदम थबकला नानकोबी, पुली नि त्या जावऱ्याची बायको अशी सारी न हसता, न बोलता ताठ अुभी राहून त्याच्याकडे पाहू लागली हळूहळू त्यांनी त्याच्यावर डोळे वटारले, तोही ताठ अुभा राहिला आणि रागाने बघावे तसे त्याच्याकडे डोळे वटारून पाहू लागला

मग ते दोन्ही पक्ष अेकामागून अेक खाकरू-खोकरू लागले पाच-महा वेळ असे खाकरणे झाल्यावर ते पुन्हा निश्चलपणे अेकमेकावर डोळे वटारून अुभे राहिले

कारण जावऱ्यातील शिष्टाचाराचा तोच नमस्कार चमत्कार असतो. कोणतीही व्यक्ति, मग ते पोटचे अपत्य का असेना, चार दिवस दूर राहून परतले की, त्याला भेटण्याच्या आधी हा असा नमस्कार-चमत्कार करावा लागतो

ह्या रूढीचे मूळ जावऱ्याच्या स्मृतिक्षीणतेत असावे त्याना आठवण अशी फार राहत नाही त्यामुळे मनुष्य थोडे दिवस नाहीसा होअून परतला की त्याची ओळख पुन्हा पटेतो त्याला नीट निरखून-पारखून घ्यावे लागते खाकरून-खोकरून तो शत्रु वा मित्र हे विचारपूर्वक ठरवून टोळीत पुनरपि घुसू देणे सावधपणाचे अेक कर्तव्य असते ह्या मूळच्या आवश्यकतेचीच पुढे शिष्टाचारी रूढि झाली आणि ओळख पटलेली असली तरी पाहुण्याशी तसा नमस्कार चमत्कार केल्यावाचून न बोलण्याचीही पद्धतच पडली असावी

तो शिष्टाचार होताच त्याच वटारलेल्या डोळ्यातून आनदाची आसवे घळघळ वाहू लागलीं आणि आपल्या त्या हरवलेल्या वीरवधूच्या गळयात त्याच्या बाधवाची नि पतीच्या गळयात पत्नीची प्रेमळ मिठी पडली

त्याच्या सुटकेचा अद्भुत वृत्तान्त सागताना त्या पुनरागत जावऱ्याने कटकच्या नि रफिअुद्दिनच्या त्याच्यावर झालेल्या अुपकाराना अितके वारवार अुल्लेखिले होते की, जेव्हा त्याने शेवटी त्या दोघा ' भगोड्या 'ना जावऱ्यानी आश्रय द्यावा आणि

त्यानी त्यास दिलेल्या जीवदानाचें अनुराओ व्हावे, अशी कळकळीची विनंती तोंवर तेथे जमलेल्या त्या टाळीतील अनेक जणाना अुद्देशून केली आणि त्या भगोड्याकडून यथेच्छ तबाखू नि दारू मिळण्याचें आमिषही दाखविले, तेव्हा तिला मान न डोलविणारा असा जावरा कोणीही आढळला नाही तरीही किंचित् विचार करणारी, पुढाऱ्याला शोभेशी मुद्रा करून नानकोजी थोडा वळ चूप बसला आणि मग हातवाऱ्यानी वाक्याचा बहुतेक भाग व्यक्तवीत शब्द असा अेवढाच अुच्चारता झाला 'डोलकाठी !'

त्यात अितका अर्थ भरलेला होता की, 'अशा भगोड्याची खरी परीक्षा डोलकाठीलाच आहे ! त्यालान आमच्या वतीन तिकडे धाडा जर कटक नि रफिअुद्दिन ह्याना डोलकाठीन आश्रयाह ठरवल, तरच आश्रय दयू !'

त्याची ती भेट तिकडे त्या मध्यान्हाळी होत असता, अिकडे कटक नि रफिअुद्दिन हे दोघही सूर्य अस्तास जाण्याच्या आधी काही पारध करून त मास आगीने नुमते भाजून खाअून, रात्र पडताच त्या भयानक जगलात आपापली अंथरुणे घालण्यासाठी त्या दलदली नि चिखली रानात पलग पाहू लागले तेथला पलग म्हणजे पलगाची मूळ प्रकृति ज झाड, तेन होय झाडाची पाहणी करताकरता दोन रद नि मोठमोठ्या फाद्या अुचावर जेथ अेकमकीस चिकटून गेलेल्या आढळ्या तेथे त्या तशा निरनिराळ्या झाडावर ते चढले व त्या झाडाच्या फाद्यानी झालेल्या माळ्यावर निजले गाढ झोपेत गडगडून खाली कोसळण्याचे भय फारसे अुरू नये म्हणून त्यानी स्वत ला रानवेलीच्या दोरखडासारख्या चिवट सोलानी त्या फाद्याच्या पलगाशी स्वत ला बांधून घेतले होते पावसाची बराच वळ अुघाडी होती, तरी पाणी झाडांतून ठिबकतच होते मधून सरही येतच होती पण तरीही ते लवकरच गाढ झोपी गले खरे पण ती गाढ झोपच होती या ग्लानीची वशुद्धि हानी त त्याचे त्याच्याही ध्यानात आले नाही

पहाटेच अुद्दिन अुठला त्याला त्या गाढ झोपनतर अितक बर वाटले होत की, तो आपल्या डोक्यावर जिवावरच्या सकटाची तरवार लटकते आहे हं सुद्धा थोडा वेळ विसरला जवळच दुसऱ्या झाडावर कटक निजला होता तिकडे त्यान पाहिल तो कटक अगपिळ्या देत जागा होतच होता थोडी थट्टा करण्याची लहर येअून अुद्दिनने कटकला पुरतेपणी अुठविण्यासाठी अुच आणि सुरेल आवाजात भूपाळी छेडली—

घनश्याम सुदर, श्रीधरा अरुणोदय झाला ।
अुठो कटकबाबूजी । अुदयाचली सूर्य आला ।।

कटकला हसू आल तोही अुठून फाद्यावरच किंचित काळ बसला वाघाच्या पाळतीवर माचा बाधून मृगयू जस बसतात, तसा कटक दिमत आहेरो पाहून अुद्दिनने चेष्टा केली,

ह्या बेतामुळे जावरा वराचसा निर्भय झाला आणि ल्गोलग जावन्याच्या राजधानीकडे निघाला कटक नि रफिअुद्दिन हे त्या रानातच थबकले त्याच्या पोटात मात्र जावरे काय करतील नि काय नाही, अशी धडकी भरलेलीच होती त्यातही रफिअुद्दिनच्या मूळ आततायी वृत्तीविषयी कटक नेहमीच मनातल्या मनात साशक नि सावध असल्यामुळे आणि आपण आता घडवून आणू अिच्छितो त्या मालतीच्या मुक्ततेनतर हा राक्षस पूर्ववैर अुघडें होअून आपल्यावरही ह्या अेका तात अुल्टेल की काय, अशी धास्ती त्याच्या मनात सारखी डोकावत असल्यामुळे, कटक ती बदूक नि तो दारुगोळा अगदी न विसरता पण वरकरणी सहजपणें आपल्याच हाती राखून ठेवू लागला होता त्यातही त्या दोघाच्या पुढे आता अेक नवीनच प्रश्न अुभा टाकला—हा डोल्काठी' कोण ? जावन्यावर अितकी वपानुवर्षे छाप पाडणारा हा हिंदी 'भगोडा कोणी तरी कर्ता माणूस असला पाहिजे ! तो त्या जावयात तेथेच असा का राहिला आहे ? ताही समुद्र अुल्लघून पळण्याची सधि पाहत आहे का काय ! साधन जुळवीत आहे की काय ? कोणी तरी कर्ता माणूस आहे त्या अर्थीच तो चाल्यास अुपयोगी मित्र नाही तर अुपद्रवी शत्रु ! कोण ठरेल तो ?

आणि सगळयात मोठी नि निकडीची विवचना म्हणजे ह्या घायाळ जावन्याला भेटताच राजा नानकावी काय म्हणतो, काय करतो ?

१९ रफिअुद्दिनचा सूड घेतला

जावन्याच जयनृत्य सपल्यावर सूय तिकडे अस्ताचलाकडे जात असता ते अिकडे आपल्या राजधानीकडे परतू लागले

पावसाची त्या वेळी उघाड होती. सध्याकाळच्या उन्हाची रंगी-बेरंगी कोंवळीं किरणें हलत्या-डुलत्या झाडींतून जिकडे-तिकडे वागडत होती. प्रणयाच्या लडिवाळ हावभावांना करीत राणी फुली, अेका हाताने अेक काचेचा धार लाविलेला तुकडा पुढे करून आणि दुसऱ्या हाताने अेखाद्या अंशाअितके नि अंशासारखे केस वाढलेल्या आपल्या मस्तकास दाखवून आर्जविती झाली, 'तास नं!'

त्या तिच्या अभिनयाचा नि शब्दाचा मिळून अेकत्र अर्थ असा होता की, 'केस किंचित् वाढल्यामुळे विशोभित झालेल्या माझ्या ह्या मस्तकाची ह्या काचेच्या तुकड्याच्या वस्तऱ्याने गुळगुळीत श्मश्रू कर नं! डोअी कर नं प्रियकरा, माझी, अगदी तुझ्या स्वतःच्या हाताने!'

आपल्या अिकडे प्रिय पत्नीच्या केशकलापाची कोण्या विलासी पतीने स्वहस्ते वेणी घालणें हा जसा प्रणयाचा लाडिकपणा आहे, बैल आपल्या शिंगाने गायीला खाजवितांना किंवा चाटतांना जसा प्रेमात आलेला असतो, तसे प्रेमात आलें असतां आपल्या प्रियकरणीच्या मस्तकावरील वाढू लागलेले केस अगदी हलक्या हाताने 'तासून' तिची गुळगुळीत डोअी करणें ही जावऱ्यांतील लडिवाळ प्रेमिकाची अेक हौस असते. त्याच्या रतिविलासातील तो अेक शृंगार आहे. विधवेचें केशवपन हें आपल्या धर्मशास्त्राप्रमाणे जितके अनिंद्य—नव्हे जसा अेक अनुलंघ्य धर्मसंस्कार, तसेच सधवेचे केशवपन हें जावऱ्यांच्या धर्मशास्त्राप्रमाणेही अेक सौभाग्यलक्षण नि अेक धर्मसंस्कार समजला जातो!

आपल्या प्रिय पत्नीची ती हौस पुरवण्यासाठी नानकोबीने लगेच तिला जवळ घेतलें, शिलाशेजेवर तिला निजवून, तिचें डोकें आपल्या मांडीवर घेअून त्या काचेच्या धारदार तुकड्याने तो लडिवाळपणे आणि हळुवार हस्ते तिची डोअी करूं लागला. डोअी झाल्यावर ती जेव्हा अुठून बसली तेव्हा तिच्या गुळगुळीत मस्तकाने अधिकच शोभणारी ती विकेशा राणी फुली त्याला अितकी आकर्षक भासू लागली की, त्याने आवडीने तिचें अेक चुंबन तेथल्या तेथेच घेतलें आणि आपण जशी शृंगाराची तिची हौस पुरविली तशी तिनेही आपली पुरवावी, अशी विनवणी जावऱ्याच्या रीतीप्रमाणे अभिनयाच्या भाषेत करीत तो काचेचा तुकडा अेका हातें पुढे करून दुसऱ्या हाताने आपलें डोकें दाखवून नानकोबी आपल्या प्रियकरणीला

' क्यों बाबूजी कितने बाघ मारे ?'

कटक उत्तरला

'भैया, जो सचमुच बाघ, वो तो अभी आनेवाला है' त जावरे काल ठरल्याप्रमाणे आताच परत येतील तेव्हा अेक तर ते माणसाळलेले दिसतील नाहीतर चापाळतील ! बाणाच्या नखांनी फाडफाडून खातील तुम्हा मला !'

कटक अितके बोलतो आहे ताच समोरची झाडी सळसळू लागली अगदी शंभर पावलांच्या आत येताच जावऱ्याने आपल्या रानटी भाषेतील 'अू ऽ ऽ अू ऽ ऽ' असा अुन हाका मारण्यास आरंभिले त्या जावऱ्यांना ओळखताच कटक झाडीनी झाडाखाली अुतरला रफिअुद्दिन मात्र आपल्या झाडावरच रेंगाळत राहिला काही असा त्याने स्वतः बांधून घेतलल्या चलीच्या जाड सोपटांना ते झटपट अुलगडू शकला नाही म्हणून परंतु काही अशी तो जो तसा रेंगाळला तो त्याच्या अंगच्या मुरलेल्या लुच्चेगिरीमुळेही होय! त्या जावऱ्यासह तो अपरिचित 'डोल्काठी' ही आलेला होता त्या दोघांचा बेत कटकला आणि अुद्दिनला आश्रय देण्याचा ठरला होता किंवा जावऱ्यांच्या टोळीकडून पकडविण्याचा ठरला होता हें नक्की कळावयाचे होते तेव्हा अशा शंकाकुल स्थितीत आपण पुढे न होता कटकलाच पुढे तोंडाशी द्यावा अनुकूल फासा पडतोसा दिसला तर आपणही तिथे जावे प्रतिकूल दिसला तर मागच्या माग निसटून जाता यावे असा कपटभावही रफिअुद्दिनच्या त्या मागच्या माग राहण्यात नव्हताच असे नाही

कटकला पुढे आलेला पाहताच त्या जावऱ्याने आनंदाच्या विकाळच्या भारीत त्याला मिठी मारली हाच कटकबाबू !'' असा त्याचा परिचय डोल्काठी'ला त्याने करून दिला लगेच डोल्काठीही पुढे होअून कटकला म्हणाला,

कटकबाबू मला वाटलेच होते तुम्हीच ते असाल म्हणून ! मी जरी गर्ली दोन-तीन वर्षे ह्या जावऱ्यात असा नाडा होअून अेक जावराच बनलो असलो तरी वधातराने काळ्या पाण्याच्या वसाहतीत पारखा हिंडत असता मी तुम्हाला अनेकवार पाहिले आहे तुमची अधिकाऱ्यातील पत अधिकार नि पळून जाण्याचा बेतही मला ठाअूक आहे सत्तावनच्या स्वातंत्र्यवीर अप्पाचा मीही अेक विश्वस नाय मित्र होतो तुम्हाला साहाय्य द्यायला त्यांनी मरताना मला सांगितले होते ता गुप्तमंत्र मनुष्य ! त्यांनी माझी माहिती तुम्हाला दिली नव्हती कारण तुमची त्याची ओळख नवखा माझी जुना मला काळ्या पाण्यावरून पळून जायला हवा तसा सवंगडी म्हणजे तुम्हीच ! कटकबाबू तुमची बहीण कटकी सोडवून आण ण्यात मी बोलता-बोलता यशस्वी होअीन ! दचकू नका ! मला सर्व काही माहीत आहे कसे ते प्रसंगी सांगेन तुम्हाला जावऱ्याकडून मी आश्रय देवविला आहे पण तुमचा तो दुसरा साथीदार भगोडा जो आहे त्याला पाहिल्यावाचून त्याविषयी मी काही वचन देअू अिच्छित नाही कारण कारण कारण–त्याचे जे नाव ह्या

जावन्याच्या मोडक्या-तोडक्या उच्चारात मला जुळवता आलं, तें रफिअुद्दिन असं काहीसं बनतं आणि कंटकबाबू, मला त्या नांवाचा तीव्र तिटकारा आहे. पण तो मनुष्य पाहिल्यानंतर त्या नांवाअितकाच जर तो अधमाधम नसेल, तर मी त्यालाही आसरा देववीन. नीट नांव काय त्याचं ?'

चपापत कंटक म्हणाला,

' रफिअुद्दिन हेंच ! पण तो मनुष्य अिथवर पळून येण्यात मुख्य साहाय्यक झालेला; त्याला माझ्यासाठी तरी आसरा ...'

कंटकला अडवून मध्येच डोलकाठी म्हणाला, 'तो तो मनुष्य पाहिल्यावरचा प्रश्न ! कुठे आहे तो !'

हें त्यांचें बोलणें चालले आहे तों रफिअुद्दिन आपल्या अंगाभोवतालचीं बंधनें सोडवून त्या दूरच्या झाडाखाली अुतरून पुढे येतच होता. कारण त्या जावन्याने कंटकला मारिलेली ती हसतमिठी, ते आनंदचीत्कार, डोलकाठीने कंटकशी केलेलें तें हंसतमुख हस्तांदोलन, ह्या सर्व लक्षणांवरून जावन्यानी आपल्याशी स्नेहसंबंधच जोडलेला आहे, ह्याविषयी त्याला शंका अुरली नव्हती. पुढे जाणें आता सुरक्षित असें त्याला ठाम वाटले होते. अितक्यात कंटकने हाकच मारिली मोठ्याने, ' रफि-अुद्दिन, आगे आव ! जावरे आपले मित्र झाले.'

रफिअुद्दिन मनमोकळेपणी हसत पुढे आला. डोलकाठी त्याच्याकडे निरखून पाहत होता. पण रफिअुद्दिन जवळ येताच ह्या रफिअुद्दिनहूनही अुंच, धिप्पाड नि काटक असणाऱ्या नागड्या डोलकाठीच्या भुंवया सत्वरतपणे आकुंचित होअू लागल्या. तो वारंवार मोडीत असताही त्याच्या कपाळावर क्रोधाच्या आठ्या पुन:पुन्हा पडू लागल्या. अुमळल्या मद्याच्या बाटलीचे बूच ताटकन् अुडू पाहावे तशा त्वेषाने त्याचा देह अुमळून जातो की काय असें त्याला झालें आणि ते त्या बाटलीचें अुमळतें बूच आपण घट्टपणे धरून जसें दाबून धरतो, तसें तो भूमीला आपले पाय घट्टपणे दाबून धरू लागला. अितक्यात त्याच्या मनात जी कोणती शंका क्षोभली होती, तिची मागणी विशेषपणे पुरविणारी अेक कल्पना त्याला सुचली. त्याने तोंडावर बळे-बळे अेक हस आणिले आणि रफिअुद्दिनशी प्रेमाने हस्तांदोलन करण्यासाठी

त्या भयंकर अवसानाचा नि आरोपाचा अर्थ कंटकला तर काय, पण स्वत: त्या रफिअुद्दिनलाही कळण्याच्या आत डोलकाठीने त्याच्या हातात गवसलेला अुद्दिनचा हात खाडकन् हिसडला, बाहेरीचा पेच मारून पाठीकडून पोटात घेतला, त्याच्या कटीला डाव्या हाताचा घट्ट विळखा घालून, अुजवा हात दोन्ही टांगातून खुपसून त्याला वर अुचलला आणि पछाडून धाडदिशी भुअीवर आपटला. लगोलग त्याच्या छातीवर बसून आपल्या दोन्ही हस्तांनी डोलकाठीने अुद्दिनचा कंठ करकचून आवळला. आता अुद्दिनच्याही ध्यानात आलें की, हा त्याचा अेक पुरातन शत्रु त्याच्या छातीवर चढला आहे. अुद्दिनने त्याला ओळखलें, पण त्याच्या तावडींत तो पुरता सापडल्यानंतर !

'हां ! हा ! सोड सोड !' असें म्हणत कंटक धावन्या-धावन्या मध्ये पडत आहे, तोंच अत्यंत निर्वाणीच्या निश्चित आणि निष्ठुर स्वरात डोलकाठी ओरडला,

'बाबूजी, तुम्ही थोडे चूप राहा. हा माणूस नाही. सैतान आहे ! तुमच्या हितासाठीसुद्धा त्याचा काटा अुपटलाच पाहिजे. माझा तर हा केवळ हाडवैरी ! ते सारं मग सागेन ! बोल, रफिअुद्दिन, तूच ना माझा त्या वेळी जीव घेतलास ? तुझ्यापरी तू मला ठार केलं होतंस, नाही ? हा माझा पुनर्जन्म. आता माझ्यापरी दुष्टा, मी तुला ठार करतो '

दात-ओठ खाअून विक्राळ क्रोधाने डोलकाठी आपल्या वज्रमुष्टीचे प्रहारामागून प्रहार अुद्दिनच्या डोळ्यावर, नाकावर, छातीवर हाणू लागला. अुद्दिनच्या डोळ्यातून नाकातून, तोंडातून रक्ताच्या धारा अुसळल्या. तो लोळागोळा होअून बेशुद्ध पडला.

अितक्यात डोलकाठीचा शत्रु तोच आपला अेवढेंच काय ते कारण पाळीव नि प्रामाणिक कुत्र्याला पुरतें तसे जाव-याचेंही वैर जागृत होण्यास पुरेसे होअून- त्या जावऱ्याने आपली धनुकली अुद्दिनवर ताणली आणि त्याचा सणसणता विषारी बाण खिळा ठोकावा तसा तेथल्या तेथेच अुद्दिनच्या छातीत ठोकून दिला. रफि, अुद्दिन ठिकच्या ठिकाणी ठार होअून पडला.

लगेच तो डोलकाठी त्या अघोर समाधानाच्या आवेशात कंटककडे वळून म्हणाला,

'कटकबाबू, अैका मी ह्या अुद्दिनला असा बोकडासारखा बुकलून कां मारला ते ! तुम्हाला वाटल असेल की, मीच आततायी, पण ह्या अुद्दिनला तुम्ही अोळखता त्याच्या आधीपासून मी ओळखीत आहे ह्याने असाच गळा दाबून कितीकांचे जीव घेतले आहेत हा पूर्वी अेकदा काळ्या पाण्यावर जन्मठेप बंदिवान् होता, तेव्हा मीही

' वारा अनुकूल सुटून आम्ही ' भगोडे ' समुद्रात चांगले वाटेला लागलो. अशा प्रसंगी ह्याने माझ्याजवळची रक्कम लाटण्याच्या दुष्ट हेतूने, मी ह्याचा दुसरा कोणताही अपराध केला नसता, माझा घात करण्याचा बेत केला नि मी अेका फळीवर तारवाच्या काठी उभा राहून पाठमोरा झालो असता ह्याने ती फळी अकस्मात् अुलटून माझ्यासुद्धा त्या भर समुद्रात लवंडली. मी लगोलग पुन्हा तारवाला जो धरू जातो, तो ह्याने वल्ह्याची दांडी माझ्या डोक्यात घातली. मी चक्कर येअून पाण्यात गटगळ्या खाअू लागलो, बुडालो ! तारू झपाझप पुढे गेल, मी बुडालो.

' पण अद्भुत योगायोगाने मी जो अुमळून पुन्हा पाण्यावर येतो, तो तीच फळी लाटेच्या फटकाऱ्यासरशी माझ्या हाती आली. तिला धरून मी जीव वाचविण्याची पराकाष्ठा करीत आहे, तोंच जावऱ्यांची अेक थोरली ' डुंगी ' पुढे घुसून माझ्याजवळ आली नि त्या जावऱ्यांनी त्या त्यांच्या नौकेत, त्या डुंगीत घालून मला वाचवलं. पण ह्याच्या मते मी मेलोच होतो ! आणि ह्याच पुढे काय झाल ते मला ह्या क्षणापर्यंत माहीत नव्हत. आणि आता तरी ह्याचं नांव अेकताच नि ह्याला प्रत्यक्ष असा अिथे पाहताच हाच तो दुष्ट अितकं मी ओळखल आणि ह्याने माझ्यावर नि अितर अनेक जणांवर केलेल्या अत्याचाराचा हा असा वचपा काढला ! आता तुम्ही मला ' ठीक केलम ' म्हणा व म्हणू नका !'

' ठीक केलत असंच म्हणणार मी ! तुम्ही या नीचाला आता अेकदा मारलंत तसं तीनदा मारलत ना, तरीही मी तें ठीकच केलंत अस म्हटल असतं अितके त्याचे अघोर अपराध मलाही ठाअूक आहेत ' जें मीच करायला हव होत, पण परिस्थितीच्या पेचात असल्याने जें करू शकलो नाही तेच तुम्ही केलंत ? माझ्या पायात रुतलेला जो काटा मला काढवला नाही तो तुम्ही काढलात ! त्यापायी माझ्या पुढील बेतात न येत्या त्या अडचणी जरी आल्या, तरी त्याची मला चिंता नाही !'

' नव्हे, नव्हे, हा असता तर ज्या अडचणी तुमच्या पुढील बेतात नक्की येत्या, बहुधा माझ्यासारखाच हा तुमचाही घात करण्यास जो चुकता ना, ते सकट हा अधम साप आता ठेचला गेल्याने अुलट नाहीस झाल आहे. तुमचा पुढील बेत अधिक निर्वेध झाला आहे, असच तुमच्या प्रत्ययाला मी लवकरच आणून देतो. मी कोण ....'

' होय, तेच थोडस कळायची मला अुत्कंठा नि आवश्यकताही आहे.'

' पण माझ्या मते तेच विचारू नये. मी सांगू नये कारण तुम्ही अविश्वासू आहात म्हणून नव्हे. स्वर्गवासी अप्पाजींनी तुमच्या चारित्र्याविषयी मला जें प्रशस्तिपत्र दिल आहे, तेच त्या शंकेचं निर्विवाद निराकरण आहे पण अंदमानातील अघोरी अपराध्यांच्या जगतात त्याच अपराध्याच्या महकाऱ्याने काळ्या पाण्यावरून पळून जाण्यासारख्या जिवावरच्या कटात पडायचं, त्याने दोन गोष्टी सोडल्याच

पाहिजेत अेक गोष्ट म्हणजे कामाला अपरिहार्य त्याहून अधिक अशी स्वतःची पूर्वपीठिका दुसऱ्याला सागण नि दुसरी गोष्ट म्हणजे जिवाची आशा! ह्या दोन गोष्टी सोडण अवश्य, हें मी अनुभवान ठाम ठरवून टाकल आहे तुमची पूर्वपीठिका अवश्य ती मला माहीत आहे मी हा डोलकाठी, अितकी माझी पूर्वपीठिका तुम्हाला ह्या कामी सध्या पुरे आहे प्रसगी लागेल तशी हप्त्याहप्त्याने मी होअूनच ती आणखी कळवीन आता प्रथम जावऱ्याकडे चला राजा नानकावी हा माझ्या अनुकूल अभिप्रायामुळे स्वत तुमच्या भेटीला अुत्सुकत्र आहे हो, पण तुमच्यापाशी अेक बदूक काही दारुगोळा नि पोलिसी कपडेही होते ना ? हा जावरा सागत होता त !

' आह तर ! पण मी त लपवून ठेवीत आलो अेका कारणासाठी जावऱ्यानी आमच्या हाती तशी हत्यार पाहून बिचकू नये, आणि त्या वस्तु माझ्याच हाती ठेवीत आलो ह्या अधम अुद्दिनवरील माझ्या अत स्थ अविश्वासाने !'

' पण ठर म्हणाल, तर आपल्यापाशी त्या पळून जाण्याच्या साहसाला अत्यत अवश्य नि माझ्यापाशी ज्याची अुणीव अशा वस्तु आहेत, ह अैकल्यानेच मला आपल्या सहकार्याची अितकी निकडीची आढ लागली चला आणा त्या वस्तु अिकडे आधी '

पानल्या पाचोळ्यात दडविलेल्या त्या साऱ्या वस्तु कटकने तेथे आणताच डोलकाठीने प्रथम त्या बदुकीवर बुभुक्षितान पक्वान्नावर घालावी तशी अगदी झडपच घातली आणि मोठ्या अैटीने ती बदूक त्या नागड्या वीराने खाद्यावर टाकून पुढे होअून कटकला अगदी सैनिक तोऱ्याची आज्ञा सोडली

' चला आव मरे पीछे पीछे !'

' वा !' कटक हसला ' बदुकीच्या स्पर्शासरशी तुमची पावलसुद्धा अेखाद्या सैनिकासारखी टपटप करीत पडू लागली बुवा ! अगात कोण्या सैनिकाचा सचारच झाला जसा !'

' कोण्या सैनिकाचा कशाला ? मी स्वत अेक सैनिकच हातो की पूर्वी अेकदा ! मी लढाओ पाहिलेली आह बाबूजी, लढलोही आहे प्रत्यक्ष रणात ! '

पण ताडातून पटकन निघून गेलेली स्वत च्या पूर्ववृत्तान्ताची अितकी माहिती अधिक झाली अस वाटून की काय डोलकाठी अेकदम चूप झाला आणि तो कटक नि तो जावरा ह्या दोघाच्या सैन्याच म्होरकेपण घेअून त्या रानात अेखाद्या सेनानीसारखा त्या नानकावीच्या रानवट राजधानीकडे चाल करून जाऊ लागला

* * *

२०. तुरुंगातून मालती पसार

स्त्रियांच्या बंदिगृहातील सैंपाकाच्या छपरीमध्ये अेका मोठ्या भाजीपाल्याच्या लोखंडी 'डेगी' खाली जाळ घालीत कटकी अुभी होती. बंदिवान स्त्रियांच्या वेषाप्रमाणे अेक गुडघाभर जाडें-भरडें लुगडें, वेणी-फणी तेलावांचूनच आठवडा-आठवडा करावी लागत असल्यामुळे आणि अगदी ओंगळ व नीच अशा अनेक बंदिवान स्त्रियांमध्ये रात्रदिवस सरमिसळ राहावें लागत असल्यामुळे विस्कटलेले नि अुवांचा बुजबुजाट झालेले केस, रखरखलेल्या मोठमोठ्या चुल्यांच्या अुत्तापात सतत राबता राबता धुरकटलेलें नि घामाघूम झालेलें अंग, पण तशा परिस्थितीतही मुळचीच सुभग असलेली ती युवती, ती कटकी, मालती त्या आगीने भडकलेल्या मोठमोठ्या चुल्यांच्या मध्ये पंचाग्निसाधनात तपस्या शोभावी, तशी शोभत होती.

. निदान तिच्यापुढे त्या वेळी अुभ्या असलेल्या आणि तिला नकळत तिच्याकडे सहृदय कौतुकाने निरखून पाहणाऱ्या अनसूया जमादारिणीला तरी ती कटकी तशी शोभत आहे अशी भासली.

तेथे काम करीत असलेली दुसरी अेक बंदिवान स्त्री जी होती, ती पिठाचीं पोती आणण्याच्या कामावर निघून जाताच तेथे अेकट्या अुरलेल्या कटकीला सावध करण्यासाठी अनसूया जमादारिणीने चुटकी वाजवली. कटकीने वर पाहिलें, थोडी पुढे झाली, आजूबाजूस न्याहाळलें आणि अनसूयेच्या हातची अेक चिठ्ठी चटकन् घेअून बाजूला लाकडाच्या ढिगाआड जाअून लपली. अनसूया जमादारीण कोणी आत येअू नये म्हणून दारातच अुभी राहिली. अेक-दोन मिनिटांतच कटकीने ती चिठ्ठी वाचून जाळांत फेकली न फेकली, तोंच अनसूयेने 'काम झालं ना?' असें

-टाकीत होती आणि तरीही लवलेश जरी काही कोठे चुकलें, तिच्या वा अितरांच्या हालचालींत लवलेशही फरक जरी पडला, तरी ती होती त्या संकटाहून कितीतरी भयंकर अशा दुसऱ्या संकटात ती पडेल ह्या जाणिवेने मधूनमधून थरथर कापत होती. पण जर तो मारा कट संतोलंत जुळून आला तर ?...अेका चोवीस तासाच्या आत गुलामीच्या स्वर्गात पाऊल आणि विमानच्या गळ्यात मिठी !

तिच्या मनात हें वादळ चालू होतें; पण तिचें वर्तन ह्या बंदिगृहातील घड्याळागारखे, बंदिगृहाने आखून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणे संतोलंत चालले होतें. साऱ्या बंदिवानांची जेवणें होऊन दुपारच्या वेळी गैपाकविभागातील बंदिस्त्रियाना जी थोडी सुटी मिळते, तीत कटकी नित्याप्रमाणे वरवर थोडी स्वस्थ पडली. पण तिचें मन असह्य अस्वस्थतेने आणि मारांक अपेक्षेने काय होअील, कसें होअील, अशा चिंतेत वरखाली होत होतें. ती वरचेवर अनसूया जमादारिणीच्या वाटेकडे डोळे लावून बसे. तीनचे ठोके घड्याळात पडताच तिला वाटलें, चारचेच पडले. तिची बाहेरच्या कामावर जाण्याची वेळ अेकदाची आली; पण तीनच वाजले, हे कळताच ती ओशाळलीशी होअून पुन्हा खाली बसली. अितक्यात खरोखरीच चार वाजले, अनसूया जमादारिणीने बंदिपालाच्या सांगण्यावरून नेहमीप्रमाणे 'कटकी!' अशी हाक मारिली. सर्वासमक्ष कटकीला तिच्या संध्याकाळच्या कामावर बाहेर जाण्याची आज्ञा मिळाली.

हें बाहेरचें काम म्हणजे त्या बंदिवानांसाठी काढलेल्या बंदिगृहाबाहेरील प्रेमोद्यानात जाअून झाड-लोट करण्याचें आणि व्यवस्था ठेवण्याचे होतें. कटकीची चोख चाल-रीत पाहून बंदिपालाने ते तिच्याकडेच दिलेले होतें. ती प्रत्यही त्या प्रेमोद्यानात जाण्यासाठी अशीच बंदिगृहाच्या दाराबाहेर पडे, संध्याकाळी झाडलोट व्यवस्था सपून प्रेमोद्यान बंद झाले की पुन्हा त्या दाराच्या आत येअून बंदिगृहात

हसऱ्या ढिलाईने ती त्या बंदिगृहाच्या दाराबाहेर पडली. अनसूया त्या वेळी तेथे ढुंकून पाहण्यासही आली नव्हती. आपल्या गावींसुद्धा ते प्रकरण नव्हते असे पुढे सांगता यावे, ह्या हेतूने अनसूयेने बंदिगृहातील दुसऱ्याच अेका कामामध्ये गढून गेल्याचा बहाणा करण्याचा चाणाक्षपणा दाखवून बंदिगृहामधल्या अगदी मधल्या चौकात ती केव्हाच निघून गेली होती.

बंदिवानांतील चांगल्या चालीच्या स्त्री-पुरुषांना विवाहाची अनुज्ञा मिळाल्या-नंतर ते काळ्या पाण्यावरील बंदिवान आपल्याला आवडेल असा जोड निवडण्या-साठी त्या बागेत येत. ते नेहमीच्या रीतीप्रमाणे तेथे त्या दिवशीही गोळा होअू लागले, परस्पराच्या सांगाती बोलण्या-बसण्यात गुंग झाले झाडलोट करून कटकीही त्यांच्या अधून-मधून फिरू लागली, पण तिचे चित्त सगळे त्या बागेपुढून जाणाऱ्या सडकेकडे होते पाचचे ठोके पडले, पण अजून तिला हवा असलेला मनुष्य त्या सडकेवर दिसेना ती अस्वस्थ झाली, दृष्टि ताण-ताणून पाहू लागली, पाचानंतरचे प्रत्येक मिनिट तिला तासासारखे दीर्घ वाटू लागले. सव्वापाच झाले !

त्या पोलिसांची ती कडक भाषा आणि निर्भीड भेट पाहून तो पहारेकरी वरमला. नाही म्हणावें तर कमिशनरच अंदमानचे मुख्य सरकार ! हे त्या पोलिसा ! ह्याच्याशी 'हो-नाही' करीत तेरी-मेरीवर येण्याने वेळी आपणच गोत्यात येऊ, अशा शंकेने तो पहारेकरी गोंधळात पडला आहे, तोंच त्या पोलिसांनी कं[टकी]ला पुढे घालून 'चलो !' असें आज्ञापिलें. त्या आज्ञेची वाटसुद्धा न पाहता कंटकीही आधीच वाट चालू लागली होती. पाच मिनिटांच्या आत ती तिघे [ए]क वळणाने दुसऱ्याच वाटेला निघूनही गेली !

तो पहारेकरी ती दिसेनाशी होईतों त्या वाटेकडेच पाहत राहिला. म[ग] अर्ध्यापाऊण तासाने ती बाग वेळच्या वेळी बंद करून तो बंदिगृहात गेला. संध्याकाळी गणती करताना अेक स्त्री बंदिवान अुणा भरला आणि ती कंटकीच होय असे कळताच बंदिपालाने त्या पहारेकऱ्याला दटावले त्याने ताठ अुत्तर केलें,

'चीफ कमिशनरसावको पूछिये मेरा क्या कसूर ? पोलीस हूपसरने कंटकी को पकडकर अुसके साथ चल दिया !'

'चीफ कमिशनरच्या बंगल्यावर बंदिवानाना अचानकपणे अनेकवार बोलावण्यात येतें. हिंदुस्थानचें नवें वॉरंट किंवा अितर काही सुटका, बंदीची सूट अित्यादि कामकाजात असें नेहमी घडते, पण बंदिपालाला न विचारता परस्परे हत्यारबंद पोलीस धाडून अेका तरुण स्त्रीबंदीला पकडून नेणे हें पद्धतीला तरी सोडूनच ! ह्यास्तव बंदिपालाने कमिशनरच्या बंगल्यावर तत्काळ दूताना धाडलें. नावेतून त्या बंगल्यावर जावें लागे. तितके लांबून जाअून दूत रात्री परत येताच त्यानी कमिशनरचा निरोप आणिला की, ' अिकडून कटकी नांवाच्या कोणत्याही स्त्री-बद्याला बोलावणं गेलेलं नाही ! '

अर्थात्, कोणा तरी दोघा पोलिसांनी त्या तरुण स्त्रीबंदीला पळविलें असलें पाहिजे ! हें स्पष्ट होताच बंदिपाल गडबडला. बंदिगृहाच्या 'संकट-घंटा' अेकदम ठणठणठण करीत मोठमोठ्याने वाजू लागल्या. जिकडे-तिकडे शिपायांची धाव-पळ नि शोध नि नाकेबंदी होअू लागली विशेषतः पोलिसाच्या चाळीतून ते दोघे पोलिस कोण, ह्याचा कडाक्याचा शोध चालला कारण त्या मुलीला धरून नेणारे कोणी तरी दोघे पोलिस शिपाअीच होते, असा पुरावा जिकडून-तिकडून मिळत चालला. वाटेने जाता-येता दोघे हत्यारबंद शिपाअी अेका मुलीला घेअून जाताना आपण पाहिले, पण पोलिसच असल्याने सरकारी कामसमजून आपण तिकडे चित्त घातले नाही, असे पुष्कळ वाटसरूनीही सांगितलें. रात्रभर शोध चालला, पण ते पोलिस कोण हे अुमगना, त्या मुलीला घेअून ते गेले कोठे ते कळेना !

अशा रीतीने बंदिगृहात कमिशनरकडचा अुलगडा घेअून दूत रात्री परत येअीतों कटकी पळविली हे नक्की ठरविता आले नव्हते. त्यामुळे कंटक आणि डोल्याठी ह्याना चार पांच तास निर्वेध मिळाले तांवर त्याचा पाठलाग अशा

ओरंभिलासुद्धा गेला नव्हता. पोलिसांचा वेष करण्यात त्यांनी दाखविलेला चाणाक्ष-पणा त्यांच्या चांगलाच अुपयोगी पडला. कारण सरकारला शंका भलत्याच बाजूची आली, शोध नको त्याच दिशेला चालला. त्याचा कटकने पुरा-पुरा लाभ घेतला. मागे जावऱ्यांनी अिंग्रजी बंदिवानांवर छापा घातला तेव्हा जो अिंग्रजी पोलिस जमादार मारला गेला आणि ज्याची बंदूक नि कपडे-पट्टे कटकने काढून नेले होते, ते आणि डोलकाठीपाशी असाच अेक अुपटून आणिलेला त्याचा स्वतःचा बंदूक-पट्टा आणि पोलिसी कपड्याचा असलेला अेक संच; अशा त्या पोलिसांच्या दोन बंदुकांच्या आणि वेषांच्या अुपयोगाने त्यांच्या कटाचा तो साहसी प्रारंभ तरी निर्विघ्न पार पडला.

त्याच्याजवळ पोलिसी वेषातच असलेला 'डोलकाठी' हा गेली कित्येक वर्षे 'भगोडा' म्हणून पकडावा असा हुकूम सुटलेला असताही काळ्या पाण्यावरील सरकारी वसाहतीत छद्मवेषाने हिंडण्यात आणि लगोलग अरण्यातील त्या जावऱ्यांच्या राजधानीत जाअून लपण्यात अगदी पटाअीत झालेला होता. सत्तावनच्या स्वातन्त्र्ययुद्धातील वृद्ध वीर जे अप्पाजी त्यांच्याकडेही तो ह्याच छद्मवेषाने नित्य जाअी-येअी. कटकला जावऱ्यांनी आश्रय दिल्यानंतर डोलकाठीने ह्या विद्येत कंटकलाही पटाअीत करून सोडले. कंटकच्या बहिणीला — कटकीला — बंदिगृहातून सोडविण्याचा हा धाडसी कट डोलकाठीनेच रचिला. त्यानेच कटकसह ह्या छद्मवेषात अनसूयेची भेट तिच्या घरी घेतली; कटकने तिच्याकडे ठेव म्हणून ठेविलेली हजार दीडहजारांची रक्कम कटकच्या सांगण्याप्रमाणे तिच्याकडून परत घेतली आणि कंटकीला बंदिगृहात देण्यासाठी तो कटाविषयीची गुप्त चिठ्ठी अनसूयेच्या हातीं धाडली होती. त्या चिठ्ठीप्रमाणे कटकीने ठराविक वेळीं धीटपणे त्या बागेतून निसटून ह्या पोलिसी छद्मवेषात आलेल्या आपल्या सवगड्यासह जन्मठेप बंदिवासाच्या बेड्या अेका क्षणात तोडून टाकण्याचे हे जिवावरचे धाडस केलें होतें.

लोकांनी ती डुंगी त्या तरुणीला घेऊन दूरवर जाताना पाहिली त्यांनाही तो देखावा बराचसा चमत्कारिक वाटला अगताही हत्यारबंद असे दोन पोलिस शिपाईच तिच्यात आहेत, असें पाहून काही गवगवा करण्याची बुद्धि वा छाती झाली नाही. थोडयाच वेळाने डुंगी काळ्या पाण्याच्या ओसाडातील ओसाड आणि निबिड, निर्जन अरण्याच्या काठाशी असलेल्या समुद्राच्या भागात शिरली.

कंटकच्या अंगाशी अगदी टेकून कंटकी बसली होती. ती त्याची सख्खी 'बहीण' च आहे, असें मानणाऱ्या ढोलकाठीला त्यात काहीच विशेष वाटलें नाही. परंतु तिची ती मनोहर तनुलतिका आणि तें मनमिळाऊ हसणें, बोलणें, वागणें पाहून-पाहून त्या ढोलकाठीला वरचेवर असें मात्र वाटल्यावाचून राहिले नाही की, जर ही युवती आपल्याही अंगाशी अगदी अशीच टेकून बसली तर किती गोड वाटेल !

ती डुंगी निर्जन आणि निर्विघ्न समुद्रभागात शिरताच जलौघावर जसजशी सलीलपणे डुलू लागली, तसेंच कंटकीचें हृदयही आनंदौघावर सलीलपणे डोलू लागलें. पिंजऱ्यातून सुटलेल्या पाखराला निस्सीम आनंद होतोच, पण त्या बंदीतून निसटलेल्या मालतीचा आनंद त्याहूनही निस्सीम होता. कारण पिंजऱ्यातून सुटलेलें पाखरू दिसेल त्या झाडावर जाऊन बसतें खरे, पण त्याचे आप्तेष्टमित्र असलेले इतर पक्षी त्याला हुसकू लागतात. त्याला निर्भय असे घरटेंच लगोलग सापडणारें नसतें. पण जन्मठेपीच्या बंदीतून निसटलेलें हें जें पाखरू ह्या डुंगीत हसत-खिदळत आहे, त्याला त्याच्या गोकुळच्या एका मित्राने, इष्टाने, लगोलग आपणावलेलें आहे; किसानच्या प्रणयप्रिय लोभात ह्या पाखराला स्नेहमय संगतीची आवडती खूब देशारें अनेक गोड घरटें लगोलग सापडलेलें होतें ! तें पाखरू, ती मालती त्या सुट-केच्या उल्हासात आणि किसानच्या संगतीत एकदम इतकी रंगून गेली की, तिला जन्मठेपेची भयकर शिक्षा आपणाला कधी काळी झालेली आहे, आता सुद्धा त्या शिक्षेची कृत्या आपल्याभोवती घिरट्या घालीत आहे, ह्याची त्या क्षणापुरती तरी विस्मृतीच पडल्यासारखी झाली. सध्या आपण कटकी आहोत, मालती नव्हें, हें सुद्धा ती विसरली. तिच्यात खग्रास ग्रहण लागलेली शशिकला जशी आकाशात, तशी 'मालती' जी अदृश्यच झालेली होती, ती 'कटकी'च्या जाणिवेचे तें ग्रहण सुटताच पुन्हा पहिल्या इतकीच सुंदर, सुभग आणि सुखद अशा स्वरूपात प्रकटली. त्या आनंदाच्या भरात मालती गाण्यासारखीच पुन्हा एकदा हसू, रसू, डोलू, बोलू लागली. किसान पण तिला पुन्हा किसानसारखाच भासू लागला. ती 'डुंगी' त्या समुद्राच्या सलील लाटावर अध-मखल होताना थोडी जरी कलती झाली तरी त्या निमित्ते सगळाच तोल सुटल्याचा लडिवाळ बहाणा करून मालती किसानच्या वक्षः-स्थलावर झोक टाकून पडे, किसान तिला आपल्या बाहूत सावरून धरताना आलिंगून धरी. असें स्वच्छंद सुख आस्वादिता आस्वादिता त्याची नियाच चढून तीत

तिच्याभोवती अद्यापहि असलेल्या छद्मतेच्या आवरणाला मालतीने पटकन् दूर सारलें आणि असावधपणे बोलून गेली,

'किशन, बघ, बघ, त्या लहानशा लाटेत तीं सूर्याची सांजकिरण घुसताच रंगीबेरंगी गुलाबफुलांच्या हारासारखीच ती लाट कशी शोभूं लागली बघ ! समुद्रातील रंगी-बेरंगी गुलाबाचा हार कसा असतो ते दाखविण्यासाठीच ही लहानशी फुलेली लाट अशीची अशीच उचलून अंदमानचें अेक आश्चर्य म्हणून आठवणीसाठी आओीला नेअून दाखवावी, असं मला वाटत ! अे किशन '

ती पुढे काही बोलणार तोच किशनने तिची करंगुळी सावधपणाच्या सूचनेसाठी दाबली तीही चपापली कारण दोनदा तिने किशनला 'किशन' म्हणून हाक मारिल्यामुळे डोलकाठीला साहजिक जिज्ञासा होअून तो विचारता झाला,

'काय ? 'किशन' ! म्हणजे कटकबाबूच घरच खर नाव किशन होत की काय ? आणि तुमची आओी आहे अजून ? कुठे असतात त्या ? कटकबाबूच खर नाव जस किशन तस तुझही खर नाव कटकी नसून दुसर काही आहे की काय ? खरच तुझ्यासारख्या फुल्पाखराला अेखाद फुलाच नाव वा पाखराच सुरेख नाव असायला पाहिजे !'

डोल्काठी आपल्या धटिंगण स्वभावानुसार वाटले ते अुद्दडपणे बोलून गेला. किशन मनात चपापला आपल अज्ञातवासातलें छद्म स्वरूप झुगारून देण्याइतके काही संकटाच्या कैचीतून आपण मुळीच सुटलेला नाही ह तो जाणून होता विनोदाचा रुपलेला काटा विनोदाच्याच काटयाने काढून टाकण्यासाठी किशन हसला

'नावापुरतच बोलायच तर तुम्हालाही 'डोल्काठी' हे नाव काही पाळण्यातच ठेवल गेलं असाव आणि मी तुम्हाला तुमच खर नाव वा वृत्त विचारल, तेव्हा तुम्हीच मला काय सूत्र शिकवलत ? 'काळ्या पाण्यावरून ज्याना यशस्वीपणे पळून जायच, त्यानी आपल पूर्ववृत्त दुसऱ्याला अुगीच सागण नि जिवाची भीति ह्या दोन गोष्टी वर्ज्यच!' ठीक तर मग त्याच अुपदेशाप्रमाणे आम्हा बहीणभावंडाचा खरी नाव आम्ही तुम्हाला तावर मागत नाही की, जोवर तुम्ही तुमच डोल्काठी ह खोट नाव सोडीत नाही '

'म्हणजे तुमची खरी नाव कटक-कटकी ही सोडून दुसरी कोणती तरी आहेतच तर ! हें तरी बोलून गेलातच की स्वत ! आणि तुमच तर नाव किशन' हेंच '

हा सगळा गोंधळ झटकन् संपवावा म्हणून मालती मध्येच म्हणाली

'नाही हो मी किनी ह्या सुटकेच्या आनंदाने झपाटल्यामुळे वेडी पिशीच झाले आहे माझ्या लहानपणच्या अेका नातलगाच नाव तोंडी बसलेल, तच पटकन् तोंडी आल माझ्या कटकभाअूला हाक मारताना !'

परंतु ह्या चुकीच्या जाणिवेसरशी आपल्याला झालेला ह्या सुटकेचा जितका आनंदही चुकीचाच, ही सुटका म्हणजे सुटकेच्या प्रयत्नाचा फलोन्मुख आरंभ होय, अंतिम सफलता नव्हे, हें तिच्या कडवटपणे लक्षात आले. ती किंचित् शी विमनस्क होऊन बसली.

मघा त्या सखोल समुद्रावर पाखरासारखी अुडत, वसत चालणारी ती डुंगी, त्या जलवीचि, ती रंगी-बेरंगी किरणे आणि बंदिवासातून आपण सुटलो ही अुन्मादक जाणीव ह्याच्यातच ती मग्न होती, पण आता तो आनंदाची नौका ज्यावर तरंगत चालली होती तो समुद्र किती खोल आहे, तिकडेही तिचे लक्ष गेले

'किती खोल आहे रे हा समुद्र, नि किती लहान आहे ही आपली डुंगी!' समुद्राच्या भीषण खोलीत डोकावत विमनस्क मालती किशनला म्हणाली

'हो पण अशा लहान नौका अशा सखोल समुद्राना तरून परतीरालाही जाअू शकतात की नितीतरी!' किशनने तिच्या मनाला त्या वेळी हवे तेच अुत्तेजक अुत्तर केले.

'किती गोड बोलतोस रे तू!' लडिवाळपणाने किशनच्या पाठीवर हळूच अेक थाप मारीत मालती मराठीत म्हणाली. तिला वाटले, डोलकाठीला मराठी येत नसावे कारण जितका वेळ अदमानात सर्व जण नेहमी बोलतात त्या हिंदीनच तीं सगळीं बोलत होतीं

'पण माझ्या पाठीवर तुम्ही तसच लडिवाळपणे थोपटून विचाराल न, तर मी पण तसच गोड बोलेन की!' डोलकाठी त्याच्या सैनिक बाण्याच्या घसनुमळ्या विनोदाने मराठीतच मध्येच म्हणाला. अितकेच नव्हे, तर निष्कपट मलगोने मालतीच्या पाठीवर आपण होअून त्याने तशीच अेक हलकी थाप मारली

मालती चमकून म्हणाली, 'म्हणजे? तुम्हालाही मराठी येत वाटत? महा-

जावरे लोक अेक मोठी आगोटी पेटवून त्या वेळी तिच्याभोवती बसलेले होते. त्या आगोटीवर रानडुकराचे अेक धूडचे धूड अुलटें टांगलेले होते त्याची समाअीक पारध असली, म्हणजे तो प्राणी अशा आगोटीवर ते टांगून ठेवतात आणि तो तसा खूप धुमसला, भाजला म्हणजे मग त्याला काढून त्याच्या त्या अर्ध्याकच्च्या मांसाचे तुकडे सगळयांना वाटून देण्यात येतात ती जेवणावळ अुरकली की त्या आगोटी-भोवती ते सारे स्त्री-पुरुष सरमिसळ नि अुलिंग अवस्थेत आपला नंगा नाच चालू करतात अशा आगोटया वेळी प्रसंगी तीन-चारही असतात आणि त्याभोवती जेवणावळीच्या आणि नाचाच्याही निरनिराळया तीन चार पंक्ति झडतात त्या ठराविक कार्यक्रमात हे तिघे पाहुणे त्या जिवावरच्या साहसातून असे यशस्वी होअून परत येताच आता अेक निराळाच रंग भरला ते सारे त्या तिघांभोवती घों घों जमा झाले

त्यातही ज्याचें त्याचें लक्ष कटकीकडे राजा नानकोवोला ह्या साहसी कटाची माहिती होतीच त्याच्या विचारेच कटक आणि डोलकाठी कटकीला सोडवून आणण्याच्या धामगिरीवर गेले होते, कटकीला अिंग्रजाच्या थेट जन्मठेपीच्या बंदि-गृहातून अशी छिनावून आणण्यात अिंग्रजाच्या कडेकोट बंदोबस्ताच्या वडाअी-चाच पाणअुतारा केला आणि तोही आपल्या जावऱ्याच्या साहाय्याने, जावऱ्याच्या आधिंतानों !—असा राजा नानकोवोला स्वतःचाच गौरव वाटला त्या विजयाची पताकाच असलेली ती कटकी तिला पाहता पाहता त्यांनाही पुरेसेच होअीना पण त्या सगळयांत जावऱ्याच्या बायका-मुलींची लगबग तर विचारूच नका ! आगटीच्या भडक अुजेडात तिच्याकडे त्या आपुलकीने पाहात, हसत, खुणांनीत घोळ घालून अुभ्या राहिल्या पण तिच्यापेक्षाही जर त्यांना कशाकडे विशेष निरखावेसे वाटत असेल, तर त तिच्या त्या साडीकडे !

मास्तीला त्या जावऱ्याच्या विवस्त्र स्त्रिया सारख्या खुणावू लागल्या, 'हे काय ? त्या स्त्रीने शरीराभोवती हे काय अभद्र गुडाळले आहे ? तर्शी ती दिसते आहे किती तरी सुरेख ! मग वपडयात कशाला झाकते आहे स्वतःला अशी लाजून? काय नेसली आहे हा ते ?' असे नाना प्रश्न त्या आपसात विचारीत हास्या

तशाच वावरताना पाहून मालतीलाही पराकाष्ठेची लाज वाटली तिने अेकदा दोनदा तर डोळेच झाकून घेतले मग खालीच पाहात अुभी राहिली

राजा नानकोबीला सुद्धा जरा पेचच पडला त्याच्या राणीने, त्या फुलीने सुद्धा हट्ट धरला की, 'कटकीने आपल्या अिथे असेता तरी लुगड बिगड नेसू नये तिच हें अुदाहरण पाहून आपल्या मुली-बाळीनाही असच अश्लील वळण लागायच!'

कटकीची त्याना दया यत होती तिच्या यातना अैकून आणि तिच्याकडे पाहून सर्व स्त्रियाना आपुलकीही वाटत होती, पण वस्त्र नमण्याच्या ह्या तिच्या अश्लीलतेची तेवढी त्याना किळस यअी नेवटी राणी फुलीने कटकीच्या साडीच्या पदराग थोडासा हिसका देअून ममतेन खुणावल, 'सोडून टाक हे लुगड नि स्त्रीला शोभा देणाऱ्या विवस्त्रपणे वागण्याचा शिष्टाचार पाळ!' पण त्या हिसक्याने अुतरलेला पदर सावरून मालतीने तो अधिकच घट्ट धरला

आता प्रकरण विकोपाला जात की काय अशा भयाने डोल्काठीने मध्ये पडून, सारे हसण्यावारी नेअून हमी घेतली की, 'कटकीची वस्त्र नसायची ही जन्माचा खोड! अेकदम ती कशी सुधारणार? दोन चार दिवसात सभ्य स्त्रिया प्रमाणे विवस्त्र राहण्याची गवय तिलाही होअीलच होअील, तावर शिष्टाचाराची तिच्यावर सक्ती नसावी नेसण्याच्याच नव्हे, पण खाण्याच्या, गाण्याच्या, नाचण्याच्या प्रकरणीसुद्धा!'

✦ ✦ ✦

२१ किशन आणि मालती

सोड सोड सोड बाण! निसटला बघ तो वराह त्या झुडपातून!'

किशनच्या ह्या शब्दासरशी झाडावर दडून बसलेल्या मालतीच्या धनुवलीवरून सणसणमण करीत बाणामागून बाण सुटू लागले तो रानडुकर ज्या झुडपात दडून बसला होता त्याच्यामागून अेका लाब भाल्याने किशन त्याला किती वळ तरी डुकून-डुसवण्याम यटत होता त्या त्रासाने वैतागून शेवटी तो वराह झुडपातून किशन होता त्याच्या अुलट दिशेने बाहर पडला आणि मुमडाटरनी भरधाव पुढे घुसला त्याची तेथच वाट पाहात मालती अेका झाडावर धनुबाण सज्ज धरून बसली होती जावऱ्याच्या रानात राहू लागल्यापासून जावऱ्याच्या स्त्रिया जशा त्याच्या पुरुषासह मृगयला स्वत जात असत, तशी तीही किशनसह प्रत्यही जाअू लागली होती आणि त्या रानातील निवासाच्या गेल्या तीन चार महिन्यांत

धनुष्य-बाणाच्या अुपयोगात आणि मृगयेच्या धाडसात जावऱ्याच्या स्त्रियाप्रमाणेच तीही आता पटाअीत होत चालली होती. आज वराहाची मृगयासुद्धा स्वत करण्याचा आग्रह तिने धरिल्यामुळे त्याचा पहिला धडा किशन तिला देत होता. वराहाला हुडकीत-हुसकीत बाणाच्या चांगल्या टप्प्यात, सुरक्षिततेकरिता मालती ज्या झाडावर पाळत राखून बसली होती त्या बाजूला त्याला आणून सोडण्याचे किशनकडे असलेले काम त्याने चोख बजावले आणि त्या झुडपातून तो वराह भरधाव बाहेर पडताच मालतीने त्याच्यावर बाणाचा मारा केला.

तिचे पहिले दोन बाण जे त्या वलिष्ठ रानडुकराला लागले ते जशी कुसळेच बोचावी तसे दुर्लक्षून तो पशु तसाच धावत राहिला अितक्यात तिने होते नव्हते ते सारे बळ खर्चून मारिलेला तिचा शेवटचा बाण त्याच्या थेट कुशीतच घुसला. थोडासा धडपडत तसाच पुढे जातो, तो तो वराह धाड्दिशी भूमीवर कोसळला.

ते पाहताच मालती झाडावरुन खाली अुतरली दुरून धावतच येणाऱ्या किशनला तिने मध्येच हटकले आणि आपल्या शौर्याची वाखाणणी त्याच्याकडून, प्रजेकडून वर अुकळावा तशा अधिकाराने, अुकळण्यासाठी त्याला म्हणाली,

'काय ? केली की नाही मी जिवावरची मृगया आज ? '

'झाडावरची म्हण ! जिवावरची नव्हे ! ' किशन हसला ' ज्याने पायदळी पाठलागून त्या हिंस्र प्राण्याला तुझ्यापुढे आयत आणून सोडल, त्याने जिवावरच काम केल ! सुरक्षितपणे झाडावर बसायच काम तेवढ तू केलस '

'प्रत्येक राणी, जी मृगया करते तिच्या हाताखाली हाक्ये ठेवलेलेच असतात! तू चागला हाक्या आहेस अितकच काय ते म्हण हव तर ! पण ज्याचा बाण, त्याची मृगया ! ह्या वराहाच्या कुशीत घुसलेला हा बाण आहे माझा, अर्थात् मृगयाही माझीच ! '

' चालेल ! तो सगळाचा सगळा रानडुकर तू अेकटीच खा, मग तर झाल ! नाही तरी मी आता शाकाहारीच होणार आहे, ज्याला रानडुकराचे गुण हवेत त्याने रानडुकर खाव, मी केळी, बटाटे ,

'अगदी योग्य ! ज्याला आपल्या डोक्यात बटाटेच भरायला हवेत, त्याने तेच खावेत ! ' मालतीने त्याला मध्येच अडविले

अितक्यात 'अू ऽ ऽ अू ऽ ऽ ऽ' अशी जावऱ्याची हाव मारणारी अुंच किंकाळी आली. वळून पाहतो, तो किशनच्या हाताखाली आताशी काम करीत असलेला अेक जावरा त्याच्याकडे धावत-धावत येत असलेला आढळला. तो येताच त्याने रडण्याचा अेक हेल काढून, डोळे चोळून आणि अेक-दोन शब्द बोलून त्या हावभावानी आणि शब्दानी मिळून जो निरोप दिला, त्याचे सगळे वाक्य असे झाले असते.

'बापूजी ! चला चला, तुम्हाला राजा नानकोबी रडायला बोलावतो आहे !'

तो त्याचा भावार्थ समजून किसनने मालतीला शब्दात सांगितला, 'ऐकलंस? राजा नानकोबा मला रडायला बोलावतो आहे !'

'छिः ! म्हणजे रे काय ? तुला रडायला बोलावतो म्हणजे काय ? त्याला रडायचं तर रडो बापडा !'

'अग पण तो अेकला रडून कसं भागेल ? त्याच्या नातलगातला अेक जावरा जो फार पेक्ष्या आजारी होता ना, तो मेला आहे. त्याच्यासाठी त्याच्यामागे राहिलेले लोक जितके अधिक जमून जितक्या मोठमोठ्याने रडतील तितका त्या मृताचा आत्मा – त्याचं भूत संतुष्ट होअील, नाही तर ते जिवंत आतेष्टाना त्रास-वीत राहील, अशी त्यांची समजूत असते म्हणून कोणी मेला की ते सर्वांना 'रडा-यला या' असं आमंत्रितात. हसतेस काय ? आपल्यातही पूर्वी अशीच समजूत असे. आजही आपल्यातील अनेक जातीत मोलकरी आणून रडायला बसवतानाच 'माल घातलं रडाया । नाही आसू आणि माया ॥' ख्रिश्चन-मुसलमानातही प्रेत पुन्हा ती पुढे अुठणार आहेत म्हणून जतन करून ठेवावा, अशी जी धर्मसमजूत आहे ती जावऱ्याच्या ह्या परलोकदिक्षेचाच घडा गिरवीत आलेली आहे नाही का ? जावरे तर मेलेल्यासाठी जिवतानी नुसते रडले की पुरे अेवढेच मानतात, पण पूर्वी मिसर ते जपानपर्यंत अनेक राष्ट्र मेलेल्याच्या सोबतीसाठी जिवंत आप्तेष्टानी स्वत:लाही पुरून घ्यावं नि परलोकी जावं असं मानीत ! मेलेल्याच्या जिवंत बायका, चाकर, दास-दासी ह्यानाही त्याच्या थडग्यात पुरीत असत ! बर 'त्या जावऱ्याकडे वळून किसन त्यास म्हणाला, 'जा नि आम्ही रडायला लवकरच येतो असं नानकोबोला सांग जा. पण थांब, हे बघ, हा वराह पण पाठीवर टाकून घेअून जा नि आमच्या वतीने राजा नानकोबोला ही भेट दिली आहे म्हणून सांग, जा !'

त्या जावऱ्याने त्या वराहाला त्याच्या विशिष्ट पद्धतीने बांधून ते धूड पाठी-वर टाकले आणि तो निघून गेला.

'किती ग दमली आहेस !' किसनने मालतीला प्रेमळ दृष्टीने निरखीत आणि तिचा अेक हात आपल्या हातात घेत संबोधिले. 'मालती, मृगयेच्या नादात सांबरापाठीमागे सकाळपासून धावपळ करीत तू किती घामाघूम झाली आहेस नि थकलेली दिसत आहेस ! आणि त्यामुळेच किती सुंदर ! हे बघ घामाचे स्वच्छ नि शुभ्र बिंदु मोत्याच्या बिंदीसारखे तुझ्या निटिलाला नि हा गुलाबी रक्तिमा तुझ्या गालांना कसा खुलवीत आहे ! ये, बैस थ थोडी अशी माझ्याजवळ. विसावा घे थोडासा नि मग जाअू आपण जावऱ्याकडे.' तिला गोंजारीत किसन तेथील अेका खुर्चीसारख्या शिलातलावर खाली पाय सोडून बसला आणि तिच्या त्याने हातात घेतलेल्या डाव्या हाताला अेक प्रेमळ हिसका देअून आपल्याकडे ओढले.

हवे तेच गोड निमित्त मिळाल्यामुळे प्रसन्नलेली मालती अल्गत जाऊन किशनच्या मांडीवर बसली आपला अुजवा हात त्याच्या मानेभोवती टाकीत, पाय त्याच्या पायावर लावते रुळवीत, आपल मुखमडळ तिने त्याच्या प्रशस्त वक्ष स्थलावर टेवल, लोचन मिटून मद मद श्वासोच्छवासीत ती विसावा घेअू लागली

तिच्या भालावर मुहुमुंहु अुडणारे कुतल मधून मधून सावरीत, मधून मधून तिच्या गालावर अल्गत थापटीत, आता तिच्याकडे प्रेमळपणे पाहात तर मग तिच्या मस्तकावर आपले आनत मस्तक टेकून आपण डोळे मिटीत किशनही त्याच्या त्या प्रियकरणीच्या गाढ आलिंगनाचे सुख आस्वादण्यात मग्न झाला

तशा गुगीत काही क्षण गेल्यानतर मालतीने आपले लोचन अुघडले आणि त्याच्या वक्ष स्थलावर तशी पडल्या पडल्याच आपल सुदर मुखमडळ तिने किशनच्या मुखाशी अुचलून धरिल

तिची मूक विनती तीच त्याची अभ्यथना होती त्याने तिच्या त्या वर केलेल्या सुदर मुखाच चुबन घेतल तिने पुन्हा आपली मान त्याच्या वक्ष स्थलावर टेकून नेत्र मिटले

तिला लागलेली गोड गुगी काहीशी पुरी होताच ती त्याच्या मांडीवरच पण अुठून ताठ बसली आणि तिच्या गुगीतच जो विषय तिच्या मनात चर्चिला जात होता तो जसा काही किशनलाही अंकू जात होता, अशा सततपणे तिने तोच चालू ठेवून त्याला ल्डिवाळपणे विचारिल,

'खर नाही का रे हे ? तुला पण नाही का असच वाटत ? '

'कस ? गोड न ? वाटत तर! तुझ्या अशा प्रेमळ आलिंगनात जर नवळत येअील, तर मालती मरणसुद्धा गोड वाटेल ! मग जीवनाच काय विचारतेस ! '

'मग सागू का तुला मी विचारीत होत त ? साऱ्या आयुष्यभर, स्वत च कोणताही आततायी अपराध घडला नसता, अेकसारख्या अपेष्टाच अपेष्टा सोशीत आलेल्या मला दैववशात लाभलेल हे तुझ्या प्रणयप्रेमळ सगतीच अमूल्य सुख अधिक सुखाच्या लालसपायी पुन्हा धोक्यात टाकण्याच साहस आता करवत नाही ! खरच किशन, मी म्हणते आता जिथून पुन्हा पळून देशाला जाण्यासाठी जीव धोक्यात का वर घालावा ? भर समुद्राला टाकाअू तारवारी ओलाडण प्रबळ शत्रूचे सरकारी पाहारे समुद्रावर नि भूमीवर सारख टपलेले ते टाळून देशी जाण्याची आशा धरण, हे अगदी वेडेपणाच नाही का आता ठरत ? दुसरा अुपायच नव्हता माणुसकीने जिवत राहण्यास तव्हा वाटेल ते साहस करण भागच होत पण आता अिथे तुझ्या सगतीत स्वच्छदपण असे जीवन जर नेता येत आहे तर अिथेच ह्या जगन्याच्या आश्रमाला, ह्या अरण्यात, असेच आनदात का राहू नये जन्मभर ?

'ज्या गुहेत आपण दोघ आतासी राहतो ना, ती गुहा मुराच प्रत्यक्ष गोकूळ वाटतं मला! कोणतीही राणी निच्या ह्रियामाणकानी नि गाद्या-गिरद्यानी सजा-वटलेल्या रतिमदिरात अधिक सुखी नसेल! किशन, राजवाड्यातही राजे-राण्या आत्महत्या करतातच, नाही का? माझी आजी दिनी नेहमी म्हणत असे की, 'आवश्यकतेपलीकडे जो पसारा, तो अगला नसला सारखाच. सुख सुखत्या पसाऱ्यात नसत. समाधानात असत. ती म्हणे, पन्नास वाडे जरी असले तरी देहाच्या लांबी-रुंदीइतक्याच स्थलावर निजाव लागणार! हाड पुष्कळ म्हणून काही देह वाढवता येत नाही तसेच जिलबीचे ढीग पडलेले असले तरी वीतभर पोटात मावेल तेव-ढीच खाता येणार!' म्हणून म्हणते, आता जास्त सुख देशात जाऊन तरी कोणत असं मिळणार आहे, की ज्याच्यासाठी अक्षरश: संकटाच्या समुद्रात अशी उडी आम्ही पुन्हा घ्यावी? मला मनी अिथे काही कमी वाटत नाही. किशन, ही जी अशी मी तुला आलिंगून आहे, ती कुठेही गेले तरी अशा आलिंगनाच सुख अितकच असणार! स्वच्छ पाणी पोटभर अिथे ह्या वनात प्याल म्हणजे तहान शमताच जे गोड वाटत, तें अगदी सिंधुनदीवर गेले, तरी तहान शमण्याच सुख तसच नि तितकच असणार!

'सकाळीच अशी मृगया खेळत समुद्रकाठी या राना-वनातून स्वेच्छ संचाराव, दमून-भागून मग तुझ्या वक्ष स्थलावर असा विसावा घ्यावा, असं कुरवाळून घ्याव, मग गुहेकडे जाअून खमग भुकेल्या तोंडी मास, मत्स्य, फळ, कंद यथारुचि खावे, दुपारी समुद्राच्या वाळवटावर जावऱ्याच्या स्त्रियांचे खेळ खेळत, गाणीं गात नाना रंगारूपाच्या शंख-शिंप-गारा वेचीत वनश्रीचे नि जलश्रीचे चमत्कार पाहावेत नि दिवसभर अितस्तत स्वच्छंद अुडून-अुडून थकलेली पाखराची जोडपी घरट्याला जाअू लागली की तसच तुझ्या हाती हात घालून आपल्या त्या गुहेच्या गोकुळात परत जाव नि बिलगून निजाव! मनाच्या मापानेच जे मोजल जाणार ते प्रिय-संगतीच सुख ह्या गुहेतील आपल्या रतिशेजेवर जे समाधान देत, ते गोकुळात गेल तरी तितकच असणार! मग आता अिथूनही पुढे पळून जाण्याच्या प्रयत्नात जिवावरच्या नव्या सकटाना का वर स्वत वर बळ-बळ ओढून घेतोस! अिथे असच जन्मभर राहू यें आपण. माझ्या सुखा-समाधानाच्या पलगाला ती गुहा अगदी पुरेशी आहे'

'पण ती गुहा पलगाला पुरेशी असली तरी पाळण्याला पुरेल का? अुद्या पाळणा बांधायची वेळ आली म्हणजे?' किशनने तिला गुदगुली केली.

'चूप! वाष्कळ कुठला!' मालतीने अेक हळुवार चापटी किशनच्या गाला-वर रागावल्यासारखी मारली आणि लोभावल्यासारखी खुदकन् हसली. 'चेष्टेखोरी मकोस न नेअू मी काय म्हणते ते!'

'नाही सखे, नेप्टेवारी नाही नेत पण पुन्हा समुद्रपार पळून जाण्याचं जिवा-वरचं संकट या ओढून घ्याव हे विचारताना तू हे विसरलीस की, जुनी जिवावरची संकट आपल्याभोवती अजून घिरट्या घालीत आहेत ! मी पळूनच गेलो हे जरी काळ्या पाण्याच्या सरकारी अधिकाऱ्याना अजून नक्की पटल नाही, मी जाव या-च्या चकमकीत मारलाही गेलो असेन अस जरी त्याना अद्याप वाटत आहे, तथापि तू भर दिवसा बंदिगृहातून पळवली गेलीस ह्यात तरी त्याना काहीच शका नाही. तुला नि तुला पळविणाऱ्याना पकडून देणारास हजार-हजाराची पारितोषक देण्यात येतील, अशी सरकारी प्रसिद्धकं–जाहिराती–सर्वत्र फडकत आहेत ! कसून शोध चालला आहे त्याच्या हेराना नि नोकाना जर आपला अथला सुगावा लागला तर ? किंवा ह्या शेकडो जावयातलाच अेखादा मनुष्य अिग्रजाला फोडता आला तर ? अशी अुदाहरण क्वचित्-क्वचित् घडतातही ! असा प्रसग गुदरला, तर आपल्या हाताने आपला जीव घेण हेच त्या बंदिवासाच्या भयकर यातनात पुन्हा जाअून पडण्यापेक्षा बर वाटणार नाही का ?

'त्या सकटापेक्षा समुद्रपार होण्याच साहस केव्हाही कमी धोक्याच आहे पुन्हा (अिथे पशु-पक्ष्याच्या जोडप्यासारख जरी जगलो, तरी पशु पक्ष्यासारखच जगू, मनुष्यासारख नाही स्वदेशाची, स्वराष्ट्राची, मानुषकाची काही सेवा, काही देव-कार्य जर हातून घडत नसेल, तर मनुष्याच्या जीवनात माणुसकी ती काय अुरली?) आणि सखे, तुझ्या कुसव्यास यथाकाली धन्यविणा या चिमुकल्या देवदूताला ह्या जाव याच्या नि रानडुकराच्या सस्कृतीची दीक्षा का द्यायची आहे ? तेव्हा देशाला हे गेलच पाहिजे, समुद्र हा अुल्लघिलाच पाहिजे त्यातही आपल्याला काळ्या पाण्याच्या बंदिगृहातून पळून आल्यापासून तरी गेल्या तीनचार महिन्यात दैवही अनुकूल होत चालल आहे त्या नराधम रफिअुद्दिनचा ह्या डोलकाठीच्या पराक्रमाने अनायासच सूड अुगविला जाअून तुझ्या मार्गात जिथेसुद्धा आडवी येणारी धोंड दूर झाली

'तो प्रच्छन्न शत्रु रफिअुद्दिन ज्या साहाय्याराठी जवळ ठेवावा लागला, ते समुद्रतरणाच साहाय्य देणारा असा अेक जिवाचा मित्रही त्य. डोलकाठीतच आपणाला मिळाला. नाविकविद्येत तो तज्ज्ञ, धाडसी, गेल्या तीन-चार महिन्यात जिवाला जीव देणाऱ्या त्याच्या स्नेहाची कसोटी पुरती अुतरलेली ! त्याने अेक पक्क तारू किती परिश्रमाने बाधून नि साहित्य जमवून सज्ज ठेवल आहे बघ ! आता अनुकल वाऱ्याची तेवढी वाट पाहात तो थांबला आहे ते वारे सुटले की आपण तिघ समुद्रात ते त रू सोडून स्वदेशाकडे निघणारच निघणार'

'पण त्या डोलकाठीच्याही मनात माझ्याविषयी अेक दुराशा जी अुत्पन्न झाली आहे, मी त्याची पत्नी व्हाव असा जो अभिलाप सचरला आहे, त्याचा दुष्परिणाम आज ना अुद्या वैरातच होणार, नव्हे का ?'

'सहसा तसं होणार नाही. कारण त्याला तुझी अभिलाषा असली, तरी ती नराधम रफिअुद्दिनसारखी राक्षसी अभिलाषा नाही. आज तरी तो सात्त्विक अभिलाष आहे. तू माझी सख्खी बहीण कंटकी आहेस हें आपण दाखवीत असलेलं नातच तो खरं मानीत आहे नि ह्यासाठी सहजीच त्याला तुझ्यामारख्या कुमारिकेची मागणी घालावीशी वाटली. तो तुला कुमारिका समजत आहे. त्याला जेव्हा आपलं खरं नातं सांगून टाकायची वेळ येअील ...'

'मग सांगूनच कां टाकीत नाहीस तें? खरंच किशन, मला किनई आता तुला वरवरसुद्धा 'भाअू' म्हणायची लाज वाटते गडे!'

'तो का?' किशन तिला डिवचून हसला.

'अिश्श! कां म्हणून काय विचारतोस आणखी! प्रियकराला भाअू म्हणतात वाटतं कुणी? जावऱ्यांनसुद्धा भावा-बहिणींची लग्न माणुसकीची रीत समजत नाहीत!'

'जावऱ्यांत नसतील, पण माणुसकीच्या कक्षेत बहीण-भावंडाची लग्न अगदी कधी झालीच नाहीत, असं मात्र समजू नकोस. मनुष्यसमाजाने सर्व प्रकारच्या विवाहप्रकारांनाच नव्हे, तर स्वच्छंद संभोगानाही ज्या ज्या परिस्थितीत ते अिष्ट वा अपरिहार्य वाटलीं, त्या त्या परिस्थितीत धर्म्य मानलेले आहेत. प्रत्यक्ष गौतम बुद्धांचा जन्म ज्या कुलात झाला त्याच कुलानी कथा ग्रंथान्तरी अशी सांगितली आहे की, सूर्यवंशाच्या अेका राजपुत्राला नि त्याच्या बहिणीला संकटपरत्वे अेका निर्जन अरण्यात जन्म काढावा लागला. तेव्हा त्या बहीण-भावंडांनी आपसात विवाह केला नि त्याच्या संततीच्या पोटीच पुढे काही पिढ्यांनी बुद्धासारखा महात्मा निपजला!

'राजकुलाच रक्तबीज दैवी! त्याचा मनुष्यांशी संबंध घडू नये, तें अशुद्ध होअू नये, असा आनुवंशाचा अतिरेकी सोवळेपणा राखण्यासाठी ब्रह्मदेशाच्या, मेक्सिकोच्या नि अितरही काही ठिकाणच्या प्रस्यात 'दैवी' राजवंशामध्ये राजपुत्राचं लग्न त्याच्या सख्ख्या बहिणीशीच झाल पाहिजे, अशी 'धर्माज्ञा' च होती, शिष्टमान्य रूढीही होती. ज्या समाजाना त्या धर्माचे दुष्परिणाम होणातसं वाटलं, त्यानी त्यालाच अधर्म म्हणून ठरवल. आजही हिंदु-मुसलमान-ख्रिश्चनादिक कुठे मामेबहीण तर कुठे मावसबहीण, प्रत्यक्ष सख्ख्या चुलतबहिणींशीसुद्धा लग्न लावणं अधर्म समजत नाहींतच. मग आपण तर जिवावरचीं संकट टाळण्यासाठी हा नुसता भाअू-बहिणीच्या नात्याचा बहाणा करीत आहो.'

'खरच, काल काय रे तो म्हणत होता तुला, माझ्याकडे अितकं हसत-हसत बोट दाखवून?'

'अग, तो डोलकाठी खरोखरीच अेक सैनिक बाण्याचा मनमोकळा मनुष्य आहे. छक्के-पंजे त्याला माहीत नाहीतच. जसं काल ते तारू झवक झालं, तेव्हा मोठ्या आनंदानं त्यानं मला ते दाखवलं नि विचारलं,

'ह्या तारवानं तुला नि तुझ्या त्या गोमट्या बहिणीला जर' देशात सुखरूप नेअून पोहोचवलं, तर ह्या नावाड्याला ह्या तरींच भाडं तू काय देशील ?'

'मी म्हटलं, 'काय हवं तुला ?'

'तेव्हा तो तुझ्याकडे बोट दाखवून म्हणाला, 'ती सोन्याची पुतळी तेवढी हवी !'

'मी हसलो, 'माझी मुठीच हरवत नाही. जर तिचं मन तुला वश करता आलं तर पैलतीरावर पोहोचताच तुमचा विवाह अुरकून टाकीन '

'तेव्हा अेकदम छातीवर हात मारून तो डोलकाठी हसला,'ते काम माझं! मी शीळ घातल्यावर ते पाखरू माझ्या हातावर येअून बसलं नाही, तर माझं नाव बदलून देईन !'

'लगोलग त्यानं माझं वचन घेतलं की, जर कटकी अनुकूल झाली, 'तर मी तिला डोलकाठीला आनंदानं देअीन.'

'वा रे तू, नि वा रे तुझं वचन ! विशन !' त्याच्याकडे रसभ्याने टवकारीत मालती म्हणाली, 'विशन, सगळा वाअीटपणा नि दायित्व माझ्याकडे देअून आपण नामानिराळा झालास ! पण काय रे, जर तो आता माझ्याशी लाडीगोडी करू लागला नि मी त्याला खरोखरीच अनुकूल झाले तर ?'

'तर काय ? तुझ्या जिच्छेप्रमाणे पुरवून तुला आनंदविण्यासाठी मी स्वतःला त्यानंतर खरोखरीच तुझा 'सख्खा भाअू' समजू लागून त्याच्याशी तुझा विवाह आपल्या हातानं लावून देअीन !'

फणकाऱ्यानं त्याच्या मांडीवरून अुठू पाहणाऱ्या मालतीला हात धरून तसेच थमवीत विशन गोंजारू लागला.

'रागावलीस काय अशी ? प्रश्न विचारलास तेव्हा वम तुला बरं वाटलं ? मग द्यावं तसं घ्यावं ! पण मालती, खरोखरच सांगतो तुला की, तुझ्यासारख्या सुंदर नि गोमट्या तरुणीला माझ्यासारखा काळा-सावळा, कुरूप नि कोणतीही विशेषता नसलेला प्रियकर अनुरूप नाही, हे मी मनातून प्रथमपासून जाणून आहे. मला तुमता तुझा स्नेह जरी लाभला, तुझ्या सगतीत सेवक म्हणून जरी मी राहू शकलो, तरी माझ्या योग्यतेप्रमाणे मला जे मिळणं अिष्ट ते सर्व मिळेल, असं मी मानीत आलो आहे. माझ्याहून जो तुला अधिक अनुरूप तो प्रियकर निवडायला तू सर्वतोपरी स्वतंत्र आहेस.'

'होय ना? मग मी स्वतंत्र आहे म्हणूनच तुझ्या नेत्राने या मापनाने निवड न करता मी माझ्या मापनाने ह्याच प्रियकराची निवड केली आहे! किशन समजलां!'

मालतीने सद्गद होऊन किशनला मिठी मारिली आणि त्याच्या वक्षःस्थलावर आपलें मस्तक ठेवून ती क्षणभर नि:स्तब्धपणे प्रेमाश्रु ढाळीत राहिली. मग पुन्हा मान वर उचलून खोचक दृष्टीने किशनला निरखीत हसली.

''किशन, तुम्हां पुरुषांना रूप-रंगाची जाणीव अधिक. कारण तुमची प्रीति तुमच्या डोळ्यांत असते. पण आम्हां ललनांची प्रीति आमच्या हृदयात असते. ललनांची प्रीति आमच्या हृदयाच्या नयनातून पाहते आणि म्हणूनच तिला रूप नि रंग हे दिसतात; पण शील, स्वभाव नि सद्गुण हे विमोहवितात, पराक्रम नि पौरुष ह्यांचं सौंदर्य रूपाहून वा रंगाहून कितीं आकर्षक असतं, हें घनश्यामल रामाला वरणाऱ्या सुवर्णगौरी सीतेला विचार, सावळ्या श्रीकृष्णाला वरणाऱ्या नि शिशुपालादिक गोऱ्या-गोमट्या नि नवरदेवकरट्या लंपटांना झिडकारणाऱ्या स्वरुपशालिनी रुक्मिणीला विचार! ह्यामुळेच ललनाचा लोभ हा रूप-रंगांच्या दोन दिवसांत सुकणाऱ्या गवताप्रमाणे चंचल नसतो, तर शीलाच्या आम्रतरू-प्रमाणेच सरस, सुस्थिर नि सफल असतो!'

'निदान असावयास पाहिजे होता खराच!' किशन तिला डिवचून म्हणाला, 'पण स्त्रियांच्या अर्ध्या हृदयांत त्यांची प्रीति निवसते हे तुझं म्हणणं जर रुक्मिणीच्या उदाहरणाने खरं मानायचं, तर स्त्रियांच्या उरलेल्या अर्ध्या हृदयांत कपट निवसतं हें माझं म्हणणंही त्याच उदाहरणावरून तुलाही मानलं पाहिजे. कारण रुक्मिणीचे चोरटे पत्रव्यवहारही प्रसिद्धच आहेत! तेव्हा तू माझ्यासाठी तरी डोलकाठीला एकदम निराश करू नकोस. देशी गेल्यावर तुझ्या प्रेमयाचनेला स्वीकारीन अशी आशा त्याच्यापुढे सतत धर. तो सज्जन आहे हें निश्चित, पण एक निष्कपटी घटिंगणही आहे तो थोडासा. तेव्हा तो जी लाडी-गोडी लावीत आहे, तिला एकदम धिक्कारू नकोस. कारण देशात गेल्यावर तुझ्या प्राप्तीची त्याची आशा सुटली, तर न जाणो तो आपल्या समुद्रलंघनाच्या कामी देत असलेल्या धाडसी नि तत्पर साहाय्यात ढिलाई करू लागेल. वरं, तुझं-माझं खरं नातं नि पूर्ववृत्त सागावं, तर आपल्या प्रेमाचा मत्सरही त्याच्या मनात घर करून बसणारच नाही कशावरून?

'आणि आपण ज्या हत्येच्या अपराधासाठी शिक्षा पावलो, त्याविषयीच्या खटल्याच्या वेळी ज्या संकटाकरिता आपली कंटक-कंटकी ही बनावट नावं नि बहीणभावडाचं बनावट नातं आपण प्रसिद्धिलं, तीं संकट हीं खोटी नांवं नि नातं उघडकीस येताच आपणावर पुन्हा कोसळण्याचाही संभव अजून आहेच. तेव्हा देशी पोहोचेतो सध्याची नाटकी भूमिका अशीच ठेवणं भाग. देशी पोहोचल्यावर

डोलकाठीच्या प्रेमाला तू सुखेनैव अव्हेर. तो सज्जन आहे तुझ्या अिच्छेविरुद्ध तुझ्यावर बळाने प्रेम लादणारा तो दुर्जन नाही, पण क्वचित् तसा विघडला नि वैर धरू लागला तर तिकडे त्याला तोंड देणं किंवा गुंगारा देणं आपणास शतपटीने अधिक सोपं जाअील आज आपण सर्वस्वी नडलेलो, त्याच्या साहाय्यावाचून समुद्र अुल्लंघिणं आपणाला बहुधा दुर्घट ! ज्या अुद्दंड नि अुच्छृंखल माणसात अनवस्था हीच समाजव्यवस्था होअून बसते, त्याच्या संगतीत ज्याला जगायचं त्याला आपद्धर्म हेच सद्धर्म मानले पाहिजेत !"

अितक्यात पुन्हा 'अू ऽऽऽ ! कटकनावू ऽऽ ' अशा विकाळच्या अेकू आल्या 'अूठ अूठ ते बघ जावरे पुन्हा बोलवायला आले गेलंच पाहिजे आता त्याच्यासह समारंभपूर्वक रडायला !'

कटक आणि कटकी जावऱ्याच्या त्या पहाडावरील खबदाडांकडे जा येतात, ता त्या जावरा मृताचा प्रेतसंस्कार अगदी भरात आला होता तो मृत जावरा राजा नानकोजीचा अेक विशेष स्नेही आणि जावऱ्यातील अेक 'दादा' असल्याने त्याच्या प्रेतसंस्कारार्थ ते सारे जावरे आले होते त्या प्रेताला मध्ये ठेवून बायका, मुले, माणसे, सारी अगदी अुल्लिंग, नागडी, अुनडी सरमिसळपणे त्या प्रेताभोवती अेका वर्तुळात बसली त्या मृताच्या पत्नी नि मुलांना स्वाभाविकच दुःखाने आधीच विव्हळ केले होते परंतु प्रेतसंस्कारार्थ सर्व जात जेव्हा अशी सार्वजनिक शोक करण्यास त्या प्रेताभोवती जमली, तेव्हा त्या देखाव्यासरशी त्या मृताच्या पत्नीने, शोकाचा आवेग अधिक आला म्हणूनच नव्हे तर त्या प्रेतसंस्कारातील कर्तव्याची जाणीवही असल्यामुळे स्फुंदता-स्फुंदता मध्येच गळा काढला. त्यासरशी अेका विशिष्ट सुरावर निठेक्यातच ते सारे जावरेही रडू लागले प्रथम प्रथम प्रेतसंस्कारातील अेक कर्तव्य म्हणून जरी ते रडू लागले, तरीही सामाजिक भावना ह्याही रोगाप्रमाणे अेक सामाजिक साथच असल्याने, कर्तव्य म्हणूनच रडता रडता ते शेवटी खरोखरीच रडू लागले सगळ्यांचे डोळे पाण्याने डबरून आले

तो सार्वजनिक नि संगीत आक्रंद आवरता आवरेनासा झाला मध्यंतरी त्यांच्यातील वृद्धानी त्या प्रेताची एक मोट बांधली आणि ती घेअून ते सगळे जण छाती ठोक्या-ठोक्याने पिटीत नि अेकाच सुरावर गळे काढून रडत अेका प्रचंड वृक्षाकडे गेले त्या वृक्षाला अुंच भागी अेक ढोली होती, तिच्यात ती प्रेताची मोट अशा रीतीने बसविली की जणू काही तो मनुष्य मांडी घालून ताठ बर करून सर्वांकडे जिवंत मनुष्यासारखाच बघत आहे जावऱ्याच्या खुजा जातीला ते अितके अुंच वाटले की, त्यांच्यातील कोणालाही ते प्रेत त्या ढोलीपर्यंत चढवणे दुर्घट व्हावे म्हणून डोलकाठीने ती मोट त्या ढोलीत स्वतः बसविली जावऱ्याच्या प्रेतसंस्कारातील हा विधि होत असता सर्वांनी तालबद्ध आक्रोशाची परमावधि केली.

नंतर त्या सर्व जावऱ्यांनी आपल्या अंगावरील रंगी-बेरंगी शृंगारिक मातीचे पट्टे पुसून टाकले. मुळगुळीत डोई केलेल्या सर्व सुवासिनींनी नि पुरुषांनी सुतकाचें चिन्ह म्हणून नुसती भुऱ्या रंगाची माती आणिली आणि ती सर्व स्त्री-पुरुषांनी आपल्या अंगांना नि 'तासलेल्या' विकेश डोक्यावर फासली. नंतर मृताचें शेवटचें दर्शन घेण्यास ते सर्व जावरे उभे राहिले. त्यांच्यात धार्मिक पुरोहित असा कोणीही नसतोच. त्या त्या वेळी जो कोणी पुढारीपणा पावलेला वृद्ध असेल, तोच रूढी-प्रमाणे सर्व संस्कार करवितो.

तसा त्या वेळचा अेक वृद्ध पुढारी मग पुढे आला आणि तुटक अशा ठरा-विक चार-पाच शब्दांत अुदंड हावभावांची भर घालून आपला जो भाव व्यक्तविता झाला तो नुसत्या शब्दांतच सांगावयाचा तर असा सांगता येईल—

'आता त्या आपल्या मृत आप्ताच्या प्रेताकडे तीन महिनेपर्यंत कोणीही डुंकून बघता कामा नये. त्याचा अेकान्त भंगला, तर त्याचं भूत रागावेल. आपण त्याला विसरतो की काय, त्याच्या प्रीतीशी कृतघ्न होतो कीं काय, हें त्याचं तें भूत ह्या भुंच ढोलीत बसून सारखं निरखीत राहील. त्यासाठी हे तीन महिने कुणीही शृंगारसाज वा आमोद-प्रमोद (ख्याली-खुशाली) करता कामा नये. नाचरंग सारे *तीन महिने बंद! रंगीत मातीचा नखरा बंद! भुरी माती तेवढी अंगाला फासावी.'* (कारण विषारी डास-बीस जे रानात नागड्या जावऱ्यांना डसतात, त्यांच्यापासून देह रक्षण्यास कोणत्या तरी मातीचा लेप अवश्यच असतो.)

अेका विशिष्ट आवाजाने सर्व जावऱ्यांनी त्या आदेशास होकार दिला आणि ते सारे आपल्या खबदाडाकडे परतले.

किसन नि मालती पण आपल्या स्वतंत्र गुहेकडे निघालीं. निघताना त्यांनी मोठ्या आर्जवाने ढोलकाठीला पण सांगाती यावयाला विनविलें.

ढोलकाठीला त्या वेळीं तत्त्वज्ञानाचा चक्कर आला होता. आपल्या विद्व-त्तेचीही छाप मालतीवर पाडण्यासाठी तो किसनशी जावऱ्यांच्या प्रेतसंस्काराविषयीच घाटेने बोलत चालला

'बघ, मृतांविषयी प्रीति नि भीति ह्या दोन भावनावरच सारे प्रेतसंस्कार कसे अुभारलेले आहेत ते! ह्या धर्मशून्य नि वन्य जावऱ्यांच्या रानटी प्रेतसंस्कारां-चींच आमचे वैदिक प्रेतसंस्कार, और्ध्वदेहिकं नि सुतकश्राद्धं हीं धार्मिक संस्करणं आहेत. हिंदु, ख्रिश्चन, मुस्लिम, साऱ्यांचे सारे प्रेतसंस्कार तेथले थिजून-थिजून मृताविषयींची प्रीति नि भीति ह्यावरच अुभारलेले आहेत. कसे ते पाहा. ह्या जावऱ्यांच्या प्रेतसंस्कारानाच मथून-मथून हृगत होतीस नाही, मालती? पण त्यांच्या ह्या तुला रानटी आणि वेडगळ वाटणाऱ्या प्रेतविषयक प्रत्येक चालीचा प्रतिध्वनि आपल्या सुधारलेल्या वैदिक-ख्रिस्ती-मुस्लिम प्रभृति औघबरोबर धर्म म्हणून स्तोम माजविलेल्या प्रेतसंस्कारात अुमटतो आहे असं जर मी दाखवून दिलं तर तू मला

काय देशील ? आदिम मानव प्रेताचा भूत होअून अुठू नये म्हणून त्यावर दगडाची रास रचतो, त्याच्याच पोटीं ही ख्रिस्ती-मुस्लिमाची कबरस्थानं, भव्य कबरी नि पिरॅमिड्स् जन्मले ! मृताची नौका वैतरणी तरण्यास समर्थ व्हावी म्हणून..'

'पुरे रे बाबा, तुझं तें तत्त्वज्ञान !' किशनने तत्त्वज्ञानाच्या धारेत हा आता भरमसाट वाहवत जाणार असे पाहून डोलकाठीला मध्येच हटकले, 'मृतांना वैतरणीपार नेणाऱ्या नौकेची माहिती देण्यापेक्षा तू प्रथम जित्यांना तारणाऱ्या अेखाद्या नौकेची माहिती देशील तर अधिक अुपकार होतील ! वैतरणीचा मृतसमुद्र तरण्यासाठी अेखादी नौका मेल्यावर आमच्या प्रेतांना कुठेही मिळेल ! न मिळाली तरी त्या वेळी त्या वेळच पाहून घेअू. पण आज आता काळ्या पाण्याचा समुद्र जिवतपणी तरून जाण्यासाठी अुपयोगी पडेल अशी नौका जी तू बांधीत होतास, तिच्याविषयी काय तें आधी बोल. जें तारू तू मला परवा दाखवलस, तें समुद्रात आता ढकलायच तरी कधी ? परवा म्हणालाम, आता पूर्वसिद्धता जय्यत झाली अ ! पण पुन्हा आपला दिवसगत लावतोसच आहेस ! आता जिवाची होडी त्या संकटसमुद्रात कधी ढकलतोस तं बोल ! अगदी नक्की दिवस बोल. मग देव तारो वा बुडवो ! पण आता अेक दिवसही केवळ भयामाठी म्हणून अिथे रेंगाळायच नाही ! बाल, दिवस बोल !'

'अगदी नेमका दिवस सांगतो. तीन महिने नि तीन दिवस सपताच जो शुभवेळ त्या दिवशी समुद्रात तारू ढकलणार !'

'बाप रे ! का ? आता अेकदम जिनकी दिरंगाअी का ? परवा जय्यत पूर्वसिद्धता झाली म्हणालास, मग आता तीन महिने तीन दिवस असं अगदी ज्योतिषी थाटात का बोलतोस ! मुहूर्ता-विहूर्ताची लहर आली की काय ?'

'छट्, ज्या दिवशी सिद्धता पुरी, त्याच दिवशी डोलकाठीचा मुहूर्त असतो. पण मुहूर्ताची लहर सोडली तरी आपल्याला दोन लहरी तरी सभाळल्याच पाहिजेत. अेक लहर समुद्राची, दुसरी नानकोबीची ! राजा नानकोबीने आताच मला बजाविले की, ह्या आज मेलेल्या जावयाच सुतक सपेतो तारूं वल्हविणं नाही. तें हे जावयाच सुतक तीन महिन्यानी सपणार ! त्यानंतर ते आपणासाठी दोनतीन दिवसानी त्याच्या डुगी साहाय्यास देअून त्या समुद्राच्या तीरापासच्या आडवळणातून घाट काढीत काढीत भर समुद्रात आपलं तारू त्याच्या पाहाऱ्यात काढून देणार आहेत. आणि अनुकूल वारे नि समुद्रही त्याच सुमारास साहाय्यक होअू शकणार ह्यासाठी थांबणं भाग पडत आहे रे बाबा ! अरे, देशी जायची घाअी तुला आहे त्याहून मला कमी असेल असं तुला वाटत तरी कसं ! तुला असेल नुसती घाअी, पण मला तर आहे लगिनघाअी ! काय कटकी, खरं की नाही ? कटकने मला नाव परतीरास पोहोचविण्याच्या कामासाठी जो दाम द्यायचा ठरविला आहे त्याची हुंडी पटणार आहे तुझ्या प्रेमाच्या पेढीवर, खर का ?' धटिंगणपणे डोलकाठीने हसत-हसत कटकीच्या गालावर अेक लडिवाळ टिचकी मारिली.

'पण, काम झाल्यानंतर दामाचा प्रश्न ! कटकने दिलेली हुंडी पेटीवर पटायची तर त्या दिवशी पटेल, हें नावाड्याने पण विसरू नये ! ' मामाला आमिष तेवढे दिसेल, अशा चलाखीने मालतीने जाळे फेकलें

+ + +

२२. बहीणभावांची भेट

'किशन, अे किशन ! ' आपल्या गुहेच्या दाराशी हिरमुसलेलें तोंड करून अुभ्या असलेल्या मालतीने मनातोच तीन-तीनदा हाक मारिली मग मनाशीच पुटपुटली, 'पुढे गेला काय मी बोलता बोलता ! पहाटचा गेला तो आता घटकाभर दिवस आला तरी तिकडेच गुंतला आहे पुढे त्या जावऱ्याच्या नादात !–अं ? पण हा कोण त्या वावूच्या वेटातून येतो आहे, त्या वावूसारखाच अुंच? डोल्काठी! दुसरा कोण ? माझी मनधरणी करण्यासाठी किती झटत असतो विचारा ! अितका प्रेमळ नि प्रामाणिक माणूस आहे हा की, मला खरोखरीच दया येते त्याची पण काय कराव ? त्याच प्रेम मला स्वीकारताही येत नाही नि नाकारताही यत नाही आज महिनोगणती सकाळ झाली का ह्या रानचीं ताजीं फुल नि ताजा ताजा मध घेअून ती भेट मला द्यायला हा अेकदा देखील चुकला नाही मीं ह्याला पनि मानाव असा त्याला जो अनावर मोह झाला आह, तो सोडून जर तो मला म्हणेल ना की, 'तू मला भाअू मान' तर मीं आत्ता त्याला मनापासून माझा भाअू मानीन कारण अेकदरीत तो मला आवडू लागला आहे खराच '

मालती मनाशी अितके बोलते आहे ताच डोल्काठी गुहेपाशी येअून पोहोचला त्याच्या अेका हातात तिकडची सिंधपुलिंनें ज्यासाठी प्रसिद्ध आहेत, त्या जातीचा गुलाबी छटाचा तासून घासून वर वेलवुट्टी काढून शोभिवत केलेला अेक सुरेख शख होता आणि दुसऱ्या हातात अेका हिरव्यागार पानाच्या द्रोणात ताजीं फुल हाती तिकडे रानात मधाची मोठमोठी मोहोळी विपुल जावरे लोक त्या माहोळाना पाडून बोलता-बोलता वाटल तितक्या ताज्या मधाला पुरविण्यात पटाअीत तसा ताजा पुष्पळसा मध त्या शखाच्या कुप्यात भरून डालकाठीने जो आणला होता तो त्याने कटकीला दिला तिने ता गुहत ठेविला मग त्याने तीं फुल तिला दिलीं आणि काही तिच्या केसात स्वत खोवावीं म्हणून हात पुढे केला हो ना करीत तिने त्याला ती खोवू दिलीं, अुरलेल्या फुलाचा द्रोण दोन्ही हातानी वर धरून त्याना हुगात नि त्याचे रग रग पाहात प्रसन्नलेली कटकी म्हणाली,

'किती सुरेख फुल आहेत हा. हीं ! आभार आहेत वर तुमचे ! '

'पण कटकी, या सगळ्या फुलांहून सुरेख असं आणखी अेक फूल आहे ह्या रानात, पण तें काही अजून माझ्या हाती आलं नाही!'

'कसलं हो तें अितकं सुरेख फूल?'

'तुझ्या सौंदर्याचं! कटकी' डोल्काठीने दडमपणें आपला दणकट हात तिच्या कोवळ्या हनुवटीला लावण्यासाठी पुढे केला

'अिश्श!' हनुवटी चुकवून, मागे सरून, पण न रागावता कटकी प्रत्युत्तरली, 'अं हं! तें फूल असलं जरी समुद्राच्या ह्या अंदमानी तटावरील रानांतलं तरी हातीं यायचं तर येअू शकतं समुद्राच्या त्या पल्याडच्या भारतीय तटावरील रानात'

'त्याच आशेवर तर मी जगून आहें नि मी बांधलेलं तारूही जर तरणार असेल तर त्याच आशेवर तरेल! झालं आता अवघे तीन दिवस अुरले आजच जावऱ्याचे तें तीन महिन्याचे मुदत संपत आपणाला आता तिकडेच जायचं आहे ते संपलं की तेरधा आपण आपल्या साहसाचं तारू समुद्रांत ढकललंच म्हणून समज देशाला नेणारे वारे पण अगदी अनुकूल सुटले आहेत मग अेवढ्यावर काय देव करील ते खरं!'

'अगदी चांगलं तच करील हो देव आज मला असा अेक शुभशकुन झाला की मला आता त्यात शंकाच राहिली नाही मी कटकदादाला सकाळीच सांगितलं तो'

त्याची अशीच ताटातूट झालेली आहे ! त्याना मी कधी भेटेन, असं मला पण झालेल आहे ! ' अितके बोलता-बोलता ढोल्काठींचा पण कंठ दाटून आला आणि त्याच्या डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा वाहू लागल्या

धिप्पाट, रुद्र आणि आडदांड दिसणाऱ्या त्या ढोल्काठीला असा गहिवरलेला पाहून अेखादा भुत आणि रावट गडच पाझरताना दिसताच जसं आपल्याला कौतुक वाटते, तसं कौतुक कटकोला वाटल्यावाचून राहिले नाही त्याच्याकडे क्षणैक तसेच निरखीत राहून मग तिने विचारिले,

'तुमची ती ल्हान बहीण आता मोठ्ठी झाली असेल ? '

'कसली मोठी ! असेल विशीच्या आत तिची थोडी वाटायची म्हणजे मी तिला असी दोन हातावर पाळण्यातल्यासारखी घेअून तो ओरडू लागतो गरगर फिरवाव आतासुद्धा मी जेव्हा तिला भेटेन न, तेव्हा पहिल्या घडावयाला तशीच हातावर घेअून तिला भावळ घेअीता नि आणी रागावून ओरडेना तशाच गरगर फिरवणार आहे ती विशीची झाली तरी माझ्या भावणार जाजळीनच ! तुझ्या भावाने तुझे कधी तरी जिनच लाड केले त का असल्या जन्मान ? '

'खर सागू का ' मालती भावनेच्या भरात चटकन् बोलून गेली, 'मला पण जेकुलता अेक असा प्रेमळ भाअू होता—'

'म्हणजे ? ' ढोल्काठीने थाडवन हटकरु, 'होता म्हणजे ? मग कटक आहे हा कोण तुझा ?'

त्या प्रश्नासरशी मालती अितकी गाघळली की, तिची मुद्रा गोरी-मोरीच झाली पण अितक्यात कटकच निकडून यनाना दिसल्यामुळे तो विषय सहजी वद पाडता आला तिला

'तो बघ कटक ! नाव घेताच आला ग वाआी ! शभर वर्षं आयुष्य आहे हो तुला ! हसत-हसत तिने धावत जाअून कटकला मिठी मारिली

'वा ढोल्काठी वा ! गृहस्था, तुला कटकोला ल्वकरच घेअून यण्यासाठी मी अिकडे धाडला तो तू आपला अिकडेच गप्पा छाटीत रमगास ! सुनक फेडण्याच्या सस्कारासाठी त सारे ज्यावरे निघाले की तिकडे ! राजा नानकोबी आपली वाट पाहात आहे मारखा चला चला ल्वकर ! '

छट् कटकबावू मी आणल्ला ताजा मद्य आपण साळवानी खाल्ल्यावाचून पाअूल पुढे टाकायचं नाही अियून ! कटका, आण ता मद्य अिकडे !'

ढोल्काठीच्या आग्रहाला मान तुकवून मालतीने मद्य आणिला, हिरव्यागार पानावर त्या मुरेख शखाच्या धारीने तो वाढला आणि तो गाड वन्य न्याहारा अुरकताच ती तिघे जावऱ्याच्या त्या खवडाडाकडे ल्यवगीन निघून गेली

जावऱ्याच्या पद्धतीप्रमाणे तीन महिन्याच सुतक आज सपणार होत त्याच्या त्या मृताच्या औध्र्वदेहिकाचा शेवटचा सस्कार करण्यासाठी ते सारे स्त्री पुरुष

अंगाला नि डोक्याला भुरी माती फासून मोठमोठ्याने अेका सुरावर नि तालावर रडत ज्या झाडाच्या ढोलीत तीन महिन्यापूर्वी ते प्रेत मोट बाधून बसविलें होतें, त्या झाडाकडे जमावाने चालले ते अवाढव्य झाड येताच ते थाबले मग डोल्काठीने त्या अुच ढोलीतून ती मोट खाली आणिली पाअूस, वारा, अून आणि गिधाडे ह्याच्या अेकत्रित कामगिरीने त्या मोट बाधलेल्या प्रेतातील मास मास तेवढे गेल्या तीन महिन्यात नाहीसच झालेलें होतें हाडाचा सापळा काय तो अुरलेला होता त्याला मध्य ठेवून जावयाच्या अेका पुढाऱ्याने त्याची मान कडकड मोडून काढली मग कवटीसुद्धा तो शिराचा सापळा त्याने हातात अुचलून वर धरिला त्या मृताची विधवा पुढे आली, तिने पसरलेल्या हातात त तिच्या नवऱ्याचे मुडक टाकीत पुढारी म्हणाला, 'हा वाटा तुझा!'

त्या विधवेने त मुडके धुवून पुसून धामून, त्याला भोक पाडली, त्यात दोरी ओविली आणि तो शिराचा हाडकी सापळा तिने सर्वांसमक्ष गळ्यात बाधून आपल्या पाठीशी टाकला आपल्याकडे काही जातीत विधवेचे चिन्ह म्हणजे जसे केशवपन नि कापामवस्त्र, किंवा अिग्रजात वैधव्याच चिन्ह म्हणजे विधवा जसे अेक काळे प्रावरण पदरासारखे डोक्यावरून पाठीवर साडते, तसच ह्या जावयातील विधवा, त्या जोवर विधवा राहतात तोवर, आपल्या मृत पतीचे मुडके तिच्या गळ्यात बाधून पाठीवर वागवितात त्यानी जर पुनर्विवाह केला, तर तो दुसरा नवरा बाय तो त मुडक तिच्या गळ्यातून साडून काढू शकतो

त्या विधवेला ता शिराचा सापळा दिल्यानतर मृताच्या धडाच सावेन साधे ठेवून ठोरू र कडाकड मोडण्यात आले हाडूकन् हाडूक वेगळे वगळे केले गेले. त्यातून काही हाडक मृताच्या मुलाना 'हा मुलाचा वाटा म्हणून दिली गेली काही विशिष्ट आप्ताना 'हा आप्ता'चा वाटा म्हणून मिळाली अुरली ती सारी त्या जावयातील चेटकीने आपल्यापुढ रचून निवडीत चिवडीत शेवटी त्याचे तीन भाग केले अेक अरण्याच्या भुतावर अुतारा, अेक आगीच्या, व अेक समुद्राच्या ज्याला ज्या भुतावरचा तोडगा हवा, त्याने तो तो हाडकाचा तुकडा घेतला मृताच्या ह्या हाडाच्या तुकड्याचे निरनिराळे दागिने, माळा ताअीत करून जावरे स्त्री पुरुष गळ्यात वा अगावर घालतात आणि त्यायोग रोगापासून आणि त्या त्या भुतापासून

त्या चेटकीने निवडली होती त्यातील अेक चांगलेस नि चिमुकलेसे हाड अुचलून राजा नानकोबीने डोलकाठीला मानाची भेट म्हणून दिले आणि हातवारे नि शब्द मिळून आश्वसिले की, 'आता तुम्हाला समुद्राची भीति नाही ! तुमच्या देशी तो तुम्हाला सुरक्षितपणे तारून नेअील '

डोलकाठीच्या मनावर पण त्या भयाण प्रेताचे मस्तक, धड, हाडे सांधे कडा-कड मोडण्याच्या नि फोडण्याच्या त्या अेकंदर सस्काराचा कोणता तरी अेक गंभीर परिणाम होत आला होताच त्यातही ती चेटकी त्याला जावरा भाषेच्या तुटक शब्दांनी खुणविती झाली,

'अिकडे ! जुरविन ! हाडूक, मंत्र !' म्हणजे अिकडे ये 'जुरविन' ह्या समुद्राच्या भुतावरील हा मंत्र सांगते तो म्हणून मग ते हाडूक गळ्यात बांधलं पाहिजे

डोलकाठीच्या कंबरेपर्यंतच त्या बहुतेक जावरा स्त्रिया त्याच्या बुटकेपणामुळे पोहोचू शकत अर्थातच त्या चेटकीच्या ताडाशी तो गुप्त मंत्र अैकण्यासाठी कान न्यायला डोलकाठीला खालीच बसावं लागले मग तिने अेक विचित्र मुद्रा आणि अगांत याव तसे हातवारे करून त्याच्या कानात फुंकर घातली आणि आपल्याकडे मांत्रिक जसं -र्‍हीम, र्‍हुम्, र्‍होम असं अर्थशून्य अेकाक्षर अुच्चारतात, अगदी तसेच अेक निरर्थक अक्षर मंत्र म्हणून त्याच्या कानात अनेकवार अुच्चारले जावऱ्यांच्या वातावरणात वावरता वावरता जावराच होत आलेल्या डोलकाठीच्या भावड्या

' येतोच आम्ही नाचायला थोड्या वेळाने ' असं राजा नानवोवीस सांगून कटक-कटकी आपल्या गुहेकडे ढोल्काठीसह जावयास निघाली

गुहेपाशी जाऊन तेथील शिलातलावर ती तिघे बसली मग कटकीने विरोष फळें, शहाळी, मद्य आणि भाजलेले मांस आणिलं गुहेच्या ताडी ते वन्य भोजन मिटक्या मारून मारून सगळ्यानी सेविलें

' झालं ह्या रानची ही मेवा मिठाई आता आणखी दोन दिवस याम ती पुरली ! परवा वनभोजन संपून समुद्रभोजनास आरंभ ! ' ढोल्काठी कटकच्या पाठीवर थाप मारून त्याला आश्वासिता झाला

' आणि देवाची कृपा तेवढी असली, तर पुढच्या महिन्याच्या ह्या मितीस आपण आपल्या घरी, आपल्या देशी आपल्या प्रियजनामध्ये हंसत खेळत प्रियभोजन चाललेलं असलं ! ' कटकने कटकीच्या पाठीवर आश्वासक प्रेमळपणे थापटलें

' देवाची कृपा असली तर ' असं का म्हणतास आता ? ' ढोल्काठीने अत्यंत उल्हसित वृत्तीने कटकला हटकलं, ' देवाची कृपासुद्धा झालीच आहे की आज ! कटकबाबू, मी ताडू उत्तम चाचल, पोलिसी वस्त्र, बंदुका, दारूगोळा जय्यत ठेविला जावयाच्या पटाईत नाविकाच्या डुंगी दूरवर सोबतीस येणार तारवात मांस, मद्य, फळ मद्य, भरपूर अन्न पाणी साठवून ठेवलं मासे धरायला जाळी घेतली देशी उतरताच रावडं द्रव्य हवं ती मोठी रक्कम तुझ्या माझ्या पातीन जुळवली लाडके कटकी, मनुष्ययत्न तो सायसंगीत जुळवला, पण अशा ह्या खटनट समुद्रात, ज्याला काळ पाणी उगीच म्हणत नाहीत, त्या ह्या काळाच्या ताडात साध वाऱ्या-वरच तारू ढकलून जायचं त्यात यश शेवटी दैवाधीनच असणार, देवाचीच कृपा हवी, ह्या जाणिवेने माझ्या मनात नेहमी धुगधुग वाटे पण आज समुद्राच्या त्या ' जुरुविन ' भुतावरच बघत असलेल्या अेक मंत्र नि हा तोडगा त्या जावरा चेटकीने जेव्हा मला दिला तेव्हा मला खरखर हायसं वाटलं ! दैवी कृपेची ही बघ ती लेखी वचन चिठ्ठी ! ' असं बोलत ढोल्काठीने त्या जावरा भुताचे ते चेटकाने

त्यांना कळते, तितकी देखील तुला कळत नाही. बांध तो ताअीत तूंच कंटकीच्या गळ्यात. मी तिचा वडील भाअू. माझा काही अधिकार नको का तिने मानायला! ह्यासाठी ही चाणाक्ष मुलगी मी – तिचा वडील भाअू – सांगे तो वरवर तुला नकार देती झाली. हं, ताअी, बांधू दे डोलकाठीला तो ताअीत तुझ्या गळ्यात हो!'

'रागावला अेवढ्यानेच? हा रे वेड्या!' कंटकीने प्रसंगावधान राखून वेळ मारून नेण्यापुरते अेक असें आकर्षक स्मित करून डोलकाठीची करंगळी हळूच ओढली की, त्या हलक्या ओढीने हत्तीने ओढावें तसें अवश होअून तो विचारा डोलकाठी झट्‌कन् तिच्याजवळ पुन्हा आला आणि प्रसन्नपणे विनवू लागला.

'तूच सार तो पदर खाली; हं, पुरे तेवढा. गळ्यात बांधता तर आला पाहिजे न ताअीत? पण तुझ्या कानात मला आधी मंत्र सांगायचा आहे, सांगू नं? आणू नं तोंड तुझ्या अगदी कानाजवळ? हो, नाही तर पुन्हा अमर्यादा व्हायची तुझी नि फणकारायचीस तू!' डोलकाठी अगदी प्रेमात आला. थेट कानाशी तोंड नेअून, अेक हात तिच्या गळ्याभोवती अुलट्या खांद्यावर टाकून त्याने तिला जवळ घेतले आणि त्या चेटकीचा तो निरर्थक अक्षरांचा मंत्र तीनदा तिच्या कानात अुच्चारला.

तो मंत्र शंभरदासुद्धा अुच्चारीत डोलकाठी तसाच अुभा राहिला असता, अितकें तें कंटकीला लगटून अुभें राहणें त्याला गोड वाटत होतें. पण कंटकी पुन्हा केव्हा बिघडेल ह्याची धागधूग त्याला लागलेली असल्याने त्याने पडलें तेंच सुख पदरात पाडून घेअून अगदी लघळपणाच दिसू नये म्हणून मंत्राची दीक्षा अवश्य ते तीन अुच्चार होताच संपविली आणि डोलकाठी हातातला ताअीत नीट करीत दूर सरला.

'लवकरच संपवलंस?' कंटकी खोचकपणे हंसली. पण खाचा-खोचींचे गुलाबी काटे बोचविण्याअितकें भान डोलकाठीच्या त्या आनंदात वाहावलेल्या प्रांजल मनाला कोठले असणार? तो आपला सरळपणे अुत्तरला.

'वा! संपवलं कसलं? आता हा ताअीत बांधायचा आहे की तुझ्या गळ्यात. अस्सा! हं, सन्मुख हो अशी, गळा नीट वर कर, करू दे ग तो पदर खाली! पुन पुन्हा हात काय मध्ये घालतेस तो सावरायला? हं, अशी ताठ अुभी राहा अं!'

तिच्यासमोर अगदी जवळ अुभें राहून तो ताअीत तिच्या वक्षःस्थलावर नीट ळेल अशा बेताने डोलकाठी बांधू लागला.

अितक्यात तिच्या वक्षःस्थलाच्या नि गळ्याच्या मध्यतरी काही रक्ताळल्या-सारख्या खुणा आहेत असे त्याला दिसलें.

'हें काय? ओरखडे कसले हे रक्ताळलेले तुझ्या गळ्याखाली? मृगया करताना काट्यात तर नव्हती पडलीस?' असें तिला तो विचारीत आहे. तोंच

ते ओरखडे नसून लाल रंगात वेलपत्तीत गोंदलेली अक्षरं आहेत असें त्याला दिसले. क्षणार्धात त्यानें ती वाचली — मालाती '

'काय ? मा ला ती ! — मालती ? '

हे मोठ्यानें वाचताच नि तो शब्द जुळताच डोल्काठीची मुद्राची मुद्रा पालटून गेली त्याच्या अंगावर रोमांच उठले

गाढ वधुंदीतून हळूहळू शुद्धीवर येणाऱ्या माणसासारखा तो कटकीला अनिमिष दृष्टीनें न्याहाळू लागला क्षणार्धांत त्यानें अत्यंत स्निग्ध पण अत्यंत विस्मयपूर्ण स्वरात कटकीला विचारलें,

'खरं सांग, शपथ आहे तुला तुझ्या लाडक्या आजीच्याच गळ्याची, हेंच तुझं खरं नांव न ? तू मालतीच न ? कुणी गोंदलं हें नांव तुझ्या वक्ष स्थलावर अिथे ?

आपलें खरें नांव डोल्काठीच्या असं अकस्मात् लक्षात आलेलें दिसताच कटकी जरी थोडीशी दचकली, तरी त्यात काही विशेष हानि आहे असें वाटण्याचें कोणतही कारण न दिसल्यामुळें डोल्काठीनें तिला तिच्या लाडक्या आजीच्या गळ्याची शपथ तशा कळकळीनें घालताच त्या तिच्या आजीच्या स्मृतीनं गहिवरलेसे हाभून ती सभाळून बालू जानाही खरं तेंच बोलून गेली,

'त कर्नी माझ्या लहानपणच अेक टोपण नांव होतं, माझ्या थडील भावानें लाडिकपणे नं असं लाल रंगात माझ्या अंगावर गादलं हात अेकदा पण माझं मूळच नांव कटकीच '

नाही मालती, तू मालतीच आहेस ही पाहा त्या नावाभोवतालची वेलपत्ती, ती पाहा त नांव गादता गादता माझ्या हातून झालेल्या चुकीमुळे 'ल' ला अधिक पडलेला काना त चुकलेलं रूप 'मालाती ! ' — छट हं सगळं अशक्य पण स क्याला ! ' गद्गद् स्वरानें डोल्काठी मालतीला नखशिखान्त न्याहाळीत म्हणाला, 'ही पाहा तुझी प्रत्यक्ष मूर्ति हे चेरा, ही कपाळापासून पावलापर्यंतची ठेवण माझ्या बेशुद्धीच्या धुक्यात झाकळलेली तुझी आकृति, मी शुद्धीवर येताच तें धुकं ओसरताच, वरी नखशिखान्त माझ्या मालतीच्याच स्वरूपात प्रकटली आहे कटकबाबू, तुम्हीं कुणीही असा पण ही तुमची मानलेली बहीण कटकी माझी सख्खी बहीण मालती आहे ! खरं सागा आता काय तें मी तुमचा आहे मला भिऊ नका '

ह्या डोल्काठीच्या अत्यंत अनपेक्षित वाक्यासरशी कटकला धक्काच बसला फार वर्षांपूर्वी मालतीचा वडील भाऊ शिशा होऊन काळ्या पाण्यावर गला होता, हें त्याला झटकन् आठवलें परंतु जर डोल्काठी हा मालतीचा सख्खा भाअूच ठरला, तर कटकच्या मार्गांत डोल्काठीच्या मालतीविषयीच्या वैषयिक अभिलाषेमुळें ज वैर आडवं येण्याचें भय होतं, तें सकट अचानक नाहीसें होऊन पडल्यास सगळाच डाव अनुकूल पडण्याचाच समय आहे हेंही प्रत्युत्पन्नपणें लगेच त्याच्या ध्यानात आलें आणि तो डोल्काठीला म्हणाला,

करण्यासाठी जिवंताच्या अस्थि कबरीत पुरण्याची पाळी येअीतोंसुद्धा दंगेधोपे करायला ते कचरत नाहीत. मृतांच्या अस्थींचा वडेजाव नि त्यात धार्मिक वा मांत्रिक वा दैविक गुण निवसतात, ही भावना जावऱ्यांतच नसून जगभर आहे बरं का! जावऱ्यांना तेवढे रानटी कां म्हणतोस ? म्हणायचं तर सगळ्यांना म्हण ! निदान माझा तरी ह्या मंत्रित अस्थींवर पूर्ण विश्वास बसला आहे खरा. ज्याच्या गळ्यात हा ताअीत मला त्या चेटकीने दिलेल्या मंत्रासह बांधला जाअील, त्याला 'जुहविन 'चं –त्या समुद्राच्या भुताचं – भय नाही; तो समुद्रात कधीही बुडणार नाही. समुद्रप्रवासी सुरक्षित पैलतीराला जाणारच जाणार, हें त्या चेटकीचं आश्वासन खोटंच आहे असं तरी तू त्याचा प्रयोग करून पाहण्याच्या आधी कशावरून म्हणणार ? अनुभवाच्याही आधी खोटंच म्हणणं, हाही अेक भाबडेपणाच नाही का तुझ्या मनाचा, तें खरंच म्हणणाऱ्या भाबडेपणासारखाच टाकाञू ? '

'बरं बुवा, तसं का होअीना ! बांध त्या हाडकाचा ताअीत तू समंत्रक, आपल्या गळ्यात ! तारवाने नाही तर त्या ताअिताने, कशाने तरी पण समुद्र तरून देशी सुखरूपपणे पोचविलें गेलो म्हणजे झालं! '

'छे छे, माझ्या जीवनासाठी माझ्या गळ्यात नाही. माझं जीवन म्हणजेच ही माझी लाडकी कंटकी, ही तुझी वहीण नि माझी प्रियतमा ! ती सुखी, ती सुरक्षित, तर आपण सुखी, सुरक्षित. ह्यासाठी मी हा ताअीत कंटकीच्या गळ्यात बांधणार नि गळा दीक्षा देताना त्या चेटकीने मला दिला तोच गुप्त मंत्र तिच्या कानात मी यथाविधि अुपदेशिणार. हा ताअीत तुझ्या गळ्यात जोवर राहील ना, तोवर लाडके, तुझ्या जिवाला भर समुद्रात भय नाही. • तुला आमचं तारूं फुटलं तरी नुसत्या आपल्या लाटांवर वाहून स्वतः समुद्रदेवच परतीरास सुखरूप पोचवील ! चल ये अशी, सार तो पदर थोडा खाली ! '

डोलकाठी अगदी नि.संकोच प्रेमळपणाने कंटकीच्या खांद्यावर हात ठेवून तिच्या अपुऱ्या वस्त्राच्या पण अंटीने कसलेल्या पदराला ढिलें करून खाद्याखाली सारू लागला.

त्याने तिच्या पाठीवर थोपटून खांद्यावर जो हात ठेविला, तो कामुक प्रणयापेक्षा वत्सल लाडाचाच होता हे तिला कळले असूनही आणि त्याचे त्याचे तसे अगलट येणे कोण्या मायाळू वडील भावाने अगलट यावे तसे तिला आवडले असूनही ह्या वरील धाकामुळेच तिने डोलकाठीचा हात काहीसा झिडकारून दूर सारला आणि ती पदर कबरेला पुन्हा खोवीत फणकारली

'ताओतच बाधायचा ना, तर माझा कटवदादा बांधील तुम्हीच नको काही नसती अगल्ट करायला!'

कटकीच्या त्या झिडकारण्याने डोलकाठीच्या प्रेमळ मनाला अकस्मात् अितका विरस झाला की, त्याच्या डोळ्यांतून अश्रुच टपकले आणि शब्दांतून राग पण! तो कटकीपासून दूर जाअून अुभा राहिला, तो अपमान यट्टवारी नेण्याचे सोडून तो कटकीला कळवळून बाज्ञा,

'कटकी मारियाशी अजून अितका परकेपणा ठेवीत आहेस अ तू? तुझ्या स्वयंवराचा तो पण म्हणूनच ना मी पण ह्या भर समुद्रात हे तुटपुंज तारू नि तुम्हाला काळ्या पाण्याच्या पार पळवून देशाला न्यायचे हे जिवावरचे साहस करीत आहे? पण जर तुझ्या मनात अितका परकेपणा अजूनही असेल, तर वळे वळें तुझ्यापुढे नाचत नि तुला त्रास देत स्वत ना पाणअुनारा करून घेणारा मनुष्य हा डोलकाठी नव्हे! तू मला आजवर माझ्याशी पुढे विवाह करायच्या थापावर भुलवीतच आलेली असशील तर ते तुला मात्र शोभत नाही! त्याचा

'मित्रा, खरं तेंच मीही तुला मागेन, पण– पण– थाव, ह्या माझ्या मालतीचा तें नाव गोंदणारा जो वडील भाऊ होता, तो पुढे अेका ल्ढाअीवर गेला आणि तिथे त्याला डोक्यावर अेक घाव लागला होता त्या घावाची अेक नित्याची खूण त्याच्या डोक्यावर आहे असं आम्हाला अगदी नक्की कळलेलं होतं तशी अेखादी खूण तुझ्या डोक्यावर '

कटक आपलें वाक्य पुरें करतो न करतो तोंच डोल्काठीने आपल्या कपाळावर झुडपासारखे पसरलेले भिज्याचे जजाळ मागे सारीत नि फाकून घरीत आपलें मस्तक कटकच्या पुढे केल ल्ढाअीत झालेल्या दोन-दोन अंगुलांच्या दुखापतीचा अेक मोठा वण तेथे ठळठळीतपणे आढळत होता कटकला खूण तर पटली

कटकने आपली कहाणी जशी घडली तशी सांगण्यास आरंभ केला त्याचं नाव किशन आणि तिचे नाव मालती असता कोणत्या संकटात सापडून त्यांना तीं नावें पालटावी लागली आणि कटक-कटकी अशी टोपण नावं घ्यावी लागली आणि अितर सारा वृत्तान्त निवेदिला

'कटक म्हणाला, 'तुमच्या मुलाला ल्ढाअीत अेक घाव डोक्यावर लागलेला असला पाहिजे असं अंतर्ज्ञानाने दिसत,' म्हणून त्या अधम कितवान, त्या रफिअुद्दिनने, साधूच्या वेषात जेव्हा सांगितलं, तेव्हाच माल्तीच्या आआचो त्याच्यावर श्रद्धा बसली ! ह्या संकटात सापडण्याला अेका अर्थी जो असा कारणीभूत झाला, तोच हा तुमच्या घावाचा वण आज तुम्हा बहीण भावंडाच्या ताटातुटीचा अंत करून तुमची ओळख पटविणारी साक्ष झाला, मालतीला संकटातून सोडवणारं साधन झाला तसंच त्या अधम कितवाला (ल्फंग्याला), त्या रफिउद्दिनला, तुझ्याच हस्ते प्राणदंड भागावा लागून तुझ्या ह्या भगिनीचा सूड नव्हन पण तिच्याच भावान अुगवावा हाही योगायोग जितका आल्हादक, तितकाच आश्चर्यक!'

'छे रे– तो सापट डोलकाठी ताठ अुभा राहून आणि आपला दणकट बाहु वातावरणात फेकून दात-ओठ आवळीत पुटपुटला, 'त्या अुद्दिनला मी माझा सूड म्हणून मारलं माझ्या बहिणीचा सूड म्हणून त्याचा गळा पुन्हा अेकदा असा करकचीत त्याला पुन्हा अेकदा असं ठार मल पाहिजे!' रागाच्या आवेशात वाना

आहे बर! जर मनाजोगं असं अजून काही राहिलच असेल, तर तें म्हणजे आपल्या आजीची काय ती भेट. दादा, घे मला अशी पोटाशी एकदा!'

'माले! ताजी!' आपल्या गळयात पडलेल्या त्या त्याच्या बहिणीला आजीने लेकराला कुरवाळावें तसें केसावरून नि पाठीवरून कुरवाळीत तो त्या भेटीच्या गोड गुंगीत मधून मधून उगीच हाक मारीत होता, 'माले!' 'ताजी?' आणि ती लाडिकपणे हळूच होकारत होती–'अं!' 'ओ!' 'दादा!'

क्षणभराने मालतीची मिठी सोडून तो तिचा भाऊ त्या किशनकडे वळला.

'किशन, माझी बहीण अनेक संकटांतून तू म्हणूनच वाचविलीस. तुझे माझ्या-वर अनंत अुपकार आहेत. पण हें बघ, माझेही तुझ्यावर काही कमी अुपकार नाहीत अं! तू माझी बहीण मला परत दिलीस; मी पण, ही घे, तुझी प्रियकरीण तुला परत देतो. माझ्या आशीर्वादाच्या हुड्यासह ह्या माझ्या भगिनीचं मी तुला यथा-शास्त्र कन्यादान करीत आहे!'

'लग्नानंतर नं? किशन हसला!

मग त्या ठरलेल्या दिवशी त्या बिचाऱ्या आतिथ्यशील जावऱ्यांनी मोठ्या थाटामाटाने त्या तिघांना निरोप दिला. ज्या वेळी किशन, मालती आणि तिचा दादा (डोलकाठीला आता सगळेच दादा म्हणू लागले) हे त्या तारवात बसून चांदण्या रात्री अगदी गुपचूपपणे त्या काळ्या पाण्याचा तट सोडते झाले, त्या वेळी समुद्राच्या भुताला, त्या 'जुरुविन'ला प्रसादविण्यासाठी जावऱ्यांनी त्यांना माहीत होती नव्हती तितकी चेटकें केलीं; आणि दोनतीन 'डुगी'सह त्या जावऱ्यातील पटाईत ते ते नाविक त्या किशनच्या तारवाला तटालगतच्या खाड्या-खाड्यांतील आडवळणांतून शिपायांचे ठराविक ठिकाणचे पहारे चुकवीत, काळ्या पाण्याच्या

वरही मनात दाबून ठेविलेल्या भयाची काळछाया अेकदम अुडून पसरे. पुन्हा तिला दाबून दडपून ते अेकमेकांना धीर देत, हसत, गातसुद्धा वल्हवितांना.

अनुकूल वारा त्यांच्या तारवाच्या शिडात भरलेला होता. पण तेवढ्यावरच काही तें तारू वेघडक चाललेलें नव्हतें. जन्मठेपीच्या बेड्या तोडून आपण काळ्या पाण्यावरून पळून जात आहोंत, ह्या कल्पनेच्या आनंदाचें वारें त्यांच्या हृदयाच्या शिडांतून जें भरलेलें होतें, मुख्यतः त्यावरच तें तारू असें वेछूट चाललेलें होतें.

(मनुष्याच्या आशा-निराशा, पाप-पुण्य, न्याय-अन्याय, साध्य-असाध्य ह्यांच्या कसोटीवर जगाची अुलाढाल काही पारखून घेता येत नाही. त्याच्या विसगणतींतूसुद्धा तो विचार नसतो आपल्याला संभवनीय वाटतें तें अकस्मात् असंभव होतें. असंभव वाटतें तेंच कधी-कधी अकस्मात् घडून येतें. ह्यालाच आपण योगायोग म्हणतो. म्हणजेच त्या अुलाढालींचा आमच्या अिच्छेच्या वा तर्कांच्या अनुरोधें काहीच अुलगडा होत नाही, अशी आपण मान्यता देतो.)

अगदीं राजवाड्यात शेकडो दास-दासी लालन-पालन करीत असता किंवा प्रत्यक्ष राजा-राणी आपल्या कडेवर घेअून खेळवीत असता नदसा-सायासानें लाभलेलें राजबिंडें लेकरूं अुंच प्रासादावरून राणीच्या वा राजाच्या कडेवरून निसटून खाली फरशीवर पडतें आणि चक्काचूर होअून जातें! श्रीमंत रघुनाथराव पेशवे ह्यांचें अेक अपत्य, त्याला लाडाने श्रीमंत हातीं अुचलून खेळवीत असता खाली पडून पिचून गेलें असें सांगतात. अुलटपक्षी क्वेट्टा किंवा विहार येथे झालेल्या भीषण भूकंपाच्या धक्क्यासरशी जेव्हा नगरेंची नगरें कोसळून भुअीत गडप झालीं, तेव्हा चार-चार मजली चिरेबंदी वाडे वरून धाड्धाड् कोसळून खाली फाटलेल्या भुअीच्या खड्ड्यात ढीग होअून पडले. माणसें, आअी-बाप, लेकरें ठेचून लगदा होअून दगडाच्या राशीत चुन्या-चिखलासारखीं चिणून गेलीं आणि त्यातच क्षणतारगना त्या ठेचून गेलेल्या कोणा आअीच्या कुशीत निजलेलें अेखादें मूल दोन दगडांच्या तंबूत सुरक्षित असलेलें सापडलें! ह्याच योगायोग! दैव! (ज्याच्या कार्यकारणाची गुतागुत आम्हाला सोडविता येत नाही किंवा आमच्या अिच्छेप्रमाणे सुटत नाही, त्यालाच आम्ही दैव म्हणतो. दैव, योगायोग म्हणजेच आमचें अज्ञान, आमची निराशा!)

काळ्या पाण्याच्या भर समुद्रात वाऱ्यावर सुटलेल्या ह्या लहान तारवातील प्रतिक्षणी मृत्यूच्या खडकावर आपटू पाहणाऱ्या त्या तीन जीवांच्या दैवीं त्या अुलट सुलट योगायोगांपैकी कोणता योगायोग येणार आहे?

ह्यांचें काय होअील? कसें होअील?

आज आठवा दिवस तर अेकदाचा अुगवला! संकटाशी झगडता-झगडत त्यांचें भय पण किंचित् अुणावलें. अन्नाचा नि पाण्याचा पुरवठा पण संपत आला अितकेंच वाअीट; पण प्रवासही अर्धा-अधिक संपला. मासेही मधून-मधून ते धरीत

आणि खात, त्यावर निभाव लागे. क्षीणता मात्र वाढली. त्यातही मालती अधिक थकली पण अर्धा-अधिक प्रवास संपल्याचें तिला तिचा दादा सांगे आणि म्हणे,

' आततायी, पापी – त्या रफिअुद्दिनसारखे कितव जर ह्या काळ्या पाण्यावरून तरून कधी-कधी देशाला पोहोचलेले आपण पाहतो, तर तुझ्यासारख्या निरागस, निरपराध नि सुशील अबलेला हात दिल्यावांचून तो दयाळू देव कसा राहील ? तुझ्या पुण्याअीने आम्ही सगळे तरू. देशी पोहोचू. पुन्हा तो तार्‍यांत, तीं चेटकं, ते शुभ-शकून–ते काय लटके आहेत थोडेच ?'

असा धीर तिला त्याने दिला म्हणजे तिच्या शरीराचा नसला तरी मनाचा थकवा निघून जाअी. रात्र पडताच किशनच्या मांडीवर जेव्हा ती डोकें टेकून निजे आणि तो तिला थोपटी तेव्हा तिला चिंता शिवतसुद्धा नसे. अितकी झटकन् नि अितकी गाढ झोप लागे की, ती सकाळीच काय ती जागी होअी आणि अगदी टवटवीत होअून अुठे.

आठवा दिवसही निर्विघ्नपणे पार पडला. त्या संध्याकाळच्या सूर्यास्ताची शोभा आणि त्या शांत समुद्राचे आश्वासक वर्तन ह्यामुळे त्या तिघांनाही विपुल अुल्हास वाटू लागला. वारा तेवढा किंचित् मंदावला होता. ह्यासाठी त्यांनी आपलीं वल्ही अधिक नेटाने मारावयाला आरंभ केला. पण प्रत्येक वल्ह्याच्या फटकार्‍यासरशी स्वदेशाचें तीर भराभर सन्निधच येत चाललं आहे, ह्या जाणिवेने त्या श्रमाचा श्राम असा त्यांना काहीच वाटेना. अुलट अुल्हासाच्या भरात किशनला कोणतेसें चुकत-माकत जें अेक नावाड्यानें गाणे येत होतें, तें तो गाअू लागला, मधूनच मालतीकडे पाहून चेष्टेने हसू लागला. तिचा दादा पण त्याच गाण्याची साथ

मला काय त्याचें ?

अर्थात्

मोपल्यांचें बंड

१. कुट्टम गांवचे लोक

भारतवर्षातील सुरम्य व पवित्र प्रदेशात मलबारची गणना केली जाते. हिरवीगार व दाट अरण्ये, नाना फुलांनी व फळांनी डवडवलेले टुमदार पर्वत, पाण्याचे मजूळ झरे, गोड व शांत स्वभावी नद्या, विपुल धान्यांनी डुलणारी शेते, छत्र व छत्राप्रमाणे हारोहारीने लागलेल्या नारळी, पोफळी व ताड अित्यादि वृक्षांच्या पंक्ति ह्या प्रवाशाच्या नेत्रांस व मनास पदोपदी आल्हादवीत असतात

अशा ह्या रम्य प्रदेशात नाना फुलांनी व फळांनी डवडवलेल्या अशा या वरील टुमदार पर्वतापैकी अेका पर्वताचे माथ्यावर अेक कुट्टम् नावाची लहानशी वाडी वसत होती तीत नारळीपोफळीच्या दाट वनामध्ये पाचसहा नंबुद्री ब्राह्मणांची घरें होतीं त्यापासून बऱ्याच अंतरावर पंचवीस अेक नायरांची घरे व त्यांना लागून अितर 'स्पृश्य' जातीची थोडीशी वस्ती होती त्या वस्तीपासून अर्ध्या मैलावर दहाबारा 'थिय्या' जातीच्या झोपड्या अुभ्या असून त्या मुख्य वाडी-पासून अर्ध्या मैलावर जरी अुभ्या होत्या तरी त्या वाडीच्याच सीमेत समजल्या

वारा पुन्हा अनुकूल त्याच दिशेनें चांगला सुटला. शीड भरून गेलें, वल्हवणें मंदावलें, मध्यरात्र झाली, चंद्र अुगवला. जितक्यात तारवापासून थोड्याशा अंतरावर सळ-सळ-सळ असा मोठा आवाज होअून अेक अुंचच अुंच असा पाण्याचा भला मोठा खांब वर अुफाळला !

दादानें निरखून पाहिलें; तो अेक प्रचंड मासा अर्धा-अधिक अुभा राहावा तसा तळपू लागला. समुद्रात अनेकवार वावरलेल्या त्या डोलकाठीनें तत्काळ ओळखलें की, हा मासा माशांतील भयंकर जातीचें अेक धूड आहे. त्यासरशी त्यानें बंदूक अुचलली तोंच पुन्हा पाण्याच्या लोंढ्याचा अेक मोठा खळखळाट होअून मासा पाण्यात बुडी मारून नाहीसा झाला. संकट टळलें म्हणून डोलकाठीचा व किसनचा जीव खाली पडला.

त्या भयंकर माशावरून तशा माशांच्याच गोष्टी निघाल्या, डोलकाठी सांगू लागला, 'मोठमोठ्या आगनावांना आपल्या वीज असलेल्या प्रचंड शेपटीच्या फटकाऱ्यानें अुलथच्या पालथ्या घालणाऱ्या दुष्ट मत्स्यांची महासागरातून कधी-कधी गाठ पडते, असं सिंधुप्रवासी सांगतात, लहान बारावाहू तारवांचा तर कित्येक मासे आडवळणातून पिच्छाच पुरवतात. त्यात कित्येक माणूसखाअू जातीही आहेत !'

किसनच्या अंगावर काटाच अुभा राहिला. 'नरभक्षक ! खरंच की काय ?'

पण किसनच्या ह्या प्रश्नाला अुत्तर देण्याचें डोलकाठीला कारणच पडलें

आणि मालती! ती बुडाली हें सुद्धा तिला मुळी कळलेच नांही ती गाढ झोपेत होती तिला त्या झुलत्या तारवामुळे सुखस्वप्न पडत होतें की, तिच्या लहानपणच्या त्या झोपाळयावरच ती बसली आहे, तिची आओी तिला त्याच प्रेमळ ओव्या म्हणते आहे, झोपाळा अुचच अुच जाअून अेकदम खाली सरकताना तिला किती तरी गोड वाटत आहे!

त्या गोड स्वप्नात ती त्या तारवात ज्शी निजलेली होती तशीची तशींच, ते शाम्‍ पालथें होताच, समुद्राच्या लाटेवर निजवली गेली! जाग अशी तिला पुन्हा कधी आलीच नाही!

तें सुखस्वप्न हीच तिची शेवटची जाग होती, तिची शेवटची जाणीव होती, म्हणजेच तिच्यापुरती ती सुखरूपपणे घरी जाअून आओीला भेटलीच! तिच्यापुरती तिच्या जाणिवेची शेवटची ओोळ होती —सुखान्तच!

दुष्कर्मे केलीस' ह्या प्रश्नानेच तो त्याची परीक्षा करील. पुनरुत्थानाच्या कल्पनेचे नावही ज्यांना माहीत नव्हते परंतु ज्यांनी जगात भूतमात्रावर दया केली, सत्य, समत्व, परहिततत्परता यांतच जीवित घालविले त्यांच्यावर परमेश्वर सदोदित संतुष्टच राहील. आम्हा हिंदूंत असे अनेक साधु झाले की, जे मुसलमानी कुराणाचे पानही न उलटता केवळ आपल्या पवित्र आचरणाने व भक्तीने मुक्त झाले।'

'मुक्त झाले।' मौलवी म्हणाला 'मूर्खा, ते सर्व नरकाग्नीत पडले।' परमेश्वरावर व पैगंबरावर जो विश्वास धरील तोच मुक्त होतो.'

'काय? आम्हा हिंदूंनी परमेश्वरावर विश्वास ठेवला, व त्याची भक्ति आम्ही मनोभावाने केली परंतु महंमद पैगंबरावर मात्र तुम्ही म्हणता त्या अर्थी विश्वास ठेवू शकलो नाही किंवा पुनरुत्थानाच्या आपत्तीचे तथ्य मानू शकलो नाही तर आम्हास मुक्तिच नाही?'

'अल्बत्–अर्थात् नाही।'

तर मग परमेश्वराच्या भक्तीइतकीच पैगंबराची भक्ति महत्त्वाची आहे म्हणावयाची। आणि पैगंबराच्या पूर्वीच्या मनुष्यजातीच्या लाखो पिढ्या निदान त्याच्या नंतरच्या तरी अर्ध्या जगताच्या सर्व पिढ्या नरकातच गेल्या ना? आमचे हिंदु जातीतील साधुसंतही नरकातच पडले ना?'

'अर्थात्। परमेश्वरी पुस्तकात ते स्पष्टच आहे'

'तर मग।' कमू उठत उठत म्हणाला, 'मौलवीजी' ज्या नरकात असले साधुसंत राहतात, ज्यात माझ्या पूर्वजांच्या पिढ्या खितपत आहेत, तोच माझा स्वर्ग। मी हिंदूच राहणार त्यास सोडून मी स्वर्गात येऊ इच्छीत नाही. धर्मराजाची कथा माझी आजी मला अजून शिकविते, की स्वर्गाचे दार उघडे असून देखील तो आपल्या पाची भावास सोडून स्वर्गात जाण्यापेक्षा आपल्या ज्ञातिबांधवासह नरकातच राहून त्यांची आपल्या धर्मबळाने सुटका करण्यास झटला.

—

कोणीतरी धावत जाऊन त्याला आणल्याविना पोर जगत नाही ' हे ऐकताच कम्बू व त्याचे बरोबरीचा अठरा वर्षांचा मुलगा दामू हे अेकदम तीरासारखे धावत निघाले मौल्वी त्या पारावरूनच त्यास पाहात त्याचे पुढे येऊन त्या तलावाचे जवळ अुभा राहिला होता ते दोघे कम्बू व दामू विव्हल हृदयाने धापा टाकीत त्या तलावापासून काही शभर दीडशे फुटावर येतात तोंच 'थिय्या ! थिय्या ! थिर ! थिर !' म्हणून तलावावर पाणी भरणाऱ्या व अितर अुभ्या असलेल्या पुरुष स्त्रियातून अेकच ओरड अुठली।

मलबारमध्ये अस्पृश्याना शभर दीडशे फुटाचे आत स्पृश्य जाती येअू देत नाहीत तलावाच्या जवळ शभर फुटावरून जाणाऱ्या मार्गावर अस्पृश्य पाय टाकताच तो तलावचा तलाव बाटून जातो असे स्पृश्य समजतात ते दोन थिय्ये अितके भरधाव येताना पाहताच तलावावर झालेला हा गलबला अैकून मौलवी मनातल्या मनात आनंदी झाला आणि तसाच अुभा राहून तो गम्मत पाहू लागला

'महाराज ! ' दुरूनच ते थिय्य ओरडले आमचा अेक मुलगा भयंकर घाव होअून मरणासन्न पडला आहे कृष्णा नायर वैद्य याचे घरून औषध आणावयास आम्ही चाललो आहे दुसरा मार्ग दोन तीन मैल अंतराचा असल्याने अिकडून धावत आहो दया करा व आम्हाला जाअू द्या '

'चाडाळा ! मरो तुझा मुलगा ! अेक नायर हात अुगारीत धावत आला 'बघत नाहीस का की हा तुझा मार्ग शभर फुटाहून दूर नाही पाहिजे तर मोजून पहा '

'महाराज ! तलावापासून हा मार्ग जितका जवळ आहे त्याहूनही माझे मूल मृत्यूच्या मार्गापासून जवळ आहे तरी कृपा करून औषध आणण्यास मला जाअू द्या '

'तर मग कोणतीही गोष्ट केवळ अेकाद्याने वारवार ठासून सांगितली म्हणजे ती खरी ठरते का ? तर मग मी तुला दोन व तीन मिळून सात होतात हे ज्ञान मला परमेश्वराने प्रकट केले आहे असं दाभर वेळा ठासून सांगतो ' तू मानशील ?'

'छे, छे त मुळी माझ्या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या विरुद्ध आहे ते बुद्धीला पटत नाही '

'तर मग दामू कुराण ओीश्वरप्रणीत आहे अितकच नव्हे तर तच काय त ओीश्वरप्रणीत आहे हें बुद्धीला पटेल अस काही गमक तू साग आणखी असं पहा की, ज्याना कुराण ओीश्वरप्रणात वाटत त्यानी खुशाल त्यास तस मानावे पण आम्हास जर त्यातील प्रमेय समाजनाशक, निष्ठुर किंवा अविश्वसनीय वाटली तर ती तलवारीच्या टोकान नरकाग्नीच्या ज्वालात तापवून आमच्या हृदयावर डाग देअून बळजबरीन कोरून टाकण्याचा का प्रयत्न केला जावा ?

'दादा आपणा अस्पृश्यावर जो हिंदु धर्म अितका अन्याय करतो की त्यास त्याच्या धर्माचा अुपमर्द करणारा व त्यास काफर म्हणून समजणारा मुसलमान आम्हाहून अधिक पवित्र वाटतो तो गाअीचा वध करणारा व देवमूर्तीस दगड समजणारा मुसलमान त्याच्या तलावावर जाअू शकतो पण रामकृष्णाची पूजा करणारे आम्ही आम्हा त्याचेच हिंदु बाधव मात्र त्याहूनही पापयोनि ठरून त्यास स्पर्श करू शकत नाही — ज्या हिंदुधर्मात हा भयंकर अन्याय पुण्य गणला जातो त्या हिंदुधर्मापेक्षा अस्पृश्य जाती मुळीच न मानणारा व सर्व मनुष्यास समान समजणारा मुसल्मानी धर्म श्रेष्ठ नाही का ?'

त्या पापप्रक्षालनाचा मार्ग म्हणजे मुसलमान होणें हें तुला पटलें तरी कसें ? अेक वेळ नव्हे, हजार वेळही केवळ शिवाशिवीच्या प्रश्नापुरती हिंदूंतील अस्पृश्यता पुरवली पण ती जीस मुसलमान परमेश्वरी आज्ञा समजतात ती भयंकर अस्पृश्यता नको! कारण मुसलमानी वीस कोटी लोक सोडून बाकी जे शेकडो कोटी लोक पृथ्वीवर आहेत ते मुसलमानांच्या मते अस्पृश्याहून अस्पृश्यच नव्हेत काय ? त्यांस तारण नाही, त्यांस मुक्ति नाही, त्यांचे हजारो पूर्वज, साधु, संत, सर्व नरकात गेले व जातील! पैगंबराचे पुस्तकावर विश्वास न ठेवणाऱ्या नास्तिकास अीश्वरही स्पर्श करणार नाही म्हणून कुराणाची वाक्यें सांगतात! म्हणजे अीश्वर देखील त्यांच्या मते स्पृश्यास्पृश्य विचार धरतो! आम्हां हिंदु अस्पृश्यांस पुण्याचरणाने निदान पुनर्जन्मी तरी स्पृश्य होण्याची आशा आहे पण मुसलमानांच्या मते जे अस्पृश्य आहेत आणि ज्याची संख्या शेकडो कोटी होते त्यांस पुनर्जन्मच नाही, ते नरकातच कुजणार, सडणार; त्यांचेकडे अीश्वरही बघणार नाही, केवळ मुसलमान तेवढे स्वर्गात; बाकी सारें जग – तुझ्या रामचंद्र, श्रीकृष्ण, पांडुरंग भक्त पुंडलिकासुद्धा नरकात पिचणार! अस्पृश्यता वाअीटच. पण ह्या मुसलमानी भयंकर अस्पृश्यतेपुढे ती हिंदु अस्पृश्यता म्हणजे अेक वरदानच नव्हे काय ? आणखी हे पाहा की अस्पृश्यता वाअीट आहे म्हणून आपण सर्व हिंदु मिळून तेवढी रूढी मोडून टाकू. त्यासाठी हिंदुधर्मच बदलण्याची निंद्य कल्पना आम्हास सुचावी खरी का ? अस्पृश्यता म्हणजे काही सागोपाग हिंदुधर्म नव्हे. घरात अेक घुशीचें बीळ आहे – सापाचें म्हणा पाहिजे तर – तर आपण त्यास बुजवू. पण त्या अेका बिळाकरिता आपल्या थिय्या जातीच्या अनेक पूर्वजांच्या पूर्वजांना पवित्र व प्रिय झालेलें हें हिंदुधर्माचे मंदिरच सोडून रानोरान भटकत फिरण्याचे काही कारण नाही.'

थिय्या लोक अितराच्या दृष्टीने जरी अंत्यज असले तरी त्यांना स्वतःचे जातीचा, चालीरीतीचा व धर्माचा फार अभिमान असतो. आपल्या पूर्वजास कोणी निंद्य म्हणावें हें त्यांस खपत नाही. त्याच्या या प्रखर पूर्वजाभिमानाने व जाति-प्रेमानेच ते अजूनपर्यंत अिसाअीच्या किंवा मुसलमानांच्या जाळ्यात पूर्णपणे अडकून गेले नाहीत. त्यांच्यात अनेक साधुसंत पूर्वी होअून गेले आहेत. आजही कित्येक बॅरिस्टर, वकील, डॉक्टर व पत्रकर्ते त्याच्यात निघत आहेत तथापि त्यांच्यातील अनेक अुतावळ्या तरुणास आपल्या हिंदुसमाजातील अस्पृश्यतेची अन्याय्य व घातकी रूढी आपल्या धर्मातून जवळ जवळ बलात्काराने परधर्मात ढकलून देत आहे. थिय्या जातीतून परधर्मात जाणाऱ्या तरुणास अुन्मार्गापासून परावृत्त करण्यासाठी त्यांच्या ज्या पुढाऱ्यांनी प्रयत्न चालले होते त्यात कम्बू हा अग्रगण्य होता. अशा या हिंदुधर्माभिमानी महाखधूचा तलावावर स्पृश्य लोकांकडून अितका अपमान झाला असताही त्याची ही हिंदुजातीवरील निष्ठा पाहून त्या तरुणाला गहिंवरून आलें व तो कम्बूच्या पायांवर डोकें ठेवून म्हणाला, 'मी यापुढे हिंदु जातीतील अस्पृश्यतेसारख्या नीच

हीं अितकी भांडाभाडी होअीतों ते दोन थिय्या, जे पूर्वी शंभर सव्वाशे फुटांवर थबकले होते ते सरकत सरकत अगदी त्या तलावाचे कोपऱ्यावरून जाणाऱ्या मार्गावर येअून पोहोचले होते. मुलाच्या डोक्यातून भळभळ वाहणारें रक्त त्या बापाच्या डोळ्यापुढे पुन्हा पुन्हा अुभें राहून अेकेक क्षण त्यास मृत्यूचें जवळ पडणारें अेकेक पाअूल वाटू लागले, तलावाच्या अगदी सन्निध — म्हणजे तीस फुटांवर मार्गानें जें वळण होतें तेथे जेव्हा ते अस्पृश्य आले तेव्हा त्या तलावांवरील स्पृश्यांचा कोप अनावर होअून दोघे नायर अेकदोन ब्राह्मण व काही सुतार असे त्यांच्या अंगावर दगड फेकीत धावले. अितक्यात अेक शांतपणे पुरपमूक्त म्हणत असलेला ब्राह्मण पुढे सरला व त्याने त्यांस हाकारून म्हटले, 'हां ! हा ! असी निरर्थक मारामारी तुम्हांला शोभत नाही. हे पाहा कम्बू मी तुझ्या त्या वैद्याकडे जातो व तुझे तें औषध तुला आणून देतो — मी जरी तुझ्या मुलांचा संबंधी नसलो तरी प्रत्यक्ष तुझ्या पायास जितकी शीघ्रता व हृदयास चिंता करता येणार नाही तितकी करून मी तुझें औषध आणतो. तू येथेच अुभा राहा, म्हणजे कोणाच्याही समजुतीस धक्का न पोहोचता तुझें कार्यही होअील.' तो ब्राह्मण अितकं बोलतो तोंच तो मौलवी पुढे झाला व म्हणाला, 'माफ कराना ! मी मोठ्या आनंदानें कम्बूच औषध घेअून येतो, आपण आपली संध्या पुरी करावी. मला या मार्गानें तलावाचे जवळून जाण्यास काही हरकत नाही ना ?' तेव्हा दारूच्या भक्त्याचें दुकान चालविणारा मुकुंद म्हणाला, 'पण तुझी जात कोण ? थिय्या लोक अस्पृश्य असून अगदी घाणेरडे धदे करतात.' मौलवी म्हणाला, 'मी थिय्या हिंदु नसून मुसलमान आहे !' 'तर मग खान-साहेब ! आपणांस कोण हरकत घेतो ! आपण या मार्गानें वाटेल तेव्हा यावे, जावें. हे थिय्या लोक पापयोनी असल्याने याना तलावापासून शंभर फुटांच्या आत येअू दिल्याने तलाव बाटेल !' चोरी करून दोनदा तुरुंगात गेलेला तो क्षत्रिय कुलावतंस रामनायर म्हणाला. तो मौलवी अिकडे हें बोलत आहे अितक्यात तो पुरपमूक्त म्हणणारा ब्राह्मण तसाच ओलेता धावत निघूनही गेला होता. तेव्हा कम्बूच्या

मुसलमान या सर्व काफराच्या स्त्रियांचाही पाणिग्रहण करणार आहेत रामजरास! चर तर तू मुसलमान होण्याचा सकल्प कर केलास म्हण की मी हे आयत–कुराणाचा मत्र म्हणतो म्हणजे ते सुध मूत तलाग वर हाशील व या निदय ब्राह्मणाचा व स्पृश्याचा सूडही उगवला जाआल'' हें त्याचे भाषण पुढे अैकण आपल्या चिंतेत मग्न झालल्या त्या चित्यास अगदी असह्य होअून ता सतापाने म्हणाला त मूल वर न झाल–त मूल मल तरी मी मुसलमान हाणार नाही! ब्राह्मणादि हिंदूची ही निदयता व तिचा सूड कसा घ्यावयाचा हा माझा प्रश्न आहे तुचा नव्हे आणि जो सदय मनुष्य मजसाठी प्रार्थना करता करता ओरडताच वैद्याकडे धावत गेला आहे तोही ब्राह्मणच आहे!'' आता मात्र निराशेच्या रागाने मौल्वी लाल होअून म्हणाला चाडाळा! काफर! 'सूरतूल बय्यन या अध्यायात परमेश्वराने मूर्तिपूजकास फर्माविलेली भयकर नरकाग्नीची शिक्षा तुजवर कोसळो! तुझा मुलगा तू म्हणतोस तसाच मरो नव्हे नव्हे तुम्हा काफरास ह्या अीश्वरी प्रकटीकरण–ह्या कुराण खरे वाटणारच नाही तावर का जावर तुमच्या मानेवर तलवार पडून पडणे नाही! पावा ताही दिवस दूर नाही हाताच्या मुठा वळून त्याचे ताडावर त्या अुगारीत तो मौल्वी हा शाप देअून निघून गेला

अितक्यात तो औषध आणावयास गेलेला ब्राह्मणही त औषध घेअून परत आला त्याचे बरोबर ता नायर वैद्यहा आला होता कम्यू चित्या हा जरी अस्पृश्य जातीत अुत्पन्न झालेला होता तरी ता चागला सुशिक्षित असून कालिकतमध्ये अेक मल्याळम भाषतील साप्ताहिक पत्र चालवीत असे त्याने हिंदुधर्माचा मल्यालम भाषेमधून व शिवाजी ग्रथावरून बरच अध्ययन केलेले होते अितकच नव्हे तर तो सस्कृतही अरखलित रीतीने वाचू व बहुतेक समजू शके भगवद्गीतेस तो तोंडपाठ म्हणे मलबारमध्ये आजही सस्कृत भाषा मातृभाषप्रमाणे बोलणारी ब्राह्मण कुटुबें तर आहेतच पण निवडक संस्कृत शभर दोनशे श्लोक मुखोद्‌गत असणारे चित्या आदिवरून अस्पृश्यही आढळण्यात येतात अितकच नाय पण संस्कृतचे श्लोक तेथे सर्वसाधारण जनतेस अितके परिचित की भर्तृहरीच नीतिशतकातील बचक श्लोक अशिक्षित मुसलमानाचे तोंडनही लेखकाने अैकलेले आहत मग्न चित्याच्या चित्तेत

सांगितलेल्या कथा पटत नव्हत्या त्यास त्या पटविण्यासाठी प्रयत्न करताना सर्वज्ञ वेदामध्येही हरिहरशास्त्री यास आगगाडीचा व तारायनाचा सनातन धुल्लेख आढळू लागला. हरिहरशास्त्री यांची विद्वत्ता दांडगी होती. आणि तिला मद्रासपर्यंतच्या प्रवासाची धारही लावली गेल्याने सद्य स्थितीतील सामाजिक व राष्ट्रीय कल्पनांची काही कोडी अुलगडण्यास नसली तरी कापून काढण्यात ती समर्थ झालेली होती. त्यांच्या घरी नोकरापर्यंत संस्कृत भाषा थोडीबहुत समजत असे ते आपल्या घराच्या ओसरीवरून बागेत फुले तोडीत असलेल्या आपल्या दोन मुलांच्या लीला पहात अुभे होते अितक्यात तिकडे कुमारिकेवर भेंडी लागल्याने ती आपल्या भावास खेळकर रागाने म्हणाली, 'भाअू ! असाने मी खेळणार नाही अं ! हा श्लोक तू आपल्या नियमाबाहेर म्हटलास. पंचमहाकाव्यातील हा श्लोक नाही व पंचमहाकाव्यातीलच श्लोक म्हणावयाचे म्हणून आपली प्रतिज्ञा आहे '

'पण सुमति ! हा श्लोक रघुवंशातीलच आहे '

'मुळीच नाही—' 'आहे ग ! पैज तुझी माझी !' 'हो हो पैज चल बाबांना विचारू ! ' 'का हो बाबा ' तिचा भाअू म्हणाला 'बाबा ! 'सीते दुस्सहन वन ! ' हा श्लोक कालिदासाचा नाही का हो ?' 'नाही बाळ,' शास्त्री म्हणाले 'पण तो कुठला हे सुमतीने स्वत सांगितले तर तिने जिंकले असे मी समजेन ! ' 'हा हा रामायणातील आहे ' चटकन् सुमति म्हणाली शास्त्री हसून म्हणाले 'खरोखरच ' तथापि रामायणातील काही अनुष्टुपे ही कालिदासाच्या अनुष्टुपांशी जितकी ततोतत मिळतात की जितकी गीतेतील अुपनिषदांशी, म्हणूनच बाळ चुकला ता यांही सुमतीने धरण्यासारखा दोष नाही ' सोडण्याअितका का होअीना ! ' सुमति खाचून म्हणाली तोच तिच्या पायामोवती वळसे काढीत पण किंचित् अंतरावरून अेक सतेज सर्प फिरताना दिसू लागला शास्त्री लवमात्र न चमकता म्हणाले, सुमते ! बघ तो माझा फणींद्र तुझ्या पायाशी काही विनंती करीत आहे, तू आज सकाळचे फुले तोडण्याचे ते गाणे म्हटले नाहीस म्हणून तो आला असावा अेकदा त्याला ते गाणे ! '

त्या सापाला पाहताच 'फणींद्र', 'फणींद्र' करून ती दोघे त्याच्याशी खेळू लागली केव्हा चुटक्या वाजवून तर केव्हा शीळ घालून ते त्यास पुढे मागे वाळवीत त्याच्याशी खेळता खेळता आणखी दोन तीन नाग बिळातून बाहेर आले व त्या खेळात भाग घेअू लागले आपल्या अिकडे जशी मांजर किंवा कुत्री आपण पाळतो त्याचप्रमाणे मलबारमध्ये सापाच्या सव जातीस लोक घरात, अंगणात वसू देतात कुत्रे पिसाळेल व मग ते प्राणघातक होअील ही कल्पना जशी आपण सहसा मनात आणीत नाही, तशीच त लोक सर्प क्वचित चावेल ही भीति मनात आणीत नाहीत पण कळत न कळत चवताळून सर्प चावत नाहीत असे मात्र नाही, तथापि सर्पास मारणे हे साधारणत क्रौर्य समजले जात असल्याने अनेक ठिकाणी

पाळीव पशूप्रमाणे सर्पही अंगणातून ओटीवर व ओटीवरून अंगणात हिंडताना दिसतात. हरिहरशास्त्री यांच्या फुलबागेतील सर्पांचा त्यांच्या प्रेमावर नुसत्या धार्मिक दयेचाच वा सामाजिक रूढीचाच हक्क नव्हता. त्या सर्पांविषयी त्यांना जवळ जवळ वत्सलता वाटत असे, कारण जो नाग त्या मुलीच्या पायांभोवती लडिवाळपणे वर्तुळे घालीत होता तो हरिहरशास्त्री यांच्या वृद्ध पित्यांनी मरताना आपल्या नातवाप्रमाणे यालाही सांभाळ म्हणून त्यांच्या पदरात घातलेला होता. तो वृद्ध अेके दिवशी पाऊस मी म्हणत असता अेका वनातून येत होता. डोक्यावर जुन्या काळची ताडपत्री छत्री होती, त्या वनात पाऊस अेवसारखा पडत असल्याने सर्व जीवजंतु घडीन जवळ जवळ भिजून गेलेले होते. अशा वेळी अेका नाग चाफ्याच्या झाडाखालून जात असता त्या वृद्ध ब्राह्मणाच्या छत्रीवर वरून अेक नागाचे पिल्लू पडले. पडताच छत्रीच्या वरच्या दांड्यास विळखा घालून ते तेथे राहिले. घरी येताच त्या वृद्धास दया येऊन त्याने त्या पिल्लास अुबदार कपड्यात घालून ठेवले. हळवे हळवे त्या फुलबागेत त्याचेसाठी अेक ल्हान सुंदर वारूळही बांधले, तेथे ते नागाचे पिल्लू वाढत वाढत अेक अितरास भयंकर वाटणारा परंतु त्या वृद्धाच्या खांद्यावर व हातावर अेखाद्या मुलाप्रमाणे वागणारा नाग झाला. त्या फुलबागेतील अितर नागस्त्रियांशी त्याची सोयरीक जमून ययाकाली त्याची संततिही वाढू लागली. हे सर्व सर्प त्या बागेभोवती नेहमी फिरत व तेथून जवळच असणाऱ्या धान्याच्या कोठारावर रात्री पहारा देत. अेकदा काही चोर रात्री शास्त्री यांच्या घरात शिरून धान्य व धन घेऊन जात असता द्वाराशी येताच या प्रचंड नागाने अडवून धरले. फूत्कार करीत व भयंकर फणा अुगारीत तो समोर अुभा राहिला. त्यास पाहताच किंचित् दबलेले ते चोर जो शस्त्र अुपसून धावतात तोच ते अितर सर्व मागून व बाजूने सरसावून त्या चोरास घातक दंश कडकडून करते झाले व अंधारात निसटून गेले. ते चोर दरवाज्यातून तीसचाळीस फूटावरही जाऊ शकले

प्रेम नसल्याने काही कुमारींचे जीवन धोक्यात पडते अशा अद्भुत गोष्टी कधी कधी घडतात पण ह्या नागाचे त्या कुमारिकेवरील प्रेम तिच्या जिवास धोक्यात घालण्या-इतके उद्दाम नव्हते तो अगदी अेखाद्या चतुर प्रियकरासारखा तिच्या अर्ध्या वचनात असे तिच्याभोवती फिरणे, तिच्या हातून दूध पिणे, तिचे गाणे अेकणे व दिवसातून अेकदा तरी तिचा हात आपल्या अंगावरून फिरवून घेणे यात तो नाग आपला सर्व दिवस स्वर्गीय आनंदात नेत असे केव्हा केव्हा मान तिच्या अंगास वेढून तिच्या मुखाकडे टक लावून बसाव अशी अुच्छृंखल अिच्छा त्यास होअी, व ती पूर्ण न झाली तर तो दूधच पीत नसे जेव्हा सुमति निदान आपला हात तरी पुढे करून त्या नागाला, त्या सुकुमार व त्याच्या अंगाहूनही कांतिमान व मृदुमांसल असल्याने अेखाद्या नागिणीसारख्या भासणाऱ्या आपल्या हातास गळेसे घालून कवळू देअी व त्याच्या नाकास आपल्या वदनचंद्रिकेस पिऊ देअी तेव्हाच तो नाग दूध पिअी हरिहरशास्त्री हा त्याचा सर्व लळा पुरवीत सुमतीस व त्या सर्व कुटुंबास तो व त्याचो सर्व मर्तांस घरची माणसच वाटत

त्या सापाशी खेळता खेळता सुमतीची दृष्टि सहज वर गेली ता दूरवर कोणी तरी अुभे राहून हातानं आपणास तिकडे बोलावीत आहे असे तिच्या पहा-ण्यात आल 'बाबा ! ते पाहा कोण त' आपल्या अिकडेच येत आहेत वाटतें पण ते तिथेच का अुभे ? ' हरिहरशास्त्री यानी वर पहाताच म्हटल की तो शिष्याचा पुढारी रूम्बू असावा ' रम्बूविषयी हरिहरशास्त्री यानी प्रशंसा केलेली सुमतीने अैकलेली होती तेव्हा ती म्हणाली 'बाबा अशा विद्वान् मनुष्यास अिकडेच का बोलावीत नाही?' शास्त्री म्हणाले, 'बा ! शिष्याना यथे बोलावले तर अुद्या हे सर्व ब्राह्मण मला यथून हुसकून देतील मीच तिकडे, जातो ' सुमति चटकन हसून म्हणाली, 'खरच का बाबा ! ब्राह्मणाच्या वठारात (वस्तीत) वावरणाऱ्या या कुत्र्यापेक्षा गढळ व या सर्पापेक्षा भयंकर असेच का हे शिष्य लोक खरोखरीच असतात ? ' असा छद्मी प्रश्न करीत, पण अगदी सहज खेळकर स्वभावाने करीत कुमारिका घरात निघून गेली व शास्त्री आपल्या त्या तरुण मुलीबरोबर त्या शिष्याकडे चालले सुमति मागचे बाजूने त्याचे अेक घर होते तथे जाअून त्या शिष्याशी आपल्या बापाच संभाषण काय होत ते अेकू जरी यणार नव्हते तरी-वस होते त पाहता यअील म्हणून अुभी राहिली

हरिहरशास्त्री त्या अखाद्या तपोवनाप्रमाणे शात व निर्भय भासणाऱ्या ब्राह्मणागारातून चालू लागले मधून कोकिळा अुच किलबिल करी मधून गाअी हंब-रत मधून वेदाची सथा चाललेली अेकू यअी अेका ठिकाणी दान तीन शास्त्री अत्यंत गंभीरतेने प्रदक्षिणेच्या वळी प्रत्यक दोन पावलात किती अंतर असाव या-विषयी स्मृतीमध्ये काही स्पष्ट व्यवस्था दिलेली आहे की नाही व नसल्यास ती कशी लावावी या अत्यत महत्त्वाच्या विषयावर वाद करीत असलेले दिसले लव-

त्याच्या प्रतिकारासाठी आपण धावून जावयास नको काय ? त्याच्या बहिणी त्या आपल्याच बहिणी नव्हत काय ? त्याची देवाऱ्ये ती आपल्याच देवाची नव्हत का ? मग त्याचा नाश तो आपला नाश जेथे सर्व हिंदु जातीच्या सुखदु खाचा प्रश्न आहे तेथे पेशावरच्या महारवाड्यातील हिंदु झोपडी ही रामेश्वरच्या नगरसीमेतच समजली पाहिजे आज अरनाडवर प्रसग आहे म्हणून कुटुमला लाज वाटावयास नको का ? अरनाडला आज या मुसल्मानानी तुमच्या हिंदूच्या मुली पळवून बायका केल्या व तुमच्या मूर्ति भ्रष्ट केल्या हे येथील मुसल्मान सागताना आमची तोंडे लज्जेने काळी ठिक्कर पडत नाहीत काय ? निदान पडली पाहिजेत, पण ते सर्व सोडा मला क्षमा करा पण मी तुम्हास स्पष्ट सागतो की – माझे हे निष्ठुर कर्तव्य म्हणून सागण्याचे धैर्य करतो की – आता अशाच्या वाचनलतेसारखी मोहक व प्राणासारखी प्रिय अशी जी आपली कन्यका आताच फुलबागतून तुमच्या घरात गेली, महाराज ! तिच्या पवित्र सन्मानाची व जीवनाची हानी होऊ नये अशी जर तुमची इच्छा असल तर – वेळीच सावध व्हा !''

हरिहर शास्त्रीबुवाच्या पोटात धस्स झाले परतु (मनुष्यस्वभाव चमत्कारिक आहे की अपमान आपल्यावर कोसळला तरी चालते पण त्याचे नाव घेऊन ता कोसळणार आहे असं सागितलेले सोसवत नाही) आपल्या प्रिय, सुदर व सुशिक्षित कन्यकेचे नाव या चिस्याने व अशा भयकर भविष्यवाणीत घ्यावे याचाच त्याना अधिक विषाद वाटला व त्या भावी भयान धस्स होत असताही त्याच्या तोंडावर असतापाची छाया येऊन गेली पण लवकरच विवेकाने सावरून ते म्हणाले, कम्बू ! तर मग या अनर्थाचा प्रतिकार करण्याचा उपाय काय ? जाणते कायदे – आजकाल तर हिंदु मुसल्मानाचे ऐक्य स्थापित झाले आहे ना ? खिलाफतीस स्वधर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे हिंदूनी आपलासा केला व म्हणून मुसलमान त्याच्या शब्दाबाहेर पाऊल टाकीत नाहीसे झाले आहेत ना ! मग तू हे वड होणार म्हणतोस हे हिंदूच्या विरुद्ध कसे असेल ?'

'महाराज ! या भावी अनर्थाचा प्रतिकार कसा करावा म्हणून जे विचारले त्याचा हाच पहिला उपाय – प्रथम ही समजूत की, हिंदु-मुसल्मानाचे चाललेले ऐक्य हे हिंदूच्या सुरक्षितपणाला पोषक आहे ही समजूत दूर केली पाहिजे तुम्ही म्हणता त्या वाक्याचा पूर्वार्ध खरा आहे की हिंदूनी खिलाफतीच्या प्रश्नास स्वधर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे समजून आपलासा केला आहे पण त्याचा उत्तरार्ध मात्र अवास्तव आहे कारण हिंदूनी खिलाफतीस आपलेसे केले म्हणून मुसल्मान हिंदूच्या शब्दाबाहेर आपण पाय टाकू नये असे मानीत नसून हिंदूनी आपल्या शब्दाबाहेर पाय टाकू नये असे म्हणत आहेत ही सत्यस्थिति हिंदूचे दृष्टीस आणून या बडास असावधपणे कोणतेही साह्य न देता त्याची कबर अंड्यातूनच व उघड प्रतिरोध करून मोडून टाकावी हे हिंदूस समजावून देणे हाच अनर्थाच्या प्रतिकाराचा पहिला

अुपाय पहिला पण अेवढाच नव्हे, कारण हिंदूच्या आधारावर हे बड मुसलमान करीत नाहीत हिंदूना ते मिळोत वा न मिळोत बाटवून टाकावयाचच हे तर या चडातील अेक महत्त्वाचे ब्रीदवाक्य व युद्धगर्जना व्हावयाची आहे तेव्हा दुसरा अुपाय म्हणजे त्वरित आपणा हिंदूंची स्वसरक्षणार्थ पथके निर्माण करणे हे होय हे काम आताच आरभिले पाहिजे, तो मौलवी जा तयून गेला तो अरनाड येथे त्याच्या मुख्य सभेत बहुधा दोन तीन दिवसात जाअून प्रतिवेदन करील की कुट्टम येथील थिय्या लोक स्वेच्छेने मुसलमान होत नाहीत, अितर जातीनी तर गोष्ट बोलावयाला नको ! बहुधा कुट्टम देशाचे नाव त्या टिपणीत दाखल केले जाअील की जीत ज्या हिंदूच्या गावास बलात्काराने मुसलमानी धम स्वीकारावयास लावून त्याची अवघी मत्ता काफिराची म्हणून जप्त व्हावयाची आणि या मत्तेने हिंदु स्त्रिया ही धर्मवीराची न्यायसिद्ध लूट म्हणून हरण करावयाच्या आहेत त्या गावची नाद आहे ! व हही निश्चितच आहे की या लूटीत या पवित्र, निरपराध व लावण्य-वती कन्येचा वाटा त्या नीच मौल्वीचा म्हणून ठरणार ! महाराज, राग करू नका ! माझा करू नका जो राग करावयाचा तो ह्या पापाचरणास प्रवृत्त झालेल्या नीचाचा ! मी अेव दुष्ट बातमी वेळेवर पोहाचून तिच्या परिणामापासून तुमचे सरक्षण करण्यास आलेल पत्र आहे ! मला फाडून तोडून टाकू नका तर त्यातील बातमीचा नीट विचार करून त्या सकटावर व दुष्टावर आपला सूड अुगवा !'

'तू म्हणतास तसच ! कम्मू ! चल ! कसा आरभ करावा राग !'

'ठीक आहे महाराज, पहिली गोष्ट म्हणजे अरनाड यथे जाअून तेथील मुसल्मानाच्या मुख्य केंद्रातील मडळीनी तेथील ज्या हिंदु पुढाऱ्यास भूलथापा देअून 'स्वराज्या 'च्या व 'अैक्या 'च्या साखरेत गुगीच्या विषाच्या गाळ्या चारल्या आहेत त्या हिंदूस शुद्धावर आणण्याचा प्रयत्न मी करतो ते वेळेवर शुद्धीवर आले तर ठीकच, नाही तर निदान आपण कुट्टमच्या तरुण हिंदूस तरी धमरक्षणार्थ सज्ज करून ठेवू. थिय्यामधील तरुण या कार्यास सिद्ध आहेत '

मध्येच तो कम्मूबरोबर आलेला थिय्या तरुण म्हणाला, 'हो ! हो ! हिंदु धर्मसरक्षणार्थ आम्ही मरावयास देखील सिद्ध आहोत '

'आपण सवडे या ब्राह्मणागारात, पाडवाच्या शिबिरात ज्याप्रमाणे द्रौपदेयादि होते त्याप्रमाणे, स्वस्थ घोरत पडलेल्या आपल्या बधूस सावध करून ठेवा मी अरनाडहून येताच आपणास भेटतो '

हा सवाद अिकडे चालला असताना प्रथम आपल्या घरामागे काही वेळ अुभी राहिल्यानतर हळू हळू पुढे सरकत सरकत गाम्म्याच्या दृष्टीस न पडेल परतु त्या सर्वांचे सभाषण स्पष्ट नसल तरी अस्पष्टपणे अैकून घेअून व त्या थिय्यास स्पष्टपणे बघता येअील अशा अतरावर अेका नारळीचे आड यअून सुमति गुपचीप अुभी राहिली होती तिला सरकताना त्या थिय्या तरुणाने पाहिलीही होती तिनेही

वरच तं बम्बू अुभा होता तेथे त आले व यथायोचित अंतरापेक्षा वरच पुढे होअून अेकान्तात त्याच्याशी बोलू लागले काही अगदी हळू व काही जरा अुंच स्वरात त्याचा संवाद चालता चालता बम्बू म्हणाला, 'त्याची अगदी शंका नको महाराज! ज्या घराखाली सुरुंग लावलेला असतो ते घर केवळ तो सुरुंग लावला जाताच हलू वा अस्वस्थ होअू लागत नाही परंतु त्या वेळच्या त्या घराच्या स्थिरतेने व घरच्या माणसांच्या शांत निश्चिंतपणावरून जर कोणी म्हणेल की त्या घराखाली सुरुंग लावलेला आहे ही बातमीच खोटी आहे तर त्याची समजूत कोणी घालावी? सुरुंगात ठिणगी पडताच जो भयंकर धक्का बसेल ताच अेक कोटिक्रम त्याची ही समजूत चुकीची ठरवू शकेल! आज तुमच्या या ब्राह्मण मराठ्यांची स्थिति अगदी तशीच आहे तो मौलवी दोनदा मला म्हणाला की जर तू मुसलमान होशील तर अेक महिन्याच्या आंत तुला–महाराज हे वाक्य अुच्चारू नये पण न अुघडणाऱ्या आमच्या डोळ्यास अुघडविण्यास समर्थ असणार अन्य अंजन म्हणून अुच्चारतो–तो म्हणाला तुला व तुझ्या या शिष्यांना जे आज कुणी फिरतात त्या मार्गावरनही विटाळ होअील म्हणून जाअू देत नाहीत त्याच या ब्राह्मणमराठ्यांच्या मुलींच्या मचव्यावर तुम्हास नेअून न बसवीन तर मी मौलवीच नाही! जा जा शिष्या आज मुसलमान होअून या लवकरच होणाऱ्या बंडात भाग घेअील त्या प्रत्येकास तो निवडील ती ब्राह्मणाची मुलगी अेका महिन्याचे आत अर्पण केली जाअील! महाराज, रागावू नका! मलबारमध्ये आज काहीअेक गडबड दिसत नाही, या तुमच्या शांत तपोवनात कोकिलाचा किलकिलाट जो काय शांति भंगितील ती भंगितील अशी आज जरी स्थिति असली तरी आत्ता या घडीस–या तपोवनाखाली मोपल्या मुसलमानांच्या राक्षसी धर्मवेडाचा भयंकर सुरुंग लाविला जात आहे '

त्या मौलवीसारख्या दहापाच धर्मोन्मत्तांच्या भारहाणीने डळमळून जोअील अितके का ब्रिटिश राज्य दुबळ आहे?' त्या शिष्याच्या बातमीचा जरा परिणाम होअू लागल्यामुळे थोड्याशा चिंतायुक्त ध्वनीने शास्त्रीबुवांनी विचारले,

'दहापाच धर्मोन्मत्त मौलवी नव्हेत! तर अेकूण अेक मोपला या बंडात शस्त्र घेअून खिलाफतासाठी अुठणार आहेत त्या शिरहितं त्या मौलवीने मला हेही सांगितले आहे की अरबस्थानातून दारुगोळा समुद्रमार्गे त्यास पोहोचविला जाणार असून अफगाणिस्थानचा अमीर हा त्याच वेळेस पन्नास साठ हजार फौज घेअून हिंदुस्थानवर स्वारी करणार आहे आमच्या अुठावणीचाच काय तो विलंब आहे आम्ही बंड करून अुठताच तीन महिन्याचे आंत तुर्कस्थानचा झेंडा झुलवीत अनवर बेन आम्हास येअून मिळणार आहे' असे तो मौलवी वारंवार म्हणत होता

'हा अनवर बेन कोण?

तो तुर्क आहे व त्याला हिंदुस्थानातील मुसलमान सर्व जगातील मुसलमानांना स्वतंत्र करण्यासाठी धाडलेला अीश्वरी वीर समजतात

त्यांच्या प्रतिकारासाठी आपण धावून जावयास नको काय? त्यांच्या बहिणी त्या आपल्याच बहिणी नव्हत काय? त्यांची देवालयें तीं आपल्याच देवांचीं नव्हत का? मग त्यांचा नाश तो आपला नाश. जेथे सर्व हिंदु जातीच्या सुखदुःखाचा प्रश्न आहे तेथे पेशावरच्या महारवाड्यातील हिंदु झोपडी ही रामेश्वरच्या नगरसीमेतच समजली पाहिजे. आज अरनाडवर प्रसंग आहे म्हणून कुटुंबाला लाज वाटावयास नको का? अरनाडला आज या मुसलमानांनी तुमच्या हिंदूंच्या मुली पळवून बायका केल्या व तुमच्या मूर्ति भ्रष्ट केल्या हे येथील मुसलमान सांगताना आमचीं तोंडें लज्जेने काळीं ठिक्कर पडत नाहीत काय? निदान पडलीं पाहिजेत; पण तें सर्व सोडा. मला क्षमा करा. पण मी तुम्हांस स्पष्ट सांगतो की—माझें हें निष्ठुर कर्तव्य म्हणून सांगण्याचें क्रौर्य करतो की—आता अशाच कांचनलतेसारखी मोहक व प्राणासारखी प्रिय अशी जी आपली कन्यका आतात्न फुलबागेतून तुमच्या घरात गेली, महाराज! तिच्या पवित्र सन्मानाची व जीवनाची होळी होऊं नये अशी जर तुमची अिच्छा असेल तर—वेळीच सावध व्हा!'

हरिहर शास्त्रीबुवांच्या पोटात धस्स झालें. परंतु (मनुष्यस्वभाव चमत्कारिक आहे की अपमान आपल्यावर कोसळला तरी चालतें. पण त्याचें नाव घेअून तो कोसळणार आहे असें सांगितलेलें सोसवत नाही) आपल्या प्रिय, सुंदर व सुशिक्षित कन्यकेचें नांव या थियाने व अशा भयंकर भविष्यवाणीत घ्यावें याचाच त्यांना अधिक विषाद वाटला. व त्या भावी भयाने धस्स होत असताही त्यांच्या तोंडावर असंतोषाची छाया येअून गेली. पण लवकरच विवेकाने सावरून ते म्हणाले, कन्नू! तर मग या अनर्थाचा प्रतिकार करण्यास अुपाय काय? आणखी कायरे—आजकाल तर हिंदु-मुसलमानांचें अैक्य स्थापित झालें आहे ना? खिलाफतीस स्वधर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे हिंदूंनी आपलासा केला व म्हणून मुसलमान त्यांच्या शब्दाबाहेर पाअूल टाकीत नाहींसे झाले आहेत ना! मग तू हें वद होणार म्हणतोस हे हिंदूच्या विरुद्ध कसें असेल?'

'महाराज! या भावी अनर्थाचा प्रतिकार कसा करावा म्हणून जें विचारलेत त्याचा हाच पहिला अुपाय—प्रथम ही समजूत की, हिंदु-मुसलमानांचें झालेलें अैक्य हे हिंदूच्या सुरक्षिततेला पोषक आहे ही समजूत ठार केली पाहिजे. तुम्ही म्हणता त्या वाक्याचा पूर्वार्ध खरा आहे की हिंदूंनी खिलाफतीच्या प्रश्नास स्वधर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे समजून आपलासा केला आहे. पण त्याचा अुत्तरार्ध मात्र अवास्तव आहे. कारण हिंदूंनी खिलाफतीस आपलेंसें केलें म्हणून मुसलमान हिंदूच्या शब्दाबाहेर आपण पाय टाकू नये असें मानीत नसून हिंदूंनी आपल्या शब्दाबाहेर पाय टाकू नये असें म्हणत आहेत. ही सत्यस्थिति हिंदूचे दृष्टीस आणून या बंडास असावधपणे कोणतेंही साह्य न देता त्याची कंबर अिच्छापासूनच व अुघड प्रतिरोध करून मोडून टाकावी हें हिंदूस समजावून देणें हाच अनर्थाच्या प्रतिकाराचा पहिला

अुपाय पहिला पण अेवढाच नव्हे कारण हिंदूच्या आधारावर हे वड मुसलमान करीत नाहीत हिंदूना ते मिळोत वा न मिळोत वाटवून टाकावयाचच हे तर या चडातील अेक महत्त्वाचे ब्रीदवाक्य व युद्धगर्जना व्हावयाची आहे तेव्हा दुसरा अुपाय म्हणजे त्वरित आपणा हिंदूची स्वसरक्षणाथ पथक निमाण करणे हे होय हे काम आताच आरंभिल पाहिजे तो मौलवी जो तेथून गेला तो अरनाड मधे त्याच्या मुख्य सभेत बहुधा दोन तीन दिवसात जाअून प्रतिवेदन करील की कुट्टम येथील यिय्या लोक स्वेच्छेने मुसलमान होत नाहीत अितर जातींची तर गोष्ट बोलावयाला नको ! बहुधा कुट्टम देशाच नाव या टिपणीत दाखल केले जाअील की जीत ज्या हिंदूच्या गावास बलात्काराने मुसलमानी धम स्वीकारावयास लावून त्याचा अवघी मत्ता काफिराची म्हणून जप्त व्हावयाचा आणि या मत्तेत हिंदु स्त्रिया ही धर्मवीराची न्यायसिद्ध लूट म्हणून हरण करावयाच्या आहेत त्या गावची नाद आहे ! व हही निश्चितच आहे की या लुटीत या पवित्र निरपराध व लावण्य वती कन्येचा वाटा त्या नीच मौल्वीचा म्हणून ठरणार ! महाराज राग करू नका ! माशा करू नका जो राग करावयाचा तो ह्या पापाचरणास प्रवृत्त झालेल्या नीचाचा ! मी अेक दुष्ट बातमी वळेवर पोहचून तिच्या परिणामापासून तुमचे सरक्षण करण्यास आलेल पत्र आहे ! मग फोडून तोडून टाकू नका तर त्यातील बातमीचा नीट विचार करून त्या सकटावर व दुष्टावर आपला सूड अुगवा !

तू म्हणतास तसच ! कम्पू ! चल ! कसा आरभ करावा साग !

'ठीक आहे महाराज पहिला गाष्ट म्हणज अरनाड यथ जाअून तेथील मुसल्मानाच्या मुख्य पद्रातील मल्लीना तयीर ज्या हिंदु पुढाऱ्यास भूलथापा देअून 'स्वराज्या च्या व अैक्या च्या साखरेत गुंगीच्या विषाच्या गाळ्या चारल्या आहेत त्या हिंदूस शुद्धावर आणण्याचा प्रयत्न मी करता ते वेळेवर शुद्धीवर आले तर ठीकच नाही तर निदान आपण कुट्टमच्या तरुण हिंदूस तरी धमरक्षणाथ सज्ज करून ठेवू यिय्यामधील तरुण या कार्यास सिद्ध आहेत

मध्येच तो कम्पूबरोबर आलेला यिय्या तरुण म्हणाला हो ! हो ! हिंदु धमसरक्षणाथ आम्ही मरावयास दखील सिद्ध आहोत

आपण तवडे या ब्राह्मणाचारात पाडवाच्या निबिरात ज्याप्रमाणे द्रौपदेयादि होत त्याप्रमाणे स्वस्थ चारत पडलेल्या आपल्या वधूस सावध करून ठेवा मी अरनाडहून परताच आपणास भेटता

हा सवाद अिकडे चालला असताना प्रथम आपल्या घरामागे काही वेळ अुभी राहिल्यानतर हळू हळू पुढे सरकत सरकत नारायणाच्या दृष्टीस न पडेल परतु त्या सर्वाच सभाषण स्पष्ट नसले तरी अस्पष्टपणे अैकू येअून व त्या यिय्यास स्पष्टपणे पाहता यअील अशा अतरावर अेका नारळीचे आड यअून सुमति गुपचीप अुभी राहिली होती तिला सरकताना त्या यिय्या तरुणाने पाहिलीही होती तिनही

त्याला आपणांस पाहताना पाहिलें होतें. थिय्याचे शब्द तिने वहुधा अितके स्पष्ट अैकले असावे. त्या थिय्या तरुणाच्या अैटदार अंगलटीस तर तिला निरखून पाहावें असें देखील वाटलें. दोनदा तिच्या सुशिक्षित मनात असा विचार येअून गेला, की शरीररचना पाहिली असता हा थिय्या तरुण ब्राह्मण तरुणात सोडून दिला तर पुन्हा निवडणेंही कठीण व्हावे अितका मिसळून जाअील ! मग याम असें अस्पृश्य कां वरें लेखिलें ? रक्त, जाति, रूप अितकें अभिन्न ! मग सापमुद्रा जे ब्राह्मण, क्षत्रिय पाळतात ते यांस अितके निष्ठुरपणे कां वरें हिडीस फिडीस करतात ? हा सहानुभूतीचा विचार तिच्या हृदयात अुद्‌भवत असताच आकस्मिकपणे त्या थिय्या तरुणाच्या वरचेवर पण सावधपणे तिच्याकडे पाहणाऱ्या दृष्टीस तिची दृष्टि भिडली. तिला वाटलें, त्याच्याशी बोलावें. तिच्या दृष्टीत ती सहानुभूतीची लकेर पुन्हा पाहण्यासाठी कोण्या महत्कार्यात आपले प्राणही अर्पण करावे.

अितक्यात कम्बूचा व शास्त्रीबुवाचा तो संवाद सपून कम्बूने निरोप घेताना साष्टांग दंडवत घातला. कम्बू परतला. त्या थिय्या तरुणाने निघता निघता मागे पाहिलें — तो त्या ब्राह्मण कन्यकेची सहानुभूतीची दृष्टि पुन्हा त्याच्या दृष्टीस पडली. ती त्तियेच आडोशास अुभी होती. त्याच्या अिच्छेच्या अितकी सन्निध ! त्याच्या आशेच्या अितकी सुंदर !

हरिहरशास्त्री जड पावलांनी आपल्या घराकडे चालले. आपल्या आजीची झालेली भयंकर स्थिति व त्याच राक्षसांच्या तमल्याच कौर्यास आपली स्वतःची ही अल्लड प्रियतम कन्या आता बळी पडणार की काय ! छे: तो सर्व विचार स्वत:च्या मनात देखील जुळवून घेण्याचें त्यांस धैर्य होअीना. त्या वनातून परत जाताना पुन्हा त्या घरावरून ते गेले की जेथे प्रदक्षिणेच्या दोन पावलांत किती अंतर असावें या विषयाचा स्मृतिशास्त्राधारे गभीर वाद करीत शास्त्री मंडळी बसलेली होती. तो वाद आता अगदी भरात आला होता ! परंतु शास्त्रीबुवास आता त्यांचा तो वाद वकंस लागू लागला व कशाने कोण जाणे — तो वाद अैकतांच त्यांची भीति जणू द्विगुणित होअून कम्बूची वातमी खरी असावी असें त्यांस वाटू लागलें.

* * *

काय केले पाहिजे या विषयावर अल्लाबक्ष याचे फार परिणामकारक व्याख्यान झाले. अितके परिणामकारक की परत मिरवणुकीचे वेळी खानसाहेबाच्या गाडीचे घोडे सोडून हिंदु लोकांनी ती स्वतः ओढीत नेली! मिरवणुकीत अेकदा कोणी अेक 'वंदेमातरम्' म्हणून ओरडला; परंतु त्यास साथ देण्याअितका मूर्ख व अनुदार हिंदु कोणी मिळाला नाही! मुसलमानांनी मात्र तो शब्द अुच्चारला गेला असता शानवृत्ति ठेवून दगाधोपा केला नाही. हिंदु पुढार्‍यांनी लगेच आज्ञा फर्माविली की, सर्वांनी 'अल्ला हो अक्बर' असा अेकच जयघोष करून हिंदु-मुसलमानांची अेकी दृढ होत चाललेली आहे हें जगाच्या प्रत्ययास आणून द्यावें!

मिरवणूक संपताच रामनारायण नंबुद्री, माधव नायर, सिताराम चेट्टी अित्यादी हिंदु पुढारी अल्लाबक्ष मारांह त्या बंगल्यात गोळा झाले. कालिकतच्या खिलाफत चळवळीचे प्रमुख पुरस्कर्ते महानदी अय्यर हेही तेथेच अुपस्थित असल्याने सभेचे अध्यक्षस्थानी त्यांचीच योजना झाली. ते म्हणाले, 'आजच्या व्याख्यानाने कालिकत नगरातील लोकांवर जो परिणाम झाला आहे त्याचा त्वरित लाभ घेअून खिलाफतीच्या चळवळीसाठी हिंदूंनी काय करावयाचे ते प्रत्यक्ष करण्यास आताच आरंभ व्हावा म्हणून ही सभा भरली आहे.'

माधव नायर म्हणाले,-' स्वराज्य खिलाफतीच्या चळवळीसाठी 'असा प्रयोग ठरावात असावा.

तेव्हा या सहेतुक अुद्दामपणाने चिडून मौलाना अैटखान म्हणाले, 'स्वराज्य खिलाफतीच्या बोकांडी! हिंदु-मुसलमानांच्या बोकांडी! असे असेल तर मी हा सभेतून अुठून जातो.'

ओशाळे झाल्यासारखे होअून माधव नायर म्हणाले, 'क्षमा करा मौलवीजी! माझा तसा मुळीच अुद्देश नव्हता. आपल्या धार्मिक भावना दुखत असल्या तर ठरावात खिलाफत-स्वराज्याची चळवळ असा आपण अुल्लेख करू' मौलवी अैटखान म्हणाले, 'मुळीच नाही! हे स्वराज्याचे खूळ तुम्ही आमच्या खिलाफतीवर तुमचा विश्वास नाही म्हणून मध्येच आणता. हा मुसलमानी धर्माचा व जातीचा अुपमर्द आहे.'

अितक्यात अेका कोपर्‍यातून धीटपणाने अुठून अेक तेजस्वी पुरुष म्हणाला, ' पण मौलानासाहेब! खिलाफत ही संस्था व चळवळ मुसलमानी असताही हिंदु लोक जर तिला पाठिंबा देतात तर हिंदूंच्या स्वराज्याच्या चळवळीस मुसलमानांनी अितके अुपमर्दकारक का मानावे ?'

'तू मूर्ख आहेस!' अैटखान अुसळून म्हणाले, 'खिलाफत हा आमचा धर्मच आहे. अुमरचे पूर्वी, अब्बासचे पूर्वी प्रत्यक्ष पैगंबराबरोबरच खिलाफतचा जन्म झालेला आहे पण ही तुमची हिंदूंची स्वराज्याची चळवळ आजची आहे, नवीन आहे. म्हणूनच ती अुपमर्दकारक आहे.'

'स्वराज्याची चळवळ नवीन नाही–' तो पुरुष म्हणाला, 'महमदपैगंबराच्या पूर्वी ती विक्रमाने केली होती, कृष्णाने केली, रामचंद्रा–'

'बस्स ! बस्स ! त्या काफराचे नाव काढू नकोस पैगंबर व कृष्ण ! निरवासात दोन्ही नावे ! पैगंबराचा हा अपमान आहे ! चूप ! नाही तर जीभ अुपटून काढीन !' असे म्हणत मौलाना अैटखान त्या हिंदूवर चालून गेले

'हां हां' असं म्हणत मंडळी मध्ये पडली अध्यक्ष महानदी अुठून म्हणाले, खान साहब, मौलानाजी मी आम्हा सव हिंदूंच्या वर्तीने त्या मनुष्याच्या अुद्दामपणा-विषयी आपली क्षमा मागतो हे अुद्दाम मनुष्या ! ही सभा अनत्याचारी असहकार-वादी लोकांची आहे हें तू कसा विसरतोस ! येथे तू आपल्या मुसल्मानबंधूंशी असले अत्याचाराचे वर्तन केल्स हू हिंदुधमास लाछनास्पद आहे ठरावामध्ये 'खिलाफतीची चळवळ' असेच शब्द असावे असे मी ठरवितो' 'ठीक ! हातात माळ घेअून शातपणाने बसलेले अेक मुसल्मान मौल्वी म्हणाला, 'हेच ठीक आमचे प्रिय हिंदुबधूकेराठी आम्ही प्राण देखील देअू दोघाचे ह्दय अेकाच शब्दात व्यक्त झाले म्हणजे—आपल्या अैक्याला शोभा यते पुहा खिलाफतीत स्वराज्य आहे, पण स्वराज्यात खिलाफत असेल्च असे नाही तेव्हा महानदीनी योग्य निकाल दिला. महानदी खरोखरीच महापुरुष आहत'

'ते खरखुरे हिंदु आहेत !' सभेतून अेकवाक्यता अुदगारली

'मुमत आशीर्वाद नको आहत, खिलाफतीसाठी हिंदु लाख वाय वाय प्रत्यक्ष साहाय्य देतात त्यावरून त्याची ही अैक्याची भाषा किती खरी आह हू मुसल्मान पारखतील' मौलाना अैटखान रागाने फुरफुरलेली दाढी हाताने थोपटीत म्हणाले, 'आम्ही खिलाफतीचेसाठी मोपल्या लोकाचीं स्वयसैनिकाचीं पथक अुभारणार आहोत परतु मोपले लोक निधन असल्याने व त्याचे धन हिंदु सुम्यानी (जमिनदारानी) हरण केल असल्याने माझी अशी सूचना आह की, स्वयसैनिकाच्या खर्चाचा सर्व भार हिंदूनी सोसावा'

'अुचितच आहे' महानदी म्हणाले

'माझी अशी मूचना आह की त्या स्वयसैनिकाच्या अधिकाऱ्यात काही हिंदु गृहस्थ असावेत' माधव नायर म्हणाले

'काय ! मुसल्मानावर अविश्वास ! मुसलमानावर हिंदु अधिकारी ? हा मुसलमानी धर्माचा अपमद आहे ! मुसलमान गुलाम हाण्यास जन्मलेले नाहीत ! ते राज्य करावयास जन्मले आहेत !'

क्षमा करा ! मौलानासाहब ! माझा तसा अुद्देश नव्हता ' ओशाळे झाल्या-सारख होअून माधव नायर म्हणाले 'आपल्या धार्मिक भावना दुखत असतील तर मी असे सुचवितो की त्या स्वयसैनिकाव मुसल्मानी अधिकाऱ्याच्या हाताखाली हिंदु स्वयसैनिक असावे '

बैटखान म्हणाले, ' मुळीच नाही; खिलाफतीचे रक्षणाकरिता मुसलमानी स्वयंसैनिक होणें हा आमचा धर्मच आहे. अुमरचे पूर्वी, अब्बासचे पूर्वी, पैगंबराचे वेळेपासून मुसलमानी खिलाफत रक्षणाचें काम मुसलमानांनीच केलें पाहिजे असा हुकूम आहे. काफरांनी केवळ जिझिया द्यावा. पण प्रत्यक्ष स्वयंसैनिक त्याना कधीच होता येणे नाही.'

' ' पण ! ' माधव नायर जरा आग्रहाने मध्येच म्हणतात, तोंच, ' चूप. तू मूर्ख आहेस. बैटखान पुन्हा अुसळून म्हणाले, ' स्वयंसैनिक खिलाफतीचे रक्षणाकरिता मुसलमान असावेत हा आमचा धर्म आहे सांगितलेंना ! तुझी सूचना नवीन आहे म्हणून तो आमचा अुपमर्द आहे ! आमचे धर्मांविरुद्ध कोणी बोलेल तर मी जीभ अुपटून टाकीन ! ' असें म्हणत मौलाना चालून जाअू लागले. ' हां हां ' असें म्हणत मंडळी मध्ये पडली. अध्यक्ष महानदी अुठून म्हणाले, ' शांत व्हा मौलवीजी ! माधव नायरांची सूचना नि:संशय आमच्या मुसलमान बंधूवर हिंदूचा विश्वास नाही असें दर्शविणारी होती. मुसलमान अुगाच होअूनसुद्धा क्षुब्ध झालेले नाहीत. हा मुसलमानाचा बाणा निःसंशय अभिनंदनीय आहे. माधव नायर ! आपण जिथे सर्व अनत्याचारी असहकारितावादी जमलेले असताना मौलवीस शब्दाने तुम्ही दुखविलेत हे आपणांस शोभले तरी कसें ? मी असा निर्णय देतो की आमच्या मुसलमान बंधूस खिलाफतीचे रक्षणार्थ स्वयंसैनिकांची पथके अुभारण्याचा पूर्ण

'ए काफर ! पकडो सालेको ! गिरा दो ' असे म्हणत मोलवी अैटराम आपल्या साथीदारामह पिसाळलेल्या वाघासारखा तुटून पडत म्हणाला. महानदी देखील चिडून गेल्यासारखे दिसले व मोठमोठ्याने हे वाक्य बोलून असणाऱ्या त्या तेजस्वी पुरुषास, 'ही अनत्याचारी लोकांची सभा आहे ! लूटमारीचे नाव देखील येथे काढू नकोस ! आमचा मुसलमान बधूवर विश्वास आहे. ते करतील तें अुत्तमच करतील !' अित्यादि वाक्ये आरडत होते त्या गर्दीत मुळीच न डगमगता तो पुरुष म्हणाला, 'अहो, जो लूटमारीचा अुल्लेख करतो तो अत्याचारी वा जो लूटमार करतो तो ?' या वाक्याने तो शांतपणे बसलेला मोलवी देखील सवळला-सिताराम चेट्टी तर त्या मोलवीच्याही पुढे घुमून त्या पुरुषास म्हणाला 'नीचा, हिंदुमुसलमानांचे अैक्य बिघडविनोस ! लूटमारीचे नाव या सभेत !' असे म्हणून व त्या पुरुषास जोराचा अेक झोसा लगावून म्हणाला, 'माहीत नाही तुला की आम्ही अनत्याचारी असहकारितावादी आहोत ते !'

नारायण नवुद्रीने त्यासरशी त्या पुरुषास लाथ मारून विचारले, 'माहीत नाही तुला की सिताराम चेट्टी अनत्याचारी आहेत ते !'

तो मौलाना अेटखानही तेथे पाहोचून व त्या पुरुषाची मानगुटी घट्ट धरून ओरडले, 'काफर ! माहीत नाही तुला की, नारायण नवुद्री अनत्याचारी असहकार-वादी आहेत ते ?'

आता मात्र त्या पुरुषाची सहनशीलता संपली. त्याने गुदमरून जाअू पाहा-णारी आपली मान कशीबशी त्या मौलानाचे पकडीतून सोडविली व त्याची रागाने फुरफुरलेली दाढी अेका हाताने गुंडाळून धरून दुसऱ्या हाताने त्याचे श्रीमुखात साडकन् भडकविली ! हे पाहताच त्याचे मागे अुभा असलेला अेक तरुण पुढे सर-सावला व त्याने त्या मौलानास मारून अुचलून धाडकन भूमीवर आपटले. त्यासरशी त्या सभेतील अनेक हिंदु त्या दोघाजणावर तुटून पडून काठ्यावर काठ्या घालू लागले ते दोघे रक्तबंबाळ झाले, पण त्यांनी त्या मौलानास तसेच तिबवीत ठेवले होते थोड्या वेळाने ते दोघे व इतर यांच्यामध्ये स्वत महानदी अुभे राहिल्याने सभागृह थोड शात झाले महानदीने आज्ञा केली की, त्या दोघास अत्याचारी वर्तनाबद्दल बाहेर घालवून द्यावे

माधव नायर कचरत म्हणाले, 'पण वास्तविक पाहता त्याच्या अगावर मौलानाच पहिल्याने चाल करून गेले होते'

'चूप रहो !' मौलाना अुसळून म्हणाले, "कोणाही नास्तिकावर व मूर्ति-पूजकावर आघात करणे हा आमचा धर्मच आहे. अुमरच्या पूर्वी, अब्बासच्या पूर्वी, प्रत्यक्ष पैगंबराने कुराणात हुकूम आणला आहे की पैगंबरावर विश्वास न ठेवणाऱ्या मूर्तिपूजकावर कधी प्रीति करू नका आघात करणे हा मुसलमानांचा बाणाच आहे. पण प्रत्याघात करणे ही जी हिंदूंनी नवीन रूढी काढली आहे ती मुसलमानी

धर्माचा अुपमर्द आहे ! ही सभा काफराची आहे. मी ही सोडून जातो ! कारण तुम्ही सर्व त्या मनुष्याचे धर्मांचे आहा ! त्यास ठार कां नाही मारीत !'

' थांबा मौलानाजी ! आम्ही त्यास ठार मारतो.' रामचंद्र चेट्टी म्हणाले, ' पाजी कुठला! हिंदु-मुसलमानाचें अैक्य बिघडवितो ! आम्हा अनत्याचारी असहकाऱ्याना कलंक लावतो !'

परंतु मौलानांना अितका चोप मिळालेला होता की आता त्या दोघांच्याकडे पुन्हा धीटपणे पाहण्याची त्याची छाती नव्हती. म्हणून पायावर पाय ठेवून ते ओरडत सभेतून निघून गेले. त्याचे मागोमाग तो माळ घेतलेला मौलवी देखील चालला. पण त्या पुरुषाने त्या मौलवीस दारात अडवून व आपले लावलेले कल्ले अुपटून विचारलें ' मला ओळखलेंस ?' मौलवी चकित होअून म्हणाला, '.काय ? तू कम्दू ?' कम्दू म्हणाला, 'होय! आणि तू तो मौलवी जो आम्हा थिय्यांस मुसलमान झालो तर त्याच ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्यांच्या मुली वाटून देणार होतास.'

* *

४. खिलाफत तो ही !

तिरुरंगाडी नावाच्या गावात मुख्य मशिदीत अली मुसेलियर बसला होता. त्याचे आजूबाजूस शेकडो मोपल्याचा समूह हातात,भाले, तरवारी व काही बंदुका घेअून जमला होता. दूरवर मोपल्यांच्या स्त्रिया, मुलें, माणसें ह्यांची एकच दाटी झालेली असून ते सर्व लोक मोठमोठ्याने ' अल्लाहो अकबर !' म्हणून ओरडत होते. त्यांच्यापैकी काहींच्या अंगावर घाव लागून त्यातून भळभळ रक्त वाहत होतें तर, काही विव्हळत पडलेले होते. अली मुसेलियरच्यापुढे तीन प्रेते छिन्नभिन्न होअून आपल्याच रक्तात भिजत पडलेली होती. अतावळेपणाने अली मुसेलियरने

त्या मोलवीने अली मुसेलियरच्या पायासमोर पडलेल्या शिपायाच्या त्या तीन मुडद्यातून अेकाचे शिर छाटून त्याची शेंडी धरून लटकावीत विचारले– 'हें पहा अिंग्रजांचे शिपायी कोण असतात ते ! ही या काफराने वायदाप्रमाणे राखलेली वेणी पाहा ! हा दुसरा शिपायी ! ही पाहा शेंडी ! हा तिसरा काफर पहा ! ही पहा शेंडी !' पण त्याचे शिर कापून शेंडीने धरू पाहातो तों ती त्या डोक्यास मुळीच दिसेना कारण तो तिसरा शिपायी मुसलमान होता मौल्वी दडपून तरीही म्हणाला, हाही हिंदूच ! हे हिंदु लोक अिंग्रजासारखेच आमचे शत्रू आहेत हे अिंग्रजाचे आहेत, हे मोपल्यास अिंग्रजानी सांगितल्यावरोवर गोळ्या घालतात. पुणीही मुसलमान अिंग्रजाचे देवाने सांगितलें तरी मुसलमानाच्या विरुद्ध लढेल काय ? ' सभेतून अेकच कल्लोळ अुठला, ' कधी नाही ! मुसलमान तितका एक आहे ! मुसलमान मुसलमानाविरुद्ध कधी लढला नाही, लढत नाही, लढणार नाही.'

सभेतील या कल्लोळास अुत्तेजवीत मोलवी म्हणाला, 'कधी नाही ! खलिफा जर्मनीचे बाजूस असल्यामुळे सगळा मुसलमान अिंग्रजावर अुठला आहे इंग्रजास अेकही मुसलमान शिपायी तुर्कांविरुद्ध लढण्यास मिळेना.'

'अेकही मिळेना' सभा गर्जली

'अिंग्रजानी ज्या हजारो पठाण–हिंदुस्थानी मुसलमानास लढाअीवर पाठविले त्या सर्वांनी लढणे नाकारले !'

'सर्वांनी' सभा गर्जली

'जे मुसलमान तुर्कांविरुद्ध लढत राहिले त्यातील सर्व, वेळ सापडताच तुर्कांकडे पळून गेले'

'सर्व पळून गेले' सभा गर्जली.

'शेवटी अिंग्रजाच्या शिबिरात अेकही मुसलमान औषधाला सुद्धा अुरला नाही ! अखेर अिंग्रजाचा पराजय झाला, खलिफा अिंग्लंडवर चालून गेला !'

'लंडनवर' सभा गर्जली

वाटेत जर्मन तुर्कांचा दोस्त होता, पण तो ख्रिश्ती होता यास अनवरपाशा म्हणाला, 'आजवर तुझे साहाय्य केले–पण आता तू मुसलमान होशील तर दोस्ती, नाही तर अर्ध्या मिनिटात बर्लिन नगर धुळीस मिळवून देअीन,' तेंव्हा कैसर म्हणाला, ' तू म्हणतोस ती गोष्ट खरी आहे परमेश्वरानेच आज्ञा दिली आहे की, मुसलमान सर्व अमुसलमानावर बलवत्तर होतील ! सुरतुल –मुजादिक या अध्यायात कुराणाने हें सांगितलं आहे तू बर्लिनचा नाश करू नकोस मी मुसलमान होतो ', असे म्हणून कैसर मुसलमान झाला

'कैसर मुसलमान झाला !' सभा गर्जली

'आणि कैसरचे अुदाहरण पाहून अमेरिकेचा झारही मुसलमान झाला !'

'अमेरिकेचा झार मुसलमान झाला !' सभा गर्जली.

'आणि अमेरिकेचा झार व कैसर यास अुजवे व डावे हाताशी देअून अनवरपाशा फान्सचे मशिदीत निमाज पढला '

'अनवरपाशा निमाज पढला ! अनवरपाशा मोठा धार्मिक मुसलमान आहे तो दारू रोज पीत असला तरी चिंता नाही ' सभा गर्जली

' तेव्हा आता टोपीवाला तितका मुसलमान झाला आता या जगतावर केवळ हा अिंग्रज व हा अिंग्रजाचे अन्न खाअून त्याचे सैन्यात आम्हाशी लढणारा हिंदु तेवढा काफीरपणा सोडीत नाही '

' त्यानी काफीरपणा सोडला पाहिजे अमेरिकेच्या झारपेक्षा काही ते मोठे नाहीत दात पाडून टाकू ! सभा गर्जली

' म्हणून आता मलबारमधून अिंग्रजाचे राज्य अुलथून पाडणाऱ्या वीरानो ! हे कार्य हाती घ्या '

या वाक्यासरसी ' अल्ला हो अकबर ! पकडो हिंदूको ! मारो हिंदूको ! मुसलमान बनाओ काफरको ! ' असा एकच तुमुल शब्द अुठला त्याच वेळेस कासम अली मुसेलियरास म्हणाला, ' हुजूर ! ते पाहा ते काफर धरून आणले जात आहेत ! ' अली मुसेलियर अुतावळेपणाने म्हणाला, ' अिकडे आणा त्याना ' लगेच सहा सशस्त्र मोपल्यांच्या पहाऱ्यात चार हिंदु गृहस्थ अली मुसेलियरचे समोर, आणून अुभे करण्यात आले 'ते कोण होते ?

पहिला गृहस्थ महानदी होता दुसरा माधव नायर तिसरा राम चेट्टी व चवथा नदी दत्त. कालिकतच्या खिलाफत सभेत ठरल्याप्रमाणे हे चारही हिंदु पुढारी खिलाफतीच्या चळवळीसाठी हिंदूपासून वर्गणी जमविण्यासाठी अरनाड तालुक्यात हिंडत होते तोच तिकडे येथे दंगाम सुरवात होअून अली मुसेलियर पास

थरथर कापत महानदी गुपचीप उभा राहिला पण माधव नायर म्हणाला "खानसाहेब!"— तोंच त्यास एक जोराचा बुक्का डोक्यावर मारून पहारेकरी म्हणाला, 'काफर! सरकार म्हणा—' तव्हा माधव नायर म्हणाला, सरकार! मी प्रथमत तुमचे या विजयाविषयी मनापासून अभिनदन करतो हिंदुस्थानात अेका वर्षात स्वराज्य! म्हणून हजारो तावभिकानी प्रतिज्ञा केल्या सभा भरविल्या मेलेल्या निर्जीव कपड्यास जाळले पण अुभ्या हिंदुस्थानात अेका वर्षात तर वाणी स्वराज्य खराखराच प्रस्थापित केल असल तर त मापल्यानीच होय आज या दोन तीन तालुक्यात खरोखरच अिंग्रजी सत्ता नष्ट झाल्ली आहे आता हें मिळविलेलें हिंदु मुसलमानाच्या अेकीच्या विस्तृत व दृढ पायावर सबळपणे कस स्थापिता येईल हा प्रश्न आपण प्रथम सोडविला पाहिजे

तो प्रश्न सोडविण्याचा काळजी तुला नको आहे मौल्वी मध्येच म्हणाला 'छे! छे! अस कस म्हणता? आपल्या हिंदु बाधवास अनुकूल करून घेतल्या विना आपणास यश येणार नाही स्वराज्यात हिंदूचा भाग आहच आह खिलाफत चळवळीस हिंदूनी साहाय्य दिल हा त्याचा खरोखरच अुदारपणा होय ते जरी काफर आहत तरी त्याच्याशी आपण मुसल्मानानी न्यायाने वागलच पाहिज स्वत पैगंबरानी मूर्तिपूजकाशी स्नेहाचा केल्ला करार पाळला नव्हता का?' अस गभीरपणे विचारात त्या सभेतून अेक सुशिक्षित दिसणारा मुसल्मान पुढे म्हणाला आणि अहो मुसल्मान हो! हिंदूवर सक्ती करून त्याच वर तुम्हा, सपादन कराल तर तुम्हास अिंग्रजावर जय कधाही मिळविता यणार नाही हें ध्यानात धरा मापल आहेत किती? मूठभर!'

ता त्या सुशिक्षित मुसल्मानावर खवळून मौल्वी म्हणाला पण हा पाहा माझ्यापाशी अमल्ली पत्र! अफगाणिस्थानचा अमीर साठ हजार सैन्य घेऊन पेशावरला काल्च पोहोचला आह आज अुद्या ता लाहोरास यईल

अल्ला हो अकबर! अमिरान दिल्ली घेतली! सभेतून ता वातमा पुरत व फुगवत जयघोष गुरू झाला

मौल्वी पुढे म्हणाला पगबराविषयी म्हणशील तर मी तुला विचारतो का सुरतु तौबा या अध्यायाच्या ७३ व्या अमनामध्ये काय सागितल आहे? त्यात अस 'परमेश्वरी वचन नाही काय की हे मुसल्मानानो तुम्ही नास्तिकाशी मूर्तिपूजकाशी व दाभिकाशी जिहाद करा व त्यावर सक्ती करा कारण त नरकास पात्र आहत! दाभिकापैकीच तू आहेस म्हणून तू अस म्हणतोस तू मुसल्मानच नाहीस अरे याला दाढी दिसीत नाही!'

याला दाढी दिसीत नाही! हा मुसल्मानच नाही हा हिंदु आहे धरा त्याला? मारा त्याला!'—आणि त्या हिंदूना!' अस अतिशय कुत्सित उद्गार काढीत सभेतील लोक पुढे घुसू लागले

माधव नायर पुन्हा अेकदा साहस करून म्हणाला, 'स्वराज्य व हिंदुमुसलमानांची अेकी याविषयी आपण सर्व अनेक वेळा शपथबद्ध झालेलो असताना व हिंदूंनी संपूर्णपणे मुसलमानांवर विश्वास टाकून वगणी जमविणे चालविले असताना देखील हिंदूंवरच या बंडातील अनेक पुढारी अत्याचार करण्याचा कट उभारीत आहेत—बंडापूर्वीपासून हिंदूंस मुसलमान करावे म्हणून गुप्त योजना होत आहेत ! हे सर्व माहीत असताना हिंदु लाखो बंडास साहाय्य देण्यास कचरतात यात आश्चर्य नाही तथापि आम्ही दहा हजार रुपये खिलाफतीकरता दिले आहेत व आणखीही जमवितो पण स्वराज्य व हिंदुमुसल्मानांची अेकी—'

'बस्स कर ! काफर !' अली मुसल्यिर अुतावीळपणे म्हणाला, 'ह्या हिंदूंचे हे 'पण' व 'परंतु' आमरण संपावयाचे नाहीत ही व्याख्यानाची सभा नव्हे जिथे मरण मारणाचा बाजार आहे अेका शब्दात निकाल अेका घावात आज्ञा बजावणी !' व तो सर्व सभेस अेकदा न्याहाळून ओरडला, 'अैका सर्व मुसल्मानहो, अेका शब्दात बंडाचे स्वरूप काय असावे ते अैका ! हे हिंदु लोक स्वराज्य, अेकी म्हणून ओरडत आहेत मी सर्व जगास सांगतो की स्वराज्य म्हणजे खिलाफत राज्य व हिंदु मुसल्मानांची अेकी म्हणजे सर्व हिंदूंनी मुसलमान होअून जाणे ! बस्स वादविवादाचा अेक शब्द यावर कोणी काढील तर मान अुडविली जाअील '

'स्वराज्य म्हणजे खिलाफत राज्य ! अेकी म्हणजे सर्वांचा अेक मुसल्मान जात करणे ! —अली मसेलियर की जय ! —अली मसेलियर गाजी आहे !' सभेत

अली मुसेलियर म्हणाला हे अल्ला! तू दिलेल्या विजयासाठी काफराच्या रक्ताचे हें पहिले बलिदान मानून घे!

पहिले नाही! पहिले नाही! म्हणून ओरडत अेक दहा मापल्यांची टोळी अितक्यात तेथ आली व म्हणाली 'आम्ही मलातूरचे लोक आम्ही आमचे गावच्या सर्व हिंदूस बाटवून टाकले व जे बाटले नाहीत त्यांना मारुन टाकले तुम्ही बंड पुकारण्याच्या आधीच आम्हा गुप्त कट करुन ठरविला होता

अल्ला हो अकबर! मलापूर गावचे गाव मुसलमान झाले सभा गर्जली 'आणि मलापुरास काफराचे बीज म्हणून अुरले नाही! आणि बेगरा अैमशमध्ये! आणि कना अैमशमध्ये अेकामागून अेक टोळ्या तेथे येत आपापले पराक्रमाची घोषणा करीत होत्या व सभा त्याचे प्रतिध्वनि घुमवीत होती

बस! मौल्वी म्हणाला बस! आता राजसभा विसर्जन होत आहे बाकी बातम्या व काम अुद्या विचारात घेण्यात येतील तोवर हे अिमानदार हो! जा – दशदिशास जा! गाव गाव मोजून जितका हिंदु सापडेल तितका मुसल्मान करा न होअील त्यास आमच्याकडे घेअून या न आल्यास तुम्हीच त्यास तेथच ठार मारून टाका! आजपासून या आपल्या मलबारच्या खिलाफती राज्यात अन्यायाचे वा अधर्माचे कृत्य कोणीही करू नये असें मी सक्त आज्ञा सोडतो मूर्तिपूजा कुराणास न मानणे व मोपल्यानी जे हे धर्मयुद्ध पुकारले आहे त्यास आपले सर्वस्व न देणे ही तीन महापाप जे जे करतील त्या सर्वास या जेथे या क्षणी वध व परलोकी नरकाग्नि ठेवलेला आहे मलबारमध्ये मुसलमानी राज्य स्थापित झालेले आहे या राज्यात केवळ पापभीरु लोकच वसू शकतात! तर जा, काफरास धरधरून मुसलमान करा नाहीतर मारा त्यांची संपत्ति तुमची आहे त्यांच्या स्त्रिया तुमच्या आहेत स्वच्छेने देतील तर घ्या। नाही तर लुटा करा

५. हरिहरशास्त्री यांनी तरवार घेतली

आता रात्री सरासरी बारा वाजले असतील नसतील. कुट्टम गावच्या नारळी पोफळीचे सुंदर बनांत सर्वत्र शांतता नांदत होती. त्या शांततेच्या पाळण्यात अेखादें अल्लड मूल निजावें तशी सुमति गाढ झोपीं गेलीं होती. तिचे केसांची अेखादी बट केव्हा केव्हा वाऱ्याचे झुळकेने कपाळवर खेळत राही, केव्हा केव्हा यावून श्वास सोडताना तिचा पदर तिच्या तारुण्यमतंगजाच्या गंडस्थलाप्रमाणे शोभणाऱ्या त्या वक्षःस्थलावर थोडासा हलत होता. नुकत्याच अुदय पावलेल्या चंद्राचा अेक चटोर किरण बकुल वृक्षाच्या सावलीतून चोरून तिच्या त्या मिटलेल्या कमलाच्या फुला-प्रमाणे सुंदर दिसणाऱ्या निद्रित मुखास पाहत होता.

श्रीरंगाच्या देवळातही सर्वत्र सामसूम होती. अेक समअी काय ती तेवत होती. बारा वाजले म्हणून अर्ध्या झोपेतच झोकांड्या देत पहारेकऱ्याने देवळातील तासाचे घड्याळ वाजविलें व तो पुन्हा निजला.

आणखी अेक अर्धा तास लोटला असेल नसेल तोंच त्या देवळाच्या पायऱ्या-पासून सुमारे शंभर फुटावर अेक तरुण मनुष्य येअून तिथल्या अेका विस्तीर्ण वडाचे खाली निजलेल्या मंडळीपैकी अेकास हलवून म्हणाला, 'कम्बू ! ते आले. अुठा ! ' ताड्कन् अुठून पण लगेच सावरून कम्बू म्हणाला, 'कुठवर आले? किती आहेत? हत्यारे कोणती आहेत, दामू ! '

'शंभर तरी लोक असावेत, हत्यारे दिसू शकलीं नाहीत. ते नीट ब्राह्मण-बनाकडे जात आहेत.' 'चला तर ! श्रीरंग आम्हा हिंदूंचे रक्षण करो ! ' असें म्हणून कम्बूनें त्याचे वीसअेक साथीदार जे तेथे निजले होते त्यास अुठविलें व ते आपल्या काठ्या, भाले, तलवारी परजून ब्राह्मणबनाकडे चालले. ब्राह्मण बना-

'आणि मी'–दामोदर– तो तरुण पिष्या म्हणाला. तोच त्या बनाच्या त्याच बाजूने ती मोपल्यांची टोळी दबत दबत जवळच आली. तीस थोडा वेळ थांबवून मौल्वीने बजाविले–'मुसल्मानहो! आज तीन दिवसपर्यंत जवळ जवळ दहा गावें आपण निर्वीर केली असतील, जिथे जिथे गेलो तिथे तिथे अशा 'अल्ला हो अकबर?' या आरोळ्यांसरशी काफराची गाळण उडवून दिली. कारण ते सर्व असघटित होते. ईश्वराने तुम्हांला तुमची सर्व पापें क्षमा केली आहेत. कारण तुम्ही महान् पुण्यकर्मे गेल्या तीन दिवसात आचरलीत, मशीद कमी सहांसें घरास आग लावून दिलीत, शेकडा काफर मुसल्मान केलेत, दगडाच्या मूर्तीस पालथ्या घालून त्यावर लघुशंका केल्यात–थुंकलेत. ईश्वराने तुम्हास या हातीचे पारितोषकही दिले. स्वर्गात काळ्याभोर नेत्रांच्या अप्सरा मिळतील–कुराण शरीफ असे सांगते –त्या निराळ्याच! पण ह्या लोकी आज तीन दिवस आमची भोगावयाची शक्ति थोडी पडावी इतक्या सुंदर काळ्या नेत्रांच्या स्त्रिया आम्हास उपभोगावयास मिळाल्या. धन तर पाठीवर नेववत नाही इतके प्रत्येक धर्मयोद्ध्याच्या वाट्यास आले. पण आता त्या सर्व सुखासाठी ईश्वराशी आम्ही खरोखरच कृतज्ञ आहोत की नाही, हें पाहण्याची, खऱ्या परीक्षेची वेळ आली आहे. या गावात त्या मागच्या सब गावाहून तुम्हास जास्त मुकाबला लागेल. कारण सैतान स्वत: यथील एका कम्बू पिष्या नावाच्या मनुष्याच्या अंगात शिरला आहे. मी स्वत: सैतानास त्याचे अंगात शिरताना पाहिले. हे अल्ला! तू मी म्हणतो हें जाणतोस! अल्ला समर्थ आहे! म्हणून या गावी आपण गुपचीप छाप घालूनच काय केले पाहिजे. हे धर्मवीरहो! ध्यानात धरा का या ब्राह्मणाच्या बनात प्रत्येक घरी उम्या मलबारमध्ये नसतील अशा सुंदर मुली दहा दहा पाच पाच भरलेल्या आहेत. त्यातही मी यथे मोपल्यांची जी चार घरें आहेत त्यासही आपणाकडे वळवून घेतले आहे. हे बहुतेक येथेच कोठेतरी येऊन मिळतील. कम्बूच्या टोळीस फसविण्याची मी अशी युक्ति केली आहे की आपण ब्राह्मण बनून आलो व जर

ओरड झाली. कम्बूस बातमी मिळाली होती त्यापेक्षा मोपल्यांची संख्या किती तरी मोठी होती. ते निदान दोनशेपर्यंत असावेत. पण कवूने पहिल्या धडाडीसरसा त्यास अितका धाक बसविला, की मौलवीच्या मंडळीत पळापळ होअून तो मागे हटला. परंतु पूर्वसंकेताप्रमाणे मौलवीच्या लोकांनी महारवाड्यास त्याच वेळेस आग लावून दिली. तेंव्हा तो भयंकर डोंब व त्या विचाऱ्या निद्रिस्त महाराच्या घरातील मंडळींची अेकाअेकी झालेली बोंब अैकून थिय्याची काही मंडळी आपआपल्या घरांचे रक्षण करण्यासाठी कम्बूचे न अैकता धावून गेली. मौलवीने त्याच वेळेस अेकाअेकी आपला ब्राह्मणांच्या घरावर रोख नसून श्रीरंगाचे मंदिरावर आहे असें भासविलें व मुसलमानाची मोठी टोळी त्या देवळावर तुटून पडली. हें पाहताच आपल्या घरादारांचें रक्षणापेक्षा आपल्या देवळाचे रक्षण करणे हेंच श्रेयस्कर आहे असे कंठरवाने सांगितलें असताही जे थिय्या लोक त्यांस सोडून गेले त्यांची पर्वा न करता कम्बू आपल्या जवळ असलेल्या दहा पंधरा लोकांनिशी श्रीरंगाच्या दारात जाअून अुभा राहिला. पण त्याचेबरोबर तो त्याचा विश्वासू तरुण —दामोदर हा मात्र नव्हता. त्यास त्याने त्या निष्पाप व अव्याज मनोहर कुमारिकेचें रक्षणास धाडून दिले होतें.

हा हा म्हणता कुट्टम गावात अेकदम प्रलय झाला. त्या गावातील राहणाऱ्या त्या चार पांच मोपल्यांच्या घरातून छपवून ठेवलेलीं शस्त्रास्त्रें तेथील मोपला स्त्रिया मुसलमानास वाटताना दिसत होत्या. अेक म्हातारी मोपलावाअी हातात जळती चूड व रॉकेलचा डबा घेअून हिंदूंचे घरांस आग लावीत धावत होती. हिंदु लोकांतून कोणी भाजले गेले, कोणी मारले गेले; कम्बू मात्र आपल्या थोड्या लोकांनिशी श्रीरंगाचे द्वारात झुंजत होता. जिकडे तिकडे आग, आरोळ्या व असावधपणात मकट गुदरलें असता जी जनतेची भयंकर स्थिति होते ती झालेली दिसत होती. मुसलमानानी आता देवळावर निकराचा हल्ला चढविला. पण त्यात मौलवी दिसत नव्हता.

कारण तो निवडक माणसें बरोबर घेअून त्या श्रीरंगाच्या मूर्तीहूनही त्याच्या नेत्रांस अत्यंत रमणीय दिसणारी व हृदयास लुब्ध करणारी ती दुसरी देवमूर्ति भग्न करण्यासाठी तिकडे त्या ब्राह्मणागारात—त्या कुमारिकेच्या शय्यागृहाकडे चालला होता

त्याचे आधीच दामोदर थिय्या ब्राह्मणवनात आलेला होता. त्या वनाचे जवळ जी हिंदु-मुसलमानांची पहिली चकमक झाली व जीत मुसलमानाना माघार घ्यावी लागली तिच्या गलबल्याने ब्राह्मण-वनातील कित्येक लोक दचकून अुठलेले होते. या सर्वांस अेकत्र करून व मुसलमानाची ती पिछेहाट झाल्यानें ते अितरत्र गेले असता जो वेळ मिळाला त्या वेळेचा लाभ घेअून त्या वनाचे संरक्षणाचा काही संघटित प्रयत्न करावा म्हणून हरिहरशास्त्री व दामू त्यांस घाअीघाअीने अत्तेजन

घेऊ लागले रामशास्त्री, चिंतामणि व इतर ब्राह्मण आपल्या घरातून मिळाली ती हत्यार घेऊन बाहेर पडले त्याना बहुतेकाना आपण कम्बूने सांगितले तेव्हाच सावध झाला नाही याविषयी फार वाईट वाटले

पण स्थूलेश्वरशास्त्री मात्र अजून शंकित होते — नव्हे त्याम अेक भयंकर संशयही आला हा कम्बू — हा यिय्या — कोण जाणे हाच या मुसलमानास मिळालेला नसेल कशावरून! त्यांनी तस बोलून दाखविल तेव्हा बहुतकजण चिडून म्हणाले 'असल अस गृहीत धरा हे मोपले लोक छापा घालीत आहेत! ही तुमची देवळे— ह्या तुमच्या स्त्रिया — हा तुमचा धर्म — कोणाकडूनही असो — ती भ्रष्ट होताहत त्याचे संरक्षण करा बस्स!'

'संरक्षण!' चिडून स्थूलेश्वरशास्त्री म्हणाले, 'महाराना ब्राह्मणाचे गल्लीत आणले, त्याची छाया तुम्ही घेतलीत, त्याच्या खांद्याशी खांदा लावलात! आता तुमचा धर्म राहिला काठ तर त्याच मी संरक्षण करू? पण हू कोण? अरे ह त्या महाराचे पोर! दाम्या, तू यथे माझ्या अंगणात! ठार झाला धर्म! याचपेक्षा मुसल्मान आले असत तर अधिक भ्रष्टाकार तो काणता होता?'

'शांत व्हा! स्थूलेश्वर!' चिंतामणि म्हणाल स्मृतीमध्य आपत्प्रसंगी स्पृष्टास्पृष्टी मानू नये म्हणून लिहिले आहे पुन्हा हा शूर यिय्या तरुण केवळ हिंदुत्वाचे अभिमानान यथ लढत आहे

'पण त आपत्प्रसंग पुराणही राहू द्या!' हरिहरशास्त्री रागाने म्हणाल 'तो हिंदु आहे व म्हणून तो मात्रे घरात आला पाहिजे तो धर्मवीरासारखा मघा लढला म्हणूनच मी त्याच चरणी वंदन करतो त्याच येण आणि मुसल्मानाचे ब्राह्मणवनात यण सारखेच भ्रष्टाकारी आहे काय? हाय, हाय, याइयाच वळात त सिद्ध होओन! तो यिय्या महार वा मांग मध हातात तलवार घऊन हिंदुधर्माच रक्षणासाठी आला आहे तो तुमच्या अंगणात अुभा आहे तरीही देव दव्हाऱ्यात आहत अग्नि-अग्निकुंडात आह जानवी गळ्यात आहत जीव देहात आहेत थाड थांबा संघटना-शिवाय असेच थांबा — आणि स आल्च मुसलमान बघा बघा, मा दव अग्नि

मुमतीस हरिहरशास्त्री यानी कम्बूच्या बातमीची फारशी चाहूल लागू दिली नव्हती तो रोजच्याप्रमाणेच आपण मघा पाहिली तशीच गाढ झोपेत निजलेली होती. तो चंद्रकिरण तिच्या वदनास निर्भयपणे पाहता आले म्हणून धिटावून खाली सरकून आता तिच्या शखासारख्या सुरेख कठात कठ्याप्रमाणे शोभू लागला. त्याचे हे धाडस वाढून तो चंद्रहारासारखे मनोहर दिसावे म्हणून तिच्या वक्ष स्थलावरही अुतरेल की काय या भयाने मधून मधून वाऱ्याच्या झुळकेच्या विमानात बसून तिचा तो किंचित् हलणारा पदर त्या चंद्रकिरणावर चाल करुन जात होता सुमति गाढ झोपेत तशीच होती. तोंवर तो ब्राह्मणवनाच्या दूरच्या टोकास पहिली चकमक अुडाली नव्हती. त्या चकमकीतील दूरच्या कोलाहलाने तिची निद्रा किंचित् ढळली. स्वप्नात तिला वाटले की सस्कृत श्लोकाच्या भेंड्या लावता लावता कालिदासाचा श्लोक म्हणून तिच्या भावाने पुन्हा अुपनिषदातला अेक श्लोक म्हटला तो अुलट तिच्याशी भाडू लागला. ती पुन्हा किंचित् निजली. काही वेळाने पुन्हा मोठा गलबला होअून ती चागली दचकून अुठली. डोळे अुघडते तो समोर तो थिय्या तरुण अुभा. क्षणभर तिला वाटले की मी स्वप्नात आहे, व त्या दिवशी बागेत फुले तोडीत होते त्या वेळचे स्वप्नच अजून पाहत आहे, परतु क्षणात तिला त्या दृश्याची भयकर वास्तविकता कळली. तिचा पिता अत्यत अस्वस्थ मुद्रेने म्हणाला, 'बाळ सुमति, जागी हो, घाबरू नकोस. हं पहा आपल्या ह्या ब्राह्मणवनावर क्रूर लुटारूची मोठी धाड आलेली आहे' हे अर्धवट वाक्य अैकताच तिचे वदन अेकदम खिन्न झाले. तिला धाका आली की हा लुटारू त्या टोळीतीलच आहे ती या तरुण थिय्याकडे दयार्द्र दोष्याकडे पाहावे तसे पाहू लागली तिचा पिता पुढे म्हणाला, 'अशा स्थितीत तुझे रक्षण करण्याचा अेकच अुपाय मला हा दिसतो की तू आताचे आता येथून निघून कोणत्या तरी मार्गाने तुझ्या मामाच्या गावी निघून जावे तुझ्या रक्षणासाठी तुझा भाअू व हा माझा विश्वासाचा तरुण थिय्या दामोदर येत आहे' हें अैकताच तशा सकटमय स्थितीतही तिचे वदनावर अेक समाधानाची लकेर दिसून गेली कारण अशा सुरेख आकृतीच्या हातून दुष्ट कृत्ये घडणार नाहीत हा स्वभावसहज असणारा वेडा तर्क तरुण दामोदर चोर नसून तिचा रक्षक होण्याअितका विश्वासू आहे हे कळल्याने पुन्हा अेकदा खरा ठरला अेकाअेकी अैकलेला ता भयकर वृत्तान्त तिच्या चागला ध्यानात अुतरण्याचे आधीच तिचा बाप म्हणाला, 'ह अूठ, बाळे, अूठ! वेडी ती पोर' तिला अजून कळले नाही काय ते'

तो तिकडे ढोलाचे, आगीचे, हाणामारीचे कोलाहल अधिकच जवळ, अगदी जवळ अैकू येअू लागले घाअीघाअीने सुमतीस शत्रूनी ओळखू नये म्हणून तिच्या बापाने, भावाने व त्या थिय्या तरुणाने मागचे दाराने अेक पुरुषाचा पायघोळ अगरखा व टोपी तिच्या अगावर घालून रानात पळवीत नेली. हरिहरशास्त्री पुढील दाराशी येतात तो मोलवीचे-लोक दहा पुढावर येअून ठेपलेले होते शास्त्री याचे

घर पाहताच मौल्वी ओरडला, 'यही, यही वे काफर है पकडो, मारो मत–पकडो' मोपले बहुताच यार वाडीत शास्त्री याचे घरावर चालून आले यहुकाचे वार ऐकताच आजूबाजूच्या घरातील नि शस्त्र अमल्यान पायाळ झालेली माणसे घरात जाऊन छपू लागली हरिहरशास्त्री यानीही दार बद करून आतून विचारिले, 'मौलवी, तुम्हास काय पाहिजे आहे ? आम्हा निरपराध ब्राह्मणाच्या घरावर आपण चालून का आलात ? मोपले अिग्रजाच्या विरुद्ध बड करून अुठले असता त नाहक आम्हावरच का शस्त्रे अुगारतात ?' मौल्वी म्हणाला, 'तू जर तुमेपाशी असलेले सव द्रव्य आम्हास देशील, व तुझे घरातील सव मडळीसह मुसल्मान हाशील तर आम्ही तुला आपलेच समजू अितकच नाही तर तुझ्या त्या सुदर मुलीशी मी स्वत लग्न लावून तुला या खिलाफत राज्यात मोठा मानकरी करीन' त्याचे ह अुद्दाम शब्द हालाहलाप्रमाणे कसबसे गिळून टाकीत शास्त्री म्हणाला, 'हा दिवस तुम्ही आम्हास या गोष्टीचा विचार करण्यास द्याल तर अुद्या आम्ही तुमची गोष्ट मानू माझी मुलगी आजारी आह ती तुमच्या दाडगाअीने घाबरून जाअील तर तिचा *आजार असह्य होअील,' मौल्वी म्हणाला 'मी अेकटा आत येतो, दार अुघड'* 'पण तुम्ही मला फसवणार नाही म्हणून कशावरून ?' 'आमच्या शक्तीवरून ! तू दार न अुघडलस तर ते फाडून आम्ही आत यऊ शकू परतु अेकदा जे मुसल्मान होतील त्याम त्रास हाअू नय हा आमचा धम असल्याने जर तू तुझी कन्या आम्हास देशील तर आम्हा तुला फसविणार तरी कशासाठी ?' 'पण आज मला जर सोडून जाल तर अुद्या मी सव ब्राह्मणास मुसल्मान हाण्याच साग्रह विनवीन व ते हातील म्हणून आजच्या दिवस परत जा' छे ! छे ! तस होणे नाही मुकाट समाधानान दार अुघडतोस की घरास आग लावू ? हें विचारण्याची सवडतही वोकडा ! तुझ्यासाठी मिळालेली नाही तर त्या तुझ्या कामरू अप्सरेसाठी होय !' 'आणि अप्सरेसारख्या माझ्या ह्या मुलीचे रक्षणासाठी माझे प्राण आहत तावर मी झुजल्याविना राहणार नाही ! सुमति, दार अुघडू का ? नको ना ! बस तर अुघडीत नाही जा !' हरिहरशास्त्री अुगाच सुमतीस मोठ्याने हाक मारल्यासारख करून ही वाक्ये अुच्चारीत होत ह वाचकास कळलच असेल त्या त्याच्या वर्तावणीचा अिष्ट तो परिणामहा झाला मौल्वीस सुमति आत आह तेव्हा आग न लावता काम करून घेतले पाहिज अस वाटून त्याने दरवाजे फोडण्याची आज्ञा दिली क्षणाधात कोणी खिडक्यावर कोणी कौलावर चढून तर कोणी दारावर कुऱ्हाडीचे आघात करीत धावले सुमतीस पळण्यासाठी वेळ देता यावा म्हणून शक्य त काल-हरण करून आता अगदी निरुपाय झाला तेव्हा हरिहरशास्त्री आपल्या अग्न्यागाराचे पुढचे दाराशी तलवार घेऊन व दार बद करून बसला त्या दारावरही कुऱ्हाडी पडल्या जो मुसलमान पहिल्याने आत शिरला त्यास त्या शूर ब्राह्मणाने तलवारीने छाटून टाकले दुसरा मोपला गर्दीत तसाच आत घुसताच त्यालाही छाटून काढले

तेव्हा मोठी ओरड होऊन मोपले मागे सरले. ती म्हातारी मात्र पुढे सरसावून म्हणाली, 'मी आग लावून देते ह्या खोलीला ! आत्ता मेला तडफडून बाहेर येईल.' पण तिला विनवीत मौलवी म्हणाला, 'नहीं बुढी, अैसा नहीं, या हिंदु लोकात केव्हा केव्हा वाघासारखें धैर्य संचारत असते. बहुधा हा ब्राह्मण आपल्या मुलीस बरोबर घेऊन या घरात लढत असावा. आग लावलीस तर ते जिवंत जळतील पण आपल्या हातीं सापडणार नाहीत. घर फोडलें पाहिजे.'

या वेळेस त्या ब्राह्मणाच्या घरात मोपले सर्वत्र पसरले होते. मशाली घेऊन लूटमार करीत ते सुमतीस हुडकीत होते. केवळ तें अग्न्यागार काय ते अजून पूर्णपणे पडलें नव्हते. अितक्यात तेंही पडलें. कौलारावरून मोपले आत अुतरले. अंधेरात त्यांपैकी दोन माणसास ठार करून मागचे दाराने हरिहरशास्त्री निसटणार तों स्वतः मौलवीच दुर्दैवाने तिथे अुभा दिसला. अुतावीळपणे मौलवी धावून तलवार अुगारून गर्जला, 'मुलगी कुठे आहे ?'

'हो बघ माझी मुलगी ! ' म्हणून त्या शूर ब्राह्मणाने आपली तलवार अशा सफाअीने चालवून असा जोराचा वार केला की मौलवीच्या खांद्यावरून तो खाली अुतरला व ची ची करीत तो मागे हटला. तो ब्राह्मण आपल्या गृहाचें, आपल्या मंत्राग्नीचें व आपल्या यानाचे शक्य तितकें संरक्षण करून जे ब्राह्मणाचे घर समोरच दिसले त्या घराचे रक्षणार्थ धावला पण तोंडाने 'सुमति ! शीर त्या घरात, येतोच मी ! ' असें ओरडत चालला.

त्या घरात जी भयंकर दुर्घटना चालली होती तिच्यापुढे हरिहरशास्त्रीबुवा यांचे घरची घटना काहीच नव्हे. तीन किंवा चार मोपले त्या घरात घुसलेले होते. त्यांच्याबरोबर ती म्हातारीही मशाली पेटवून अुभी होती. पहिल्या घडाक्यासच त्या मोपल्यांनी एक वारासरशी त्या घरचा धनी घायाळ करून खाली पाडला. तो प्रकार पाहताच अेकच रडारड करीत व त्या दुष्टांची करुणा भाकीत दोन म्हाताऱ्या, त्या धन्याची बायको व दोन मुली पुढे घुसून त्या घायाळ गृहपतीस आपल्या अंगाखाली झाकून आक्रान्त करीत पडल्या. तोंवर परभर सोने नाणे काय होतें तें लुटीत फिरून ते मोपले त्या आक्रान्त करणाऱ्या निराधार, विव्हळ, भयभीत व निस्त्राण स्त्रियास म्हणाले, 'बायानो, तो काफर अजून मेला नाही. तो बरा होईल. शोक करू नको. आम्ही त्याची सर्व व्यवस्था ठेवितों, केवळ अे प्यारी ! तू मला आपला म्हण' 'नी तू मला.' असें म्हणत त्यांपैकी त्या दोघांनी त्या तरुण मुलीस व त्या तिसऱ्याने या मध्यम वयाच्या आअीस कवटाळलें. त्या शोकाकुल व भयभीत स्त्रियांपैकी दोघी तर ओरडूसुद्धा शकल्या नाहीत. त्यांतील धाकटी मुलगी मात्र ओढाताण करू लागली. ती आपल्या सासरहून बाळंत व्हावयासाठी पहिली खेप म्हणून आपल्या आअीचे घरी आली होती. तिला धडपड करताना पाहून मोपले रागावले. त्यांनी त्या तिघीस धरून त्यांचीं वस्त्रें सोडून दूर फेकून दिलीं.

तेव्हा त्या धाकट्या मुलीने ह्या दुष्ट पशूंच्या हातून 'जीव व मान रक्षण करा' म्हणून मोठमोठ्याने हाका मारल्या. धडाधड डोके भिंतीवर वा भूमीवर आपटेल तसे आदळले, पण त्या हाका मनुष्य व दयावान कोणासही ऐकू गेल्या नाहीत. ते डोके त्या भूमीने वा भिंतीने करुणेने फोडून टाकले नाही. तेव्हा शेवटचा उपाय म्हणून ती कोमल सुंदरी त्या कठोर येरडीच्या पायावर—मरीआईच्या पायावर कमल पडावे अशी—पडली व म्हणाली, 'तू मुसलमान आहेस—पण स्त्री आहेस! स्त्रियांच्या भावना तुला कळत असतील. हा माझा बाप हे त्याचे हत्यारी! —त्याचे डोळ्यादेखत हे कृत्य मी कसे सोसू!' ती येरडी विकट हास्य करून म्हणाली, 'पोरी एक दिवस मीही असेच म्हणाले होते. पण ते कोणी ऐकले नाही. ते कोणी ऐकते तर क्वचित् आज मी तुझे ऐकते. पण आता जितक्या माझ्यासारख्या हातील तितक्या मला पाहिजे आहेत. चल पड ' तिच्या त्या दुष्ट अपशब्दाने जळत त्या तरुणीने धाडदिशी पुन्हा आपले कपाळ भूमीवर आपटले. ते फुटले—रक्त भळभळ वाहू लागले. ती येरडी जास्तच चिडली! 'भल्यांनो, नपुंसक आहात की काय?' ती ते कामोन्मत्त पशु त्या तिघा स्त्रियांशी झगटले. दोन्ही चूप राहिल्या. ती रक्ताने गरोदर सुंदरी धडपड करीतच होती. इतक्यात आणखी एक-दोन मोपले आत घुसले, 'अच्छा, तो या धडपडते माहीत आहे काय?' त्यातील एक हुसेन नावाचा मनुष्य म्हणाला 'कळले, कळले,' हसून—तशाही स्थितीत हसून, हसन म्हणाला, 'तिचा काम एवढ्याने थांबला नाही!' तो दुसरा तिच्याशी भिडला. ती त्यास एखाद्या पाय बांधून टाकलेल्या सिंहिणीसारखी चावून डसली. हसन 'मारो सालीको' म्हणत सुरी उपसून धावला. हुसेन म्हणाला, 'अरे मूर्खा! वास घेतल्याविनाच फूल चुरगळून टाकावयाचे काय! अरसिक आहेस!' तिच्या तोंडात बोळा घातला गेला, व पहिला मोपला दूर होताच हुसेन व हुसेन दूर होताच हसनने त्या घायाळ गरोदर सुंदर तरुणीवर राक्षसाहूनही क्रूर बलात्कार केले. अशा भयंकर बलात्काराची प्रीति बहुधा ते पापकृत्य संपताच भयंकर द्वेषाचे स्वरूप धारण करते. याप्रमाणेच हसन उठताच ज्यास ती कडकडून चावली होती त्या हुसनने सुरी उपसून ती त्या सुंदर व अत्यंत निरपराधी कन्येच्या पोटात खुपसली. तिचे

त्याच्या या ओरडण्याने सुमति त्याचेपुढे कुठेतरी त्या घरातच घुसली असावी असे समजून मौलवीचे लोकही मागामाग धावत येत होते परंतु त्याचे काही लोक त्या अग्न्यागारात त्याचे काही तरी धन असावे म्हणून मशालीने शोधीत होते ता त्यास अेक सळगा आढळला, 'सापडले रे सापडले!' म्हणून अिब्राहिमने जा त्या खळग्यात हात खुपसला तो तो मोठमोठ्याने योवलतच बाहेर काढला हवनार्थ राखेखाली झाकून ठेवलेल्या ज्वलत निखार्‍याने तो वाग्याग्यारखा भाजून काढला! त्याच्या वस्तिनीनेही पेट घेतला त्याम अर्धे अधिक भाजून काढीता आग विझली नाही ब्राह्मणाच्या यज्ञाग्नीने अेकदा तरी यज्ञध्वसकास चटका दिला भवतार्ची सर्व दैवते जितकी जरी जाज्वल्य असती! तरी —

हरिहरशास्त्री देखील त्या त्याच्या हवनाग्नीमारखाच पेटत जो त्या दुसर्‍या घरातून निरापराध ब्राह्मण यन्यकावर बलात्कार करून बाहेर पडणार्‍या मोपल्यात मिसळला तो हसनला व हुसेनला तलवारीने छाटून वाट काढीत आत घुसला पहाता तो त ब्राह्मणाचे कुटुब त्या अत्यत विपन्न करुणास्पद व बीभत्स भयकर स्थितीत पडलेले! 'हाय हाय! स्थूलेश्वरशास्त्री!' हरिहर त्या घायाळ गृहपतीस म्हणाला — कारण तो गृहपति दुसरा कोणी नसून महारापेक्षा मुसलमान घरात अेण्यात कमी भ्रष्टाचार होतो असे आग्रहाने प्रतिपादणारा स्थूलेश्वरशास्त्रीच होता — काय ही दशा! अीश्वराचा हा केवढा कोप!' स्थूलेश्वरशास्त्री कळवळून म्हणाला 'आणि अेक प्रकारे आपल्या हिंदुजातीच्या दुष्ट आढ्यतेच्या पापाच केवढे भयकर फळ! असो अजूनतरी बोला मी त्या अुरलेल्या तुमच्या मुलीस व पत्नीस माझे आज्ञेत जे दोन स्त्रिया तरुण अुरलेले आहेत त्याच्या हातून पळवून दुसरीकडे सुरक्षितपणे धाडण्याचा प्रयत्न करतो' स्थूलेश्वरशास्त्री हू म्हणेना! प्रामाणिकपणे त्यास स्त्रियांच्या हाती मुलीस — मुसलमानानी भ्रष्ट केलेल्या मुलीस यापुढे तरी त्याची विटवना टळ वी म्हणून देखील देणे म्हणजे महत्पाप होय असे वाटत होते! अशी रूढीची बेडी अेकदा हृदयात रुतून गेली म्हणजे त हृदय फोडून तोडून टाकल्याविना निघणे कठीण होते

हरिहरशास्त्री यानी अेक क्षण त्या सर्व देखाव्यास अेका दृष्टीत पाहिले. 'गेल्या सध्याकाळी शातपणे निजावयास हे सर्व कुटुब गेले होत ह्या मोपल्याचे काही अेक दिले घेतल नव्हत हे मोपले आडरानचे स्थूलेश्वरशास्त्री यानी व त्याच्या मडळीने हे ब्राह्मणवन आज दोन पिढ्यात ओलाडले देखील नाही शुचिर्भूतपणे श्रुतिस्मृतीचा अभ्यास करून सतापात दिवस कठणार हे कुंटुब — सध्याकाळी प्रेमाने अेकमकाशी हसतखेळत झोपी गेले — आणि अजून सकाळ झाली नाही तो त्याचेवर हा कोण प्रसग! घर, दार, मुली — पोटातला गर्भदेखील मुसलमानी तलवारीस व आगीस बळी पडलेला! का? केवळ हे 'हिंदूचे कुटुब म्हणून! म्हणजे हिंदुसमाज बलहीन व असघटितपणे राहतो म्हणून! दुर्भाग्याचे

शक्तिपाताचा, यत्याकाशीट मित्रांचा परिणाम व्यक्तींनी ते दुर्दैव नको म्हटले तरी अितक्या निर्घृण अुलटतेने भोगावा लागतो! व्यक्तींच्या व समाजाच्या जीवनाचे धागेदोरे अितके गुंतागुंतीने विणलेले असतात झाडाच्या फांद्याप्रमाणे वर फारसे अेकात्मत्व दिसत नसले तरी भूमीत मुळापाशी व्यक्तिजीवन व समाजजीवन अितके निगडित झालेले असते. तू काही अपराध कर वा करू नकोस, तू हिंदु-समाजात आहेस म्हणून त्या समाजावर शत्रूचा आघात पडेल तेव्हा तो तुझे शिर-तू विप्र अस वा नंबुद्री असेस,—वा महार अस, तुझे डोके दुभंग केल्याविना राहणार नाही तुझे सामाजिक जीवन संकटात पडले आता तुझे जीवन हेच मुळी केवळ वैयक्तिक—सामाजिक असे दोहोंचे मिश्रण आहे!'

हे विचार हरिहरशास्त्री यांच्या मनात मनाच्या वेगाने झटकन् येऊन गेले स्थूलेश्वराच्या मूर्ख हटवादीपणाने आली अितकी संकटे येत आहेत, आणि त्याचे अनुमोदन असो वा नसो त्या स्त्रियांचे रक्षण करावयाचे असा निर्धार त्वरित करून हरिहराने त्या दोघी स्त्रियास मागचे दारातून आत बोलावून आणलेल्या दोघा शिष्यांचे हाती सोपवून दिल्या व आपण तेथून निसटून मौलवी जिकडे दिसला तिकडे धाव मारीत गेला.

हरिहरशास्त्री यांचे मागोमाग मौलवी स्थूलेश्वरशास्त्री यांचे घराकडे सुमती-साठी येत असता मध्येच त्यांच्या अेका मोपल्याने, 'सुमति! सुमति! साली मिळ गयी! सापडली' म्हणून पुकार केला मौलवी लोच हरिहरास सोडून तिकडे धावला अेका घराचे मागील दारी गवताचे गंजीत घुसून चिंतामणशास्त्री यांची मुलगी लक्ष्मी ही त्यांचे घरावर दोन दोन करून मोपले तुटून पडताच पळत पळत येथून लपून बसलेली होती ती सुमतीचेच वयाची असून काहीशी तशीच दिसत होती खरी मौलवीने प्रथम तिला पाहताच अत्यंत हर्षभराने तिला त्या सर्व गर्दी-तही आपल्या छातीशी कवटाळली मौलवीच्या खांद्यावर हरिहरशास्त्री यांच्या लागलेल्या वारातून रक्त वाहणे जरी बंद झाले तरी त्याच्या वेदना कमी झाल्या नव्हत्या पण त्या वेदना त्याला सुमति म्हणून लक्ष्मीला कवटाळण्यास मिळताच बंद झाल्यासारख्या झाल्या ज्यासाठी आपण अेवढा खटाटोप केला ते काय झाले

बनवायचाची होती, म्हणून, ती मोपल्याच्या खिलाफत सरकारच्या आगलाव्या विभागाचे (सारयाचे) अध्यक्ष असणाऱ्या त्या थेरडीच्या मशालीतून वाचली.

आपले लोकास बोलावीत व अेकत्र करीत मौलवी अेका दगडावर किंचित् बसला त्याचा खादा दुखतच होता. (देखो, मी बोललो तसे झाले पाहिलेना? दहा गावे आपण उद्‌ध्वस्त करीत आलो पण ह्या य कश्चित् ब्राह्मण वनातील चार घरें घेण्यासाठी आपणास फार धर्मवीराचे बळी द्यावे लागले तिकडे देवळाकडे मारामारी चाललीच आहे हें कुट्टम गाव घेण्यास जितका त्रास पडला तितका अरनाड तालुका घेण्यासही पडला नसेल. हे सारे या मम्बूचे व हरिहरचे काम. दोन काफर अेकत्र झाले तर अशी सैतानीयत माजवितात. पण फळ आले, केलेल्या श्रमाचे चीज झाले ' मौलवी म्हणाला

'वा खानसाहेब ! सुमति मिळाली म्हणून तुमच्या श्रमाचे चीज झाले हे सुघटच आहे पण आमच्या ? आम्हा अेव दोघाच्या वाट्यास अजून काहीच नाही. हें पहा, आम्हास मिळाले पाहिजे, नाहीतर कोणासच पचणार नाही अ ! ' अबदुल्ला तिरोला जरा तिरसटपणे म्हणाला

अबदुल्ला ! दम धर भाओी सकाळ होअू दे—अल्ला अिमानदारांस बरकत देणारा समय आहे दोघास अेव नाही —अेकेकास दोघी दोघी तरी वाटून देअीन. याव पण ते काफर जे घरलेत व बदी केलेत त्याना समोरच्या घरात नीट कोंडून टाका ! अरे पण तो हरिहर कोणास सापडला का ? नाहीतर सारेच

'तो पळून गेला म्हणून? नव्हे नव्हे खानसाहेब! ऐका तरी पुढे–' घाबरत महमद वेडा म्हणाला, 'हा काफर त्या पोरीस पाठीवर टाकून तो पुढे व मी मागे असे आम्ही धावत सुटलो चंद्राच्या उजेडात हा दैताच मी तलवारीनेच तीन चार घाव कुऱ्हाडीच्या घावासारखे ह्या त्याच्या एका पायावर मारून ह्यास खाली पाडरू, पण मुलगी दिसना! तेव्हा याच्या पाटाची मी कसून झडती घेतला पण मुलगी पाठीवर कुठेच आढळेना!'

'रे सैतान! आजूबाजूस लपलेली असेल तेथे का नाही पाहिलास!'

'पाहिली तर काय महाराज! याच्या उजव्या बगलेत पाहिली डाव्या बगलेत पाहिली दूरवर पण जाऊन पाहिली, पण ह्यास कोण सांभाळता? हा दोन पायाने कसा धावत होता आपण पाहिलाच आहात त्याच्या अर्धा तरी एका पायाने महज धावता व तुम्हास माझा पराक्रम–हा व याचा हा पाय न सापडता–तर खरा देखील वाटला नसता' असे म्हणत महमद वेड्याने स्वतःचे खांद्यावर आपलेला रक्त घोळत असलेला तो ब्राह्मणवाराचा कापलेला पाय, असाच्या हत्तीच्या कापलेल्या सोंडेसारखा, धाडकन भूमीवर आपटला

या तरुणीस अितकें पावरल्यासारखें होअी की त्या निर्जन रानापेक्षां भयंकर संकटात सापडलेलें का होअीना परंतु कुटुंबच वरें असें तिला वाटावें ! सापाची व अंधेराची भीति तिला अेकसारखी भिवबीत होती. कसें तरी माणसात जावें असें तिला वाटे. त्या रानात तिच्या कुंजापाशी तसें म्हटलें तर कोणीही भयप्रद जीवजंतु आलेले नव्हते. मोपल्यांकडून भयप्रद जीवजंतु येणेंही शक्य नव्हतें. पण ते कोणीही जीवजंतूचें जवळ नसणेंच—ते निर्जीवन — निर्जनपणच आजन्म प्रियजनांच्या अंगाखांद्यावर वाढलेल्या त्या लक्ष्मीला अत्यंत भयप्रद व दुर्धर वाटलें. तथापि ती धीर धरून रात्रभर तेथेच राहिली. पहाटेच्या सुमारास जरा वरें वाटून तिने पुढे पळावयाचा निश्चयही केला. मैल दोन मैल जाताच तिला तिच्या सारख्याच दवत चाललेल्या आणखी दोन स्त्रिया दूर दिसल्या. ह्या क्वचित् मुसल्मानाच्या पक्षाच्याही असतील अशी शंका आली असतानाही निर्जनपणास अगदी कंटाळलेली ती तरुणी हो ना करता, करता त्या स्त्रियांपाशी गेलीच. तुम्ही कोण म्हणून विचारताच त्या स्त्रियानी लक्ष्मीला ओळखलें व अेकदम कंठ दाटून येअून त्या म्हणाल्या, 'बाया ! तू अिकडे कुठे ! तुम्ही ब्राह्मणाच्या, तुमचें नख आम्हांस दिसणार नाही. देवाने हा कोण कोप केला ! कालच्या त्या मेल्या मुसंड्यांच्या दंग्यातूनच तुम्ही निसटल्या

लक्ष्मी कळवळून म्हणाली, ' तुम्ही बायांनो, तुमचं स्वत च दु ख विसरून माझी चिंता करता ना ? देवानं तुम्हास जितके उदार हृदय दिले आहे तुम्ही मनातुनी माझ्यासारख्या ब्राह्मणींपेक्षा किती तरी उच्च जातीच्या हिंदु आहात नको नका, बाओ असा मागे पेऊ नकोस हे पाप मला किती वेळा तरी प्राणाच्या तरी गळ्यात पडून पोटभर रडावेस वाटत आहे तू सकाच कर नकास मला छातीशी घे–क्षणभर तू माझी आई हो ! ' असं म्हणत लक्ष्मी त्या मसकुनी स्त्रीच्या गळ्यात पडली ती मसकुनी तशा स्थितीतही, 'बामणीस ' आम्ही शिवला म्हणून स्वत स मातलया मनात दोष लावीत होती पण ती मसकुनी स्त्री मात्र लक्ष्मीस छातीशी धरून न धवरताच तिचं सांत्वन करीत होती थोड्याच वेळात त्या निघीताही दु खी प्रेमाचा पहिला उमाळा ओसरला व पुन्हा भीतीने त्या पुढे तरी जावे म्हणून लपत छपत चालल्या थोड्याच वेळात त्यास आणखी अेक त्याच्याच गावचा मनुष्य–विष्णु नायर दुरून जाताना दिसला, तेव्हा दयानंच,लगेच आपल्या साहाय्यास धाडेल असं त्या समजीत स्त्रियास होअून त्या अतिशय आशेने त्याचेकडे गेल्या त्यास पहाताच विष्णु नायराने कपाळास आठ्याच घातल्या मी स्वत च जीव घेअून पळत असता हे लचांड कुठे गळ्यात पडू पाहत असं होअून तो त्यास वसकून अगावर यअून म्हणाला, 'मजकडे काय आहे? अिकडे कशाला येता ?' ' महाराज ! ' ती मसकुनी वृद्ध स्त्री हात जोडून म्हणाली, ' महाराज, आपण नायर लोक क्षत्रिय म्हणविता अवघ्या आम्ही, आम्हास दुसरं काही नको या बामणीनीच्या मावशीचे गाव यथून दोन कासावर आहे तयपयत तास पोचवून द्यावं मापल्यानी माग रोखल आहेत म्हणून आम्हास भीति वाटत ' पण तुझी जात कोण ? ' नायर म्हणाला 'डाम बाबा ! ' मसकुनी उत्तरली 'आणि तू माझ्याजवळ दोनदो फुटाच्या आत येअून बोलतेस ! राक्षसिणी, माझा धर्म बुडवितेस ! माहीत नाही आम्ही क्षत्रिय धर्मासाठी प्राणाचीही पर्वा करीत नाही त ! ' असं म्हणत ता त्या स्त्रीची छाया पडल्याचा खरोखरीच राग येअून त्या क्षत्रियाने त्या अस्पृश्य वृद्धेच्या ताडकन तोंडात मारली ! तिची मुलगी अेकदम रडू लागली तेव्हा लक्ष्मी रागाने व कंपित होअून म्हणाली अरे विष्णु ह्या बिचाऱ्या अस्पृश्यांपुढे जो तू पराक्रम दाखवितोस तो ते तुझे बाप–ते मुसल्मान मोपले तुझ्या घरातील स्त्रियांवर व देवळातील देवावर अत्याचार करीत आहेत त्य स का दाखवीत नाहीस ? त्याच्या भयाने अेखाद्या नपुसकासारखा जीव घअून का पळत आहेस? त्या कृत्याने तुझा क्षत्रिय धर्म भ्रष्टला नाही पण ह्या बिचाऱ्या अस्पृश्य म्हातारीच्या सावलीने तो भ्रष्टला ना ? मुसलमान त्यास हिंदु म्हणून ठार मारीत आहेत–हिंदु त्यास मसकुनी अस्पृश्य–म्हणून मारीत आहेत, हुसकून देत आहेत त्यांनी आता जावे कुठे ! ' लक्ष्मी ' तो नायर जरा ओशाळून म्हणाला, 'तू पाहिजे तर चल मजबरोबर जरी या प्रसगात तुझ्यासारखी सुदर तरुण मुलगी बरोबर घेणे म्हणजे मोपल्याचे सकट बोलावून

आणणे होय, तरीही—माझे गावच्या ब्राह्मणाची तू, चल. तुला पोचवितो. पण या मसकुनी स्त्रिया माझेबरोबर घेऊन तर मला क्षत्रिय जातीबाहेर काढतील!'

'का नाही काढणार!' लक्ष्मी तिरस्काराने म्हणाली, 'अबलाचे परधर्मीयापासून रक्षण केलें तर मग क्षत्रियत्व ते कुठे राहिलें? पण तू तसे काही एक पाप केले नाहीस. हिंदुधर्मावर व हिंदुजातीवर भयंकर अत्याचार चालले असता त्या अत्याचार करणाऱ्या विधर्मीयाशी तू सन्मुख लढत नाहीस. जीव घेऊन पळत आहेस. मुसलमानांनी तुमची बायकापोरे काल वाटविली असता तुझा धर्म बुडला असे तुला वाटत नाही. पण हिंदु अस्पृश्याची नुसती छाया पडली तर तुझा धर्म बाटतो. तेव्हा तू खराखुरा धर्मत्राता क्षत्रिय आहेस यात काही संशय नाही! मी तुझ्याबरोबर येत नाही या माझ्या मसकुनी बहिणीबरोबरच मी राहणार. डावाच्या स्त्रियांचे जे सुखदु:ख, तेच आपलेही सुखदु:ख, हिंदुत्वावर संकट आले असता डोंब, महार, मांग, ब्राह्मण हे डोंब, महार, मांग नसून केवळ हिंदूच आहेत असे मानणारे व आचरणारे आत्मे ब्राह्मणात निघतात हे सिद्ध करण्यास मी या मसकुनी बरोबरच रहाणार. तू जा?'

लक्ष्मी हे म्हणत होती तोंच नायर क्षत्रिय निघूनही गेला होता थोडा वेळ त्या स्त्रिया आणखी पुढे गेल्या त्यास दुरून काही ओरड ऐकू आल्यासारखी झाली. त्या तिघीही भ्याल्या आश्रयार्थ एका वडाच्या झाडाखाली करवंदीच्या जाळ्या होत्या त्याच्यामागे काहीं वेळ छपून काढावा म्हणून तिथे गेल्या तो त्यास सुमति व स्थूलेश्वर शास्त्री यांच्या दोन स्त्रिया दडलेल्या भेटल्या! कोण तो दु:खावेग! कोण ती भीति! मागे काय झाले ते सांगण्याची कोण ती आतुरता! त्या सर्व मनोविकाराच्या वेंचीतून अखेर एकच प्रश्न सुमतीच्या मुखातून निसटू शकला, 'तुला माझे बाबा मागे भेटले का?' एकच उत्तर लक्ष्मी देऊ शकली, 'त्यानीच माझा जीव व धर्म वाचविला. पण त्या युद्धात शत्रूने त्याचा पायचा पाय कुऱ्हाडीने तोडून काढला व त्याम बंदिवान करून नेले'

'अगबाई!' म्हणून एकदम अुच्च किंकाळी सुमतीने फोडली 'हे पुर्ली अगी अगी आता कोणी कोणासाठी रडावे!' म्हणून स्थूलेश्वराची पत्नी तिचे सांत्वन करू लागली. पण भीतीने तिचे रडणे आधीच बंद केले होते कारण ते तीन चार शिपाई व तिचा भाऊ ओरडू लागली ते ऐकावयास दूर जाताना त्या स्त्रिया त्या झाडीमागे अगदी हूं का चूं न करता बसा म्हणून सांगून गेले होते. ते आपल्या किंकाळीने संकटात पडतील की काय या भीतीने सुमति चूप बसली

आता सकाळचे दहा वाजले असावे रात्रभर वाट चालत, भीत, पळत दु:खाच्या वणव्यात जळत त्या सर्व स्त्रिया व पुरुषांचे जीव सुकून गेले होते, पाणी तोंडात एक थेंब देखील पडले नव्हते काल दहा वाजता याच वेळेस शांत व रमणीय कुटुंब गावात हरिहर अग्नीस आहुति देऊन अुठत होते. सुमति तोंडलेल्या

फुलांची माळ करीत असता तिच्या भावाने येऊन तिचे डोळे गुपचूप झाकून धरले होते, लक्ष्मी तुळशीस प्रदक्षिणा घालीत होती, व मधून मधून पारिजातकावर बुल-बुल बसत, त्यास हातच्या माळेने विनोदात उडवीत होती ते पुन्हा बसत होते ती मसकुर्नी तरुण कन्यका आपल्या लहान बहिणीस गाणें म्हणत होती, 'फणी घे फणी घे, वेणी घाल, वेणी घाल मालतीचे फूल घालीत सासऱ्यास चाल' आणि ती स्थूलेश्वर शास्त्री यांची मुलगी आपल्या माहेरी पहिल्या खेपेस आलेल्या प्रिय वहिणीच्या डोहाळे जेवणास 'काय करू ग काय करू ग, ताई ?' म्हणून तिला प्रेमाने चिडवीत होती! ती वृद्ध ममकुर्नी तिच्या लहानशा अंगणात भाजीपाल्यातून काही निवडीत मनात म्हणत होती 'ही भाजी माझ्या मुलीला आवडते, नाही! ती उद्या माहेरास येईल, ही उद्याच तोडीन!'

चाळीस तास झाले असतील नसतील–तो आज दहा वाजता त्या आज काय करीत आहेत! हे भयंकर–कल्पित नव्हे अद्भुत स्थित्यंतर! हे जाच, हे अत्याचार व पीडा त्यास सहन कराव्या लागाव्या असे त्यांनी काय पाप, कोणाचा अपराध केला होता?

अेवढाच की ते हिंदुसमाजात जन्मास आले होते! व ते हिंदुच राहू अिच्छीत होते! व्यक्तिशः अितकाच, अेवढाच!

पण सामाजिक केवढा! केवढा अपराध की स्वतः हिंदुसमाज त्यांनी अितका असंघटित, असहयुक्त–वाळूच्या कणासारखा ठेवावा वाळूच्या कणासारखा नुसता अेक ढीग, अेक राशी, समाज नव्हे! केवळ पूर्वजांच्या पुण्याईच्या अवशिष्ट अंगानं कायता तगलेला!–परंतु अवशिष्ट पापानं प्रतिक्षणी भरू पाहणारा–छिन्नभिन्न होअू पाहणारा!

आरड बसली आहे ते पाहण्यास गेलेले ते पुरुष परत आले ओरड शत्रूंचीच होती, कारण त्याच मार्गाने मोपल्यांची दुसरी अेक मोठी टोळी हिंदूंची मृगया करीत येत होती त्या संकटात ते पुरुष देखील आता काय होईल या भीतीने कापू लागले होते एका भयंकर संकटाशी तोंड देअून त्याचा पाडाव करण्यात त्यांची सर्व शक्ति खर्च झालेली होती त्यांची ताडें पाण्याविना सुकलेली, स्नायू विश्रामाविना शिथिल पडलेले मन अुत्साहाविना म्लान व धैर्य आशेविना गलित झाले होते तरीही तो ब्राह्मणकुमार व ते स्त्रिया जर अजून पायावर अुभे व हातात शस्त्र धरून असतील तर ते असा दामूच्या अदम्य प्रेरणेने व निश्चयानं होय 'शेवटपर्यंत लढावयाचे, धर्मा-साठी मरावयाचे मग्यारान हिंदु लढू शकतात–निदान आपण तरी आपले कर्तव्य केले बस्स!'–असे काही अितरांस, काही स्वतःस तो तुटके बोलत गुमति आवेशाने पुढे झाली म्हणाली 'मला अेक सुरी द्या मी अेक तरी हिंदुद्वेषी मारून मरेन' दामूने अेक सुरी तिला दिली, व म्हटले, 'देवी! मी जिवंत आहे तावर आपल्या हाता-तील सुरी मी आहे मी पडल्यावर–पडल्यानंतर–ही!' ते तरुण तरुणीचे अपूर्व

साहस व अुत्साह पाहून ती मसकुनी जातीची अस्पृश्य पारगी मालती आवेशात येअून म्हणाली, 'मला पण अेक सुरी द्यावी हिंदुधर्मासाठी मी पण लढून मरेन' दामूने दुसरी अेक सुरी तिला दिली—पण ती त्या सुरीला त्याचे हातून घेअीना 'खाली ठेवा मी अुचलून घेते मी मसकुनी जातीची आहे तुम्ही स्त्रिया मी तुम्हास गावात नेहमी पहात तुम्हास आवडेल न आवडेल आपणास माघा विटाळ होअील !' दामू हसला 'ब्राह्मणाशी बरोबरी करू अिच्छिणे असेल व ब्राह्मणानी आम्हास शिवावे म्हणून म्हणण्याचा अधिकार पाहिजे असेल तर महारानी प्रथमत डावास तो अधिकार दिला पाहिजे तू मसकुनी अस तू हिंदु आहेस मी हिंदू आहे माझ्या हातूनच ही सुरी घे मुसल्मानाचा विटाळ जर मला चालतो तर तुझा हिंदूचा चालणार नाही ? हिंदुधर्मासाठी मरण्याचा आवेश तुझ्यात अुत्पन्न झालेला—आता तू ब्राह्मणाना ही पूज्य आहेस ! घे सुरी व जो पहिला धर्मशत्रु दिसल त्यावर — जर ता अंतर्यामी असल तर — कर हिचा वार !' मालतीने ती सुरी दामूचे हातातून घेतली देवाची काय अिच्छा ती पाहात ते सब त्या झाडीचे आड लपले

थोड्याच वेळात मोठमोठ्याने 'दीन दीन' 'अल्ला हो अक्बर' असा क्रूर आरोळ्या मारीत मुसल्मानाची दीडशे लोकाची टोळी अगदी जवळ आली त्या वडात भाजूबाजूच्या दहाबारा गावातील मोपले अेकत्र होअून अेक हिरव्या फडक्याची ध्वजा तुर्कांचा ध्वज म्हणून अुभारीत व हिंदूची लूटमार करीत चालू लागत जो मुसल्मान जितका निरुद्योगी वा बदमाष असेल तो तितका प्रखरतर धर्मवीर बने कारण धर्मयुद्धासारखा धदा दुसरा कोठेही मिळणे त्यास शक्य नव्हत ते राक्षस ओरडत ओरडत वाजूनं फिरत झाडीत जात कारण हिंदूच्या पळापळीत लोक जीव घेअून आजूबाजूस लपलेले अधिक सापडत ते आले दुर्दैवाने त्या जाळीकडे त्याच्यातील काहींचा रोख गेला 'काफर' 'काफर' म्हणून अेकच ध्वनि झाला जे पहिले दहापाच मोपले आले ते त्या तरुण स्त्रियाच्या व त्याच्या साहाय्यकाचे तरवारीने ठार झाले पण ती सगळ्या टोळीची धाड तिकडे वळली दामूपाशी सुऱ्या देखील अधिक नव्हत्या, नाही तर तो त्या स्त्रियानाही प्रत्येकीस अेकेक दता निराशा मूर्तिमत त्याच्यापुढे अुभी होती ती धाड त्यावर आली वायवात तरवारी पाहून अेवच किंचाळी अुठली क्चाकच तरवारी चालू लागल्या तीन चार मुसलमान ठार होअून पडले अितक्यात हरिहराचा मुलगा जो शूरपणाने शत्रूस आपल्या हिंदु स्त्रियापासून दूर राखीत होता त्यावर तीन-चार तरवारी अेकदम पडून तुकडे तुकडे होअून त्याचा देह खर्ची पडला अेका काठीचा आघात बसून त्या म्हाताऱ्या मसकुनीचे डोके नारळासारखे ताडकन्

किरणानेही न पाहिलेली तिची प्रत्यंगे त्याला दिसू लागली अुत्कट कामाने तो अधीर होअून त्यास स्पर्श करू लागला

तोच 'तोबा ! तोबा !' म्हणून त्याने किंकाळी फोडली पण अेकातात ती कोणी अैकली नाही तो दिवा अुचलू लागला तो तो कोलमडून खाली पडला .

रात्र सपली सकाळ झाली गावात दुसरी अेक मोपल्याची टोळी येअून दगा करू लागली अंटखानाच्या लोकानी धावरून अंटखानास ही चिंताकारक वार्ता कळविण्यासाठी दार ठोठावले फोडले-तो पाहतात काय ?

अंटखान मेलेला पडला आहे व अेक भयंकर नाग आपली फणा सुमतीचे डावयावर छत्राप्रमाणे धरून डुलत आहे अंटखानाचे अगावर सर्पाचे भयकर दंश अितके झाल्ले आहेत की त्याचे रध्रारध्रातून विषाने दूषित झालेले रक्त स्रवत आहे

'नाग,' 'नाग' म्हणून जिकडे तिकडे बोब झाली सुमति त्या दार ठोठावण्यापासूनच आपल्या कालनिद्रेतून थोडी थोडी दचकत होती, ती आता चागली जागी झाली पाहते तो नाग तिच्या पायाला चुटुचुटू चाटीत आह 'फणींद्र, माझा फणींद्र' म्हणून सुमतीने त्याचे अगावरून हात फिरविला व तिचे ते गाणे, जे त्या नागास आवडत असे ते, अेकदम म्हणू लागली तिला प्रगाढ झोपेतून अुठल्याने वाटले की आपण आपल्या फुलबागेतच नेहमीप्रमाणे सकाळी फणींद्राशी खेळत आहोत !

अितक्यात अंटखानास आणि त्याच्यापाशी पडलेल्या त्याच्या सुरीस पाहून आता तिची परिस्थिति तिला पूर्ण आठवल्यामुळे सुमतीने आपल्या रक्षणासाठी हा फणींद्र — हा साप — प्यायलेल्या दुधाचे अुपकार स्मरून पाळत ठेवीत माझ्यामागे आला व अतो जेव्हा मी अगदी निराधार स्थितीत होते तेव्हा या दुष्ट अंटखानाच्या स्पर्शाने माझे कौमार्य भग होण्याचे आधीच सूड घेअून अंटखानास त्यान दश करून ठार मारल, खरोखर सर्पाचे रूपाने परमेश्वर माझा त्राता झाला द्रौपदीची लाज ज्यान राखली त्याने माझीही राखली, तो सर्वदा भक्ताची लाज अशीच राखतो, असा विचार विजेसारखा एकदम तिच्या मनात चमकून गेला !

'पण वेडे पोरी जरा थाब !' आपल्या न्यायाच्या कल्पनेला जुळतील तेव-ढ्याच घटना स्मरणात ठेवून परमेश्वर हा नेहमी न्यायाचा वाली असतो, अन्याय आणि अपाय याचे रक्षण व लज्जारक्षण तो सर्वदा करताच करतो, या मानवी खुळ्या पण सोयीस्कर समजुतीस अितक्यातच बळी पडू नकोस अशी परमेश्वर लज्जारक्षण करील न करील, या समजुतीपेक्षा त्या तुझ्या कमरेला राखलेल्या सुरीवर तू अधिक अवलबून राहा वेळेवर ती सुरीच त्या समजुतीपक्षा क्वचित् अधिक अुपयोगी पडेल ! कारण अंटखान मला — पण मोपले अजून जिवत आहेत !

सुमतीचे मनात वरील विचार विजेसारखा येअून गेला नाही तोच मोपले खोलीत घुसले होत तो नाग अेखाद्या बेफाम वीरासारखा त्यावर तुटून पडला.

दोन तीन मिनिटांत दोन तीन मोपल्यांस कडकडून चावून दोन तीन तलवारीचे आघाताने तो तुकडे तुकडे होऊन पडला. मोपले सुमतीस बिलगले. तिने सुरी उपसली व ओका कोपऱ्याचा आश्रय घेऊन तिने या गडबडीत दोघा तिघा मोपल्यांची पोटें चिरुन त्यांस भूमीवर ठार करून पाडिलें. आणि स्वतःचे पोटात ती सुरी खुपसावी म्हणून तिने हात पुढे केलाही – तो धरला गेला. तिने निराश धडपड केली की कसें तरी स्वतःस मारून घ्यावें; पण तिला मरू कोण देतो ? केवळ तेवढ्या-तल्या तेवढ्यात तिने अेका बिलगलेल्या मोपल्याच्या तलवारीवर डोके मारून घेतलें होते तेव्हा कपाळावर घाव लागून तें थोडें चिरले होते. त्या रक्ताचे ओघळ तिच्या तोंडावर वाहत होते. त्या ठार झालेल्या मोपल्याच्या पोटातील रक्ताचा चिखल त्या खोलीत झाला होता. त्यातच त्या सर्पाचे तुकडे तळपत होते. किंचित् वळवळत होते. जे पाच सहा मोपले आत घुसून सुमतीस धरून अुभे होते त्यांनी फुलासारखी तिला अुचलून, कवळून, तिची सुरी हातातून काढून घेअून तिला त्या तशा परिस्थितीत, त्या रक्ताच्या चिखलातच खाली निजवली !

' फजल ? देखता क्या ! ' अेक मोपला सुमतीचे हात ताणून धरून पायाशी अुभे असणाऱ्या आपल्या जोडीदारास म्हणाला. ' अरे काल त्या झाडीतच हें पाखरूं आपल्या हातीं पडावयाचें; पण थैंटखानाने मध्येच घात केला. आता पाहतोस काय ? नाही तर त्या मौलवीच्या टोळीचे लोक अेकदा का अिथे आले की ह्या छबेलीचे हे पेढ्याहून गोड मुके मौलवीच्या ताटात जाअून पडतील, व आपण पुन्हा मिटक्या मारीत बसू ! ' असें म्हणत रक्ताचे ओघळ ज्यावरून वाहत आहेत अशा त्या सुमतीच्या गालाचे तो उन्मत्त मुके घेअू लागला. ' अरे यार मेरे वास्ते तो रख ! ' ' माझ्यासाठी ठेव.' असा अुच्छृंखल विनोद करीत ते पांच सहा पशु अत्यंत कामोद्दीप्त होअून त्या बायाळ कन्येला बिलगले.

(समाजाच्या सुव्यवस्थित अवस्थेत त्यांचे मनोविकार मर्यादित दाबात ठेवलेले असतात, म्हणूनच ते बहुधा असंतुष्ट असतात. ज्या राक्षसी-प्रवृत्तीच्या माणसात हे मनोविकार अत्यंत असतात त्याची असंतुष्टताही अुत्कटच असते. अशा मानवी मनुष्यास समाजावर जेव्हा अेखादा भयंकर विप्लव गुजरतो तेव्हा माजणाऱ्या अव्यवस्थेत आपले ते दुष्ट तामसी मनोविकार तृप्त करणें सहज सुलभ होतें व

घेतली ते तिच्याशी लडिवाळपणा करू लागतात अितक्यात 'हा! दूर व्हा!' म्हणून अधिकारी आज्ञा झाल्या तव्हा ते मोपले हिरमुसल्यासारखे होअून माग झाले व त्या टोळीचा मुख्य पुढारी म्हणाला, 'या छोकरीला अगदी त्रास न देता पण हिचे हात बांधून मजबरोबर घेऊन चला,' टोळे मिचकावीत ते मापले सुमतीस बांधून पुढे घेअून चालले मार्गाला लागेपर्यंत सुमति साधारणत शुद्धीवरच नव्हती तिथ तिच्यापासून पुढेच तो विठ्या तरुण घावानी विव्हल व विकल झाल्ला पाहून्यात बांधून चालविल्ला होता तो मरावुनी मारली, लक्ष्मी व रघूत्तेश्वरशास्त्री याच्या यायका याणी मोपल्याना बुडविल्या किंवा त्या गर्दीत ठार झाल्या हें तिला याहीच कळेना थोडं पुढे जाताच अेक गाडी दिसली आ त्या टोळीचा मुख्य म्हणाला, 'य छोकरींको या गाडीत बसवा ' सुमति त्या गाडीत अुचलून टेवला गेली, तो मुख्यही त्या गाडीत बसला, आणि ती गाडी दामू विठ्यास नल जात होतें त्याच्या अुलट दिशेन निघाली आता मात्र यठिणात कठीण, भयकरात भयकर म्हणून ज गाणत सकट तिच्यावर गुजरण्यासारखें हान त सुमतीवर गुजरल! आता मात्र ती अतरली! आता मात्र ती अंतर्टीच अुरली

तिचा धैयमर ढळरा, ती धायधाय रडू लागली! 'दामू! दामू!' म्हणून तिन आजपर्यंत कोणासही थळवळून मारल्या नसतील अशा विव्हल पण वाया हाका मोठमोट्याने मारल्या, पण गाडी वेगान धावत चालली दामू दिसनासा झाला! त्या निराधार स्थितीत त्या पोरीच्या मनात त्या वियोगाच्या होणाऱ्या दशाच्या वेदनाच वणन काय कराव! सरोवर ती पाण्यातून काढलेल्या माशासारखी तळमळू, तडफडू लागली

आणि दामू? गेल दोन दिवस त्याच्या सव भावना, त्याचे विचार त्याचे विकार त्याच्या रक्तबिंदूतील प्रत्येक स्पदन सुमतीविषयक होत आणि अतो तिच्या रक्षणास आपण अपूण पडला आणि जिवत अुरला! आणि ती आता दिसे नाशी झाली दामू—तो अठरा वर्षांचा कोवळा तरुण—त पार—तेंही त्या पोरीसाठी धायधाय रडू लागल

सुमतीस त्या मुख्याने जरा दटावून, जरा दया दाखवून, विचारल, 'छोकरी रडशील ओरडशील तर आहस त्याहूनही अधिक कष्टात पडशील कोणा माझ्या हुजऱ्याच्या पदरात टाकली जाशील पण तू अशा वेडी नाहीस मला माहीत आहे हें बघ, मी या टाळीचा मुख्य आहे या तालुक्याचा कलेक्टर आहे माझे नाव तू अैकल असशील या खिलाफती राज्यात अली मुसेलियरच्या जोडीने माझा अधिकार चालता खलिफाने मला कलेक्टरी दिल्यान कुट्टमचा मौलवीदेखील माझे हाताखाली आज्ञा आहे व तुझ्यावर माझे प्रेम व विश्वास बसला आहे म्हणून सागता माझ नाव खरच का नाही माहीत तुला? माझे नाव अैटखान आहे'

आपणच प्रश्न विचारीत व आपणच उत्तर देत तो मोपला अँटखान, ज्यास आपण त्या सभेत कालिकतला पाहिला होता, सुमतीचे मनोरंजन करीत होता ! पाण्यातून काढलेल्या त्या जाळ्यात तडफडणाऱ्या माशाचे, चांगला मासा हाती लागला म्हणून आनंदाने गाइले जाणार काळ्याचे गाणे, जितके मनोरंजन करते तितके त्या मोपल्याचे बोलणेही सुमतीचे मनोरंजन करीत होते

गोपूर गाव लवकरच आले सुमतीस त्या अँटखानाने अेका सबजी ओयरलेल्या, मातीच्या सारवलेल्या भिंतीच्या खालीत नेऊन व तिचेपुढे काही अन्न ठेवून, पण तिच्यावर सक्त पहारा बसवून म्हटले, 'मेंत्रिणी ! तू शांत होईतोपर्यंत माझ्या वाड्यात राहा शांत हो, तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे मी उद्या यथील ब्राह्मणास ठार मारून त्याच्या बंगल्यातच ठाणे देणार आहे आजचा दिवस येथे काढ मी सध्याकाळी यईन' असं म्हणून तो मोपला निघून गेला सुमति अर्थातच तडफडत होती अन्न दूरच – पाण्याचा घोटसुद्धा तिने घेतला नाही 'बाबा ! दामू ! भाऊ !' असे म्हणत, आता पुढे काय करावे त्याच्या अशक्य योजना करीत व त्या अशक्य आहेत असे ध्यानात येताच ग्लान होत ती सध्याकाळपर्यंत चरफडत बसली

पण मनाच्या दु खास दैवाने नैसर्गिक मर्यादा घालून दिलेली आहे आज दोन दिवसाच्या असह्य घटनांच्या भाराने बधिर झाल्ले तिचे शरीर व मन जितके बधिर होत आले की अेकेक मज्जापिंड व अेकअेक रक्तपिंड निश्चेतन होत चालला अशी झोप म्हणा वा मूर्च्छा म्हणा – तिला आली व ती निश्चल होऊन निर्वेदन होऊन पडली

रात्री तो अँटखान पुन्हा वर आला तिला गाढ झोप लागली हे पाहून त्याला अेक प्रकारचा आनंद झाला कारण तिचे रडणे ओरडणे अैकून त्याचा रसभंग होअे असं तो आता होणार नव्हता त्याने तिला पोटभरून पाहून घेतले ती ब्राह्मण कुलातील, शुचिर्भूत सुंदर–माझ्यासारख्याच्या पिढ्यान्‌पिढ्या पुण्य केले तरी पदरी न पडणारी कनकलतिका आज माझ्या अगदी हातात आहे ! कितीतरी तिचा ओठ गोड असेल !' असे भावीत तो लपला त्याने तिचे मनसोक्त मुके घेतले 'वर स्वर्गे अशी गोड झोपत आहे तच ! नाहीतर कोण जागाळी करती !' असे हसून त्याने तिच्या शेजारी आपला देह पसरला तिला अुराशी घट्ट धरले या अल्ला ! तू माझ्या धर्मवीरत्वाचे श्रेय दिलेस ! अल्ला ही परी मला दिलीस नि संशय कुराण ईश्वरप्रणीत आहे त्यातील वचने सत्य आहेत अिमानदारास परी मिळेल हे वचन अल्ला ! तू सत्य केलेस ! किती मृदुल देह !' असं तो अिमानदार मोपला भावीत भावीत कामोन्मत्त झाला त्याने सुमतीला पुन्हा अितके छातीशी अवटून धरले की चिखलात रुतलेल्या कमलिनीसारखी ती दिसेनाशी झाली, रात्रभर अशी रहा – गोड पोरी जागी होअूच नकोस ! असे म्हणून तो तिच्या पदरास सारू लागला सूर्याच्या

हिंदूसच नव्हे तर सर्व शिया मुसल्मानांना काफर व दांभिक म्हणून नामशेष करून अेक सुन्नी मुसल्मान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली कुट्टम गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती येताच त्याला सुमति गापूर गावचे मार्गाने पळाल्याची वातमी लागली. तेव्हा अैटखानाविषयी त्याच्या मनात घुमसत असलेल्या द्वेषाग्नीत निमरी व अत्यंत ज्वालाग्राही अशा मत्सराच्या दारूची आहुति पडून त्याने अैटखानाचा सत्यानाश करण्याची सिद्धता केली. त्याच्या अधिकारासी स्पर्धा करणारा, शिया असून खिलाफत राज्यात अधिकारी होऊ अिच्छिणाऱ्या काफरास शिया पंथाचे मुसलमान बलात्काराने करून खिलाफतीचे शत्रु वाढविणारा, व सर्वांत अक्षम्य अपराध म्हणजे सुमतीस आपल्या तावडीतून निसटून जात असता स्वतःच मध्ये गडप करण्यास धाडस करण्यास न चुकणारा हा अैटखान व त्याचे अनुयायी यांचा नाश करण्यास कुट्टम गावाहून निघून मौलवींची टोळी गापूरपूर्वर अेकाअेकी येऊन आदळली. अैटखानास त्या सुमतीच्या प्रामाणिक सर्पाने ठार करून टाकल्याने मौलवीला फारसा अडथळा न होता तो मार्गात कापीत काटत वाडीत मुख्य ठाण्यात म्हणजे अैटखानाने सुमतीस ज्या खोलीत ठेवले होते तिथ येऊन पोचला. तो आल्याची बातमी येताच त अैटखानाच्या टोळीतील पाजल व अितर नराधम सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भीषणतेत तसेच टाकून पळून गेले. देवपूजेच्या फुल माळेसारख्या पवित्र, सुकुमार व दवाह् अशा त्या सुंदर कन्येचा तो देह त्या बीभत्स व अति घोर अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मौलवीसही त्या पापी मोपल्याचा तिटकारा आला! (मानवी स्वभावाचे निरीक्षण करणारास ही गोष्ट माहीत आहे की, मनुष्य स्वतः अनेक वेळा जे पाप सहज करतो ते दुसऱ्याने केलेले पाहिले किंवा अैकिले म्हणजे तो त्या कृत्याचा मनापासून घोर निषेध करण्यास सहजच प्रवृत्त होतो) त्यातही फजर अित्यादि मोपल्याच्या त्या बलात्कारास अितर सर्व बलात्काराहून घोरतम ठरणारी जी मुख्य गोष्ट होती, ती ही की तो बलात्कार

बलात्कार केलेला होता तो म्हणाला छे! जो असले पापकर्म करतो तो जातिवंत मुसलमान नव्हे!'

अगदी बरोबर!' अेक मध्येच घुसून त्या दाटीत अुभा राहिलेला फकिरासारखा मुसलमान म्हणाला, 'वजीर हें तरव जर तुला कुट्टमचे दग्याचे रात्री कळल असत तर मलबारात आज-वाल अुतास आलेली जातिवंत मुसलमानाची सख्या अेका आकड्याने आणखी कमी होती!'

'हा अैट्खानाच्या टोळीतील मुसल्मान असावा! पाजी कुठला' हमन रागाने पुत्कारला।

• हा शिया मुसलमान असावा' अब्दुल्ने आक्षेपिल

'हा मुसलमानच नसावा' महमद वेडा म्हणाला

'मी अैट्खानच्या टाळीतील नाही व मी मौलवीच्या टाळीतीलही नाही मी शिया मुसलमानही नाही व तुम्ही समजता त्या अर्थाने सुनीही पण नाही आणि तुम्ही या वडाचे आरंभापासून जी अमानुष कृत्ये आचरीत आहा तीच जर मुसल्माना धर्माची शिकवण असेल तर मी मुसल्मानही नाही मी त्या टोळीतील आहे की जिचे मुख्य पैगंबर महमद (जिश्वर त्याच आत्म्यास शांति च धन्यता देवा!) हे आहेत जी कुराणास पवित्र पुस्तक मानीत असताहा मानव जातीवर ती शिकवण बलात्काराने लादणे पाप समजते जी मनुष्य मुसल्मान आहे की हिंदु आहे हे पाहण्याचे आधी तो मनुष्य आहे की नाही हेच परमेश्वर पहिल्याने पाहील असे मानते! हिंदु लोकहो मनुष्यच आहेत त्याच्यावर हा बलात्कार हे

हिंदुस्तान नव्हे तर सर्व शिया मुसल्मानांना काफर व दांभिक म्हणून नामशेष करून अेक सुन्नी मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली कुट्टम गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती येताच त्यास सुमति गापूर गावचे मार्गाने पळाल्याची बातमी लागली तेव्हा अैन्सानाविषयी त्याच्या मनात धुमसत असलेल्या द्वेषाग्नीत तिसरी व अत्यंत ज्वालाग्राही अशा मत्सराच्या दारूची आहुति पडून त्याने अैटखानाचा सत्यानाश करण्याची सिद्धता केली त्याच्या अधिकाराशी स्पर्धा करणारा, शिया असून खिलाफत राज्यात अधिकारी होऊ अिच्छिणाऱ्या काफरास शिया पंथाचे मुसल्मान् बलात्काराने करून खिलाफतीचे शत्रु वाढविणारा व सर्वांत अक्षम्य अपराध म्हणजे सुमतीस आपल्या तावडीतून निसटून जात असता स्वतःच मध्ये गडप करण्याचे धाडस करण्यास न चुकणारा हा अैटखान व त्याचे अनुयायी याचा नाश करण्यास कुट्टम गावाहून निघून मोप्ल्यांची टोळी गापूरावर अेकाअेकी येअून आदळली. अैटखानास त्या सुमतीच्या प्रामाणिक सर्पाने ठार करून टाकल्याने मोप्लीला फारसा अडथळा न होता ते मारीत, कापीत, वाट काढीत मुख्य ठाण्यास म्हणजे अैटखानाने सुमतीस ज्या खोलीत ठेवले होते तिथे येअून पोचले तो आल्याची बातमी येताच ते अैटखानाच्या टोळीतील काजल व अितर नरराक्षस सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भीषणतेत तसेच टाकून पळून गेले. तेवढ्यात त्या फल-

कालात गोमुखीत हात घालून जे जप करतात, केवळ घटेच्याच मजुळ आवाजाहून ज्याच्या शांततेचा भग होत नाही अशा निस्तब्ध देवाच्या गाभाऱ्यात डोळे मिटून पचपक्वान्नाचा नैवेद्य–जो लवकरच स्वत चे तोडात जाणारा आहे तो–जे दाखवितात असे भक्त व पूजक पुष्कळ आहेत. त्याची पूजाही परमेश्वरास मान्य होईलच, परंतु त्या जप करणाऱ्या कोणत्याही हिंदु साधूपेक्षा हिंदुधर्मावर व हिंदुराष्ट्रावर *भयकर आपत्ति कोसळली असता व कोसळत्या घातक तरवारीच्या गाभाऱ्यात* हिंदुधर्माशी अेकनिष्ठ राहून शत्रूशी लढत पडलेली, व बलात्काराच्या बीभत्स घाणीने लडबडलेली ही हिंदु कन्यका कमी पवित्र नाही छे ! छे ! हिची ही अशुद्धाने लडबडलेली पूजा अधिक शुद्ध आहे देवास निश्चयाने ती अधिक मान्य आहे–असली पाहिजे कारण अशा आपत्प्रसगी, भयकर राक्षसी अत्याचारात, देवगणातील पद्मासनापेक्षा रणागणातील पराक्रमच वेदाचे, देवाचे, सतीचे व धर्माचे रक्षण अधिकच यशस्वीपणे करीत आलेले आहेत –करणारे आहेत. हवनाचे पिष्टबलिदानापेक्षा हौतात्म्याचे प्राणबलिदानच देवास कधी कधी अधिक प्रिय असते ।

\+ \+ \+

७. अधर्मांचे अत्याचार

असे खो खो हसत व बीभत्स विनोद करीत त्या नरपशूंनी त्या कन्येवर भयंकर बलात्कार करण्यास आरंभ केला अेक-दोन-तीन अेकामागून अेक ते नरराक्षस 'अुगव सूड !' 'असे खो खो हसत विनोद करीत त्या नरपशूंनी त्या कन्येशी भयंकर बलात्कार करण्यास आरंभ केला एक-दोन-तीन एकामागून एक ते नर-राक्षस 'उगव सूड !' 'उगव सूड !' अुगव सूड !' म्हणून खिदळत व ताल धरीत अघोर अुपभोग घेअू लागले त्या अमानुष भीषणतेने त्याचे कामविकार अमानुष समाधान पावू लागले

(मनुष्य जातीस केव्हा केव्हा जी बीभत्स कृत्ये करताना लाज वाटत नाही त्याची कहाणी मात्र अैकताना मोठी लाज वाटते !) म्हणून अितकेच सांगणे पुरे की नअू दहा नरपशूंनी, पशूंना सुध्दाही नसतील अशा बीभत्स प्रकारांनी आपल्या अिंद्रियोन्मादास त्या कन्येच्या देहाचा व लज्जेचा बळी घेत बलात्कारावर बलात्कार चालविला.

परंतु आता तो बलात्कार त्या निष्पाप व निरपराध कन्येवर नव्हता तर तो त्या तिच्या प्रेतावर होता कारण ती पोर त्या भयंकर व क्रूर यातनांनी केव्हाच गतप्राण झालेली होती

गतप्राण–पण ती पोर अेखाद्या धर्मवीराप्रमाणे, 'मारिता मारिता' गतप्राण झालेली होती परवा याच वेळेला फुलांच्या माळा गुंफून ती त्या श्रीरंगाच्या मूर्तीस घालण्यासाठी, स्नान करून स्तोत्रे म्हणत जात होती देवपूजेच्या फुला-सारखी पवित्र, सुकुमार व सुगंधी अशी ती कन्या त्या मार्गाने तशी जात असता तिच्या अंगास स्पर्श करण्यास वायुही संकोच करीत मनात म्हणत होता की, 'अतर्क्य पुण्याचे फळ ज्याच्या गाठी असेल अशा कोणा भाग्यशाली युवकास ही स्पर्शाने धन्य करोल ते करो !'

चालांत गोमुखींत हात घालून जे जप करतात, केवळ घंटेच्याच मंजुळ आवाजाहून ज्यांच्या शांततेचा भंग होत नाही अशा निस्तब्ध देवाच्या गाभाऱ्यांत डोळे मिटून पंचपक्वान्नाचा नैवेद्य–जो लवकरच स्वतःचे तोंडात जाणार आहे तो–जे दाखवितात असे भक्त व पूजक पुष्कळ आहेत. त्यांची पूजाही परमेश्वरास मान्य होईलच; परंतु त्या जप करणाऱ्या कोणत्याही हिंदु साधूपेक्षा हिंदुधर्मावर व हिंदुराष्ट्रावर भयंकर आपत्ति कोसळली असतां व कोसळत्या घातक तरवारीच्या गाभाऱ्यांत हिंदुधर्माशीं अेकनिष्ठ राहून शत्रूशी लढत पडलेली, व बलात्काराच्या बीभत्स घाणीनें लडबडलेली ही हिंदु कन्यका कमी पवित्र नाही. छे! छे! हिची ही अशु-द्धानें लडबडलेली पूजा अधिक शुद्ध आहे. देवास निश्चयानें ती अधिक मान्य आहे–असली पाहिजे. कारण अशा आपत्प्रसंगी, भयंकर राक्षसी अत्याचारांत, देवगाभाऱ्यां-तील पद्मासनापेक्षा रणांगणातील पराक्रमच वेदाचें, देवाचें, सतीचें व धर्माचें रक्षण अधिकच यशस्वीपणे करीत आलेले आहेत – करणारे आहेत. हवनाचें पिष्टबलि-दानापेक्षा हौतात्म्याचें प्राणबलिदानच देवास कधी कधी अधिक प्रिय असतें !

* * *

७. अधर्माचे अत्याचार

हिंदूसच नव्हे तर सर्व शिया मुसलमानांना काफर व दांभिक म्हणून नामशेष करून अेक सुन्नी मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली. कुट्टम गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती येताच त्यास सुमति गोपूर गावचे मार्गाने पळाल्याची वातमी लागली. तेव्हा अैटखानाविषयी त्याच्या मनात धुमसत असलेल्या द्वेषाग्नीत तिसरी व अत्यंत ज्वालाग्राही अशा मत्सराच्या दारूची आहुति पडून त्याने अैटखानाचा सत्यानाश करण्याची सिद्धता केली. त्याच्या अधिकाराशी स्पर्धा करणारा, शिया असून खिलाफत राज्यात अधिकारी होअू अिच्छिणाऱ्या काफरास शिया पंथाचे मुसलमान बलात्काराने करून खिलाफतीचे शत्रु वाढविणारा, व सर्वात अक्षम्य अपराध म्हणजे सुमतीस आपल्या तावडीतून निसटून जात असता स्वतःच मध्ये गडप करण्याचे धाडस करण्यास न चुकणारा हा अैटखान व त्याचे अनुयायी यांचा नाश करण्यास कुट्टम गावाहून निघून मौलवीची टोळी गोपूराघर अेकाअेकी येअून आदळली. अैटखानास त्या सुमतीच्या प्रामाणिक सर्पाने ठार केल्याने मौलवीला फारसा अवेळा न होता तो मारीत कापीत, वाट काढीत मुख्य ठाण्यास म्हणजे अैटखानाने सुमतीस ज्या खोलीत ठेवले होते तिथे येअून पोचला. तो आल्याची वातमी येताच ते अैटखानाच्या टोळीतील फाजल व अितर नरराक्षस सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भोपळ्यातेत तसेच टाकून पळून गेले. देवपूजेच्या फुलमाळेसारख्या पवित्र, सुकुमार व दवाह अशा त्या सुंदर कन्येचा तो देह त्या बीभत्स व अति घोर अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मौलवीसही त्या पापी मोपल्यांचा तिटकारा आला! (मानवी स्वभावाचे निरीक्षण करणारास ही गोष्ट माहीत आहे की, मनुष्य स्वतः अनेक वेळा जे पाप सहज करतो ते दुसऱ्याने केलेले पाहिले किंवा अैकिले म्हणजे तो त्या कृत्याचा मनापासून घोर निषेध करण्यास सहजी प्रवृत्त होतो.) त्यानेही फजल अित्यादि मोपल्यांच्या त्या बलात्कारास अितर सर्व बलात्काराहून घोरतम ठरणारी जी मुख्य गोष्ट होती ती ही की तो बलात्कार मौलवीने केलेला किंवा अनुमोदिलेला नव्हता आणि त्यातही त्यास सुमति वळी

बलात्कार केलेला होता तो म्हणाला, 'छे ! जो असलें पापकर्म करतो तो जातिवंत मुसलमान नव्हे ! '

'अगदी बरोबर !' अेक मध्येच घुसून त्या दाटींत अुभा राहिलेला फकिरासारखा मुसलमान म्हणाला, 'वजीर, हें तत्त्व जर तुला कुट्टमचे दंग्याचे रात्री कळलें असतें तर मलबारात आज-काल अुतास आलेली जातिवंत मुसलमानांची संख्या अेका आकड्याने आणखी कमी होती !'

'हा अैदखानाच्या टोळीतील मुसलमान असावा ! पाजी कुठला.' हसन रागाने फुत्कारला.

'हा शिया मुसलमान असावा' अबदुलने आक्षेपिलें.

'हा मुसल्मानच नसावा.' महमद वेडा म्हणाला.

'मी अैदखानच्या टोळीतील नाही व मी मौलवीच्या टोळीतीलही नाही. मी शिया मुसलमानही नाही व तुम्ही समजता त्या अर्थाने सुन्नीही नाही. आणि तुम्ही या बंडाचे आरंभापासून जी अमानुष कृत्ये आचरीत आहां तींच जर मुसलमानी धर्माची शिकवण असेल तर मी मुसलमानही नाही. मी त्या टोळीतील आहे की जिचे मुख्य पैगंबर महमद (अीश्वर त्यांचे आत्म्यास शांति व धन्यता देवो !) हे आहेत, जी कुराणास पवित्र पुस्तक मानीत असताही मानव जातीवर ती शिकवण बलात्काराने लादणे पाप समजते, जी, मनुष्य मुसलमान आहे की हिंदु आहे हे पाहण्याचे आधी तो मनुष्य आहे की नाही हेच परमेश्वर पहिल्याने पाहील असें मानते ! हिंदु लोकही मनुष्यच आहेत, त्यांच्यावर हा बलात्कार हे

हिंदूमध्ये नव्हे तर सर्व शिया मुसलमानांना काफर व दांभिक म्हणून नामशेष करून अेक सुन्नी मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणें अशी नवीन व्याख्या केली. कुट्टम गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याने हाती घेताच त्यास सुमति गापूर गावचे मार्गानें पळाल्याची बातमी लागली. तेव्हा अैटखानाविषयी त्याच्या मनात धुमसत असलेल्या द्वेषाग्नीत निगरी व असत ज्वालाग्राही अशा मत्सराच्या दारूची आहुति पडून त्याने अैटखानाचा सत्यानाश करण्याची गिद्धता केली. त्याच्या अधिकारानी स्पर्धा करणारा, शिया असून खिलाफत राज्यात अधिकारी होअू अिच्छिणाऱ्या काफराम शिया पक्षाचे मुसलमान बलात्काराने करून खिलाफतीचे शत्रु वाढविणारा, व सर्वांत अक्षम्य अपराध म्हणजे सुमतीस आपल्या तावडीतून निसटून जाऊ देऊन स्वतः च मध्ये गडप करण्याचे धाडस करण्यास न चुकणारा हा अैटखान व त्याचे अनुयायी यांचा नाश करण्यास कुट्टम गावाहून निघून मौल्वीची टोळी गोपूरपुरवर अेकाअेकी येअून आदळली. अैटखानास त्या सुमतीच्या प्रामाणिक मर्पाने ठार करून टाकल्याने मौल्वीला फारसा अडथळा न होता तो मारीत, कापीत, वाट काढीत मुख्य ठाण्यास म्हणजे अैटखानाने सुमतीस ज्या खोलीत ठेवले होते तिथे येअून पोचला. तो आल्याची बातमी येताच ते अैटखानाच्या टोळीतील फाजल व अितर नरराक्षस सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम नीचपणातच तसेच टाकून पळून गेले. देवपूजेच्या फुलमाळेसारख्या पवित्र, सुकुमार व देवार्ह अशा त्या सुंदर कन्येचा तो देह त्या बीभत्स व अति घोर अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मौलवीसही त्या पापी मापल्याचा तिटकारा आला! (मानवी स्वभावाचे निरीक्षण करणारास ही गोष्ट माहीत आहे की, मनुष्य स्वतः अनेक वेळा जे पाप सहज करतो तें दुसऱ्याने केलेले पाहिले किंवा अैकिले म्हणजे तो त्या कृत्याचा मनापासून घोर निषेध करण्यास सहजच प्रवृत्त होतो.) त्यातही फजल अित्यादि मोपल्यांच्या त्या बलात्कारास अितर सर्व बलात्काराहून घोरतम ठरणारी जी मुख्य गोष्ट होती, ती ही की तो बलात्कार मौल्वीने केलेला किंवा अनुमोदिलेला नव्हता आणि त्यातही त्यास सुमति बळी पडलेली! – की जिच्या प्राप्तीच्या आशेने मौल्वीचा मोपल्यांच्या बंडातील अर्धा अधिक भाग अुत्तेजित झालेला होता! तेव्हा साहजिकच मौल्वीचा कोप अनावर होअून तो आपल्या टोळीतील प्रमुखांपैकी हसनला म्हणाला 'हसन! हा केवढा

'सरकार तर मग ती जिवंत झाली आहे! अल्लाची शपथ ती मरून जिवंत झाली आहे ती पहा त्या दरीत आहे —'

पण हा म्हणतो तरी काय! न जाणो क्वचित् भलतीच आशा मनात येऊनही ती प्रदर्शित केल्याने ती खोटी ठरली असता होणाऱ्या उपहासाने भीतीमुळे मौल्वी मनातही तिचा उच्चार न करता म्हणाला— अरे बघा तरी वेडा कोणा पोरीस पाहून हे बडबडत आहे!'

दरीकडे काही लोक गेले मौल्वी पाहत राहिला तो 'हे काम खरोखरच सुमति की काय? त्याच्या हृदयात चर झाले ते ओढ दरात दडून बसलेली ती पोर पुढे पुढे ढकलीत जो जो जवळ आले तो तो ती सुमति नसावी असे मौल्वीस वाटू लागले पण आता त्यांची निराशा मुळीच तीव्र नव्हती या पोरीच्या ताडवळयात व अंगलटीत असे काही आकर्षण होते की त्याने सुमतीच्या अिच्छेची बरीच तृप्ति होऊ शकावी जवळ येत व महमद वेडा खा खो हसून म्हणाला 'सरकार! अहो ही तो लक्ष्मी! हरिहराचा पाय तोडून जिला मी पकडणार होता ती ही पकडलीच का नाही अखेर!'

'चूप बैस मूर्खा! हिला तू सुमति म्हणून समजण्यास कार्य कारण झाले?' मौल्वी राग दाखवून म्हणाला

थरथर कापलसे दाखवून महमद म्हणाला ज्या कारणाने तुम्ही हिला कुट्टम गावी सुमति म्हणून रात्रा समजले त्याच कारणाने माही हिला गोपूर गावी दिवसाअुजेडी सुमति म्हणून समजलो'

लक्ष्मी खराखरच सुमतीची जवळ जवळ प्रतिमाच असल्यासारखी दिसे चारी वेद मुखाद्गत असणाऱ्या चिंतामणशास्त्री याच्या पवित्र कुळात तिचा जन्म असल्याने, अुच असलेले फळ अुडी मारून तोडता आले म्हणजे ठेंगू मनुष्यास जसे सहजच अेक प्रकारचे मसरा समाधान वाटते तसे सुमतासारख्या ब्राह्मण व येस भ्रष्टवून स्वतःच अुपभोगासाठी ठेवण्याचा मौल्वीचा जो अेक हेतु तोहा लक्ष्मीच्या प्राप्तीने पूर्ण होताच मौल्वास समाधान वाटले व त्यायोगे मौल्वाची अुदासीनता बराच कमी झाली धर्मवेडेपणाचा अघोरी अुत्साह त्याचे मनात पुन्हा सळसळू लागला त्याने त्या दीन व संकटामधून संकट सोसीत वनवासात अपमानात व निराशेत त्राहि त्राहि झालेल्या कन्यकेस हाताने धरून तिच्या हनुवटीस स्पर्श करून तू निर्भय हो! मी तुझ्या मनात जे काय असेल तशी व्यवस्था लावून देईन!' असे आश्वासित, तिला त्याने आपल्या गाडीत बसवून घेतले क्षीणशक्ति भग्नाशेने जिचे अंगात प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य स्वल्पेही अुरले नव्हते अशा ती म्लान कुसुमासारखी दिसणारी कन्यका गुपचूप तिथे बसून राहिली आणि त्या स्थितीत मोठा दसहत्यारी धर्मवीर असता तरी आणखी काय करणार होता!

होते अध्याय परवा, आयत ५ काय मागत ! अेक तू कुराण वाचले नाहीस, नाही तर तू कोणी तरी सुफी किंवा शावी असाच भोणतरी मुसल्मान म्हणवून घेणाऱ्या काफिर पक्षातील असावास. नाही तर तू शिया तर आहेसच '

'तू शिया आहस ! तू शावी आहस ! तू सुफी आहेस !' अशी मौल्वीच्या टोळीतून अेकच आरोळी अुसळून दगडमार सुरू झाली अैदरखानाच्या टोळीतील जे शिया होते त्यांना हा अपमान सहन न होअून तेही मौल्वीच्या लोकांवर तुटून पडले. पटकाभर मुसल्मानांच्या त्या दोन पक्षांत खूपच लढाअी जुंपून कित्येक मेले ठार झाले, कित्येक घायाळ होअून विव्हळू लागले. अैदरखानाच्या गुरखून त्याची शिया टोळी विस्कळीत झाली असल्याने ती लवकरच दशदिशांस जीव घेअून पळू लागली. दगडांच्या वर्षावाखाली तो फकीर घायाळ होअून पडला पण मारामारीच्या अवसानात पुन्हा अेकदा अुठून अुभा राहिला व आपल्या अुच गंभीर आवाजात तशाही स्थितीत सवर्थांची चित्ते आकर्षण करून म्हणाला, 'बघूनो ! मुसलमानी धर्मावर तुमची हीं आततायी कृत्ये जो काळिमा आणीत आहत त्याचा शक्य तितका प्रतिकार करीत असता तुम्ही मला काफराचा वकील म्हणून टोमणे मारलेत ! निरपराध हिंदूंचे मानेवर चालविण्यासाठी जी आततायीपणाची तलवार तुम्हीं मी नको नको म्हणत असता अुपसलीत तिनेच आता तुम्हीही अेकमेकास मारू लागलात !(आततायीपणाची तलवार जो दुसऱ्यावर अुगारतो तो स्वत च तिचे वाराने मारिला जातो !)अजून तरी हें ध्यानात धरा की, राम–रहीम अेक आहे

कुटुमचे असे भयंकर स्थित्यतर झाले होते परंतु त्या स्थित्यतरावर भीषणतम कळस तर अजून चढावयाचाच होता. त्या स्थित्यतराचे मर्म तर अजून व्यक्त व्हावयाचे होते.

तो कळस आज चढणार! ते मर्म आज व्यक्त होणार! कारण आज त्या सर्व बदिवानाचा न्याय होणार आहे ते हिंदु जगले व मुसलमान मोपल्यानी खिलाफत राज्य स्थापन केल्यानतर ते मागतील ती वस्तु त्यास न पुरविता आपल्या घराम, बायकोस व मत्तेस आपलीच समजून अजूनही हिंदु म्हणूनच जगत आहेत, या घोर अपराधाचा त्यांच्यावर आरोप ठेवण्यात आला होता

देवपूजेसाठी जिथे बसून सुमति माळ ओवीत असे, त्या बागेच्या मैदानात अेका अुच आसनावर मौलवी बसला. पाय टेकण्यास अेक पायपीठ होते, ते कशाचे तर त्या श्रीरंगाच्या सुदरमूर्तीस छिन्नविछिन्न करून पालथी पाडून तीवर घातलेल्या अेका मअू गादीचे, त्या पायपीठावर पाय ठेवून मौलवीने 'न्यायास सुरवात करा' म्हणून सांगितले

न्यायासाठी त्या प्रातात प्रख्यात असलेल्या मोपल्याचा जो पुरोहित वर्ग आहे व ज्यास ते थगल म्हणतात त्यापैकी अेकास आणविले होते मौलवीची आज्ञा होताच बदिगृहातील हिंदु बदिवानाच्या झुडी तेथे आणण्यात आल्या. थगल म्हणाला, 'अल्लाचे भक्ताचा जयजयकार असो, मलबारमध्ये खिलाफत राज्य स्थापन झालेले आहे, लवकरच ते सर्व पृथ्वीवर स्थापन होणार आहे. या राज्यात सर्व पाखड मूर्तिपूजा व महमद पैगबर (अल्ला त्याचे आत्म्यास शाति व धन्यता देवो) याचे वचनास न मानणाऱ्या नास्तिक धर्माचे बीज देखील अुरू देअू नको म्हणून काल मला अल्लाचा दृष्टान्त झाला आहे. अहो अविश्वासी हो! जरा वर बघा! बघा, बघा आकाशाचे मध्यावर काळीशी रेघ! ते फाटले! या अल्ला! क्या खुबसूरती असे म्हणत तो थगल आकाशावर दृष्टि रोखून हसत हसत निश्चल व तन्मग्न होअून थबकला सर्व सभा चकित झाली जो तो आकाशाकडे बघू लागला अितक्यात बेडा

मौलवी आपल्या टोळीसह कुट्टमला आला अवघ्या तीन चार दिवसात या कुट्टमचे हे केवढे स्थित्यंतर ! त्या नारळी पोफळीचे बनात जी घरे होतीं त्यातून आता वेदाचे मंजूळ घोष ऐकू येत नव्हते त्या रात्रीच्या मारामारीत पडलेले रक्त अजून घरातील वाटेवरील भूमीवरून पुसले गेले नव्हते हरिहरशास्त्री यांच्या घरात मौलवीने आपले सरकारी मुख्य ठाणे दिल्याने त्यास कलेक्टरचा बंगला म्हणण्यात येऊ लागले स्थूलेश्वरशास्त्री – ज्यांना अंगणात अस्पृश्य हिंदु आला असता, मुसलमान आला तर अधिक भ्रष्टाकार तो काय होणार, म्हणून वाटत असे, त्या स्थूलेश्वरशास्त्री यांच्या घरात मौलवीच्या अधिकाऱ्यासाठी व सेनेसाठी मांसाचे स्वयंपाकगृह उघडण्यात आले होते चिंतामणशास्त्री यांची ती पवित्र वेदशाळा – जेथून चारी वेदांचे अस्खलित पठन ऐकू येई, तेथे आता कसायाच्या तरवारी पाहून थरथर कापणाऱ्या गाईंचे मृत्युसमयीचे हंबरडे ऐकू येऊ लागले ज्या पेल्यात पाणी घेऊन ब्राह्मणांनी काल संध्या केली त्याच पेल्यातून आज मोपला लोक दारू पीत होते तिकडे श्रीरंगाच्या देवळात सर्व रात्रभर लढत ज्या धर्मवीराने त्या देवळाचे संरक्षण केले होते तो कम्बू सकाळी भयंकर घाव लागून शत्रूचे हाती पडल्याने ते देऊळ मौलवींचे हातीं आले होतें त्यातील श्रीरंगाची सुंदर मूर्ति काढून टाकून तिथे मुसलमानी मशिदीप्रमाणे तीन पायऱ्या घातल्या होत्या त्या देवळावरील हिंदुध्वज उपटून हिरवा व तुर्की ध्वज तिथे लावला होता व भ्रष्ट काफराचे देऊळ 'ईमानदार' सत्यधर्मीयांच्या प्रार्थनेस योग्य व्हावे म्हणून एक तरुण, गाय मारून तिचे रक्त त्या देवळात जिकडे तिकडे, मूर्ख काफर गंगोदक शिंपडतात तसे शिंपडून शुद्ध करीत होता या शेवटच्या संस्कारानंतर हें सांगावयास नकोच की मौलवींच्या स्वतःच्या प्रार्थनेस जितकी पवित्र असली पाहिजे तितकी ती मशीद पवित्र

आपल्या बापादेखत त्या निर्लज्ज अवस्थेत अर्धनग्न अर्धभ्रष्ट स्थितीत राहावे लागल्याने मेल्याहून मेल्यासारखे झालेल्या मुली व आपल्या मुलींच्या व स्त्रियांच्या मानाचे व जीवनाचे आपल्या डोळ्यादेखत मातेरे झालेले पाहावे लागल्याने पुरुषत्वाची किळस वाटून वर बघण्यासही सकोचणारे बाप, स्तनाशी मुले धरून उभ्या स्त्रिया व वृद्ध आजा आजीचा हात धरून उभी राहिलेली मुले, सव थरथर कापत त्या तलवारीच्या वर्तुळात, कसाओघान्यात गाओी जातात, त्याप्रमाणे, रडत, ओरडत, स्फुदत ढकलली गेली

'बोला मुसलमान होता की नाही ?' चार दिवसापर्यंत ज्यास बदिखान्यात खाण्यापिण्याचिवयी त्रास देत देत सतावून सोडलेले होते क्षीणशक्ति क्षीणभक्ति अशा त्या लोकातून अुत्तर काहीच अुठले नाही,' 'बोला मुसलमान होता की मरता?' अेक व सर्वांचे प्रथम अुत्तर आले 'मरता'

तो कोण ? तो कम्बू होता श्रीरगाचे देवळासाठी अखेरपर्यंत लढून तो घायाळ होअून व दिवाण झालेला होता

त्या टोळीत तो अेक व सर्वांचे प्रथम म्हणाला 'मरतो !'

त्या टोळीत तो अेक व सर्वांचे प्रथम ठार मारला गेला

त्याचे मरतो म्हणून अुत्तर येताच अितरास हिंदुधर्म न सोडल्यास काय भयकर प्रसग गुदरतो याचे प्रत्यक्ष अुदाहरण दाखविण्यासाठी यवनाने त्यास अेकदम बाहेर आणविले शेजारीच अेक विस्तीर्ण विहीर होती हिच्या पाण्यातूनच पाणी काढून सुमति आपल्या फुलझाडास घालीत असे त्याच विहिरीच्या काठावर त्यास आणिले, मुसलमान होत नाही असे म्हणत असताही त्याचे डोक्याचे सव केस काढण्यात आले त्यास फरफटत अिकडे तिकडे ओढून तरवारीने चिरण्यात आले व

तर दिसत नाही,' असे म्हणण्याची छाती होईना. थोड्या वेळाने 'अल्ला, तू धर्मवीरांवर किती प्रसन्न आहेस,' असे भक्तिभराने म्हणून पुन्हा पुढे बोलू लागला, 'आता जो दृष्टान्त मला झाला तोच हे मुसलमानहो, तुम्हा सर्वांस होऊ शकेल. मला काय दिसले माहीत आहे?'

अत्यंत उत्सुकतेने ते विश्वासनिष्ठ शेकडो मोपले म्हणाले,

'नाही आचार्य!'

'सांगू तुम्हाला?'

अत्यंत अधीरतेने ते चमत्कारलोलुप मोपले म्हणाले, 'सांगावे! आम्ही पाया पडतो, सांगावे! आचार्य!'

मला परी दिसल्या! त्यांच्या हाती काय होते? स्वर्गफुलांच्या माळा! त्यांचे डोळे कसे होते?

या कुराण शरीफच्या अध्यायात सांगितले आहे तसे, काळेभोर नि स्निग्ध! मित्रांनो! त्या माळा त्या परी मोपल्या वीरांच्या गळ्यात घालण्यास आल्या आहेत. *धर्मयुद्धात जे मरतील त्यांच्या गळ्यात आजच ह्या माळा पडतील. धर्मयुद्धात जे* जिंकतील त्यांच्या गळ्यात भोगाच्या माळा ह्या जगात आणि परींच्या आलिंगनाच्या माळा त्या जगात! हे धर्मवीरांस फळ आणि काफरांस? तोबा! तोबा!

'तोबा! तोबा!' अंगावर शहारे उठून मोपले उद्गारले.

अल्लावर व पैगंबरावर जे विश्वास ठेवणार नाहीत ते काफर—त्यांना सांगितल्याप्रमाणे त्यास काय फळ? भयंकर नरकाग्नि तापलेला त्यात निवास! पू व दुर्गंधि, सडके पदार्थ ज्यात मिसळले आहेत—ते पू पिण्यास कसे घशात फरफटत नेण्यात येईल. मग ते पश्चात्ताप करतील पण ईश्वर त्यांचे तोंडसुद्धा बघणार नाही, मग पश्चात्ताप कामा होणार नाही! कुराणशरीफमध्ये हे स्पष्ट सांगितले आहे! तोबा! तोबा! म्हणून हे काफर हो हे बंदिवान हो मी तुम्हास अल्लाचे हुकुमाने सांगतो की तुम्ही जर या नरकाग्नीपासून स्वतःचा बचाव करू इच्छीत असाल तर आताच आता मुसलमानी धर्म स्वीकारा नाही तर मरण या जगी व नरकाग्नि त्या

आलें. अल्लास प्रिय असणाऱ्या पैगंबराचे आज्ञेनुरूप तुमची आता सुंता झाली आहे! आता तुम्ही मुसलमान झाला आहात. आता धर्माने चला. स्वर्ग तुमचा आहे पण जर का पुन्हा हिंदूंत मिसळू पाहाल किंवा त्यांच्याशी संबंध ठेवाल तर मुसलमानी धर्मापासून तुम्ही पदभ्रष्ट झालात असे समजून तुम्हांस धर्माज्ञेप्रमाणे ठार मारण्यात येईल.' नंतर त्या सर्वांस मोपले लोकांची खूण म्हणून स्त्रियांस व पुरुषांस तदनुरूप मोपला वस्त्रे देण्यात आली व पुरुषांस वेगवेगळे करून उभे करण्यात आलें.

'दुसरी टोळी!' धंगल गर्जला.

लगेच त्या तरवारीच्या वर्तुळात दुसरी पंचवीस-तीस हिंदूंची टोळी आणविण्यात आली व कोंडली गेली. तीत अेक मिय्या रागावून शेजारच्या अेका म्हातारीस दूर ढकलून म्हणाला, 'थेरडे, तू जातीची मसकुनी -- डोंब ना? नि मला महाराला शिवतेस! दूर!' हे पाहून ती मशाल घेअून हिंदूंचीं घरें जाळीत फिरणारी मोपला कुत्या खो खो हसून म्हणाली, 'मेल्यांनो अजून तुमचे डोळे अुघडत नाहीत! अरे तुम्हां हिंदूंस दिसावे म्हणून मी ही मशाल दिवसा देखील पेटवून फिरते, पण तुम्हास अजून दिसत नाही! मेल्यांनो, मुसलमानाच्या बंदीगृहात, राज्यात, लाथेखाली तुडविले गेलेत, गाअीच्या रक्ताने भरलेले माझे हात मी त्या तलावात धुऊन ते पाणी तुम्हांस पाजविले. पण तुमचा विटाळ व शिवाशीव अजून गेली नाही! -- महाराला डोंबाचा विटाळ झाला ना? अरे जिवंत असताना तर तुम्ही हिंदु म्हणून कधीही अेक जाति म्हणून अेकत्र झाला नाहीतच, पण मेल्यांनो, आता हिंदु म्हणून सर्व अेकत्रच मरणाचे तोंडात चिरडले जाता आहा तरी देखील -- तेवढ्यापुरते देखील अेकत्र होत नाहीना! मरा मेल्यांनो.'

जिवंतपणी ह्या जगीं नरकयातना भोगल्यास अंगाम किडे की रे पडले तुझ्या ! आणि मी बघ, हा मौलवी बघ—हा यगल बघ. कसे धष्टपुष्ट गाद्यागिर्द्यांत लोळत आहो या जगीं—व अल्ला व पैगंबर ह्यांवर माझा विश्वास आहे जितकें म्हटल्याने स्वर्गसुख भोगणार पुढील जगीं ! अजून तरी केवळ पुण्याने, केवळ तितिक्षेनें, केवळ पोथीच्या पानांवर जगात पोट भरेलच—पुण्याचा वाली परमेश्वर—न्यायाचा जय अंती स्वतःसिद्ध ठेवलेला—इत्यादि खुळचट कल्पना डोक्यातून गेल्या का ? मेल्या पापावाचून जगात जिवंत राहता येत नाही. दिसल का हें तुला ?' असे म्हणत त्या थेरडीनें ती मशाल पुनः त्याच्या डोळ्यात खुपसली. हरिहर तो चटका बसल्याने व्याकुळ होऊन पुनः म्हणाला, 'राम ! राम ! राम !'

'आता रामच म्हण मेल्या अेकदाचा,' म्हणून ती निष्ठुर थेरडी खोखो हसली.

त्या वीर ब्राह्मणास त्याच्या शरीर वेदनाहूनही ह्या अपमानाच्या मानसिक वेदना असह्य झाल्या. त्याचे मागोमाग चिंतामणशास्त्री होता. त्याचे मागोमाग कम्पूच्या टोळीतील दोघे तिघे तरुण शिष्ये होते. कृष्ण नायर वैद्य — जो श्रीरंगाचे सरक्षणार्थ लढताना घायाळ झालेला होता तो त्याचे मागे होता. त्या तरुण शिष्यास यगलने हटकून म्हटले— ' हे तरुणानो, ह्या ब्राह्मणाच्या, ह्या क्षत्रियाच्या नादास लागून तुम्ही कां विनाकारण मरता ? तुम्ही मुसलमान व्हा. ह्या आता वाटविलेल्या हिंदु स्त्रीमधून हवी ती तुम्हास देतो. सुखाने ससार करा—तुम्हास —, पण त्याचे ते शब्द पुरे होण्याचे आधीच ते महार तरुण म्हणाले, 'चूप, रे मूर्खा—आम्हास अेकच बाप होता. तो हिंदु होता. म्हणून आम्हीही हिंदु आहोत, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, महार, मांग आम्ही सर्व हिंदु अेकाच बापाची मुलें आहोत—आमच्या बापाचें नाव महादेव ! आम्ही सर्व हिंदु अेकाच आअीची लेकरें आहोत. आमच्या आअीचे

'चवथी टोळी' म्हणून यगल गर्जला पण जितक्यात — 'ते आले! सरदार ते आले' म्हणून अेक मोपला घोडा भरधाव फेकत तिथे येअून म्हणाला

मोठ्या आनदाने अुसळून यगल म्हणाला, 'अल्लाची प्रशंसा असो! काण ? अनवरपाशाची सेना आली ? ते मोपल्याचे साह्यास दहा हजार तुर्क, वीस हजार कुर्द व बावन हजार अरब घेअून यणार होते'

'अनवर पाशा गाजी आहे! बावन हजार अरब लोक आले' सभेत अेकच जयघोष झाला

'नव्हे, नव्हे अनवर पाशा नव्हे–' अडखळत तो घोडेस्वार म्हणतो ताच मौल्वी म्हणाला, 'तर मग कोण आले ? अफगाणिस्तानचा अमीर ? दिल्ली मुसलमानी वीरानी कधीच घेतली हाती अमीर अिस्लामचा खड्ग आहे

'अमीर अिस्लामचा खड्ग आहे! पण सरकार अमीर नाही आला –'

घोडेस्वार अितके म्हणत आहे ताच ती कृत्या मशाल अुच करून व समुद्राकडे निरीक्षून आरडली, मग काण आले ? अरबस्तानातून समुद्राचे मार्गाने खलिफा जी शस्त्रास्त्रे धाडणार होता व ज्यासाठी कुटुमच्या खिलाफत मडळाने तीन लाख रुपये धाडले होते ती शस्त्रास्त्रे भरून आरमार आले की काय ?'

चुप थरडे' त्याचा राग, निराशा व साचलेला क्रोध तिच्यावरच शेवटी काढून तो घोडेस्वार म्हणाला 'सरकार! ते अनवर पाशा, तो अमीर, ती शस्त्रास्त्रानी भरलेली अरबी गलबत व ते बावन हजार तुर्क कधी यतील त येवोत, पण सध्या जे आले आहेत ते त्यापैकी कोणी नसून आले आहेत केवळ गुरखे लोक! हिंदूच्या छळाच्या कहाण्या अैकून व पाहून चिडून गेलेले व देवमदिराच्या पडलेल्या

मौलवीच्याही छातीत धस्स झालें, पण मोपल्यांचीं मनें त्वरित क्षुत्तेजित करण्यासाठी तो झटकन् म्हणला, 'हां चला आणा त्या काफरांच्या बच्या सगळ्या मजपुढे !'

त्या सगळ्या तरुण मुली, ज्यांस न मारिता तसेंच लुटीचा अेक पदार्थ म्हणन ठेविलें होतें, त्यांना आणून हारीने उभें करण्यात आलें. थंगल म्हणाला, 'छोकरींनो *ज्या तुमच्यापैकी मुसलमान होतील त्यांचाशी मोपले सरदार लग्ने लावून त्यास* विधियुक्त अर्धांगीपणाचे सर्व अधिकार देतील. पण ज्या मुसलमानी धर्म स्वीकारणार नाहीत त्यांस बळाने दासी म्हणून मोपल्या सैनिकास वाटण्यात येअील.

'पण मी मरण्यास सिद्ध आहे,' 'मी, मी' आणि 'मी' पांचसहा तरुण वीरकन्यका त्या रांगेतून निर्भयपणे गर्जल्या. पण ती थेरडी त्यांतील अेकीच्या तोंडास कुरवाळून व आपलें हिडीस तोंड तिच्या गालास बळें बळें लावून म्हणाली, 'माझी छकुली, तूं अजून कळी आहे. मरायचें सगळ्यांनाच आहे. पण पोरी थोडें जगून तरी पाहशील कीं नाही ? तुला वाटेल तो मोपला घे मग तर झालें. अग हिंदूंपेक्षा मोपला फार चांगला. मी अनुभवाची गोष्ट सांगते अेक.' 'जळलं रांडे तुझें तोंड.' म्हणून त्या पाणीदार मुलीने त्या थेरडीच्या तोंडात थुंकविलें. पण त्यायोगे त्या विक्षिप्त म्हातारीस समाधान वाटल्यासारखें होअून ती म्हणाली, 'अहाहा जर हिंदु पुरुष असे दुसऱ्याच्या तोंडात चटदिशी मारावयास शिकते तर माझ्या छकुले, मीही तुझ्याबरोबर मरण्यास सिद्ध होते ! पण त्या मेल्याना तोंडात खाण्यातच साधुपणा वाटतो ! म्हणून तर मी त्यांच्या तोंडात अेकसारख्या मारीत आले आहे ! कधी त्यांचें पोट भरेलः तोंडात खाअून ! त्या दिवशी मी मरेन !' तिची ही विक्षिप्त टकळी चालली असता तिकडे घाअीघाअीने मौलवीने त्या हिंदूच्या मुलींतून आपआपल्यास रुचेल ती निवडून घेण्यास मोपल्यास सांगितलें. प्रथम मोठे सरदार व मग धाकटे व मग सैनिक, अशानें निवड करावयाचे ठरलें. सर्वांत प्रथम महमद वेडा म्हणाला, 'मला लक्ष्मी हवी.' हे अैकताच मौलवीच्या कपाळावर आठ्या दिसू लागल्या. तेव्हा लगेच सावरून महमद म्हणाला, 'मला लक्ष्मी हवी ! मी तसा प्रस्ताव केला आहे व आपणा सर्वांत अत्यंत श्रेष्ठ व प्रथम मानाचे अधिकारी जे मौलवी त्याना मी ती अर्पण करणार ?' 'ठीक ? ठीक !' सर्व म्हणाले. पण थंगल चूप राहिला. त्यास वाटलें मौलवीने आपला जाणून बुजून अपमान करविला. नंतर अिब्राहीम म्हणाला, 'मौलवी नंतर निवडणूक करण्याचा हक्क माझा आहे.' पण अबदुल रागाने म्हणाला, 'माझा.' तेव्हा अिब्राहीम म्हणाला, 'मी तीन वेळा मातीस मिळविली, दहा ते वीस मुलीं व बायकांस पकडून आणिलें, त्यांच्या बापास, भावांस व नवऱ्यास ठार मारिलें किंवा घायाळ केले किंवा मुसलमान बनविले म्हणून मी श्रेष्ठ खिलाफत राज्यात धर्मप्रचार व शत्रुदमन माझ्याअितके कोणी केलें ?'

'अबदुल्लाने' अबदुल म्हणाला, 'मी कुट्टमच्या ब्राह्मणवनातील काफराच्या सर्व पुस्तकास आग लावून दिली, मुमतीचा पाठलाग मी केला. हिंदुवर दया करा म्हणून म्हणणाऱ्या, आमच्या धर्मवीराच्या धैर्यास–कृत्यास अत्याचार समजणाऱ्या खिलाफत राज्याच्या द्वेष्ट्या अशा त्या शिया मुसलमान फकिरास शेवटचा दगड–की–ज्याने त्याचे कानशील नारळासारखें ताडकन् फुटून चेदामेदा झाले–तो प्राणघातक दगड मी मारिला. मी अफगाणचे अमीरसाहेब दिल्लीस आले ही आनंदाची बातमी आणली. मी अलीमुसेलियरच्या समक्ष माधव नायराचे पोटात सुरी भोसकली कारण त्याने खिलाफतच्या चिटणिसाचे काम करीत असूनही दहा हजार रुपयेच मोपला बंडासाठी हिंदूपासून जमविले व दहा लाख जमविले नाहीत. मी शिपायास लुटले. मी काफराच्या देवाशी लढलो मी काफराच्या शेकडो पुरुषांशी लढलो. मी काफराच्या शेकडो स्त्रियांशी लढलो.'

तो येरडी गर्जली, 'तर मग तूच सर्वांत शूर व धर्मनिष्ठ आहेस हें निश्चित. पण मी ? मी अॅमसारखी तीनचार दिवसरात्र काफराच्या घराम आगी लावीत आहे अर्धे मलबार मी जाळले. पण अजून जळले नाही माझे काय कोणाशी भांडण होते ? केवळ मुसलमानी धर्माचा अभिमान म्हणून, त्याचा काफरास दरारा बसून हिंदु होण्यात केवढी हानि आहे हे त्याच्या लक्षात यावें म्हणून मी हे कार्य करीत आले. माझा धर्माचा अभिमान व देशसेवा काय तुम्हाहून कमी आहे ? कानामागून आले नि मेले तिखट झाले! दोन काफराच्या मुलीस तर मी होरपळूनच काढले! अल्लाची शपथ! नि कित्येकींस वळे वळे मोपल्याच्या ..

हा वाद थांबवून मौलवी म्हणाला, 'वीरहो, अिब्राहिम, अबदुल्ला, बुढ्ढी अम्मा! तुमची व अितर अनेक वीरांची कृत्येंही निःसंशय तुम्हांस या लोकांत यश व सुख व परलोकीं स्वर्ग साधण्यास कारणीभूत होतील अितकीं अुज्वल आहेत. तुमच्या पराक्रमानेच आज या राज्यपीठावरून गर्वाने सांगता येत आहे की, या माझ्या राज्यात आज अेकही काफर जिवंत अुरला नाही आज या खिलाफती राज्यात केवळ परमेश्वर व पैगंबर यांच्या आज्ञेस मानणारे सद्धर्मनिष्ठ, अिमानदार मुसलमानच राहात आहेत. न्यायपरायण अिस्लामी कायद्यानेच काय तो अिथे राज्यकारभार चालत असल्याने अन्यायाचे येथे नावसुद्धा अैकू येत नाही आणि म्हणूनच माझी अशी आज्ञा आहे की, या धर्मयुद्धात मिळालेली लूटहीं आपण पवित्र कुराणाच्या आज्ञेप्रमाणेच वाटून घ्यावी आठव्या अध्यायाच्या पहिल्या आयनात कुराण शरीफ सांगते की, 'हे विश्वासनिष्ठ मुसलमानहो, तुम्ही काफराशी लढून मिळविलेल्या लुटीविषयी भांडू नका. नि संशय सर्व लूट परमेश्वर व पैगंबर यांचीच आहे ते देतील, करतील त्यास व तसें सर्वांनी मानावे आता परमेश्वर सप्तस्वर्गाहून अुंच विराजमान असल्याने त्याने पृथ्वीवरील लुटीचा हक्क पैगंबरास दिला. पैगंबराने खलिफास दिला. अर्थात् खलिफाने ज्या वेळेस या तालुक्यातील खिलाफती राज्याचे प्रतिनिधित्व

'मशावरून ' मगर म्हणाला.

'मशावरून ?' सभा प्रतिध्वनिली.

'कारण की वेदरच्या लढाईत जेव्हा पैगंबरावरोबर काफराच्या सैन्यानी मोठा अनर्थ गुदरविला तेव्हा याच सेनापतीचे जेब्रिलचे हाताखाली दोन हजाराची सेना अन्तराने धाडली होती त्या वेळी त्याचे किरीटास तीनच तारे होते आताही तीनच आहेत ! अहो, काय तेज !'

'अहो, काय हें तेज ! आम्हाला बघवत देखील नाही !'

'पण ते तुम्हास तुम्हालाही बघवेल !'

केव्हा ? केव्हा आचार्य, केव्हा ? या पाप्यास जेब्रिलच्या किरीटाचे तीन तारे केव्हा दिसतील ?'

'काफिराशी लढता लढता तुम्ही मेल्यावरोबर ! मरताच दिसतील आणि पऱ्या, काळ्या काळ्या डोळ्याच्या ! नि सुंदर किशोर तुमच्यापाशी हसत उभे की जसे जतन केलेले मोती !'

'सुर सुरूर ' या अध्यायात सांगितलेली सर्व वचने खरी होतील तर बोला, गुरख्याची काही कथा आहे काय ?'

'देवदूतापुढे गुरख ?' 'सिंहापुढे मशक !' सभा प्रतिध्वनिली

'तर मग आजच्या आज गुरख्यावर छापा घालावयाचा ना ? काफराच्या बंदुकाची तडी मापल्याने रिकामे हात जाऊन दाबून धरितील काफराची दारू ठुसेनाशी होईल—मापल्यास गोळीच लागणार नाही

'मग आजच आम्ही लढणार ! अल्ला हो अक्बर ! दीन, दीन !'

'ठरले तर मग ' मौल्वी मध्येच उठून म्हणाला, 'गुरख्यावर छापा घालावयाचा परंतु प्रथमत आपल्या घरातील सर्पांस—म्हणून—पार मारतेस मिळवून टाकून नतर चला मगल, हे बाकीचे जे काफर बंदिवान आहेत त्यास अखेरचाच विचारा—नाही तर विचारू नका केवळ कामकाज उचल नी ता निवडा व बाकी त्वरित कत्तल करून टाका ह शत्रु जिवत राहिले तर ते काफर गुरखे सैनाच त्यास मिळतील व आमच्या नाशास कारण होतील मारा मारा ! सरसहा विहिरीत फेकून द्या '

हे क्रूर शब्द ऐकताच उरलेल्या शेदोनशे हिंदु बंदिवानातून ऐकच दु खाचा ओरडा उठला फुटला म्हाताऱ्या बाया, कावळी मुलं तरुण, बाल, वृद्ध, स्त्रिया, पुरुष ऐसा शब्दास ह्या त्या मौल्वाच्या ऐसा क्रूर निश्वासासह त्या सर्वांचा जीव गेल्यासारखा झाला मारू नका, निदान माझ्या मुलास माझ्या आईस, माझ्या बापास, माझ्या भावास—मारू नका !, मारा, मी मुसलमान होत नाही ! मारू नका मी मुसलमान होतो अनेक ध्वनि, अनेक वेदना, भयंकर कल्लोळ झाला—ऐक क्रूर मौल्वीच्या अशा कठोर शब्दासरशी !

त्या क्रूर मौल्वीच्या अेका कठोर शब्दासरशी सर्व मोपले अेकदम त्या निःशस्त्र, भयभीत, दीन व दिवानावर तुटून पडले आपण कणसें कापतो तशी, तरवार जिथे जशी पडली तशी कचाकच कापू लागली शिरे, हात, पाय, कवट्या, मांस, रक्त, नसा, फाडलेलीं पोटें, ओढून काढलेली आतडीं — केवळ कापाकापी होअून तो सर्व रदा — मनुष्याच्या जीवनाचा रेदा — त्या विहिरींत फावड्यांनी मातीचा रेदा ढकलावा तसा ढकलून देण्यात आला

मौल्वीने थगलला विचारले, ' काय आचार्य, सर्व न्यायकर्म संपले ? '

थगल म्हणाला, ' सर्व '

मौल्वी गंभीरपणे अुभा राहून व आजूबाजूस जितके दिसू शकले तितक्या दूर अंतरावर पाहून म्हणाला, ' अिमानदार हा ! अल्लाचा विजय असो ! "आज या क्षणी मी माझ्या आयुष्याचे अति अुच्च शिखरावर अुभा राहून अीश्वरास अनेक धन्यवाद देत सांगतो की, माझ्या हाताखालील या कुट्टम व मोपूर तालुक्यात अेकही हिंदु जिवंत राहिला नाही माझ्या राज्यात या क्षणी अेकही देअूळ वा मूर्ति अस्तित्वात नाही, लोक मुसलमान केले, शेकडो काफर कत्तल केले, शेकडो दगडाच्या काफराचें व नास्तिकपणाचें बीज मी पार खणून काढिले आहे शेकडो "देवास" पाल्ये घातले वसस आता केवळ विश्वासू, सत्यधर्मी पैगंबराचा व त्या अल्लाचा घोष काय तो या माझ्या राज्यात अेकू येअील या खिलाफती राज्यात अत्याचारी, पापी, मूर्तिपूजक, अधर्मी व अत्याचारी असा कोणीही अुरला नाही ! '

मौल्वी ' आपल्या राज्यात ' असे जें म्हणत होता ते व ज्या प्रौढीने तो थगलाचे किमपिहि महत्त्व न दाखविता बोलत होता ती पद्धत हें थगलास मनापासून रुचले नव्हतं तथापि अुघड विरोध न दाखविता पण काहीतरी स्वतःचे महत्त्व स्पष्ट व्हावें म्हणून मध्येच थगल म्हणाला—

' परंतु आता गुरखे आल्याची जी बातमी आली आहे तिचा प्रतिकार प्रथम केला नाही तर हें यश सदानित् अल्ला आपणापासून हिरावून नेअील त्यातही जेब्रिल्चे देवदूताचे सैन्य — अल्ला त्याना विजय देवो ' — ह जवळ येत चाल्ले आहे तेव्हा आता आजचे ठरलेले अत्यंत आवश्यक काम म्हणजे ज्यानी ज्यानी या खिलाफती राज्याचे प्रस्थापनसाठी कष्ट सोसले त्यास त्यास यथोचित पारितोषिक देणे हें काय तितक्यात्वरा अुरकून आपण शत्रूच्या सैन्याचा धुव्वा अुडविण्यास जाअू हें राज्य सर्वांनी कमविलेले आहे हें खिलाफत राज्य आहे येथील संपत्ति सर्वांची समाअीक आहे

' संपत्ति सर्वांची आहे ? समाअीक आहे ' सभा गर्जली

' आणि मृत्युही ! सर्वांचा समाअीक आहे, ' ती थेरडी खोखो हसली

मजकडे दिले त्या वेळेस त्या देणगीमुळेच तो हक्क मजकडे आला म्हणून सर्व लूट ही धर्मत प्रथम माझी आहे या लुटीस मी तुम्हा धर्मवीरात जे वाटून देतो, *अिच्छितो त केवळ माझे औदार्याने व धार्मिक प्रवृत्तीने होय म्हणून तुम्ही मी लुटी-* विषयी जी वाटणी करीन ती वादविवाद न करता वाटून घ्यावी असे बोलून त्याने त्या मुलीतून जी ज्यास वाटली ती त्यास देऊन टाकिली नतर मध्यम वयाच्या बायकास वाटण्यात आले त्यातील अेक साध्वी स्फुदतस्फुदत पुन पुन म्हणाली की 'दया करा मी विवाहित आहे मला माझ्या पतीकडे धाडून द्या नाहीतर मला ठार तरी मारा !'

थगल म्हणाला, 'स्त्रिये तू जोवर मुसलमान झालेली नाहीस तोवर तुझा पति असणे शक्यच नाही कारण कुराण शरीफच्या चवथ्या अध्यायाच्या पचविसाव्या आयनाप्रमाणे हस्तगत झालेल्या नास्तिकाच्या स्त्रिया – त्याची पूर्वी लग्ने झालेली असोत नसात – मुसल्मानाची मत्ता होतात आणि कुराण शरीफच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या दोनशेविसाव्या आयनाप्रमाणे काफराची स्त्री कितीही भली का असेना तिच्यापेक्षा मुसलमानी दासीहा श्रेष्ठ होय असे आज्ञापित आहे ! तव्हा तुला पति *असण्याचे अधिकार मुसलमान होओीतो मिळणार नाहीत काफर पतिशास्त्र मागीतद्* नाही मुसलमान पति मुसलमान धर्म स्वीकारीतो तुला मिळू शकत नाही म्हणून केवळ बटिक होऊनच तुला राहिले पाहिजे '

'पण मला ठार मारावयास तर शास्त्र विरुद्ध नाहीना ?' ज्या शास्त्राने कोवळी मुले व वृद्ध पुरुष मारता येतात, अस्पृष्ट कुमारिका भ्रष्ट करिता येतात व देवमूर्ति फाडता येतात त्या शास्त्रात यत्कश्चित् स्त्रीला मारून टाकण्यास काही तरी आधार सापडणार नाही हें शक्यच नाही मला मारा ! मी हिंदु म्हणून मला मारा !

थगल म्हणाला, 'अे स्त्रिये, परतु हें पहा –' तोच रागावून तो मोपला छुरा ओरडली, अे थगल तू त्या यकश्चित बटकीची समजूत ती काय घालीत बसला आहेस ! तू मुसलमान नाहीस वाटत ? अध्याय सात आयन अेकशेअठ्ठावनमध्ये काय सांगितले आहे ? सव कुराणात मी त अेक आयन पाठ केले आहे व त्या अेका आयनाने माझ्या आत्म्याला या मशाली अितक स्पष्ट दिसू लागले आहे मुसलमानानो, त्या आयनाने सांगितल्याप्रमाणे विश्वास ठेवा ! निरक्षर अीशप्रेषित महमदावर विश्वास ठेवा ! बुद्धिवाद कसला करतोस ? जो बुद्धिवाद करिता तो मुसल्मान कसला ?'

अितक्यात अेका मोपल्याने आपल्या अेका स्त्रीला पकडून आणिली 'अेक काफराणी बाया खिलाफत राज्यात अजून जिवत आहे '

'आण तिला पुढे ' तो थेरडी म्हणाली आणि ती पुढे येताच सो या हसून म्हणाली, अरेरे ही तर माझ्याहून कुरूप हिला कोण पाळणार? मला देखील अेखादा नवरा मिळेल' – मोपल्यातील अनेक लोक खदखदा हसून म्हणाले, 'आम्ही गळे मिळू – अेखादा का ! ' 'पण या म्हताऱ्या काणी घेता का ?' मोपले ओरडले.

'फुकट देखील नको' 'तर मग मर राडे' ती थेरडी म्हणाली. तेव्हा अगदी विव्हळपणे ती भयभीत झालेली स्त्री म्हणाली, 'पाहिजे तर मारा — पण आज मारू नका, मी पाया पडते, मी गर्भवती आहे. दोन महिन्यानी हे मूल जन्मले म्हणजे मग मला सुखाने मारा. पण आता माझ्यासाठी हा माझ्या गर्भातील निरपराधी जीव मारू नका! मी गर्भवती आहे'

'हात्तिच्या! वये तू गर्भवती आहेस अितकेच ना! तर मग नरकात बाळंतिणींच्या स्वतत्र खोल्या असतात. तू मर, त्या खोलीतील अेक तुला मिळेल अितकेच नव्हे तर मी स्वतः तुझे बाळतपण करावयास दोन महिन्याच्या आत तुझ्या मागोमागच नरकात येते आहे. तर मर भिअू नकोस!' ती थेरडी असे म्हणत असताही तिच्या या बीभत्स व भीषण विनोदाने सर्व मोपले मोठमोठयाने अेकच हशा पिकविते झाले. त्या हशाने जास्त अुत्तेजित होअून आपल्या विनोदाच्या वेगुद्ध भरात त्या थेरडीने आपली सुरी त्या स्त्रियेच्या पोटात हसत हसत अकस्मात् खुपसली. ती स्त्री ठार झाली. तो गर्भ चिरून गेला.

'ही घोडशाळेच्या गजीपाशी राहणारी म्हातारी. अरे, ही कशी अितका वेळ झाचली! अरे हिला मी वायको करतो! नव्हे गी करतो!' असा मोपला सैनिकात पुन. हशा सुरू झाला. कारण अेका म्हाताऱ्या जख्खड हिंदु स्त्रीस तिच्या गावातील तिच्या गजीपुढच्या अेका जीर्ण झोपडीतून हुडकून धरून आणलेली होती जो कोणी मोपला, पुरुष वा स्त्री, हिंदूतील कोणत्याही मनुष्यास पकडून आणील त्यास पारितोषिक मिळेल अशी दवडी खिलाफती राज्याच्या प्रथम दिवशीच पुकारली गेली असल्याने हिंदूंची मृगया करण्याकरिता जो तो मोपला फिरत असे. परतु या जख्खड म्हातारीमही काही मोल आहे हे कोणासही खरे न वाटल्याने तिकडे कोणीही लक्ष दिले नव्हते. त्यातही ती आज अितके दिवस त्या कुटुम गावात त्या घोडशाळेपाशी अितकी गुपचूप पडलेली असे की त्या झोपडीपाशी पडलेल्या जुन्या अेका वडाच्या मोडकळलेल्या पाराप्रमाणेच ती कशातच जमा नसे. ती अितकी म्हातारी होती की त्या गावातील म्हाताऱ्यातील म्हाताऱ्या माणसानाही ती तरुण असलेली असो कधी आठवतच नसे ती फारशी कधी कोणाशी बोललेली माहीत नसे. पण जे काय दोन चार शब्द ती बोले ते तिरसट व तीव्र असत. तिची पूर्वपीठिका कोणासच माहीत नसे, तिच्याकडे कोणी कधी येत नसे ती कोणाकडे सहसा जात नसे तिचे नाव देखील कोणास माहीत नव्हते साप्रत तिला 'गजीपासली म्हातारी' अितकेच सर्व म्हणत अशा त्या जख्खड म्हातारीसही पारितोषकाचे आशेने अेका मोपला मुसलमानिणीने जेव्हा धरून आणिली तेव्हा अर्थातच सर्वत्र हशा पिकला. कोणी म्हणाले, 'या जखिणीस पकडण्याकरिता त्या विदिअमाला सबध दोन कवडया द्या.' वा अितके का या गजीपासल्या म्हातारीचे मोल कमी आहे? हिला धरण्यासाठी सबध अेक कवडी व अर्धी फुटकी असे दीड कवडी

पारितोषिक मिळावे ' मी तुला दीड सोडून दीडशे कवडचा देतो, हिला तू बायको करतोस ? ' ' अरे ती बायका आहेच ! तिला आता पुरुष केले पाहिजे ' कशावरून हें ? कशावरून ती बायको आहे ? हा रेंचाचा तिची सागापाग परीक्षा घेत असतो वाटत केंव्हा केंव्हा ? ' अशा नाना प्रकारच्या स्वस्त व गुंडगिरीला सहज अशा कोटचा त्या मोपल्याच्या जमावातून अुठत मोठमोठ्याने हशा पिकवीत होत्या त्या विनोदाने अुत्तेजित होअून ती कृत्या पण आपली मशाल घेअून त्या गजी-पासल्या म्हातारीपाशी धावली व म्हणाली, 'अे अप्सरे तुझ्याहूनही म्हातारा या जगात कोण आहे ? '

'तुझा बाप ' म्हातारी अुपरोधिक हसली

'तुझे मोल खरेंच वा ह्या माझ्या फुटक्या कवडीअितक आहे ? '

'नव्हे तुझ्या फुटक्या कवडीअितके नसून तुझ्या फुटक्या वतटीअितक आहे'

'ठीक आहे तर ! ' जरा दचकून ती कृत्या मागे सरली तिचे ताड अुतरत आणि ती कोणास काही ओळख पटावी तशा अेक दोनदा माना वेळून म्हणाली

'ठीक तर ! साग आता तू सगळे जे पहावयाच होत त दिसत, आता घे ही विझवली मा आपली मशाल !

अेस विचित्रपणे बोलून त्या कृत्यन ती मशाल धुळीत घुसडून विझवून टाकिली तिचें हें कृत्य तिचा नहमीचा अुद्दट विक्षिप्तपणा माहीत असल्यानाही जरा अपूर्वच वाटल ती कृत्या पुन म्हणाली 'साग काय त वा '

परतु मौलवी म्हणाला 'ही काय गडबड माडली आहेस ! या म वरिचित् थेरडीच्या गप्पा अैकावयाची का ही वेळ आह बुढ्ढी अम्मा ? '

मौल्वीच्या अहमन्यतेने व काय आज्ञा ती तोच देणारा असा त्याच्या दोघींच्या वननात चिडून गेलेला थगल मौलवींचा पाणअुतारा करण्याची वळ पाहतच होता आता बुढ्ढी अम्मा – ती कृत्याही त्याच बाजूसच होण्याचा सभव असल्याने व जमावाची जिज्ञासाही त्यास थोडीशी साहाय्य दअील हेंही स्पष्ट झाल्याने मौल-वीच्या काही का हाअीना पण विरुद्ध आता ठोठवावयाची अितक्यात बुढीन थगल म्हणाला 'बुढ्ढी अम्मा ! तुम्ही म्हणता तच बरोबर आह तुम्हा नाही जर थाग्य घाटल आहे की ति काय त सागाव तर तें महत्वाच निदान मनोवेधक असलच पाहिजे साग अे गजीपालचे म्हातारे साग काय त ? '

मौल्वी म्हणाला हा वेळेचा अपव्यय होता आह कळत नाही अेवढ ?

थगल म्हणाला वळेचा अपव्यय मानता ह तुम्ही आम्हापेक्षा धर्मशास्त्राम अधिर कळत असल पाहिजे ह अुघड आहे ही थरडी म्हातारी तरी तीस आत्मा आहे तिला मारण्याच्या वा अितर कोणतीही शिक्षा देण्याच्या आधी तिच काय म्हणण त अैकून घेतल पाहिजे अिस्लामी कायदा कोणासही अन्यायान दड दत नाही खिला-फती राज्यात आरोपीच म्हणणे अैकल्याविना कोणासही शिक्षा वा पारितोषक मिळत नाही खिलाफती राज्य हें न्यायाच व धर्माच राज्य आह '

'खिलाफती राज्य हें न्यायाचे राज्य आहे, अन्यायाने आम्ही कोणासही दंड देत नाही ! अिस्लामी कायदा छळ कधीही करीत नाही.' जमावातून गर्वाचे प्रतिध्वनि अुठले, 'सांग ! गजीपासले म्हातारडे सांग काय ते ! ' म्हणून शेकडो आवाज अुठले

('सांग, नाही—मी जे सांगणार आहे ते व्यंग आहे ! ' ती म्हातारी दात नसलेल्या तोंडाने शब्द चघळू लागली, 'माझे आता थोडे दिवस अुरले आहेत ते मी माझ्या हिंदुधर्माप्रमाणे आचरण ठेवून काढावे व हिंदु म्हणून मरावे अशी माझी अिच्छा होती मी या मोपला बाओीचे ती जेव्हा मला पकडण्यास आली तेव्हा पाय देखील धरले की मला कशाला नेतेस ? देवाच्या मूर्ति फोडणे असेल तर माझ्या देव्हाऱ्यात अेकही देवमूर्ति अुरली नाही कुमारीची लज्जा हरण करणे असेल तर माझ्या कौमार्याच्या अुसाच्या चोखून फेकलेल्या चुल्टयाच्या आगीत माझी लज्जा

मौल्वीच्या या रागाचें कारण अघड होतें. खिलाफती राज्यात मुख्य अधिकार अरबाच्या व त्यातही पैगंबराच्या जातीत उत्पन्न झालेल्या अस्सल मुसलमानाच्या हाती असावा अशी परंपरा असल्याने आपले पूर्वज अस्सल कोरश आहेत असं मौल्वी नेहमी अट्टाहासानं सांगत असे. परंतु त्या म्हातारीच्या ह्या वाक्यानी त्याच्या अगदी ममावरच घाव घातल्यासारखे केलं होतें. परंतु मौल्वीस तिच्या या वाक्याचा जितका राग आला तितकाच संतोष त्याच वाक्यानी थंगल्ला होऊन तो मनात अत्यंत उत्सुक झाला व त्या म्हातारीच्या तोंडून काहीतरी अद्भुत बातमी बाहेर पडणार. मग या मौल्वींचा तारा अेका क्षणार्धात नष्ट करिता येणार अशा आशेने तो थंगल त्या म्हातारीस म्हणाला, ' बाथी घाबरू नका, काय सांगावयाचें तें सांगा, परंतु निर्भीड, निर्भयपणें सत्य तेच स्पष्ट सांगा '

' अैका तर ! स्पष्ट अैका ! मी तालपुत्तर या गावच्या रतन चनीसनची मुलगी आहे ? मला तीन मुलें झालीं. दोन मुलगे व अेक सर्वात धाकटी मुलगी. आमची चनीमनची जात थिय्यांहूनही नीच समजली जात असल्यानं आमचं घर आमच्या गावच्या अगदी दूर अेका खोलगटात असे. आमचे शेजारी अेका जवळच्या शेतात काम करणाऱ्या अेका मोपला कुटुंबाची झोपडी काय ती असे. त्या साली फार मोठा दुष्काळ पडला. पण मी त्या मोपला कुटुंबातील सर्व लोकांस आपल्या भाकरीतून भाकरी व भाजीतून भाजी देअून दमन पोसलं. ते मला अल्ला तरी भला करे ! तू हमारी मा है ! ' असे जेव्हा डोळ्यात अश्रु आणून म्हणत तेव्हा दया येअून मी मनात म्हणे. मी याना पुत्राप्रमाणे मानीन. हे माझा जीव गेला तरी अंतर करणार नाहीत ' दुष्काळ संपला, तो मापला कुटुंब खाअूनपिअून लठ्ठ झालें. अितक्यात मापल्याचा अेक दंगा अरनाड तालुक्याचे बाजूस चालू असल्याची वदंता आली. वदंतमागोमाग दीन दीन करीत त्या बंडखोरांच्या टोळ्याही आल्या. मी व माझा पति रतन थरथर कापत आमची ती दोन मुलं घेअून त्या मोपल्यें कुटुंबास घराकडे वचावयास सांगून रानात जाअून लपलो. परंतु त्या दंगखोरास आमचा सुगावा लागून ते दुसरे दिवशी आम्हास धरावयास आले. त्या सर्वांच्या पुढे आमचा सुगावा काढीत व माग दाखवीत कोण आलं होतें ? त्या आम्ही दुष्काळात पोसलेल्या मोपला मुसलमानी कुटुंबातील बायकांनी आम्हास धरून माझ्या पतीस बाटविण्यासाठी पकडून नेलं व ठार मारलें. मला नागवी करून माझी लज्जा हरण केली– कोणी ? त्या आम्ही दुष्काळात पोसलेल्या मोपला कुटुंबातील मुसलमानांनी ! आमची अशा त्रेधा अुडाली असताही माझ्या धाकट्या मुलीला घेअून माझा मोठा मुलगा पळून लपत छपत आमच्या तालपुत्तर गावात जाअून कोणीतरी आश्रय द्यावा म्हणून विनवू लागला. बंडखोर चोहोंकडून यतच होते. पण आम्ही चनीमन जातीचे ! त्या माझ्या मुलीला गावचे आसपास कोणी फिरकू देईना. माझी मुलगी अेका ब्राह्मणाचे पदर पसरून म्हणाली –' आम्हास बलात्कारानें मुसलमान करीत

आहेत. आपण सर्व हिंदूचे गुरु ! आमचे रक्षण करा !' तो ब्राह्मण म्हणाला — 'ह्योऽनाम तू मुसलमान ! त्यात माझें काय जातें ?' तेव्हा माझी मुलें भयभीत होऊन अेका मंदिरात रात्री लपून बसलीं. पण तितक्यात अेका नायर क्षत्रियानें तें पाहून अेकच ओरड केली. त्या देवळाच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेवर कुत्री सुखानें निजलीं होतीं पण माझ्या मुलास मारीत मारीत त्या क्षत्रियानें देवळाबाहेर हुसकून दिले. मुलांनी त्याची किती गयावया केली कीं, 'महाराज आपण क्षत्रिय — सर्व हिंदूचे रक्षक, आम्हास मुसलमान बलात्कारानें गाजताहेत, मुसलमान करताहेत. मारा — पण तुम्ही आम्हास हिंदुधर्मभ्रष्ट होऊं देऊं नका ' तो म्हणाला, 'मुसलमान तुला वाटवितात म्हणून तू देऊळ बाटवितोस ? बाट, नाही तर मर !' तुझा धर्म तुझ्यापाशी. माझा माझ्यापाशी मला त्याचें काय !' तेव्हा माझीं मुलें दीन होऊन महारवाड्यात थिय्या लोकांच्या गवताच्या गंज्या होत्या त्यात जाऊन लपलीं. तों ते थिय्या लोक अेकच बोंब करुन ओरडले ! वनीसन जातीची मुलें गजीस शिवली ! आम्हा महारास विटाळ झाला.' माझीं मुलें म्हणालीं, 'हात जोडतों महाराज ! तुम्ही महार — आम्ही वनीसन खरे तुमच्याहून नीच आहोत पण मुसलमान आम्हाला हिंदुधर्म सोडा, नाहीतर मरा असें म्हणून पाठीस लागले आहेत. तर आश्रय द्या तुम्ही महारथिय्ये ! तुम्ही जेव्हा वाणी, सुतार तेली यांच्याजवळ जाता व ते तुम्हाला दूर व्हा म्हणून झिडकारतात तेव्हा तुम्हाला तो अन्याय वाटतो अहो महार महाराज, पण तोच अन्याय आज तुम्ही आम्हावर करता आहां ! निदान आज तरी आम्हास आश्रय द्या. आम्हास मुसलमानांनी हिंदूचे मुसलमान केले तर तुमचाच हिंदुधर्म क्षय पावेल ना ?' ते महार थिय्ये रागावून हसले. 'गाढवानो, हिंदुधर्म काही तुमच्यावरच जिवत राहिला आहे की काय ? आणि तुम्ही मुसलमान झालात तर बरे की वाईट ? तुम्हा वनीसन हिंदूना आम्ही महार शिवत नाही पण मुसलमान असता तर तो आम्हास शिवू शकता ! जा, बाटा नाही तर बाटू नका, आम्हास त्याचें काय !' महारांचें हे बोलणें होतें आहे तोच त्या गायावर ती मोपल्यांची धाड पडली. परंतु पोलीस आल्याने मोपले पळून गेले केवळ माझी मुलगी परत त्यांच्या हातीं सापडली, ती दीन गाअीसारखी ओरडत होती, पण कोणी हिंदु तिच रक्षण करीना जो तो आपापल्या अैटीत वा चिंतेत 'मला त्याचें काय !' असें म्हणत राहिला माझ्या मुलीवर मुसलमानांनी भयंकर अत्याचार केले अखेरीस अेक मोपला तिला आपली बटीक म्हणून घेऊन गेला थोडेच दिवसात तिला अेक प्रकारची मेंदूची व्यथा झाली ती पुढे काही दिवस मला भेटे पण वेड्यासारखी म्हणत असे, मला त्याचें काय ! या मेल्या हिंदूना कोणीतरी चांगले शिकविले पाहिजे की, त्यांना त्याचं काही तरी आहे !' नंतर ती कुठेशी नाहीशी झाली पण मी अैकत असें की ती ज्या त्या हिंदूला पाहून विचारीत वेड्यासारखी ओरडे, 'मला त्याचें काय? शिकवीन तुला मी 'तुला त्याचें काय ते !' माझीं दोन्ही मुलें घरलीं जाऊन

बाटली गेली. त्यांतील मोठा जो त्या मुलीस घेऊन पळाला तो मजपाशीच राहिला. पण जो लहान होता त्यावर लहानपणीच अेका मोपल्या धंगलाची पापदृष्टि पडून तो त्याने मजपासून वळाने हिरावून घेऊन नेला. त्याग त्याने मुसलमानी शाळांतून कुराण तोंडपाठ शिकविलें. तो अगदी मुसलमान झाला. अितका की, अेकदा स्वतः मला व त्याच्या मोठ्या भावाला मुसलमानी धर्माप्रमाणे निमाज पढत नाहीं म्हणून ठार मारण्याग अुद्युक्त झाला होता. आम्ही दोघे बाटविले गेलो होतो; पण आम्ही दोघे बाटलो नव्हतो म्हणून आम्ही मालापुतरच्या सर्व हिंदुवधूस आम्हाला परत हिंदुधर्माचे म्हणून समजावें अशी करुणा भाकली; पण ते सगळे सो सो हसत व म्हणत, 'हिंदु मुसलमान होअू शकतो. पण मुसलमान कधी हिंदु होअू शकतो का? ' तुला हिंदु धर्माचे हक्क मिळणार नाहींत. तू मूळची वनोसन जातीची बाओी, आता मुसलमानानी बाटविलेली आहेस. आता तुला आम्ही शिवणार. पाण्याच्या विहीरीच्या व देवळाच्या अगदी जवळून जाअू देणार. तू गाओीचें मांस खाल्लेस तर तुला हगणार नाही. तू रामास व कृष्णास शिव्या दिल्या तर तो तुझा धर्मच आहे असें समजून रागावणार नाही. वनोसन जातीला आम्ही अुपभोगू देतो ते हिंदुधर्माचे हक्क तुला परत करो देवू? देवळाच्या वा आमच्या घराच्या दीडसे पुढाचे आत न येण्याचा अधिकार तुला परत अुपभोगू देता येणार नाही.; *

'माझा नवरा तर मारलाच गेला होता. मी व तो माझा मुलगा दोघे काय ते घरी. काही दिवस तसेच लोक मुसलमान म्हणत असता स्वतःस हिंदु समजून काढले. अेक दिवस आम्ही दोघे रामनवमीचा अुत्सव संपवून भजन करीत रामाचे नांव भक्तिभराने घेत होतो, तोच हातात सुरा घेअून अेक भयंकर मारेकरी माझे घरात घुसला व म्हणाला, 'मुसलमान केले असताही तू अजून काफराचाच धर्म पाळतेस?' जो मुसलमान परत काफर होअील त्यास ठार मारावें अशी आम्हांस धर्माज्ञा आहे असें म्हणत तो चांडाळ आम्हांस ठार मारण्यास धावून आला. पण माझ्या शूर मुलाने कुऱ्हाड अुचलून त्याच्या कंबरेत अशी जोराने व कौशल्याने मारिली कीं तो 'अल्ला ! या अल्ला!' म्हणून अेकदोनदा ओरडत खाली पडून तुटून गतप्राण झाला. आम्ही जवळ येअून पाहातो तो आपला मारेकरी दुसरा कोणी नसून तो दुष्काळातील दयेने पोसलेला व मला आओी म्हणणारा माझा शेजारचा मोपला मुसलमान! मुमतीने दूध पाजलेल्या सापाने त्या दुधाची क्रिया तशी पाळली, मी माझ्या तोंडचा घास चारून पाळलेल्या मोपल्याने — मनुष्याने माझी फेड अशी केली! कारण साप-किती जरी विषारी झाला तरी त्याचे विषास कोण्या अेखाद्या धर्म-पुस्तकातील मंत्राने भारलेले नसतें. म्हणून ते विष धर्मवेडाच्या मानवी विषाहून कमी अुग्र असतें. ,

त्या मारेकऱ्याच्या हातून आम्ही सुटलो. पण त्या वधाचा खटला आम्हांवर होअील व मुसलमान पुढे मागे आम्हांस हिंदुधर्म न त्यागिल्याविषयी पुन्हा मारण्यास

येतील या भीतीने आम्ही तें गाव सोडून जाण्याचा निश्चय केला. माझा मुलगा आपण थिय्या जातीचे आहोत असा बहाणा करून निघाला तो या कुट्टम गावात येऊन राहिला. मीही पण येथेच येऊन पण अगदी स्वतंत्रपणे व जातगोत ना विचारता ना सांगता कोणाशी फारसा संबंधही न ठेवता येऊन राहिले. काही दिवसांनी माझ्या मुलाचे अेका थिय्या मुलीशी लग्न झालें. त्यास अेक मुलगा झाला; तो माझा नातू लहानपणापासूनच मला प्राणापेक्षा प्रिय असे. पण त्याला मी शेतात काय तें कोणी नसताना आऊन भेटे. तो माझा नातू म्हणजे श्रीरगन्‌च्या मंदिराचें रक्षण करिता करिता घायाळ झालेला व हिंदु जातीस जागृत करण्यास काल ठार मारला गेलेला हुतात्मा – हिंदु हुतात्मा कम्बू हा होय.

हा हिंदु हुतात्मा कम्बू हा माझा अेक नातू आणि दुसरा तो माझा मुसलमानांनी लहानपणापासून त्याच्याच शिक्षणानें वाढल्याने पक्का मुसलमान झालेला– जितका पक्का की मलाही काफर म्हणून मारावयास जो पाही, त्या माझ्या दुसऱ्या मुलास, अशाच अेका हिंदु नाभाराचे बाटविलेल्या मुलीशी लग्न होऊन जो मुलगा झाला तो – तो माझा दुसरा नातू होय. त्यास जन्मापासून माझ्या दुधाची ओळख झालेली नाही. पण म्हणून त्याचे रक्तात माझें दूध नाही असे नाही. तो लहानपणापासून मुसलमानी धर्मशास्त्र शिकत मोठा मौलवी झालेला आहे. तो माझा दुसरा नातू दुसरा कोणी नसून हा घियासुद्दीन – हा या श्रीरगाच्या मूर्तीस पालथी घालून तिच्या पादपीठावर पाय देअन अभा असलेला. खिलाफत राज्यातील तमचा

बसणार काय की, 'मला काय त्याचें!' माझ्या आओीने सांगितलेली कथा तिचीच केवळ नसून ती हे हिंदुजाति! तुझ्या कथेचें अेव प्रतिबिंब आहे!

असें अगदी कर्कश किंकाळत ती बिबिअम्मा, ती कृत्या ओरडली पुन्हा क्षणभर थांबली त्या क्षणात सर्व अेकदम स्तब्ध झालेले होते लगेच ती म्हणाली, 'बैस वा अूठ! मी माझा गूढ अुगवला, माझे वेड गेले माझी मशालही विझली केवळ मागे अुरला माझा–अंधकार, तोही निझवते आता! असें म्हणून ती अेकाअेकी अुठली, ज्यानी मला वेड लावले तो अंधकार तो तू! तू वीझ!' असें अेकदम ओरडली व अेखाद्या वाघिणीसारखी ताडक्न अुडी मारून त्या मौलवीचे नरडचापाशी भिडली

'हा! हा! म्हणून लोक धुद्धीवर येअून तिला धरतात तो मौलवीच्या छातीत सुरी खुपसून, ती बाहेर काढून त्या कृत्येने ती आपल्या अुरात खुपसलेली होती. मौल्वी व ती कृत्या गतप्राण होअून अेकाच रक्ताचे डबक्यात कोसळली होती।

\+ \+ \+

८. संन्याशाची भेट

ताच अुच अुच आव्हान देत भयप्रद विगूल व बँड अित्यादि रणवाद्यं वाजू लागली हजारो तुर्क लोक घेअून अनवर पाशा, हजारो हल्यारे घेअून अरबी नौका, हजारों पठाण घेअून अमीर, हिंदुस्थानातील मुसलमानाच्या साम्राज्याचे स्थापन करण्यासाठी वा अलीमुसेलियरच्या मोपला खिलाफती राज्याच्या साहाय्य धावत येण्याचे पूर्वीच गुरख्याची सेना हर हर महादेव करीत धावत आली थगलने पाहिलेले ते देवताचें थवेचे थवे, किंवा किरीटास तीन चांद घातलेला देव सेनापति जेब्रियल किंवा सुरतुल मुजादिल या अध्यायातील नास्तिकावर मुसलमानच विजयी होतील हे मोगलाच्या मौल्वीनी सांगितलेले आश्वासन–यातील कोणीही त्या गुरख्याच्या तरवारीस घरू शकले नाही–मग बिचाऱ्या मोपल्याची कथा काय! थगलच्या स्वर्गातील दारू व स्त्रिया ज्या गेल्यानंतर मिळणार होत्या त्याच्या लोभान, न दिसणारे देवदूत आपणास साहाय्य देत आहेत अशा पवित्र भ्रमाचे बळावर दहा बारा मोपले लढत मेल पण शेवटी मोपले मरणाच्या आधी जी मिळत तेवढयाच दारूचा व स्त्रियेचा लोभ धरून गुरख्याच्या पुढे जीव घेअून पळत सुटले सध्याकाळचे आत कुट्टमध्ये मोपला म्हणून शिल्लक दिसेनासा झाला काही मारले गेले, काही दडले, काही पळाले. हरहर महादेवाच्या त्या तरवारीने खिलाफतीची धिरापत झाली

रात्र झाली अंधेर पडला. ज्या विहिरीत शेकडो हिंदूस थगल व मौलवी यांनी कत्तल करून फरफटत फेकलेले होते ती विहीर त्या अंधाराच्या वासलेल्या तोंडासारखी आ करून आकाशाकडे बघत होती अंधार वाढत गेला मध्यरात्र झाली तोंड वासून कोणी कोणी झापी जातात तसा त्या विहिरीचा जबडा अुघडून-अंधकार गाढ झापी गेल्यासारखा घोरू लागला त्याच्या पाटातील भयंकर पचन क्रिया चालूच होती त्या विहिरीतील अर्धजीवित वा आसन्नमरण हिंदूंचे कण्हणे व विकाळचा मधून मधून, अंधाराच्या पोटातील गुरगुरण्यासारख्या अंकू येत होत्या ती विहीर, तीत डकललेल्या प्रेतानी, धडानी, धडविरहित शिरानी, तुटलेल्या हाताच्या तुकड्यानी, मासाच्या कातडे सोलून कापलेल्या गोळ्यानी काठोकाठ भरलेली होती काही झाडे त्या जुनाट विहिरीचे भितीतूनच फुटलेली होती–तीही तिच्यामध्ये या वरतून फेकल्या जाणाऱ्या हिंदूच्या रक्त, मास, नसा, देह याच्या ढिगाचे ढिगाच्या भाराखाली बहुतेक दडपून मोडून गळी होती जी काही दडपली नव्हती त्याच्यातील अेका झुडपाची अेक खादी तिरपी होअून अुभी होती तिच्या आधारावर अेक घायाळ हिंदु विहिरीत ढकलला गेला असता अधर्याच खोलीत टागून पडला होता त्याच्या खालीच अेक आसन्नमृत्यु हिंदु वायु हाअून वरळत होता त्याला वाटले की शरीराचे मंदिर कोसळून त्याचा दगड त्याचे अुरावर पडला आहे. तो विव्हळत होता, 'अरे हा दगड अुचला माझी छाती दडपून गेली हा दगड अुचला'' थोड्याच वेळात त्या दगडाचे भाराखाली त्याची कल्पना, चुरून मरून गेली ताही निश्चेष्ट हाअून गतप्राण झाला दुसऱ्या कुठून तरी त्या ढिगाचे आतून "भाऊ! तू काठे आहेस! हात दे! मला भय वाटते" म्हणून अेक कोमल आवाज येत हाता, त्या अटकलेल्या अर्धशुद्ध घायाळास अितके देखील वाटले की, तो कोण्या तरी बहिणीचा स्वर असावा मरताना तिला तिच्या भावाचे काय झाले असावे अशी चिंता अुत्पन्न होअून ती विव्हळत असावी–किंवा जेव्हा ती हिंदुधर्म सोडीत नाही म्हणून मोपल्यानी कापाकाप चालविली तेव्हा तिच्याचबरोबर तिचा भाअूही त्याच कापाकापीत कापला जाअून त्या विहिरीत टोकटी जेव्हा सगळ्याजणास

स्थितीत असल्याने त्याम या वेदनाचे फारसे भान नव्हते, पण त्या आहताच्या व प्रेताच्या ढिगातून प्राण जाताना कोणीसे अेकदम पाय अितके जोराने झाडले की त्याचे अगावर पडलेले मास, प्रेत, नसा, याचे थर भेदून जाजून त्याच्या त्या लाथा ताडताड त्या घायाळ तरुणाच्या नाकावर बसल्याने तो अेकदम तडफडून शुद्धीवर आला तो भयकर शुद्धि! मृत्यूच्या वेशुद्धोहूनही अधिक भयकर! अधारात, मध्यरात्री, त्या जुनाट विहिरीचे पोटात अर्ध्याच खोलीवर, प्रेते, मास, नसा, रक्त, वण्हा, किंकाळ्या, भीषणस्मृति, भीषणविस्मृति यानी लडबडलेला तो तरुण शुद्धीवर आला व त्याच्या अगावर व डाव्यावर लागलेल्या घावाच्या असह्य तिडिका अुठल्याने मोठ्याने आरडला त्याच्या त्या ओरडण्याने भेदरून आणखी कोणी अर्धमृत किंकाळू-धडपडू लागला

मलबारमध्ये ह्या विहिरीसारखी त्या रात्री ही अेकच विहीर अशी आ करून वण्हत नव्हती मलबारमधल्या मध्यान्ह रात्रीचा तो अधकार हे या विहिरीचे अेकच भयानक भेवाड वासून झोपी गेलेला नव्हता, तर अशी दहा रौद्र विहिरीची दहा बीभत्स भयकर भेवाड वासून अेखाद्या रावणासारखा घोरत पडलेला होता.

त्याच वेळेस, त्याच रात्री कानपूरचे जवळ अेका भव्य वगल्यात 'प्रेमवर्धक महामडळाची' सभा भरली होती खुदाबक्ष, कडकखान अित्यादि प्रख्यात मुसलमान पुढारी व भाळचद, गयाळशेट, पीटगय्या अित्यादि हिंदु पुढारी त्या महासभेचे महत्त्वाचे कार्याकरिता भरविलेल्या या विशिष्ट अधिवेशनास आलेले होते कडकखान यानी अुठून सागितले की आपल्या प्रेमवर्धक महामडळाच्या अश्रात श्रमाने अुपन्न केलेली हिंदुमुसलमानामधील अेकी ज्या देशशत्रूस पाहावत नाही त्यानी मलबारच्या—हिंदुमुसलमानामध्ये दगे झाल्याच्या खोट्या बातम्या छापण्याचा सपाटा चालविला आहे, त्याचा ही सभा निषेध करीत आहे सभेने स्वत ह्या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरिता खुदाबक्ष यास मलबारात धाडले होते त्यानी प्रत्यक्ष सव स्थिति पाहून जे प्रतिवेदन (रिपोर्ट) केले आहे, त्यावरून ही सभा सर्व हिंदुस्थानचे वतीने असा ठराव करीत आहे, की मलबारमध्ये हिंदु-मुसल-

तेव्हा अध्यक्ष माळचंद उठून म्हणाले, 'क्षमा करावी ! कडकखान त्या तुमच्या त्या शूर बंधूचे—त्या आपल्या वीराचे—व त्याच्या धैर्याचे ही सभा अभिनंदन करीत आहे आपण आम्हा हिंदूंचे भाऊ आहेत'

'हिंदु मुसल्मान भाऊ आहेत' सर्व सभा गर्जली

'हिंदु मुसल्मानच आहेत' मुडाणा, वायळेशास्त्री उत्साहाने ओरडू लागले

'आणि हिंदु जरी मुसल्मान नसतील तरी मोपले त्यांना मुसल्मानच करतील, जिवंतपणी करितील, ठार मारीत करितील, ठार मेल्यावर करितील' तुमड्या आवाजात एक गृहस्थ उठून म्हणाला तेव्हा वायळे, गवाळे, माळचंद इत्यादि हिंदु पुढारी ओरडून एकच गडबड करीत म्हणाले, 'खोटे बोलतोस ! खाली बैस ! तू कोण ! पुरावा काय ! देशभक्त आहेस तू ?'

'हा देशशत्रू आहे हिंदु मुसल्मानांची ऐकी हा विघटवितो' सर्व सभा ओरडली पण त्यास न भिता तो गृहस्थ म्हणाला, 'शांत व्हा, मी म्हणतो ते अक्षरशः खरं आहे मी एक हिंदु होतो माझा पुरावा प्रत्यक्ष ! प्रत्यक्ष मला मोपल्यांनी भयंकर छळ करून व बलात्काराने मुसल्मान केले आहे आणि माझ्याहून स्पष्ट अधिक भयंकर बलात्कार कितीकांवर गुदरले आहेत'

'पण तू आता मुसल्मान आहेस ना ? मग तू मुसल्मानांचे विरुद्ध कसे बोलतोस ?' मौल्वी करिमुद्दीन विचारते झाले

'मी हिंदु होतो ! मोपल्यांनी बलात्काराने मला मुसल्मान केले पण मला माझ्या इच्छेनुरूप आर्यसमाजाने संस्काराने शुद्ध करून घेतले मी हिंदूचा हिंदुच आहे'

'या अल्ला ! तर मग हा काफर मरणास योग्य आहे' चिडून जाऊन भयंकर गर्जना करीत कडकखान म्हणाला, 'मुसल्मानांच्या शरियतप्रमाणे जो मनुष्य मुसल्मानांनी त्याला मुसल्मान म्हटल्यानंतर पुन्हा हिंदु होईल तो मरणाच्या दंडास पात्र होतो हा काफर आहे याला ठार मारले पाहिजे' असे म्हणत कडकखान त्या गृहस्थावर तुटून पडले

तेव्हा अध्यक्ष माळचंद मध्ये पडून म्हणाले, 'खानसाहेब ! खानसाहेब, क्षमा करावी अपराध या गृहस्थाचा आहे ज्या अर्थी हा त्या भाडखोर आर्यसमाजाचा अनुयायी आहे त्या अर्थी त्याचे बोलणे अग्राह्य व बातमी अविश्वासार्ह आहे हें उघड आहे'

'आर्यसमाज मोठी भाडखोर संस्था आहे हा आर्यसमाजी आहे म्हणून याची साक्ष विचारात घेता येत नाही' सभा एकमुखाने गर्जली

'परंतु मलबारमधील हिंदूंचा भयंकर छळ चालविला आहे व त्यांच्या कत्तली उडत आहेत हे मी आर्यसमाजीय म्हणत नसून श्रीयुत देवधर देखील तसेच म्हणत आहेत हें पहा त्यांचे पत्र !'

' श्रीयुत देवधर मवाळ आहेत ' सभा गर्जली

' श्रीयुत देवधर मवाळ आहेत म्हणून आम्हा असहकारी देशभक्तास त्याचे म्हणणे अग्राह्य वाटत आहे ' मोळचदानी निर्णय दिला

' तथापिही मलबारमधील मापल्यानी केलेल्या हिंदूच्या छळाची कहाणी तुम्हास सत्यच वाटली पाहिजे ! कारण देवधरच नव्हे तर डॉ मुंजेही ती सत्य आहे म्हणून साक्ष देण्यास सिद्ध आहेत '

' डॉ मुंजे जहाल आहेत म्हणून त्याची साक्ष अग्राह्य आहे ! ' सभा गर्जली

' डॉ मुंजे जहाल आहेत म्हणून आम्हा अनत्याचारी देशभक्तापुढे त्याचा साक्षीपुरावा होऊ शकत नाही ' अध्यक्ष मोळचद यानी निर्णय केला

' परतु ज्या ज्या हिंदूवर हे भयकर प्रसग कोसळले त्याच्या स्वत च्या हस्ताक्षरात त्यानी ती कहाणी लिहून माझ्या मित्राच्या स्वाधीन केल्याची तारही आताच माझे हाती पडली आहे कुट्टम येथे कालपरवाच भयकर दगा होऊन मुसलमानानी हिंदूची मृगया चालविली आहे, म्हणून आताच आलेली ही दुसरी तार तरी थोडीशी वाचून पाहवी '

'अरे तारा काय ? काल्पनिक दग्याच्या अशा तारा मजकडे रोज शेकडो येताहेत पण मलबारच्या हिंदूच्या ह्या तारा मी सर्व ह्या वध आपल्या खुर्चीवर रचून त्याची अेक मऊ गादी करून तीवर बसलो आहे त्यातून आलेली तार खरी कशी असेल ?' मोळचद शातपणे पण निर्धाराने म्हणाले, ' तारावर मी विश्वसत नाही '

' आताच मला कोचीनच्या खिलाफतमडळाच्या अध्यक्षाची ही तार आलेली आहे ' खुदाबक्ष तडजोडीच्या स्वरात म्हणाले, ' या तारेने सव प्रश्नाचा निकाल लागतो खिलाफत सेक्रेटरी, कोचीन लिहितात की, ' मलबारमध्ये मुसलमानानी हिंदूवर बलात्कार केल्याच्या व हिंदूस मुसलमानी धर्माची दीक्षा बळान दिल्याच्या ज्या बातम्या प्रसिद्ध होत आहेत त्या अगदी निराधार आहेत प्रत्यक्ष चौकशी करून पाहता असे कळले की, अेक किंवा फार तर दीड हिंदु कुठेसा बलात्काराने मुसलमान

तेव्हा मूळ ठरावात मोपल्याच्या शौर्याचे अभिनंदन करावे म्हणून खुदाबक्ष यांनी अुपसूचना आणिली अुपसूचनेविषयी बोलताना मोपले हे किती दयाळू, सहनशील व दीन लोक आहेत व त्यांचा हिंदुबधूवर अत्याचार होणे कसे स्वभावतः अशक्य आहे याचे रसभरित वर्णन जेव्हा ते करीत होते—

त्यावेळेस तिकडे—

/ त्या भयंकर अंधारात आपला भीषण जबडा वासून निजलेल्या त्या विहिरीचे पोटात हाडे, रक्त, मांस, प्रेते, कापलेले अवयव, छाटलेली शिरं, तोडलेले पाय, कण्हे हे सर्व अन्न पचविले जात होते व त्या अन्नाच्या चावलेल्या, पिसाळलेल्या, दळलेल्या लगद्यात अेखाद्या रत्नासारखा तो हिंदु तरुण—तो लटकलेला घायाळ होवून पडलेला होता त्याच्या खालच्या मरणाऱ्याच्या लाथा लागून व घोळण फुटून तो शुद्धीवर आल्यानंतर अेकदम ज्या वेळेस तो बेशुद्ध झाला त्या वेळची शेवटची स्मृति पहिली आठवण म्हणून त्याचे डोक्यात अुभी राहिली त्यास वाटले, 'हिंदु धर्म सोडतोस की नाही ? मुसलमान होतोस की मरतोस ?' असं मोपले त्यास मारमारीत विचारीत आहेत त्या भासासरशी, 'होत नाही जा, सोडत नाही जा ! हिंदु मी हिंदु ! मारा किती मारता ते' असं झटपट तो ओरडून गेला पण थोड्याच वेळात तो कुठे आहे हे त्यास कळू लागले, त्याबरोबर त्याचे निसर्गदत्त धैर्य परत अुदय पावू लागले त्याचेवर कमरेपासून कापलेला जो कोणा हिंदूचा पाय लटकत होता व ज्याचे रक्ताची धार त्याचे तोंडावर गळून होती तो हिसडून खाली टाकला पण तो ओढताना मी कोणातरी हिंदु हुतात्म्याच्या देहाची विटंबना तर करीत नाही म्हणून सकोच त्यास टोचीतच होता तो सकोच तसाच दाबून त्याने ह्या वरच्या धुडपास हात घालून विहिरीवर येण्याचा प्रयत्न केला पण तो झुडूप तुटले. तो घाडकन् खाली कोसळला त्यासरशी विहिरीच्या दुसऱ्या बाजूस तिरपा चढलेला

त्या शिर छाटलेल्या हिंदु हुतात्म्याच्या कमरेवर व खांद्यावर पाय ठेवून तू शिर असलेला मनुष्य वाचण्यासाठी अेवढी धडपड जी करितो आहेस त्याची तुला लाज नाही वाटत ?

पण शिर छाटलेल्या हुतात्म्याच्या खांद्यावर चढवूनच शिर असलेले राष्ट्र खोल गर्तेतून वर येत असते! शिर असलेल्यानी खोल गर्तेतून, मरणाच्या अंधकारातून पुनरुज्जीवनाच्या अुदयाचलावर चढावे म्हणूनच शिर छाटलेले हौतात्म्य आपल्या प्रेताचे ढीग रचीत असते.

म्हणून लाजू नकोस ! हे हुतात्मा हिंदु तरुणा ! लाजू नकोस, चढ त्या ढिगावर, धर त्या झुडपाला, अुचल ते तुझे हात आणि त्या विहिरींच्या काठाम धरून अेका अुमळीसरशी ये त्या मृत्युमुखातून बाहेर. त्या मरणाच्या पोटासारख्या भयंकर विहिरीतही तू पचला नाहीस, चळमळून मरणाने तुला ओकून टाकिले. पायाखाली केवळ हिंदु म्हणून मारल्या गेलेल्या वीराचे मास, रक्त, नसा, कण्ह, केस मज्जा व जीव याच्या लगद्याच्या ढिगावर तो हिंदु तरुण चढून त्या मृत्यूच्या पोटा-बाहेर येण्याची धडपड करीत असता—

तिकडे त्या सभेत सुदावक्ष मोपल्याच्या दीन व सुशील स्वभावाचे वर्णन करून म्हणत होते की, 'असे लोक हिंदूवर भयंकर अत्याचार व धार्मिक बलात्कार करतील हे हिंदुबंधूस शक्य तरी कसे वाटते. हिंदुबंधूनी ध्यानात धरावे की मोपले मुसलमान आहेत. बस. त्या अेकाच शब्दाने या सगळ्या आक्षेपाचे निरसन होत आहे मुसलमान धर्मबळाने दुसऱ्याच्या धर्मास हानि पोचविण्याच्या अगदी विरुद्ध आहेत '

पडली ती पुनः हलेना, दामूनें त्या कन्यकेस घट्ट धेतलें, गुरखे आल्याचें वृत्त तेवढ तिच्या तोंडून तुटक ऐकलें 'भिऊ नका ! लक्ष्मीबाई ! आता हिंदूंना दिवस उगवत आहे, भिऊ नका ! ' असें तो तिला कुरवाळीत म्हणाला. कुरवाळणें ! संकटाच्या आघातानें पिचलेल्या तिच्या हृदयास जितक्या भयंकर संकटांनंतर कुरवाळणाऱ्या ममत्वाचा तो स्पर्श — तें प्रेमळ कुरवाळणें सहन झालें नाही. बेटी ती स्त्रियांची जात ! तिने आपलें तोंड वर केलें ' दामू ! माझ्या दामू माझा —' ती लाजली. पण शब्द सोडलेलीं वाक्यें जाणण्याचा प्रेमाचा पुरातन अभ्यास आहे. दामूनें तिची हनुवटी वर केली 'लक्ष्मीबाई भिऊ नका, मी तुमचाच आहे.' असें म्हणत त्या हिंदु वीर युवकानें त्या हिंदु कन्यकेचा मुका घेतला.

— आणि त्या मुक्याबरोबरच तिचे जीवनही चोखून टाकिलें ! दुःखाच भयंकर आघाताखाली तुटत आलेली पण न तुटलेली जीवनाची फांदी त्या सुखाच आघातानें तुटली व लक्ष्मी तीवरून कोमळली. त्या वीर युवकाच्या प्रेमळ व प विश्वस्त हृदयावर निर्भयपणे लक्ष्मी निजली — ती पुनः कांही जागी झाली नाही.

तिनें प्रेमभरानें होऊन दिलेला तो पहिलाच प्रीतीचा मुका — हाय हाय ! त्या सुंदर कन्येचा शेवटचाच मुका झाला ! त्या मुक्याच्या सुखाची वीज थरथर तिच्या हृदयात शिरली व तेथील रक्तात विझून गेली.

तरीही ती तशीच निजलेली होती. तो अत्यंत थकलेला, घायाळ शिप्या कुठ मला निर्भयतेने हिंदु जगू शकावा अशी व्यवस्था गुरख्याचे सेनेनें केली आहे मळल्यानें, व त्या निजलेल्या मुलीस निजलेलीच समजून तिची झोपमोड होऊ नये म्हणून तसाच झाडास टेकून बसल्यानें, थोडयाच काळात डोहात पाय निसरू

'हे हरामी! अे काफर!' असे म्हणत मुसलमानी सभासदानी त्या हि गृहस्थाचे डोक्यात काठ्या घातल्या अध्यक्ष भोळचद भिअून गेले सभा मोडेल व कार्य या भयाने त्यानी त्या आर्यसमाजिस्टास सभेतून धक्के मारून बाहेर घाल म्हणून सांगितले. तेव्हा धक्के मारून बाहेर घालविला जात असता तो आर्यसमाज मागे वळून म्हणाला, 'हे हिंदूनो! तुम्ही तरी मला धक्के मारू नका तुम्ह अनत्याचारवादी आहात ना?'

'चूप बैस! गाढव कुठला!' श्रीयुत झम्मार घोप सतापून म्हणाले. 'आम अनत्याचारित्व केवळ परकीयाविषयी आहे स्वकीयाविरुद्धही आम्ही बळाचा अुपयो करणार नाही, असा का अनत्याचारवादाचा अर्थ होता? गाढव कुठला!'

तो आर्यसमाजी बाहेर घालविला जाताच सभेत शातता स्थापित झाली स्वत भोळचदानी ठराव माडून अेकमताने मान्य करून घेतला की, मुसलमानी धर्माचा प्रसार हा बलात्काराने कधीच झालेला नाही त्यातही मलबारमध्ये तर नाहीच नाही मोपले हे शूर वीर व आमचे हिंदूचे सख्खे भाअू आहेत, त्यानी हिंदु लोकावर कोणत्याही प्रकारचा धार्मिक छळ केला नाही, अुलट अनेक हिंदूस मोपल्यानी आश्रय देअून अुम्या हिंदु जनतेस अुपकृत केले आहे. ज्या लोकानी धार्मिक बलात्कार हिंदूवर झाले म्हणून वावड्या अुठविल्या ते सर्व देशशत्रु आहेत अेक किंवा फार तर दोन हिंदु चुकेला बळाने मुसलमान करण्यात आला म्हणून समजा

ओश्वरी पुस्तकें?'' स यासी म्हणाला 'जातीवर गुदरलेल्या भयंकर संकटा तील अर्धी अधिक संकटें या ओश्वरी पुस्तकांवराल मनुष्यांना केलेल्या सैतानी टीका- पायी गुदरल्या आहेत जर मनुष्य मनुष्यजातीस जे जे प्रत्यक्ष अुपकारक आहे अस तेच तच आचरण करील व ज ज राक्षसी व अहितकारक प्रत्यक्ष दिसत आहे त त केवळ अमक्या पुस्तकात तें सांगितलं आहे म्हणूनच करीत असल्याचं सोडून देअील तर मनुष्य मनुष्यावर केवढा अुपकार करील ? ओश्वरी पुस्तकांचे नावाने जितके अनर्थ कोसळले आहेत की त्यापेक्षा मनुष्यकृत पुस्तकेंच अधिक आदरणीय व नैतिक होत असं स्पष्ट म्हणण्याची पाळी आहे ! परंतु ही स्थिति केव्हा यअील तेव्हा येवो ! तोपर्यंत अत्याचार व बलात्कार यांची नांगी जे ठिली करते ते धर्मकार्य व मनुष्यमात्रास सदोदितच वंदनीय असणार ! ही विहीर पहा लहान लहान मुली, कोवळे तरुण अेकामागून अेक मारेकऱ्यापुढे आणण्यात आले त्यास विचारलं गेलं, मुसलमान होतोस की मरतोस ? मुलींनी आपली आई आपला वाट पाहात बसेल म्हणून चिंता केला नाही आजींनी आपल्या तान्हुल्याला संध्याकाळी कोण पाजील म्हणून खेद केला नाही कोवळ्या तरुणांनी कालच जिने हसत त्यास भेटावयास बोलाविलं त्या प्रिय पोरास अेकही आलिंगन देता यणार नाही म्हणून तळमळ लागू दिली नाही तिथल्यातिथे हजार आशांनी विणलेला आयुष्याचा पडदा ताडकन फाडून अेकदम त्यांनी मृत्यूस ताड दिले व मरणाऱ्याच्या रांगेत पाय टाकिला अुभे राहिले व कचाकच तरवारी पडून त्यांचे तुकडे अुडाले ! हा हुतात्मा हं धर्मकार्य धर्म आहे ! अत्याचाराची धारही ज्या ढालीवर बोथट होते अशा ढाल—अशा ही हुतात्मतेचा ढाल हं हिंदु जाति तुझ्या हाती अजूनही आहे तू भिअू नकोस

अरे बाबा बंदा बहादूर मारिला गेला अेक संभाजी मारिला गेला ते थोर म्हणून त्याच्या बलिदानास आम्ही त्याचा नाव घेअून वंदन करितो परंतु हुतात्म- तेच्या पावित्र्यात त्याच्याहून कणमात्र न्यून नसलेल्या—परंतु ज्याची नावें माहीत असणे अशक्य आहे अशा या शेकडो आबालवृद्ध आबालबालिका अब्राह्मण चांडाल हिंदु धर्मवीराच्या अपूर्व बलिदानास आम्ही नुसती हा विहीर या नावानेच वंदितो हिंदुजातीच्या अवनत स्थितीतहं प्रकाशमान होणाऱ्या तिच्या दिव्य बलिदानशक्तीचे नावही विहीर ! ह्याच दिव्य बलिदानाचे बळाचे बळावर ही हिंदुजाति पुनरपि सूपद सुंदर व दर्शनीय होअील अशी जी आशा या हृदयात स्पंदन पावत आहे त्या आशेचं नाव हा विहीर

संन्याशाने भक्तिरसाने त्या विहिरीस तीन प्रदक्षिणा घातल्या त्याचे मागो- माग दामू व तो मुसलमानी वेढा तितक्याच भक्तीने चालत होते नंतर त्या तिघांनी त्या विहीरीस साष्टांग दंडवत घातले बाहु अुभारून तो संन्यासी म्हणाला

दामू मी मेला तरी तू तो भाग्याचा दिवस पाहावयास जिवंत राहशील तर तू

'अीश्वरी पुस्तकें?' संन्यासी म्हणाला, 'जातीवर गुदरलेल्या भयंकर संकटांतील अर्धी अधिक संकटें या अीश्वरी पुस्तकांवरील मनुष्यांनी केलेल्या सैतानी टीकांपायीं गुदरलेली आहेत. जर मनुष्य मनुष्यजातीस जे जे प्रत्यक्ष अुपकारक आहे असें तेंच तेंच आचरण करील व जें जें राक्षसी व अहितकारक प्रत्यक्ष दिसत आहे तें ते केवळ अमक्या पुस्तकांत तें सांगितले आहे म्हणूनच करीत असल्याचें सोडून देअील तर मनुष्य मनुष्यावर केवढा अुपकार करील ? अीश्वरी पुस्तकाचे नांवाने जितके अनर्थ कोसळले आहेत की त्यापेक्षा मनुष्यकृत पुस्तकेंच अधिक आदरणीय व नैतिक होत असें स्पष्ट म्हणण्याची पाळी आहे ! परंतु ही स्थिति केव्हा येअील तेव्हा येवो ! तोंपर्यंत अत्याचार व बलात्कार याची नागी जे ढिली करते ते धर्मवीरत्व मनुष्यमात्रास सदोदितच वंदनीय असणार ! ही विहीर पहा, लहान लहान मुली, कोंवळे तरुण अेकामागून अेक मारेकऱ्यांपुढे आणण्यात आले. त्यांस विचारलें गेलें, 'मुसलमान होतोस की मरतोस ?' मुलींनी आपली आअी आपली वाट पाहात बसेल. म्हणून चिंता केली नाही. आजींनी आपल्या तान्हुल्याला संध्याकाळी कोण पाजील म्हणून खेद केला नाही, कोंवळ्या तरुणांनी कालच जिने हसत त्यास भेटावयास बोलाविले त्या प्रिय पोरीस अेकही आलिंगन देता येणार नाही म्हणून तळमळ लागू दिली नाही. तियल्यातिये हजार आशांनी विणलेला आयुष्याचा पडदा ताडकन फाडून अेकदम त्यांनी मृत्यूस तोंड दिले व मरणाऱ्यांच्या रांगेत पाय टाकिला, अुभे राहिले व कचाकच तरवारी पडून त्यांचे तुकडे अुडाले ! ही हुतात्मता, हे धर्मवीरत्व धन्य आहे ! अत्याचाराची धारही ज्या ढालीवर बोथट होते अशी ढाल—अशी ही हुतात्मतेची ढाल, हे हिंदु जाति, तुझ्या हातीं अजूनही आहे. तू भिअू नकोस.'

हा माझा निरोप त्या दिवसाला दे की जेव्हा केव्हा हिंदुजाति पुन होती तशी व त्याहून आपल्या स्वातंत्र्याने, आपल्या सामर्थ्याने व आपल्या सौंदर्याने देवांना प्रिय अशी होईल तेव्हा या विहीरीस तिने विसरू नये. केव्हा चंद्रगुप्ताने वा शिवाजीने वा गोविंदाने वा भाऊने जिंकलेल्या रणांगणावर विजयस्तंभ उभारण्याची विस्मृ झाली तरी क्षणभर चालेल, पण या विहिरीच्या रक्तांगणावर जयस्तंभ नसला त यशस्तंभ उभारण्यास विसरता कामा नये. जातीच्या जीवनाचा आधार जयस्तंभापेक्ष तिच्या यशस्तंभाच्या दृढतेवरच अधिक अवलंबून असतो !"

' पण महाराज ? तो दिवस पाहण्याचे भाग्य ज्याच्या दैवी असेल ते तं दिवस पाहोत, मी या विहिरीत पुन उतरणार. माझ्या बरोबर जे धर्मयुद्धा झुजले व मारले गेले त्यांना सोडून, त्यांच्याच प्रेतावर अक्षरश पाय देऊन य विहिरीवर आपला जीव वाचावण्यासाठी चढताना मजवर वीज कोसळून त्य माझ्या कृतघ्न स्वार्थासह मला भस्म का करून टाकती झाली नाही ! ज्या मार्गाने त्या भयंकर पापाचे शिखरावर चढविले त्याच मार्गाने उतरून या विहिरीत मी होतो तिथे पुन जाऊन पडणार व मरणाने माझ्यावर मिळविलेला विजय मी त्याचे

९. सर्वांना परत हिंदु केलें

ते गेले संन्यासी व दामोदर ह्यांनी गावागावांतून व झोपडीझोपडींतून हिंडून मोपल्यांच्या अत्याचाराने बाटलेल्या हिंदूस शुद्ध करून घेण्याचा धडाका चालविला. मोपल्यांचे बंड जरी आता पार पाडून टाकले गेले होतें, व त्यांचे पुढारी ठार झाले होते, व त्यांचे लोक दातीं तृण धरून शरण आलेले होतें, तरी त्यांनी बाटविलेल्या हिंदूस शुद्ध करण्यासाठी संन्यासी व दामोदर हे प्रयत्न करीत आहेत असें पाहून कित्येक वेळा मोपल्यांतील काही व्यक्तींनी त्यांची हत्या करण्याचा यत्न करण्यास कमी केले नाही!

अेक दिवस तिसरे प्रहरचे सुमारास अेका झोपडीचे दारापुढे झाडींत असता अेक तरुण कन्यका कोणचेसे गाणे सुस्वरात गुणगुणत होती. तो स्वर अैकताच त्या मार्गाने जाणारा अेक संन्यासी थबकला. त्या गाण्याच्या पालुपदात त्याला गोविंदाचे नाव अस्पष्ट अैकू आल्याने तो त्या मार्गास सोडून त्या झोपडीकडे हळू हळू सरकत जाअून अेका झाडाशी अुभा राहिला. ती तरुण पोर आपल्याच नादात पुन पुन्हा घोळीत अेक चरण म्हणत होती व झाडीत होती होता होता तिचा स्वर अुच होत अति मजूळ शब्द त्या संन्याशास स्पष्टपणे अैकू येअू लागले—गोविंदा। मुकुंदा। मन्मन घे तव छंदा ॥

संन्यासी पुढे झाला त्याला पाहताच ती पोर चपापली. संन्याशाने विचारले, 'मुली! ही झोपडी कोणाची?' 'अेका मोपल्याची आहे' 'आणि तू येथे कुठे आलीस?' परंतु ह्या प्रश्नाबरोबर त्या मुलीचा चेहरा गोरामोरा होअून तिच्या डोळ्यांतून टपटप आसवें पडू लागली. तथापि आशेची अुत्कंठाही तिच्या मुद्रेवर चमक लागली

मुसलमानी जाकीट चढलें; मनावर नाही. क्षमा करा. मी असें ऐकिलें आहे व वाटलेले हिंदु पुन्हा शुद्ध होऊन हिंदुधर्मात व समाजात परत येऊ शकतात म्हणू ते खरें का?'

संन्यासी म्हणाला, ' अगदी खरें! बलात्काराने वा मूर्खपणानें असो जो हि वाटला जातो तो सर्व प्रायश्चित घेऊन परत हिंदु होऊ शकतो.'

' महाराज, पण मी अेक मसकुनी जातीची नीच योनीतील कन्या आहे त्यातही बलात्काराने अेका मुसलमानाने मला येथे आपली बायको करून ठेवलेली आहे. आणि मी अजून जिवंत आहे. अशा मलाही प्रायश्चित्त आहे?'

' अर्थात् आहे! तुझें चित्त ज्या क्षणी शुद्ध झालें त्याच क्षणी तें प्रायश्चित्त घेतले गेले. तू जिवंत आहेस हें मी भाग्य समजतो. जो अुठेल तो जीव देअील तर आपली हिंदुजाति आपण होऊनच नामशेष होअील. मोपल्याम वाटविण्याचीही तसदी घ्यावी लागणार नाही. धर्मावरील आंतरिक भक्ति जर चलित झाली नसेल तर सर्व क्षम्य आहे -- नव्हे त्याची अपराधात गणनाच होत नाही. [ध्येयाच्या बंदरास जाण्यासाठी जर बाऱ्यास पाठ द्यावी लागत असेल तर अशा स्थळी नावाड्याचें कर्तव्य बाऱ्याला तोंड देणे नसून पाठ देणेंच होय.] तू हो म्हण की तू पुन्हा हिंदु

हिंदु जातीत तिच्या माहेरास परत जाण्याच्या वाटेवर ते अेक मापला जाकिटाचे फाटकच काय ते आडवे अुरलेले होत त्याच्या गुंडाच्या कड्या, ती वापरीं बोटे लवकर अुघडू शकेनात

पण तितका अुशीर देखील तिला सोसवेना तिने ज्या गुंड्या निघेनात त्या ताड्ताड् तोडून टाकल्या—त जाकीट फेकून दिले, व पिंजऱ्यातून सुटून भुर्रकन अुडून वृक्षाचा आश्रय करणाऱ्या पक्ष्याप्रमाणे ती कन्यका झटकन निसटन त्या सन्याशाच्या दीर्घ व दृढ बाहुपाशाचा आश्रय करती झाली

सन्यासी मार्गास लागला त्या कन्यकेसह थोडे दूर जाताच त्याचे सवगडी त्यास येअून मिळाले

'हे काय? मालती!' दामोदर आश्चर्यचकित होअून म्हणाला, 'तर मग भगवन्! मला माहीत असलेले जितके हिंदु दुष्टानी भ्रष्ट केलेले होते तितके सर्व आज परत आपल्या हिंदुजातीस लाभले ही केवढी आनंदाची गोष्ट!'

सन्यासी म्हणाला, 'आणि माझ्या माहितीतलेही' सहा महिने झाले नसतील तो मोलवी कुर मला अुभा राहून गर्वगर्जना करीत म्हणाला होता की, 'आज हिंदुधर्म ठार झाला या खिलाफती राज्यात हिंदु तितुका बाटवून मुसलमान केलेला आहे' आज आम्हीही असे म्हणू शकतो की, 'मलबारात त्या तुझ्या खिलाफती राज्याचा मागमूसही अुरला नाही बाटविलेला सव हिंदु शुद्ध होअून पुन्हा परत आलेला आहे तुझे प्रयत्न विफल झाले'

'स्वामिन्! शकांच्या व हूणांच्या तरवारीने आघात झाले ते जसे झालेच नाहीत असे भरून आले तसाच हाही आघात आपल्या कृपेने भरून आला!'

'हे ठीक झाले!' सन्यासी गंभीरपणे म्हणाला, 'झालेले आघात भरून येणे हे हिंदु जातीच्या जीवनशक्तीचा अभिनन्दनीय विजय होय ह्यात शंका नाही. पण आता आघात मुळी होअू देअू नयेत अशी क्रियाशक्ति त्या जीवनशक्तीतून अुत्पन्न केली पाहिजे घाव भरून काढण्यापेक्षा यापुढे आपल्या हिंदुराष्ट्रावर व जातीवर घाव घालण्याची कोणाची छातीच हाअू नये, कोणास संधि मिळू नये—असे सामर्थ्य, असे चैतन्य अुत्पन्न केले पाहिजे तो विजय या विजयाहून अधिक अभिनन्दनीय होअील औरंगजेबाचा पराभव करून मोगल पादशाही धुळीस मिळविली हा तर विजय आहेच, पण बाप्पारावाने किंवा महमद गझनवीला किंवा कासमला सिंधनदी

अरबी संस्कृतीची पूर्वकालीन अुपयुक्तता

आजच्या प्रगमनशील परिस्थितीत अरब संस्कृति कितीही मागासलेली दिसली तरी हे विसरता कामा नये की, यापूर्वी अेकदा जगाच्या फार मोठ्या भागातील मरणासन्न समाजात त्या संस्कृतीने नवचैतन्याचे वारे संचारविले होते. मानवी प्रगतीत अेका काळी नवतत्त्वे, नवधर्म, नवशिल्प यांची बहुमोल भर तिनेही टाकली होती. तिचा अुगम महमद पैगंबरांनी मुस्लिम धर्माची मुहूर्तमेढ हजार-बाराशे वर्षांपूर्वी जेव्हा रोविली तेव्हा झाला. ज्या दिवशी महमद पैगंबरांनी कुराण शरिफाचे पहिले 'आयत'—पहिला मंत्र—अुच्चारला आणि तरवार अगी पहिल्यानेच अुपसली त्या दिवसापासून अेका शंभर-दीडशे वर्षांचे आत तिकडे स्पेन तो अिकडे सिंधूपर्यंत ज्या संस्कृतीतील अंतर्गूढ आत्मदान व शक्तीने अर्ध्या जगताचे रूप बदलून टाकले, जिच्या विजयाच्या अप्रतिहत वेगास स्पेनची सामुद्रधुनी, अिराणचा अग्नि, सिंधूची अटक, चीनची भिंत वा हिमालयाची शिखरे ही अडवू शकली नाहीत, जिने आपल्या धर्माची, भाषेची, लिपीची, शिल्पाची, शास्त्राची राजमुद्रा ठोकून खंडेची खंडे अंकित करून टाकली, त्या अरब संस्कृतीत तिच्याशी टक्कर देअू आलेल्या त्या काळच्या अनेक जीर्णशीर्ण संस्कृतींपेक्षा जे अेकंदरीत ह्या काळच्या जगतात नुसते जगण्यासच नव्हे तर ह्या जगास जिंकण्यासही समर्थतर आणि योग्यतर ठरेल असे काही तरी असामान्य श्रेष्ठत्व, काही तरी नवे जीवन-तत्त्व, होतेच होते हे निर्विवाद आहे.

अभ्युदयासरशी वाप्पविद्युत्‌रेडियोंना आपल्या रगामी आणून अुच आकाशात चंद्रावर विमानाची स्वारी करू पहाणारी आणि सखोल महासागराच्या तळाशी वसलेल्या अरण्याचे प्रकाशलेख घेणारी, काळाच्या हातात हात घालून धावणारी गतिशील संस्कृति! त्याची टक्कर जुपताच ती अरबी — ती मुस्लिम संस्कृति — त्या युरोपियन संस्कृतीसमोर तशीच हतबुद्ध व हतवीर्य होअून गेली की, जशा अरबी संस्कृतीच्या पहिल्या आवेशासमोर, तिच्याहून टाकाअू असलेल्या त्या दहा पधराशे वर्षांपूर्वीच्या जीर्णशीर्ण संस्कृति आणि सत्ता हतप्रभ व हतवीर्य होअून गेल्या!

तरुण तुर्कांचे बंड

ही स्थिति पाहताच साऱ्या मुसलमानी राष्ट्रांत जर कोणी पहिल्याने अपरिवर्तनीय मुस्लिम संस्कृतीच्या शृंखला तोडून युरोपियन राष्ट्राच्या वैज्ञानिक संस्कृतीचा अवलंब करण्याचे साहस केले असेल तर ते 'तरुण तुर्क' नावाच्या या शतकाचे आरंभी अुदय पावलेल्या संस्थेनेच होय. अनवरपाशा, केमालपाशाप्रभृति या तरुण तुर्क संस्थेच्या पुढाऱ्यांचे शिक्षण जर्मनी, फ्रान्स, अिंग्लंड अित्यादि देशांतच झालेले असल्यामुळे युरोपातील राष्ट्रवाद, राज्यघटना, शास्त्रे, शासन, यांत्रिक सैनिक सामाजिक क्रांति यांचा अवलंब केल्यावाचून आणि त्यांचे मार्गात आड येणाऱ्या जुन्यापुराण्या भाबडेपणास सोडल्यावाचून तुर्कस्थानास स्वतंत्र आणि समर्थ राष्ट्र म्हणून जगणे अशक्य आहे ही गोष्ट त्यांच्या मनात पक्की बिंबली आणि तुर्कस्थानात आज अरबी संस्कृतीचे अुच्चाटण करण्याचा जो भगीरथ प्रयत्न चाललेला आहे तो त्याच तरुण तुर्कांच्या ह्या प्रगमनशील ब्रीदाचा आणि प्रतिज्ञेचा परिणाम आहे. तुर्क राष्ट्राच्या अुत्कर्षास जी जी ज्या ज्या परिस्थितीत अवश्य असेल ती ती सुधारणा तत्काळ घडवून आणावयाची, मग तिला, अपरिवर्तनीय धर्मग्रंथात आधार सापडो वा न सापडो हा तरुण तुर्कांचा जो बाणा होता तो आज साऱ्या तुर्कस्थानचाच बाणा झाला आहे.

तरीही हे ध्यानात ठेविले पाहिजे की आजच्या परिस्थितीशी टक्कर देण्यास अरबी संस्कृति असमर्थ आहे म्हणूनच काही तुर्क तिच्याविरुद्ध अितके खवळलेले नाहीत, तर त्या राष्ट्रात चाललेल्या या सामाजिक क्रांतीच्या मुळाशी दुसरेही अेक अैतिहासिक कारण आहे. अरब संस्कृतीविरुद्ध अुभारलेल्या या तुर्की बंडास अरब संस्कृति ही माझी संस्कृति नव्हे असा तुर्कस्थानच्या राष्ट्रवादी पक्षात सचरलेला जात्यभिमानी आवेशही प्रोत्साहीत आहे. केमालपाशा हा हजारो हिंदी मुसलमानास अजूनही 'धर्मवीर' 'गाझी' वाटतो ज्या तुर्कांचा खलिफा आणि सुल्तान म्हणजेच मुस्लिम धर्माचा आणि सत्तेचा जगद्गुरु आणि जगत्सम्राट् म्हणून गेकडो वर्षे ते अैरन आले आणि त्यास संरक्षिण्याची देवापाशी प्रार्थना करीत आले, त्या हिंदी मुसलमानास तेच तुर्क लोक त्याच मुस्लिम संस्कृतीस 'अरबी' म्हणून परकी

केमालपाशानें केलेलें
तुर्कस्थानांतून अरबी संस्कृतीचें उच्चाटन

(१)

१९१४ च्या जर्मन महायुद्धानंतर युरोपांत आणि पूर्व आशियांत जी अनेक नवीन राष्ट्रें उदयास पावलीं किंवा जीं नावानें जुनींच राहिलीं तरी कात टाकलेल्या नागाप्रमाणें आपलें जीर्ण वार्धक्य टाकून नवीन जीवनानें मुमुक्षु लागलीं त्यामध्यें पूर्व तुरस्थानचें राष्ट्र हहीं अेक गणलें गेलें पाहिजे त्या राष्ट्राच्या अुदयाचा अितिहास अभ्यसनीय आहेच, पण त्यांतही आपल्या हिंदुस्थानच्या सनमणावस्थेत, तरुण तुर्कांच्या नेतृत्वाखाली आणि कर्तृत्वाखाली पूर्व तुर्कस्थानांत तुर्कांचें हें जें प्रबळ राष्ट्र प्रगतीच्या धाडदौडीत् आज अकस्मात् पुढें सरसावलें आहे त्याचअितिहास आज हिंदी लोकांस विशेषच बोधप्रद होणारा आहे त्यांतल्या त्यांत विशेषतः हिंदी मुसल्मानांना तर या विषयाचें अत्यंत महत्त्व वाटलें पाहिजे कारण हिंदी मुसलमानांचा फार मोठा भाग अजूनही अरबी संस्कृति हाच स्वतःला अपरिवर्तनीय धर्म म्हणून समजतो, अितकेंच नव्हे तर ती हिंदु समाजावर लादून तिच्या भाषा, लिपि, निर्बंध (कायदा) अित्यादींच्या साच्यांत अुभ्या भारतीय राष्ट्राचीच घडण बनविण्याचा अनावर मोह त्यास अजूनही होत आहे अशा स्थितींत ही जीर्ण संस्कृति स्वतःच्या प्रगतीच्या मार्गांत अेक धाड होअून राहिली आहे असे म्हणणाऱ्या तुर्कांच्या मतांत आणि अनुभवांत जर तथ्य असेल आणि तें समजावून न घेता जर हिंदी मुसल्मान तीसच यापुढें चिकटून राहण्याचा दुराग्रह धरतील तर त्यांचें आणि त्यांच्याबरोबरीनें त्यांच्यामुळें साऱ्या भारतीय राष्ट्राचें अहित झाल्यावाचून राहणार नाहीं वर, हें मत आणि हा अनुभव कोणी हिंदु वा गैर-मुस्लिम समाज पुरस्कारीत नसून हिंदी मुसलमानांतील बहुजनसमाज अजूनही ज्या तुर्कस्थानास अरबी संस्कृतीचा—म्हणजेच मुसलमानी संस्कृतीचा—पुरोध्वज, आधारस्तंभ, सरधव आणि सम्राट् समजतात तो तुर्कस्थानच ते मत पुरस्कारीत आहे! तुर्कस्थानानें महायुद्धानंतर खिलाफतीचें अुच्चाटन केल्यानंतरही, हिंदी मुसलमानांतील बहुजनसमाजाची तुर्कस्थान हा मुस्लिम समाजाचा कट्टर अभिमानी आहे ही जुनी समजूत जशीची तशीच राहिलेली आहे, म्हणून त्यांनी तुर्कस्थानांत अलीकडे होत असलेल्या चळवळीकडे लक्ष पोहोचविल्यास आजच्या जगताच्या प्रगतीच्या स्पर्धेत अरबी संस्कृति कितीं टिकाव धरू शकेल याचा फेरविचार करण्याची आवश्यकता त्यांनाही भासू लागेल

—'केसरी' २ मार्च १९३४

समजू लागले आहेत, ही गोष्ट ऐकून मोठें आश्चर्य वाटतें. तें कोडें त्यांस अुलगडत नाहीं. आजच्या अरबी संस्कृतीविरुद्ध तुर्कांनी असें चिडून कां जावें याचा वाचकांस अुलगडा होण्यासाठी त्या बंडाच्या मुळाशी असलेल्या ह्या दुसऱ्या कारणावर प्रकाश पाडण्यापुरता तुर्कांचा आणि अरबांचा पूर्वापार संबंध कसा आला आणि कसा वाढला याच्या वृत्तान्ताची किंचित् रूपरेषा येथे देणें भाग आहे.

अरबी साम्राज्यात तुर्कांचा प्रवेश

महमंद पैगंबर यानी अरबांमध्ये मुसलमानी धर्म आणि मुसलमानी राज्य स्थापिल्यामुळे त्यांच्या हातीं धर्मदंडाची आणि राजदंडाची दुहेरी सत्ता अेकत्रित झाली. मुसलमानी जगाचे तेच खलिफा आणि तेच सुलतान, तेच जगद्‌गुरु आणि जगत्सम्राट् होते. त्यांच्यामागे अबुबेकर, अुमर अुस्मान आणि अल्ली ह्या पहिल्या चार सत्ताधाऱ्यांच्या हाती ती दुहेरी सत्ता तशीच चालत राहिली. पुढे ओमियेड आणि फातिमाजिड वंशांच्या हक्कांची भाडणे लागून सुन्नी आणि शिया अशी मुस्लिम जातींची दोन शकलें झालीं. प्रथम ओमियेड व नंतर अब्बास, मनसूर, महादी आणि हरुन रशीद हे मोठे प्रबळ खलिफा होअून गेले. अरेबियन नाअिट्सचे हेच नायक होते; पण पुढे सुन्नीशियांत आणि सुन्नीसुन्नीत राजसत्तेविषयी अितकी भयंकर यादवी माजली की, त्या अरबी खलिफास स्वतःचे अरब सैन्य ह्या धार्मिक आणि वांशिक पक्षभेदाच्या वादळात सापडून केव्हा कोण कोणाचा पक्ष घेअील याचा विश्वास वाटेनासा झाला. त्यामुळे ज्यांना वेतनाच्या रक्कमेवांचून दुसऱ्या कसल्याही मुसलमानी धर्मवंशपंथ याची लवलेश चाड नसे असे गैरमुस्लिम सैनिकच नोकरीस ठेवणें अरब खलिफांस बरें वाटू लागलें. त्या संधीसच मुस्लिम सत्तेची लाट मध्य आशियातील तुर्कस्थानच्या सीमेस भिडली होती. तेव्हा त्या तुर्क-तातराची कडवी लढवय्यी वृत्ति पाहून बगदादच्या खलिफांनी त्यांचीच भरती आपल्या सैन्यात करण्याचा सपाटा चालविला. धार्मिक बखेडे माजवून बडें कर-

इ स ८६९ मध्ये तर तुर्कांनी बगदादचा अरबी खलिफा मुतादि यास वेतन थकले म्हणून गादीवरून ओढून फरफटत आणून रस्त्यात फेकून दिले, तुरुगात कावले नि शेवटी हाल्हाल करून ठार मारिले ! तेव्हापासून खलिफाचे देहरक्षकच नव्हेत तर चालक नि पालकही तुर्कच झाले ते वाटेल त्यास खलिफा करीत, वाटेल त्यास वाढून टाकीत बगदादच्या सुन्नी अब्बासी वशाचीच ही स्थिति झाली नाही तर तिकडे अजिप्तमध्ये असलेल्या शियाच्या फातिमाअिड खलिफाचीहि तुर्कांनी तीच गत करून सोडली त्या अजिप्तच्या अरब राज्यातील तलाअी नावाच्या बलाढ्य तुर्क सरदाराने तर स्वतःस 'खलिफाचा कर्ता' म्हणवून घेऊन त्याचे पालकत्व नेहमी आपल्या पक्षाच हाती असाव म्हणून खलिफा अल्पवयी असला पाहिजे हा अलिखित दंडकच जणू घालून दिला मोठ्या वयाचा औरस पुत्रही बाजूस सारून त्या वशातील कोणाचा तरी दूरचा अल्पवयी मुलगा आणून त्यास तो खलिफा करी अरबी साम्राज्यात तुर्क आतून अस पोखरीत असताना बाहेरून त्याजवर जगज्जेत्या चेंगीझखानाची स्वारी येऊन वज्रपातासारखी आदळली ! चेंगीझखान हाही मुसलमान नव्हता आपल्या अिकडे हिंदूस कोणाला 'खान' म्हणताच आणि मुसमानास कोणाला 'जगज्जेता' म्हणताच तो मुसल्मान असलाच पाहिजे असे वाटते. आम्ही असे अनेक अनाडी मुसलमान पाहिले आहेत की 'शिकदरखान' (अलेक्झाडर) हा मुसलमान नव्हता म्हटल की ते चिडून जात ! 'मुसलमान नसता तर खुदा त्याला फत्ते कशी देता ?' हा त्याचा वादक्रिम ! तोच अरब लोकाचाही कोटिक्रम असे ! आणि मुसल्मानाच्या अशाच वढायानी चिडून जाऊन मुस्लिम नसलेल्या चंगिझखानाने मुसलमानाचा नुसता फडशा पाडला त्याने बगदाद धुळीस मिळविल दमास्कसचा दम अुखडून टाकला, मशिदीची मैदाने केली, लक्षावधि मुसलमानाची कत्तल करून त्याच्या कापलेल्या डोक्याचे ढीग रचून त्यान्यावर आरूढ होऊन चेंगिझखानाचे डाक चादण्यात विचार करीत बसे ! मुसलमान नसलेल्यासही दव फत्ते देतो अशी अरबाची निश्चिति पटावी जितका त्या चेंगिझने त्याचा भयकर फडशा पाडला मुसल्मान तवारिखकार त्यास अजूनहि 'दवाचा शाप !,' 'देवाचा प्रकोप !' म्हणून सबोधतात खर पहाता अरब साम्राज्याचा अियेच अत झाला

तुर्की सुलतानाचा अुदय

चेंगिझखानाची ही जग हादरून सोडणारी प्रलयकर वावटळ शमून मध्य आशिया खड पुन दिसू लागले तेव्हा पाहतात तो खलिफाचा वश म्हणून सापडेना ! शेवटी अजिप्तच्या प्रबळनर तुर्क सनानीने कोठून तरी त्या वशातला अेक पुरुष शोधून आणला आणि त्यास धर्मदडाच्या अधिकारापुरता खलिफा करून राज दड अुघडपणे स्वत चे हातात घेतला त्या वेळेपासून तुर्क सुलतान झाले, सम्राट्

झाले आणि अरबाच्या हाती निर्माल्यवत् झालेली खिलाफती (धर्मगुरुपण) तेवढी राहिली; परंतु जो स्वतंत्र आणि सत्ताधीश तोच खलिफा होऊ शकतो असा मुसलमानी धर्मशास्त्राचा दंडक असल्याने शेवटी मुसलमानी जगत् तुर्की सुलतानाने खलिफाही व्हावें या गोष्टीस अनुकूल होत चालले आणि अंती तुर्कस्थानचा पराक्रमी सुलतान सेलीम ह्याने अरबांचे हातून तो धर्मदंडही काढून आपल्या हाती घेतला. तेव्हांपासून तुर्कच सुलतान नि खलिफाही झाले. अरबांची प्रख्यात क्षेत्रें मक्का आणि मदिना तुर्कांनी घेतली. आपली सत्ता चालविण्यास मुसल्मानी धर्म आणि संस्कृति उपयोगी पडत होती म्हणून तुर्की सुलतानांनी मुस्लिम धर्म नि अरबी संस्कृति स्वीकारली; पण ह्या लेखातून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अर्वाचीन युरोपशी टक्कर देण्यास ती अपुरी पडते असें पहाताच त्यांनी तिला झुगारून देण्यासही कंबर कसली. कारण तिचें खरें महत्त्व असें त्यास केव्हाच वाटत नव्हतें.

आज तुर्कस्थानात अरब संस्कृतीचें उच्चाटण करण्याची केमालपाशाच्या नेतृत्वाखाली जी प्रबळ उठावणी झाली आहे तिचीं दोन मुख्य कारणें आणि ऐतिहासिक पूर्वपीठिका ह्या लेखात अशी रूपरेखिल्यावर आता पुढील लेखात धर्मभाषालिपिनिर्बंधजनरीतिनीतिप्रभृति प्रकरणी तुर्कांनी गेल्या दहा वर्षांत कशी क्रांति घडवून आणली आहे त्याची उद्बोधक अशी प्रकरणवार माहिती देण्याचा विचार आहे.

आपल्या खड्गाच्या सुईने त्यात पराक्रमाची संजीवनी सर्चरविली देखत देखत कॉन्स्टॅन्टिनोपलपासून स्मर्नापर्यंतच्या विस्तीर्ण रणांगणात ग्रीकाची रग जिरविली आणि नवशक्तीने मुसमुसलेले तुर्कांचे स्वतंत्र राष्ट्र पुन्हा आपल्या पायावर उभे राहून, अढळ ठाण माडून, तुझ्या व्हर्सेलच्या संधीस मी भीक घालीत नाही जा म्हणून युरोपास आव्हानू लागले या लेखाचा हेतु तुर्कस्थानातील या राज्यक्रांतीचे विवरण देण्याचा नसल्यामुळे ज्या सास्कृतिक क्रांतीचे वर्णन या लेखात द्यावयाचे आहे ती या राज्यक्रांतीमुळे शक्य झाली आणि ती या राज्यक्रांतीचाच पहिला अपरिहार्य परिणाम होता हा कार्यकारणभाव दाखविण्यापुरताच तिला असे नुसते निर्देशून ते पुनरुज्जीवित तुर्की राष्ट्र चिरस्थायी करण्यास्तव केमालपाशाने पहिल्या घडाक्यासच तुर्कस्थानातून खिलाफतीची हकालपट्टी का व कशी केली ते पाहू।

अरबी खिलाफतीचे उच्चाटन

जर्मन महायुद्धाच्या प्राणसंकटात तुर्क सापडले असता त्याच्या साम्राज्यातून फुटून अरबानी गैरमुस्लिम ख्रिश्चन राष्ट्राचे बाजूने बंड केले होते या अरबाच्या विश्वासघाताने तुर्क चवताळून गेले तरुण तुर्कांच्या उदयानंतरही महायुद्धापावतो त्यानी ह्या खिलाफत संस्थेचा हत्ती जो पोसला होता तो त्या खलिफापदाचे त्यास धार्मिक ममत्व वाटत होते म्हणून नसून अरबप्रभृति मुसलमानाना ह्या धार्मिक पीठाचे अधिकारी म्हणून तुर्की साम्राज्याचे ममत्व वाटेल व त्याचे पाठबळ तुर्क राष्ट्रास मिळत राहील या राष्ट्रीय लाभासाठीच होय, परंतु अरबानीच त्याच्या या खलिफास ठोकरून दिल्यामुळे आणि मिसर, अिराण, अफगाणिस्थानप्रभृति कोणत्याही मुसलमानी राष्ट्रानी तुर्क आपला खलिफा, त्याने जिहाद–धर्मयुद्ध पुकारले, अर्थात आपण त्याच्या झेंड्याखाली जाऊन त्याच्या शत्रूशी लढलेच पाहिजे अशा धार्मिक भावनेने तुर्कांस म्हणण्यासारखे कोणतेही रणसाहाय्य दिले नसल्याने खिलाफतीची संस्था ठेवली असता मुसलमानाच्या शक्तीचे केंद्रीकरण आपल्या तुर्की राष्ट्रध्वजाखाली करता येईल ही अपेक्षा फोल ठरली ह्याला न सांगितला तरी चालेल असा अेकच अपवाद काय तो आढळला तो म्हणजे ज्याना स्वत चे राष्ट्रच नव्हते अशा हिंदी मुसलमानाचा आणि गांधीवादी हिंदूचा। ह्या सज्जनाना तुर्की खिलाफतीची चिंता तुर्कापेक्षाही अधिक ममत्वाने विव्हळवू लागली, हिंदी खिलाफत मंडळाने ती कोलमडणारी तुर्की खिलाफत सावरून धरण्यासाठी आपल्या गवताच्या काडीची कुबडीदेखील केमालपाशाच्या हातात दिली, पण तिचा टेकू घेऊन हिंदी मुसलमान नांदत होते तशा सुस्थितीत नांदण्याच केमालपाशाच्या दैवी नसल्याने त्या कुबडीच्या साहाय्याची दखील वास्तपुस्त करण्याची दुर्बुद्धि त्याला आठवली नाही त्यास कोणाचा काय अुपाय ? त्याचा ठाम सिद्धान्त ठरला की, ह्या पॅनइस्लामिझमच्या खुळाने तुर्की राष्ट्राचा यापुढे लवलेश लाभ होण्याचा संभव राहिला नाही।

उलट ती पॅनअिस्लामिझम् तुर्कांच्या प्रगतीचे मार्गात दुर्लंघ्य विघ्ने मा आणण्यास कारणीभूत होत राहणारी आहे अशी केमालपाशाने अुघडअुघड घोषणा केली कारण तुर्कस्थानचा सुलतान हाच जोवर मुसलमानी धर्माचा खलिफाही म्हणवून घेअील तावर मुसलमानाच्या धर्मशास्त्रातील नीतिनिर्बंध हेही त्यास पाळावेच लागणार हजार-दीड हजार वर्षापूर्वी अरबस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितीत जे लागू पडले ते लग्न, वारसा, स्त्रीदाससततिविषयक अधिकार, दंडविधान, राजनीति, तत्त्वज्ञान प्रभृति व्यक्तिजीवनातील आणि राष्ट्रीय जीवनातील झाडून साऱ्या प्रकरणाचे कुराणात सांगितलेले निर्बंध आणि नियम आजच्या मनूतही ततोतंत लागू केलेच पाहिजेत, नव्हे ते त्रिकालीही बदलता कामा नयेत, हे तत्त्व स्वीकारणे म्हणजे खिलाफत चालू ठेवणे होते ।

अितकेच नव्हे तर तुर्की जातीवर अरब जातीहून नीचतर असण्याचा छाप त्या खिलाफतीच्या धमदडाने नित्याचा मारलेला असावा याचेही तरुण तुर्कांस मोठे वैषम्य वाटत होते कारण अिस्लामी धर्मशास्त्राप्रमाणे पैगंबराच्या अगदी कुळातील नसले तरी त्याचा जन्म ज्या पोटजातीत झाला त्या कोरेश वर्गातील रक्तबीज ज्यात असेल तोच खलिफा होअू शके तो पैगंबराच्या जन्माने धन्य झालेली जात भक्तिमान् अनुयायास साहजिकच अुच्चतम आणि धर्मगुरुत्वधारणाची अनन्य अधिकारी अशी वाटे त्या धार्मिक समजुतीस मान तुकवित्याचापून तुर्कांचे पहिले प्रबळतम सुलतानही खलिफापदास तोवर योग्य समजले गेले नव्हते की, जोवर त्याच्या रक्तात, निदान मातेच्या बाजूने तरी, अरबी खलिफांच्या श्रेष्ठ रक्ताचा अंश अुतरलेला नव्हता यामुळे तुर्की सुलतानांनी स्वत च पदच्युत केलेल्या दुबळ खलिफांचीही मनधरणी करून त्याच्या कन्यकांशी विवाह करण्याची तुर्की सुलतानांना वरचेवर धडपड करावी लागे तुर्की सुलतानाच्या अंगातील तुर्की रक्ताच्या पराक्रमी तेजामुळे ते खलिफापदाचं पावित्र्य पावत नसून त्याच्यातील जन्मगात अुच्चतर व शुद्धतर अरबी रक्तच काय ते त्या गौरवाचे अधिकारी होते

फुरफुरणाऱ्या आपल्या घोड्यास टाच देत व हातात रिव्हाल्व्हर रोखीत केमाल-पाशा जो निघाला तो थेट खलिफाच्या त्या दुबळ्या राजसभेत जाऊन थडकला सोंगट्याचा पट उधळावा तशी त्याने ती राजसभा उधळून दिली, खलिफास गादीवरून खाली आणले आणि तुर्कस्थानातून खिलाफतीस आमूलाग्र उच्चाटून, पदभ्रष्ट खलिफास राष्ट्रातून हाकून दिले!

जो खलिफा तोच सुलतान त्या खलिफास पदभ्रष्ट करण्यातच केमालने त्या सुलतानालाही पदच्युत केले. खलिफाशाही आणि सुलतानशाही दोनही जीर्ण-शीर्ण संस्था एका धावासरशी गतप्राण झाल्या. धर्मसत्ता राजसत्तेचा अंत होऊन, Theocracy संपून, तुर्कस्थानात बुद्धिनिष्ठ लोकसत्तेची स्थापना झाली, आणि तीच अपरिवर्तनीय जरा अरबी धर्मसंस्कृतीच्या अतिश्रीची अथश्रीही होती!

अरबी धर्मनिर्बंधाचे उच्चाटन

महायुद्धात तुर्कस्थानच्या शत्रूचे हातात हात घालून तुर्की सत्तेस अरबांनी झुगारले होतेच त्यांनी तुर्कांची राजकीय सत्ता झुगारली तर तुर्कांनी त्यांची धर्मसत्ता झुगारून दिली. त्याच्यात आता कोणा कोणाचा राहिला नव्हता. खलि-फाचे उच्चाटन करताक्षणीच धर्माची राजकारणातून साफ उचलबांगडी झाली. तोवर तुर्कांचे सारे व्यवहार कुराणातील पुरातन अरबी साच्यात ढाळलेल्या आणि अपरिवर्तनीय मानलेल्या धर्मनिर्बंधानुरूप होत आले होते, पण तरुण तुर्कांनी पहिल्या घडाक्यासच धर्मनिर्बंध हा समास सोडविण्याचे भरीस न पडता तो मुळी तोडूनच टाकला. धर्म निराळा, निर्बंध (कायदा) निराळा. एक शब्दनिष्ठ श्रद्धेचा प्रांत, एक प्रत्यक्षनिष्ठ प्रयोगाचा. त्याचा विषय परलोक व याचा इहलोक 'अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारविधि नयेत' ह्या तत्त्वाची घोषणा करून तरुण तुर्कांनी लोकसभेच्या पहिल्यावहिल्या बैठकीतच व्यवहारविषयक ते ते सारे धर्मनिर्बंध रद्द करून टाकले. स्विट्झर्लंडमधील मोठेमोठे निर्बंधपंडित (कायदेपंडित) आणून त्यांचे देशाचे पौरविधान (Civil Law) तुर्क राष्ट्रास लागू केले. कोणाही मुल्लास धा मौलवीस धर्मशास्त्र या सुधारणेस अनुकूल की प्रतिकूल ते विचारण्यात आले नाही. एका दिवसात लोकसभेत हे पौरविधान संमत झाले. छेदकवार चर्चा तर दूरच, पण प्रथवार चर्चेतदेखील कोणी वेळ गमावला नाही. महिनोगणती य-जा होऊन आधीच ठरलेल्या विवाहाच्या औपचारिक वाङ्निश्चयाचे नाटक जसे घटवत पडून येते तसे त्याच एका दिवसात एक युग उलटून गेले. त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी ते नव पौरविधान वर्तव्यातही आल्याची द्वाही फिरली. इस्लामी लग्नप्रथा रद्द, इस्लामी वारसाप्रथा रद्द, इस्लामी बहुपत्नीत्व रद्द, धार्मिक न्यायशासन रद्द. पौरविधान स्विट्झर्लंडमधील लागू केले तर दंडविधान (Criminal Law) इटलीतील निर्बंधपंडित आणून त्यांच्याकडून बनवून घेतले. चोरी, दरवडे, हत्या

अशी नड अुरलीच नाही धर्म ज्याच्या त्याच्या वैयक्तिक मतापुरता राहिला त्यासरशी तुर्कस्थानात धर्म-स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यात आली फार काय हिंदुस्थानात ज वाचण अनेक अिस्लामी धर्मवीरास केवळ नरकाचे साधन वाटते त हिंदूचे वेद तुर्की विद्यापीठातून परमादराने, पण अैतिहासिक दृष्टया आज अभ्यासिले जात आहेत काही प्रमाणात त्यांचा अभ्यास आवश्यक समजला जातो

अरबी लिपीचे अुच्चाटन

अरबी लिपि ही कुराणामुळे तुर्कस्थानात धर्मलिपीच पावित्र्य पावलेली, अितकेच नव्हे तर ताच अेक अन्य लिपि त्या देशात पूर्वापार चालत आलेली पण ती अतिशय बोजड मुद्रणार्थी शिक्षणार्थी पराकाष्ठेची अडाणी तुर्कीत शेकडा ९० अशिक्षित लोक पण त्यास युरोपच्या शेकडा ९० शिक्षिताच्या मापास मोडा लावून बसावयाचे तर ती अरबी लिपीची धाड वाटेतून काढणच भाग। मुद्रणावर रुळलेली युरोपची रोमन लिपि समोर होताच केमालपाशाने तत्काळ तिलाच अुचलले साधारणतः अेक वर्षाची अवधि ठरवून सारे सरकारी काम त्या अवधी नंतर रोमन लिपीत चालणार म्हणून आज्ञा सुटली शाळातून तर त्याच दिवसा पासून रोमन लिपि चालू। हा लिपिशुद्धीचा चळवळ त्यांनी अितक्या नेटाने रेटला की स्वतः केमालपाशा शाळातून ती शिकवू लागले केवळ दहा अक्षरे बदलताच रोमन लिपीचाही तोंडात मारू शकेल अितकी मुद्रण आणि शिक्षणसुलभ होणारी आमची देवनागरी लिपि जर केमालपाशाचे हाताशी असती तर त्याने अरबी लिपी बदलण्याला अेक वर्षाची अवधिसुद्धा राष्ट्रास दिला नसता। कारण दहा अक्षरे देखील बदलण्यास पनास वर्षे र र र करीत टाळत राहण्यास केमालपाशा कोणी क्षयरोगी थोडाच होता। ठरलेल्या दिवशी त्याच सरकारी काम सारी वृत्तपत्रे साऱ्या राष्ट्रभर अगदी नवीन अशा रोमन लिपीत चालू झाली।

अरबी भाषेचे अुच्चाटन

तुर्कांस स्वतःची लिपीच नव्हती पण भाषा होती तथापि जेते तुर्क राज असता राजभाषेचा मान होता जिताच्या अरबीस। त्या सावटाखाली तुर्की भाषा पार खरचटून गेली सारे साहित्य अरबीत तुर्की घरादारात अरबी शब्दाचा बाजार? स्वाभिमान जागृत झालेल्या तरुण तुर्कांस ते सहन होणार? शिवाजी महाराजांनी मराठीत ह्याच अरबीप्रभृति परकीय शब्दाच्या धुडगुसापासून मुक्त करण्यासाठी राजानी काढली होती पण महाराजांअितके त्याच राष्ट्र करारी चिराटीच नसल्यामुळे आजही मराठीत कबूल हल्ली शिवाय तहाह यात प्रभृति शेकडो परकीय शब्द आपल्या स्वकीय शब्दाच्या धडग्यावर भरभराट केले आढळत आहेत। केमालने नवतुर्कांचे राष्ट्र सुदैवाने त्याच्याअितकेच करारी

पडले त्याना स्वभाषेतील थोडेसे परकीय शब्दच काढून टाकावयाचे नव्हते, तर जवळजवळ मेलेली भाषाची भाषा जिवंत करावयाची होती ! पण त्यांनी तेंही केले मध्यआशियातील तुर्कांच्या मूळस्थानात सशोधनमडळे गेली आणि तिकडून पूर्वीचे शब्द शक्य तितके गोळा केले ! पधरा हजार शिक्षकाना तुर्की शब्द पुनरुज्जीविण्याचे किंवा नवीन निर्मिण्याचे कामावर नेमण्यात आले ! तुर्कीत वाङ्मय नसल्यामुळे सारं साहित्यिक शब्द नवे पाडले ! कोणी वीस हजार तुर्की शब्द जमवून दिले ! स्वत चे बोलण्यात विनतुर्की—विशेषत अरबी शब्द सापडणे ही गोष्ट शिष्टाचारविरुद्ध समजली जाऊ लागली ! मत्रिमडळातील मोठमोठे 'पाशा' प्रधान असेना तामात कोण परकी शब्द कमीत कमी वापरतो याच्या चढाओढी लावू लागले आणि सरकारी राजपत्रात (गॅझेटात) प्रत्यही पाच नवे तुर्की शब्द राष्ट्रभर वापरण्यासाठी प्रसिद्ध होऊ लागले

तुर्की राष्ट्रातही या भाषाशुद्धीच्या वावटळीत पालापाचोळ्याचा थोडा विरोध झाला कित्येक म्हणाले, परकीय शब्दानी भाषासपत्ति वाढते केमालपाशा म्हणाला, स्वकीय शब्द नाहीतच त्या अर्थाचे परशब्द घेईन, त्याने भाषासपत्ति वाढते, पण स्वकीय शब्द मारून जे परशब्द जिवत राहू पाहतात त्याने सपत्ति वाढते असे म्हणणे म्हणजे औरस पुत्र मारून दत्तक घेतल्याने सतति वाढते असे म्हणण्यासारखच आहे ! स्वधर्मातील माणसे राखून बाटलेल्याना पुन्हा स्वधर्मात आणणे ही खरी शुद्धि होय, पण जितके परधर्मीय शुद्ध करून घेणे नितकेच स्वधर्मीय ठार मारून टाकणे ही शुद्धि नसून वेशुद्धि आहे ! ! तुर्की भाषेसारखी आसन्नमरण आणि मूळचीच साधी भाषा, पण तिचा हा येवढा अभिमान ! मग जर या कुबेरासारखा सपन्नतम शब्दनागर घेऊन त्याच्या पाठीशी, आमच्या पाठीशी आमची संस्कृताची देववाणी आहे तशी, अशादी भाषाची राणी उभी असती तर त्याने देवाच्या राष्ट्रावर सुद्धा ती स्वभाषा लादण्याची आकाक्षा धरली असती ! 'कायदा' सारख्या शब्दासाठी देखील आमच्यासारख्या करट्या शालीनतेने तो

तीही तुर्की भाषेंतच भाषांतरली जाऊन निमाज तुर्कीतच पढले जाऊं लागले. कारण देवास तुर्कीही समजत असलेंच पाहिजे! देव काही जन्मजात अरब नाही! पैगंबराच्या काळापासून स्त्रियांनी बुरखा वापरणें हाच अरबी धर्म. तुर्की तरुण स्त्रियांनी बुरखा झुगारून दिला. अरबी बुरख्यांतून—कित्येक शतकांच्या बंदींतून—तुर्की स्त्री बाहेर आली! स्वेच्छेनेच नव्हे, कारण बुरखा हाच जिला धर्म वाटत होता अशी हजार हजार तुर्क स्त्रीच या सुधारणेचा विरोध करीत राहिली—पण तरुण तुर्कांनी जो सुटेना तो बुरखा फाडून टाकला. विद्यापीठें स्त्रीपुरुषांस संमिश्र वर्गांतच शिकवूं लागलीं. बुरख्यास मज्जाव झाला. हीनतेचा खूण म्हणून फेज टोपी घालणें निर्बंधविरुद्ध कृत्य ठरलें!

तुर्कांनी चौफेर हल्ल्यावर हल्ले चढविले! तुर्कस्थान स्वतंत्र करणारा केमालपाशा स्वदेशात मोठा लोकप्रिय असला पाहिजे असे बाहेर सहजच वाटते, पण सुधारक म्हटला की तो स्वातंत्र्यवीर असला तरी, बहुधा बहुजनात अप्रियच असणार कारण सुधारणा म्हणजेच अल्पमत व बहुमत तीच रूढि रशियात तीनचतुर्थांश लोक लेनिनवर तुटून पडले मुसोलिनीवर अजूनही वर्षाकाठी दोनचार अिटालियन मारेकरी घाला घालतातच डी व्हॅलेराविरुद्ध आयर्लंडात केवढा मोठा पक्ष जळफळत आहे! त्यातही धार्मिक वा सामाजिक सुधारणेत लोकप्रियतेचे नावही घेण्यास नको 'वरं जनहित ध्येयं केवला न जनस्तुति ' हा बाणा ज्यास धरवेल, तो धमक अंगी असेल, त्यानेच ते पाअूल टाकावे, तसेच निडरपणे केमालपाशाने ते पाअूल टाकले अकस्मात् सुधारणाचा धडाका अुडाला आणि लोकसभेच्या दाराशी राजकीय वक्रावेंद्रावर तोफांच्या रांगा रोखून, जुन्या पक्षाशी युक्तिवाद करण्याचे काम प्रथम त्या तोफांच्या ताब्याकडेच सोपवून, जेंगाल्ने जो अपरिवर्तनीय म्हणून पूज्य झाला तो धर्मग्रंथच्या ग्रंथ अपरिवर्तनीय म्हणूनच रद्द करून टाकण्याचे मुख्य काम तडकाफडकी पार पाडले नंतर मतपरिवर्तनार्थ त्याने सारे मुद्रण, सारे वाक्पीठ, सामोपचाराच्या साऱ्या कला कामास लावल्या, पण असंतोषाची आग विझेना फेज टोपी रद्द केली म्हणून अशिक्षितांनी दंगे केले, कुराणातील पवित्र अरबी मंत्र रद्द करून ते तुर्की भाषेत चालू केले म्हणून अरब मुल्लामौल्वीच्या अनुयायांनी आग पाखडली केमालवर मारेकऱ्याचे घाले पडले शेवटी कुठे कुठे पल्टणी देखील फितर्ल्या आणि सशस्त्र बंडे अुठली! तुर्कांच्या बाहेरच्या शत्रूंनीही या यादवीत थोडे फार तेल ओतले, पण ते तरुण तुर्क अल्पसंख्य असताही अल्पबळ नव्हते त्यांच्या शिस्तीने, शौर्याने युरोपच्या ताडात मारली होती त्यांनीही उग्ररूप धारण करतोच दंगेखोराची धूळधाण अुडाली वडाचे कबरडे मोडले स्थलाभावामुळे ती सुज अुल्लेखनीय असताही

ताडदेखल्या गोष्टींनी आता भागत नाही हें दिसताच त्यांनी वेथानेटादीच गाठ घातली पन्नाससाठ मुल्लामौलवी पाडाव केल, हातीं आले ते फाशीं गेले प्रकरण घडावलें सरकारी निर्बंधाचा (कायद्याचा) वचक दूरवर पक्का बसला याचप्रमाणे अेका मोठ्या कटात मोठमोठे सरदार धरले जाअून चौकशीअंती कैमालने त्यांना फांसावर टांगून दिले त्यात त्याचा बालमित्र अरीफशही होता ते तिकडे ज्या वेळी फासावर लटकत होते त्या वेळी केमाल्पाशा अिकडे जनिक नृत्यालयातील स्त्री-पुरुषाच्या अेका मोठ्या समिश्र नाचात स्वत नाचत होते। विरोधाचा शतमुखी रावण जेव्हा जेव्हा सशस्त्र धामनवाद करू आला तेव्हा केमालला हो कृपाणाच्या अशा कठोर कार्टिन्यमातेच त्याची समज पाडता आली।

कालचा पाखड। आजचा पुण्यश्लोक

पण ह्या पहिल्या घडामोडीच्या तीनचार वर्षांत जे काय झालें ते झालें आज तुर्कस्थानच्या प्रजासत्ताक राज्यस्थापनेला दहा वर्षे झाली नवथरच तुर्कस्थानभर तो दशम वार्षिक वाढदिवस अुभ्या राष्ट्राने गाजविला। अपरिवर्तनीय अरब संस्कृतीशी जखडून टाकल्यामुळे तुर्कस्थान युरोपपुढे हतवीर्य व हतप्रभ होअून गेला होता, पण ती Theocracy, ते धर्मसत्ताक राज्य, ती खिलाफत अुखडून टाकून वैज्ञानिक संस्कृतीत्र आणि प्रजासत्ताक राज्यात जीवदान दिल्याविषयी तें सारे राष्ट्र केमालपाशाचे चरणी त्या दिवशी आपली कृतज्ञ पुष्पांजलि अर्पित झाले। कालचा पाखड केमालपाशा आजचा पुण्यश्लोक झाला।

शिवछत्रपतींचा जयजयकार!

रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः ।
निरालंबो मार्गश्चरणरहितः सारथिरपि ॥
रविर्यात्येवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः ।
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥

आणि त्याचें महत्त्व पाहावयास प्रथम हिंदु जातीने आणि हिंदुस्थानने त्याच्यावर झालेल्या परकीय आक्रमणाला विरोध करण्याचा प्रयत्न थेट दाहिर–पृथ्वीराजापासून जो केला व पृथ्वीराजाच्या पतनानंतर ठायी ठायी हिंदुत्व रक्षण करण्याकरिता जे अनंत झगडे सुरू झाले त्याचाही अितिहास लक्षात घेतला पाहिजे. सातव्या-आठव्या शतकात सिंध देशावर मुसल्मानाचें पहिले आक्रमण झाले तेव्हापासून बाराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत म्हणजे जवळजवळ सहाशे वर्षे मध्यआशियातील व अिराण-अफगाणिस्तानातील काही धर्मवेडाने काही राज्यलोभाने, काही पोट भरण्याकरिता काही लूट मारण्याकरिता ज्या मुसलमानाच्या स्वाऱ्या चालल्या होत्या व ज्याचें अंतिम ध्येय हिंदुस्थानची हिंदु सत्ता नामशेष करून यवनाचा चाद सबंध हिंदुस्थानभर फडकविण्याचा होता त्या स्वाऱ्याशी सतत सहाशे वर्षे हिंदु जातीने टक्कर दिली आणि ह्या सहाशे वर्षांच्या स्वरक्षक युद्धाचा अखेर परिणाम असा झाला की ११९३ मध्ये हिंदुस्थानची सार्वभौम मानली गेलेली दिल्लीची सत्ता ही नामशेष झाला हजारो हजार वर्षापासून अखंड स्वातंत्र्य, अखंड स्वराज्य, अखंड सुख भागीत असलेल्या आणि त्याच्याच अतिरेकाने विसघटित, आळशी व सुखलोलुप झालेल्या हिंदु जातीला यवनाचे झालेले हे आक्रमण केवळ प्राणसंकटच वाटले. ११९३ साली पृथ्वीराजा पडला व त्यानतर केवळ १०० वर्षांच्या आतच सबंध अुत्तर हिंदुस्थान यवनमय होअून प्रत्यक्ष काळालाही काळ मानणारे राजपुतान्यातील सर्व रजपूत काही चिरकाळ अपवादात्मक पर्वताच्या वगस्याप्रमाणे पटापट यवनी सत्तेपुढे विलयाला गेले आणि बरोबर शंभर वर्षांनी विंध्य पर्वताच्या अलीकडे दक्षिण हिंदुस्थानात यादवाचे प्रबळ राज्य जणू क्षणार्धात रसातळाला गेले नंतर काही थोड्याच वर्षांच्या अवधीत अिस्लामचा घोडा अप्रतिहत वेगाने रामेश्वरचें पाणी प्याला अशा प्राचीन पुराण जातीची आणि संस्कृतीची जशी मरणाची वेळ यावी तद्वतच प्रत्यक्ष मरणाचीच वेळ हिंदु संस्कृतीस व हिंदु जातीस त्या वेळी आलेली होती. अशाच तऱ्हेची विगलित अवस्था अेका काळी वलाढ्य रोमला प्राप्त झाली आणि त्याच्या सब वैभवासह त रोम आणि अिराण ही तशीच वैभवसंपन्न राष्ट्रे पृथ्वीतलावरून पुसटून जाअून काळाच्या मुखस्थानी पडली तीच अवस्था बाराव्या शतकापासून हिंदु जातीची होअू लागली होती. अुतरणीला लागलेला गाडा जसा शतगुणित वेगाने खाली खाली घसरत जातो, त्याचप्रमाणे हिंदु जातिही वैभवशिखरावरून खाली खाली घसरत थेट

नदीपासून तो ब्रह्मपुत्रेपर्यंत सर्व हिंदुस्थानभर पारतंत्र्याचा, निराशेचा, हतबलत्वाचा गडद अंधार पडला आणि सबंध हिंदुस्थान हे अेखाद्या मुकत्याच मरण पावून प्रेत बाहेर काढलेल्या धन्याच्या घराप्रमाणे मृत्यूच्या छायेने अुदास, भयाण, ओसाड भासू लागले. प्रत्यक्ष काशीचा विश्वेश्वर आणि अयोध्येचा राम हे स्थानभ्रष्ट होअून अवमानित झाले होते आणि तोडरमल्लासारखी राजकार्यधुरंधर बुद्धि, राजा मान सिंगासारखे दुर्दमनीय शौर्य, तानसेनासारखे स्वर्गीय गायन आणि पंडित जगन्नाथ-रायासारखी अलोट विद्वत्ता आणखी मनाला मोहून टाकणारी कविता ही सर्व हिंदूंतील सद्गुणमालिका परकीयांच्या पायापाशी दासीप्रमाणे राबत होती. यःक श्चित् मनुष्यासारखा मनुष्य, परंतु तो दिल्लीच्या मुसलमानी गादीवर आरूढ होअून 'दिल्लीश्वर' झाल्याकारणाने प्रत्यक्ष 'जगदीश्वर' वाटावयास लागला होता आणि त्या 'जगदीश्वरा'च्या पायापाशी आपली मान, आपला अभिमान, आपले वित्त आपले चित्त, अिनकेच काय, परंतु आपले कलत्र देखील अर्पण करण्याअितकी हीन दास्याची वृत्ति त्या वेळच्या अुत्तम गणलेल्या हिंदु समाजातल्या मोठमोठ्या व्यक्तींनी निर्लज्जपणे अंगीकारिली होती. सारांश, संगळ्या हिंदु जातीवर मरणाची अवकळा आली होती, नाकाशी सूत धरले होते.

अशा परिस्थितीमध्ये मतराये घातक ब्रुजाडले आणि प्रभु शिवरायाचा जन्म झाला सामान्य तर काय, परंतु असामान्य दृष्टीलाही या वेळी स्वराज्याची, हिंदवी राज्याच्या स्थापनेची कल्पना मृगजळाप्रमाणे अशक्य वाटत होती, भोवतालची सर्व परिस्थिति अशी निराशाजनक असताही शिवरायाच्या मनामध्ये हिंदवी साम्राज्याचे जे गगनगामी गभीर विचार अगदी कुमार अवस्थेपासून उद्भूत झाले, यानच शिवाजीमहाराजाचा अद्भुतपणा ! वयाच्या केवळ तेराव्या वर्षी की, ज्या वेळी सामान्य बालक अंधारात जायला भितात आणि ज्ञानाचे श्रीगणेशाचे धडेही आकलन करण्यास असमर्थ असतात, त्या वेळेला शिवाजीमहाराजानी देशातील पारतन्त्र्याच्या गडद अधकारात त्याचे अुच्चाटन करण्याकरिता अुडी घातली आणि स्वातन्त्र्यसपादनाचे दिव्य धडे त्यानी आपल्या सवगड्याना देण्याला आरभ केला ' प्रतिपच्चद्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता । शाहसूनो शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ' असल्या भव्य महत्त्वाकाक्षेने ज्याच्या आयुष्याचे ध्येय वयाच्या केवळ तेराव्या वर्षीच निश्चित झाले होते ते शिवराय असामान्य, अलौकिक होते ह्यात काय सदेह आहे ?

तेव्हा शिवरायाच्या चरित्राची कामगिरी तोलताना केवळ शहाजी मालोजीपर्यंतचीच परपरा पाहून किंवा भोसले कुळाचाच अितिहास लक्षात घेअून चालायचे नाही, तर त्याच्या पाठीमागे अनेक शतकाच्या परपरेला व हिंदूच्या अनंत कुळाच्या अितिहासाला यथावत जाणले पाहिजे म्हणजे शिवचरित्राचे खरे अद्भुतपण लक्षात येअील त्याचप्रमाणे अशी अेक भ्रातिकारक कल्पना वर लिहिल्या गेलेल्या अितिहासातून विवविली जाते की विजापूरकराचे राज्य हे मोडकळीस आले होते आणि त्या मोडकळीस आलेल्या अव्यवस्थित राज्यामध्ये शिवाजीने आपली 'पुडाओ' चालू केली यात काय शौर्य आहे ? परंतु हे विधान सर्वथैव असत्य आहे त्या वेळी विजापूरची अदिलशाही ही मोडकळीस तर आली नव्हतीच, परंतु तिच्या काळातील तो अेक अुत्कृष्ट काळ होता नुकतेच बुडविलेले शेजारच्या मुस्लिमशाहीचे राज्य अर्धेअधिक घशात घालून व शहाजीमहाराजाच्या पराक्रमाने प्राप्त झालेला कर्नाटक आपल्या राज्याला जोडून विजापूरची अदिलशाही तिच्या अितिहासातील ' न भूतो न भविष्यति ' अशी विस्तार पावली होती अुत्तरेतल्या मोगल बादशहाच्या खालोखाल जर कोणती अेखादी मुसल्मानी सत्ता त्या वेळी अस्तित्वात होती तर ती विजापूरची अदिलशाहीच होती कुबेराची सपत्ति विजापूरच्या कोशागारात अविरतपणाने वाहत होती कर्नाटकाच्या सपन्न प्रातातून धनकनकाचा सग्रह होत होता विजापूरस चतुरग सैन्य रणदुल्लाखान मुरार जगदेव शहाजी राजे ह्यासारख्या रणकुशल सेनापतींच्या आधिपत्याखाली दिग्विजय करीत होते दक्षिण हिंदुस्थानमध्ये अग्रपूजेचा मान विजापूरच्या सत्तेचाच होता आणि जर शिवाजी

अत्यंत धाडसी व पाश्चात्यांच्याही नौकादलास आणि त्यांच्या चाचेगिरीस धाक वाटावा असे अेक नौकादल — अेक सिंधु-सैन्य निर्माण केले

शिवरायांनी सर्व कोकणपट्टी निरीक्षून अत्यंत कुशलपणाने आणि जन्मजात दूरदृष्टीने मालवण, विजयदुर्गासारखे अभेद्य जलदुर्ग बांधून ठिकठिकाणी मार्‍याच्या जागांवरून अेकीकडे समुद्र, दुसरीकडे भूमि रक्षित केली ह्याचकरिता शिवरायांना किल्ले जंजिरा नेहमी आपल्यास हवासा वाटे शिवाजीमहाराजांचे अेकावी नौकादल अल्प अवधीमध्ये समुद्रयुद्धात अितके निष्णात झाले की, त्याने पोर्तुगीजांस धाक बसविला, सिद्दीला हैराण केले आणि प्रत्यक्ष अिंग्रजांना खांदेरी अुंदेरीला मुंबअीच्या छातीवर जणू पिस्तूल रोखून नरम आणले

आतापर्यंत आपण शिवरायांना केवळ वीर म्हणून, कल्पक आणि धाडसी सेनापति म्हणून निरीक्षिले, परंतु अेवढ्यानेच शिवरायांचे महत्त्वमापन सरले नाही हा केवळ अेक देश झाला वीरांमध्ये क्वचित् सापडणारे राजनीतिनिपुणत्व शिवरायांमध्ये विपुलपणे भरलेले होते परशत्रूशी झगडा चाललेला असताना केव्हा पड खावी, कच्चा डाव कसा जिंकावा हे जाणण्यास व कमीत कमी हानीचा आणि जास्तीत जास्त लाभाचा मार्ग शोधून काढण्यास, त्याचप्रमाणे निष्कारण शौर्याचे प्रदर्शन न करता अवश्य तेव्हाच त्याचे आविष्करण करण्यास मुत्सद्देगिरी अंगी लागते कपटाने घात करणार्‍या अफझुलखानाला आधीपासूनच सावधानता ठेवून त्याचे कपट अुघडकीस येताच धडकपणे आणि धैर्याचा परमावधि दाखवून पोट फाडून मारावे केव्हा आणि जयसिंगासारखा अुदारहृदय रजपूत राजा मुसलमानांच्या कनीत हिंदुस्थान सांडण्यास आला असता त्याच्याशी मानपान गुंडाळून ठेवून आणि सुरक्षिततेचे अेकही साधन हाती न ठेवता पूर्ण विश्वासाने त्याच्या स्वाधीन व्हावे केव्हा, त्याचप्रमाणे शहाजीराजे विजापूरकरांनी दगा करून भिंतीत चिणून मारण्याच्या धमकीने कैदेत घातले असता अत्यंत अल्पावधीत अगदी दीनवाणीने शहाजहानास आपल्या बाजूस वळवून घेअून विजापूरकरांवर शहाजीला सोडण्याअितकी दहशत पाडण्याकरिता मोगलांचे मांडलिकत्व मान्य करावे केव्हा व प्रसंग येताच विजापूरकरांशी संगनमत करून मोगलांना पिटाळून लावावे केव्हा हे सर्व कारस्थानी डावपेचही

झाला नसता, तर थोडयाच वर्षांत अखिल हिंदुस्थानच्या अग्रपूजेचा मान कोणाचा -- अुत्तरेकडील मोगल बादशहाचा, की दक्षिणेतील विजापूरच्या बादशहाचा, हा प्रश्न सोडविण्यास दोन्ही यवनी सत्तांमध्ये तुमुल युद्ध झाले असते

या सिंहावलोकनावरून हें ध्यानात येअील की, विजापूरचे राज्य मोडकळीला आले होते म्हणून शिवाजीमहाराजाचा प्रयत्न यशस्वी झाला असे नव्हे तर शिवाजीमहाराजाचा प्रयत्न यशस्वी झाला म्हणून विजापूरची प्रबळ अदिलशाही मोडकळीस आली शिवाजीने पोसून ठेवलेल्या ह्या अदिलशाहीच्या आहुतीचा स्वाहाकार पुढे औरंगजेबाला लीलेने करता आला अदिलशाही मोडकळीला आलेली असती तर मलिकंबरासारख्या, लखुजी जाधवासारख्या, शहाजीराजासारख्या, निजामशाहीतील प्रबल सरदाराच्या फटक्यासरशी ती गारद झाली असती व शहाजहानच्या पहिल्या स्वारीच्या तडाख्यालाच ती मोगल सत्तेला बळी पडली असती, परंतु जे कार्य निजामशाहीला करता आले नाही, बेदरच्या बरीदशाहीला करता आले नाही, अुत्तरेत या शहाजहानला करता आले नाही ते अत्यंत अवघड कार्य शिवरायाने मोठ्या धाडसाने हातामध्ये घेतले आणि ते कशांच्या साह्यावर ? विजापूरच्या कुबेराच्या धनापुढे तोरणा किल्ल्यातील दगडमातीं खणता खणता सापडलेल्या अेका क्षुद्र हंडाभर मोहराच्या ! विजापूरच्या सुसज्ज चतुरंग सैन्याशी मरणमारणाची देवघेव करण्याकरिता कृश देह धारण करणाऱ्या, वनवनांतरी जीवित कंठणाऱ्या, भुकेने तडफडणाऱ्या काही मावळ्यांच्या पथकाच्या ! रणदुल्लाखानासारख्या आणि मुरार जगदेवासारख्या वयेची वर्षें राजकारणात आणि मुत्सद्दीपणात घालविलेल्या राजकारणधुरंधराशी दारस्थाने केलीं तीं विशीच्या आंतील असलेल्या अननुभवी तानाजी, मोरोपंत अित्यादि अल्लड तरुणाच्या संगनमताने ! हे द्वंद्व असमान

पण केवळ अशा पराक्रमानेच शिवाजीमहाराज थोर म्हटले गेले काय? जर केवळ अेका पराक्रमानेच तें थोर असतें तर त्याने आज अेवढे देव्हारे माजले नसते कारण केवळ पराक्रमीच असणारे अनेक हिंदु त्या वेळी यवनी 'मेवेत' राबत होते, परंतु त्यांचे देव्हारे कोणी माजविले नाहीत अेकटा पराक्रम काही मृत राष्ट्र जिवंत करु शकत नाही, काही स्वातंत्र्य मिळवीत नाही, तर त्या पराक्रमाला कोणत्या तरी दिव्य ध्येयाचे आणि युद्धकौशल्याचेही साह्य हवे असते

शिवरायानेही मुसलमानाशी लढण्याची आपल्याला अनुकूल अशी अेक नवीन पद्धत शोधून काढली मुसलमान हे समोरासमोर तलवारीचे युद्ध करण्यात मोठे निष्णात असत त्यांचा धिप्पाड देह पुष्ट शरीर आणि अचाट शक्ति ह्यांच्या योगाने रजपुतांविना अितर हिंदु जाति त्यांच्यापुढे हीनबळ ठरल्या आणि मुसलमानाची ती तलवार समोरासमोर येताच तो अधिक प्राणघातक होअू लागली प्र यत्न रजपूतही त्या तलवारीच्या युद्धांत फार फार तर बरोबरी करू लागले, पण बरोबरी केल्यानेच काही शत्रू मरत नाही ही गोष्ट लक्षात घेअून शिवरायाने मुसलमानाच्या प्रखर समशेरीच्या आणि प्रचंड देहाच्या आटोक्याबाहेर राहून अमोघ प्रहार करणाऱ्या भाल्याच्या शस्त्रावर अधिक भर दिला त्यामुळे तल्वारीच्या लांबीबाहेर अुभे राहून आपल्या त्रिशूळासारख्या तीव्र भाल्याचा नेम अचूकपणा मारण्यात चुटक्या,मावळ्यांचे तरबेज झालेले डोळे मोगल पठाणांच्या हृदयावर आघात करण्यास समर्थ झाले व यवनी सैन्य मराठ्यांशी झगडा करण्याच्या आधीच हतप्रभ होअू लागले ही 'मराठी भाल्याची फेक' केवळ सह्याद्रीच्या गिरिशिखरावरून पठारावरून आणि दऱ्याखोऱ्यामधून लंगोट्या मावळ्याच्या हातानीच यशस्वी झाली असे नव्हे तर ज्या वेळी लंगोट्या मावळ्याच क्षुद्र यवन वाढतवाढत थोरल्या बाजीरावाच्या काळी गंगच्या प्रचंड ओघाप्रमाणे हिंदुपदपादशाहीच्या चतुरंग दळाच्या योग्यतेला पोचत, अिकडे हिमालयाचा पायथा गाठला नि तिकडे अटकेला भिडत तेव्हा सिंधु नदीच्या वाळवटात भाल्याच्या काठीवरच

र कुणाला शिलेदारी देऊन ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे ज्याला त्याला जवळ-र धरले आणि लोहचुंबकाप्रमाणे सर्वांचे प्रेम आकर्षित करूनसुद्धा सर्वांवर आपला क ठेवला त्याच्या शिक्षणात सिद्ध झालेले जेवढे जेवढे लोक होते तेवढे तेवढे जाराम महाराजाच्या वेळी व तदनंतर झालेल्या २५ वर्षांच्या स्वातंत्र्यसमरातही माला आले

प्रो. यदुनाथ सरकार ह्यांनी ता १ मे १९२७ च्या ' क्रॉनिकल ' पत्राच्या दवार्षी-अंकामध्ये अेक लेख लिहिला आहे त्यामध्ये शिवाजीने राष्ट्र निर्माण केले य ? असा अेक प्रश्न टाकून त्याचे अुत्तर नकारात्मक दिलेले आहे दीड शतका-तर शिवाजीने अुत्पन्न केलेले राज्य गेले आणि अठराशे-अठरा साली पेशव्यांचा राभव झाल्यावर घराकडे फिरणाऱ्या सैन्याला जनतेने सन्त्रस्त केले असे मनरो वाच्या अितिहासकाराचे म्हणणे आहे आणि त्या अेका सद्गृहस्थाच्या म्हणण्या-रून शिवाजीमहाराज हे राष्ट्रनिर्माते नव्हते असे प्रो सरकार सिद्ध करू पाहात आहेत वादविवादाकरिता वरील सत्र म्हणणे जरी खरे धरले तरी काय सिद्ध होते? वळ स्थापन केलेले राज्य लवकर बुडाले म्हणून काय त्यांनी राष्ट्र निर्माण नाही केले ? मराठ्यांच्या पचवीस वर्षांच्या स्वातंत्र्ययुद्धात राजारामांचे वेळी जो चिकाटी, जे धाडस, जी अपूर्व राष्ट्रभक्ति दिसून आली ती काय शिवाजीने राष्ट्र निर्माण केले नसते तर दिसून आली असती ? आपल्या वतनावर पाणी सोडण्यात जर राष्ट्रीय दृष्टि नसती तर काय खंडो बल्लाळ सिद्ध झाले असते ? राष्ट्रीय दृष्टि नसती तर काय संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, परसोजी भोसले, पानसंबळ आणि अितर अनेक शत शत तरुण महाराष्ट्रीय लोखंडाचे चणे खाता खाता रान साईत साईत स्वातंत्र्यसमर चालवू शकले असते ? अेक फितुरीचे कृत्य जरी केले असते, तरी मोंगलांनी कोणत्याही क्षुद्र पाजिवाला नाअीक केले असते आणि नाअिकाला सरदार बनविले असते, परंतु या सर्व पारतंत्र्याच्या वैभवावर लाथ मारून सबंध जन्मभर रानावनातून वणवण करीत महाराष्ट्राचे दोन लाख वीर-सैन्य काय पचवीस वर्षेपर्यंत झगडत, मारीत, मरत हिंडले असते ? आपापसामध्ये चुरशीने लढणारे धनाजी-संताजी मुसलमानांच सैन्य येताच जर राष्ट्रीय वृत्ति नसती तर काय अेक्य होअून व वैर विसरून जाअून मुसलमानांशी लढले असते ? अितकेच कशाला, परंतु मनरोसाहेब ज्या शेवटच्या पेशव्यांच्या दिवसाबद्दल गोष्ट बोलतो त्याच दहाबारा वर्षांच्या आगमागे भागानगरच्या निजा-माच्या दरबारात असलेल्या गोविंदपंत काळे या राष्ट्रभक्त वकिलाचे नाना-महाद-जींना समेट झाल्यावर नानांना आलेले अत्यंत मार्मिक आणि देशभक्तीने ओतप्रोत भरलेले पत्र मनरोसाहेबांनी वाचले का ? त्यांनी जरी वाचले नसले तरी श्री. यदुनाथ सरकारनी तरी ते वाचले असेल ना ? पतियन प्रचारावरून व मोंगली

उर्दू दप्तरांतील वाडातूनच काय ती ज्यांनी मराठ्यांच्या अितिहासाची भूमिव अभ्यासिली असे पूर्वग्रहदूषित अहंकारविमूढ नि मराठी अितिहासाचें हृद्गत समजणारे श्री. यदुनाथ या पत्राचा जरा शांतपणें विचार कराला करतील ? मनर काय म्हणतो तेंच तेवढे त्याचें वेदवाक्य ! पुन्हा दीडशें वर्षेपर्यंत शिवाजीनें प्रचलि केलेल्या हिंदवी साम्राज्याच्या ध्येयानें महाराष्ट्रवीर जे लढले तो दीडशे वर्षांच काळ काय अगदी अत्यल्प झाला ? मग ह्याच विधानानुसार गेल्या महायुद्धात कंव मोडलेले जर्मनीचें राष्ट्र ज्याच्या प्रयत्नानें अेक संघटित साम्राज्य झालें होतें त्य प्रिन्स बिस्मार्कलाही केवळ दीडशे वर्षें तर राहो, पण शंभर वर्षे सुद्धा त्याचं संघटना टिकली नाही म्हणून राष्ट्रपित्याच्या टिपणीतून काढून टाकावें लागेल अजरामर राज्य असें कोणाचेच टिकलें नाही — म्हणून राष्ट्रनिर्माता असा जगात कोणीच झाला नाही म्हणावयाचा ? समर्थ आणि शिवाजी ह्यांनीच महाराष्ट्रास व्यक्तिमत्वाची जाणीव दिली. अेकजीव केलें. ' अेकराट ' केलें.

शिवरायाने केवळ राजकीय दृष्ट्याच आपल्या राष्ट्राचे पुनरुज्जीवन केले से नाही, तर सामाजिक अुदारता दाखवून बदलत्या काळाप्रमाणे रूढीला बदलून पली परपरा अविकृत ठेवण्याची जी तत्परता दाखविली ती पाहून आजच्या धारकाला सुद्धा खाली मान घालावी लागेल बजाजी निंबाळकरामारखा अभिजात रदार काही लालुचीला, काही छळाला बळी पडून मुसलमान झाला असता हिंदु र्माच्या वधिष्णु, सर्वसंग्राहक व सर्वपाचक स्वरूपाकडे लक्ष देअून शिवाजीने आज जूनही ज्या नावाला काही अतिशहाणे दचकतात, ती शुद्धीची प्रथा सक्रिय सुरू ली बजाजी निंबाळकरास शुद्ध केले, अितकेच नव्हे तर त्या कुळात स्वत च्या ळातील मुलगी देअून त्याला हिंदु समाजात पचवून टाकले त्याचप्रमाणे नेताजी ालकर ह्यालाही महाराजानी शुद्ध करून पुनरपि हिंदु करून घेतले होते अशा ीतीने त्यानी हिंदुसघटन व शुद्धि ह्या दोन अमूल्य सजीवनी त्याही वेळेला पुरयोगात आणल्या होत्या

ज्याप्रमाणे राजकीय आणि सामाजिक अुत्थानाला शिवाजीने चैतन्य दिले होते, त्याचप्रमाणे राष्ट्राला प्राणाप्रमाणे असलेले वाङ्मयही त्याना अुत्तेजित केले होते त्या वेळी अुर्दू भाषेने मराठी भाषेला जवळजवळ ग्रास ग्रहण लावीत आणले होते आणि जर शिवाजीने भाषाशुद्धीचा प्रयत्न करून मराठी भाषेला सस्कृतातून नवजीवन दिले नसते, तर आज मराठी भाषा कुठल्या कुठे विकृत झाली असती परतु त्यानी 'राज्यव्यवहारकोश' करवून आणि अुर्दू शब्द काढून टाकण्याची प्रवृत्ति वाढवून मराठी भाषेची मोठी सेवा केली कवींना, ग्रथकाराना अुत्तेजन देणे ही राष्ट्रोद्धाराचीच कामे समजून शिवरायानी तीही पार पाडली भूषण ह्या नावाचा अुत्तर हिंदुस्थानचा सुप्रसिद्ध राष्ट्रीय कवि शिवाजीने काही वर्षे आपल्या आश्रयास ठेवला होता व त्याच्याकडून स्वत च्या चरित्रावर सुदर ग्रथ सिद्ध करविला होता त्याचप्रमाणे पडित परमानदाचे, गागाभट्टाचे आणि अनेक सस्कृत पडिताचे स्वागत करून त्याना यथान्याय व यथायोग्य आश्रय देअून गुणिजनाना आणि विद्वानाना आणि सस्कृत विद्येला त्याने अुत्तेजन दिले

मनुष्याचा अुत्सवप्रिय असलेला स्वभाव जाणून शिवरायाने गतस्वातत्र्याचे पुनरुज्जीवन नि हिंदुपदपादशाहीचे पुण्याहवाचन रायगडच्या पुण्यभूमीवर सिंहासनारोहणाचा समारभ घडवून आणून केले अनेक शतकेपर्यंत हिंदुस्थानच्या दैवी, अुभी असलेली हिंदु सिंहासने खचून गेलेली पाहण्याचे हात राजमुकुट हिंदूच्या हातात येत होते, परतु ते परकयाच्या मस्तकाला भूषित करण्याकरिता काय त ! छत्रचामरे ते पाहत होते, परतु ती स्वत च्या हातानी परकयाच्या मस्तकावर ढाळावी लागत होती ! आणि हाय ! हृ असे हृदयविदारक दृश्य अेक नव्हे, दोन नव्हे, सतत पाचशे वर्षे हिंदु जातीच्या कपाळी लिहिले होते, परतु शेवटी शिवाजीने मनु पालटविला त्याने हिंदु जातीच्या अितिहासातील आणखी अेक अद्भुत

दिवस असल्याने बादशहा औरंगजेब मशिदीत जावयाचा होता. बादशहाची स्वारी सिद्ध झाली. हजारो घोडा पथपथ्याटन स्वारीपुढे रांगानी उभा राहिला. सहस्रो घोडेस्वार झगझगणाऱ्या तरवारी, भाले, बंदुका पेलीत त्या अश्वावर अंटीने स्वार झाले. मध्ये प्रचंड हत्तीवरच्या उंच अंबारीत औरंगजेब, बसून अैसाद्या दुष्प्राप्य दानवागारखा दिसू लागला. तो स्वारी थोडी पुढे सरकते तो त धरणे धरावयास आलेले सहस्रो हिंदु 'न्याय द्या! महाराज, न्याय द्या!' म्हणून ओरडत ओरडत स्वारीच्या मार्गावर आडवे झाले. त्यास मालदार शिपाअी दूर करू लागले ते हटेनात. हिंदूवर होत असलेले अत्याचार नि लादले जाणारे अन्याय्य कर दूर झाल्याविना आम्ही हलणार नाही अशी अेकच ओरड झाली. औरंगजेब क्षणभर उभा राहिला. त्यास वाटले शेवटी नि:शस्त्र प्रतिकाराने डाव जिंकला. दगडासही पाझर फुटला. दयेने अग्निही थंड झाला. थितक्यात अेक मुल्ला म्हणाला, निमाजाची वेळ अगदी सन्निध आली आहे! अधिक थांबल्यास प्रार्थना अधर्म्य होअील. औरंगजेब म्हणाला, 'चालवा हत्ती पुढे!' ते सहस्रो हिंदु म्हणाले, 'मायबाप! आमचे म्हणणे अैकावे, मग पुढे जावे.' औरंगजेब म्हणाला, 'त्यास मार्ग सोडून उभे करा'

महाराजांच्या चित्तात हा अुपदेश पूर्णपणे ठसला. केवळ शौर्याने नव्हे नि केवळ चातुर्याने नव्हे, केवळ दंडेलीने नव्हे नि केवळ नरमाअीने नव्हे, तर जिथे जसा प्रसंग पडेल तिथे तसे वागून आपले मुख्य ध्येय—आपले मुख्य अवतारकार्य—साधावयाचे, हा त्यांनी निश्चय केला त्यांनी निश्चय केला की—

साप विखारी देशजननिचा ये घेअू चावा ।
अवचित गाठुनि ठकवुनि मुलखुनि वसाहि ठेचावा ।।

महाराज ल्हानपणी शिकलेले त्यांच्या राजनीतीचे हे मुख्य सूत्र प्रौढवयीही कधी विसरले नाहीत. ते विजापुरास आपल्या पित्यासह गेले होते, तेव्हा त्या यवनी बादशहास पाहून दिपून जाण्याचे स्थली त्यांचा सात्त्विक कोप भडकून अुठला. त्यांचे पाय अेखाद्या लोहस्तंभाप्रमाणे ताठ झाले. ते कुर्निसात करण्यासाठी वाही केल्या लवेनात. त्याचप्रमाणे विजापूरच्या दरबारात गाअीची होत असलेली हत्या पाहून त्यांनी स्वतः अेका मुसल्मानास छाटून काढले. त्यांनी अफझुलखानाची मगरमिठी पडताच त्या प्रचंड दैत्यास अचाट साहस करून पोटात वाघनखें खुपसून खाली लोळविले! भर मध्यरात्री शाहिस्तेखानाच्या प्रत्यक्ष राजवाड्यात शिरून त्याच्या सहस्रो सैनिकांचे भर गोटात त्यावर वार चढविला नि हा हा म्हणता पुन्हा जसेच्या तसे निसटून सिंहगड पाठीशी घातला. असली अचाट कर्मे करणारा शिवाजी भ्याड होता असे समजण्यास वा मानण्यास कोणाची छाती आहे? प्रत्यक्ष रामदासांना या त्यांच्या अचाट साहसाची, क्षात्रतेपणाची, जिवाविषयीच्या निष्काळजीपणाची भीति पडून 'मोहरा परला अभिमाना ।। मग तो जीवाकडे पाहेना ।।' हे काही ठीक नाही असे शिवाजीस सांगावे लागले. 'धुरेने युद्धास जाणे । अैसी नव्हेत की राजकारणे । धुराच करून सोडणे । कित्यक लोक ।।' अशी चेतावणी द्यावी

रोमहर्षण प्रसंग गागाभट्टाच्या हस्ते स्वतःला विधियुक्त राज्याभिषेक करवून घेऊन घडवून आणला

धन्य तो दिवस, की ज्या दिवशी शिवनेरीच्या पडक्या दुर्गात जन्मास आलेले, तोरणागडावर अडखळणारे, अरे य कंपित भोसले जाणार कुनाड पार अखिल हिंदु राज्याने स्वामी झाले हिंदु जातीचे भाग्य पुनरपि उदयाला आले हिंदु हे जात जगात जिवंत उरले

तो धन्य दिवस हाच! –हिंदुपदपादशाह शिवछत्रपतींना आज राज्याभिषेक आहे.! या ! पुण्यराशिनो, आपल्या पवित्र जलांनी आपली पात्रे भरभरून र गडच्या राजवाड्याकडे या ! आणि या हिंदु छत्रपतावर राज्याभिषेक कर पश्चिम समुद्र नि पूर्व समुद्र हे तुझे दोन्हा बाहू उभारून, हे हिंदुमहासागरा तु कोषागारातील अनेक रत्नामात्याची उपायन ह्या हिंदुपदपादशहाच्या चरणी अर्पण कर !

ह्या अलिहासं घडविणाऱ्या दिवसाला आज ठीक तीनशे वर्षे झाली आ या तीनशे वर्षांच्या अवधीनंतर हे हिंदुस्थान ह्या राष्ट्रवीराला उचित अशा आप कृतज्ञतेचा करभार सादर करीत आहे त्या बारामोठ्याच्या करभारात हा माना कृतज्ञ पुरस्कार, शिवभूपते ! तू स्वीकार आणि अितकेच ' पसायदान दे क तुझी दिव्यस्फूर्ति आम्हा साप्रत हतवीर्य बनलेल्या हिंदु जातीच्या अंगात संचा व्हावी आणि तू तीनशे वर्षांपूर्वी हिंदु राष्ट्राचे हिंदु धर्माचे आणि हिंदु जातीचे ज पुनरुज्जीवन केलेस तसेच आजही करावयासाठी तुझ्याप्रमाणे आम्हालाही साम यावे ! !

शिवरायांच्या यशस्वी राजनीतीचें अेक सूत्र*

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम्।
अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः॥

महाराज अगदी लहान होते आठ अेक वर्षांचे सुद्धा नसतील तेव्हापासून आपल्या धर्माची नि जातीची अवनति पाहून त्याचे हृदय तळमळत असावे. तेव्हापासून या अवनतीच्या प्रतिकारार्थ मी काय करू शकेन याचे विचार त्याचे चित्तात घोळत असत. तेव्हापासून 'माझ्या राष्ट्राच्या नि माझ्या धर्माच्या गौरवासाठी, स्वातंत्र्यासाठी सामर्थ्यासाठी मी आपले प्राणही देओीन' ही प्रतिज्ञा ते करीत असावे. त्याच्या त्या चिमुकल्या मस्तकात 'हिंदवी स्वराज्या'च्या प्रचंड कल्पना नि मनोहर स्वप्न अुदय पावत, विस्तार पावत प्रसार पावत, अेखाद्या विद्युत प्रवाहासारखी त्याच्या संगतीत राहणाऱ्या बालकांच्या, तरुणांच्या अितकेच नव्हे तर वृद्धांच्याही

रुमालाने हात बांधलेला, 'मला शस्त्राचे भय वाटते, कृपा करून आपण मला सडेच भेटावे' म्हणून थरथरत कापत म्हणणारा, ठेंगणा, दचकत पाय टेकणारा, विजापूरच्या अपराधाची सेवकास क्षमा असावी अशी याचना करणारा नि मी माझे शिर कृतकर्माची क्षमा मागून आपले पायी ठेवतो म्हणून अफझुल्खानापुढे गयावया करणारा एक अगदी थिल्लरसा मनुष्य त्या मंडपात शिरला, तो शिवाजी होता त्याच्या त्या वेळच्या मुद्रेवरून, शब्दावरून नि वर्तनावरून पहाणारास असेच वाटले की, त्याहून भित्रा मनुष्य या जगात कोण आहे ?

तो अफझुल्खानासमोर आला, अफझुल्ल्याने त्यास सहज बगलेत दाबले – जसे आपण सहज एखाद्या हरिणाची मान बगलेत दाबतो तो काय झाले ? तरवार चमकली पोटात वाघनखं घुसली तो धिप्पाड खान ची ची करीत अंकुशघाताने ची ची करणाऱ्या एखाद्या हत्तीसारखा कालमडू लागला पट्ट्यास पट्टा, खंजिरास खंजीर, तोफेस तोफ भिडली! खान ठार झाला ! खानाची फौज ठार झाली, अधळली गेली शिर छाटून, पोट फोडून, गोट लुटून शिवाजी एखाद्या सिंहासारखा गड चढू लागला! देवीचा सूड घेतला देवाचा सूड घेतला शत्रूचा वारा सहस्र घाडा पाटावं करून बांधून टाकला एवढा क्षणापूर्वी या जगातील अत्यंत भित्र्या मनुष्यासारख्या दिसणाऱ्या त्या शिवाजीहून आता या जगात अधिक शूर दीप्तिमान नि साहसी कोण ? त्या वेळी तो थिल्लर दिसला म्हणूनच या वेळस त्याच्या मुद्रेवरील त्या दिव्य दीप्तीवर कोणाची दृष्टि ठरत नाही त्या मंडपात शिरतेवेळी तो मान अवनत करून शिरला म्हणूनच आता तो त्या मंडपातून विजयाचे पाठीवरील उन्नत अंबारीत बसून मान ताठ करून बाहेर येत आहे!

'बादशाही ठमा नि पजा यानी अलकृत झालेली आपली कृपापूर्ण आज्ञा येअून पावली ह्यायोगे बादशहानी मला जीवदान दिले आहे या पापी दासाचे अपराध क्षमेस पात्र नसताही बादशहानी केवळ अुदार अत करणाने कृपा केली हे त्यास मोठे भूषण आहे मी आज्ञेप्रमाणे विजापूरकरावरही चालून जाअून नि त्या युद्धात विशेष पराक्रम गाजवून पूर्वीचा काळिमा धुअून काढीन आपल्या अनत अुपकाराची फेड अशात तरी करीन '

या 'मुसलमानी धर्मरक्षक' शिवाजीने पुढे मुसलमानी धर्माच 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' छत्र अुभारून किती सरक्षण केले नि 'तुमची नोकरी अिमानाने पाळीन म्हणून वचन देणाऱ्या या अैंद्रजालिकाने त्या औरगजेबाची चाकरी पुढे कशी बजाविली हे अितिहास-प्रसिद्धच आहे !

पण शिवरायाच्या कृत्यांचा पुढचा अितिहास ज्याच्या अधळ्या डोळ्याना दिसू शकला नाही किंवा त्या वीरसिंहाच्या मागच्या अनत धाडसाची, अपूर्व साहसाची नि दीप्ततम तेजाची दीप्ति नि स्मृति ज्याच्या चिल्लर नि कृतघ्न मनात राहू शकली नव्हती अशा तत्कालीन वायावापडयानी अेकच कोल्हेकुओी करण्यास आरभ केला. अफझुलखानावडे नुसत्या पाहण्यानेही ज्याची गाळण अुडाली असती, आजन्म मुसल्मानापुढे कुरनिसात करता करता ज्याच्या गुडघ्यास घट्टे पडले होते नि विजापूरच्या नि दिल्लीच्या मार्गातून मार्गाच्या कसाअीखान्यासमोरून चालताना मुसलमान रागावतील या भयाने नाकास पदर लावून चालण्याचेही साहस ज्यानी केले नाही असले भ्याड, देशशत्रूच्या नोकराणीचे नोकर तेही नाक मुरडून म्हणाले, की,' छी, भ्याला लेकाचा ! अशा पने धाडण्यापेक्षा शिवाजी मेला असता तर

नाही, शत्रूचे जे जन्माचे मिंधे, जे शत्रूवर धर्मयुद्धांत हात अुगारणें तर दूरच; पण दुसरें कोणी अुगारू लागताच, गर्जू लागणाऱ्या शत्रूच्या क्रोधाच्या डुरकाण्या अैकतानाही सकंप, दार लावून आंत चुलीपाशी जाअून बांगड्या भरून लपून बसतात नि जे तिथे मात्र शिवाजीच्या भित्रेपणाला हसतात अशा तुमच्यासारख्या लाख बायाबापड्या मेल्या तरी चिंता नाही असेंच अितिहास गर्जत राहणार !

अितक्यात 'मुसलमानी धर्मरक्षक' शिवाजीस बादशहानें पत्र लिहिलें.

'भेटीस या म्हणजे बादशाही कृपा संपादन कराल!' महाराजांनी युक्तीने मूग गिळून भेटीस जाण्याचे ठरविलें. तों औरंगजेबानें दरबारात पांच हजारी स्वारांत शिवाजीला अुभें केलें. पांच हजारी स्वारात शिवाजीला! – की, ज्यानें अखिल भारताचे सिंहासनावर आपला अधिकार सांगितला – त्याला अुभें केलें. अंतर्गत तेज अुसळून बाहेर येअू लागलें, मुद्रा लाल झाली, रागानें पुटपुटत महाराज काही बाकडेतिकडे शब्दही पुटपुटत गेले; पण त्वरित त्या क्रोधाच्या तरवारीस तितिक्षेच्या कोशात तसेंच वळेच दाबून शिवाजीराजे नेमून दिलेल्या घरी गेले तों तें घर तुरुंग झाला नि औरंगजेबाचे सशस्त्र पहारे अुभे राहिले. त्या वेळेस आपल्या अंगीकृत कार्याकडे जावयास, हिंदुस्वातंत्र्याच्या भावी राजमंदिरात घुसावयास अेक लहानशी दिंडी काय ती अुघडी होती; पण तीतून मान अगदी खाली घालून, गर्वाचा ताठा अगदी नाहीसा करून, अपमानाच्या आकुंचनात अंगें अगदी दडपून टाकून गेलें तरच क्वचित् त्या दिंडीतून निसटून पुढे जाण्याचा संभव होता. जर तिथे शिवाजी म्हणता, मी मान लववायचा नाही ! मी हिंदु स्वातंत्र्याचा ध्वज ! मी जीव गेला तरी लवणार नाही, तर तें कृत्य जरी निंदनीय झाले नसते तरी अभिनंदनीयही झालें नसते. तेव्हा ताठपणा नव्हे तर आकुंचनच अभिनंदनीय ! पण निष्फळ नव्हे तर अभिनंदनीय असूनही सफळ होणारें होतें. म्हणून महाराजांनी त्या दिंडीतूनच हिंदु राज्यश्रींच्या मंदिराकडे जाण्याचा निश्चय केला. जो पहारेकरी येअील त्याची स्तुति केली. कोणास पेटाऱ्यातून मेवा धाडला.

थोडाच वेळ निघून गेला. महाराज सुरक्षित रायगडला आले आणि मग सिंहगर्जनेची खरी वेळ आली! दऱ्या-डोंगरातून तोफेने अशी गर्जना केली. ती महाराष्ट्राचा सिंहनाद अैकून पूर्वी ज्यास तुच्छतेने औरंगजेब 'अुंदीर' म्हणत होता त्यासच 'सैतान' असें त्रासाने म्हणू लागला.

थोडेच दिवसांत रायगडावर हिंदुपदपादशाहीची मुहूर्तमेढ रोवून, हिंदुश्रीचा स्वातंत्र्यध्वज अुभारून हिंदु सिंहासनावर गोब्राह्मणाचे पालनकर्ते श्रीशिवछत्रपति-महाराज औरंगजेबाचे छातीवर हिंदुसाम्राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करते झाले! जय-सिंगाला ते शरणागतत्वाचे पत्र लिहिताना, मल्लयुद्ध पूर्ण भरांत असताना मलाच पेच मारुन अुलथून पाडण्यासाठीच पण त्याचे पुढे नम्र होअून त्याचे पायाला हात घालताना बापाबापड्या मूर्खपणाच्या डोळाने नि तिरस्काराने शिवाजीवर ओरडल्या होत्या, 'थू: शरण गेला! शत्रूचे पाय धरले!' आता त्या पाय धरणाऱ्या हाताने तोच शत्रूचा पाय हिसडून टांग मारून त्याच पेचाने शत्रूस चीत करताच हरिद्वार-पासून कन्याकुमारीपर्यंत हिंदु जनता टाळी देअून गर्जली—गर्जत आहे—आणि गर्जत राहील की, 'भले वीर! खूप पेच मारला! शत्रूस चारी मुंड्या चीत केला!'

ही झाली शत्रूची गोष्ट. दुष्टाशी महाराज असे वागले. कपटनीतिपटुशी हें वर्तन झालें. पण सुष्टाशी? साधूशी? रामदास म्हणतात, 'आचारशील विचारशील। न्यायशील धर्मशील। सर्वज्ञ सुशील। जाणता राजा॥' की ज्याने अतिशय खटा-टोपाने संपादिलेले राज्य अेका कागदाच्या केवळ चिटोऱ्यावर केवळ अेका शब्दाने हें राज्य 'रामाचें' म्हणून निर्देश करून दासाचे झोळीत भिक्षा घातली आणि आपण 'हिंदुधर्मासाठी फकिरी घेतली!'

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव।

साध्य जर पवित्र आहे तर त्याचेसाठी गाजविलेलें शौर्य नि दाखविलेली नम्रता, केलेलें रण वा निघालेलें शरण, हीं दोन्हीही पवित्रच आहेत. जें जें साधन पवित्रतम साध्याचे सिद्धीस्तव अपरिहार्य नि अतो मनुष्यजातीस लाभकारक ठरते त्यानें त्याचे अवलंबन पवित्रच होय.

नाही, हिंदूंचे जे जन्माने मिळे, जे हिंदूवर धर्मयुद्धात हात उगारणे तर दूरच, पण दुसरे कोणी उगारू लागताच, गर्भ् लागणाऱ्या हिंदूच्या शोधाच्या दुरनाच्या अंबनानाही सबब, दार लावून आन मुलींपाशी जाऊन बागडण्या भजन लावून वसनात नि जे तिथे मात्र शिवाजीच्या शिरोपणाला हसतात अशा सुमच्छ्यामारल्या लाख वायावापडच्या मेल्या तरी चिंता नाही असेच अितिहास गर्जत राहणार ! |

अितक्यात 'मुसलमानी धर्मरक्षक' शिवाजीस बादशाहाने पत्र लिहिले.

'भेटीस या म्हणजे बादशाही कृपा संपादन कराल !' महाराजांनी युक्तीने मूग गिळून भेटीस जाण्याचे ठरविले तो औरंगजेबाने दरबारात पाच हजारी स्वारात शिवाजीला अुभे केले पाच हजारी स्वारात शिवाजीला ! — की, ज्याने अखिल भारताने सिंहासनावर आपला अधिकार मागितला — त्याला अुभे केले. अंतर्गत तेज अुसळून बाहेर येअू लागले, मुद्रा लाल झाली, रागाने पुटपुटत महाराज काही बाजूकडेतिकडे शब्दही पुटपुटत गेले, पण त्वरित त्या शोधाच्या तरवारीस निशिच्या कोतात तसच वळेस दाबून शिवाजीराजे नेमून दिलेल्या घरी गेले तो ते घर तुरुंग झाला नि औरंगजेबाने सशस्त्र पहारे अुभे राहिले त्या वेळेस आपल्या अंगीतून कार्याकडे जावयास, हिंदुस्वानस्थ्यीच्या भावी राजमंदिरात घुमावयास अेक लहानशी दिंडी मात्र ती अुघडी होती, पण तीतून मान अगदी खाली घालून, गर्वाला ताठा अगदी नाहीसा करून, अपमानाच्या आकुंचनात अंगे अगदी दडपून टाकून गेले तरच क्वचित् त्या दिंडीतून निसटून पुढे जाण्याचा संभव होता जर तिथे शिवाजी म्हणता, मी मान लववायचा नाही ! मी हिंदु स्वातंत्र्याचा ध्वज ! मी जीव गेला तरी लवणार नाही, तर ते कृत्य जरी निंदनीय झाले नसत तरी अभिनंदनीयही झाले नसते ते हा बाणेदार नव्हे तर आकुंचनच अभिनंदनीय ! पण निष्फळ नव्हे तर अभिनंदनीय असूनही सफळ होणार होते. म्हणून महाराजांना त्या दिंडीतूनच हिंदु राज्यश्रीच्या मंदिराकडे जाण्याचा निश्चय केला जो पहारेकरी येअील त्याची स्तुति केली कोणास पेटाऱ्यातून मेवा धाडला. मी मुसलमानी धर्मरक्षक शिवाजी मी कधीही बादशहाशी वैर करणार नाही मी गरीब आहे मी अपराधी आहे !' अित्यादि निरोप त्यांनी मुसलमानी सरदारांस धाडले नि अेक दिवस त्या पेटाऱ्यातील पेढे, मिठाअी नि अफू खाअून गुंग झालेल्या सरदारांचे हातावर तुरी देअून महाराज त्यांचे हातून निसटून गेले ! ज्या वेळेस ते अेका पटाऱ्यात अंगे आवळून वर भूस खाली भून, वर मिठाअी खाली मेवे असे अेखाद्या पिंजऱ्यात पडलेल्या अुंदरासारखे दमलेले होते, त्या वेळेस ते तसेच पहारेकऱ्यास सापडते तर औरंगजेब माठ्याने हसून निश्चित म्हणाला असता, 'देखो यह् वेदरम अक पहाडका चुवा है ! कैसा चुवेके माफक छिपता है, देखो' 'पण त्या वेळी अुंदरासारखे हाणे हेच खर शौर्य होते त्या वेळेस सिंहासारखी गर्जना करणे ही शौर्याची केवळ विटंबना मात्र झाली असती !

थोडाच वेळ निघून गेला महाराज सुरक्षित रायगडला आले आणि मग सिंहगर्जनेची खरी वेळ आली ! दर्या-डोंगरातून तोफेने अशी गर्जना केली की महाराष्ट्राचा सिंहनाद अैकून पूर्वी ज्यास तुच्छतेने औरंगजेब 'अुंदीर' म्हणत होता त्यासच 'सैतान' असे त्रासाने म्हणू लागला.

थोडेच दिवसात रायगडावर हिंदुपदपादशाहीची मुहूर्तमेढ रोवून, हिंदुधीचा स्वातंत्र्यध्वज अुभारून हिंदु सिंहासनावर गोब्राह्मणाचे पालनकर्ते श्रीशिवछत्रपति महाराज औरंगजेबाचे छातीवर हिंदुसाम्राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करते झाले ! जयसिंगाला त शरणागतत्वाच पत्र लिहिताना, मल्लयुद्ध पूर्ण भरात असताना शत्रूला पेच मारून अुल्पून पाडण्यासाठीच पण त्याच पुढे नम्र होअून त्याचे पायाला हात घालताना वायाजापडच्या मूर्खपणाच्या डोलान नि तिरस्काराने शिवाजीवर ओरडल्या होत्या, 'शू शरण गेला ! शत्रूचे पाय धरले !' आता त्या पाय धरणाऱ्या हाताने तोच शत्रूचा पाय हिसडून टांग मारून त्याच पेचाने शत्रूस चीत करताच हरिद्वारपासून कन्याकुमारीपर्यंत हिंदु जनता टाळी देअून गजली-गर्जत आहे-आणि गजत राहील की, 'भले वीर ! खूप पेच मारला ! शत्रूस चारी मुंड्या चीत केला !'

ही झाली शत्रूची गोष्ट दुष्टाशी महाराज असे वागले कपटनीतिपटूशी हू वतन झाले पण सुष्टाशी ? साधूशी ? रामदास म्हणतात, 'आचारशील विचारशील। न्यायशील धर्मशील। सर्वज्ञ सुशील। जाणता राजा ॥' की ज्याने अितक्या खटाटोपाने सपादिलेले राज्य अेका कागदाच्या केवळ चिटोऱ्यावर केवळ अेका शब्दाने हें राज्य रामाचे म्हणून निर्देश करून दासाचे झोळीत भिक्षा घातली आणि आपण 'हिंदुधर्मासाठी फकिरी घेतली']

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव।

साध्य जर पवित्र आहे तर त्याचेसाठी गाजविलेले शौर्य नि दाखविलेली नम्रता, केलेले रण वा निघालेले शरण हीं दोन्हीही पवित्रच आहेत जें जे साधन पवित्रतम साध्याच सिद्धीस्तव अपरिहार्य नि अतो मनुष्यजातीस लाभकारक ठरत

जनतेच्या कल्याणासाठी मी केव्हा 'वळीस' अगदी दुर्बळ दिसणारी वामनमूर्ति धारण करीन, जरासंधाच्या नगराच्या महाद्वारातून विजयवाद्य वाजवीत शिरण्याचा मूर्खपणा करण्याचे स्थली छद्मवशात आडमार्गाने दीनासारखा प्रवेशीन, कालयवनापुढे भरधाव पळ काढीन, मुचकुंदाच्या गुहेत लपन, भीमासारखा सैंपाकी होओीन, पण संधि साधताच अेकाअेकी अुलटून रामासारखा रावणावर तुटून पडेन, नरसिंहासारखा घोर हाओीन, अभिमन्युसारखा विजय पाहण्याचीही आशा न धरता मारला जाओीन—पण—

व्यूही शिरेन सरसा मागे परतेन अेक पदही न ।

शिवरायाच्या राजनीतीचे हे मूत्र होते, म्हणूनच औरंगजेबासारख्या कपटी, बापास बाप न म्हणणाऱ्या, मुसलमानी बादशहाच तोंडीस तोड देअून त्याना हिंदुपदपादशाही स्थापन करता आली

शिवरायाच्या यशस्वी राजनीतीचे हे मर्म होतें अेतदर्थच

कातर्यं केवला नीति शौर्य श्वापदचेष्टितम् ।
अत सिद्धि समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष स ॥

या नीतिसूत्राच आधाराने वागून शिवाजी स्वराज्य स्थापू शकले ! शिवाजी शिवाजी होयू शकले ! !

\+ \+ \+

अटकेवर हिंदु विजयाचा भगवा झेंडा

(१)

हिंदूच्या अर्वाचीन अितिहासात, म्हणजे कमीत कमी गेल्या अेक हजार वर्षांत हिंदुमात्रास अत्यंत मंगलवारक, अत्यंत अभिमानार्ह आणि अत्यंत गौरवास्पद असा जर कोणता दिवस युगचक्र असेल, तर तो तो होय की, ज्या दिवशी हिंदूच्या भगव्या झेंड्यास झुजवीत नेअून, मुसलमानाच्या बादशाहीचे तुकड्यामागून तुकडे अुडवीत हिंदूच्या साम्राज्याचे प्रांतामागून प्रांत अिस्लामी राज्यसत्तेच्या गुर्मीच्या छाटून टाकलेल्या पंज्यातून विमुक्त करीत हिंदूच्या विजयी सैन्यानी त्यास अि स १७५८ च्या अेप्रिल मेच्या संधीस अटकेवर रोविले!

अेकदरीत पाहता दाहिर राजाच्या पराभवापासून म्हणजे आठव्या शतकापासून हिंदूच्या पडत्या काळास आरंभ झाला अफगाणिस्थानापासून तो बंगालच्या शेवटच्या नगरापर्यंत आणि काश्मीरपासून तो रामेश्वरापर्यंत हिंदूची सारखी पिछेहाट होत होत सर्व हिंदूची राजसत्ता मुसलमानाच्या हाती गेली जर या पराभवाच अुट्टे हिंदूना केव्हाही काढता आले नसत तर हिंदु जातीस आणि हिंदु संस्कृतीस जगात तोंड काढण्यास जागा अुरली नसती जथे तेथे सारखी हिंदूचीच हार होत आली होती त्यामुळे मुसलमानासच नव्हे तर अुभ्या जगास सहजच असे वाटू लागले असत की हे हिंदु स्वभावत च दुसऱ्याचे दास होअून राहण्यास योग्य आहेत हिंदु संस्कृति ही मनुष्यमात्रास भेळपट घरघालू भित्रा आणि निर्जीव करणारी आहे हिंदु ह्रा जिवंत कलहात मुसलमान किंवा पोर्तुगीज किंवा अिंग्रज यांच्यापुढे टिकाव धरू शकण्यास कधीही समर्थ होणारा नसल्यामुळे सृष्टीच्या निर्दय पण कार्यक्षम नियमाप्रमाणे त हिंदु राष्ट्र राष्ट्राच्या झुंजीत मरुच पाहिजे मुसलमान तर अितकेच म्हणून थांबेनात त्याचे सहस्रावधि मुल्ला आणि मौल्वी मुसलमानानी हिंदूवर मिळविलेल्या अखंड जयाकडे बोट दाखवून सर्व जगास सांगू लागले की, 'हे पहा! हे हिंदु मुसलमानापुढे ज गोगलगाय होअून जातात त काही त्याच्यात जूट नाही म्हणून मुसलमानावर ते भोळसटपणे विश्वास टाकतात म्हणून त्याचे सैन्यसंघटन ढिले आहे म्हणून किंवा त्याच्यात आत्मनाशक दुष्ट रूढी शिरल्या आहेत म्हणून नव्हे तर ह्या आनुषंगिक दोषापेक्षा त्याच्या प्रत्यक्ष मूळप्रकृतीतच अनुस्यूत असलेल्या न्यूनामुळेच होय हिंदु सामरिक कूटनीतीत अक्षम, फूट पडलेला, असंघटित

श्रद्धानंद' १० मे.१९२८

आहे, म्हणूनच तो मुसलमानाच्या पुढे गोगलगाय झाला असे नव्हे तर हिंदु हिंदु आहे म्हणूनच तो मुसलमानापुढे हतबल ठरतो आणि हिंदु हिंदु आहे तोवर तो तसाच ठरणार! हिंदु मूर्तिपूजक आहे—मुसलमान मूर्तिभंजक आहे. हिंदु हरला, मुसलमान जिंकला. अर्थात् मूर्तिपूजक हा हरावयाचाच आणि मूर्तिभंजक हा जिंकावयाचाच! हिंदूंचा धर्म खोटा, हिंदूंचे तत्त्वज्ञान फोल, हिंदूंचे रक्त निःसत्त्व म्हणून हिंदूंकडे देवाने स्वतःच पाठ फिरविली आहे आणि त्यांना तो जय देत नाही. अहिंदूंना देव जय देतो, याअर्थीच अहिंदूंचा धर्म खरा, त्यांचे तत्त्वज्ञान सत्य, त्यांचे रक्त जिवंत नि जिवंत राहण्यास योग्य! असा कोटिक्रम मुल्ला आणि मौल्वी सरसकट करू लागले होते. इतकेच नव्हे, तर त्यांच्या त्या पुष्पित वाग्विवादाचा पगडा पडून शेकडो हिंदूंचा देखील बुद्धिभ्रंश होत चालला. मुसलमानांच्या प्रत्येक समरविजयाबरोबर हिंदूंचा अेकेक राजमुकुटच चूर्ण होत असे त्यांच्या संस्कृतीच्या आत्मविश्वासाचा आणि हिंदुत्वाच्या जीवनाचाही अेकेक धागा तुटत जाअी. जर हीच स्थिति तशीच राहती, जर रणक्षेत्रावर हिंदूंस पराजयामागून पराजयच येत राहते, तर अहिंदूंच काय पण सृष्टि देखील तिच्या निर्घृण, निष्ठुर स्वभावानुरूप तशा अकर्मण्य आणि दुबळ्या राष्ट्राकडे पाठ फिरविती आणि त्याच्या भाळी 'जीवनाला-*हात मरण्यासच योग्य' अशी मुद्रा ठोकून त्यास काळाचे जबड्यात ढकलून देती!* आज हे जगत् हिंदुशून्य होऊन राहते. हा देश स्वतःस हिंदूंचे हिंदुस्थान न म्हणविता हिंदूंचे कबरस्थान म्हणविता! (कारण कुणी काहीही म्हटले तरी ज्यास झगड्यात झगडता येत नाही आणि जिंकता येत नाही त्यास जगात जगता येत नाही—येणार नाही! *हा सृष्टीचा निष्ठुर नियम आहे. दुबळ्यांनी पशु अिच्छेच्या गुलाबाच्या* फुलामध्ये 'झगड्यात जो जिंकेल तो जीवनात जगेल'! हा निष्ठुर नियम खोदलेली ती निसर्गाची तरवार कितीही झाकली तरी तिची जीवघेणी धार आणि त्या निसर्गाची ती 'red in tooth and claw' असणारी रक्ताळ वाघनखं ही काही

त्या ग्रहणाच्या मोक्षकालाचा पहिला विपल जन्मला. तो त्या वेळेस कोणास कळला नाही. केवळ अितिहासाच्या अुलटया दुर्बिणीतून आज तो दिसू लागला आहे. शिवाजीने हिंदूंच्या स्वतंत्र साम्राज्याची संस्थापना केली. तो रणक्षेत्रात अुतरला तेव्हा 'न्यायाचा जय होअीलच!' ह्या दैववादाची माळ घेअून न अुतरता तों निसर्गाचीं निष्ठुर वाघनखे घेअून अुतरला. 'रणक्षेत्रात जिंकील तोच जीवनक्षेत्रात जगेल!' हा निसर्गनियम आहे ना? ठीक आहे, असेल! पण तो अमोघ आहे; तो अनुल्लंघ्य आहे. म्हणून त्याच्या त्या निष्ठुरतेस निष्ठुरतेनेच तोंड देअून त्या 'red in tooth and claw' असणाऱ्या जीवनकलहाच्या वाघनखानेच अहिंदु गर्वाच्या अफझुलखानास मी चिरीन, ही हिंदुपराक्रमाने प्रतिज्ञा केली आणि भगव्या झेंड्याच्या तळाखाली भयंकर संगर माजले!

लढाओमागून लढाअी झाली; पण पूर्वी हिंदूना जितक्या निश्चिततेने अपजय येअी, तितक्याच निश्चिततेने त्या दिवसापासून अहिंदूंना अपजय येत गेला. जेथे जेथे मुसलमान भेटला, मग तो मोगल असो वा पठाण असो, सय्यद असो वा शेख असो—तेथे तेथे हिंदूंनी—मग तो रजपूत असो वा बुंदेला असो, मराठा असो वा शीख असो—त्यास पिटून काढले. केवळ मुसलमानासच नव्हे तर अिंग्रज, पोर्तुगीज, डच—जो जो अहिंदु दिसला त्यास हिंदूनी होअून होअून टक्कर देअून रणक्षेत्रात चारी मुंड्या चीत केले. अशी चढती कमान अटकेच्या विजयापर्यंत सारखी चालली. रणक्षेत्रात जो जिंकील तोच जीवनक्षेत्रात जगावयास योग्य! या शत्रूच्या रानटी परंतु अखंडनीय कसोटीप्रमाणे विजेता हिंदु जगावयास योग्य ठरला आणि म्हणूनच आजही तो जगलेला आहे आणि भविष्यकालीही जगू म्हणून म्हणत आहे.

शिवाजीची जन्मघटी हा हिंदुपराक्रमाच्या सूर्याचें सातशे वर्षांचें खग्रास ग्रहण सुटण्याचा पहिला विपल होता. तेथून तें ग्रहण सुटत सुटत ज्या दिवशी हिंदुपदपादशाहीचा मराठी घोडा अबदालीच्या सेनेस हाणीत, हटवीत, हुसकावीत अटकेस पोचला त्या दिवशी तें ग्रहण पूर्णपणें सुटून हिंदूचा प्रताप आपल्या सहस्ररश्मींनी

अितिहासाच्या अुलटया दुर्निणीने काय त त्या दिवसाचे महत्त्व आज दिसू शकेल आणि आपण त्या जयत्या पाळनो हे ठीकच आहे, परतु ह्या सर्व जयत्यास जे महावीर ज मले त्याच्या पृथक पराक्रमाच सभूयफलित ज्या दिवशी दृग्गोचर झाले, त्याच्या अनक कष्टाच ज्या दिवशी सार्थक झाले ज्या दिवशी त्यानी हिंदुत्वाच्या गौरवार्थ आरंभिलेल्या शतकव्यापक महान् युद्धाचे साधक होअून रामेश्वरापासून अटकेपर्यंत हिंदुस्थानभर हिंदूच्या देशावर हिंदूची सत्ता गाजू लागली तो अटकेच्या विजयाचा दिवस हा अुगवला तेव्हा ह्या मित्राचेच नव्हेत तर शत्रूचेही डोळे दिपून जावत अशा महान तेजाने तळपत अुगवला ! (प्रतिज्ञेहून पूर्ति ही जितकी अधिक आश्वासक आणि अभिमानाह असते, तितकीच जयतीतिथीहूनही अटकेची ही विजयतीतिथि अधिक अभिमानाह आहे बीजारोपणाच साफल्य जस फलाच्या घोसानी वाकलेल्या तरूत होते, पेरणीच्या दिवसाच साफल्य जस फलतूच्या दिवसात होते त्याचप्रमाणे वारजन्मतिथीस ह्या विजयतीतिथि सफल करतात) अरावण मराम वा जगदद्येति निश्चित ।। अशी घोर प्रतिज्ञा करून ठाणलेल्या झुजीत ज्या तिथीस रावणाची दाही शिर रामाने छाटली त्या विजयतिथीनेच ज्या रामाच्या जन्मतिथीस शोभा आली, किंबहुना या विजयतिथीनेच त्या जन्मतिथीस जयती अस नाव साथपणे धारण करण शक्य केले त्याचप्रमाणे सात पिढयाच्या हिंदु पराजयाचा सूड घेणाऱ्या हिंदु वीराच्या अटकेच्या विजयाने त्या सात पिढयाच्या जन्मतिथीना जयत्याचे वैभव अपण केल अेतदथ अर्वाचीन हिंदु अितिहासात जो दिवस व ज्या घटना गौरवपर आहत त्या सव दिवसात आणि घटनात अटक-विजयाचा दिवस आणि घटना अत्यत गौरवास्पद आहे कारण त्या दिवशी सातशे वर्षानंतर मुसलमानाच्या हातून अुभ हिंदुस्थान जारतीत जारती शत्रूनी विमुक्त होअून हिंदुपदपादशाहीचा अुचाताल अुच कळस अुभारला गेला !

काबूल आणि दिल्ली या दोन्ही अिस्लामी सत्ताच्या मर्यादीस खिळखिळया करून आमच्या मराठयानी पजाब प्रातासही अटकेपयत मोकळा केल्यानतर पुढे आमच्या हिंदु शिखानी पजाबातून मुसल्मानी राज्याच निर्याच अुच्चाटन करून अटकेच्याही पलीकडे अुतरून काबूल नदीवर हिंदूचे ध्वज रोवले हे खरे पण त्या वेळेस अिकडे दिल्लीच्या सारचा हिंदुस्थान अशा नव्याच परकीय सत्तेचे–अिंग्रजाचे –हाती पडला असल्याने हिंदुसत्तेच्या अधिकात अधिक विस्ताराच्या दृष्टाने हा

त्या दिवशी हिंदु शक्ति जितकी प्रखर तेजाने तळपली तशी आजपर्यंत पुनश्च कोणत्याही दिवशी तळपू शकली नाही. यद्यपि यापुढे मात्र ती त्या दिवसापेक्षाही अधिक तेजस्वी, ओजस्वी आणि यशस्वी होऊ अिच्छीत आहे.

तशी ती भविष्यकाली व्हावी म्हणून ह्या अत्यंत शक्तिहीन आणि स्फूर्तिहीन वर्तमानकालाच्या विषारी वातावरणातून अेक दिवसभर तरी निघून त्या भूत-कालाच्या अत्यंत स्फूर्तिदायक वातावरणात शक्तिसंचयार्थ श्वासोच्छ्वास करण्या-साठी आपण त्या अर्वाचीन हिंदु विजयाच्या स्मृतीच्या अत्यंत अुच्च, पूज्य आणि पवित्र शिखरावर आजचा आठवडा घालवू या!

\+ \+ \+

(२)

ज्या दिवशी मराठ्यांच्या सेना, त्यांचे सेनापति रघुनाथराव पेशवे यांचे हाताखाली अटकेपर्यंत मुसलमानांस जिंकीत गेल्या, त्या अेप्रिल-मे सन १७५८ मधल्या दिवसांचा अभिमान प्रत्येक हिंदुमात्रास असला पाहिजे. कारण तो विजय हिंदुमात्राचा होता. आम्ही महाराष्ट्राच्या काय किंवा बुंदेल्यांच्या काय, रजपुतांच्या काय किंवा शिखांच्या काय—हिंदुस्थानात हिंदुजगत् आणि अहिंदुजगत् ह्यात झालेल्या अनेक शतकव्यापी महायुद्धास अेकाच सकलित हिंदु अितिहासाची केवळ पृष्ठें समजतो. ह्या अखिल हिंदु दृष्टीनेच आम्हांस ह्या अटक-विजयाचा अत्यंत अभिमान वाटतो. कारण त्या दिवशी हिंदुसत्ता प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे सर्व हिंदुस्थानभर पुनरपि स्थापित झाली होती!

दक्षिणेकडून आरंभ करून सरासरी सन १७६० च्या वर्षाचें निरीक्षण करू या. हें पहा त्रावणकोरचें राज्य; तें हिंदुच आहे. म्हैसूरचें अजून हिंदूंचेच हातात होतें. अर्काट-तंजावरपर्यंत लहान-मोठी राज्यें काही प्रत्यक्ष, काही अप्रत्यक्षपणे मराठ्यांचे कह्यात होतीं. त्यापुढे कोंकणपट्टीत पोर्तुगीजांवर मराठ्यांनी मोठा विजय मिळवून, त्यास गोव्यापर्यंत मागे रेटलें होतें आणि कोंकण बहुशः आपल्या हिंदु राज्यात समाविष्ट केलें होतें. महाराष्ट्र, अर्धी गुजरात, धार, अिंदूर, ग्वाल्हेर, बुंदेलखंड आणखी खालती नागपूर ते ओरिसापर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशावर सलग आणि स्वतंत्र अशा मराठ्यांच्या हिंदुपदपादशाहीची प्रत्यक्ष सत्ता चालत होती. निजामाचें तेवढें अेक मुसलमानी राज्य दक्षिणेत होतें; पण त्यातही मराठ्यांच्या चौथाअीची व सरदेशमुखीची नखें खोल रुतलेली असून, तें वस्तुतः अेक मांडलिक राज्य झालेलें होतें. ओरिसाच्यापुढे बंगाल. त्या बंगालच्या नबाबाने महाराष्ट्रीय हुकूमतीस चौथाअीची लक्षावधि रुपये खंडणी देण्याचे मान्य करून त्याच वेळी

आपला जीव सोडवून घेतला होता अशा रीतीने राजपुतान्यापर्यंतचा प्रदेश प्रत्यक्ष मराठी हिंदूंचे राज्यात मोडला गेलेला राजपुताना पंजाबपर्यंत रजपूत हिंदूंच्या हातात आणखी हिंदुच दिल्ली मराठ्यांचे पक्षात पलीकडे नेपाळ हिंदुच अयोध्येचा वजीर तेवढा उरला ताही, मराठ्यांच्या चौथाईने निजामाप्रमाणेच नरम करून साडलेला मुसलमानी सत्ता अशी रामेश्वर ते दिल्लीपर्यंत बहुधा नावाची देखील उरली नव्हती राहता राहिला पंजाब

मराठी सेनपुढे भीत झालेल्या हिंदी मुसलमानानी माठा कट करून पंजाबातील राहिली-साहिली मुसलमानी सत्ता वाचविण्यास आणि हिंदूंच्या वाढत्या शक्तीस नाहीशी करण्यासाठी अबदालीला हिंदुस्थानात बोलाविले अि स. १७५६–५७ त त्याने पंजाब आपल्या हातात घेतला, दिल्लीत प्रवेश केला मथुरेपर्यंत हिंदु तीर्थांचा आणि क्षेत्राचा विध्वंस करीत तो खाली आला, परंतु मराठ्यांच्या मोठमोठ्या सेना दिल्लीकडे चालत येतातसे पाहून तो परत फिरला त्याचे मनात त्याचा मुलगा तैमूरशाहा यास दिल्लीच्या सिंहासनावर बसवावयाचे होते, पण सध्या त्यास पंजाबचा प्रांत सांभाळण्यास नेमून अबदाली परत गेला

अितक्यात मराठी सेना दिल्लीवर आल्या। गंगाराम भगवंत, गंगाधर यशवंत अित्यादि मराठी सेनानायकांनी दुआबात प्रवेश केला आणि रोहिल्यास आणि पठाणास मारून काढले विठ्ठल शिवदेव दिल्लीवर चालून गले आणि अबदालीच्या पक्षास पिटून दिल्ली हिंदूंचे हातात घेतली हिंदूंचा हाडवैरी नजीब अुद्दौला यास जिवंत पकडला आणि पंजाबवर स्वारी केली सरहिंदला अबदुल सय्यद दहा हजार पठाणानिशी अबदालीने ठेवला होता त्या दहा हजाराशी लढाअी देअून त्याच्या नायकाला मराठ्यांनी पाडाव करून धरले ह्या मराठ्यांच्या अप्रतिहाय बलापुढे टिकाव धरणे अशक्य पाहून हिंदुस्थानचा बादशहा होअू पाहणारा अबदालीचा पुत्र आणि प्रतिनिधि तैमूरशहा भिअून पळू लागला लाहोरात मराठ्यांनी विजयाच्या दुंदुभि वाजवीत प्रवेश केला तत्काळ ते पळत्या पठाणी सेनेवर चालून गेले तैमूरची युद्धसामग्री मराठ्यांच्या हातात पडली त्याचे शेकडो लोक कापले गेले आणि प्रत्यक्ष शिबिर मराठ्यांनी लुटून काढले। अुभ्या हिंदुस्थानचा बादशहा होणारा तैमूर आणि ते पठाण जीव हाती घेअून कसेबसे सिंधूपार झाले आणि हिंदूंच्या विजयी घोड्यांनी सिंधुनदीपर्यंत चाल करून अटकेलाच काय ते आपले लगाम, आपले रश्मी ढिले केले अेव च मराठ्यांच्या हातात पंजाब आणि सिंध ह्या दोन अुरलेल्या मुसलमानी सुभ्यांचीही सत्ता आली।

चौयाशी देत होते आणि दिल्ली ते पजाबपर्यंतचा प्रदेश महाराष्ट्रीय हिंदु सेनापतीच्या सैनिक शासनाखाली हाता अर्थात् खि स ७३२ पासून आज सन १९२८ पर्यंत हिंदूच्या हातात हिंदुस्थानचा जितका विस्तृत प्रदेश कधीही आला नाही तितका अटक विजयाच्या आठवड्यात आलेला होता ! हे स्पष्ट होण्यासाठी त्या विजयी स्वारीतील हिंदु सेनापतीचीच अेक-दोन तत्कालीन पत्रे आम्ही आज प्रसिद्ध करीत आहात ता पत्र अशी

रघुनाथरावास अताजी माणकेश्वराचें पत्र

(हिंदूचे सनापति श्रीमत रघुनाथराव ह्यानी लाहोरवर आक्रमण करुन ते घेतल्याचे वृत्त कळल्यानतर अताजी माणकेश्वर ह्यानी ज त्या वेळी पत्र लिहिले आहे ते आम्ही खाली देत आहो ह्या पत्रावरुन पृथ्वीराजानतर हिंदूचा विजयी अश्व पुन्हा जेव्हा त्या पवित्र पचनद्याच्या—पजाबच्या प्रदेशात दौडत गेला, त्या वेळी प्रत्येक हिंदु अत करणाला कोण अभिमान वाटला हे वाचकास दिसून हृदय गर्वाने अुत्तेजित होइल)

अताजी माणकेश्वर म्हणतो —' सेवकास स्वामीनी कृपा करुन पत्र (१८ अेप्रिल १७५८ च) पाठविले ते पावले वर्तमान लाहोरच्या फत्तेच, शत्रूच्या पारिपत्याच व तिकडील मुलूख काबीज केल्याच लिहिले ते सविस्तर वाचून परम आनद झाला, तो पत्री कोठवरी लिहावा ! हिंदुस्थानात कीर्त लौकिक मातवर जाली कुलराज अुमराव, मुभे यास दहशत पडली सारे हिंदुस्थानचा मूर्ड अब्दालीपासून अेक स्वामीनी घेतला तेणेकरुन यशाचे पर्वत जाले स्वामी यशस्वीच आहेत याचा विचार सेवकास लेखन करावयास सामर्थ्य कैंच वर्तमान वजिरानी अैकोन बहुतच हर्ष मानिला स्वामी अवतारी पुरुष आहेत त्याची स्तुति मनुष्यानी काय करावी जरी स्वामीची छावणी लाहोर प्राती जाली तरी वजीर पानमहास घेअून छावणीस आपल्याजवळ घेअून यतो '

राघो भराऱ्याचें अटकेहून शनवारवाड्यास पत्र

(हिंदुपदपादशाहीची मर्यादा अटकेपार नेणारे हिंदूच सुप्रसिद्ध सेनानी श्रीमत रघुनाथराव पेशवे ह्यानी खालील पत्र श्रीमत नानासाहेब पेशव्यास पाठविले हात त्या वळच्या मराठ्याच्या मनगटात केवढे दुर्दात सामर्थ्य व हृदयात केवढी विश्वव्यापी महत्त्वाकाक्षा अुसळत होती हे हल्लीच्या कूपमडूकवृत्तीच्या त्याच्या वशजानी नीट पारखून पाहावे !)

दि ४ मे १७५८ या दिवशी रघुनाथराव पेशव्यास लिहितो — लाहोर, मुलतान काश्मीर वगैरे अटकेअलीकडील मुख्याचा बदोबस्त करुन अमल बसवावा त्याम काही जाला, बाही होणे तोही लवकरच करितो त्यमुर, मुलतान व जहान,

खान याचा पाठलाग करून फौज लुटून घेतली थोडीशी झडत पडत अटकेपार पिशावरास ते पोंचले अब्दाल्ली अिराणावर चालून गला, त्याची फौज अिराणच्या पातशहाने लुटून घेतली. अब्दाली कंदाहारास आला अिराण्याची फौज पाठलाग करीत आली आहे जबरदस्तखान व मुकरबखान या प्रांतीचे सरदार व जामीनदार अब्दालीचे जबरदस्तामुळे त्यास रुजू होत तेही बदलोन हंगामा करितात हल्ली रफीक होअून सेवा करून दाखवू अब्दालीस तंबी करा असा त्याच्या अर्ज्या आल्या आहेत अब्दालाचा घर मुटला आहे सारा त्याचा जोर तिकडून होतो असे नाही तिकडून अिराणचे शहाने जेरदस्त केल अिकडून जोरा पोंचवून सरकारचा अमल अटकेपार करावा त्याचा पुतण्या व दौलतेचा कारभ स्वामीपाशी देशास आला तो स्वामीनी आम्हाकडे पाठविला होता त्यास अटकेपलीकडे थोडीशी जागा बसावयास देअून अटकेपार काबुल पिशावरचा सुभा देअू अब्दालीच्या फौजेंचर अब्दुल समदखान सरहिंदेत होता तो सरकारात पाडाव आहे तो व आणखी या प्रांताची फौज अिराणी मागल देअून मशारनिल्हेची रवानगी करतो हे तिकडील पैरवी करितोल स्वामीचे पुण्यप्रताप अब्दालीस जोरा पोचवून तंबी करिताल पारिपत्य अुत्तम प्रकार करून अटकपार अमल बसवितील लाहोर प्रांत रेणको अनाजी व रायाजी सखदेव असे ठेविले गोपाळराव गणेश याचाही पगाम आहे तेही राहतील अिराणचे पातशहाचे स्वदस्तुरचे कागदही आम्हास व मल्हाररावास आले होते का ज्वकर कंदाहारेश याव आणि याचे पारिपत्य करून अटकेचा हद्द करावी परंतु आम्हा तरी काबुलचा सुभा अब्दुल रहिमखान स्वामीनी पाठविला त्याम दतो फौज वगैर थाडेबहुत मान्यिही करितो काबुल व कदाहार हे अटकपारचे सुभे हिंदुस्थानकडे अकबरापासून अलमगार पावेतो होत त आम्ही विचारयतत का द्यावे ? यास्तव तूत यथे सुभे दतो त्यासही (अिराणचे शहास) या सुभ्याचा दरकार नसेल तो अिराणचा अमल करील आम्ही कंधार पावेतो अमल बसवून तूत त्यास गोडच जाब पाठविणार आहो जबु काश्मीर वगैरे तमाम वकील आले आहेत मामलत थाडीबहुत अटकेअलीकडील पैरातें आहो पलीकडील तूत होत नाही सटपट मात्र होअील तूत तानडामुळे ज होअील त करितो पुढाल स्वारास जो कोणी सरदार मातबर येअील तो बंदोबस्त करील मुलूख दाचो करोडाचा वसुली परंतु जमीनदार भयास मोठमोठे आहत आम्ही नावास मात्र खडणी करिता जय पचवाम लक्षाचा मुलूख तेथे अेक दोन लक्ष यणेच कठीण आहत तूत माघार फिरायचा डौल स्वामीचे आज्ञेवरून धरिला आहे याजमुळ जें होत तेच करितो लटा लावीत नाही तूत अदिनावेगावरच सारा मुखत्यार दिल्हा आहे त्यासच कमाविसीन लाहोर मुल्तान दिल्हे आह यदा तर सार शिवदीखालीच जाअील शिवदी कारताच कठीण पडेल दोन-तीन वर्षांनी थाही शाअीस लागल स्वामास कळाव

हिंदूच्या ह्या गौरवाच्या दिवसाची स्मृति सर्व हिंदुमात्राने आज अभिमान-पूर्वक साजरी करावी. कारण, महाराष्ट्राच्या अेखाद्या प्रांतिक प्रश्नाकरिता नव्हे तर हिंदुपदपादशाहीच्या महान् ध्येयाकरिता महाराष्ट्रीय वीरांनी तें प्रचंड युद्ध लढविले होतें. दुसरें असें की, हिंदूतीलच काही राजांशी, किंवा लोकांशी मराठ्यांस लढावें लागलें. तरीही त्या आपसातील यादवीच्या प्रश्नाचा ह्या विजयाच्या राष्ट्रीय स्वरूपाशी काही संबंध पोचत नाही. महाराष्ट्राच्या काय किंवा बंगालच्या काय जेवढा हिंदु अितिहास आहे तेवढ्याचें सामष्टिक अवलोकन करूनच असल्या महान् हिंदु विजयाचें रहस्य जाणता येतें — महत्त्व मापता येतें. चंद्रगुप्त हा मगधाचा राजा. त्याचें साम्राज्य पंजाबपासून दक्षिणेपर्यंत त्याने स्थापिलें. अर्थात् आकुंचित प्रांतिक दृष्टीनेच पाहिलें, तर पंजाबचा तो शत्रू ठरेल. महाराष्ट्रास चंद्रगुप्ताच्या विजयाचें अभिनंदन करण्याचे ठायी त्याचा द्वेष करावा लागेल; पण अर्थात् ही भयंकर आणि राष्ट्रघातक चूक होअील. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनेच चंद्रगुप्ताच्या दिग्विजयाकडे आणि अफगाणिस्थानापासून दक्षिणेपर्यंत अुभा हिंदुस्थान अेका प्रबळ संघटित करणाऱ्या त्याच्या राष्ट्रीय साम्राज्याकडे आपण पाहतों आणि त्याचा गौरव राष्ट्रीय गौरव मानतो. तीच स्थिति विक्रमाची किंवा श्रीहर्षाची. कनोजचा श्रीहर्ष आणि महाराष्ट्र-कर्नाटकचा पुळकेशी लढले; पण आपण आज राष्ट्रीय दृष्टीने अुभयतासही आपल्या हिंदु-वैभवाचे स्तंभ समजतो. आज महाराष्ट्रास श्रीहर्षाचा आणि कनोजच्या हिंदूस पुळकेशीचा अभिमान वाटत आहे. पृथ्वीराजाने अनेक रजपूत राजांवर स्वाऱ्या केल्या. गृहकलह झाले; पण तो घरगुती विचार. अखिल हिंदुदृष्टीने महंमद घोरीशी मरेपर्यंत जो पृथ्वीराज हिंदूच्या साम्राज्या-करिता लढला, तो त्याने ज्यांच्याशी गृहकलह केले त्या हिंदूनाही हिंदुवीर म्हणून पूज्य आहे — असला पाहिजे. तीच मराठ्यांची, शिखांची, रजपुतांची, हिंदूतील प्रत्येक अुपजातीची, अखिल हिंदुदृष्टीने पाहिलें असता महाराष्ट्र जसा अशोक, चंद्रगुप्त, विक्रम, राणा प्रताप अित्यादि थोर हिंदु वीरास त्यांच्या जयास आणि अपजयांस आपले वीर, जय आणि अपजय मानतो, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राने हिंदु पदपादशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी शिवाजीपासून अव्याहत जे परिश्रम केले आणि प्रचंड विजय मिळविले ते आपणां अखिल हिंदुस्थानातील हिंदुमात्रास अभिमानास्पद आणि ममत्वपूर्ण गौरवाचे वाटले पाहिजेत. हिंदूतील कोणीही थोर झाला तर त्यातच प्रत्येक हिंदु अंशतः थोर होतोच. हिंदूत कोणीही स्वतंत्र झाला, तर त्यातच प्रत्येक हिंदु अंशतः स्वतंत्र झालेलाच असतो.

आणि हिंदूंच्या शत्रूंनो ! तुम्ही कोणत्याही जातीचे वा गोताचे वा देशाचे असा, तुम्ही जे कोणी हिंदूस तुच्छ लेखीत असाल त्या तुम्हीही ह्या अटकेच्या विजयतिर्थावडे पाहून अेकदा तुमचे मदांध हिंदुद्वेषी डोळे त्या तेजाने दिपू द्या ! हा जातिभेद, हा विटाळ, ही दुही ही फूट, ही अस्पृश्यता ही शिवाशीव, हा धर्मभोळेपणा ह्या सर्व लटांबराचा धोंडा गळ्यात अटकविला असताना देखील हा हिंदु पराक्रम तुमच्या बादशाहीस आणि शाहीस पायाखाली तुडवीत अटकेपर्यंत आपला विजयी घोडा फेकीत गेला ! मग आज तर आता सर्व राष्ट्रघातक चालीचे लटांबर तो हिंदु पराक्रम दूर फेकीत आहे ! आज तो हातात घेतलेल्या अेका शौर्याच्या तरवारीवाचून दुसरे काहीही ओझे जवळ न घेता सडया स्वारीनिशी आपल्या न्याय्य अधिकारास जिंकावयास निघू पाहत आहे ज्याला त्याच्या वाटेत आडवे यायचे असेल त्याने विचार करून यावे ! !

हिंदु मित्रा आहे ? तर पहा अटकेवरच्या शत्रूच्या गर्वाच्या प्रेतावर अुभारलेला त्याचा भगवा झेंडा तो पहा वसअीवर पोर्तुगीजावर चालून जाणारा चिमाजी अप्पा ! जे पूर्वी बादशहा होते त्यांची हिंदूंने दाढी खेचून दिल्लीच्या सिंहासनावर आपले पाय रोविले वैदिक काळाच्या या गोष्टी नाहीत अगदी कालची गोष्ट आता तर सब पूर्व वैरी त्यांच्या दुष्कृत्यानीच हतबल आणि हीन झालेले आहेत आता तुमच्या पौरास तो वीर कमला मितो ? पौरास न पाहवास, न काळ्यास न गोयास, जो जो आड यआल त्यास परास्त केल्याविना आणि ह्या आपल्या हिंदुस्थानच्या अिंद्रप्रस्थी, पुनरपि अिंद्राने प्रस्थ स्थापिल्याविना तो राहत नाही !

हिंदुद्वेष्टयाच्या हृदयात ही प्रबळ भीति ह्या अटकेच्या विजयदिनाची स्मृति अुत्पन्न करो ! आणि हिंदु हृदयात त्या भीतीस साथ करील अशी कोण्या मोठ्या भीमपराक्रमाची जयिष्णु स्फूर्ति जागृत करो ! ! !

✦ ✦ ✦

मुसलमानांच्या खिलाफतीचा उदय, ऱ्हास आणि विनाश

महमद पैगंबर अुदयास येण्यापूर्वी साऱ्या अरबस्थानात मूर्तिपूजक (बहुधा दैव पंथानुयायी) धर्माचा प्रसार झालेला होता महमदाने वडील कुलत त्याची कोरेश जातिही त्याच मूर्तिपूजक पंथाची अनुयायी होती, परंतु महमदाने जेव्हा त्याचा धर्मपंथ चालू केला तेव्हा त्या पंथात मूर्तिपूजा निषिद्ध ठरविली गेली. त्यामुळे त्याच्या कोरेश जातीतील आणि अितर अरब जातीतील मूर्तिपूजक धर्माच्या

अनुयायात फारच असंतोष माजला. महमद पैगंबर स्वतःस मूर्तिभंजक म्हणून म्हणवितात, अितकेच नव्हे तर आपल्या त्या वेळी अगदी थोड्याशा असलेल्या अनुयायांच्या बलावर गुप्त छापे घालून कोरेश लोकांच्या मक्केतील काही मूर्तिही छिन्नभिन्न करण्याचा क्रम त्यांनी चालविला आहे असा जुन्या कोरेशप्रभृति लोकांनी त्यांच्यावर आरोप ठेविला, परंतु त्यास पकडण्यासाठी जेव्हा सत्ताधीश शिपाअी आले तेव्हा महमद पैगंबरांनी आपला आवडता तरुण शिष्य अली यास आपले अंथरुणावर आपले सोंग घेअून निजवून ठेवला आणि आपण स्वतः खिडकीतून अुडी टाकून बाहेर निसटून गेले.

'हिजरी' म्हणजे 'पलायन शका'चा आरंभ

ते अनेक यातना सोशीत लपत छपत मदिनेस आले. या त्यांच्या पलायनाच्या वर्षापासूनच महमदी हिजरी शक — म्हणजे 'पलायन शक' चालू झाला. कारण या वर्षी मदिनेस पोचताच त्यांनी प्रकटपणे आपल्या धर्मप्रचारास आरंभ केला. अितकेच नव्हे तर आपले मक्केतील थोडेसे अनुयायी आणि मदिनेतील त्यास साहाय्य देणारे लोक यांचा अेक निराळाच जथा बनवून त्याचे आधिपत्यही त्यांनी आपल्याकडे घेतले. या मक्केतील 'मोहजरीन' म्हणजे पलायित आणि मदिनेतील 'अनसार' म्हणजे मित्र साहाय्यक अशा लोकांच्या टोळीचे महमद हे पैगंबर आणि राजे झाले. त्या नवीन जथ्याची धर्मसत्ता आणि राजसत्ता ह्या दोन्हीही सत्ता अशा प्रकारे या अेकाच पुरुषाचे हाती क्रमप्राप्तपणेच अेकवटित झाल्या. मदिनेत महमद पैगंबरांनी 'आपण अीशप्रेषित पैगंबर (दूत) आहोत' अशी घोषणा करून आपल्या अनुयायांचे अेक संघटित संस्थान स्थापले. जुन्या धर्मांच्या मूर्तिही फोडण्यात आल्या.[1]

हे कळताच त्यांच्यावर त्यांच्या जुन्या मताच्या कोरेश जातीचे लोकच नव्हेत तर आजूबाजूच्या अनेक अरब जातींनी तुटून पडल्या. महमद पैगंबर आणि त्यांच्या अनुयायांच्या त्या जुन्या धर्ममताच्या अनुयायांशी लहान लहान लढाया सारख्या चालू लागल्या. त्यामुळे आपल्या अनुयायांचा धर्माधिपति किंवा राज्याधिपतिच न राहता महमद पैगंबर हे त्यांचे सरसेनाधिपतिही झाले. लवकरच मक्काही त्यांनी जिंकली आणि मग आजूबाजूच्या प्रदेशास 'माझा नवीन धर्म तरी माना, नाही तर युद्धास तरी सज्ज व्हा' असा संदेश धाडून त्यांनी चढाअीचे धोरण स्वीकारले.

---

1 The Right Honourable Justice Amir Ali, LL. D says in his book The Spirit of Islam (p p 96) — The idols of the nation were unrelentingly struck down. Sorrowfully, the idolators stood down and watched the downfall of the images they worshipped. Mohammed destroyed the ancient idols and abolished every pagan rite.

ऐसा साधारण मोठाराजा असा अस्मात् अेक विजिगीषु राज्यधुरंधर नेता झालेला पाहून प्रत्यक्ष महमद पैगंबराचे आयुष्यात त्याच्या पैगंबरपणास खोटे पाडून ते ज्या सिद्धी या धाडसी संभवास चक्के त्याच सिद्धीन आपणही तेच वैभव मिळविण्याची आकांक्षा धरणारे किमान दोन तरी साहसी पुरुष अरेबियात अुदय पावले त्यांनीही हुजरत महमदाप्रमाणेच 'देवाचा खरा दूत मी, पैगंबर मी' अशी घोषणा केली त्यांनाही अनुयायी मिळाले या अल् अस्वाद, मोसिल्मा अित्यादि महमदाच्या समकालीन प्रतिस्पर्धी पैगंबरापैकी खरा पैगंबर कोण, देवाचा खरा दूत कोण हे स्वत च प्रत्यक्षपणे भाली येऊन सांगण्याचा त्रास क्वचित् कार्यबाहुल्याचे योगे देवाने न घेतल्यामुळे आणि असले प्रश्न सोडविण्यात प्रत्यक्ष प्रमाणानी कधीच हा टक्के अशल्यामुळे आपआपले पैगंबरत्व सिद्ध करण्याचे कार्यी तरवारीच्या कार्टिन्समाराचून दुसरा मार्गताही काटिम या सर्व स्पर्धालू वीरास सुच्या नाही त्या योगे त्यांनी युद्धे होअून त्यात पैगंबरपदावर अधिकार सांगणारे त्या काळचे अितर प्रतिस्पर्धी ठार पाले नि शेवटी महमदाच्या अनुयायाची तरवार विजयी होअून 'ज्याची तरवार त्याचे सत्य' अशा न्यायास मान तुकविणाऱ्या अरबांच्या झुंडीच्या झुंडी महमदास शरण यत चालल्या जितक्यात महमद पैगंबर वारले तेव्हा त्यांना स्थापिलेल्या या राज्याच्या आणि धर्माच्या धुरधरत्वेचा अधिकारी कोण हा प्रश्न दत्त म्हणून अेकाअेकी अुभा राहिला महमदानी अली नावाच्या आपल्या अेका अत्यंत लाडक्या मुलास स्वत चा दत्तक मुलगा म्हणून मानले होते पुढे त्यांनी त्यासच आपली मुलगी देअून जावअीहा करून घेतले आणि केव्हा केव्हा त्या आपल्या जावअीनच—अलीनच —आपल्या मागे आपले अुत्तराधिकारी व्हावे अशी वाक्येही अुच्चारली होती त्या अर्थी अलीनेच मुसलमानाचे धुरीणत्व स्वीकाराव अस अेक पक्ष म्हणाला, परतु महमद पैगंबरानी अबुबेकर या धीरोदात्त शिष्यास कित्येक वेळा प्रार्थना चालविण्याच्या प्रमुखतेना आपला मान स्वत च दिलेला होता त्यावरून त्या अबुबेकरासच पैगंबराच्या अनुयायाच धुरीणत्व द्यावे अस दुसरा पक्ष म्हणू लागला पैगंबराच्या औघ्र्वदेहिक क्रियेचे धादलीत अलीप्रभृति त्यांचे कौटुंबिक मडळ गुतले असता या दुसऱ्या पक्षानेच धाअीधाअीने सभा भरवून अबुबकरला मुसलमानी धर्मपथाच पुढारीपण अर्पण केले झाली गोष्ट आता मोडणे सोपे नव्हे, वरही नव्हे अस समजून अलीनही शेवटी त्यास मान तुकविली अशा प्रकारे पैगंबराचा पहिला प्रतिनिधि अर्थात मुसलमानाचा पहिला खलिफा अबुबेकर हा झाला खिलाफत संस्थेचाही हाच अुगम या वेळेपासून अल्ला (ईश्वर) पैगंबर (ईशप्रेषित) आणि खलिफा (पैगंबराचा प्रतिनिधि) अशी मुसलमानी धर्माची अधिकारपरंपरा प्रस्थापिली गेली अर्थातच महमद पैगंबरात अेकीकृत झालेली धर्माध्यक्षत्वाची राज्याध्यक्षत्वाची आणि सेनाध्यक्षत्वाची तिहेरी सत्ता याचा प्रतिनिधि जो खलिफा त्याच्यातही

रपरेने अुतरली ही तिहेरी सत्ता चालविण्याची योग्यता ज्यात आहे, ज्यास ई खलिफाचे अत्युच्च पद शोभते अशाच प्रकारचा मुसलमानांचा पहिला खलिफा अबुबेकर हा अेक थोर पुरुष होअून गेला, पण तो लवकरच वारला त्याने मरणाआधी आपल्या मागे अुमर यानेच खलिफा व्हावे असे सांगितल्यामुळे तो मरताच शि स ६३४ मध्ये दुसरा खलिफा अुमर हा झाला आणि अरबांस पुन्हा मागे पडावे लागले हा अुमर मोठा पराक्रमी पुरुष होअून गेला त्याने मुसलमानी धर्माचा आणि राज्याचा झपाट्याने प्रसार केला, पण शेवटी तो अंत स्थ कटात फसून सन ६४४ त मारेकऱ्याच्या हाती मारविला गेला त्याने मरताना खलिफा नेमण्याचा अधिकार सहा जणांच्या अेका निर्वाचक मंडळास दिला होता, पण त्या मंडळाने अुस्मान नावाच्या अेका ओमियेड जातीच्या पुरुषासच निवडले तेव्हा तिसरा खलिफा ओमियेड जातीचा अुस्मान हा झाला त्यामुळे पैगंबराच्या त्या जावयाच्या, अल्लीच्या, कोरेश पक्षास फार वाअीट वाटले अरेबियात अनेक जाती वंशपरंपरेने आपसात लढत झगडत आलेल्या होत्या त्यात पैगंबराची आणि त्याची मुलगी फतिमा ज्यास दिली होती त्या ह्या अल्लीची जात कोरेश तिला आपले खलिफापद ओमियेड जातीचे अुस्मानाचे हाती पडलेले सहन कसे व्हावे? नुसते खलिफापदच नव्हे तर अुस्मानाने मुसल्मानी सत्तेखाली आलेल्या विस्तृत राज्यावरील झाडून सार्‍या अधिकारी स्थानांवर ओमियेड कुलातील लोकच नेमण्याचा सपाटा चालविला त्या कामी मरवान आणि माअविया हे त्याचे दोन प्रबळ साहाय्यकारी होते या त्रिकुटाच्या जातीय छळास कटाळून शेवटी अल्लीच्या पक्षाने बंड केले अुस्मान खलिफा अकस्मात् मारला गेला आणि अल्लीच्या कोरेश जातीच्या पक्षाने शेवटी अेकदाचे अल्लीस खलिफापदावर स्थापन केले. मुसल्मानांचा चौथा खलिफा अल्ली हा होय अल्ली हा खलिफा होताच ओमियेड लोकांचा प्रबळ पुढारी मोअविया ह्याने सिरियात बंड अुभारले फार काय महमदाची लाडकी धाकटी बायको सुद्धा महमदाच्या या दत्तक मुलाच्या नि जावयाच्या म्हणजे अल्लीच्या विरुद्ध बंडात सामील झाली मोअवियाच्या ओमियेड जातीच्या या बंडखोरांची सेना अल्लीवर चालून येताना माअवियाने अशी युक्ति केली की आपल्या भाल्यास कुराण बांधून ते ध्वज सैन्यापुढे चालविले त्यामुळे कुराण पाहताच अल्लीचे

मुसलमान अेक होऊन निष्पक्षपाते योग्य तो खलिफा निवडू शकतील अशा हेतूने त्यानी मारेकरी घातले पण त्या छाप्यात अल्ली हाच तेवढा मारला जाऊन मोअविय़ावरचा वार खाली गेला ! अल्लीच्या हत्येने त्याचा कोरेश पक्ष चिडून गेला अल्लीची मुले, अर्थातच पैगंबराची मुलगी फातिमा हिचे पुत्र दोन अेक हसन, दुसरा हुसेन आपल्या जिकडे ताबुतातून ज्याच्या हत्येविषयी अजूनही लाखो मुसलमान प्रतिवर्षी शोक करतात ते हेच हसन व हुसेन होत अल्लीच्या पक्षाने हसनला खलिफा केले मोअविय़ाच्या पक्षाने ते जुमानले नाही शेवटी मोठ्या वडाळीनंतर मोअविय़ाच्या प्रबळ शक्तीपुढे हसनन नमत घेतले, आपल्या खलिफापदाचे त्यागपत्र दिले आणि दोन्ही पक्षांची तडजोड होऊन असे ठरले की, मोअविय़ाने प्रथम खलिफा व्हाव, परंतु मोअविय़ानंतर हुसेनला खलिफापद द्यावे अशा प्रकारे ओमियेड आणि कोरेश या जातींना अल्पकाळपावेतो का होईना पण सधि होऊन मुसलमानाचा पुन्हा अेकदा अनन्य खलिफा नियुक्त झाला तोच हा पाचवा खलिफा मोअविया,बगदादच्या ओमियेड खलिफाच्या घराण्याचा सस्थापक त्यानेच बगदादही आपली राजधानी केली हा ओमियेड खलिफाचा वंश पुढे फार प्रबळ आणि वैभवसपन्न असा झाला, परंतु ता वश नसा स्थिर होण्याचे आधी आणि स्थिर होण्यासाठीच मोअवियाला अनेक क्रूर कर्मे करावी लागली त्याने खिलाफत आपले वंशातच चालावी म्हणून सधि सापडताच पैगंबराचा वडील नातू जो वर उल्लेखिलेला हसन त्यालाही विषप्रयोग करविला आणि धाकटा नातू जो हुसेन त्यालाही बाजूस सारून करार मोडून आपला मुलगा येझिड यास आपल्या मागे खिलाफतीचा वारस ठरविला त्याप्रमाणे मोअविया मरताच सन ६८० त येझिड खलिफा झाला

सहावा खलिफा येझिड

हा खलिफा जितका पराक्रमी होता तितकाच विलासी होता त्याला प्रबळ प्रतिस्पर्धी असा कोणीच नसल्याने तो 'मन पूत समाचरेत्' अशी धार्मिक नि राजकीय सत्ता साऱ्या मुस्लिम जगावर गाजवू लागला प्रति गुरुवारी तो मुसल्मानाचा धर्माध्यक्ष या नात्याने मशिदीत प्रार्थना चालवी, परंतु मुसल्मानी धर्मात त्याज्य मानलेले अनेक भोगविलास तो उघड उघड भोगी मद्यपानात तो धुद असे. त्याच्या या धार्मिक स्वैराचाराविरुद्ध जाणाऱ्या मौलवींची कुचेष्टा करण्यासाठी तो अेका माकडास मौलवीसारखा वेष देऊन आणि शोभिवतपणे सजविलेल्या गाढवावर ['On a beautifully caparisoned donkey,' Amir Ali, page 83] बसवून त्यास उघडपणे मिरवीत नेई त्याने करारभग करून मागे सारलेल्या हुसेनशी येझिडला अर्थातच घोर सग्राम करावा लागला शेवटी करबेलाच्या प्रसिद्ध लढाईत पैगंबराच्या त्या नातवाला त्याच्या अनुयायासह अत्यंत क्रूरपणाने येझिडच्या मुसल्मानी

सन्याने ठार मारले महमद पैगंबराच्या या प्रत्यक्ष नातवाचे डोके कापून जेव्हा ते येझिडच्या 'ओबिदुल्ला' नावाच्या करबेलाकडे लढणाऱ्या सेनापतीसमोर आणले गेले तेव्हा त्या येझिडच्या सेनापतीने त्या त्याच्या मृतवदनाच्या ओठावर छडी घेऊन सपासप मारले (Amir Ali, p p 86) याच ओठाचे लहानपणी स्वत पैगंबराने चुंबन घेतले होते! अशी आठवण काढून शियापंथी मुसलमानाना अनावर शोक झाला, परंतु येझिडचा क्रोधानल अेवढ्यानेच शात झाला नाही हुसेनचा पक्ष घेणाऱ्या मदिना नगरावर त्याने चाल केली आणि मुसलमानाच्या त्या खलिफाने मुसलमानाच्या त्या पवित्र महाक्षेत्राची, त्या मदिना क्षेत्राची धुळधाण करून टाकली तेथील मशिदीच्या घोडशाळा बनवून टाकल्या! पण मनुष्याने तर नव्हेच पण देवानेमुद्धा येझिडचे काही वाकडे केले नाही अुलट तो सर्वत्र विजय पावत गेला. आपल्या मागे आपल्या मुलास खलिफा नेमून तो अि स ६८३ त मरण पावला

ह्या ओमेडिया खलिफाच्या अनुयायास 'सुनी' म्हणत, परंतु त्याना महमद पैगंबराच्या फातिमा नावाच्या मुलीच्या त्या हसन-हुसेनचे अनुयायी 'शिया' म्हणत हुसेनच्या हत्येनतर त्याच्या अनुयायानी सुनी लोकातून नित्याचेच फुटून सुनीच्या खलिफाप्रमाणेच त्याचा प्रतिस्पर्धी असा अल्लीच्या वशातील 'अिमाम' ते नेमू लागले या वेळेपासूनच मुसल्मानात दोन तट नित्याचे पडले ते सुनी आणि हे शिया त्याचा मुख्य खलिफा, याचा मुख्य अिमाम सार्‍या जगातील मुसलमानाच्या अेककेंद्री खिलाफतीचे नि सत्तेचे येथून पुढे तुकडे तुकडे अुडत चालले

शिया पथाचे अिमाम

हे अर्थातच महमदाची मुलगी फातिमा हिचे वशज त्या शियाच्या अिमामास म्हणूनच फातिमाअिड म्हणतात हसन हुसेनचा हा वश त्या अिमामात काही पुरुष खरोखरच फार विद्वान्, साधु नि देवरसी निघाले, परतु सुनीचे खलिफा अत्यत प्रबळ असल्यामुळे त्याच्याकडून पिढ्यान् पिढ्या या अिमामाना फारच छळ सोसावा लागला ह्या शियाच्या अिमामाना खलिफाने अनुयायी केवळ तोतयेच नव्हत तर पापी मानीत प्रत्यक्ष खलिफा प्रार्थनेच्या वेळी या अिमामावर शापाचा वर्षाव करून त्याचा नायनाट करण्याची दवास राष्ट्रीय विनती करी आणि देवानीही ती अैकली की काय न कळे, पण काही पिढ्यातच शियाच्या त्या अिमामाचा अगदी नायनाट झाल्या सारखा कारण काही कालाने सन ८७४ चे आगेमागे त्याच्या शेवटच्या सत्ताधारी अिमामाला त्याच्या प्रतिस्पर्धी खलिफाने धरून नेले आणि नाहीसा केल त्याचे अेक पाच वर्षांचे अर्भक—मूल—तेवढे मागे अुरले होते ते अर्भक—मूल—अजाणपणे जो मार्ग दिसला त्या मार्गाने बाबा! बाबा! म्हणून हाका मारीत चालले पुढे त्याच मार्गाने अेक ताडा आला त्यात ते मिसळले आणि त्या ताड्याबरोबर आपल्या बापाला भेटण्यासाठी जे गेले ते गेलेच! त्या अर्भकाचे

अुत्कट नि प्रबळ होऊन आणि मुसलमानात अनेक पथाची वीण वाढत चालल्यामुळे त्याना यादवीचा दुर्धर क्षयरोग लागून हा वश अितका पतित झाला की, त्याच्या अरब जातीतील कोणाही पक्षावर किंवा मनुष्यावर त्याच्या खलिफाना आपल्या सरक्षणासाठी विश्वास ठेवता येअीना आपसातील जातिवैमनस्यामुळे कोणाचे अरबी सैन्य कोणाच्या अरबी सैन्यावर तुटून पडेल याचा काही नियम अुरला नाही यातून मार्ग काढण्यासाठी अेकच तोड अुरली होती ती म्हणजे जे अरबही नाहीत आणि मुसल्मानही नाहीत असले नुकतेच अुदय पावत असलेल्ले परस्थ तुर्क लोकाचे सैन्य आपल्या सरक्षणासाठी चाकरीस ठवणेही होय हे तुर्क सैन्य मुसल्मान नव्हते त्या वेळपर्यंत तुर्कानी मुसलमानी धर्म स्वीकारलेला नव्हता त्यामुळे खिलाफतीतील अरबी वशाच्या भानगडीचे त्याना काहीच सोयर सुतक नसे मुसल्मानातील जो पक्ष त्याना पैसे देअी त्याचे बतीने ते वाटेल त्या अितर पक्षाशी लढत अशा तुर्की सरदाराचे हाती ह्या अरेबियन दुबळ्या खलिफाचे सर्व भाग्य जाताच खलिफा म्हणजे त्याच्या हातातले अेक बाहुले होअून बसले खलिफा वासिक हा मरताना जेव्हा म्हणाला, 'माझे मागे माझा लहान पुत्र खलिफा व्हावा' तेव्हा ह्या अमुस्लिम तुर्क सरदारानी त्याला झुगारून दिले कारण, ता रूक्ष तुर्क सरदार म्हणाला, *'खलिफाचा तो धाकटा मुलगा खलिफा होण्यास अेवढ्यासाठी अयोग्य* आहे की, महमद पैगबरापासून त्याचा जो राजदड, मुकुट नि झगा प्रत्येक खलिफाला घालावा लागे तो झगा त्या मुलास फार मोठा होअील।' (Ameer Ali, P P. 289) त्या आडदाड तुर्काचा हा नवळत विनोद किती मर्मज्ञ हाता!

तथापि पुढे पुढे अनुभवाने तुर्काचा कल या वरील आक्षेपाच्या अगदी अुलट होत चालला जणू काय तो पैगबरापासून खलिफाच्या अगावर अुतरत आलेला झगा लहान मुलासच बेताचा होतो अस त्या तुर्काना आढळून आल! कारण लहान मुलेच खलिफापदावर स्थापण्याचा तुर्क सरदारानी पुढे पायडाच पाडला खलिफाचे मोठ्या वयाचे वशज जरी असले तरी त्या सर्वांना दूर सारून बुढ्ल्या तरी नात्यातले लहान मूलच आणून तुर्क सरदार त्याला खलिफा करू लागले. कारण अुघडच होते की, लहान खलिफाचे सरक्षक म्हणून तुर्कांचे हाती आलेला अधिकार त्याना वजावता यावा आणि सारी राज्यसत्ता त्याच्या हाती परपरेने चालावी शेवटी त्या तर्कांची पीडा अितकी परमावधीला गेली की ८६९ सनात

कोणी काय केले असेल ते असो, पण ते पुन्हा काही कोणाचे दृष्टीस पडले नाही ही करुण कहाणी जेव्हा शिया लोकास कळली तेव्हा त्याच्या दुःखास पारावार राहिला नाही त्या दुःखाचे सांत्वनाचा अेकच मार्ग काय तो त्यास अुरला होता तो अवलबून त्यानी असा विश्वास धरला की त्याचा तो बाल अिमाम सुनी लोकाच्या हातावर तुरी देअून अीश्वरानेच नेला आणि त्यास कुठे तरी अजून सुरक्षित ठेवलेला आहे! संधि साधताच तो शिया लोकाना मुक्त करण्यासाठी अजूनही परत येणार आहे! ही घटना अि स ७८४ चे जवळपास झाली पुढे शेकडो वर्षे अुलटून गेली तरी शियाचा तो प्रेमळ विश्वास डगमगला नाही मधून मधून कोणी भुमका अुठविली की, 'त मूल परत येत आहे' की त्यासरशी हजारो शिया लोक लांबवरून येअून त्या ताडयाच्या मूळच्या मार्गावर जमत नि सध्याकाळपर्यंत आपल्या त्या बाल अिमामाची परत यण्याची वाट पहात बसत सध्याकाळी त्याच्या त्या आतुरतेच्या दृष्टीस निराशेच्या रात्रीत काही दिसेनास झाले म्हणजे शोक करीत ते परत जात! आजही लाखो शिया मुसलमानाचा हा विश्वास आहे की, आज नाही अुद्या तो बाल अिमाम परत येअील आणि पृथ्वीवर शियाचा धर्म नि राज्य स्थापील! यास्तवच ते त्यास 'मुतांभार'(प्रतीक्षित) नि 'कातम' (मन)—'असलेला'—असे संबोधितात शियाच आपल्या अिमामावरील ह करुणमनोहर प्रेम पाहून कोणाचाही कौतुकच वाटेल मुसलमान लोक जर हिंदूतील अशाच अनंत प्रेमळ समजुतीच्या आणि भक्तिमनोहर विश्वासाच्या गाभ्यात अतर्हित असलेल्या अुदात्त मनोवृत्तींस दुखवून त्याना मूख भाबडेपणाचा दाप देण्याची आणि आपण मात्र त्यापासून अलिप्त असण्याचा दंभ मिरविण्याची खाड साडतील तर त्याच्या अशा निष्ठानाही दुसरे कोणी भाबडेपणा म्हणून अुपहासणार नाहीत अुलट मनुष्यस्वभावाच्या ह्या कोमल वृत्तीतील वत्सल नि भक्तिरसाचा आस्वाद सद्गदित हृदयाने घेतच राहतील!

अन्योन्य प्रतिस्पर्धी खलिफाचे पीक

शियाच्या 'अिमाम'शाहीची ही दुर्दशा अुडत असता तिकडे सुनींच्या खिलाफतीतही सारखी धुमश्चक्री चालू होती वर वर्णिलेली आमियड जातीच्या खलिफाची बगदाद येथ जी सिंहासन हाती तिला त्या ओमियेड जातीतीलच मरवान आणि त्याचा मुलगा अब्दुल मलीक हे भयकर प्रतिस्पर्धी अुत्पन्न झाले तही स्वतःस खलिफा म्हणवीत आणि दमास्कस येथे स्वतंत्रपणे राज्य करीत ह्या अबदुल मलिकने मक्केमध्ये तिसरा अेक खलिफा म्हणून जो गाजत होता त्या अबदुल्लावर चाल केली बगदादचा खलिफा येझिद याच्या मुसलमानी अनुयायानी मुसलमानी धर्मक्षेत्र जे मदिना हिची जशी मागे विटंबना केली तशीच आता दमास्कसचा खलिफा अब्दुल मलिकने मुसलमानाचे दुसरे धर्मक्षेत्र जे मक्का

त्याचीही विटवना केली. मशिदींना घोडशाळा बनविल्या. सार्‍या नगराची लूट केली. शतावधि मुसलमानांना कापून काढले. जे खलिफा आपल्याच मुसलमानी धर्मक्षेत्राची अशी विटवना करीत आणि राज्यलोभापायी किंवा धर्मवेडापायी पिसाळून जे मुसलमान मुसलमानांचीच अशी निर्घृण कापाकापी करीत तेच मुसलमान पारसिकांच्या किंवा हिंदूंच्या देवस्थानांची राक्षसी विटवना करण्यास कचरले नाहीत यात काय आश्चर्य! धर्मवेडाचे आणि असहिष्णु क्रूरतेचे हें बाळकडू त्यांच्या धर्माच्या आरंभापासूनच ते पीत आलेले होते!

दमास्कसचे ओमियेड् खलिफा

वरील अबदुल मलिकनंतर वालिद हा दमास्कसचा खलिफा झाला. मुसलमान आपसांत कितीही भांडत असले तरी परधर्मीय लोकांवर स्वाऱ्यामागून स्वाऱ्या करून त्यांनी मुसलमानी धर्माचा आणि राज्याचा प्रसार चालविण्यात लवलेशाही कसूर केलेली नव्हती. पारसिकांचे विस्तृत साम्राज्य नाशून, त्यास मुसलमान करून ते सिंधुनदी अलिकडे ओलांडीत होते तर या दमास्कसचे वालिद खलिफाचे राजवटीत ते तिकडे अुभे आफ्रिका खंड पादाक्रांत करून अटलांटिक महासागरास जाअून भिडले होते. असे सांगतात की, आफ्रिका खंडाचा विजेता तारीक हा वावटळीसारखा पुढे घुसत घुसत जेव्हा शेवटी अटलांटिक महासागर त्यास अकस्मात् आडवा आला तेव्हा त्याचा घोडा थयथयाटत तसाच पुढे घुमू लागला त्याचे गळघापावेतो पाण्याची लाट आली. तेव्हाच काय ते त्या सेनापति तारीकने त्यास मागे खेचले आणि तो दुःखित मनाने म्हणाला, 'अरेरे! ह्या सागराने केवढा घात केला! जर हा जलनिधि आडवा येता ना तर हा माझा विजयी अश्व समोरच्या त्या सूर्य मावळतो तिथपर्यंत जाअून पृथ्वीच्या त्या दुसऱ्या टोकावरच काय तो विश्राम पावता!' असे म्हणत त्याने पश्चिम दिशा सोडली आणि किंचित् अुत्तरेच्या रोखाने ससैन्य निघाला, तो स्पेनची सामुद्रधुनी अुतरून स्पेनवर जाअून आदळला. जिथे तो अरब विजेता तारीक स्पेनात अुतरला त्यास अजूनही जेबल अि तारीक (जिब्राल्टर) तारीकची टेकडी, असे म्हणतात.

आफ्रिका खंड पादाक्रांत करणारी मुसलमानी सैन्ये नुसता ते प्रदेशच मुसलमानी राज्यास जोडीत जात नसत तर त्या लक्षावधि लोकांसही स्वेच्छेने वा बळाने वा छळाने मुसलमानी धर्मात ओढीत जात. शत्रूच्या पाडाव केलेल्या पुरुष-स्त्रिया मुसलमानी सैन्यातील सैनिकांत दासदासी म्हणून वाटून देण्याचा आपला हक्क पैगंबराने 'रुजू' आहे असे ते मानीत आणि महमदापासून ते तसेच वागतही आले होते. आफ्रिकेत तर काही राजापासून खंडणी जी घेत तीच मुळी अर्धे रुपये आणि अर्ध्या स्त्रिया अशा नाण्यात ठरत असे. ह्या हजारो स्त्रिया मुसलमानी सैन्यात लुटीचे धन म्हणून वाटल्या जात आणि त्यायोगे त्या देशातील नवी पिढीची पिढी

ऱ्हासत नि प्रबळ होअून आणि मुसलमानांत अनेक पंथांची चीण वाढत चालल्यामुळे त्यांना यादवीचा दुर्धर क्षयरोग लागून हा वंश जितका पतित झाला की, त्याच्या अरब जातीतील कोणाही पक्षावर किंवा मनुष्यावर त्यांच्या खलिफांना आपल्या संरक्षणासाठी विश्वास ठेवता येअीना. आपसातील जातिवैमनस्यामुळे कोणाचें अरबी सैन्य कोणाच्या अरबी सैन्यावर तुटून पडेल याचा काही नियम अुरला नाही. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी अेकच तोड अुरली होती ती म्हणजे जे अरबही नाहीत आणि मुसलमानही नाहीत असले नुकतेच अुदय पावत असलेलें परस्थ तुर्क लोकांचें सैन्य आपल्या संरक्षणासाठी चाकरीस ठेवणे ही होय. हें तुर्क सैन्य मुसलमान नव्हते. त्या वेळपर्यंत तुर्कांनी मुसलमानी धर्म स्वीकारलेला नव्हता. त्यामुळे खिलाफतीतील अरबी वंशाच्या भानगडींचें त्यांना काहीच सोयर सुतक नसे. मुसलमानांतील जो पक्ष त्यांना पैसे देअी त्याचे वतीने ते वाटेल त्या अितर पक्षाशी लढत. अशा तुर्की सरदारांचे हाती ह्या अरेबियन दुबळ्या खलिफाचें सर्व भाग्य जाताच खलिफा म्हणजे त्यांच्या हातांतले अेक बाहुलें होअून बसलें. खलिफा वासिक हा मरताना जेव्हा म्हणाला, 'माझे मागे माझा लहान पुत्र खलिफा व्हावा' तेव्हा ह्या अमुस्लिम तुर्क सरदारांनी त्याला झुगारून दिले. कारण, तो रुष्ट तुर्क सरदार

डॉ आंबेडकरांचे वरील आक्षेप हे सवर्थैव खोटे आहेत जर त्यात सत्य असते तर ते कितीही कटु असते तरी आम्ही त्याचा विवाद मानला नसता डॉ. महाशयांनी अस्पृश्यतेच्या आजच्या अत्यंत अन्यायी नि दुष्ट रूढीविषयी जी निर्भर्त्सना केली आहे किंवा जन्मजात जातिभेदाच्या घातक परिणामाविषयी जी तळजळीत टीका केली आहे तिच्या अितक्याच न्यायनिष्ठुरपणे आम्हीही त्या दुष्ट रूढींना निषेधीत आलेले आहो त्यांच्या अुच्चाटनार्थ झटत आलेले आहो आमच्या हिंदुराष्ट्राच्या अंगी आज मुरलेल्या त्यासारख्या अितर अनेक दोषानाही आम्ही फडतोडपणे राष्ट्रहितार्थच आविष्कारण्यास कचरत नाही, हे आम्ही सांगितलेच पाहिजे अस नाही आपल्या राष्ट्रीय दोषांना धिक्कारण्याचे साहस आणि प्रतिकारण्याची शक्ति ज्या राष्ट्रात अुरलेली नसते ते राष्ट्र मृत्युपथास लागलेच म्हणून समजावे, परंतु तसे साहस नि ती शक्ति आमच्या हिंदुराष्ट्रात आजही आहे असा आम्हांस पूर्ण भरवसा असल्यामुळेच आम्ही आमचे दोष अुघडकीस आणण्यास भीत नाही तेंव्हा आमच्या राष्ट्राचे असलेले दोष कोणी काढले तर तवढ्यासाठी केवळ भावना दुखते म्हणून आम्ही त्यास निषेधू लागतो अस आमच्याविषयी तरी कोणासही म्हणता येणार नाही अर्थात डॉ आंबेडकर जे वरील आक्षेपात म्हणतात की हिंदूचा अितिहास हा अखंड शरणागतीचाच अितिहास, हिंदूचे जीवन म्हणजे प्रथमपासून आजपावेतो दास्याचेच जीवन The Hindus' has been a life of continuous defeat—ते जर अैतिहासिक सत्य असते तर तो लज्जास्पद आक्षेपही आम्ही नाकारला नसता ·

पण तरीही खऱ्या मानधन पुरुषाचे कर्तव्य ह्या परिस्थितीतही काय ठरते? ज्या हिंदुराष्ट्रात, हिंदुवंशात, आपण जन्मलो नि वाढलो त्या आपल्या राष्ट्राचा मागचा अितिहास असा अखंड शरणागतीचा आहे आपल्या वाडवडिलांनी पराक्रम असा केलेलाच नाही मानधन पुरुष असा आपल्या वंशात कोणी आढळतच

अुद्धारीन; माझ्या वंशात मागे कोणी पराक्रम केलेला नसेल नि त्याची लाज म
वाटत असेल तर मीच त्या माझ्या वंशातील पहिला पराक्रमी पुरुष होअून र
माझ्या पुढील वंशावळीला जगातील अितिहासामध्ये सोनेरी अक्षरात ठळक
छापविणे माझ्या कुमशानूनाही भाग पाडीन, माझ्या पूर्वजांनी कोणताही पराक्र
केला नाही म्हणून हिणवणाऱ्यांचे दात माझ्यासारख्या पराक्रमी पुरुषाला जन्म
देण्याअितका त्याचा जो बीजभूत पराक्रम होता तो दाखवून त्यांच्यात घशात
घालीन ; तितकेही न साधले तरी निदान माझ्या आअीला घरात चूल या पती
पेटविण्याअितकी देखील चेतना नसल्यामुळे अंधेरच अंधेर पसरलेला आहे ह्यासाठी
तिला त्याच भुकेत नि अधोगत सितपत सोडून त्या तिच्या दुर्गतीच्या विटंबनेनेच
तिच्या शत्रूची हांजी हांजी करीत, त्यांच्या घरच्या तुकड्यांवर पोट भरीत त्यांच्या
दिव्यांच्या दिवट्या पाजळीत राहणारा त्या आअीच्या पोटी आलेला जन न होता
तिच्या त्या निराश नि निरभ्र दुर्दशेचा अंधकार घालविण्यासाठी आपल्या हृदया-
चीच आगकाडी पेटवून निदान माझ्यापुरती तरी जी काही चेतना, प्रकाश नि
अूब तिला देता येअील ती माझ्या आअीला देअीन, असाच निश्चय नि प्रयत्न
स्वतंत्र मनुष्य म्हणविणाऱ्याने केला पाहिजे ।।

(आपल्या पूर्वजांच्या ममतेपायी त्यांची नुसती स्तुति करीत सुटणे हे मूर्खपणाचे असले तरी माणुसकीस काही अगदीच सोडून नसते, पण आपल्या पूर्वजांची नसती निंदा करणें किंवा ती कुणी कुत्सिताने जाणूनबुजून ताडावर केली असता तिचा तीव्र प्रतिवाद न करता अैकून घेणे हे माणुसकीस लांछनास्पद आहे) हिंदुत्वाचा संबंध, हिंदुराष्ट्राच नाते, डॉ आंबेडकरानी तोडले असले तरीही केवळ न्यायाच्या अैतिहासिक सत्याच्या आणि निःपक्षपाताच्या दृष्टीने तरी हिंदुराष्ट्राविषयी त्यानी असली आंदी खोटी नि खोडसाळ विधाने वारवार करीत राहावयास नको होतें. अशा भरमसाट निंदेने हिंदुराष्ट्राच्या सत्कीर्तीपक्षा निंदकांच्या सत्कीर्तीसच जास्त बट्टा लागतो हे डॉ आंबेडकरानी विसरू नये तथापि ते विसरून जर कोणी अशी कुत्सित नि असत्य विधान वारवार करीत राहिला आणि जर त्याचा वेळोवेळी साधार प्रतिवाद करीत गेल नाही तर अनवधा अैक्ता अैक्ता असे असत्यही सहस्रावधि सामान्य नि अतज्ञ लोकाना सत्यासारखें वाटू लागून राष्ट्राच्या आत्मविश्वासालाच धक्का पोचण्याचा अुत्कट संभव असतो, हेंही काही खोटे नाही. वास्तव ह्या असत्य विधानाचा निषेध करणे आणि अैतिहासिक कसोटीस लावून त्याचा खोटेपणा अुघडकीस आणणे हे आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो सत्य काय ते जाणण्यासाठी तरी डॉ आंबेडकरानी ह्या अैतिहासिक कसोटीचा नीट विचार करावा

ह्या अैतिहासिक छाननीत कोणत्याही ल्हानसहान किंवा विवादास्पद घटनावर अवलंबून न राहता परकीय अितिहासकारानाही नाकारताच येऊ नये अशा ज्या अखंडनीय नि अगदी ठळक तवढ्याच घटनाचा पुरावा आम्ही जमेस धरू

ज्या अर्थी डॉ आंबेडकरानी त्यांच्या वर अुल्लेखिलेल्या लेखात हिंदुराष्ट्राच्या कोणत्याही अेका जातीला, प्रांताला, वर्गाला किंवा कालखंडाला लावून आपली विधानें न करता ती अेकंदर हिंदुराष्ट्राला नि त्याच्या अेकंदर जीवनकालास स्पष्टपणे अुद्देशूनच केलेली आहेत, The Hindus' life has been a life of continuous defeat असेच ज्या अर्थी ते धडकपणे म्हणत आहेत त्या अर्थी त्यांचे खंडन करावयास ह्या विषयापुरते तरी हिंदुराष्ट्राच्या अेकंदर अितिहासाचेच विहंगावलोकन करणे अवश्य आहे

द्रष्टयाची स्फूर्ति ते ज्या प्रज्वलित यज्ञाग्नीस आधारीत असत त्याच्या ज्वाला- सारखीच कशी देदीप्यमान नि दुर्धर्ष होती, त्याच्या काळातील त्याच्या शत्रूवर विजयामागून विजय मिळवीत त्याची सैन्ये, राज्ये नि संस्कृति, सरस्वतीपासून ब्रह्मावर्तास, ब्रह्मावर्तातून मगधास, प्रयागास व काशीस, मथुरेस, द्वारकेस — पूर्व समुद्रापासून तो पश्चिम समुद्रापर्यंत अप्रतिहतपणे कशी विस्तारत गेली, विंध्य ओलांडून, सह्य ओलांडून अती दक्षिण समुद्र ह्यानी कसा गाठला, अनादि घनदाट महाअरण्ये कापून छाटून प्रदेशाचे प्रदेश त्यानी कसे वसविले, नागरले, पाले, महस्रा- वधि नगर आणि महानगरे कशी उभारली, वाटत भेटली ती ती विभिन्न जानपदं नि विपक्षीय संस्कृति काही सामावून घेतल्या, काही पचवून टाकल्या, काही क्रमा मातीस मिळविल्या, कित्येक रावणाची दाही दाही शिरं कशीं छाटून टाकलीं, कित्येक द्वेष्याचे सहस्र सहस्र बाहू कसे तोडून टाकले, कित्येक वळी–महाबळींना कस पाताळी घातल, काव्यशास्त्र, व्याकरण, कृति, शिल्प, धर्मप्रयोग, तत्त्वज्ञान प्रभृति भौतिक नि आत्मिक प्रगतीतही केवढे महनीय स्थान त्यानी पटकाविल त काही आता नव्यान सागावयास हव किंवा पुराव्याने सिद्धावयास पाहिजे असं नाही'

- डा सावरकर स्वत च त्या निबंधात म्हणतात की, ' That the Hindu Rel

अिजिप्शिअन, बाबिलोनिअन, खाल्डिअन, असीरियन प्रभृति हिंदूंच्या त्या काळची समकालीन राष्ट्रें आपलें सारें जीवनकार्य नि जीवन संपवून, मरून, अस्थिशेष वा अिष्टिकाशेष वा नामशेषही होअून गेलीं !

(२) अैतिहासिक काल : प्राचीन खंड

ग्रीकांची स्वारी आणि शेवटी हिंदूंनी त्यांची अुडवलेली धुळधाण :—अितिहास कालाचे प्रारंभीच शिकंदराने अि. स. पू. ३२६ वे वर्षी हिंदुस्थानवर स्वारी केली. वैदिक नि पौराणिक काळातील दैत्यदानव, असुरनाग, यक्षराक्षसादि परकीय शत्रूंशी दोन हात करून हिंदूंनी त्याचा धुव्वा अुडवून दिला आणि त्या कित्येकांच्या वारशाप्रमाणेच सर्वांच्या वाराव्यालाही जेवून ते मोकळे झाले ! त्यानंतरचा काळ तो अितिहासकाळ. त्याच्या आरंभीच सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करू निघालेल्या ग्रीकां-सारख्या बलाढ्य शत्रूशी सामना देण्याचा प्रसंग ह्या शिकंदराच्या स्वारीमुळे त्यांना आला.

पण ग्रीस देशातून निघाल्यानंतर सीरिया, अिराणप्रभृति देशविदेश पादाक्रांत करीत आलेल्या शिकंदराच्या दिग्विजयाची लाट ह्या हिंदुस्थानच्या हिमालयीन तटावर आदळताच फुटून गेली आणि भारतविजेता म्हणवून घेण्याची शिकंदराची खुमखुम तर पंचनद ओलांडतो तोंच जिरून गेली ! त्याने पोरसाचा पराभव केला, पण तो अितक्या निकराच्या लढाअीनंतरच की ग्रीक सैन्याचें त्यापुढच्या साम्रा-ज्याशी गाठ घालण्याचे धैर्यच काही अंशी तरी खचून जावे ! व्यास नदी ओलांडून त्या मगध साम्राज्याशी गाठ घालण्याचें शिकंदराच्या सैन्याने साफ नाकारलें, बंड केलें आणि शिकंदराला परत फिरणें भाग पाडले. ह्या बंडाला अितरही काही कारणें असलीं तरी जर का मगध साम्राज्यामध्ये शिकंदरास अिराणप्रमाणेच मोकळें रान सापडण्याचा संभव असता नि चालता चालता जिंकता येण्याअितकें ते दुर्बल आहेसें त्या ग्रीक सैन्यास वाटलें असते तर ते मगधाच्या राजवाड्यात दोन चार चमचमीत भोजनसमारंभ अुरकल्यावाचून थोडेच परत जाते ! आणि परत

शिकंदर दिग्विजेता होताच होता; पण तो भारतविजेता नव्हताच नव्हता !

पचनदाच्यापुढे तो पाऊल देखील टाकू शकला नाही दक्षिण समुद्रापर्यंत पसरलेल्या हिंदुराष्ट्रसघाचा केसदेखील तो वाकडा करू शकला नाही दक्षिणेत त तो आला ही वानमी मुद्दा पोचण्याचे आधी सिंधु ओलाडून तो आला तसा परत लाही होता ! असे पजाब तेवढा त्याने आपल्या साम्राज्यास जोडला (खि स. पू ३२५), पण हिंदूनी ग्रीकाच्या अधिकाऱ्याना पिटाळून लावून तो लगोलग परत घेतला (ख्रि. स पू ३२२ चे आत)! अवघ्या चार वर्षांचे आत जगतातील त्या काळच्या बलाढ्य शत्रूचा पाय हिंदूनी हिंदुस्थानातून रोवला जाता जाताच असा उखडून टाकला !

पण इतक्यावरच थांबले नाही हिंदूचा हा विजय अप्रत्यक्ष विरोधाचा, यावनी सैन्याशी समोरासमोर खड्गास खड्ग भिडवून नाही हिंदूनी त्याना धूळ चारली नाही, असे कोणी वावदूक म्हणूच लागला तर त्याचेही तोड बद पाडणारी घटना ग्रीकाच्या खि स पू ३२२ तील वरील उच्चाटनामागोमागच घडून आली. ग्रीकासारख्या बलाढ्य शत्रूशी सामना देण्यास पालटलेल्या परिस्थितीत जे अवश्य ते ते जुने टाकून, चाणक्याच्या अलौकिक प्रतिभेने नि चद्रगुप्त मौर्याच्या पराक्रमाने मगधात मोठी राज्यक्राति घडवून आणली हिंदुसाम्राज्याची सूत्रे त्याच्या हाती येताच ग्रीकाच्या हातातून हिंदूनी पजाब लगोलग हिसकून घेतला असे पाहताच सिकदराचा प्रबळ सेनापति सेल्युकस हा यावनी सैन्यासह पचनदावर खि स पू. ३०५ च्या सुमारास पुन्हा चालून आला तेव्हा सम्राट् चद्रगुप्ताने त्यास रणांगणात गाठून अभिमुखसमरात ग्रीकाचा असा पूर्ण पराभव केला की, पचनदच नव्हे तर अफगाणिस्थान आणि बलुचिस्थान हे प्रातही विजयी हिंदुराष्ट्रास देऊन वरती अहेर म्हणून ग्रीकसम्राट् सेल्युकसने आपली कन्याही हिंदुसम्राट् चद्रगुप्ताला अर्पिली ! त्या काळच्या जगातील बलाढ्यातील बलाढ्य अशा ग्रीकावर हिंदूनी असा निर्विवाद विजय मिळविला ! खि स पू ३०५ च्या आधी हिंदूनी ग्रीक राष्ट्राचा

प्रबळ होतें की नाही त परस्पर चंद्रगुप्ताचे राजधानीत असलेला ग्रीकांचा राजदूत जो मेगॅस्थेनिस त्यालाच विचारा ! त्या 'देवानाम् प्रिय' अशोकाच्या यशःस्तंभाना विचारा ! ह्या पुरावांना समोर ठेवल असता हिंदूंचे जीवन सतत 'शरणागतीच' नि 'अखंड पराभवाचे' होतें असे कोणता पिशुन म्हणू धजेल !

मीनादराशी युद्ध – सेल्यूकसला चंद्रगुप्तानें पराभविल्यानंतर कोणाही अहिंदूस भारतवर्षाची सीमा अुल्लंघिण्याचे धाडस अव्याहत तीनशे वर्षेपर्यंत झाले नाही, पण मौर्यवंशाचे बौद्ध राजे पुढे दुबळे झालेले पाहताच आशियातील ग्रीक राजांनी हिंदुस्थानवर दुसरे मोठे आक्रमण करण्याचा घाट घातला तेंव्हा मागे नंदवंशीय सम्राट् असेच दुबळे झाल्यामुळे चाणक्य-चंद्रगुप्तानें त्या नंदवंशीय सम्राटास ठार करून हिंदुसाम्राज्याची सत्ता जशी आपल्या हाती घेतली होती तशीच वैदिक धर्माचा निस्सीम अभिमानी असलेल्या सेनापति पुष्यमित्रानें त्या दुबळ्या बौद्ध बृहद्रथ राजास मारून या वेळीही साम्राज्यसत्ता आपल्या पराक्रमी हाती घेतली मगधात ही राज्यक्रांति होत आहे तोच ग्रीक राजा मीनादर हा सिंधु ओलांडून पंचनदांत जि स पू १८० चे सुमारास घुसला ग्रीकांनी तडाख्यासरशी चाल करून साकेत घेतले आणि ते मथुरेपर्यंत चालून आले, तोच सम्राट पुष्यमित्रानें तोंडे त्यांना गाठले रणामागून रणामध्ये हिंदुसैन्याने ग्रीकांस चोप दिला आणि मागे रेटीत रेटीत शेवटी पुष्यमित्राने मीनादराचा अितका धुव्वा अुडविला की, त्यास धावपळ करीत सिंधूपार होता होताच नाकी नव आले ह्या विजयाची घोषणा करण्यासाठी हिंदुसम्राट पुष्यमित्र ह्यानं मोठा अश्वमेध यज्ञ आरंभून आपला यज्ञीय विजयाश्व संचाराय सोडला त्यास काही ग्रीक राजांनी अडविताच पुष्यमित्राचा पुत्र जो युवराज अग्निमित्र ह्याने त्याचाही मोड केला हिंदूंच्या अप्रतिरथ पराक्रमाची द्वाही अशी देशोदेशी गाजवीत तो विजयाश्व परतल्यानंतर पुष्यमित्र सम्राटाने आपला अश्वमेधयज्ञ पुरा केला

मीनादरच्या ह्या स्वारीविषयी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, मथुरेपर्यंतचा अुत्तरपश्चिमचा जेव प्रांत सोडला तर बाकीच्या सार्‍या दक्षिणोत्तर अशा विस्तृत भारतवर्षाला शिकंदराच्या स्वारीप्रमाणे ह्या स्वारीचाही लवलेश संबंध आला नाही आणि त्या परशत्रूंना आंत येता येताच हिंदूंनी असे लगाम्ये पिटाळून लावले

शक आणि यूची ह्यांशी महायुद्ध – सम्राट पुष्यमित्राच्या वरील दिग्विजयानंतर हिंदुराष्ट्राला अहिंदु आक्रमणाशी तोंड देण्याचा म्हणण्यासारखा प्रसंग शंभर वर्षे तरी काही आला नाही त्यानंतर सार्‍या आशियाला हादरा टाकणार्‍या शक आणि यूचा यांच्या टोळधाडी जेंव्हा अुठल्या तेंव्हा अिसवी सनाच्या पहिल्या शतकात हिंदुराष्ट्रालाही त्यांचा प्रचंड धक्का बसून हिंदूंच्या प्राचीन अितिहासाला अेक तत्कालीन लांछन लागावे अितका आमचा पराभव झाला ग्रीकांच्या आक्रमक सैन्यांना हिंदुस्थानात घुसताच जसे अेका दशकाचे आतच चंद्रगुप्ताने वा पुष्यमित्राने

पुन्हा सिंधूपार पिटाळून लावलें तरी या शक-यूचींचें पारिपत्य लगोलग कोणी करू शकला नाही; अुलट काश्मीर, पंजाब, सिंध, काठेवाडप्रभृति प्रांतांत त्यांची राजसत्ता चिरस्थायीपणे स्थापिली जाअून त्या अहिंदु राजवंशांनी अुज्जयिनीप्रभृति दोनतीन राजधान्यांतून दोन-अडीच शतकें तरी राज्य करू शकावें, ही वस्तुस्थिति त्या कालखंडापुरती लज्जास्पदच समजली पाहिजे.

परंतु असा तात्कालिक पराभव होणें आणि दोनचार प्रांत शत्रूचे हातीं पडणें हें निराळें आणि तो अल्पांशी नि अल्पकालीन पराभव झाला म्हणून त्या यच्चयावत् राष्ट्राचें यच्चयावत् जीवनच 'सतत पराभवाचेंच काय तें होय' असें अप्रमाण नि आचरट विधान करणें हें निराळें !

विषप्रयोगाच्या संकटात बलिष्ठ भीमसेनही मूर्च्छित होअून डोहात बुडाले, त्या वेळी कित्येक नागांनीं त्यांना विळखून टाकलें, कित्येक बेडूक त्यांच्या डोक्यावर नाचले, पण त्या नागांच्या त्या विषासही पचवून त्या विषप्रयोगाच्या बेशुद्धीतूनही ते सावरले आणि त्या विषप्रयोगाचा सूड त्या दुःशासनाचा कंठनाळ फोडून घेते झाले हेंच भीमाचें भीमपण ! पण तें विसरून आणि त्या तात्कालिक बेशुद्धीसच भीमसेनाचें सबंध जीवन समजून 'भीमाचें जीवन म्हणजे अेक अखंड बेशुद्धीच होती, जन्मभर त्या दुबळ्याचे डोक्यावर बेडके नाचली ' असें जर कोणी ट्रांवट्रांवू धजेल तर-ते कोणी फुगीर बेडूकच काय ते !

शक-यूचींच्या भारतावर कोसळलेल्या या आपत्तीचीही गोष्ट तशीच आहे. गुजराथपर्यंत त्यांची सत्ता चालू होती. भारतीयांस त्यांचा यशस्वी प्रतिकार करवला नाही; पण त्या अवधीत आभ्रीय हिंदु सम्राटांनीं आपली शक्ति अेकवटून शक लोक नर्मदा अुतरून येतात तोच त्यांची गाठ घेतली. प्रथम त्यांना नर्मदेपार हुसकलें आणि मग आंध्रांचा प्रबळ हिंदु नृपति गौतमीपुत्र विलिवनकूर शालिवाहन ह्याने शकांच्या हातून अुत्तरेकडील प्रांतामागून प्रांत परत घेत शेवटीं शकांचा प्रत्यक्ष राजा नहपान क्षहरात यास तुमुल संग्रामात पराभवून ठार मारलें ! त्या हिंदु विजेत्याची आअी जी गौतमी तिला आपल्या वीरपुत्राने अहिंदूंचा असा सूड अुगविल्याची बातमी कळताच अितका परमहर्ष झाला कीं, त्याची स्मृति कार्ले येथील शिलालेखात नित्याची कोरून ठेवली जावी ! अि स १०६ ते १३० पर्यंत ह्या प्रतापी गौतमीपुत्राने राज्य केल्यानंतर त्याचा पुत्र राज्यावर बसला. तोच प्रख्यात शककर्ता पुलुमायी शालिवाहन हा होय ! त्याने अुज्जयिनीचा दुसरा पराक्रमी राजा जो रुद्रदामन त्याचाही पराभव केला !

अि स ३२० चे सुमारास वैदिक धर्माभिमानी गुप्त वंशाच्या हातीं जेव्हा अुत्तरेच्या हिंदु साम्राज्याची सूत्रें गेलीं तेव्हा त्याचा पराक्रमी संस्थापक सम्राट् चंद्रगुप्त याने अुत्तरेच्या यूचींचा नि शकांचा अुच्छेद मांडला. त्याचा पुत्र सम्राट् समुद्रगुप्त, ज्यास विदेशी अितिहासकारही भारतीय नेपोलियन म्हणतात, त्याने

पंचनदात घुसून शक-यूचींशी दोन-तीन पिढ्या चाललेल्या त्या महायुद्धात विजयामागून विजय मिळवीत त्या परकीयांची धुळधाण उडविली ! त्याचा पुत्र सम्राट् चंद्रगुप्त (द्वितीय) होय. विक्रमादित्य तो हाच ! कनिष्कापासून बळावलेली शक-यूचींची सत्ता त्याने साफ लयाला नेली. त्याचा शेवटचा शत्रु जो रुद्रसिंह त्याचा हिंदुसैन्याने पुरता पराभव करून त्याची राजधानी जी उज्जयिनी तीही घेतली. सिंधु नदीपासून पूर्व, पश्चिम, दक्षिण सिंधूपर्यंत जिकडे तिकडे हिंदुराष्ट्राचे विजय-दुंदुभि पुन्हा अप्रतिहतपणे दुमदुमू लागले.

जवळजवळ दोनशे वर्षे काश्मीर ते नर्मदेपर्यंतचा सिंधु-गंगेच्या मधील भारतीय प्रदेश शक-यूचींच्या परकीय सत्तेखाली होता. हिंदु वंशांनी रणामध्ये त्यांचा चक्काचूर उडविला, हे तर झालेंच; पण त्या सामरिक विजयापेक्षाही अेक अत्यंत गौरवास्पद असणारा दुसरा जो विजय हिंदूंनी त्या लाखो शक-यूचींवर मिळविला तो होता सांस्कृतिक विजय ! वास्तविकपणे शक-यूची आत आले तेव्हाच काय ते खरे परकीय होते, खरे शक-यूची होते; पण जेव्हा खि. स. १३० च्या संधीस कनिष्काने बौद्धधर्म आणि अितरांनी वैदिक धर्म स्वीकारला तेव्हाच हिंदूंनी त्यांना सम्याखऱ्या अर्थी पाडाव करून टाकलें ! अेक शतकाचे आत हिंदुसंस्कृतीचा ध्वज त्या शक-यूचींच्या राजधान्यांवर नि राज्यांवर फडकू लागला ! त्यांच्यातील सहस्रावधि जनतेने नि शतावधि राजपुरुषांनी, मोठमोठ्या राजवंशांनी, वैदिक धर्म, भाषा-देश, वेष स्वीकारला — कित्येकांनी बौद्ध ! हिंदुराष्ट्राने त्यांचीं राज्येच काय तीं छिनावून घेतलीं नाहीत तर त्यांचे स्वत्वसुद्धा सर्वस्वी छिनावून, महासर्प जसा त्याच्या प्रचंड जवड्यात घुसणाऱ्या हरिणाला जिवतच्या जिवंत गिळून पचवितो तसे हिंदुसंस्कृतीने तिच्या जवड्यात घुसणाऱ्या त्या लाखो शक-यूचींना आपल्या प्रखर जठराग्नीत गिळून गाळून मुमतें पचवून टाकलें. त्यांनाच हिंदु करून सोडलें! आपल्या ह्या खि. स. ३०० ते ४०० च्या पराक्रमी कालखंडास विदेशीय अिंग्रज अितिहासकारही (Golden Age) स्वर्णयुग म्हणून संबोधतात सुदैवाने त्याच वेळी चीन प्रवासी फाह्यान हा भारतवर्षात आला होता. मेगॅस्थेनिसप्रमाणेच त्याने ह्या काळच्या हिंदु राष्ट्राच्या पराक्रमाचें, सुस्थितीचे नि वैभवाचे जें वर्णन लिहून ठेवले आहे तेंच कुणिन निदेस सांगेल की, त्या काळी देखील हिंदूचें जीवन पराजयाचें वा शरणागतीचे नसून शत्रूना दाती तृण धरविणाऱ्या पराक्रमाचें, राष्ट्र-स्वातंत्र्याचें नि त्यांच्या जगातील प्रबलतम साम्राज्याचें होतें !

हूणांची स्वारी. — ह्या अैतिहासिक काळातील प्राचीन खंडामध्ये हिंदु-राष्ट्राला ज्या शेवटच्या राक्षसी शत्रूस तोंड द्यावें लागलें त्या हूणांविषयी अितकेच सांगतो आणि अितकेंच सांगणे पुरेसें आहे की, जी शक-यूचींची गोष्ट तीच हूणांची. या हूणांच्या प्रचंड प्रलयसमीराने युरोपातील रोमन साम्राज्याची कंबरच मोडली. रशिया ते चीनसुद्धा अुभें जग अुलथेच्या पालथें घातले. पण हिंदुस्थान? हिंदुस्थानात

त्याचा पाय त्रास अितराही रोवला गेला नाही त्यानी केलेला हिंदुस्थानातील अुत्पात जितका भरकर होणा तितकाच त्याचा अुच्छेदही त्वरित झाला पंजाबातून घुसून त्याचा पुढारी तारमाण याने ५०० सनाचे सुमारास माळव्यापर्यंत आक्रमण केले. ५०२ मध्ये त्याचा पुत्र मिहिरगुल गादीवर बसला आणि लगोलग हिंदुराजाचा प्रबळ संघ अेकवटून हिंदूचा प्रतापी सेनापति जो यशोवर्धन त्याने हूणाना रणांगणात चोपून पाडीत पंजाबापर्यंत रेटत आणि शेवटी अेका तुंबळ संग्रामात मुल्तानजवळ कोरूर येथे त्याचा पूर्ण पराजय करून रणाग्नीत त्यांची हिंदुस्थानातील राजसत्ता भस्म करून टाकली आणि जे सहस्रावधि हूण लोक मागे राहिले त्यांची बकरता ब्राह्मणानी यज्ञाग्नीत भस्म केली ! – त्याना हिंदुच करून टाकले ! ! Can this be called a life of continuous surrender or submission ! No It is a life of virile Triumph !

हिंदूचे जागतिक आणि सांस्कृतिक साम्राज्य

या कालापर्यंत हिंदुराष्ट्राने आपले स्वत चे राजकीय स्वातंत्र्य नि राजकीय वर्चस्व आसिंधु सिंधु भरतखंडात भरभराटत ठेवले होते अितकेच नव्हे तर मोठमोठीं नौसैन्ये, नौसाधनें (आरमारें) अुभारून हिंदुमहासागरापलीकडे असलेल्या देशावरही आपल्या सांस्कृतिक साम्राज्याप्रमाणेच जे राजकीय साम्राज्य प्रस्थापिले होते तहीं या अि स १००० पर्यंतच्या कालखंडापर्यंत अबाधित ठेवलेले होते मिसर (अिजिप्त) पासून मेक्सिकोपर्यंत बुद्धकालाच्याही अनेक शतकाचे आधी हिंदूनी स्थापिलेल्या राजकीय साम्राज्याच्या आमच्या पौराणिक किंवा पाश्चिमात्यानी लिहिलेल्या दंतकथात्मक ग्रथांतील अस्पष्ट अुल्लेखाना आपण या लेखापुरतें सोडून देअू अगदी ताम्रपट, शिलालेख, अुत्खनन अित्यादीच्या साहाय्याने परकीय फ्रेंच आणि डच सशोधकानी निर्विवाद म्हणून लिहिलेल्या अितिहासाप्रमाणेच सिद्ध आहे की, अिसवी सनाचे आरंभापासून तो सन १००० पर्यंत आज ज्याला सयाम, जावा, सुमात्रा बाली अनाम हिंदुचीन (अिंडोचायना) म्हणतात, त्या सर्व देशात भारतीयाची राज्ये थाटलेली होती तिकडे चीन सम्राटाच्या सैन्यावर अनेक वेळा भारतीय सैन्याने विजय मिळविले तथील नगराची देशाची, पर्वताची, नद्याचीं भारतीयानी ठेवलेली संस्कृत नावे रूढ झालेली होती ती आजही बहुताची तशीच टिकून राहिलेली आहेत सलय (आजचा 'मलाया') साम्राज्य हे तीन चार शतके अत्यंत प्रबळ म्हणून गाजत होते 'अहो पण तीं भारतीय बुद्धपथीयाचीच राज्ये होतीं !' असा निरर्थक श्लेष सुद्धा काढण्यास कोण्या हिंदुद्वेष्ट्या वावदूकाला अिथे अवकाश नाही ! कारण ती सारी राज्ये क्षत्रियादि वैदिक धर्माभिमानी राजानीच स्थापलेली होती बुद्धभिक्षूप्रमाणेच शैव-वैष्णवादि पंडितही भारतीय धर्म नि संस्कृति याचा प्रचार करीत होते या आठ नअू शतके चाललेल्या हिंदूच्या भिन्न भिन्न

राजवशातील नावेच पहा! चपा (अनाम ते हिंदुचीन) त्या राज्यावर अि. स. ३८० मध्ये राजा भववर्मा हा बलाढ्य राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राज्यातील विभागाची नावे अमरावती, विजय नि पाडुरगपूर अशी होती. वेदपारगत म्हणून त्याची ख्याति होती. चीनच्या राजाने चपावर केलेल्या अेका प्रबळ चढाअीत चपा राज्य धुळीस मिळण्याचा प्रसग आला असता नवे भूदल नि सिंधुदल अुभारून चिनी सैन्याचा नि सत्तेचा ज्याने ५२६ मध्ये धुव्वा अुडविला त्या हिंदुराजाचे नाव रुद्रवर्मा होते. अशीच अिद्रवर्मा, पुरुषोत्तम, श्रीहरिवर्मा प्रभृति राजाची नावेच सागतात की ते वैदिक धर्माभिमानी क्षत्रिय राजे होते. कबुज (cambodia) चे हिंदुराज्यही असेच होते सयामच्या राजवशात राजा राम पहिला, राम दुसरा असे सहासात राजे राम या नावानेच होअून गेले. अलीकडेच राज्यत्याग केलेल्या राजाचेही नाव 'राम'च हे वृत्तपत्राच्या चालचलाअू वाचकानाही ठाअूक आहे. युद्धाप्रमाणेच शकराची नि विष्णूची प्रचड मदिरें या साऱ्या देशातून अुभारलेली होती. रामायण, महाभारत याची पारायणे नि राममदिरातून त्याच्या कथाची लोकनाट्ये होत होती. बुद्ध भिक्षु नि वेदविद् ब्राह्मण याचा सन्मान सारखाच होअी राज्याभिषेक ब्राह्मणाच्या करवी वैदिक सस्कारानी होत. हिंदूच्या त्या बृहत्तर भारतीय राजकीय दिग्विजयात त्यानी स्थापिलेली राज्यें न्यूनतम नअुशे वर्षें तरी भरभराटलेली होती ही बहुतेक राज्ये मलय, पाड्य, चेर, चोल, कलिंग नि आध्र ह्या हिंदुराजवशानी. आणि केव्हा केव्हा सर्वसाधारण हिंदु जनतेतच निर्माण झालेल्या पराक्रमी पुरुषानी स्थापिलेली होती. अिकडील समुद्रातून भारतीयाची शेवटची अुल्लेखनीय स्वारी म्हणजे पाड्य राजाने *अेक बलाढ्य सिंधुदल घेअून ब्रह्मदेशावर केलेली स्वारी होय*. ब्रह्मदेश जिंकून परत येता येता अदमान द्वीपपुजही त्याने हस्तगत केला नि नतर त्या स्वारीच्या गौरवार्थ भारतात आल्यावर अेक जयस्तभ अुभारला ही घटना अकराव्या शतकातीलच होय

पण परकीयांनी केव्हा केव्हा तरी हिंदूंचा पराभव केलाच ना ?

पण अितक्या परकीयानी हिंदूवर स्वाऱ्या करून तात्कालिक विजय तरी मिळविलेच की नाही म्हणून विचाराल तर आम्ही विचारू की, ग्रीस देशाच्या शौर्याची खरी कसोटी केव्हा लागली असे युरोपियन ग्रथकार मानतात ? त्याच्यावर जेव्हा पर्शियनासारखे परकीय प्रबळ लोक चालून आले, ग्रीस जवळजवळ त्यानी गिळला आणि तरीही हतोत्साह न होता ग्रीकानी त्याना शेवटी पिटाळून लावले, तेव्हाच ना ? मग त्याच कसोटीने ह्या लेखावर अुद्धृत केलेल्या टॉडच्या वाक्याप्रमाणे तशा थर्मापिली नि लिओनिडास ज्या भारतात पावलोपावली आढळून आले त्या भारताच्या पराक्रमाचीही खरी कसोटी तीच का समजू नये ? ग्रीस, रोम, अिग्लड, फ्रान्स, जर्मनी, अिटली, रशिया, चीन याच्या जीवनकालातही

परचक्राची दहा दहा आक्रमणे आणि पारतन्त्र्यांची शतके आढळत नाहीत का? अेका टीचभर ब्रिटनचीच गोष्ट घ्या रोमन्स, अेंजल्स, सॅक्सन्स, डेन्स, नॉमन्स किती परकीयांनी कितीदा तें ब्रेट जिंकून तिथे राज्ये चालविली!! मग तवढ्यासाठी त्या ब्रिटनचे किंवा त्या अितर राष्ट्राचे जीवनही 'A life of continuous defeat' आहे, अखंड शरणागतीचेच आहे असे म्हणण्याची तुमची छाती आहे काय? त्याच्या-विषयी तसे जे तुम्ही म्हणू शकत नाही तें अेवढ्याचसाठी ना, की जरी परचक्रे त्याच्यावर आली नि त्याच्या राजधान्याही शत्रूंनी घेतल्या तरी शेवटी त्या त्या राष्ट्रांनी त्या शत्रूंना जिंकून स्वराष्ट्र राखले' शत्रूंच्या आहारी नित्याचे जाअू दिले नाही, तर मग त्या कसोटीसच ज्या ह्या हिंदुराष्ट्राचा प्राचीन अितिहासकाल शतपट अधिकपणे अुतरत आहे त्या हिंदुराष्ट्राविषयी 'The Hindus' life has ever been a life of continuous defeat' असे निर्लज्ज विधान करणे हा निव्वळ शिवराळपणाच ठरत नाही का?

त्यातही हें ध्यानात ठेवले पाहिजे की, ग्रीक वा शक वा यूची वा हूण हे कोणीही आमच्या सीमा प्रांताबाहेर फारसे घुसू शकले नाहीत, गंगा अुतरू वा विंध्य ओलांडू फारसे शकलेच नाहीत।

हूणांना नामशेष करून टाकल्यानंतर काश्मीर ते नेपाळ, द्वारका ते कामरूप, हिमालयापासून लंकेपर्यंत हिंदूंचे साम्राज्यच पुन्हा भरभराटलेले होते त्याची साक्ष श्रीहर्ष नि पुलकेशी ह्या अुत्तर-दक्षिण हिंदुस्थानातील दोघा दिग्गजांच्या रक्षणाखाली भारतवर्ष नांदत असता आलेला प्रख्यात चिनी प्रवासी जो युवानचंग (ह्यूअेनत्संग) त्याचे जगत्प्रसिद्ध प्रवासवृत्त देतच आहे। सम्राट् श्रीहर्ष जि. स. ६४६ चे सुमारास वारला आमच्या अैतिहासिक काळाचा प्राचीन खंडही येथेच संपला।

निर्विवादपणे सिद्ध झालेलेच आहे म्हणूनच मुस्लिमांच्या भयंकर आक्रमणामुळे पहिल्या तीन चार शतकात हिंदूंचे पराभवामागून पराभव होत गेले हे सत्य जसे घडले, तसेच पण ज्या प्रमाणात ते घडले त्याच प्रमाणात काय ते स्पष्ट न सांगण्याचा भेकड यत्न आम्ही मुळीच करीत नाही ऐतिहासिक वर्णन हा ह्या लेखाचा विषयच नव्हे, तर त्या अितिहासाचे धावते समीक्षण हाच अेवढा या लेखाचा जो विषय आहे, त्यास अनुसरून आम्ही अेका वाक्यातच स्पष्टपणे सांगून टाकतो की, साधारण अि स १००० व्या वर्षापासून मुस्लिमांशी हिंदूंचे जे महायुद्ध घडले गेले त्यात साधारणतः सन १५०० पर्यंत हिंदुसैन्याच्या मुस्लिम सैन्याशी जिथे जिथे मोठमोठ्या लढाया झाल्या तिथे तिथे शेकडा नव्वद लढायात हिंदुपक्षाचा धुव्वा अुडाला हिंदु मुस्लिम महायुद्धाच्या पूर्वार्धातील हिंदुराष्ट्राच्या या सतत पराभवाने कोणाला आनंदाची अुकळी फुटत असेल तर त्याच्या त्या आनंदात तेवढ्या प्रकरणी विरजण घालण्याचा मोह आम्हास मुळीच होणार नाही, पण ज्याप्रमाणे मुसलमानांनी पूर्वार्धात अफगाणिस्थानापासून तो कन्याकुमारीपर्यंत हिंदूंचा शेकडा नव्वद लढायामागून लढायात धुव्वा अुडवीत आणि हिंदूंची राज्यामागून राज्ये घेत सर्व भरतखंडभर हिरवा चांद' फडकविला, त्याचप्रमाणे त्यांना प्रत्येक पावली टक्कर देत देत, प्रतिकार करीत करीत त्या शतकव्यापी महासंघर्षात शेवटी जेव्हा हवी ती ठिणगी पडून सह्याद्रि पेटला, तेव्हा हिंदुविक्रमापुढे मुसल्मानांसही पळता भुअी थोडी झाली! तोडीस तोड अुडाली! साधारणतः सन १६०० पासून तो १७९३ पर्यंत जेथे जेथे हिंदुसैन्याची मुसल्मानी सैन्याशी लढाअी जुंपली तेथे तेथे शेकडा नव्वद लढायात हिंदूंनी मुसल्मानांचा धुव्वा अुडविला मुसल्मानांच्या बादशाह्यामागून बादशाह्या नि नवाबामागून नवाब बुडवीत हिंदूंच्या सेना मराठ्यांच्या सेनापत्याखाली प्रत्यक्ष अटकेपरील 'हिरव्या चांदाला' धुळीत लोळवून तिथे भगवा ध्वजच अुभारत्या झाल्या!

भाअूसाहेब पेशव्यांनी अकबर-औरंगजेबाच्या बादशाही तक्त हिंदु घणाचा घाव घालून अक्षरशः फोडून टाकले! भाट चारणांच्या जयघोषांनी आकाश दुमदुमू लागले

। आज सात शतकाने पायी मिरवित सोनेरी तोडा।
पुनरपि आजी हिंदुजयाचा पिअी सिंधुचे जल घोडा ॥ १
हिंदू वीरांचा की थोर असे यशस्वी हट केला।
आज हिंदवी जरिपटका की पुन्हा पोचला अटकेला ॥ २

त्यातही हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की, मुसल्मानांशी हे सप्तशतकव्यापी महायुद्ध लढवीत असतानाच 'फिरंगाण' (युरोप) मधील अिंग्लिश, डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच प्रभृति राष्ट्रांशीही हिंदूंना टक्कर द्यावी लागत होती ह्या सर्व परकीयांशी

हिंदूंचें पुढारीपण घेअून विशेषतः महाराष्ट्र हा भूमीवर नि समुद्रावर समकालीन नि सतत युद्ध झुंजवीत राहिला. भाट गातातः—

१ पठाण, मोगल, तुर्क, अिराणी, हबशी, शिद्दी परोपरी ।
पोर्तुगीज वलंदाज फिरंगी अिंग्रेजादिक गोरे खली ॥ १
अिराणपासुनी फिरंगाणपर्यंत शत्रूची अुठे फळी ।
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत रणांगण भू झाली ॥ २
तीन खंडिच्या पुंडांची तो परंतु सेना तुडवीली ।
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत समर भू लढवीली ॥ ३

ह्या कालखंडाचे शेवटी मुसलमानांच्या राजसत्तेचा चक्काचूर अुडवून हिंदुस्थानामध्ये पुनरपि हिंदुराज्य जिकडे तिकडे कसें प्रस्थापित केलें गेलें तें अुल्लेखिलेल्या ओळीतच निर्विवादपणे दिसून येअील. जवळजवळ काबूलनदीपासून काश्मीर, पंजाब, पतियाळापर्यंत शीख-रजपूत-जाटांचीं हिंदुराज्ये, नेपाळात गुरख्यांचें हिंदुराज्य, दिल्लीपासून तंजावरपर्यंत आणि काठेवाडपासून ओरिसापर्यंत मराठ्यांचें हिंदुसाम्राज्य आणि खाली म्हैसूर, त्रावणकोरची हिंदु राज्यें! ! सात शतकें लढत लढत सतराव्या शतकाच्या आरंभी आरंभी हिंदूंनी हिंदुस्थानातून मुसलमानी राजसत्तेचा असा पुरा पुरा नायनाट केला होता !

पण आज ? आज हिंदुस्थान अिंग्रजाचे हातात आहे तें ? त्यास अुत्तर अितकेच की, तो प्रश्न अजून अनिर्णित आहे. त्या 'आज'चें अुत्तर अुद्या किंवा परवा देता येअील !

हिंदूंच्या अेकंदर जीवनाविषयीचा प्रश्न अिथे प्रस्तुत होता. त्यासाठी हिंदु अितिहासाचे गेल्या पाच सहस्र वर्षांचे धावतें समालोचन वर केलेलें आहे. हिंदुराष्ट्रावर अनेक आपत्ति अशा आल्या की, त्यांच्या फटकाऱ्यासरशीं मोठमोठीं राष्ट्रें नामशेष होअून गेलीं; परंतु क्वचित् चीनचा अपवाद सोडता जगाच्या अितिहासात अशा अनेक आपत्तींशी झुंजून, अनेक बलाढ्य शत्रूंना पादाक्रान्त करून शतकव्यापी महायुद्धें लढवून जर कोणते राष्ट्र आज पांच सहस्र वर्षें आपलें अस्तित्व आपल्या पराक्रमाने टिकवून राहिलें असेल, आपलें स्वातंत्र्य पुन्हा पुन्हा प्रस्थापित करीत आलेलें असेल, आपल्या धर्माचा, आपल्या संस्कृतीचा, आपल्या अंतिम अजिंक्यतेचा प्रभाव गाजवीत आलेलें असेल तर तें हिंदुराष्ट्रच काय तें होय!

हिंदुसघटकानी आपल्या राष्ट्राचा अितिहास कसा लिहावा नि वाचावा ?

अितिहास कसा लिहावा नि वाचावा ह्या सवसाधारण प्रश्नावरच अेक प्रबध लिहावा असा विचार माझ्या मनात अनेक वर्षे घोळत आहे, पण नैमित्तिक राजकारण नि समाजकारण हेंच परिस्थिति प्राबल्यामुळे जीवनाच मुख्य कर्तव्य होअून बसल आणि ते पार पाडता पाडताच जीवनाचा दिवस सपत आला त्यायोगे जी अनेक साहित्याची नि विज्ञानाची आवडची काम राहून गेली त्यातच हा प्रबधही आजवर अिच्छेचे फाटकापाशी अडकून पडला आहे परतु सध्या आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या अस्तित्वासाठामुद्धा जी झुज अनिवार्य झाली आहे ती लढण्यासाठी अितर साधना प्रमाणेच प्रत्येक हिंदुसघटकाला आपल्या हिंदुस्थानचा अितिहास कसा लिहावा नि वाचावा हिंदुसघटनाला वर्तमानकाळात अधिक यशशाली करण्यासाठी भूत कालाचा कुठवर नि कसा अुपयोग करून घ्यावा हे वळण अगदी अवश्य आहे नाही तर सघटनेच्या ठायी विघटना होण्याचे भय आहे आपल्या हिंदुत्ववादाच्या बौद्धिक माडणामध्ये हिंदुस्थानचा अितिहास हिंदुसघटकानी कसा लिहावा नि वाचावा हाही अेक अध्याय अवश्य हवा त्याविषयी या लेखात काही प्राथमिक विधेय (Points) तेवढा अगदी सक्षेपत देत आहे

प्रत्येक हिंदुसघटकान हिंदुस्थानच्या वदिककालापासून तो आजपर्यंतच्या अिति हासाचा हिंदुत्वाच्या विशिष्ट दृष्टिकोनातून अभ्यास केलाच पाहिजे आपल्यापैकी जे पुढारी पत्रकार अध्यापक शिक्षक बौद्धिक वर्गचालक वक्ते असे असतील त्यानी तर आपल्या अितिहासाचे विशेषज्ञ व्हायला पाहिजे दवदैत्य देवदानव सुरासुर आर्यानार्य यो द्वद्वाचा अथ काय तो समजून घेतला पाहिजे त्याचा युद्ध नि सधि होता-होता अुत्तरापथाचा नि दक्षिणापथाचा सबध कसा आला तेथेही सघष नि समन्वय चालू असता यक्ष राक्षस किंनर नाग अहिप भूत तक्षक प्रभृति अुत्तरेतील नि दक्षिणेतील पौराणिक काळात अुल्लेखिलल्या जाती अेका महान भारतीय राष्ट्रात कशा समाविष्ट झाल्या मोठमोठ्या सम्राटाच्या कधी अुत्तरेकडून दक्षिणेकडे नि कधी दक्षिणेकडून अुत्तरेकडे निबद्धावलेल्या साम्राज्यामुळे ह्या राष्ट्राच्या सस्कृतीत अनेक अुपजातीय सस्कृति चालीरीति भाषा विभाषा मिसळत जाअून त्या सर्वांची मिळून अेक महान भारतीय सस्कृति कशी अुत्पन्न झाली मनुस्मृतीत विस्तारान वर्णिल्या प्रमाणे अनुलोम प्रतिलोमाच्या पद्धतीचे सहस्त्रावधि विवाह होअून ब्राह्मण क्षत्रिय, वश्य शूद्र ह्यांचे रक्तबीजही अक्मेकात कस मिसळले अितकेच नव्हे तर नव्या धन्य वा अन्य जाती जशाजशा ह्या भारतीय राष्ट्रात नि सस्कृतीत सामावू लागल्या तसतसे त्याचे आपसात रक्तसबध कस जुळत गेले क्षत्रिय भीमाचे हिडिंबा राक्षसीशी कोणाही न बहिष्कारलेल लग्न किंवा अर्जुनाचे मणिपूरच्या नागराजाच्या

मिसळत मिसळत, आमच्या वैदिक पूर्वजांनी जे ध्येय आखले होते ते शेवटी गाठून आजच्या आमच्या ह्या ' हिंदु ' राष्ट्रात अेकजीव झाले आहेत आसिंधुसिंधु भारत-भूमिका हीच ज्याची पितृभू आणि पुण्यभूहि आहे तो तो हिंदु पूर्वी आम्ही कोणी आर्य असू वा अनार्य, नाग असू वा भिल्ल, ब्राह्मण असू वा शूद्र, वैदिक असू वा अवैदिक, जैन असू वा बौद्ध, सारस्वत असू वा द्रविड, शैव असू वा वैष्णव, आज आम्ही सर्व राष्ट्रीय अर्थाने ' हिंदु ' आहोत हें आमचें अेकजीवन आज ज्या अेकाच , शब्दात वरील व्याख्याप्रमाणे व्यक्तविता येते तो अनन्य शब्द आहे ' हिंदु !'

या शब्दाच्या ' हिंदु ' या दोन अक्षरात अगस्तीच्या अंजलीत जसा महासागर तसा तीस कोटी लोकांचे राष्ट्रचे राष्ट्र सामावलेले आहे !

अितक्या दीर्घ कालावधीत परस्पराशी संबंध आलेल्या अनेक घटकांतील राष्ट्रभेद, जातिभेद, धर्मभेद, भाषाभेद, संस्कारभेद ह्या अेका हिंदुराष्ट्रात अेकजीव करण्याचें महत्कार्य आजच्या परिणतीपर्यंत तरी जें आपल्या पूर्वजांनी आणून ठेवले आहे ते शस्त्र नि शास्त्र या दोन्ही साधनांच्या साहाय्यानेच होय केवळ विग्रहानेच, जित नि जेते म्हणून ते अेकरूप पावते ना केवळ संधीनेच ते साधले जाते ना केवळ मन वळवून ते वळते ना किंवा केवळ परस्पराचा अुच्छेद करून सगळ्यांना विनाशून अेकच कोणी तरी अवशिष्ट अुरता ना संधि, विग्रह, शस्त्र, शास्त्र, समर नि समन्वय अशा दुहेरी नीतीनेच लहान टोळ्यांच्या जातींची अुपराष्ट्रे आणि अुपराष्ट्रांची महान राष्ट्रे बनतात सगळ्यांच्या माहितीचे म्हणून लहानसे ब्रिटनचेच अुदाहरण घ्या मूळचे ड्रुइडम, ब्रिटन्स, एजल्स, सॅक्सन्स, नार्मन्स, अेक ना दोन अनेक परस्थ वा त्रयस्थ जातींच्या स्वाऱ्या, कलह, संधि होता होता शेवटी तीन मोठे भाग अुरले त स्कॉटलंड, अिंग्लंड नि वेल्स हेही परस्पराशी आज विग्रह तर अुद्या संधि, काही धर्माच्या प्रेमबंधाने तर काही राजनीतीच्या वशिल्याने काही शरणागति, काही देवाण घेवाण अशा दीर्घकालीन प्रक्रियेतूनच शेवटी अेक सबळ राष्ट्र बनले त्यातही धार्मिक, राजवंशीय पक्षविपक्षीय अशी कारणपरत्वे पुन्हा पुन्हा यादवी माजली शेवटी आज बाह्य परिस्थितीच दडपण अंतर्गत अेकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा विकास, सर्वांचे राजकीय प्रभृति हितसंबंध नि प्रभाव आपल्या राष्ट्रैक्या-मुळेच काय तो टिकू शकत आहे ही अनुभवाने पटलेली निश्चिति ह्या नि अशा कारणांनी ब्रिटनच राष्ट्र अेकजीव आणि अेकप्राण झाले आहे यात आयर्लंड गोवण्याचा यत्न झाला पण तो अजून तरी सफळ झाला नसल्यामुळे ब्रिटनचें ग्रेट ब्रिटन बनू शकले नाही पण समन्वयाची ती प्रक्रिया अजूनही चालू आहे ब्रिटनसारख्या केवळ चार पाच कोटींच्या राष्ट्राची जर मूळ कथा अशी आहे तर तीस कोटि लोकांच्या भरतखंडासारख्या विस्तीर्ण भूभागावर निवसणाऱ्या आमच्या आज एकजीवित्व पावलेल्या ह्या महान् 'हिंदुराष्ट्राची ' मुळकथा त्या राष्ट्रनिर्मात्या प्रक्रियेपासून अलिप्त कशी असणार ?

हिंदुराष्ट्राचा अितिहास लिहितांना हीच अडचण प्रत्येक हिंदुसंघटनाच्या अभिमानी असणाऱ्या लेखकासमोर दत्त म्हणून अुभी राहिल्यावाचून राहणार नाही, पण तरीही प्रत्येक अितिहासलेखकाचें आद्यकर्तव्य बजावण्यास त्याने मुळीच टाळाटाळ करू नये अितिहास लिहावयाचा तर तो अगदी '<u>अिति-ह-आस</u>' असाच लिहावा त्याचे वर्तमानकालावर काय परिणाम होतील ह्याची तो अितिहास लिहिते वेळी, त्याने मुळीच चिंता बाळगू नये अितिहासिक सद्योधनाने अद्ययावत् म्हणून ठरलेली त्या त्या कालखंडाची माहिती अगदी सत्य तशीच लिहावी. राष्ट्रैक्याची किमया साधीत असताना किंवा चालत असताना वर सांगितलेली जो अपरिहार्य प्रक्रिया आहे तीमधून अितर कोणत्याही राष्ट्राप्रमाणेच हिंदुराष्ट्रालाही जावे लागणे अपरिहार्यच होते त्यामुळे आपल्याही राष्ट्रावर अनेक परचक्रे आली, त्याच्याशी शतकान्‌शतकें युद्धे झालीं केव्हा अतर्गत यादवीही चालू राही धार्मिक मतभेदानीही केव्हा केव्हा अुग्र स्वरूप धारण केले, परंतु अवांछनीय घटनाही अितिहास-लेखकानी तितक्याच सत्यतेने सांगावयास हव्यात की, जितक्या सत्यतेने आपल्या हिंदु-राष्ट्रातील मोठमोठ्या साम्राज्यांच्या वैभवशाली राजवटींना किंवा आपल्या सहस्रश गौरवान्वित घटनांना स्वराष्ट्राभिमानी अितिहासकार व्यवस्थितपणें वर्णितात अुदाहरणार्थ, अितिहासकार जरी स्वत ला आर्यवंशीय समजत असला तरीही त्यानं पूर्वी अनार्यांशी झालेली युद्धे किंवा मोठमोठे अनार्य राजे, तत्त्वज्ञ, वीर होअून गेले त्यांचे वर्णन यथावत् केले पाहिजे कारण आपण आज आर्यांचा वा अनार्यांचा पक्षपाती अितिहास लिहीत नसून 'हिंदु राष्ट्राचा' अितिहास लिहीत आहोत आणि या हिंदुत्वात पूर्वीचे आर्यानार्य दिव नार वंश आणि त्यांच्या कुलकथा समीलित आणि अेकजीव झालेल्या आहेत कोणी अितिहासलेखक वैदिक धर्माचा अभिमानी असेल, पण म्हणून त्याने पूर्वीच्या अितिहासातील आपल्या अवैदिक बुद्ध वा जैनधर्मीयांशी वैदिक धर्मीयांच्या काही वेळा झालेल्या विग्रहाचे वर्णन केवळ वैदिकांचीच बाजू अुचलून धरण्यासाठी पक्षपाताने करू नये किंवा तसे विग्रह आपआपसात काही वेळा झाले हें लपवूही नये काही प्रसंगी बौद्धांनी परराष्ट्रांना आपल्या भारतावर स्वाऱ्या करण्यासाठी बोलावून किंवा तशा स्वाऱ्या झाल्या असता त्यांना साहाय्य करून स्वदेशाचे स्वातंत्र्य घालविण्याचा राष्ट्रद्रोह

शस्त्रधारण हें पाप नव्हे, पुण्य होय, अशी अहिंसेची योग्य मर्यादा प्रतिपादिली आहे व आचरिली आहे वैदिक नि अवैदिक हे दोघेही अेकाच आर्यकुलातील, अेकाच रक्तबीजाचे अंकुर होते भगवान् बुद्ध आणि भगवान् महावीर हे दोघेही क्षत्रियकुलातच जन्मले होते वैदिक वैदिकांत काही प्रसंगी विग्रह झाला, तर मुलग्पक्षी काही प्रसंगी अवैदिक वैदिकांत आणि अवैदिक-अवैदिकांतही अंतगत यादवी झाली, जैनाजैनांत मतभेद होअून कलह होत शैव वैष्णव दोन्ही वैदिक, पण क्वचित् प्रसंगी आपसांत हमरीतुमरीवर येत

ही गोष्ट आपल्या अितिहासाच्या सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक, आर्थिक अंगांना लागू आहे आपल्या गौरवाचा अितिहास स्वाभिमानी लेखक स्वाभाविकपणेच अुत्साहाने यथावत् लिहितो, पण आपल्या अितिहासातील दोषास्पद किंवा यादवीचे किंवा पराजयाचे वृत्तान्त लिहिताना त्याला तितक्याच स्वाभाविकपणे ते गाळण्याचा किंवा टाळण्याचा किंवा सत्यकथनास विटाळण्याचा मोह होतो, पण हिंदुसंघटक अितिहासकारांनी तो मोह आवरावा ज्या काळांत जी वस्तुस्थिति असेल ती जशीच्या तशीच लिहावी अितिहासाचें सत्यस्वरूप लपविण्याच्या अेका हास्यास्पद प्रयत्नाचें अुदाहरण द्यावयाचेच म्हटलें, तर काही काँग्रेसी मंडळींनी गांधीजींच्या विक्षिप्त दिग्दर्शनास अनुसरून आपल्या अितिहासावर लिहिलेली चोपडी पाहावी त्यामध्ये औरंगजेब अल्लाअुद्दीन प्रभृति शेकडो मुसल्मान सत्ताधीशांना केलेल्या हिंदूंच्या छळाचा नि त्यांच्या धर्मांध क्रूरतेचा अुल्लेखसुद्धा नाही मुसल्मानी धर्म, सत्ता, सभ्यता ही किती निष्कलंक, न्यायशील नि थोर होती नि हिंदूंना चांगल्या रीतीने वागविण्यासाठी मुसल्मानी नबाब शहा नि बादशहा औरंगजेबसुद्धा किती अहमहमिकेने झटत ते दाखविण्याचा विक्षिप्त यत्न त्यांत केलेला आहे हिंदु नि मुसलमान अशा दोन धर्मांच्या नि राष्ट्रांच्यामध्ये अेक भयंकर प्राणांतिक नि शतकव्यापी असे भयंकर युद्ध चालू होते आणि त्यांत हिंदूंनी शेवटी मुसलमानी साम्राज्याचे तुकडे तुकडे अुडविले याचा नामनिर्देशही नसतो ! !

पण असा असत्य अितिहास लिहिण्याने कधी हिंदुमुसलमानांतले तेढ मिटले ? जोवर त्या अितिहासाच्या हिंदु वाचकांना आजच ताजे वृत्तपत्र अुघडताच मलबार च्या दंग्याची किंवा पाकिस्तान परिषदेची वातमी वाचावी लागते सीमेवरच्या हिंदूंच्या गावीच त्यांच्यावर मुसल्मान जमाती चालून येत आहेत याची घरं जाळीत आहेत, तोवर बिहार शरीफासारख्या अनेक दंग्यांतून मुसलमानांची आग ओेथ पडताच संघटनाची नवी स्फूर्ति प्यालेले हिंदु हे मुसल्मानांना द माय धरणी ठाय करून सोडणारच ! भागानगरवर हिंदुत्वनिष्ठ दळ चढाओ करणारच ! पाकिस्तानच कबरस्तान करण्याचा अुठाव हिंदूंकडून होणारच ! पण समजा, हिंदु समाजाच्या संघटित शक्तीमुळे म्हणा किंवा अितर परिस्थितीमुळे म्हणा, मुसलमानांना आपण अल्पसंख्य म्हणूनच अल्पशक्ति, तेंव्हा ह्या देशांत आपल्या

आधीच अुदार असलेल्या हिंदु बाधवांशी शक्य तो गुण्यागोविंदाने नांदावे' असे वाटले आणि हिंदु-मुसलमान तसे अुद्यापासून वागत राहिले तर केवळ मागे अितिहासात अेकदा खड्र्याची लढाअी झाली होती म्हणूनच काय तो मराठ्याचा दलभार खड्र्याकडे वारावर वार करीत थोडाच चढाअी करणार आहे ? सधि होताच अेका महिन्यात महायुद्धे सपून राष्ट्राराष्ट्रातील शांततेचे नागरिक व्यवहार सुरळीत चालू लागतात रशिया आज जर्मनीचा मित्र होतो, तर अुद्या शत्रु राष्ट्राराष्ट्रातील सधिविग्रह केवळ अितिहासाच्या आवृत्तींची हौस असते म्हणून होत नसतात. आजच्या परिस्थितीत अनुकूल काय, प्रतिकूल काय ते पाहूनच आजचे व्यवहार चालतात. आज स्कॉटलड-अिग्लड-वेल्स मिळून ब्रिटन हे अभग, अेकसघ, अेकजीव राष्ट्र झाले, पण म्हणून तेथील कोणत्याही शाळातून वा ग्रथालयातून त्याची परस्परात झालेली तुबळ स्वातत्र्ययुद्धे, धर्मयुद्धे, वर्गयुद्धे ह्याचे सविस्तर अुल्लेख असलेल्या अितिहासाना काही बहिष्कारून वा जाळून टाकलेले नाही किंवा ते मागचे कलह वाचून विद्यालय सुटताच बाहेर पडणारे अिग्लिश, स्कॉच, वेल्स विद्यार्थी अेकमेकाची डोकी फोडू लागत नाहीत कारण अितिहास शिकवितानाच त्याना तो वाचावा कसा, अुपयोजावा कसा आणि त्याचे आपल्या अुन्नतीसाठी कोणते तात्पर्य काढावे हेही शिकविले जाते म्हणूनच ते मागचे अतगत यादवीचे त्याने सत्यतेचे वृत्तान्त वाचलेले असताही ते आजचे अेकसघ झालेले ब्रिटन अेकाच ब्रिटिश ध्वजाखाली अुभे राहून ' Rule Britania ! Britania Rules the waves ! Britains never shall be slaves ! ' असे आपले राष्ट्रगीत अेकस्वराने गात आहे !

'मागच्या पिढ्यातील वैराचे सत्य जर आम्हास कळले तर या पिढीतही मनुष्ये अेकमेकाचे वैर करू लागतील, म्हणून असे अितिहास लिहूच नयेत !' असे ज्याना वाटते त्याना कळत नाही की, कागदावर लिहिलेले अितिहास फाडले तरी ते दगडावर कोरलेले आहेत त्या दगडाचे चूर्ण केलेत तरी अितिहास मरतोच असे नाही कारेन, वाक्प्रचारातून, चालीरीतीमध्ये, जातीय स्मृतीच्या रोमारोमात तो भिनलेला असतो मूर्तिभजकाचे दुर्बल हात सहसा न पुरतील अितका वर आकाशात अुच अुच अशोकाच्या स्तूपावर तो विराजत असतो किंवा भूगर्भातील खोल खोल मोहोजोदडोसारख्या पातालमदिरात त्याची ग्रथालये शतकानुशतके राहुसानधि वर्षे

ग्रहणामधून सूर्य बाहेर पडतो तसे, बाहेर पडलो तेव्हा तेव्हा आपले हिंदुराष्ट्र पूर्वीपेक्षा संख्याबळाने आणि गुणबळाने, पराक्रमाने आणि संघीकतेने अधिकच विशाल, विस्तृत नि भास्वान् होअून बाहेर पडत गेले

ह्या अशा कुशलतेने पाडलेल्या कालखंडाच्या समारोपात शेवटी त्या काळच्या अितर देशांचीही सत्य स्थिति नि आपल्या दिग्दर्शनास अवश्य ती माहिती द्यावी. म्हणजे तुलनात्मक दृष्टीनेही आपल्या सतत चढत्या वढत्या हिंदुराष्ट्राची सत्य असेल तितकी श्रेष्ठता अुठावदार दिसेल जसे हूणानी सारे युरोप पादाक्रांत केले, रोमन साम्राज्य धुळीस मिळविले, पण त्याना शेवटी धूळ चारली हिंदुराष्ट्रानेच. नमदेखाली तर त्याना अुनल्मुद्दा दिले नाही! सारे भारतवर्ष असे त्याना पचता-मुद्दा आले नाही तीच गोष्ट मुसलमानांची त्यानी अरब, सिरिया, अिराण, आफ्रिका, मोगल, तार्तार, तुर्क मुसलमानमय करून टाकले, पण सात शतके झुजूनही हिंदुस्थान हिंदुस्थानच राहिले! त्याच्या विषारी आक्रमणाची लाट शेवटी थोपवून, फोडून, त्याचे राजस्व अुच्छेदून आपले स्वत्व राखले असे हिंदुराष्ट्रानेच काय ते? अितर प्राचीन राष्ट्रे पार पिचून मरून गेली, मुसल्मानमय झाली त्या त्या कालच्या खाल्डियन, वाबिलोन, ग्रीक, रोमनापासून तो मुसलमानप्रभृति राष्ट्राच्या बाहेरच्या अितिहासाची संक्षेपत माहिती प्रथम देअून अशी तुल्ना ह्या प्रत्येक कालखंडाच्या समारोपात द्यावी

आसिंधुसिंधु भरतखंड व्यापल्यानंतर आणि अेकजीव केल्यानंतर किंवा करीत असताच आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या वैदिक आणि अवैदिक अशा दोन्ही शाखानी धार्मिक दिग्विजय प्रचंड प्रमाणावर केला सैबेरिया, चीन, सयाम ते मेक्सिकोपर्यंत बुद्ध, जैन, शैव, वैष्णव प्रभृति आपल्या हिंदु प्रचारकानी आपल्या हिंदुसंस्कृतीचा ध्वज फडकावीत नेला धार्मिक दिग्विजयाप्रमाणेच हिंदुराष्ट्र हिंदुमहासागर ओलाडून जे राजकीय दिग्विजय करीत गेले तेही ज्या कालखंडात ते वृत्त घडले त्या कालखंडात सलग वर्णिले जावे कलिंग, आंध्र, पाड्य प्रभृतीनी आपली हिंदुराज्ये सयाम ते अिंडोचायना (हिंदुचीन) आणि फिलिपाअिन्सपर्यंत प्रस्थापिली काश्मीरच्या ललितादित्यप्रभृति राजानी अुत्तरेकडे तार्तारांना शिक्षा करण्यासाठी थेट तार्तारीवर केलेल्या स्वाऱ्या, रजपुतानी बल्खबुखारापर्यंत केलेल्या चढाया, नेपाळने तिबेटवर केलेले पारिपत्य अरब अिजिप्त यापासून तो केप ऑफ

कथा काही माहीत आहेत; पण ह्या सामान्य जगतेस त्यातील अैतिहासिक अर्थ विवेचिता येत नाही. त्यास्तव ह्या बृहत्तर भारताच्या अितिहासाची निरनिराळीं लहान नि चटकदार पुस्तकें प्रचारकासाठी लिहिलीं जावीत. सयामातील हिंदुराज्य, चीन-जपानमध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार अशा अेकेक प्रकरणावरील पुस्तिका प्रत्येक हिंदु तरुणाने वाचावयास मिळाल्या पाहिजेत.

अितिहास वाचावा कसा ? – हिंदुराष्ट्राचा हिंदुसंघटनीय दृष्टीने लिहिलेला अेसा सत्य, अेसा यथावत् अितिहास लिहावा कसा हें सांगण्यापेक्षाही तो वाचावा कसा हे स्पष्टविणें *आपल्या आजच्या परिस्थितीत अत्यंत अवश्य आहे.* हिंदुराष्ट्राचा अितिहास अुकलताच प्रथमतः ही भावना मनात अुद्भवली पाहिजे कीं, हा माझ्या अखिल हिंदु जातीचा अितिहास आहे. तो केवळ ब्राह्मणाचा नव्हे, केवळ जैनांचा, लिंगायतांचा, आर्यांचा वा द्रविडांचा, बंगालचा वा गुजराथचा नसून मागे वर्णिल्याप्रमाणे तो आज ह्या सर्वांचें व्यक्तित्व ज्यात विलीन झालेलें आहे, हे सर्व प्राचीन-अर्वाचीन घटक मिळून जें समन्वित, संघटित, अेकजीव असें 'हिंदुराष्ट्र' बनलें आहे, त्या हिंदुराष्ट्राचा आहे, अखंडनीय हिंदुस्थानाचा आहे. यातील गुण, दोष, मान, अपमान हे *आता आपणा हिंदुमात्राची सामाजिक मत्ता झालेली आहे.* पूर्वी प्रांताप्रांतांचीं स्वतंत्र राज्यें असत; पण आता तीं सर्व मिळून अेक अखंड हिंदुस्थान हेंच काय तें सर्वांचें अेक नि अनन्य राष्ट्र, अेक नि अभंग देश, आमची सर्वांची पितृभू नि पुण्यभू झालेली आहे. शीखांचें अमृतसर, वैदिकांची काशी, बौद्धांची गया ही सारी आम्हा हिंदूंची समाअीक नि सारखीच पुज्यक्षेत्रे होत. आमच्या भूतकालीन निरनिराळ्या अुपराष्ट्रांची जात-गोत-पंथाची समाअीक अभिधा व्यक्तविण्यासाठी आसिंधुसिंधु अशी ज्याची विशाल व्याप्ति आहे तो 'हिंदु' शब्द प्रचलित झाला. *आपल्या भूतकालीन सर्व लहानसहान अुपराष्ट्रांचे नि राज्यांचें अेकीकरणच नव्हे* तर अेकजीवीकरण होअून हें 'हिंदुराष्ट्र' प्रकटलें आहे.

हिंदुराष्ट्राच्या अितिहासाचे खरें स्वरूप आकलण्यास्तव सामष्टिक भावनेच्या प्रकाशातच तो जसा वाचला पाहिजे तसेंच आपण जो वाचीत आहों तो अितिहास आहे ही जाणीव अेकसारखी जागृत ठेविली पाहिजे. जे मागे घडलें ते ह्यात यथावत् नि यथाप्रमाण लिहिलेले आहे. आज काय घडावयास पाहिजे तें भूतकाळ सांगणार नसून तो प्रश्न आपण सोडविला पाहिजे. वर्तमानकालाने भूतकालात त्या त्या वेळच्या *भिन्न भिन्न परिस्थितीप्रमाणे आपल्या तत्कालीन पूर्वजांना जे जें योग्य वाटलें तें तें* त्यांनी केलें. आज जर परिस्थिति भिन्न असेल तर धार्मिक, सामाजिक वा राजकीय प्रकरणी आपण आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या हिताला जें अनुकूल असेल तेच आचरिलें पाहिजे. त्या त्या विगत कालखंडांत आमचे आपसात काही धर्मकलह झाले असतील, जैन बौद्धांशी भांडले असतील, ब्राह्मण-क्षत्रियांचे कलह क्वचित् झाले असतील, *ब्राह्म-क्षात्र शक्ति अेकत्र होअून वैदिक अवैदिकांशी झगडले असतील, त्या वेळेस*

अुत्तर सम्राट् श्रीहर्ष आणि दक्षिण सम्राट् श्रीपुलकेशी ह्यांच्या अेकमेकांवर स्वाऱ्या झाल्या असतील, पण भूतकालात हें घडले म्हणून आज ती जुनी वैर का काणी अुकरून काढणार आहे? त्या काळी काही परिस्थितीत आज अन्याय्य वा अवास्तव ठरणाऱ्या रूढी किंवा जातिधर्म हे त्या त्या मागच्या कालखंडात क्वचित अत्यंत आवश्यक किंवा अपरिहार्य किंवा अुपकारकही ठरले असतील, पण तेवढ्या-साठीच काय त्या त्या रूढी किंवा ते ते जातिधर्म आजहि आपण पाळावयाचेच की काय? पूर्वीपासून हिंदुराष्ट्राच्या अेकीकरणाची, प्रबळीकरणाची जी महान् प्रक्रिया आश्चर्यकारक बुद्धिमत्तेने नि प्रबलतेने आपल्या पूर्वजांनी चालविली तिलाच अनुसरून हिंदुराष्ट्राच्या संघटनास आजच्या परिस्थितीत अस्पृश्यता, जन्माधिष्ठित जातिभेद अित्यादि अनेक चालीरीतींना नि जातिगत धर्माधर्मांना आम्ही ते आज विघटक होतात म्हणून, बदलले पाहिजे. बुद्धधर्माची नि वैदिकधर्माची ज्या काल-खंडात काही धार्मिक नि बहुनांशी राजकीय नि राष्ट्रीय कारणांनी लढाओ जुंपली-नि शेवटी बौद्धांचा पाडाव होअून त्याच्यापासून त्या काळी कोसळू पाहणारे राष्ट्रीय संकट निवारले गेले. तेव्हा पुढच्या कालखंडात हिंदुराष्ट्राच्या समन्वयप्रक्रियेमध्ये त्याच भगवान् बुद्धांना दहावा अवतार म्हणून समावेशिले गेले! तेव्हा हिंदु-राष्ट्राचा अितिहास वाचताना हिंदुसंघटकांनी अशा समन्वयदृष्टीने वाचावा. भूत-कालातील कोणत्याही घटनेची चिकित्सा वर्तमानकाळाचे अुपनेत्र लावून करू नये तर ज्या कालखंडात ती घटना घडली किंवा जशा विशिष्ट समाजरचना होत्या, त्या कालाच्या परिस्थितीच्या प्रकाशात त्या निरीक्षाव्यात त्याचे मूल्यमापन त्या चांगल्या होत्या की वाअीट की अपरिहार्य हे ठरविण्याचा खरा निकष, म्हणजे त्या काळची परिस्थिति, आजची नव्हे अुलट पक्षी आज कार्य काय, अकार्य काय हे मुख्यत ठरविले पाहिजे. आजच्या परिस्थितीप्रमाणे ही चेतावणी (Warning) प्रत्येक हिंदु-संघटक अितिहास लेखकानेच आपल्या ग्रंथाच्या समारोपात सयुक्तिकपणे देत जावी कोण्या धर्मपंथात मागे कलह असेल किंवा कोणत्या अुपजातीतील काही व्यक्तींनी वा गटांनी अेखादे वेळी त्या काळच्या परिस्थितीत निंद्य धोरण स्वीकारले असेल, पण म्हणून ती जातची जात किंवा पंथचा पंथ केवळ तेवढ्याचसाठी निंदनीय समजणे जाणे अगदी अश्लाघ्य आहे. आजच्या परिस्थितीत जे निंद्य किंवा देश-घातक अेवढेच आज त्याज्य, जे आज देशहितकारक ते आज आचरणीय. मागच्या अितिहासातील घटनांना अुल्लेखितानासुद्धा ही काळजी अवश्य घ्यावी की, आमच्या

भारतीय तेजस्वी तारे

देशभक्त पं. शामजी कृष्णवर्मा

Resistance to aggression is not only justifiable but imperative Non-resistance hurts both altruism and egoism

—*Hurbert Spenser*

सुप्रसिद्ध देशभक्त, स्वातन्त्र्यवादाच्या आद्य पुरस्कर्त्यांतील अेक अग्रगण्य पुढारी, नि शस्त्र प्रतिकाराचे प्रवर्तक आणि त्या नि शस्त्र प्रतिकाराचा स्वातन्त्र्य-संपादनकार्यी त्याच्या अनुभवास आलेला फोल्पणा पाहताच सशस्त्र क्रांतिकारकाच्या अभिनव-भारत संस्थेशी संबद्ध झालेले अेक अत्यंत प्रमुख पुढारी, ज्यांचे नाव अिंग्लंडच्या डोळ्यांत अेके काळी शल्यासारखे खुपत होते, ते विद्वान्, धनिक, समाज-सुधारक आणि तत्त्ववेत्ते श्रीमान् पंडित शामजी कृष्णवर्मा हे मार्च १९३० मध्ये स्वित्झर्लंड येथे आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षाच्या जवळपास मृत्युमुखी पडले, हे अैकून कोणाही सहृदय आणि कृतज्ञ भारतीय देशभक्तास वाअीट वाटल्यावाचून राहणार नाही

वाअीट वाटते ते ते मृत्युमुखी पडले याचे अितकेस नाही परंतु ज्या देशावर त्यांनी अपरंपार प्रेम केले, ज्याच्या स्वातन्त्र्यासाठी स्वदेशशत्रूंनी सळो का पळो करून सोडल्यामुळे निर्भयपणे झोप घेता येअील अशी जागा या अेवढ्या जगात ज्यांना सापडली नाही, आणि परदेशी, परद्वारी जन्मभर ज्या देशाच्या आणि स्वजनाच्या आठवणीने झुरत झुरत ते मरणी मरून गेले त्या देशास ते पुन डोळे भरून पाहू देखील शकले नाहीत ते मरण्याचे आधी तो देश स्वतंत्र झाल्याची वातमी देखील ते अैकू शकले नाहीत—अितकेच नव्हे—हाय ! हाय ! त्या देशास त्यांचा अितका विसर पडला की, त्यांच्या मृत्यूविषयी कृतज्ञतेचा अेक अश्रुबिंदुही गाळण्याची कोणास आठवण झाली नाही, आवश्यकता वाटली नाही याचे वाअीट वाटते ! (दृष्टीआड तं सृष्टीआड ही या जगाची रीतच आहे मंदिराच्या पायातील दगडाची कोणी विचारपूस करीत नाही—कळसाच्या दिखाअू दगडाचे दर्शन घ्यावयास हजारांची दाटी अुडते ! पण ज्ञाता असतो, कृतज्ञ असतो तो त्या कळसाची अुंची ज्यांनी आपल्या देहास भूगर्भ्हराच्या भयंकर खोलीत पुरून घेत घेत शक्य केली, त्यांच्या अज्ञात त्यागाची आठवण अधिक कृतज्ञतेने काढतो शत्रूच्या तोफांवर प्रथम चाल

श्रद्धानंद २६ एप्रिल, १९३०

ध्येय म्हणजे देशाच्या राज्यकारभारात सुधारणा – आणि त्याही ब्रिटिश उदारता आणि भूतदया जागृत करूनच साधावयाच्या – हे असे परंतु पंडितजींनी 'होमरूल' हेच हिंदुस्थानचे *ध्येय असले पाहिजे अशी घोषणा सर्वांच्या आधी करून* त्याचे, सिद्ध्यर्थ 'होमरूल सोसायटी' आणि 'अिंडियन सोशिऑलॉजिस्ट' नावाचे पत्र काढले अिंग्लंडमध्ये या पत्रातील अिंग्रजांवरील अत्यंत कडक टीकेमुळे आणि हिंदुस्थानला Home Rule म्हणजे ब्रिटिशांच्या साम्राज्यातील वसाहतींचे स्वराज्य हवे ह्या त्या वेळेस जवळ जवळ बंडखोरीप्रमाणे वाटणाऱ्या मागणीमुळे अिंग्रजास पं. शामजींची भीति आणि द्वेष राष्ट्रपितामह दादाभाअी नवरोजीहूनही अधिक वाटू लागला. टिळकांच्या चळवळीमुळे जसे गोखले बरे असे सरकारास वाटे तसेच शामजींच्या चळवळीमुळे दादाभाअी बरे वाटू लागले. शामजींनी याच वेळी 'अिंडिया हाअुस' नावाचे वसतिगृह काढून त्यात स्वदेशभक्तीचे शिक्षण घेणारे आणि सरकारी नोकरी न करण्याची प्रतिज्ञा करणारे अशा हिंदी तरुणांची राहण्या-*जेवणाची स्वस्त सोय केली. त्याचप्रमाणे हजारो रुपये बाजूस ठेवून हिंदुस्थानातून* तिथे येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता आणि गृहस्थांकरिता शिष्यवृत्त्याही ठेविल्या. याच *शिष्यवृत्त्यांपैकी शिवाजी फेलोशिप श्री विनायकराव सावरकर यास मिळाली* आणि ते अिंग्लंडमध्ये जाअून पंडितजींच्या अिंडिया हाअुसमध्ये राहिले. पंडितजींना बंगाली व मराठी अुत्तम येअी. गोविंदाच्या आणि सावरकर याच्या राष्ट्रीय कविता त्यास फार आवडत. ह्या वेळच्या अितर पुढाऱ्यांच्या मानाने पंडितजींची मते किती पुढारलेली होती ह्याचे प्रत्यंतर देण्यास अेवढी गोष्ट सांगणे पुरे की, त्या वेळी अिंग्लंडमध्ये गांधीजी 'God Save the King' हे अिंग्रजांचे राष्ट्रगीत भक्तिभावे गात फिरत आणि ब्रिटिशांना गांधीजी भक्तिपूर्वक 'राजे' म्हणून म्हणताच शामजींच्या तळव्याची आग मस्तकाला जाअून ते सावरकरांच्या पोवाड्यातील चरण गजत. 'राजे ! घरात शिरला चोर तया मीं मानियला राजा !!'

अगडबव शब्दांची भेसळ होऊन आज त्यास Non Violent Non Cooperation अनत्याचारी असहयोग हे नाव पडले आहे सरकारशी असहयोग करताना अिंग्रज हिंदुस्थान विनाशस्त्र प्रतिकाराने सोडतील हा नि शस्त्रप्रतिकाराच्या कार्यक्रमाशी त्या वेळची राष्ट्रीयसभा अत्यंत भयंकर समजत होती परंतु शेवटी दादाभाओी नवरोजींनाच वसाहती स्वराज्य (होमरूल—Home Rule) हेंच हिंदुस्थानचे ध्येय होय असे जेव्हा घोषित करणे नव्हते त्या ध्येयासरशी ता राष्ट्रीय सभा नवीन पक्षाचाव अंकित झाला राष्ट्रपितामह दादाभाओी ह्यांनी जे साहस केले आणि त्या वेळच्या नेमस्त पक्षाला तितके पुढे जाण जे भाग पडले, त हिंदुस्थानातील लाल बाल, पाल ह्या चळवळीचा जितका परिणाम होता तितकाच पडित शामजींच्या अिंग्लडमधील चळवळीचाही होता वाऱ्मानाप्रमाणे लोकमान्य स्वत होमरूलचा अुच्चारही केसरीत करीत नसत परंतु पडित शामजींनी Home Rule सघ अिंग्लडमध्ये स्थापन करताच त्या सघीचा लाभ घेऊन हिंदुस्थानच्या चळवळीस तितके पुढे रेटण्यास लोकमान्यांनी क्षणाचाही विलब होऊ दिला नाही केसरीत पडितजींच्या नव्या चळवळीवर लेख लिहून त्यांनी तीस त्याच अुचलून धरले

अभिनव भारत

परंतु श्री सावरकर हे अिंडिया हाअुसमध्ये जाताच आणि ह्या अत्यंत पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या होमरूल सघासही मागे टाकणारी नि अगदी फिकं पाडणारी क्रांतिकारक चळवळ चालू होताच पडितजींच्या राजकीय मताचा विकास झपाट्याने होत गेला सावरकरांच्या स्वातंत्र्य Absolute Political Independence चेच ते अभिमानी झाले अर्थात ते होमरूल नाव देखील त्यांना वदवून टाकिले ताच स्थिति साधनाच्या प्रश्नाविषयीही घाली १८५७ च बंड हे काही मूर्ख आणि धर्मभोळ्या शिपायांचे बड होते त्यात राष्ट्रभक्तीचा किंवा स्वातंत्र्याचा गधही नव्हता हे पडितजीच—त्या काळच्या सर्वच लोकांप्रमाणे सरकारी अितिहासाने न कळत अगात टोचलेले—मत असल्यामुळे सत्तावनच्या स्वातंत्र्यवीरांच्या स्मृतीचा प्रथमोत्सव प्रत्यक्ष अिंडिया हाअुसमध्यच सावरकरांच्या अनुयायांनी केला ह्याचा पडितजीस मोठाच विषाद वाटला पण ते अक प्रामाणिक देशभक्त होते सत्य कळल्यावरही तुमचा कार्यक्रम निरुत्तर करणारा आहे खरा पण तरीही 'मला असेच वाटत किंवा माझा अतरात्मा मला असे सागत नाही असे काहीतरी बकणारे हट्टाग्रही नव्हते किंवा अमक्याने म्हटले म्हणून ज मानले नाही ते जणू काय आपणच पहिल्याने म्हटले असे दाखवून मग मात्र तेच स्वत चे म्हणून आचरणारे मिथ्याचारी नव्हते त्यात लवकर नि शस्त्र प्रतिकाराने स्वातंत्र्य मिळू शकणार नाही असे स्पष्ट दिसू लागले अभिनव भारताच्या धाडसी अुठावणीमुळे

मरून त्याची आग आपल्या जीवनाचे रक्त ओतून जे विझवून टाकतात ते रणात मारले गेलेले सैनिक, रणांगणातून अुरून परत आलेल्या सैनिकांप्रमाणे, विजयोत्सवाच्या मिरवणुकीत मिरवत जाताना आढळत नाहीत. पण जे कृतज्ञ राष्ट्र आहे ते परतही जिवंत परत आलेल्या सैनिकांचा अभिमान त्याहून अनेक पटींनी सन्मानपूर्वक पुतळा जी अुभारते ती त्या विजयाचे आधी आणि त्या विजयास्तव मरून गेलेल्या ' अज्ञात योग'चाच होय,' The unknown dead!' चाच होय !)

पण ही गोष्ट कृतज्ञ राष्ट्राची, कृतज्ञ पिढीची आहे, आणि शामजी कृष्णवर्मा हे भारताच्या ह्या कृतघ्न पिढीत, ह्या दास्यहत, बुद्धिभ्रष्ट युगात जन्मले आणि मेले आहेत ! म्हणून ज्यांच्यासाठी ते झुरत, झिजत मेले त्यांना आज त्यांची आठवण देखील, आढळत दर्शील, अुरलेली नाही ! भारतीय क्रांतिकारकांच्या पुढाऱ्याविषयी भारतीयास पूर्ण विसर पडावा आणि साम्राज्यमत्त अिंग्लंडच्या त्या कट्टर शत्रूस स्वजनांच्या सहानुभूतीचा देखील ओलावा मिळू नये अशीच अिंग्लंडची कुटिल राजनीति असते आणि हिंदुस्थानसारख्या ह्या आत्मविस्मराळू, दास्यहत लोकांत ती अशी सफलही होते.

नाही तर पंडित शामजी, श्रीमती कामाबाअी, श्री वीरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय, लाला हरदयाळ अित्यादि स्वदेशार्थ जन्मभर झिजत राहिलेल्या भारतीय क्रांतिकारक देशभक्तांची नावे आज यश्चल्या अेका दुगामी प्रचारकाच्या अितकी तरी घराघर स्मरली गेली असती. ती तशी स्मरली जात नाहीत म्हणून त्यात त्या देशभक्तांस काही अुणेपणा येत नाही—त्यांना त्याची खंत वाटण्याचे काही कारण नाही. पण त्या कृतघ्नतेची आम्हाला मात्र लाजच वाटली पाहिजे !

पंडित शामजी यांचा जन्म कच्छचे अेका वैश्य कुटुंबात झाला. त्यांनी लहानपणी शिक्षणासाठी घर सोडले आणि लोकांचे घरी अक्षरशः धोतर बडवून, पाणक्याचे काम करून त्यावर जे मिळेल ते खाअून विद्याभ्यास केला. त्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळे त्यांची लवकरच आजूबाजूस अेक अत्यंत होतकरू तरुण म्हणून ख्याति झाली. अितक्यात त्या काळेस सर्व हिंदुस्थानभर वेदोक्त धर्माचा डंका पिटीत जाणाऱ्या श्रीमान स्वामी दयानंदाच्या भेटीचा योग शामजीस घडला. दयानंदासारख्या सूक्ष्मदृष्टि आचार्यांच्या दृष्टिपातातून असला कृतियुवक निसटून जाणें शक्यच नव्हतें. लवकरच पंडित शामजी हे आर्यसमाजातील स्वामी दयानंदाच्या अत्यंत विश्वासू आणि कर्त्या मंडळात गणले जाअू लागले. पंडित शामजींचे संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्वही याच वेळेला वाढले. दयानंदजीच्या अनुरोधावरून पंडितजींनी अष्टाध्यायीचा अभ्यास केला. दयानंदजींचा या आपल्या कर्त्या शिष्यावर अितका विश्वास बसत गेला की, ते मरतेवेळी आर्यसमाजाची आणि स्वामीजींच्या अितर सर्व कार्यांची देखरेख करण्यासाठी त्यांनी जे विश्वस्त-मंडळ (Trustees) नेमले

त्यात प शामजीचेही नाव होत त्या वेळी मोनिअर विल्यम यानी ऑक्सफर्ड येथे अेक संस्कृतज्ञ पडित हवा म्हणून दयानदाकडे मागणी केली तव्हा त्यानी शामजींनाच तिकडे धाडले पडितजीनी अिग्लडमध्ये जाअून आक्सफर्डमध्ये वराच नावलौकिक मिळविला तेथेच लेक्चरर या नात्याने अध्यापकत्वाच काम केले नतर लेखनकला आणि लिपीही भारतीयानी परक्यापासून स्वीकारली म्हणून माग जो अेक पुरा-वित्त विद्वानात वाद चालला होता, त्यात पडितजीनी भारतीयाच्या वतीने भाग घेअून वेदातील आधारावरूनच वेदकाळी देखील भारतीयाना लेखनकला आणि लिपी याच ज्ञान हात हे सिद्ध केल त्याच्या या निबधाचे युरोपीय विद्वानात गौरवपूर्ण कौतुक होअून जर्मनीने त्यास पडित 'ही पदवी दिली, आक्सफर्ड युनि-व्हर्सिटीने त्यास M A 'ची अुपाधि अर्पिली, निर्बंध विद्यापीठानेही त्यास 'बरिस्टर'ची वस्त्रे दिली

अशा रीतीने आपल्या विद्वत्तेची कीर्ति विदेशातही पसरवून वे पडित शामजी हे हिंदुस्थानात परत आले यताच अुदेपूरच्या महाराजानी त्यास आपले दिवाण नेमिल त प्रधानपदाचे काम काही काळ केल्यानतर त्यानी बरिस्टरीहा केली पुढे काठेवाडच्या सस्थानातही ते दिवाणपद चालवीत होते त्याची पत्नी हीहा मुबअीच्या अेका धनिक घराण्यातील महिला असून फारच दयाळू थोर मनाची आणि त्याच्या अगीकृत स्वदेशस्वातत्र्योच्या कार्यी अेकनिष्ठपणे त्यास साहाय्य करणारी खरोखरी सहधर्मचारिणी होती पडितजीवर सरस्वतीप्रमाणेच लक्ष्मीचाही वरदहस्त अस लाखा रुपयाची त्याची मत्ता होता हाती प्रधानपदाची सत्ता होती पदरी कुठेही बृहस्पतीसारखा सन्मान पावावा अशी विद्वत्ता होती—पण पडितजीच्या देशास स्वतत्रता नव्हती म्हणून ह्या सव वैयक्तिक अनुकूलतेतही पडितजींच्या मनास असमाधान वाटू लागल लोकमान्य टिळक याच्यावर प्लेगचे गडबडीत १८९७ चे सुमारास जो खटला झाला त्यायोगे तर पडितजाची आतल्या आत असलेली स्वदेशाविषयीची निष्क्रिय तळमळ त्याना अगदीच असह्य होअू लागली

अिंग्लंडभर जी प्रचंड खळबळ माजली, अभिनव भारताची दहावीस मुलें देखील सरकारास अितकीं सळो का पळो करून सोडतात हें पाहून पंडितजीस त्यांच्या मार्गाविषयी जो अनुभवजन्य विश्वास आणि परिणामकारकता पटू लागली, त्यायोगें ते दोन वर्षांचे आतच अभिनव भारतीय आंदोलनाचे कट्टे पुरस्कर्ते बनले. अिंग्रज लोक सावरकरांच्या चळवळीशी पंडितजींचें महकार्य प्रकटपणे सुरू झाल्याचें पाहून अतिशय चिडले. पार्लमेंटमध्ये आणि वृत्तपत्रांतून धडाधड प्रश्न होअू लागले की, श्यामजी कृष्णवर्मास सरकार अशी भयंकर आणि अपराधी चळवळ करण्यास किती दिवस मोकळें सोडणार आहे ! पण त्या चाणाक्ष पंडिताने त्या प्रश्नाचें अुत्तर सरकारने देण्याचे आधीच देअून टाकलें. अेके रात्री कोणास काही पत्ता नसताना पंडित पॅरिसला निघून गेले. त्यांचे पैसे त्यांच्या आधीच अिंग्लिश बँकांतून फ्रान्सातल्या बँकांत गेलेले होते. पंडितजीस प्रथम भारी विश्वास असे की, अिंग्रजांनी हिंदुस्थानात काय वाटेल ती दडपशाही केली तरी अिंग्लंडमध्ये ते अुदार मताचेच (Liberalism) पुरस्कर्ते राहणार आणि मॅझिनी आदि प्रकरणांप्रमाणे आपल्या देशभक्तीचें कौतुकच करून आपले व्यक्तिस्वातंत्र्य नुसत्या मतासाठी हिरावून घेणार नाहीत. पण ह्या अुलट आलेल्या स्वतःविषयीच्याच अनुभवावरून पंडितजींचा अिंग्रजांच्या चांगुलपणावरील विश्वास पार मावळला आणि अर्थातच त्या चांगुलपणावर अिंग्लिश माणुसकीवर अवलंबून असणारे नुसत्या असहयोगाचे अथवा निःशस्त्र प्रतिकाराचे फोलपण पाहून ते सशस्त्र क्रांतिवादाचे पुरस्कर्ते बनले. ते पॅरिसला गेल्यावर तर अिंग्लंडमध्ये अभिनव भारतानें सावरकरांच्या नेतृत्वाखाली भयंकर धुमाकूळ मांडला. बॉम्बची विद्या ते तरण शिकले. डिंगराने सर कर्झन वायलीचा भर लंडनमध्ये वध केला, तेव्हा तर अिंग्लिशांची मानहानि आणि हिंदी देशवीरांच्या धैर्याचा आणि प्राणासही कस्पटाप्रमाणे मानणाऱ्या हुतात्मतेचा गौरव अुभ्या युरोपभर गाजू लागला. पंडितजींनी या कार्यास गुप्तपणे अर्थसाहाय्य केले असल्याचा सर्वत्र बोभाटा होताच. त्यातही पंडितजींच्या पत्रातून डिंगराचा गौरव केला गेला आणि त्यास अुघडअुघड हुतात्मा म्हणून गौरविण्यात आलें, तेव्हा अिंग्लंड चवताळून गेलें. पण करणार काय ? पक्षी पिंजऱ्यातून अुडून गेलेला ! अिंग्लंडला त्यांनी परत यावें म्हणून त्यास भुलविण्यात आले. भ्याड म्हणून चिडविण्यात आलें. याविषयी गोष्ट निघाली म्हणजे *आपल्या फ्रान्सच्या वाड्यात सुखरूपपणे वसत, आपली ती भव्य मान हलवीत आणि* तो डोलदार भरभक्कम देह झुलवीत झुलवीत हसून ते म्हणत, 'अिंग्रजांच्या हातावर तुरी देअून अेकदा पंडित श्यामजी जो निसटला तो आता पुन्हा असा का फसणार आहे ! आता ' न गंगदत्तः पुनरेति कूपम् !'

९ पंडितजींनी आपल्या देशाच्या दास्यमोचनार्थ स्वतःचे हजारो रुपये व्यय केले. अिंडिया हाअुस, हजारो रुपयांच्या शिष्यवृत्त्या, क्रांतिकारक आंदोलनार्थ

दिलेले द्रव्यसाहाय्य, हें सर्व त्याच्या उदारतेचे चिह्न आहे. त्यावाचून त्याना ज्याच्या तत्त्वपद्धतीचा अत्यंत अभिमान असे त्या स्पेन्सरच्या नावाने त्यानी ऑक्सफर्डमध्ये शिष्यवृत्त्या स्थापण्यास आणि फ्रान्समध्ये सीन नदीच्या महापुरात नागावलेल्या फ्रेंच लोकांस साहाय्य म्हणूनही हजारो रुपये दान दिले. अशा दानी पुरुषासही कृपण म्हणण्याची जी अेक टूम निघाली होती, ती त्याच्या कृपणतेचे चिह्न नसून त्यास कृपण म्हणणाऱ्याच्या कृतघ्नपणाचे किंवा लहाडीपणाचेच ते द्योतक होते. ज्याने हजारो रुपये देशकार्यार्थ दिले, त्यास त्याने लाखो दिले नाहीत म्हणून कृपण म्हणणे हें ज्याने लाखो रुपये दिले असतील किंवा देशसेवेत जे शामजीअितके कष्टले असतील त्यास अेक वेळ शोभेल. पण स्वतःला हवी होती तितकी भीक शामजीनी त्याना घातली नाही म्हणूनच शामजीच्या नावाने बोटे मोडणारे जेव्हा शामजीस कृपण म्हणतात, तेव्हा ते स्वतःच्याच भिकारड्या हीनतेचे आणि हताश मत्सराचे प्रदर्शन करतात—पंडितजींच्या नव्हे. त्यास पैसाच हवा असता तर अिंग्लंडमध्ये अिंग्रजांचे पोवाडे गाअून अेकाद्या राजाचे विलासी अैश्वर्य त्याना सहज भोगता येते. पण प्रबळ देशशत्रूशी अुघड विरोध करून, आपला जीव धोक्यात घालून वृद्धावस्थेतही ज्याने विदेशी दारोदार भटकत फिरत, केवळ आपल्या स्वदेश-स्वातंत्र्यार्थ, ह्या हालअपेष्टा भोगल्या त्याच्या मनाचा हा मोठेपणा, हें आत्म्याचे औदार्य हें काय कार्पण्याचे लक्षण आहे ? या औदार्याचे मूल्य पैशानी का मोजता येणारे आणि येत असेल तर त्या त्याच्या देशस्वातंत्र्यार्थ भोगलेल्या कष्टाचे आणि केलेल्या सेवेचे मूल्य लाखो रुपयाहून अधिकच नाही काय ? आणि म्हणूनच अशा देशनिर्वासितामधील थोरातील थोर पुरुषास कृपण म्हणणें म्हणजे कृतघ्नताच नाही काय ? ?

रागारागाने अिंग्लंडने पंडितजींची बॅरिस्टरची पदवी काढून घेतली, अेम्. अे. ची पदवी छिनली, त्याचा जीव घेतला जाअील अशा निनावी धमक्या त्यास दिल्या गेल्या, आणि सगळ्यात भयंकर गूढ म्हणजे पंडितजीस निरंतरच्या देश-निर्वासाची अप्रत्यक्ष शिक्षा भोगावयास लावली ! महायुद्ध चालू झाल्यावर पंडितजीस फ्रान्समध्येही राहणे धोक्याचे होअून ते स्वित्झर्लंडला गेले आणि तिथेच या थोर पुरुषाचा अंत झाला.

त्याच्या देशशत्रूने त्याना देशपारीची शिक्षा दिली आणि त्याच्या देशानेही त्याना स्मृतिपारीची शिक्षा दिली ! त्यानी केलेल्या सेवेची ह्या आम्ही, त्याच्या कृतघ्न देशबधूनी, आठवण देखील काढली नाही. त्याची अेका शब्दानेही विचारपूस केली नाही. स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रथम झुंजत आणि नंतर झुरत, हा थोर भारतीय निर्वासित जेव्हा स्वित्झर्लंडमध्ये दुसऱ्याच्या दारी ८० व्या वर्षी वारला, तेव्हा त्याच्या राष्ट्रीय मातृभाषेत त्याने ज्याचा निरोप घ्यावा असा स्वजन त्याच्याजवळ अेकही नव्हता !!

पंडित रामजींचा देश जर आज स्वतंत्र झाला असता, तर त्यांचे मरण देखील त्यास सुखावह झाले असत तरी देखील ह्या पंचवीस वर्षांपूर्वी ब्रिटिश साम्राज्याचा पंडितजी धिक्कार करीत असता जे लोक I proudly declare my *loyalty to British Empire* म्हणून वल्गना करीत, त्या ब्रिटिशांकरिता बोअर आणि झुलू यांच्याशी लढत, तेच आज पंडित रामजींच्या त्याच भाषेत ब्रिटिश साम्राज्याचा धिक्कार करीत आहेत, आणि पंडितजींच्या स्वातंत्र्याच्या ध्वजाखाली झुजत आहेत ही भारताची मानसिक क्रांति तरी त्यांनी यशस्वी झालेली पाहिलीच आहे तीवरून तरी ती वास्तव क्रांतिही आज ना उद्या यशस्वी झाल्यावाचून राहणार नाही अशा आशेने त्यांच्या मृत्युसमयची उदासीनता थोडी तरी हलकी झाली असेल काय ?

\+ + +

बालमुकुंद आणि लज्जावती

महाराज पृथ्वीराजानंतर हिंदुसाम्राज्यभंगामुळे जणू संतप्त झालेल्या दिल्लीच्या सिंहासनाला रक्ताची तहान वारंवार लागत असते त्या सिंहासनाला जो जो कोणी पाय लावू पाहतो, त्याला त्याला रक्त सांडावे व सांडवावे लागत आहे बंगालच्या फाळणीनंतर राष्ट्रभक्तीच्या प्रचंड वावटळीत कलकत्त्याची राजधानी जेव्हा हेलकावे खाऊ लागली तेव्हा दिल्लीला राजधानी आणली गेली. लॉर्ड हार्डिंग्ज हे त्या वेळी गव्हर्नर जनरल होते राजप्रतिनिधि या नात्याने दिल्ली राजधानी करून दिल्लीच्या सिंहासनाकडे जाण्यासाठी त्यांनी मोठ्या थाटामाटात –मोठमोठ्या राजेमहाराजांना अथवा जगातील उर्वरित नराधिपतींनाही हेवा वाटावा अशा राजवैभवसंपन्न देखाव्यात – दिल्लीप्रवेशाचा समारंभ करविला दिल्लीच्या राजमार्गातून राजवैभवयुक्त थाटामाटाने परंतु अंतःकरणातील असुरक्षिततेच्या बोचणीमुळे आवश्यक झालेल्या सैनिक पोलिसांच्या संरक्षणात लॉर्ड हार्डिंग्ज दिल्लीत मिरवत होते सहस्त्रावधि गोरे नि काळे सैनिक आपापल्या तरवारी, रायफल्स नि बेयोनेटे वातावरणात चकाकवीत त्या मिरवणुकीत अिंग्रजी साम्राज्याचे जयघोष करीत आणि त्यांच्या दराऱ्याचे प्रदर्शन करीत चालले होते राजेरजवाड्यांच्या हत्तींवरील अंबाऱ्यातून राजेमहाराजे व्हाअिसरायच्या अंबारीमागे मिरवत होते

श्रद्धानन्द १८ मे १९२९

दिल्लीच्या राजमार्गातून राजसिंहासनाकडे अशी ती प्रचंड मिरवणूक जात असता अकस्मात् आकाशातून वज्र पडावे त्याप्रमाणे कडकडाट झाला नि अेक भयंकर बाँब अगदी टिपून, हत्तीवरील अंबारीत गर्वोन्मत्तपणे बसलेले गव्हर्नर जनरल व्हाअिसराय लार्ड हार्डिंग्ज यांच्यावरच येअून पडला ! त्या धडाक्यासरशी लार्ड हार्डिंग्ज रक्ताच्या थारोळ्यात लोळू लागला, माहूत ठार झाला, तक्षकाने अत्यंत सुरक्षित स्थळी बसलेल्या परीक्षितीला जसा अकस्मात् कडकडून दंश केला तसाच कोण्या तरी भारतीय क्रांतिकारकाने बाँब फेकून सूड घेतला ! जिकडे तिकडे बाँब ! बाँब ! म्हणून आरडाओरड झाली पळापळ झाली मिरवणूक अुधळली गेली ! सिंहासनारोहणाचा समारंभ रहित झाला !!

हे भयंकर कृत्य कोणी केले असावे याविषयी चोहोंकडे तर्कवितर्क सुरू झाले सरकारी गुप्तचर विभागाला अत्यंत महत्त्वाचे काम मिळाले व बाँब फेकणारा व त्याचे साथीदार यांचा शोध मोठ्या निकराने सुरू झाला

गुप्त आक्रमक कोणत्या तरी अेखाद्याच स्थली असतात अेखाद्या ठिकाणा तूनच दबा धरून ते आक्रमण करतात असले अेखादे रक्त माडवामाडवीचे भयंद कृत्य करण्याचे व दडी मारण्याचे कोठले तरी अेकच स्थान असूनही हे गुप्त क्रांति-कारक कोठे असतील व कोठे नसतील याविषयी मोह पडून परकीय अधिकाऱ्यांची मन अत्यंत त्रस्त व भयग्रस्त होतात ते त्यांना दशदिशा शोधू लागतात साप साप म्हणून ते जिकडे तिकडे भुआ थोडपू लागतात

तसेच या दिल्ली-बाँबप्रकरणीही झाले सरकारी अधिकाऱ्यांना अपराधी न सापडले हे दुष्कृति करणारे व अमुरक्षिततेच कारण होअून बसत असत (खरा अपराधी असा सशयग्रस्त मन स्थितीत सापडतोच असे नाही कधी कधी सश याच्या अतिरेकाने अनेक अनपराधी दखाल त्या सशयी शोधाला बळी पडतात) या बाँबच्या प्रकरणात अनेक तरुण पकडले गेले व शिक्षापात्र ठरले

आजच्या आपल्या कथेचा नायकही त्यापैकीच अेक होता या तरुणाचे नाव बालमुकुंद पंजाबचे प्रख्यात देशभक्त भाअी परमानंद यांचा हा चुलतभाअू भाअीजीचे घराणेच हुतात्मतेचे घराणे झालेले आहे अवरंगजेबाच्या क्रूर धर्मवेडाला बळी पडून भाअीजींचे पूर्वपुरुष महान हुतात्मा मतिदास हे करवतीने डोक्यापासून खालपर्यंत अेखाद्या लाकडाच्या ओंडक्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कापले गेले या वाराच्याचा हा वंश भाअीजीनी अंदमान भोगले आहे हे सर्वश्रुत आहेच त्याच्या या बाल-मुकुंद नामक चुलतभावाला वर वर्णन केलेल्या बाँबच्या फेकीच्या अपराधाचे सब घात फाशीची शिक्षा झाली ! बाँब अगदी तरुण असलेल्या त्या क्रांतिकारकाचा पकडला होता

तो पकडला जाण्याच्या अेका वर्षापूर्वीच अेका अनुपम सुंदर कुमारीशी त्याचा विवाह झाला होता त्या कुमारीचे माहेरचे नाव रामरखी होते व विवाहानंतर

सासरी तिचे नाव लज्जावती ठेवले गेले तो पकडला गेल्यावर काय काय झाले याविषयीचे वर्णन देवी लज्जावतीने स्वत जितके सांगितलेले अुपलब्ध आहे तितके तिच्याच शब्दात देत आहोत लज्जावती म्हणते –

'अुन्हाळ्याचे दिवस होते ते बंदीन होते – मी घरी होते ६ महिनेपर्यंत मी अेका भाग्यदायी घटकेची वाट पाहत होते लोक मला सागत 'तू घाबरी होअू नकोस, ते सुटतील व घरी येतील' मी म्हणत होते 'तो सुदिन केव्हा येणार? ही दुर्दैवाची रात्र केव्हा सपणार? माझा भाग्यरवि पुन अुदयाचलावर केव्हा येणार? ती शुभ वेळ केव्हा दिसेल?'

'मी दिल्ली बघी व कशाला पाहणार! परतु त्याना दिल्लीस ठेवले होते. खटला तेथे चालला होता मी तेथे पोहोचले पाहिले, बंदीची कोठी फार भयानक आहे! त्या अगदी ल्हान व कुद खोलीत त्याना (तिच्या त्या तरुण वीर पतीला) श्रावण भाद्रपदाच्या (आपल्या अिकडे ज्येष्ठात जसा अुन्हाळा असतो तसाच तिकडे श्रावण-भाद्रपदात असतो) अत्यत अुष्णतेच्या काळात दिवस काढावे लागत मी विचारले 'काय निजायला चारपाओ (खाट वा बाज) मिळते का?'

दोषू लागली मी म्हटल, 'कोणाचा काही दोष नाही माझे भाग्य फुटल आहे ते वदीत जसे भिजतात काय त्याप्रमाणे मी नको भिजू ?'

'मला पुन्हा त्याच्या भेटीची अनुमति मिळाली पुन्हा मी दिल्लीला गेले या वेळी मा विचारल तेव्हा ते म्हणाले 'मला ओकच वेळ खायला मिळत' मी विचारल 'रोटी कशी असते ?' त्यानी रोटीचा ओक तुकडा मला दिला मी तुकडा घेऊन परत आले त्यात गहू होत, चणे होते, व आणखीही काही पदार्थ मिसळलेले होत मीही घरा तशाच प्रकारची भेसळ बनविली व ती दळून त्याची रोटी खाणे सुरू केल

असे किस्येक महिने गेले अती ओक दिवस मी आपल्या काठीत बसले असता बाहेरून रडण्याचा ध्वनि अैकू आला माझे हृदय धडधडू लागले डोक्याला घाम आला, पण जाच मुठीत धरून बाहेर आले व पाहते तो त्याच नाव घेऊन फाशीची शिक्षा फाशीची शिक्षा झाला ! ' हे शब्द अैकू आले

त्याच अतिम दर्शन घेण्यासाठी मी पुन्हा दिल्लीला गले ज्या वदीत तरुणाच तारुण्य नष्ट होत, सुकुमार व मृदु अत करण करपतली जातात त्या वदीत पाचल दर्शन घेतल अत करण सागत होत काही बोलून घ्याव ! ओठ सागत होत आम्हास अडवून धरण्याच सामर्थ्य नाही —अितक्यात त्याचे ओठ हलले

ते म्हणाले प्राणप्रिय ! जो प्राणी जन्माला आला त्याला अेकना अेक दिवस जावच लागणार ! काणा काणाला सोबत होअू शकत नाही ! तू आपल्यास भाग्यवती समज की मी देशहिताकरिता आपली स्वत ची आहुति देत आह ! ! !'

'माझ्या कानान हे शब्द अैकत नाहीत ताच डाळे अश्रु ढाळू लागले डाळयाचे अश्रु थाबनात त्या अश्रूमुळे त्याचे मनसोक्त मुखावलोकन देखील मला करता यअीना ! पुष्कळ प्रयत्न केला परतु अश्रूनी यथेच्छ दर्शन करू दिले नाही !

दुसरे दिवशी हवनसामग्री अेकत्र केली गली लोक बाडू लागले की त्याचा अत्येष्टिसंस्कार आज होअील मी म्हटले फार सुदर सधि आली आता मी त्याना जाअून मिळेन परतु थोडयाच वळात अेकले त्याच प्रेत अधिकारी देत नाही !

मग काय काले मी पुढे सागू शकत नाही आज पधरा दिवस मी व्रतस्थ आह आता अवधिहा भरत आला आता माचे मनोरथ पूर्ण होणार !

अितके म्हणून देवी लज्जावती चूप झाली देवीन अन्नाचा कण किंवा पाण्याचा थेब ताडात घातला नाही याप्रमाण अठरा दिवस गल अेकया स्थलावर आसनस्थ होअून ज्या मूर्तीवर तिचे ध्यान आकर्षण झाल होत त्या ध्यानात निमग्न होअून स्थिर होती तिन तपस्या पूर्ण केली अतिम दिवशी सूर्यबिंब पूर्ण तेजान प्रकाशत होते लोकाना आपापल्या कामाला आरभ केला देवी आपल्या आसनस्थ स्थानावरून अुठली स्वत स्वच्छ पाणी आणल स्नान केल स्वच्छ वस्त्र परिधान

घेले आणि ध्यानस्थानी अंग टाकले म्हणाली, 'प्रिया ! फार दिवस आपण माझी परीक्षा पाहिलीत. आज तर आपला सापडता हात सोडणार नाही. आता विभक्त नाही राहू शकणार !' इतकें म्हणून तिने आपले प्राण खेचून घेऊन देहत्याग केला, इच्छापूर्वक देह सोडला !!! साध्वी लज्जावतीने देशभक्त हुतात्मा पति बाल-मुकुंदाशी अेकरूप होण्यासाठी परलोकाचे दवद्वार स्वेच्छाबलाने उघडून स्वर्गी प्रवेश केला ! याला म्हणतात सती जाणे !

धन्य ती साध्वी, धन्य तो स्वार्थत्यागी हुतात्मा, आणि ती हिंदु जाति त्रिवार धन्य की जी अशा दिव्य व अलौकिक मनुष्यरत्नांना जन्म देते !

\+ \+ \+

देशवीर शचीन्द्रनाथ संन्याल

काकोरीचे क्रान्तिकारक

'तुम्हास स्वार्थाचा लवलेशही शिवला नव्हता. तुम्ही
जे जे केलेत ते ते स्वदेशासाठीच केलेत '—न्यायाधीश

आज अुणीं पुरी दोन वर्षे होअून गेली. अुत्तर हिंदुस्थानांत लखनौ नगरा-मध्ये काकोरीच्या राजकीय कटाचा खटला चाललेला आहे. वर्षानुवर्षे त्या खटल्या-तील अभियुक्तांस कारागारांतील कच्च्या कैदेत डांबून ठेवून रेंगाळत रेंगाळत शेवटी त्याचा निवाडाही झाला. त्या निवाड्यावर औंधच्या हायकोर्टात अभि-युक्ताच्या वतीने व सरकारच्या वतीने अपील करण्यात आले असता काही आरोपींस सेशन्स कोर्टाने दिलेल्या शिक्षेपेक्षाही भयंकर व अमानुष शिक्षा देण्यात आल्या आहेत. पकडल्यानंतर राजकीय कटाचे आरोप असलेल्या बहुतेक बंदिवानांस प्रथमतः कच्च्या कैदेतच वर्षवर्ष सडत पडावे लागते. पुढे ज्या दहा दहा वीस वीस वर्षांच्या भयंकर शिक्षा भोगाव्या लागतात त्या पुन्हा निराळ्याच. जरी अेखादा दुसरा राजकीय बंदिवान सुटला, तरी या कच्च्या कैदेतच त्याला जितके दिवस रखडावे लागते आणि हाल सोसावे लागतात की, जितक्या दिवसांत अेखाद्या चोरासदीड दोन वर्षांची आपली सगळी शिक्षा भरून सुटता येते. अेखाद्या चोरा-सारख्या अपराध्यास जी शिक्षा म्हणून भरावी लागते, ती अेखाद्या निरपराध नागरिकास, राजकीय कटाचा नुसता संशय त्याचेवर पडला म्हणून, भरावी लागते

श्रद्धानंद १ सप्टेंबर १९२७

त्यामुळे पुढे तो निर्दोषी म्हणून सुटला तरी त्यास या अन्य प्रकारे हा भुर्दंड विनाकारण सोसावा लागलेलाच असतो. अशा रीतीने, सरकारच ज्याला पुढे निरपराध म्हणून ठरविते, त्याला दीड दोन वर्षांची शिक्षा सरकारच भोगावयास लावतें. राजकीय कटाचें नांव काढताच त्याच्या वाऱ्यासही न उभ्या राहिलेल्या जनतेसही त्या विषयाचा दरारा वाटावा या उद्देशानें ही रीत कुटाळ राजनीतीनें पाडली असली तथापि ती निंदनीय आहे अितकें स्पष्टपणे सांगून ठेवण्यास तरी कशाचीही हरकत नाही. हे कटाचे खटले असे रखडत जे ठेवावे लागतात, ते बहुधा निष्कारण आणि सहेतुक ढिलेपणानेच असतात, अशी शंका येण्यास प्रत्येक कटाचे खटल्यात अनेक प्रसंग आढळून आलेले आहेत.

तथापि काकोरीच्या खटल्यात अितर कटांचे खटल्याप्रमाणे आरोपीपासून कथनें आणि माहिती बलात्कारानें काढण्यासाठी धाकदपटशाचा किंवा त्याहूनही निर्दय प्रकारचा मैनानी जाच झाला असल्याचा बोभाटा आरोपीच्या वर्तानेंही फारसा अैकू येत नाही ही गोष्ट विशेष आहे. महाराष्ट्रात, बंगालात आणि पंजाबात आजवर जे मोठमोठे कटाचे खटले झाले, त्यातील बहुतेकांत आरोपींतील बहुतेक प्रामाणिक आणि सुशिक्षित गृहस्थांनी अशा प्रकारचे आरोप सरकारी अधिकाऱ्यांवर अुघड अुघड न्यायालयात केले होते. काकोरीच्या खटल्यात तसे आरोप सरकारच्या पोलीस अधिकाऱ्यावर झालेले आमच्या वाचनात आलेले नाहीत. ही आम्ही वाचलेल्या माहितीवरून आढळून आलेली गोष्ट जर खरी असेल तरती पोलिस अधिकाऱ्यांस भूषणावह आहे यात शंका नाही.

परंतु त्या खटल्यांत जे आरोपी गसवले होते त्यानी मात्र ती गोष्ट अशीच घडून येअील अशी आशा तिळमात्र ठेविलेली नव्हती. ज्या वेळेस आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यार्थ अितर मार्ग सुचेनासे झाल्यामुळे त्यानी आपले शिर आपले हातावर घेअून सशस्त्र-क्रांतीच्या भयंकर दिव्यात प्रवेश केला, तेव्हाच त्या साहसी आणि शूर लोकानी ही खुणगाठ बांधून ठेविली होती की, या मार्गात पुढे-मागे आपणांस न्यायाच्या आणि अन्यायाच्या अशा अुभयविध जाचास आणि छळास, देहदंडास आणि मृत्युदंडास तोंड द्यावेच लागणार ! प्रथम प्रथम जेव्हा क्रांतिकारकांचे खटले सुरू झाले, तेव्हा अशा खटल्यात पोलिसांचा नैर्बंधिक आणि प्रसंगी अनैर्बंधिक छळही कसा सोसावा लागतो, याची त्यांच्यातील काही लोकांस कल्पना नव्हती आणि म्हणून ते क्रांतीसारख्या कार्यांत फसले असे म्हणता येत असे. परंतु काकोरीच्या कटाच्या खटल्यात तसा प्रकार झालेला दिसत नाही. त्यातील प्रमुख आरोपींत संन्याल बंधु आहेत या बंधूपैकी ज्येष्ठ बंधु श्री. शचीन्द्रनाथ सन्याल हे तर यापूर्वीच क्रांतिकारक खटल्याचे भीषण भोग भोगून दंडितही झालेले होते. त्यांस त्या वेळी आजन्म काळेपाण्याची शिक्षा दिली गेली. ते अंदमानात पाच वर्षे कुजत

रडर्गानाचे अुमासे टाकीत वगण्याचे ठिकाणी रणगीतें गात अुफळत, अुसळत होते. ' मायेफिर 'च ते ! काही वेल्या ' मायेघर ' शहाणपणा त्यास मेर्गना !

शेवटी त्याम शिक्षा झाली त्यातील बहुतेकाम माहीत होत की, शिक्षा होणार आणि तीही अशी की, तुमतो वर्तमानपत्रातून दुसऱ्याम मिळालेली वाचनाच मायेधरू शहाणपणास दरदमन घाम मुटावा ! पण त्या मायेफिरूस निचे नितकेसे काही वाटेना त्यानी त्या दिवशी कारागारातून निघताना अेक सण पाळला प्रार्थना केल्या सर्वांनी स्वदेशी वेप परिधान केले, आणि कपाळी लाल गधाचे टिळे लावले न्यायालयात त्याची वाट पाहात मोठमोठ्या लोकांची आणि अधिकाऱ्यांची दाटी झाली होती ते न्यायालयाचे बाहेर गाडीतून अुतरताच ' वन्दे मातरम ' चा तुमुल ध्वनि करू लागले नतर मिस्तोने आपल्या पुढाऱ्याच्या मागामाग अेक अुत्तेजक राष्ट्रगीत सर्व मिळून अुच्च स्वराने गात त्यानी न्यायालयात प्रवेश केला

' आता बलिदानाची पर्वणी आलेली आहे आमच्या मनात काय आहे तें सगळे आताच सांगावे ! शत्रो, थाब वळ येअू दे म्हणजे सगळे गुप्त प्रकट होअील हे मातृभूमि, आम्ही तुझ्यावरून जीव ओवाळून टाकू आम्ही बघून घेअू शत्रूचे बळ बळ ते काय आहे आता तुमची बकबक नाही – तर आता बलिदानाशी गाठ आहे '

खटाटोपात स्वार्थाचा लवलेश तुम्हास शिवला नव्हता तुम्ही जे जे केलेत ते ते सर्व स्वदेशासाठीच केलेत '

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या क्रूर शिक्षा देत असतानाच न्यायाधीशाच्या तोंडातूनही जेव्हा हे अुद्‌गार बाहेर पडले, तेव्हा सर्व श्रोत्यास अेकाअेकी गहिवर आल्यासारखे झाले जे पोलिस त्या देशवीरावर पहारा देत होते त्याचीही मुद्रा ती भयंकर आणि क्रूर शिक्षा अैकताच, बदललेली दिसू लागली. 'मतवाला' पत्र म्हणत, 'स्वदेशावरून प्राण ओवाळून टाकणाऱ्या त्या वीरात्म्याची काहीतरी सेवा घडावी म्हणून त्याच्या शवतीत होत्या तेवढ्या अनेक थंड पाण्यासारख्या लहानसहान वस्तु पुढे करून पोलिसांनी त्याची कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त केली !'

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या आणि दहादहा वर्षाच्या कठोर कारावासाच्या शिक्षा जशजशा सांगितल्या जात, तसतसे ते सर्व दंडित क्रांतिकारक सस्मित वदनाने त्या शिक्षाच स्वागत करीत होते शिक्षा सांगून झाल्या तरी हातावर माथा धरून चिंताक्रांत बसणारा दाहाणपणा त्याच्यात अुदय पावलेला दिसेना ! त्याचा कट फुटला म्हणून ते रडत बसले नाहीत त्याच्यातील काही साथीदार सरकारचे साक्षीदार होअून त्याचा विश्वासघात करिते झाले होते पण म्हणून ते हतवीर्य झाले नव्हते कारण त्याना जगाच्या आणि प्रत्यक्ष हिंदुस्थानच्या भूतकालीन क्रांतिकारक प्रयत्नावरून माहीत झाले होते की, ज्याला क्रांतीच्या मार्गात पाअूल टाकणे, त्याने प्रथम आपले शिर आपल्या हातात घ्यावे, मग मनास म्हणावे, 'मना, ध्यानात ठेव की, या परतंत्र आणि दलित देशातल्या तीस कोटीपैकी अेकोणतीस कोटी विश्वासघातक निपजणार, तुला शाप देणार, तुला शिव्या देणार, तुझा शिरच्छेद स्वतःचे हातानीच करणारे असणार, तरीही तुला पुढे गेले पाहिजे सगळे जग वाय वाटेल ते करो, तू अेकटा तर तुझ्या देशाकरिता झुजत मरण्यास सिद्ध आहेस ना ? पुरे ! क्रांतीची सामग्री तुझ्यापुरती तुझ्यापाशी जुटली तर मग ! चल, अेकोणतीस कोटी सरकारी साक्षीदार होतील हे गृहीत धरून चल त्या अुरलेल्या अेक कोटीत कोणीतरी तुझ्या-

पडले होते आणि तेथील अनेक यातनास जेव्हा बाणेदारपणाने तोंड देत होते, तेव्हा त्याम स्वप्नातही नव्हते की, त्याम त्याची प्रिय मातृभूमि पुन्हा कधी याच जन्मी दिसेल ! पण योगायोगाने ती त्याम पाचव्याच वर्षी पुन्हा दिसली त्याच्या जन्मठेपीच्या शिक्षेची सूट मिळून ते पाचव्याच वर्षी १९२०।२१ चे सुमारास सुटले त्याच्याचप्रमाणे त्या खटल्यातील अितर अनेक जणाना पूर्वीचे क्रातीच्या मार्गात पाऊल टाकले म्हणजे पाऊलच नव्हे पण हृदयही कसे रक्तबंबाळ होते हे अनुभविलेले होते पोलिसाचे छळ, मारहाण, जाच, अुपास, अपमान, कारावास आणि मृत्युदंड, याच भयंकर अनुभव त्याम अज्ञात आलेले होते आणि ज्याम ते पूणत आलेले होते, त्याचे सोसून आणि पेलून त्यानी अनेकदा सेविले आणि वाचले होते तरीदेखील ज्यायची काकोरीच्या या आरोपींनी पुन्हा क्रान्तिकारक कट केले, शस्त्र जमविली, दहा-पधरावर गोठमोठे राजकीय दरवडे घालून सरकाराम हल्वून सोडले आणि शेवटी शेवटी चालत्या आगगाडीस थोपवून पिस्तुल आणि बदुका झाडीत सरकारी कोश (खजिने) साफ लुटून नेले—का तर सशस्त्र क्रांतीवाचून आपल्या प्रिय मातृभूमीस स्वतंत्र करण्याचा दुसरा कोणताही अुपाय त्यास शक्य दिसेना नि शस्त्र असहयोग, नि शस्त्र सहयोग, नि शस्त्र प्रतिसहयोग, सगळे तय हात टेकताना त्यानी पाहिले, तेव्हा या सगळ्या अुपायात सापेक्षत अधिक स्वस्त आणि सफल म्हणून त्यास जो वाटे, त्या क्रातीचा नगारा त्यानी पुन्हा पिटला

सगळे शहाणे ज्या अुपायाम अगदी अशक्य आणि अत्यंत महाग म्हणून समजतात, तोच या 'माथेफिरू'स सापेक्षत शक्यतर आणि सफलतर अुपाय वाटला. सगळ्या शहाण्यास जे सादी मंडळ, विधिमंडळ, गारक्षण, अस्पृश्योद्धार, शिधुनप्ताह, अुपोषणे, हरताळ जित्यादि सभ्य अुपाय स्वातंत्र्यसंपादनाचे कार्यी सुलभतर आणि सफलतर वाटले, तेच या 'माथेफिरू'स सुलभ होते ते निष्फळ आणि सुलभ नव्हते ते क्रातीपेक्षा जितके महाग तितकेच व्यर्थ वाटले ! भिन्नमतिर्हि लोक !

असा त्याचा विश्वास असल्याने या क्रातिकारक गृहस्थानी – कारण त्याच्यात केवळ मुलेच भरलेली नाहीत, शौर्याच्या आणि ध्येयनिष्ठेच्या कामात माठ्यासही मान खाली घालावयास लावणारी (विशीच्या) आत-बाहेरील मुलेही त्यात जशी आहेत, तसेच मुलासारखा सरळपणा नि नवा तारुण्याचा अदम्य अुत्साह आणि धडाडी ज्यात भरलेली आहे अशी तिशीच्या वरची माठी माणसही त्यात आहेत – त्या ह्या गृहस्थानी शहाण्यास त्याच्या शहाणपणाचे मार्ग मोकळे ठेवून, जे अितरास करवत होते तितके देशहित ते करीत असता त्याचे हात न धरिता, जे कोणीही करू शकत नव्हते ते अुरलले काय आपण स्वत करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि त्याप्रमाणे तो मार्ग किती भयंकर असतो हे स्वत चे अनुभवाने आणि कटाचे भूतकालीन खटल्याचे माहितीने ज्ञात असताही जाणून बुजून त्या रक्तरंजित क्रातीच्या ध्वजास त्यानी अुभारिले माथेफिराअूच ते !

अशा आगलावेपणाचें फळही त्यांस शीघ्रच मिळालें. काकोरीच्या आसपास चालल्या आगगाडीस रोखून, गाडी हाकणारास पिस्तुलें दासवून, बद्ध करून त्यांनी गाडीवर सशस्त्र आक्रमण केलें होतें. सर्व प्रवाशांस प्रथम कळविलें की, आम्ही सरकारी खजिना तेवढा लुटणार आहोत, आम्ही क्रांतिकारक तुमच्याच हितासाठी झटत आहोत, तुम्ही निर्भय असा! पण असें सांगूनही साहजिकच जे अेक दोन प्रवासी आरडाओरड करूं लागले, त्यांस त्यांनी तत्काळ गोळ्या घातल्या. नंतर सरकारी खजिना फोडून तो सर्व वाहून नेला! गाडी पुढे गेली. हे मागून गेले. या अपराधासाठी धरपकड होता होता तो सर्व राजकीय कट उघडकीस आला आणि अेकाचे सूत्राने दुसरा, दुसऱ्याने तिसरा असें करीत हे बरेच क्रांतिकारक पकडले गेले.

पण पकडल्यानंतरही 'फुटला कट! व्यर्थ मेलो!' म्हणून त्यांच्यातील बहुतेक जण रडत बसेनात! राजकीय कट म्हटला की, तो सद्यःपरिस्थितीतील स्वपक्षाच्या असंघटित आणि हताश स्थितीत आणि विपक्षाच्या संघटित प्राबल्यात फुटणारच! फुटत फुटतच ते घटत जाणार असा अुलटा युक्तिवाद करीत ते निर्ढावलेले आणि पूर्वीही अशाच कटाचे, फुटण्याचे, खटल्याचे आणि शिक्षांचे प्रसंग अनुभवून वमकेले क्रांतिकारक अुलट खो खो हसत बसले!

त्यांची पोलिस-चौकशी जवळजवळ वर्षभर चालली; पण त्या वर्षाच्या कारावासाने त्यांचें धैर्य खचलें नाही. पुढे खटला सुरू झाला. त्या क्रांतिकारकांस न्यायालयात नेणारी जी बंदिशाळेतील गाडी असे ती सशस्त्र शिपायांचे पहाऱ्यात न्यायालयात प्रत्यही जाअू येअू लागली. हाती हातकड्या, पायबेड्या आणि दोर यांनी जखडलेले हे क्रांतिकारक प्रत्यही त्या गाडीतून जातायेता मोठमोठ्याने क्रांतिकारक गीतें म्हणत जात. त्यांच्यात काही कवि आणि काही चांगले गाणारे होते ते सांगत आणि सर्वजण तीं राष्ट्रगीतें गात. तीं अितकी हृदय हलवून सोडणारी असत की, आजूबाजूस सेंकडो लोकांचे थवे ती गीतें अैकण्यासाठी त्या मार्गावर प्रत्यही तिष्ठत बसत. त्यांचे ते तेज, ती देशभक्ति, ती निर्भीकता पाहून प्रत्यक्ष पोलिसांच्या डोळ्यांस पाणी येअी! अशा मार्ग गर्जवीत जाणारी ती त्या देशभक्त वीरांकडून म्हटली जाणारी रणगीतें हिंदीतील आणि अुर्दूतील बहुतेक दैनिकांतून छापलीं गेली आहेत.

पुष्कळ शहाण्यांना आशा होती की, क्रांतीसारखा अव्यापारेषु व्यापार करण्याचे भयंकर परिणाम जेव्हा या अुन्मत्त देशवेड्यांस भोगावे लागतील, तेव्हा त्यांचे डोळे अुघडतील आणि वंदीच्या पिंजऱ्यात, बेड्यात जखडलेल्या हातात आपलें अवनत माथें धरून दूरदृष्टीच्या शहाणपणास शोभणारे असे पश्चात्तप्त निष्क्रियतेचे अुसासे टाकतील. पण तसें काहीअेक झालें नाही. त्यांच्यात शहाण्या माणसास शोभणारा हा मायेफिरूपणा दिसून येअीना. ते शहाण्या निष्क्रियतेच्या गुंगीत माथें धरून

रङगीताचे अुसासे टाकीत चमण्याचे ठिकाणी रणगीते गात अफळून, अुमळून होते. 'माथेफिरू'च ते! काही केल्या 'माथेफिरू' शहाणपणा त्यास येअीना!

शेवटी त्यास शिक्षा झाली. त्यातील बहुतेकास माहीत होते की, शिक्षा होणार आणि तीही अशी की, तुरुंगात वर्तमानपत्रातून दुसऱ्याच मिळालेली वाचताच माथे-धरू शहाणपणास दरदरून घाम सुटावा! पण त्या माथेफिरूस तिचे नितकेसे काही वाटेना. त्यानी त्या दिवशी कारागारातून निघताना अेक क्षण पाळला. प्रार्थना केल्या. सर्वांनी स्वदेशी वेष परिधान केले, आणि कपाळी लाल गधाचे टिळे लावले. न्यायालयात त्याची वाट पाहात मोठमोठ्या लवाची आणि अधिकाऱ्याची दाटी झाली होती. त न्यायालयाचे बाहेर गाडीतून अुतरताच 'वन्दे मातरम्'चा तुमुल ध्वनि करू लागले. नतर शिस्तीने आपल्या पुढाऱ्याच्या मागोमाग अेक अुत्तेजक राष्ट्रगीत सर्व मिळून अुच्च स्वराने गात त्यानी न्यायालयात प्रवेश केला.

'आता बलिदानाची पर्वणी आलेली आहे. आमच्या मनात काय आहे ते सगळे आताच काय सांगाव! शनो, याव वेळ यशू दे. म्हणजे सगळे गुप्त प्रकट होअील. हे मातृभूमि, आम्ही तुझ्यावरून जीव ओवाळून टाकू. आम्ही बघून घेअू. मनूचे बळ यळ त काय आहे. आता कुठली वकनक नाही—तर आता बलिदानाशी गाठ आहे.'

अभियुक्त न्यायालयात आल्यावर न्यायाधीशाने निर्णय दिला. या खटल्यात अेकदर ११०० कागदी पुरावे परीक्षावे लागले. शेकडो साक्षीदारांच्या साक्षी झाल्या होत्या. न्यायाधीशाने आपल्या निर्णयपत्रिकेत सांगितले की, सयुक्त प्रातात अेक विस्तृत षड्यत्र स्थापित झालेले असून, त्याचा अुद्देश सशस्त्र क्रांति करून हिंदुस्थानात हिंदुस्थानचे स्वातत्र्य सपादन करावे हा आहे. याचे पुनसंस्थापक शचींद्रनाथ सन्याल हे होते आणि या षड्यत्राचा बंगालच्या क्रांतिकारकाशी निकट सबध होता. हे अेकमेकास राजकीय वधासाठी आणि दरवडयासाठी शस्त्रे पुरवीत. या षडयत्रातील मडळींना सरकारी अधिकाऱ्यावर सशस्त्र आक्रमणे करणे, खजिने लुटणे, बॉब जित्यादि स्फोटक साहित्य जमविणे आणि अनेक भयकर दरवडे मारले.

निर्णयातील अुतारे वाचून न्यायाधीशाने शिक्षा सांगितल्या. राजेंद्रनाथ लाहिरी, रामप्रसादजी आणि रोशनसिंग या तिघास फाशी. शचींद्रनाथ सन्यालाना आजन्म काळेपाणी, मन्मथनाथ गुप्त याना १४ वर्षे खत्री सक्ता जित्यादीना १० वर्षे आणि अितरास सात आणि पाच वर्षे शिक्षा सांगितला गेली. शिक्षा सांगितल्यानतर न्यायाधीश म्हणाला

'ज्या मार्गाने तुम्ही स्वातन्त्र्य सपादन करू अिच्छीत होतात तो मार्ग चुकला होता. पण दंडितहो, तुमची ती चुकी प्रामाणिकपणाची होती. तुमच्या तत्त्वानुरूप तुम्ही प्रामाणिकपणे झुजत राहिलात. मी हे स्पष्टपणे निर्दिष्ट करितो की, त्या सर्व

खटाटोपात स्वार्थाचा लवलेश तुम्हास शिवला नव्हता तुम्ही जे जे केलेत ते ते सर्व स्वदेशासाठीच केलेत '

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या क्रूर शिक्षा देत असतानाच न्यायाधीशाच्या तोंडातूनही जेव्हा हे अुद्गार बाहेर पडले, तेव्हा सर्व श्रोत्यास अेकाअेकी गहिवर आल्यासारखे झाले जे पोलिस त्या देशवीरावर पहारा देत होते त्याचीही मुद्रा ती भयकर आणि क्रूर शिक्षा अैकताच, बदललेली दिसू लागली. 'मतवाला' पत्र म्हणते, 'स्वदेशावरून प्राण ओवाळून टाकणाऱ्या त्या वीरास्याची काहीतरी सेवा घडावी म्हणून त्याच्या शवतीत होत्या तेवढ्या अनेक थड पाण्यासारख्या लहानसहान वस्तु पुढे करून पोलिसानी त्याची कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त केली!'

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या आणि दहादहा वर्षांच्या कठोर कारावासाच्या शिक्षा जशजशा सागितल्या जात, तसतसे ते सर्व दडित क्रातिकारक सस्मित वदनाने त्या शिक्षाच स्वागत करीत होते शिक्षा सागून झाल्या तरी हातावर माथा धरून चिताक्रात वसणारा शहाणपणा त्याच्यात अुदय पावलेला दिसेना। त्याचा कट फुटला म्हणून ते रडत बसले नाहीत त्याच्यातील काही साथीदार सरकारचे साक्षीदार होअून त्याचा विश्वासघात करिते झाले होते पण म्हणून ते हतवीर्य झाले नव्हते कारण त्याना जगाच्या आणि प्रत्यक्ष हिंदुस्थानच्या भूतकालीन क्रातिकारक प्रयत्नावरून माहीत झाले होते की, (ज्याला क्रातीच्या मार्गात पाअूल टाकण, त्याने प्रथम आपले शिर आपल्या हातात घ्यावे, मग मनास म्हणावे, 'मना, ध्यानात ठेव की, या परतत्र आणि दलित देशातल्या तीस कोटीपैकी अेकोणतीस कोटी विश्वासघातक निघणार, तुला शाप देणार, तुला शिव्या देणार, तुझा शिरच्छेद स्वत चे हातानीच करणारे असणार, तरीही तुला पुढे गेले पाहिजे सगळे जग काय वाटेल ते करो, तू अेकटा तर तुझ्या देशाकरिता झुजत मरण्यास सिद्ध आहेस ना? पुरे! क्रातीची सामग्री तुझ्यापुरती तुझ्यापाशी जुळली तर मग! चल, अेकोणतीस कोटी सरकारी साक्षीदार हातील हे गृहीत धरून चल त्या अुरलेल्या अेक कोटीत कोणीतरी तुझ्याबरोबर राहणारा किंवा तू मेल्यानतर तुझ्या मागून येणारा मिळेल तोही न मिळाला तरी तू चल! माथेधरूपणापेक्षाही माथफिरूपणाच अेखादी भूकपीय अुलाढाल आता करील तर करील!')

या माथेफिरूपणाच्या विचारसरणीने अुत्स्फूर्त झालेल्या त्या क्रातिकारकास भयकर शिक्षा अैकून अधिकच अुन्माद चढल्यासारखा दिसू लागला श्री मालवीयाचे 'अभ्युदय'सारखे प्रमुख पत्र म्हणत —

'खटल्याच्या निकालाच्या वेळचे दृश्य खरोखर अपूर्व होते शिक्षा अैकिल्यानतर ते क्रातिकारक जेव्हा जाययास निघाले, तेव्हा त्यानी प्रथम अेकमेकाच्या गळ्यात मिठ्या मारल्या आणि डोळ्यातून गळत असलेल्या प्रेमाश्रूत त्यानी अेकमेकाचा निरोप घेतला. त्या वेळेस न्यायालयात अुपस्थित असलेले लोकही रडू

लागले. श्री. रामप्रसादजी, श्री. राजेंद्रनाथ लाहिरी, श्री. रोशनसिंग–ज्या त्रिवर्गांना फाशीची शिक्षा झाली होती आणि श्री सन्याल याना जन्मठेप झाली होती, त्या चौघांच्या चरणास इतर सर्व दंडितानी भक्तिपूर्वक स्पर्श केला नंतर श्रीयुत रामप्रसाद यांचे धुरीणत्वाखाली ते सर्व 'वन्दे मातरम् 'ची तुमुल गर्जना करून अेक हृदयस्पर्शी गीत म्हणत न्यायालयातून जाअू लागले.'

'जिच्या प्रेमासाठी आम्ही प्राणही ओवाळून टाकीत आहो, त्या भारतभूमीचा वायु आता आम्हास कुठला श्वासोच्छ्वासास मिळणार ! चिंता नाही' हे स्वदेशा, तुझें कल्याण होवो – आम्ही आता निघालो हे मातृभूमि, तू सुखी राहा म्हणजे झाले–आम्ही तर आता चाललो !!!'

हे वाचक, हे गाणे गात जे फाशीच्या खांबाकडे जात आहेत ते देशभक्त सर्व हिंदु आहेत साधनाच्या विषयी त्यांच्याशी आम्ही सर्व संमत नसलो तरीही हें ध्यानात ठेवण्यासारखें आहे की, त्यांच्यात हें तेज आणि हें धैर्य ह हिंदूंची गीता वाचूनच अुत्पन्न झाले त्याच्या अुपस्थितीत तरी 'हिंदु दुर्बल आहे, हिंदु भ्याड

काकोरीच्या क्रांतिकारकांचे नाव ऐकून तरी सावध व्हा आणि आपसातील यादवी बंद करा

आणि अिंग्रजहो, तुम्हीही या दृश्याकडे जरा गंभीरपणें पाहा आमची आमच्या पुढाऱ्यास विनती आहे की, त्यांनी, जेव्हा आता रॉयल कमिशन अिकडे येअील तेव्हा त्याचेपुढे निर्भयपणे या क्रांतिकारक 'मायेफिल्ड' चा अितिहास मांडून दाखवावा आज वीस पचवीस वर्षें सरकारने आपल्या भात्यातील सर्व शस्त्रास्त्रें या क्रांतिकारकावर सोडून पाहिली आहेत साधी वदी, सश्रमवदी, काळे पाणी, फाशी, मारहाण, जाच, आत्मिक पीडन, दैहिक पीडन, विशिष्ट दंडक, सैनिक दंड, यदुवा, वेयोनेटें, विमान, बांब, सरसहा कत्तली–सर्व प्रकारची आयुधें सरकारने या मायेफिल्डवर योजून पाहिली पण या मूठभर लोकांच्या संप्रदायाची वीण भुयाराभुयारातून वाढतच आहे–हे या काकोरीच्या अगदी आजच्या क्रांतिकारकाच्या अुदात्त अुग्रतेस साक्षी ठेवून सांगा सांगा की या अमर्त्य क्रांतिकारकासही मारण्याचा मार्ग आहे आणि आश्चर्याची गोष्ट की, तो अगदी सोपा आहे तो म्हणजे हाच की, जें हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य शेवटी केव्हा तरी द्यावे लागणारच आहे ते तुमच्या आमच्यातील लाखो लोकांचे रक्त सांडण्याच्या आधीच सुखासमाधाने देअून टाकून या चिरडीस आलेल्या प्रकरणाचे पर्यवसान आनंदात करा अजूनही जर अिंग्रज राष्ट्राने मोकळ्या मनाने हे धोरण स्वीकारुन वैध प्रगति (constitutional) दावय न रण्यासारखी परिणामकारक राज्यघटना सुरु केली, तर तिच्या किंचित् दिरंगाअीच्या कार्यपद्धतीसही स्वीकारणे हे, हे क्रांतिकारक राजनीतिदृष्ट्या आपले कर्तव्य समजतील अितकेच नव्हे तर, जर ती राज्यघटना देताच अिंग्लंड निष्कपट रीतीने भारताशी समानतेचे सहकार्य करू लागेल, तर तेही अिंग्लंडशी तितक्याच निष्कपटपणे अुभयताच्या कल्याणास अनुरूप असे सहकार्यही करू लागतील

\+ + +

क्रांतीच्या ठिणग्या

काकोरीच्या क्रांतिकारकांस सेशन्स कोर्टाने ज्या शिक्षा सांगितल्या त्या कमी करून हायकोर्टाने त्या अधिकच भयंकर प्रमाणात वाढविल्या आहेत दहा वर्षें, चौदा वर्षें अशा शिक्षा जन्मठेपीपर्यंत वाढविल्या ! अपिलात शिक्षा कमी होतील म्हणून अपिलें झाली पण क्रांतीच्या काकोरीच्या कटाच्या ठिणगीने दाढी पेटलेल्या हायकोर्टी क्रोधास, त्या क्रांतिकारकांपैकी तिघाचौघास फाशी झाली असताही, तेवढा वळी पुरेसा न वाटून, त्याने त्या कटातील मंडळीच्या आधीच भयंकर असलेल्या शिक्षा अधिकच भयंकर प्रमाणात वाढविल्या !

ज्याला पाच वर्षे मध्यम सारावास होता त्याला तो दहा वर्षे दिला, ज्यास दहा वर्षे द्वीपान्तर होते त्यास जन्मठेपी दिल्या! तरीही अेवढ्यावरून न्यायाधीशास दयेचा किंवा सौम्यतेचा लवलेशही मिळला नाही असे अनुमान मात्र कोणीही करू नये कारण अितराच्या जरी त्यांनी अत्यंत कठोरपणे शिक्षा वाढविल्या, तरी काहींच्या शिक्षा त्यांनी मदयपणे वाढविण्याचे माफ नावारिल अुदाहरणार्थ, सेशन्स कोर्टात ज्यास फाशीच्या शिक्षा झाल्या होत्या त्यानीही अपील केले होते पण हायकोर्टाने सदय अंतःकरणाने, अितर कटवाल्यांच्या शिक्षा दुपटीने वाढविल्या असताही, फाशी दिलेल्या शिक्षेवर ह्री जी अपिले झाली त्यांच्या शिक्षा मुळीच वाढविल्या नाहीत त्यांना सेशन्सकोर्टाने दिलेली फाशीच मात्र ती पुरे, असे अेकमताने अुदारपणे घोषित केले या औदार्याविषयी न्यायमूर्तींचे आभार क्रांतिकारक कटवाले मानितीलच हो! जशा अितर शिक्षा दुपटीने वाढविल्या तशी प्रत्यक्ष सेशनने या जन्मापुरत्या दिलेल्या अेका फाशीच्या शिक्षेलाही दुपटीने वाढवून पुढील जन्माची फाशीही देअून टाकण्याचे हायकोर्टाने मनात आणिले असते, तर त्यांचा कोण हात धरणार होता!

अेका क्रांतिकारक कटास अशा अत्यंत कठोर शिक्षा दिल्या की बाकीचे क्रांतिकारक भिअून त्या नादान मडणार नाहीत अशी जर हायकोर्टाची किंवा त्यांच्यावर असणाऱ्या सरकारची समजूत असेल, तर ती मात्र सफल होण्याचा तितकासा रंग सध्या दिसत नाही कारण, ही काकोरीच्या कटाची ठिणगी, त्यांच्यातील फाशी जाणाऱ्या तीन चार क्रांतिकारकांच्या अुष्णाष्ण रक्ताच्या शिरा तुटताच अुमळून पडणाऱ्या लालभडक सडचात विनते न विझते ताच, बंगाल्यात आणखी अेक भयंकर कट अुघडकीस येण्याच्या मागोमाग लागला आहे अेका घरास वेढा घालून पोलिसांनी कित्येक बाँब, बंदुका, पिस्तुले आणि क्रांतिकारक वाङ्मय धरिले आहे त्या घरातील घरधनी त्याचा भाअू त्याची दोन कर्ती मुले निरनिराळ्या ठिकाणी पकडली गेली असून धडत्याचा गावभर गुमता धुमाकूळ चालला आहे आनल्या आत घुमसणाऱ्या क्रांतीची ही आणखी अेक ठिणगी वर अुडून सत्तेच्या क्रोधाची दाढी पुन पटवीत आहे काकोरीच्या कटवाल्यांची आज दाड वर्षांवर जी दुदशा आणि हाल चालले आहेत आणि हायकोर्टातल्या अपिलाचा वर जो भयंकर निकाल दिला आहे त्यामुळे क्रांतिकारकांचे मरणमारणाचे अुग्र अुद्योग बंद पडलले दिसत नाहीत किंवा त्या अुग्र अुद्योगास पोसण्यास आणि त्यास लागणारी शस्त्रास्त्रादि साधनसामग्री जुळविण्यास लागणारा लाखो रुपयाचा आर्थिक निधि जमविण्यासाठी घालण्यात येणारे राजकीय दरवडेही अुरत्या पथास लागण्याचे काहीही चिन्ह दिसत नाही दर आठवड्यास बहुधा

राजकीय दरवडे पडतातच आहेत क्रांति मारण्यासाठी म्हणून वगात्यात अनेक पुढारी लोकास मध्यंतरी दृष्टिबद्ध, स्थलबद्ध, कारावद्ध करून ठेवले, पुन सुभाष बाबूसुद्धा त्यांच्यातील अनेकास सोडून देण्यात आले पण क्रांतिकारक चळवळ आतल्या आत धुमसतची धुमसतच आहे

क्रांतीच्या ठिणग्या अुडताच त्यावर क्रांतिकारकास फाशीवर चढवून त्याच्या अुष्णोष्ण रक्ताचा सडा घालण्याचा अुपाय असा निष्फळ होत आहे त्या क्रांतीच्या फाशीवरून अुसळणाऱ्या रक्ताच्या सड्यानी त्या ठिणग्या विझत नाहीत तर आगीवर ओतलेल्या रॉकेलप्रमाणे अुलटा भडकाच घेतात ! पचवीस वर्षे हा क्रांतीचे रक्त शिंपडून क्रांतीच्या ठिणग्या विझविण्याचा अुपाय सरकारने करून पाहिला आहे पण तो काही पुरतेपणी सफल होतांना दिसत नाही तेव्हा अजून तरी सरकारने क्रांति विझविण्याचा सरळ आणि सफळ असा अुपाय — जो अितिहासाच्या वैद्यशास्त्राने आणि जगाच्या अनुभवाने अगदी रामबाण म्हणून ठरविलेला आहे, तो योजून पाहावा क्रांतिकारक जी क्रांति करू म्हणतात ती आपण होअूनच करून टाकावी आणि हिंदुस्थानास स्वातंत्र्य देअून टाकून या क्रांतिकारक वृक्षाच्या मुळावरच कुऱ्हाड घालावी !

पण हा अुपाय सरकार करणार काय ? क्रांति मरणार काय ? अितिहासाची पुनरावृत्ति झाल्यावाचून राहणार काय ? काय ? या दैवदुर्विलसितास करावे काय ?

चाललेल्या पवित्र युद्धात लढत आहेत. त्यातही जर चीन स्वतंत्र झालें, प्रबळ झालें तर त्याचा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या आकांक्षांस पाठिंबा मिळण्याचा अधिक संभव आहे. अशा स्थितीत अिंग्रजाच्या आपल्या पायातील बेडया तोडून टाकण्याअितकेही पौरुष अंगी नसणाऱ्या हिंदी सेनेने, केवळ अिंग्रजाकडून दिल्या जाणाऱ्या चार कवडयाच्या वेतनासाठी चीनच्या नरडींचा घोट घेअून त्याच्या पायातही अिंग्रजी वर्चस्वाच्या बेडया ठोकण्यास साहाय्य व्हावे, ही अत्यंत नीचपणाची वर्तणूक कोणाही भारतीय मनुष्यास लाजिरवाणी वाटणारी होतीच. तेव्हा वरिष्ठ विधिमंडळाने हिंदी सैन्य चीनकडे लढण्यास धाडू नये, म्हणून सरकारास बजावून सांगितले; पण ते न अैकता अिंग्रजांनी चीनला हिंदी सैन्य धाडलेच ! विधिमंडळाच्या हातात शाब्दिक निषेध करण्यापलीकडे काहीच सत्ता नसल्याने ते बिचारें हतबल होअून चूप राहिले !

पण हिंदी क्रांतिकारकाचे बळ नुसतें शब्दातच साठविलेले नसतें. विधिमंडळाचें शाब्दिक बळ जेथे जेथे संपते, तेथूनच त्याचे अुग्र अुपाय सुरू होतात. चीनला हिंदी सेना विधिमंडळास न जुमानता अिंग्रजांनी नेताच चिनात असलेल्या हिंदी क्रांतिकारकांच्या गुप्त संस्थांनी, गुप्त आणि प्रकट अुपायांनी त्या सेनेतील शीखादिक सैनिकांच्या गाठी घेअून त्यास सांगितले की, 'अरे, स्वतःच्या मातृभूमीस पारतंत्र्यातून सोडविण्याचे तुमचे वर्तव्य ! तें तर तुम्हास करवत नाही ! तेथें तुमच्या या मिशा आणि दाढया आणि तरवारी शेळीच्या शेपटासारख्या मेंग्या होनात ! पण तेवढें पाप तुम्हास नरकास धाडण्यास पुरेसें नाही, म्हणून का तुम्ही आता या चीनलाही दास्यात ढकलण्यास अिकडे आला आहात ? आपल्या मायभूम दास्या-

गेले क्यांटन, शांघाय, हाँगकाँग अित्यादि प्रमुख नगरांतून हिंदी राज्यक्रांतिकारकाची गुप्त संस्थांचीं जाळीं पसरलेली असून त्यांचें सर्व धोरण चिनी राष्ट्रीय पक्षास साह्य देअून अिंग्रजाचें नाक खाली करण्याचें आहे आशा ही की, चीनमधून अिंग्रज अुठला की त्या चीनच्या राष्ट्रीय सरकारच्या पाठिंब्यानें आणि रशियाच्या संगनमतानें अिंग्रजांशी त्या दोन राष्ट्रांची लढाअी जुंपताच ब्रह्मदेशाच्या सरसीमेवरून बंड करून हिंदुस्थानवर स्वारी करावयाची आणि राज्यक्रांतीचा झेंडा हिंदभूमीवर पाय ठेवताच अुभारावयाचा !

पण चीनमधील हिंदी राज्यक्रांतिकारकांचा डाव अिंग्रजांच्या लक्षांत आल्यावाचून थोडाच राहणार होता ! त्या डावाचें मर्म विधिमंडळांतील, खादी मंडळांतील तुम्हा आम्हा अिंग्रजी चाबकाखालीं माणसाळलेल्या मंदाच्या लक्षांत येणार नाहीं आपणास तो अेक केवळ 'पोरखेळ' वाटेल, माथेफिरूपणाची अेक लहर वाटेल पण अिंग्रजास त्या डावांतील अर्थ तत्क्षणीच कळला अिंग्रज विधिमंडळ, खादी मंडळ अित्यादि सभ्य संस्थांच्या माणसाळलेल्या निरुपद्रवी डावाकडे कौतुकानें पाहात बसतात त्यास वेळीं अवेळीं 'वाहवा ! भले !' म्हणून त्यांतील निरुपद्रवीपणाच्या प्रमाणांत अधिकाधिक भलाअी पण देतात, पण क्रांतिकारकांच्या डावाचें नाव काढताच कसे अगदीं तत्काळ पिसाळून, दिसेल त्यास चावू लागतात हे सर्वश्रुतच आहे अिकडे अितर चळवळींच्या म्होरक्याची अेंशी हजार लोकांची सभा भरून कडकडीत कडक भाषा बोलत बसली तरी गव्हर्नर स्वस्थ झोंप घेत असतात पण अेखादं अठरा वर्षांचं पोर जरी अेखादा क्रांतिकारक शब्द बोलल तरी अेकदम 'राजाच्या विरुद्ध लढाअी' म्हणून रणशिंगे फुंकली जातात अठरा वर्षांच्या क्रांतिकारकाच्या माथेफिरू पोराची अेंशी हजार माथेफिरू थाराहून अिंग्र-

स्वारी करण्याची सिद्धता करीत आहेत, ही गोष्ट इंग्रजी राजनीतीचे सूक्ष्म दृष्टीस दिसताच त्याचे पटाईत बुद्धिमत्तेस तिचे महत्त्व तत्काल समजून आले आणि त्यांनी हिंदुस्थानचे वायव्य सरसीमेवर ज्याप्रमाणे युद्धाची सज्जता आजवर ठेवण्यास ते झटत असत, त्याचप्रमाणे आता हिंदुस्थानचे पूर्व सरसीमेवरही लढाईची सज्जता ठेवण्यास इंग्लंड तत्काळ झटू लागले.

आजपर्यंत सरसीमा (सरहद्द), आणि सरसीमेवरची युद्धाची सिद्धता म्हटली म्हणजे वायव्य सरसीमा काय ती हिंदी लोकांच्या दृष्टीसमोर उभी राही. रशिया पूर्वी तिकडूनच येणार होता. अफगाणिस्थानही तिकडूनच स्वारी करण्याच्या उद्योगात असतो. पठाटी जातीही, हिंदु लोकांच्या नाशास तत्पर होऊन लूटमार करीत निकडूनच धावे छापे मारितात. म्हणून आजवर हिंदुस्थानला त्या वायव्य सरसीमेची काय ती चिंता असे. हिंदुस्थानची पूर्व सरसीमा अगदी निरुपद्रवी आणि पूर्वी सभ्य अमल्यान आणि नंतर दुर्बळ झाल्याने, दुसऱ्या आणि त्यातही त्यांची देवभूमि असलेल्या हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याचे ज्यांच्या मनातही आले नाही असा तिबेट आणि चीन या राष्ट्रांनी व्यापलेला असल्याने शतकोशतक हिंदुस्थानास पूर्व सीमेवर युद्धाची सज्जता म्हणजे काय याची कल्पनाही उरली नव्हती. पण शेवटी आज वायव्य सरसीमेप्रमाणेच पूर्वसीमेवरही युद्धाची सज्जता ठेवण्याचा प्रसंग मस्तकावर गुजरला आहे. कारण, अफगाणिस्थानास पुढे करून रशिया जसा वायव्य सीमेवर स्वारी करू पाहत आहे, तसाच चीनदेशास पुढे करून रशिया पूर्वसीमेवर स्वारी करू पाहत आहे. आणि त्या दोन्ही बाजूंनी या महायुद्धाचे सुदीपसुदीत आपणही लगा लागला तर पाहावा म्हणून हिंदी क्रांतिकारक फार दूरवर परिणाम करणारा राजकारणी डाव टाकून आणि इंग्रजांच्या शत्रूशी संगनमत करून हिंदुस्थानवर क्रांतिकारक सेनेची चढाई करू पाहात आहेत.

यासाठी, त्यास तोंड देता यावे म्हणून दूरदर्शी इंग्रजांनी आजपासूनच ब्रह्मदेशाच्या सरसीमेवर मोठी प्रबळ सज्जता चालविली आहे. त्या सीमेवर किल्ले बांधण्याचे काम वेगाने चालले असून मोठमोठे सनिक-मार्ग सिद्ध करण्यात येत आहेत. त्यावर सुटलेल्या बंदिवानांच्या टोळ्याच्या टोळ्या धाडण्यात येऊन त्यांच्याकडून कार्य करून घेण्यात येत आहे. त्याप्रीत्यर्थ धनसंग्रहही सुरू असून त्या सीमेवर चाललेल्या या भावी महायुद्धाच्या पूर्वसिद्धतेविषयी कोणतीही बातमी किंवा सैन्याच्या हालचालींची गुणगुण प्रसिद्ध करण्याची कडक बंदी करण्यात आली आहे.

अफगाणिस्थानकडच्या जेवढ्या स्वाऱ्या — सिकंदराच्या स्वारीपासून तो परवाच्या जिहादी गुंडापर्यंत — झाल्या त्या हिंदुस्थानास दास्यात दडपून ठेवण्यासाठी होत्या. पण ब्रह्मदेशाकडून होऊ पहाणाऱ्या या पूर्वसीमेवरील ही स्वारी झालीच तर हिंदुस्थान जिंकण्याकरिता होणारी नसून केवळ इंग्रजास हिंदुस्थानातून हाकून

त्याची शक्ति कमी करण्यासाठीच होणारी आहे. अिंग्रजांच्या साम्राज्याचे तुकडे अुडविण्यासाठी, त्या साम्राज्याचें जे प्रत्यक्ष हृदय असें हिंदुस्थान, त्यावरच आघात करिता यावा, अिंग्रजांना हिंदुस्थानातच पेचात धरिता यावें, अेवढ्यापुरताच त्यांचा स्वारीचा बेत आहे. त्याचें आणि त्यांचेसह सहकार्य करीत असलेल्या हिंदी क्रांतिकारकाचें असें धोरण आहे की, हिंदुस्थानच्या पूर्व सीमेकडून अिंग्रजास टाच दिली असता त्यांची मनित विभागेल आणि आतून हिंदी लोक क्रांति करुन अुठतील! काय वेडें धोरण हें! विधिमंडळे, खादी-मंडळें, शिवोत्सव, शुद्धि, स्वदेशी अित्यादि अत्यंत अुपयुक्त आणि सुज्ञासीन अुपायांनी वेळी प्रगति करण्याचें सोडून या क्रांतिकारकांच्या कानठाळ्या बसविणाऱ्या पोरखेळाच्या घोडदौडी प्रगतीत शिरून दातवीत फोडून घेण्याचे सकट स्वत.वर ओढून घ्यावयास आम्हा सभ्य गृहस्थास वेड थोडेंच लागलें आहे!!

परंतु आम्हास नमलें तरी ब्रह्मदेशातील काही लोकावर मात्र या वेडाची थोडीशी छाया पडत असल्याचें दिसतें. कारण, त्यांच्यातील बऱ्याच लोकांनी केव्हापासूनच अशी हाकाटी करण्यास सुरवात केली आहे की, जर कधी ब्रह्मदेशाच्या सर सीमेवर चीन आणि अिंग्रज यांचें युद्ध जुपलें तर आपण अिंग्रजांस धनाची वा जनाची यत्किंचित्‌ही सहायता देणार नाही. कोण ही बंडगिरी! सरकार महात्मा गांधीस का तिकडे धाडीत नाही! ते गेले तर सत्य, अहिंसा नाही तर निदान वनस्पत्याहार अशा कोणत्या तरी गाळभरू मुर्दाड तत्त्वाच्या नांवाखाली तेव्हाच ब्रह्मी लोकांस समजावतील की, अिंग्रजांनी अशा युद्धाचे वेळी निरपेक्ष, बिनअट, बिनबोभाट, मागतील ती सहकार करणें आणि साह्य देणें हेच खऱ्या असहकारितेचें लक्षण आहे. मागे जर्मन लोकांस मारण्यासाठी महात्माजींनी सैनिक जमविले तसे आता रशियाविरुद्ध सैनिकभरती करणें आणि रशियन-चिन्याची हिंसा करणे हीच खरी अहिंसा आहे. आणि अशा रीतीनें अिंग्रज आपला अमित्र आहे म्हणनच

जर्मनांची मसलत अुडविण्यासाठी अिंग्रजी सैन्यात हिंदी शिपायांची भरती करीत 'स्वराज्याच्या सरळ मार्गावर' भरधाव चाललेले होते, त्याच वेळेस शेकडो क्रांतिकारक तरुणांसह गुप्त रीतीने हा तरुण सन्याल, भरती झालेल्या पलटणीतून बंडाचा अुपदेश देत स्वराज्याच्या वक्र आणि रक्ताळलेल्या मार्गाने भरधाव चाललेला होता.

तें बंड फसलें, लाहोरला मोठमोठे गुप्त बंडाचे खटले होअून अिंग्रजांचे राज्य अुलथें पाडण्यासाठी आणि भारतीय स्वातंत्र्य संपादन करण्यासाठी शस्त्र धारण करून रणांगणात अुतरण्याच्या अपराधास्तव शेकडो फाशी गेले, जहाजें भरून जन्मठेपीवर धाडण्यांत आले — त्याच धादलीत शचींद्रनाथ सन्याललाही काशीचे कटाच्या खटल्यात जन्मठेपीची शिक्षा झाली त्यांचे नादाने त्यांचे बंधूही या कटात गवमले होते, त्यांनाही बंदीची शिक्षा झाली, सन्यालचे घरदार जप्त करण्यात आले. त्याच्या गातलगाचे मागे ससेमिरा लागला. त्या अुद्ध्वस्त कुटुंबात त्यांची ती वृद्ध माता श्रीमती क्षीरोदवासिनी देवी तेवढी अुरली

शोकाने विव्हल झाली असेल नाही ती माता? होय ती विव्हल झालेली होती वडील मुलगा वयात आल्यावर घरचा संसार तो सभाळील आणि वृद्धपणी माझ्यावर पडलेल्या वैधव्याच्या घाल्याखाली चुरडून गेलेली हीच माझी वाळे संततिसंपत्तीने युक्त होअून माझी सेवा करून माझे पांग फेडतील, ही तिची आशा जळून गेली होती तिच्या वडील मुलाने वयात येताच त्या आअीचे पांग न फेडता, तिची विचारपूस देखील न करता तिकडे काळेपाण्यावर जाअून तेलाचा घाणा फिरविला आणि अिकडे घरादारावर नांगर फिरविला त्याने त्याच्या अितर भावानाही त्याला लागलेलें देशस्वातंत्र्याचे दिव्य वेड लावून दिले, त्यांचाही नाश केला, अितकेच नव्हे, तर त्याच्या संगतीने त्या त्याच्या आअीला देखील त्या सात्त्विक वेडाने पछाडले!

—अ णि तिचे अुजाड घरही तिला भरलेले दिसू लागले अंदमानात तिचा वडील मुलगा जन्मठेपीच्या शिक्षेवर असताना तिची त्याला जीं पत्रें जात त्यामध्यें आपल्या चारही मुलांनी स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ घेतलेल्या व्रतापायी आपला संसार अुद्ध्वस्त केल्याविषयी तिने अेका शब्दानेही त्रास व्यक्त केलेला नसे!

पण लवकरच तो पुन्हा तिला भेटणार नाही अशा कठीण जन्मठेपीच्या शिक्षेवर गेलेला तिचा पुत्र योगायोगाने तिला लवकरच भेटला जन्मठेपीची वीस वर्षांच्या शिक्षेची पाच वर्षांतच सूट मिळून राजक्षमेच्या अुलाढालीत सन्याल सुटले, आणि अंदमानातून घरी परत आले त्यांचे तिघे भाअूही कारागारातून आणि राजकोपातून मुक्त झाले त्या वृद्ध आणि निराश क्षीरोदवासिनी देवीच्या 'हेचि देही हेचि डोळा' पुन्हा सर्व मुले भेटली जे संकट जन्मात पार पडणार नव्हतें त पाचवर्षांचे आत पार पडले तिच्या भ्रताराचे आकस्मिक निधनानंतर प्राणाहून पलीकडच्या प्रेमाने वाढविलेली आणि क्रांतीच्या वादळात मध्यंतरी नाहीशी झालेली

तिची कच्चीबच्ची तिच्या घरट्यात आणि तिच्या पखाखाली पुन्हा अेकसहा गोळा झाली आनंद झाला. घर भरले

—पण कोणाचे घर भरले ? क्षीरोदवासिनीचे घर भरले तथापि तिच्या मुलाला आणि त्याच्या सगतीने आता तिलाही त्या घराला स्वत चे घर म्हणावेसे वाटतच नव्हतें, जिवावर आले होत पण शेपटावर गेले असे समजून आपल्या दैवाने अदमानहून परत आलेल्या मुलास 'नोकरी कर कशी ! आता मात्र जपून राहा बर ! मरू दे तो देश सकटात ! तुम्ही तुरगात पडलात तेव्हा अेकजण देखील मला भीक घालीत नव्हता ! अशा या लोकासाठी कशाला मरतास ! ते सगळे तू गेलास तेव्हा म्हणत 'मला काय त्याच ?' मग तू तरी कशाला मरतोस अशा कृतघ्नाकरिता ?'—अित्यादि शहाणपणाचा अुपदेश क्षीरोदवासिनीने आपल्या मुलास दिला असता तर तो अगदी स्तुत्य नसले तरी क्षम्य होत, पण तिने तसा चकार शब्दही काढला नाही !

गरुडास जसे मातीत विसावा घेववतच नाही तसे सन्यालला घरी करमेचना बादळाशी झुजणे हीच जशी गरुडाची करमणूक तशीच वीराल्याची देशवीर सन्याल आणि त्याचे तिघे भाअू पुन्हा क्रातीच्या भयकर मिठीत चूर झाले त्या जनक-जननी-जननी भारतमातेची हाक त्याच्या हृदयात सारखी प्रतिध्वनित होअू लागली ते त्याच्यासारख्याच ज्वलत आणि अघोरी क्रातिकारकासह शस्त्रास्त्रे जमवीत, राजकीय स्वातन्त्र्याथ जिवाजारी जीव घेअू-देअू चकमकी लढत, सरकारी निधि वळकावीत, आगगाडीचा लुटीने सयुक्त प्रातभर पुन्हा धिंगाणा घालू लागले त्याचे तेच प्रकरण पुढे काकोरीचा खटला म्हणून प्रसिद्ध झाल !

त्या खटल्यात सन्यालला पुन्हा जन्मठेप झाली त्याच्या भावानाही पुन्हा शिक्षा झाल्या ! वर्ष दोडवर्ष पोलिसानी तिच्या मुलास तिच्या घरून पुन्हा धरून नेल्यापासून तो मुलाना काकोरीच्या खटल्यात जन्मठेपीच्या दुसऱ्या शिक्षा लागेतो त्या क्षीरोदवासिनी देवीने खाणे, पिणे, राहणे, निजणे अित्यादि शारीरिक आवश्यकतेच्या गोष्टीतही अत्यत त्राग सोसला, छळ सोसले, दु ख सोसले ! — पण अेका शब्दानेही 'मरो तो देश ! जळो ते स्वराज्य !' असे म्हटले नाही ती माता होती तिची चारी मुले दहा बारा वर्षे सारखी पोलिस अटकेत जाअून सुटत आणि पुन्हा पडत होती अर्थात् मुलाच्या ताटातुटीने ती विव्हल होअी, पण अेका शब्दानेही त्याना स्वातन्त्र्य युद्धापासून परावृत्त करीना ! अुलट त्याना विजय मिळो म्हणून ती त्याना आशीर्वाद देअी ! कारण ती नुसती माताच नसून वीरमाता होती स्वदेशस्वातन्त्र्यार्थ आपली मुले तिने देवाला आणि दशाला मनोभावाने अर्पणच केली होती शचीद्रनाथ सन्यालला दुसरी जन्मठेप होअून ते पुन्हा कारागारात पडल्यानतर आणि तिची अितर मुलेही दुरावल्यानतर क्षीरोदवासिनी झुरणीस लागली, आणि मुलावाचून तळमळत आअीची जी अवस्था होते, ती तिची झाली झुरत झुरत

वीरमाता क्षीरोदवासिनी

स्वातंत्र्याच्या सुमनीमाजी जन्म स्वतंत्रांचे
गुलामगिरीच्या उकिरड्यावरि गुलाम निपजाचे !!

—सिंहगडचा पोवाडा

मागे 'श्रद्धानंद' मध्ये काकोरीचे क्रान्तिकारक या लेखात श्री. शचींद्रनाथ सन्याल यांचा उल्लेख केलेला होता आणि त्यांचे छायाचित्रही देण्यात आले होते. त्या प्रखर देशभक्त वीरास त्या काकोरीच्या क्रान्तिकारकांच्या कटात आजन्म काळ्या पाण्याची भयंकर शिक्षा मिळालेली आहे. त्याच शचींद्रनाथ सन्याल यांच्या वृद्ध मातेचे नाव श्रीमती क्षीरोदवासिनी देवी हे होते.

ती वृद्ध वीरमाता, तिचे पुत्र देशस्वातंत्र्यासाठी कारागारात जन्मठेपीच्या भयंकर शिक्षेच्या बेड्या ठोकून बंद पडलेले असता, घरी एकटी त्यांच्या स्मरणाने विव्हळ होऊनी, परंतु त्यास, स्वदेशसेवेच्या भीषण दिव्यात यश यावो म्हणून सरत्या श्वासानेही आशीर्वाद देत एप्रिल १९२८ मध्ये मृत्यु पावली.

तिला एकंदर चार मुलगे होते. वडील मुलगा साधारण वयात येतो न येतो तोच तिचा भ्रतार वारला आणि त्या चिल्यापिल्यांच्या भरण-पोषणाचा भार श्रीमती क्षीरोदवासिनी देवी यांवर पडला. ते कुटुंब मूळचे बंगाली. पण फार दिवसांपासून काशीसच त्यांचा निवास होता. त्यांचा बाप वारल्यामुळे उघडी पडलेली ही चारी मुले आपल्या ममतेच्या पंखांखाली घालून ही दुःखी आई अशा आशेने कालक्रमण करू लागली की, लवकरच माझा वडील मुलगा वयात येईल, संसाराचा भार सांभाळील आणि माझ्या वार्धक्याचे दिवस काही निश्चिंत आनंदात घालवून माझ्या कष्टाचे पारणे फेडील.

पण तिचा तो वडील मुलगा जसजसा वयात येऊ लागला तसतसा ज्या मातेने त्यास सांभाळले तिच्याहून दुसरीच एक मूर्ति त्याला आकर्षण करू लागली. ती तिची आईची आई, मातेची माता म्हणून सर्वांहून आपल्या आईला विसरत चालला! आपल्या आईच्या खांद्यावर पडलेला संसाराचा भार सांभाळण्याचे सोडून तो त्या परम मातेच्या संसारासच आपला संसार मानून तिच्या दुःखासाठी तो झुरू लागला. तिच्या मोचनासाठी झुंजू लागला. त्याच्या त्या दुःखी आईच्या घरी तिची नुसती भेट घेण्यासही त्यास सवड मिळेनाशी झाली. कारण, रात्रंदिवस जो त्या त्याचे मनास आकर्षण करून हरून नेणाऱ्या दिव्य मूर्तीच्या मंदिरात 'हे भारत-माते! हे जननी! हे जन्मभूमि!' असा ध्यास धरीत पडलेला असे. आईला

श्रद्धानंद ३ मे १९२८

जननी म्हणण्याचे विसरुन स्वजातीलाच 'हे जनक-जननी-जननी !' म्हणून आओ' म्हणू लागला !

१९०५ ते १९११ च्या क्रान्तिकारकाच्या आगजाळू चळवळीचे ते दिवस होते. त्याच्या अुग्र व्रताच्या अुग्रतेसच तरुण अंत करणे मोहून जात होती आशीर्वाप, बायका-मुले, घरदार यांची दृश्ये त्या दिव्य ध्येयाची आणि त्या अुग्र साधनाची दैवी दारू जो अेकदा पिओ तो तरुण धुंद होऊन त्याच्या दृष्टीस दिसेनाशी होत. त्याच्या दृष्टीस अेकच दृश्य दिसे. भारतमाता, ती ' जनक-जननी-जननी ' दास्याच्या शृखलात जखडलेली आहे आणि तिच्या तीस कोटी संतानातील जाल्या-येत्यास हाकावीत आहे 'प्रथम पुढे होऊन या माझ्या विमोचनार्थ पेटलेल्या महान् अग्नि-कुंडात अुडी घालून बलिदानाच्या नवसाची संख्या पुरी करण्यास कोणी प्रथम पुढे येतो आहे काय ?'

या मनोवृत्तीने अुत्स्फूर्त झालेला तरुण, शहाणपणाच्या किंवा मूर्खपणाच्या सर्व अुपदेशाच्या टप्प्यावाहेर गेलेला असे प्रकृति विकृतीसारखी आणि विकृति त्यास प्रकृतीसारखी वाटे घरचा संसार बुडवून दारचा संसार तो थाटू पाही जीवन मरण वाटून त्यास मरणात मजा वाटे. काशीयात्रेहून त्यास फाशीयात्रा अधिक पुण्यप्रद वाटे सर्व जिवन शहाण्याचा अुपदेश त्याला अेकू येअीनासा होओ आणि मेलेल्या आत्म्याचे वाचाहीन वक्तृत्वाचे त्यास अक्षर नि अक्षर अेकू येओ.

किशोर शचींद्रनाथ सन्याल त्याच वक्तृत्वास भाळला आणि त्याच आग-गिळू पथाचा अनुयायी झाला काशीला त्याने क्रान्तींच्या 'जीवघेणू जीवदेणू' शपथा घेतल्या क्रान्तिकारकाच्या कटात मिळून तो बॉबची विद्या शिकला, शस्त्रे सचवू लागला, महायुद्धाचे धामधुमीत आपले शिर आपले हातात घेऊन सर्व हिंदुस्थान-भर वड करून क्रान्तिकारकाच्या भयंकर योजनात तो भाग घेअू लागला आणि तो सैनिकाच्या शिबिरात घुसून, नाना रूपे पालटून, पल्टणीस फितवू लागला त्याच्या घरावर पोलिसपहारे बसले दिल्लीच्या गव्हर्नर जनरलवर बॉब फेकून सत्तेच्या सामर्थ्याच्या हत्तीच्या अंबारीत व्हाअिसरायास घायाळ करण्याचे अमानुष कृत्य करणाऱ्या क्रांतिकारकाच्या भीषण साहसाने आणि त्या प्रकरणी अनेक लोक फासावर चढविले असताही त्या दृश्याने ज्या सन्यालचे मन चंचल न होता अधिकच रणोन्मत्त होऊन अुठले त्याच लाहोरला, फिरोजपूरला, कोमागाटामारूच्या अुठाव, बालासोरच्या लढाओत झालेल्या क्रान्तिकारकाच्या आणि अिंग्रजाच्या भयंकर चकमकीत क्रांतिकारकाचे सेकडो तरुण रणात लढून मेले असता, फाशीवर लटकाविले जात असता, बंदगानात शेकड्यानी मोजून कोंबले जात असता, भीतीचा लेशही शिवला नाही सिवा त्याचा तो जिवंत शहाण्यानी निंदिलेला मार्ग त्यास टाकावासा वाटला नाही, हे त्याच्या स्वभावास साजेसेच झाले. ज्या वेळेस राज-नेत्यांचा सभा घेऊन गांधीसारखे शहाणे लोक अिंग्रजास महायुद्धात साहाय्य देववून

देवी क्षीरोदवासिनी ओप्रिल १९२८ मध्ये वारली! तिचा तो वडील मुलगा तिला मरताना पाहण्यास देखील येऊ शकला नाही!!

मुलासाठी झुरत आओ मेली – पण मरताना देखील, आपल्या या देवप्रिय मातृभूमीचे स्वातंत्र्यार्थ झुजणारे वीरपुत्र आपल्या कुशीत अुत्पन्न झाले म्हणून ती वीरमाता स्वतःस धन्य मानीत मेली!

प्रिय मातृभूमीच्या स्वातंत्र्ययज्ञात आपण स्वतःच नव्हे तर आपला वंशाचा वंश पुन्हा स्वातंत्र्यलक्ष्मीच्या स्थंडिलावर बळी देणारे जे काही धन्य देशवीर या हिंदुस्थानात आणि या हिंदूत निघाले, त्यात शचीन्द्रनाथ सन्याल यांचे कुटुंबही गणिले गेले पाहिजे

त्या वीर कुटुंबातली ती वीरप्रसू क्षीरोदवासिनी – तिचे नाव, कुमारिकांनो आणि गृहिणींनो! – गर्भवतींनो आणि मातांनो! – तुम्ही प्रत्यही प्रातःकाळी स्मरण करा. त्या तशा पंचकन्यांच्या स्मरणाअितकेच ह्या अशा वीरकन्यांचे स्मरणही तुम्हास आणि तुमच्या देशास कल्याणकारक झाल्याविना राहणार नाही!

\+ + +

पाहिजे तर शस्त्राचारी म्हणा; पण अत्याचारी नव्हे!!

आज क्रांतिकारकांना सरसकट अत्याचारी म्हणण्याचा जो प्रघातच पडल्या-सारखा झाला आहे, तो अज्ञाच हलकटपणाचा द्योतक आहे क्रांतिकारक पक्षाला आजकालचे लेखक किंवा वक्ते जेव्हा सहजच अत्याचारी म्हणून जातात तेव्हा त्याच्यातील अनेकांच्या मनात क्वचित् त्या पक्षाविषयी नसती निंदाच करण्याचा हेतु असतो अस नाही पण शब्दाची योजना यथायथपणे पारखून करण्याची सवयच नसल्याने ते स्वत च्या बापाला वृद्ध' म्हणून न म्हणता सहज 'थेरडा' म्हणून जातात ! मागे सबच्या हिंदी लोकाना 'नेटिव्ह' (Native) म्हणून स्वत हिंदी लोकच म्हणत असत वास्तविक हा नेटिव्ह शब्द प्रथमत इंग्रजानी भारतीयास- असंस्य, न सुधारलेल, बर्बर या अर्थी अुपयोगिला, पण हा त्यातील गर्भितार्थ न समजून किंवा अुपसून इंग्रजाचे देखोदेखी आमचे स्वत चे लोकही स्वत स नेटिव्हच म्हणवून घेत प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेच्या जुन्या लिखाणात हा शब्द भारतीय या अर्थी सरम्हा वापरलेला आढळेल ! पण पुढे वगभगाच्या चळवळीत, आत्मसम्मानाच्या पहिल्या जागृतीत, या शब्दातील निंद्य भाव झावू लागला आणि भारतीयानी स्वत स नेटिव्ह म्हणून घेण्याच साफ नाकारले अर्थ पाहून शब्द योजिण्याअितका शहाण-पणा लोक शिकू लागले

पुढे लोकमान्याच्या राष्ट्रीय पक्षाचा अुदय होताच त्याचे शत्रु त्यास Extremists 'अतिरेकी' म्हणून संबोधू लागले त्या शब्दातील निंदागर्भ ज्याच ज्याच्या ध्यानात येअीना त स्वत लाही I am an extremist म्हणून अंटीन म्हणताना आढळत असत ! नतर तोही शब्द झावू लागला आणि लोकमान्यादिकाचा पक्ष स्वत ला तरी 'अतिरेकी' न म्हणता राष्ट्रीय पक्ष म्हणव लागला !

पण त्याहूनही आश्चर्याची गोष्ट ही की, भारतीय राजकारणात ज्या अेकाच पक्षाने काय ते आपले डोर टिकाणावर ठेविले होत, जो शत्रूच्या मानभावीपणान कधीही लेशमात्रही चळला नाही, फसला नाही, भुलला नाही, भ्रमला नाही त्या क्रांतिकारक पक्षाला भिक्षा, अर्ज, विनयापासून तो जर्मनास मारण्यासाठी त्या अिंग्रजाच्या वतीने लढू निघण्यापर्यंतच्या सर्व वेडानी भारलेल आणि काल्पर्यंत 'स्वातंत्र्य शब्दाचा अर्थही मला कळत नाही ' म्हणून स्वत च सागणाऱ्या गाधीच्या गोनावळीतील त्रिनधारणी आणि बिनमाथी लोकच 'मायेफिरू' म्हणत असत ! अगदी काल्पर्यंत म्हणत असत !

पण आता क्रांतिकारकास अराजक 'अनार्किस्ट' म्हणणारे स्वत च त्या क्रांतिकारकाचे शिष्य होअून सपूर्ण स्वातंत्र्यवादी चालेले आहेत ! आता अराजक असतील तर सारेच अराजक आहत, कारण, परराज्य नको असे सारेच म्हणत असून तसा प्रयत्नही करण्यात येत आहे तीच स्थिति 'मायेफिरू 'पणाचा पूर्वी क्रांतिकारकाना मायेफिरू म्हणत जे 'अुदार अिंग्रजाचे ' पाय चाटीत बसत, त्या रागळच्या किंकर्तव्यता विमूढ झालेल्याची माथीही, अिंग्रजाच्या पुढे लाळ घोटीत थकून जाअून आणि अिंग्रजाच्या लाथा आ यजीता साअून शेवटी फिरावयाची ता फिरून गेली आहत क्रांतिकारकात आणि त्याच्यात आता मायफिरूपणाचा फरक अुरला नाही केवळ सहनशीलतच्या, म्हणजेच स्पष्ट प्राकृतात कोडगेपणाच्या, परिमाणात काय फरक पडला असेल तेवढाच अुरला तजस्वी सिंह अपमानाच्या नुसत्या खुणेसरशी चवताळून अुठला अितर श्वापद–ससे, सरडे–शतक शनक ब्रिटिशाच्या टेबलाभोवती तुकड्यातुकड्यासाठी गाना घाळून तडे वगाडून थकल्या नतर मग वियरली मग किंचाळू लागली, भुकू लागली क्रांतिकारकाच्या ज्या ज्या वाक्यासाठी त त्यास मायेफिरू म्हणत, त्या त्या सर्व वाक्याची क्रांतिकारकाच्या पायापुढे सथा घेअून आता ते सपच तीच भाषा बोलत आहेत जवळ जवळ तसच आचरण करात आहेत

अशा प्रकारे आता तो प्रसग स्वत वरच बेतल्यामुळे क्रांतिकारक पक्षाला अतिरेकी, अराजक किंवा मायफिरू असे म्हणण्याचा हीनपणा–म्याडपणा–भारतीय पक्षात तरी कोणी फारसा करीत नाही त्या शब्दाचा अुपयोग अर्थ पारखून करण्याअितका शहाणपणा वा प्रामाणिकपणा बहुतकाण दाखवू लागल आहेत पण तरीही काहीजण मत्सराने तर काहीजण अध सवयामुळे क्रांतिकारकाना अत्याचारी म्हणण्याचा हीनपणा किंवा म्याडपणा अद्यापही करात आहत

आज क्रांतिकारक पक्षात आणि अितर प्रमुख राजकीय पक्षात राजकीय मागणात, ध्येयात किंवा ताव्र अुद्वेगात फारसा फरक अुरला नाही त्या हाचाच ध्ययही पूर्ण स्वातंत्र्य हच झाल आहे क्रांतिकारकाना ज ध्येय तीस वर्षापूर्वी घोषित क- त्याच ध्येयाच्या ध्वजाखाली, ज पूर्वी ब्रिटिशाना त्याच्या गळ्यात

घातलेल्या पाळीव पदव्यानाच भूषण म्हणून मिरवीत, ते भूतदयेच्या भ्रमाचे भोपळ्याचे भोपे होऊन भटकत फिरणारे सारे पक्ष, आज अेकत्र झालेले आहेत आणि क्रांतिकारकासह क्रांतिकारकानीच आविर्भूत केलेल्या त्या दिव्य मंत्राच्या, त्या 'स्वातंत्र्य-लक्ष्मी की जय'-च्या गर्जना करीत आहेत आपल्या राष्ट्रमातेच्या हितार्थ आपली मागे घाल्ली 'गलती' भूल, भ्रम तत्काळ सुधारण्याचा जी तत्परता आणि सरळता त्या आमच्या देशबधूनी दाखविली, त्याविषयी कोणाही देशभक्तास आनदच होओल, पण ज्या अर्थी क्रांतिकारकाचे आणि त्याच ध्येय अेकच असताही केवळ क्रांतिकारक त्या न्याय्य व दिव्य स्वातंत्र्यध्येयाच्या प्राप्तीस्तव अपरिहार्य असा सशस्त्र प्रतिकार करू अिच्छितात आणि अितर पक्ष नि शस्त्र प्रतिकाराने तें स्वातंत्र्य मिळवू पाहतात अेवढ्या फरकामाठी त्या क्रांतिकारकास 'अत्याचारी' म्हणण्याचा शिवराळपणा अजूनही ते लोक करीत आहेत, त्या अर्थी त्याच्या ह्या हलकट मनोवृत्तीचा शक्य तितका तीव्र आणि वारवार निषेध करीत राहिल्यावाचून गत्यतरच नाही त्याच्या मागच्या अनेक चुका जशा त्याना क्रांतिकारकाच्या प्रतिकारामुळे सुधाराव्या लागल्या, तशी हीही चुका सुधारणे त्याना भाग पाडलेच पाहिजे

सशस्त्र प्रतिकार करणाऱ्या क्रांतिकारकाव या 'अत्याचारा'च्या आक्षेपास काय अुत्तर असते त्याचा आम्ही नि पक्षपाती दृष्टीने प्रथमत विचार केला पाहिजे त्याची साधन जशी आम्हास आवडत नाहीत तशी आमची साधन त्यास सर्वस्वी आवडत नाहीत विशेषत आमच्या साधनाच्या समर्थनार्थ जो नीतिनियमाचा पाऊल पालहाळ आम्ही लावतो त्याचीच त्याना घृणा वाटते आम्ही म्हणतो, आत्मशुद्धि—आत्मशुद्धीकरता अुपास करू या ! पण ते क्रांतिकारक म्हणतात, आत्मशुद्धि कशाची ? ज्यान हा भारतवर्ष तरवारीच्या टोकाने पददलित करून ठेविला आहे त्याची ! हे महापाप त्यान केले—त्यानेच अुपास घडले पाहिजेत स्वतचा देश स्वतंत्र करू पाहणाऱ्या आम्हास पापच शिवत नाही तर शुद्धि कसची ! आम्ही म्हणतो आम्ही अनत्याचाराची शपथ घेतली आहे आम्ही अनत्याचाराने स्वातंत्र्य मिळविणार ! पण ते क्रांतिकारक म्हणतात तुम्हाला अत्याचाराची व्याख्याच कळली नाही आम्ही देखील अनत्याचारीच आहोत (आम्ही सशस्त्र प्रतिकार करीत असलो तरी तो न्यायाचे रक्षणार्थ आततायाचे दण्डनार्थ असल्यामुळे तो सदाचार आहे ! अत्याचार नव्हे आम्ही कोणाच्या देशावर शस्त्र-बळाने दरवडा घातला नाही जे आमच्या देशावर बळजोरी करीत आहेत ते अत्याचारी—आम्ही नव्हे ! आम्हास पाहिजे तर शस्त्राचारी म्हणा, पण अत्याचारी नव्हे ! कारण, अत्याचारी तो की जो दुसऱ्या निरपराध मनुष्याची हिंसा करतो दुसऱ्याचे घर दुष्टपणाने फोडतो, न की तो जो त्या घरफोडू दरवडेखोरास किंवा हत्यारीस सशस्त्र बळाने शासन देतो दुसऱ्याच्या देशावर बळाने राज्य करतो तो

अत्याचारी, न की तो जो स्वदेशाला, वेळ पडली तर, सशस्त्र प्रतिकारानेही मुक्त करण्यासाठी झुंजतो !

क्रांतिकारक मार्ग कोणास मान्य नसले, सशस्त्र प्रतिकाराचा अवलंब आम्ही करावा असें कोणास वाटत नसलें, तरीही हिंदुस्थान देशास जे शस्त्रबळानेच पारतन्त्र्यात ठेवीत आहेत त्यांच्याशी शस्त्रबळानेच जे झुंजू पाहतात त्या हिंदी क्रांतिकारकांस अत्याचारी म्हणण्याचा मूर्ख निबराळपणा त्यांनी कां करावा ? कारण त्यास केवळ शस्त्रधारणार्थ अत्याचारी म्हणनाच देशस्वातंत्र्यार्थ झुंजणाऱ्या वॉशिंग्टन, मॅझिनी, लेनिन, अितकेच काय पण श्रीराम, श्रीकृष्ण, शिवाजी-फार काय अितिहासातील पूजनीय झालेल्या जवळजवळ साऱ्या व्यक्तींना अत्याचारी म्हणणें न्यायत: भाग पडेल. कारण ते सर्व आततायी शस्त्रबळाचा संरक्षक शस्त्र-बळानेच प्रतिकार करीत आले आहेत ! तात्त्विक दृष्ट्या पाहिलें तर क्रांति-कारकांना हिंसक म्हणून निंदिणाऱ्या लेखणीने वा जिभेने क्रांतिकारकांना हिंसक म्हणणाऱ्या तथाकथित अहिंसावाद्यांनाही हिंसकच म्हटलें पाहिजे; कारण पिसाळ-लेल्या कुत्र्यास गोळी घालून ठार मारण्यास प्रोत्साहन देणे, गाओलाही गोळी घालूनच ठार मारणें योग्य ठरवणें, माकडांनाही मारण्याचे कार्याला संमति देणें हें त्या गांधीप्रभृति अहिंसाचार्यांना न्याय वाटतें. जर्मनांना तर लढाओीतील क्रूरांतील क्रूर शस्त्रानेही ठार मारण्यासाठी ते बिनपगारी रिक्रूटिंग ऑफिसर बनण्यापर्यंत पाळी आली होती. तेव्हा ज्याना क्रांतिकारक शस्त्रधारक किंवा बलवादी आहेत म्हणून त्यांना अत्याचारी आणि हिंसक म्हणावयाचें असेल, त्यांनी तोच मान अहिंसावाद्यांनाही दिला पाहिजे. अत्याचारी भगतसिंह, हिंसक जतींद्रनाथ असें ते म्हणताच क्रांतिकारकही ' हिंसक अत्याचारी गांधी ' असें म्हणण्यास सोडीत नाहीत हें लाहोर काँग्रेसच्या मंडपात प्रत्ययास आलेंच आहे. अनेक वेळा क्रांतिकारकास हिंसक, अत्याचारी म्हणून संबोधण्याचा परिणाम हा झाला होता की, लाहोरच्या मार्गातून आणि स्टेशनवरून क्रांतिकारक तरुणांनी गांधीजींचें माहात्म्य अपेक्षून

'अत्याचारी' हे नाव देणे हा शिवराळपणाच नव्हे तर सत्याचे स्तोम माजविणाऱ्याना लाज वाटावी असा मत्सरी ढोंगीपणा आहे कारण, ते लोक रामास हिंसक म्हणत नाहीत तर रावणासच म्हणतात, कृष्णास हिंसक म्हणत नाहीत तर कंसासच म्हणतात अर्थात त्यास हे कळण्याइतकी बुद्धि असते की, आततायी बळ हा अत्याचार होय, परंतु आततायाचा प्रतिकार करणार बळ सदाचारीच समजले जाते भारतीय दंड विधानातही, म्हणजे प्रत्यक्ष इंग्रजाच्या पिनल कोडामध्येही, स्वसंरक्षणार्थ अत्याचारीला मारण्याचे तत्त्व आणि भेद हा राजकीय विभाग सोडून अितरत्र मान्य केलेला आहे तेव्हा केवळ सशस्त्र प्रतिकारास ते सिद्ध होतात आणि शस्त्रबळाचा अंगीकार करतात म्हणून भारतीय क्रांतिकारकास अत्याचारी म्हणणे हा निर्भेळ मिथ्याचार होय

क्रांतिकारकाचे मार्गास त्याज्य म्हणा, त्यास पाहिजे तर क्रूर म्हणा, चुकलेले म्हणा, त्याचे मार्ग कोणी अवलंबू नयेत असं म्हणा परंतु स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ अत्यंत पवित्र हेतूने स्वार्थत्यागाची, प्राणत्यागाची, शौर्याची आणि पराक्रमाची पराकाष्ठा करणाऱ्या त्या क्रांतिकारक वीरास 'अत्याचारी' 'हिंसक' म्हणून हेटाळणाऱ्या 'अहिंसा (?) वाद्या'नी येता जाता आपली जिव्हा विटाळून घ्यावी हे सत्याग्रही अत्याचाराचे अेक मासल्वाअीक अुदाहरण आहे)

क्रांतिकारकाचा देह आणि वाचा अिंग्लिश बेयानटाच्या टाचानी अवरुद्ध केलेली असताना त्याच्या त्या अिंग्लिश अत्याचाराने भाग पडलेल्या मौनाचा लाभ घेअून पिंजऱ्यातल्या सिंहावर मूस मुळ थुंकतात तसं वाटेल त्याने थुंकत सुटावे यात नीय तर नाहीच नाही पण साधा प्रामाणिकपणा देखील अुरत नाही क्रांतिकारकास जो अधिक शिव्या देअील, त्यास तितके दिवस बहुधा अिंग्रज सरकार बेड्या हातकड्या ठोकील नाही त्याची वाचा त्याच प्रमाणात मोकाट सुटते, हा लाभ पदरात पाडून घेण्यासाठीच जर कोणी सशस्त्र क्रांतिकारकास हिंसक म्हणून म्हणण्याचा क्रम चालू ठेवील तर त्याच्या ह्या व्यवसायाचे आड आम्ही येअू अिच्छीत नाही परंतु केवळ अज्ञानाने किंवा सवयीने किंवा अविचाराने जे क्रांतिकारकास अत्याचारी म्हणत असतील त्यानी यापुढे तरी असा शिवराळपणा करू नये, (क्रांतिकारकाचे मार्ग तुम्हास मान्य नसतील तर नसोत तुम्ही तुमच्या मार्गाने जा पण तुमच्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अधिकात अधिक पराक्रम आणि भव्यातील भव्य स्वार्थत्याग करणाऱ्या त्या देशवीराना पाहिजे तर शस्त्राचारी म्हणा, बळवादी म्हणा शस्त्रवादी म्हणा पण अत्याचारी म्हणू नका ! आणि जर केवळ ते शस्त्रधारण करून त्यास अपरिहार्य वाटणाऱ्या रक्तपातास प्रवृत्त होतात म्हणून त्यास अत्याचारी म्हणावयाचे असेल तर मग अत्याचारी शिवाजी अत्याचारी गांधी अत्याचारी वॉशिंग्टन आणि हिंसक तुकाराम असं म्हणण्यास तरी सिद्ध व्हा ! कारण तुकाराम देखील म्हणतात की,

विंचु देव्हाऱ्यासी आला । देवपूजा नावडे त्याला ।
तेथे पैजाराचे काम । अधमासी तो अधम ।।

\+ + +

वीर युवक शशिमोहन दे

अेकनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् ।

असा आठवडा जात नाही असा दिवस जात नाही की बंगालमध्ये कुठे ना कुठे तरी हिंदु कुमारिकाना आणि हिंदु कुमारास कोणा ना कोणा तरी मुसलमान गुंडानी राक्षसी अत्याचार करून पळवून नेले नाही! परंतु त्या हिंदु कुमारिका ज्या समाजातून पळवून नेल्या जातात तो हिंदु समाज स्वस्थपणे म्हणत आहे मला काय त्याचे! बंगालमधील हिंदु कुमारिकावर अत्याचार होत आहे – महाराष्ट्रात तर नाही ना? मग मला काय त्याचे?

बंगालातील ज्या गावी प्रथम कोणा हिंदु अबलेस रात्री घरात्री छापा मारून अशा कोणी अधमानी भ्रष्ट केला त्या गावचे शेजारच्या गावी ती बातमी जाताच तयील प्रत्येकजण म्हणत असे त्या गावी ना? आग लागली त्या गावाला मला काय त्याचे!' जेव्हा ती आग त्या दुसऱ्या गावीही लागली आणि त्यात हिंदु राष्ट्राचा होळी पेटली तेव्हा तिसरा गाव म्हणाला त्या दोन गावाचा होळी झाली ना? असल मला काय त्याचे! माझ्या घरातील मुलबाळ सुखरूप आहेत!

अितक्यात त्या तिसऱ्या गावीही क्रूर आणि राक्षसी धर्मवेड त्याच्याच घरच्या

जातीच्या शेवडो हिंदु स्त्रिया मुसलमान सरसहा भ्रष्टवीत गेले, तरी वरच्या जातीचे हिंदु असल्या गुडगिरीच्या प्रकरणात लक्ष घालणे म्हणजे आपल्या सभ्य-पणास लांछन होय, असे समजून म्हणत बसले की, 'मला काय त्याचे!' पण आपल्या स्वधर्माच्या त्या खालच्या जातीतील स्त्रियांचा — आपल्या भगिनींचा— अपमान उघड्या डोळ्यानी पाहण्याच्या या घोर पापाचे शासन निर्घृण काळाने अती त्या निर्लज्ज सभ्यपणासही देण्यास सोडले नाही! आपल्या हिंदु शेजाऱ्याच्या पत्नीला परधर्मीय असुर छळीत असता दारे लावून बसणाऱ्या 'मला काय त्याचे'— वाल्या सभ्य गृहस्थाच्या पत्नीवरच आज प्रसंग कोसळत आहे त्या पळवून नेऊ दिलेल्या असभ्य स्त्रियांच्या पोटी झालेल्या संततीने सारखी वाढत गेलेली मुसल-मानाची सख्या शेवटी सभ्याच्याही शिरावर नाचू लागली! अशनक्यात अेक वीर युवक दगाल्यात जन्मास आला त्याचे नाव शशिमोहन दे तो सिल्हटचा निवासी तो वयाने अजून पुरता अठरा वर्षांचा देखील नाही! पण अठराचे वर्षांत हिंदु जाति जे शिकू शकली नाही, ते तो या अठरा वर्षांत शिकला! जो तो हिंदु मला काय त्याचे म्हणत होता गेल्या तीन वर्षांत प्रत्येक दिवशी कोणा ना कोणा तरी हिंदु कुमारिकेवर, हिंदु अबलेवर, काणी तरी अधम मुसलमान बलात्कार करीत आला आहे पण मेल्या आओचे दूध प्यालेले निर्लज्ज सभ्यपण अजूनही म्हणत होते की, 'मला काय त्याचं!' ते 'अहिंसावादी' होते, त्याना स्वराज्य मिळवायचे होते! त्याच्या आया वहिणी मुसलमान नेत तेव्हा ते म्हणत, 'आम्ही स्वराज्य मिळवीत आहोत! आम्हाला काय त्याचे!' अशा स्थितीत हिंदु कन्यकावर हात टाका-वयास सवकलेला सिल्हट जिल्ह्यातील अेक मुसलमान जमिनदार फैयाजअल्ली हा आजूबाजूच्या वित्येक गावात अेसाद्या पिसाळलेल्या कुत्र्यासारखा जो हिंदु दिसेल त्याला चावत चालला हिंदु कन्यकाना त्या गुंडाचे भीतीने अेकटे दुकटे मार्गातून फिरण्याची चोरी झाली! जो जो ता या पापकर्मात पटाईत होऊ लागला तो तो मुसलमानातील पाजी लोकात तो 'गाजी' म्हणून मान्यता पावू लागला! कारण, हिंदु कन्यकास बलात्काराने भ्रष्टविणे म्हणजे अेक सत्कृत्य करणे होय, मुसलमान जाति वाढविणे होय, मक्केची अेक यात्रा करण्याचे पुण्य जोडणे होय, जशी काही मुसलमानाची राक्षसी वृत्ति झालेली आहे ह केवळ गेल्या दोन तीन वर्षांतील न्यायालयातून चाललेल्या अनेक खटल्यावरूनही सिद्ध होण्यासारखे आह! असा तो पाजी गाजी फैयाजअल्ली चंदेरचद्र, राधाचक्र अित्यादि गावी अनेक हिंदु कन्यकाना भ्रष्टवीत आणि पळवून नेत असता त्यास नेहमीप्रमाणे बहुतेक हिंदु 'मला काय त्याचे!' म्हणून म्हणणारेच मिळाले पण अेक दिवस मात्र त्याला अेक हिंदु वीर युवक असा भेटला की, ज्याने या मुसलमान गुंडास हटकले! त्या वीर युवकाने त्या गुंडाच्या दुष्कृत्याम अेकून मनात म्हटले, थांब दुष्टा! जी जी हिंदु स्त्री या बंगाल्यात आहे, या हिंदुस्थानात आहे ती ती माझी धर्माची वहीण आहे!

तिचा अपमान तो माझ्या बहिणीचाच अपमान !' त्या वीर युवकाने 'मला काय त्याचें' म्हणून पाठ फिरविली नाही; तर तोंडास तोंड देऊन म्हटलें, 'मला काय त्याचें? नाही! तर मला त्याचें सर्व काही आहेच आहे!

'हिंदूच्या कोणत्याही स्त्रीचा अपमान तो माझ्या बहिणीचाच अपमान असून त्याचें शुभाशुभ मला आहेच आहे! हिंदूचें कोणीही अपत्य कुठेही जन्मलें तरी मला सुवेर आहेच आहे; कारण त्याने माझे कुटुंब वृद्धि पावते! कोणीही हिंदु स्त्री वा पुरुष हिंदुत्वास कुठेही मुकला – मेला की, मला त्याचें सुतक आहेच आहे; कारण त्यायोगे माझ्या रक्ताचा माझा अेक भाऊ मला अंतरतो! जेथे कोठें कोणा हिंदूंचा छळ होत असेल तेथें तेथे तो माझाच छळ होत आहे. मला त्याचें दुःख होणार! मी त्याचा प्रतिशोध – 'सूड' घेणार!'

अशा प्रवृत्तीचें काहूर ज्याच्या चित्तांत माजलें आहे, असा तो वीर युवक, तो अठरा वर्षांचा तरुण, अेक दिवस मार्गाने चालला असता, अेका सामान्यशा हिंदूचे घराल त्याने आरडाओरड अैकिली. तो किंचित् वळला, तों कोणा दीन अवलेचें करुणाक्रंदन कोणा नरपिशाच्चाच्या भेसूर भेवडावण्यात मिसळलेलें त्याला अैकू आलें. तो घरात डोकावला; तो त्या आजूबाजूच्या गावात कुलीन हिंदुवधूना भ्रष्टवीत माजलेला तो राक्षस, जमीनदार फैयाजअल्ली, अेका विवाहित हिंदु कुल-वधूस फरफर ओढीत हाणीत तिच्यावर बलात्कार करू पाहात असताना त्याला दिसला! तें घर शशिमोहनच्या ओळखीचें नव्हतें; ती मुलगी शशिमोहनची बहीण, वा भावजय वा पुतणी – कोणीही लागत नव्हती. पण ती हिंदूची मुलगी होती. आणि शशिमोहनही हिंदच होता. म्हणनच तें घर त्याचें होतें: ती हिंद

तारुण्याने आत्ताच पाडून ठेवले आहे, मी त्या पानावरून तसाच कसा अुठू ! अमा काहीही शहाणा पढपणा मनात शिवू न देता अेका हिंदु कन्येस अेक मुसल्मान बलात्काराने भ्रष्टवीत आहे हे पहाताच पूर्वी देवानी राक्षस छाटले तसे शशिमोहनने फैयाजला छाटून टाकले ! ती कन्यका ग्रहणातून सुटलेल्या चंद्रकलेसारखी म्लान स्मिताने त्या धीर युवकाचे आभार मानती झाली

'मला काय त्याचे' हा पढतमूर्खातील मूलमंत्र अेका हिंदूने पायाखाली तुडविला हे पहिले महान् आश्चर्य पाहून आजूबाजूच्या मुसल्मानास भयंकर वचक बसला मुसलमानी गुंडगिरी शेपूट घालून घरादारात लपू लागली, परंतु ह्या घटनेतील दुसरे महान आश्चर्य तर पुढेच होते कारण शशिमोहनला पोलिसांनी धरले तेव्हा तो फाशी जाणार हें बहुतेक गृहीतच होते (नागरिकांच्या जीविताचे आणि धर्माचे जे संरक्षण आपण करू शकत नाही ते अितरांनी केलेले पोलिसास आणि सरकारास सहसा खपत नसते त्यायोगे त्याची अकर्मण्यता अधिकच अुघडी पडते) त्यातही अेका हिंदूने शस्त्र अुपसून दुसऱ्या हिंदूचे रक्षणार्थ धावून यावे ही वृत्ति तर त्यास बहुधा अगदीच नावडी असते कारण अेकदा का ही वीरवृत्ति हिंदूच्या अंगी बाणली तर मग ह्या हिंदुस्थानात जे जेथे आहेत ते तथेच कसे राहू शकतील ? म्हणून आजपर्यंतच्या परकीय सत्तेच्या धोरणाप्रमाणे त्या हिंदुयुवकास भयंकर शिक्षा होणार हे अुघड होते त्याप्रमाणे पहिल्या न्यायालयात तो खालीही मृत्यूसारख्या कठोर निक्षेलाही न भिता शशिमोहनने सांगितले की, (माझ्या हिंदु धर्माच्या बहिणीला राक्षसी बलात्काराचे हातून सोडविणे हे माझे, अेका हिंदूचे, कर्तव्यच होते जेव्हा अितर कोणतेही साधन वा साहाय्य हातात अुरले नाही, तेव्हा शस्त्र अुपसून त्या दुष्टास ठार करण्याचा धार्मिक अधिकार तर मला होताच होता पण नैर्बंधिक (कायदेशीर) अधिकारही मला होता !) शशिमोहनच्या ह्याच विधानाचे आधारावर हायकोर्टात अपील झाले आणि केवढे आश्चर्य की हिंदूस पाण्यात पाहणाऱ्या आणि मुसल्मानास चिथावणाऱ्या या दिवसातही शशिमोहनला हायकोर्टाने निर्दोषी म्हणून सोडून दिले !

अितकेच नव्हे तर अेका अबलेवर अेक दुष्ट राक्षस क्रूर बलात्कार करीत असता, अितर पुरुष तिच्या साह्यार्थ धावून जाण्यास भीत असता आणि पोलिसांचे साह्य घेण्याची संधि अुरली नसता शशिमोहनने ज्या साहसाने आणि चपळाअीने त्या अधम फैयाजअलीस ठार मारून त्या अबलेची सुटका केली त्या साहसाचे आणि शौर्याचे नैर्बंधिक दृष्ट्याही हायकोर्टाने स्पष्ट अभिनंदन केले ! ! कारण (भारतीय दंडविधानाच्या (अिंडियन पीनल कोडच्या) ९६ ते १०० पर्यंतच्या कलमात हें स्पष्टपणे सांगितले आहे की निबंधाच्या (कायद्याच्या) दृष्टीनेही प्रत्येक नागरिकास आपल्या स्वतःच्या किंवा दुसऱ्या नागरिकाच्या नैर्बंधिक अधिकाराचे आणि देहाचे संरक्षण करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे त्यात दिलेले अपवाद मात्र प्रत्येक

नागरिकाने विचारपूर्वक टाळावे नीतिदृष्टीने तर ते वर्तव्यच आहे)शशिमोहनला त्या अबळेच्या देहावर होणाऱ्या दुष्ट आणि अधम बलात्कारापासून तिची सुटका करण्याचाही अधिकार होता आणि त्या नैर्बंधिक (कायदेशीर) आणि धार्मिक *अधिकाराचा अुपयोग करु जाताच फैयाजअल्लीशा जुपलल्या झुंजीत त्याचा स्वत चा* प्राणही संकटात पडल्याने स्वसंरक्षणाचा दुसरा अधिकारही निर्बंध-दृष्ट्या प्राप्त झाला होता निर्बंधाच्या कक्षेत अुभ राहून त्याने फयाजशी झुंज घेतली आणि अपरिहार्य आवश्यकता म्हणून हायकोर्टाने त्यास सन्मानासहित सोडून दिले

(वास्तविक पाहता शशिमोहनने निर्बंधाच्या घटपटादि खटपटाचा विचार तेथे मुळीच केला नव्हता निर्बंधाचा आज्ञा किंवा सवलत म्हणून नव्हे तर निसर्गप्रवृत्ति म्हणून त्याने त्या दुष्टास छाटून टाकिले अेका अनाथ हिंदु कन्येस गाआसारखी फरफरा ओढीत आणि हाणीत तिच्यावर अेक अहिंदु बलात्कार करीत आहे हे पाहताच त्याचे हिंदु रक्त अुसळले आणि प्रवृत्तीसरशी तो वीर तिच्या साहाय्यार्थ धावून गेला ही त्याची 'अंत करण प्रवृत्ति' च त्याला 'प्रमाण' होती तो फाशी गेला असता तरी त्याने केले ते चांगलेच केले असे तो म्हणाला असता ते नैतिक वर्तव्यच होते हायकोर्टाने अशा सत्प्रवृत्तीचे समर्थन करून नैतिक वर्तव्यास नैर्बंधिक अधिकाराचाही दुजोरा दिला याविषयी कलकत्ता हायकोर्टाचे आभार मानावे *तितके थोडेच आहेत*.) अेका युवकाचे प्राण वाचवून हायकोर्टाने आमच्या हिंदु जातीवर खरोखर अुपकार केले आहेत हे वीर युवक शशिमोहन प्रत्यक्ष हिंदु तुळा

आंध्रप्रांतीय भारतवीर श्रीराम राजू

(दुर्दैवी कालात काही सद्गुण निंदिले जातात. स्वातंत्र्यकालातील गुणांना पारतंत्र्यकालात अपराधाचे स्वरूप येते. तेव्हा परिस्थितीच्या शासनकक्षेत फिरत राहणाऱ्या आम्हा कूपमंडूकांना या स्वातंत्र्य-वीरांची कृत्ये विपर्यस्त स्वरूपात दिसावी हे स्वाभाविकच नव्हे तर अपरिहार्य आहे. असे असले तरीही कधी कधी परिस्थितीच्या नैर्बंधिक (कायद्याच्या) दडपणाखाली चेपले जाणारे मन त्या दाबाखालून निसटते व निरपेक्ष वस्तुमूल्य दाखवणाऱ्या गुणज्ञतेच्या पवित्र वातावरणात काही काल का होईना, संचार करू लागते. मनाला शिक्षा कोण करणार व कशी करणार? ज्याचे मन असते त्याला सुद्धा ते आवरता येत नाही. त्याला झुकांडी देऊन वा बलात्काराने खाली दडपून टाकून मन स्वतः मोकळे होते आणि त्याला दडपू पाहणाऱ्या दुबळ्या प्रयत्नास जणू वाकुल्या दाखवीतच उंच उंच पवित्र वातावरणात उडून जाते.)

आमचेही असेच झाले. श्रीराम राजूचे चरित्र कोठेसे वाचावयास मिळाले आणि मनाने भरारी मारण्याला आपल्या कल्पनेचे पंख विस्फारले.

त्याला आम्ही म्हणालो, 'अरे! श्रीरामराजू वडखोर. सांप्रतच्या राजसत्तेने बनविलेल्या निर्बंधाप्रमाणे तो अपराधी व या अहिंसायुगाच्या प्रवर्तनकाली त्याला अत्याचारी म्हणतात. अर्वाचीन महात्मे त्याला वीरवृत्त पण दिशाभूल झालेला वेडापीर समजतात आणि राजसत्तेचे न्यायाधीश कोणी त्याच्यामारल्याला धरून दिले वा धरून आणले तर प्राणदंडनीय ठरवतात. अशा या अपराधी, अत्याचारी, वेडापीर व दंडनीय श्रीरामराजूला तू डोक्यावर घ्याय घेऊ पाहातोस?'

तो अपराधी नाही

पण! क्षणापुरतीच का होईना त्या स्वतंत्र वातावरणातील कमलीशी उडणारी व चढणारी झुळूक लागून उंच भराऱ्या मारण्यास उद्युक्त झालेले मन आम्हाला वेडावीत म्हणू लागले. 'अरे वेड्या! श्रीरामराजू जितका व जसा वडखार तितकाच व तसाच इंग्रजांच्या हातातून अमेरिका हिसकावून घेणारा जॉर्ज वॉशिंग्टन—अथवा इंग्लंडच्या हातून आयर्लंड स्वतंत्र करू पाहणारा डी व्हॅलेरा—प्रत्यक्ष इंग्लंडच्या राजाच्या मानगुटीस बसून त्याला फासावर पाहू निघालेला क्रॉमवेल हेही वडखोरच! मग त्यांची स्तुतिस्तोत्रे गातोस—त्यांना स्वातंत्र्यवीर म्हणतोस आणि श्रीरामराजूमध्येच तुला वडखोरी दिसते? पारतंत्र्य-सुलभ दास्यवृत्तीच्या नैर्बंधिक भयापोटी का तू त्याला वडखोर ठरवणार? तू वाटल्यास त्याच्या श्रेष्ठतेकडे डोळे उघडून पाहू नकोस. असाच झोपून राहा. पण तुझ्या

श्रद्धानंद २८ मे १९२९

देशबांधवांचा उद्धार करीत ' ही त्याची तपवाणी गांधींच्या कानी त्यांनी पुष्कळ वेळा घातली गांधीजी म्हणतात, 'हाय हाय ! त्या मन्त्राची महत्ता त्या वेळी मला किंचितही कळली नाही !'

पुढे आपल्या श्रीराम हा गरमापुरला निघून गेला तथे गेल्यावर त्याला ज्योतिष-शास्त्र, हस्तसामुद्रिक व अश्वारोहण कला (घोड्यावर बसणे) या गोष्टींची गोडी लागली त्याचे लहानपणाविषयी याहून विशेष काही माहिती नाही

सन्यासी श्रीराम

१९१७ चे आरंभी त्यांनी सन्यास घेतला व १९१८ मध्ये आग्रप्रांतातील 'अेजन्सी' भागात माथारी डोंगरात ते तपश्चर्या करू लागले तपस्येनंतर डोंगरात त्यांना आपले निवासस्थान केले तयार लोकात त्याचविषयी फार पूज्यबुद्धि वाटली आणि स्वाभाविकत व स्वयम्स्फूर्तीने ते लोक श्रीरामच्या भजनी लागले दूध व फळे हा व बिनमाच त्याचा आहार होता १९२० च सुमारास ते नाशिकच्या यात्रेला पायी गले

देवालयातच निवासस्थान बनवून श्रीराम आपले तपानुष्ठान करी. प्रत्यही त्याच्या दर्शनासाठी खूप गर्दी होई. श्रीरामच्या स्फूर्तिदायी व उद्दीपक उपदेशानीं त्यांचीं मनें मंत्रमुग्ध होत. श्रीरामच्या आध्यात्मिक उपदेशाला देशभक्तीचें अनुपान योजलेलें असे. त्याच्या उपदेशामृताचें पान लोक मोठ्या आतुरतेने करीत. पंचवीस वर्षे वयाचा हा ज्वलंत देशभक्त सन्यासी आपल्या ओजस्वी वाणीने तेथील अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या कोया जातीच्या लोकांवर काय परिणाम घडवून आणीत असावा बरें ? (आमचे 'सुशिक्षिता 'चें 'सुशिक्षण' त्यांना भावनाहीन, नि:सत्त्व व म्हणून कर्मशून्य बनवीत असतें. परंतु हे अशिक्षित परंतु पौरुषसंपन्न लोक भावनाबलाने युक्त असतात. केवळ त्यांच्या अंत:करणाला जागविणाराच पाहिजे. ही मंडळी चेतणें कठीण असते, पण अेकदा ते तापले, कर्मशक्तीच्या तेजाने त्यांच्यात अेकदा खळबळ अुडाली की, मग त्यांना हात लावणाराचा हात भाजून निघाल्यावाचून राहणार नाही.) हिंदुस्थानवर केवळ पाशवी बळाच्या जोरावर राज्य करू पाहणाऱ्या सत्ताधारी पक्षाला या गोष्टीने अस्वस्थ केलें. लागलीच 'हा पाहा क्रांतिकारी — भयंकर राज्यद्रोही व साम्राज्याचा शत्रु श्रीराम येथें प्रकट झाला आहे. तो नष्ट झालाच पाहिजे.' अशी घोषणा झाली आणि लागलीच जानेवारी १९२२ मध्ये 'राजू' फितूर फैलावीत आहे अशी बोंब अुठली. आणि त्याच्या 'असहयोगी'-पणाचा पुकारा झाला. पूर्व गोदावरी जिल्ह्याचा पोलिस सुपरिंटेंडंट तेथे धावत गेला. त्याने काय पाहिलें ? 'श्रीराम' आपल्या अनुष्ठानात मग्न आहे. विजगापट्टण जिल्ह्यातील नृसिंहपट्टण येथे सहा आठवडे श्रीरामला दृष्टिबद्ध कारावासात (interned) ठेवलें व नंतर सोडून दिलें. तरीही त्याचे मागचा पोलिसी ससेमिरा सुटला नाही. श्रीरामनें तेथील डेप्युटी कलेक्टर फझलुल्ला याला हा पोलिसी त्रास चुकविण्याचा अर्ज केला. पुढें दोघाची गाठ झाली असें म्हणतात. त्या डेप्युटी कलेक्टराने मद्रास सरकारला श्रीरामला अेकतीस बिघे भूमीचा तुकडा देऊन शेती करण्याकरिता पुष्कळ सुलभता करून देण्याकरिता लिहून पाठविले व मद्रास सरकारनें खरोखरी ती देणगी मान्यतही केली आणि त्या देशभक्ताला अेक शेतकरी बनवण्याचा प्रयत्न झाला.

रोजन्सीतील असंतोष

पण ! सर्व हिंदुस्थान ब्रिटिश सत्तापाशाचे हातून सोडवून स्वतंत्र करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेच्या प्रखर अग्निज्वालेने भडकणारें होमकुंड श्रीरामच्या देशभक्त अंत:करणात पेटलेलें होतें. अर्थात स्वाभिमानवृत्तिहीन मनुष्यप्राण्याना लांगूलचालन करण्यांस लावणारा ३० बिघे भूमीचा तुकडा या महदाकांक्षी वीरवृत्त पुरुषाला कसा वश करू शकणार ? त्याने गीता वाचली होती. त्याला स्वधर्म कळला होता. त्या प्रदेशातील वस्तुस्थिति त्याला अनुकूल होती व तिचें त्याग फार साह्य झाले. त्याने

भ्याडपणाला झाकून त्याला वंडखोर कां म्हणतोस? तो वंडखोरही नाही. व जागतिक गुणग्राहकत्वाच्या निकषाने तो अपराधीही ठरू शकत नाही.)

आता तू त्याला अत्याचारी म्हणतोस? पण यात तू स्वतः अत्याचारी ठरतोस. रावण, कंस, कौरव, मोगल–मुसलमान आदिक दुसऱ्याला लुबाडणारे–लुटणारे हे जेव्हा दुसऱ्याचा जीव घेतात वा जीव द्यावयास उद्युक्त होतात तेव्हा त्यास अत्याचारी म्हणतात; ते अत्याचारी असतात. पण त्या अत्याचाऱ्यांना–त्या हिंसक व परस्वापहारी अपराध्यांना लोककल्याणासाठी अपरिहार्य व आवश्यक म्हणून प्राणदंड देणाऱ्या श्रीराम–श्रीकृष्ण–श्रीशिवरायादि लोककल्याणेच्छाप्रेरित लहानमोठ्या लोककल्याणकर्त्यांना अत्याचारी ठरवणें म्हणजे शब्दाचा अर्थ न कळणारा मूर्ख मी आहे असें म्हणून घेणें आहे. हें तुझें अहिंसापुराण व अत्याचारशास्त्र तुझ्या त्या सडक्या मौर्ख्यातच कोंडून ठेव आणि सत्तावली न्यायाधीश, साधलें तर अशाना प्राणदंड देतात, म्हणून ते अन्यायी व अपराधी म्हणावयाचें तर मग यशस्वी जॉर्ज वॉशिंग्टन वा डी व्हॅलेराही अपयशी झाले असते तर अपराधी ठरवले गेले असते, म्हणून त्यांना तू आता मानायला नको होतें. पण तू त्याना तसें म्हणू शकत नाहीस. तेव्हा श्रीराम राजूलाही जास्त यश मिळालें नाही वा यश मिळत नाही म्हणूनच केवळ अपराधी ठरविणारा तू न्यायप्रिय सत्यभक्त नव्हेस — केवळ अेक नेभळा, मित्रा, पौरुषहीन पण धूर्त व भोंदू आहेस !)

असें म्हणत तें माझें मन मला लायाडीत व हिणवीत अुंच अुडून गेलें. त्याच्या निरीक्षणकृत्यातील विचारपरंपरेने वर्णित श्रीरामराजूचे वर्णनात्मक चरित्र आम्ही वाचकांपुढे मांडीत आहोत. अर्थात् त्यानी केलेली कृति अितरांनी करावी की करू नये हा मुद्दा अगदी निराळा आहे. येथे केवळ त्यांचें चरित्रच कथन केलें आहे तेव्हा त्याच्या अनुकरणाचा प्रश्नच अुद्‌भवत नाही.

परंपरा तीच

भारतमातेचा कुसवा धन्य करणारे वीरात्मे या भारतवर्षात सर्व प्रांतामधून जन्म घेअून या अनंत संकटमग्न दुर्दैवी हिंदु जातीची सेवा करीत असतात. ही अेवढी अेकच गोष्ट भावी कल्याणाच्या निश्चित आशेचा स्फूर्तिदायी किरण निराशेने निस्तेज झालेल्या अशा नेत्रात आल्हादाचे तेज चमकवू लागते. आज आम्ही अशाच अेका वीर पुरुषाचे–जो अद्याप आपणामधून स्मृतिसृष्टीच्या पडद्याआड मृत्यूच्या द्वाराने निघून जाअू शकला नाही–असा धन्य वीराचें चरित्र देणार आहोत. श्रीरामाने जगातील रावणी अत्याचार रचनाच्या महानदान बुडवून टाकला. पांडवांनी कौरवी अत्याचाराला मृत्यूच्या जबड्यात भिरकावून दिलें; महाराणा प्रतापाने अिस्लामी मत्तेला, निराशेच्या भयंकर वणव्यात स्वतः होरपळत जात असताही, अेक नाही दोन नाही सतत अेकवीस वर्षें सिंहपराक्रमाने धक्का दिल्या व

मरणातही नतमस्तक न होता हिंदु जातीच्या गौरवाचा यशोध्वज स्वातंत्र्याकाक्षेच्या शुभ्र आकाशात फडकत ठेवला, श्रीशिवरायाने त्या मोगली रावणसत्तेला धूळ चारीत हिंदुपदपादशाहीचा विजयप्रासाद बांधला, श्रीसंभाजीरायाने त्या हिंदुवंशाचे स्वातंत्र्यप्रासादाला आपल्या तेजस्वी व पौरुषसंपन्न उष्ण रक्ताने अुदित सूर्याच लाल भडक चमकते तेज चढविले छत्रपति राजारामाने अेकवीस वर्षांचा प्राण देतांदेतां युद्धयज्ञ करून तो स्वराज्यप्रासाद अभंग ठरविला, बाजीराव, नानासाहेब, भाअूसाहेब, माधवराव, नाना फडणीस, शिंदे वीर – होळकरादि अखिल महाराष्ट्रवीरांनी त्या स्वराज्याला साम्राज्यपदाचे वैभव मिळवून दिले दुर्दैवाचे फेऱ्यात सापडून त्या कोसळल्या मंदिराला पुन्हा अुभवू पाहणाऱ्या या भारतभूमीला पुन्हा प्रतापगिरीच्या भाग्यासनावर प्रस्थापित करण्याकरिता झगडत – लढत – मरत राहणाऱ्या नानासाहेब लक्ष्मीबाअी, तात्या टोपे, वासुदेव बळवत आदिक वीरपुंगवांनी या जळत्या मारक्या यज्ञकुंडात आत्माहुति दिल्या आंध्र प्रांतीय भारतवीर श्रीराम राजू हा पुरुषही त्याच अखंड भारतीय वीरपरंपरेतील अेक नि सीम भक्तमणि आहे।

बाळपण व शिक्षण

या भारतभक्ताचा जन्म आंध्र प्रांतात अेका सन्मान्य क्षत्रिय घराण्यात मगल्लू गावी झाला हे गाव पश्चिम गोदावरी जिल्ह्यात आहे ज्या वीर पुरुषांनी जगातील मोठमोठ्या क्रान्त्या घडवून आणल्या, मोठमोठाली साम्राज्ये स्थापिली, आपापले देशांना पारतंत्र्याच्या घोर नरकातून अुद्धरून स्वातंत्र्याच्या स्वर्गांचे धनी बनविले असा पुष्कळ महापराक्रमी थोर पुरुषांप्रमाणेच हा आपला श्रीराम आधुनिक दृष्टीच्या विद्येने अलंकृत (?) झालेला नाही निरनिराळ्या स्थली शिक्षण घेत घेत हा पुरुष नसा तरी पाचवीपर्यंत 'विद्या' शिकला याला गायनकला चांगलीच अवगत असून तो होतकरू कवीत गणला जात होता त्या सुमारासच याच्या अंगातील भावी महनीय गुणांचे बीज स्पष्ट दृग्गोचर होअू लागले या गुण चिन्हांवरून तो अेक वेडाच्या थराला पोचलेला जाणारा मस्त आहे अशी परीक्षा

ती वस्तुस्थिति आपल्या भारतमातेच्या हितकार्यी लावून घेण्याचे कमी केले नाही. त्याने गुडेम तालुका आपल्या कार्याचे क्षेत्र ठरविले. त्या रोजन्सीमध्ये अितर स्थला-प्रमाणे सरकारी कारभार नाही, तेथे 'जबरदस्ती' कारभार असतो तेथे ततात परगण्यात तेव नाव आहे त्या परगण्यात डायरच सत्ता चाल्वीत होते त्या अरण्या-तील सागाळादि लाकाचे सर्व हक्क सरकारने छिनावले होते त्याना स्वयपाक करण्यास लाकडे सुद्धा वापरता येओनात पूर्वीप्रमाणे त्याच्या गाओना चारा चारता येओना या व अितर अशाच अत्यत अन्याय्य गोष्टींमुळे त्या रोजन्सीत भयकर असतोष माजला होता

लोकसंग्रह

श्रीरामला क्रांतीचे बीज पेरण्याला ही अुत्कृष्ट भूमि मिळाली त्यानी अुत्कृष्ट अनुयायी व समय कार्यकर्ते मिळविले लाकात स्वराज्याची तीव्रतर अिच्छेची जळती ज्योत पेटली श्रीराम राजूनी त्याच्या सामान्य आकाक्षाना अेकदा महदाकाक्षेचे पेटते स्वप्न दिले श्रीराम राजूवर तेथील लोकाची अत्यत निष्ठा होती आणि ते प्राणपणाने त्याच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्यार्थ जीव देणघेण प्रयत्न करण्यास अेका पायावर सिद्ध होते

स्वराज्यसपादनाचा मार्ग

तो जेथे जेथे जाओ तेथे ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेचे पोलिस आपल्या जिवाच्या भयाने शस्त्रास्त्र, बदुका व दारुगोळा—तेथेच सोडून पळून जात अेका अनत्या-चारी असहयोगीन 'तू स्वराज्य अे मिळवणार ते काय मार्गानी ?' असे विचारताच तो म्हणाला 'या साम्राज्यशाहीशी युद्ध केल्यावाचून स्वराज्य कधीही मिळणे शक्य नाही' त्याला त्या अनत्याचारी स्वराज्य सपादकाने विचारले, 'हे शक्य आहे काय ?' 'अर्थात शक्य आहे' मजजवळ माणसाची वाण नाही केवळ दारु-गोळाच काय तो मिळणे कठीण भासते'

धान्यसग्रह, अशा प्रकारच्या सिद्धतेने, आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज असलेल्या साम्राज्यसत्तेच्या विपक्षाशी श्रीराम झगडत होता हा विषम झगडा होता आणि तरीही हा धाडसी वीर आपल्या दैवी साहसाच्या व निस्सीम प्रेमनिष्ठ असणाऱ्या अनुयायांच्या बळावर युद्धाचे डाव खेळत होता

ब्रिटिश सिंहाशी धडका

अत्यंत कुशल सेनापति शत्रूला हानिकर व स्वपक्षाला अनुकूल असे युद्धक्षेत्र निवडील त्याचप्रमाणे या स्वराज्यसपादनोत्सुक श्रीरामाने केले त्याने ब्रिटिश सिंहाला सहा धडका दिल्या व प्रत्यक्ष धडक्त ब्रिटिश सेना तुकडीला किंचाळायास लावले तिला धूळ चारली त्या प्रांतातील सेनाबळ पुरेसे होईना म्हणून मलबारहून सनिक तुकड्या आणाव्या लागल्या आणि आसामहूनही निवडक सैन्य आणावे लागले पेडवमल गावाच्या चकमकीत जिल्हिर्दी सैनिकांच दोन युरोपियन अधिकारी ठार झाले व इतर बरेच घायाळ झाले शेवटच्या सातव्या व आठव्या चकमकीत श्रीरामावर अचानक घाले घालून त्याला मोठ्या शर्थीने या आक्रमकाचे हातून ल्ढन, झगडत निसटून जावे लागले आणि त्या एका शूर, धाडसी, सैन्यचालनाकुशल राष्ट्रप्रेमी तरण सन्यासी वीराला या विषम झगडयातून निराशेच्या अधकारात विलुप्त व्हाव लागले तरीही त्याच्या या स्वदेशप्रेमा स्वार्थत्यागाच्या दिव्य उदाहरणात कोणाच मनात सादर कौतुकात प्रेमाश्रु उभे राहणार नाहीत ! !

श्रीराम ! ! तुझ्या अंत करणाच्या कळकळीने आपल्या मायभूमीच्या उद्धारार्थ तू आपल्या सवस्वाची आहुति दत प्रयत्नाची पराकाष्ठा केलीस ! तुझी तू शर्थ केलीस ! इतकेच नव्हे, तर तू आपल्या दिव्य स्वार्थत्यागाच्या दीप्तिमान उदाहरणाने आम्हा दुबळयाना हिणविलेस ! श्रीराम ! तू देवाच्या माडीवर कृतज्ञतच्या कुरवाळण्याने सुखी होण्यापूर्वी आम्हा हिंदु जनाचे हाताने ही मायभूमि स्वतन्त्र झालेली पाहण्याचे समाधान तुला लाभो ! ! स्वतन्त्र हिंदुस्थानातील भावी इतिहासकारांनी तुला विसरू नये म्हणून, हे दशवीर श्रीराम तुझ्या पवित्र व स्फूर्तिदायक स्मृतीचा हा धागा, या लेखनाने घट्ट वळून ठेवीत आहोत ! तुझे नाव चिरस्मरणीय होवो !

\+ \+ \+

देशवीर विष्णु गणेश पिंगळे

तळेगांवच्या शाळेस शंभर वर्षे झालीं. मनुष्यास शंभर वर्षे झाली तर आपण १०० वर्षे भरलीं असें म्हणतो. कारण, मनुष्याचे सामान्य आयुष्य तरी आजवर शंभराच्यावर गेलेलें नाही. परंतु संस्थांचे आयुष्य अनेक शतकांचें असू शकते. म्हणूनच संस्थेला शंभर वर्षे झाली म्हणजे ती गोष्ट आगामी निकट अंताची दु:खसूचक घटना होत नसून तिच्या भावी भरभराटीची आनंददायी हमीही होऊ शकते. आणि म्हणूनच आपण तो शतवार्षिक वाढदिवस अशा पूर्ण आनंदाने साजरा करतो. तळेगांवच्या अेका लहान शाळेच्या शतवार्षिक वाढदिवसाच्या लहानशा घटनेत आम्हां सर्वांनाच कौतुक वाटण्यासारखी पहिली गोष्ट म्हणजे ती शाळा १८२९ सनात अुघडली गेली. अिंग्रज-सत्तेतील अगदी पहिल्या अशा ज्या फार थोड्या नवीन परधर्मांच्या संस्था अजून तग धरून आहेत, त्यात ही शाळाही गणली पाहिजे. परंतु नुसते दीर्घ काळ जगणें हो जरी कौतुकाची गोष्ट असली तरी ती तेवढ्यामुळे आदरणीय महत्त्वाची होअू शकत नाही. काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ! पण तळेगावच्या शाळेविषयी अशा आदरणीय महत्त्वाचीही अेक घटना सलग्न झालेली आहे आणि म्हणून तिची स्मृति आपण सर्वांनी बाळगली पाहिजे. ती घटना म्हणजे ही होय की, देशवीर विष्णु गणेश पिंगळे हा शाळेतील विद्यार्थी होते. पुढे ते विशीचे आतच महाराष्ट्रातील १९०९-१० च्या 'अभिनव भारतीय' क्रांतिकारक वातावरणात वाढले, नतर अमेरिकेस गेले. तेथे अभिनव भारताच्या अिंग्लंडमधील शाखेच्या श्री. हरदयाळप्रभृति कार्यकर्त्यांनी काढलेल्या 'गदर' (बंड) संस्थेत शिरले. ती वेळ सन १९१४ च्या जर्मन महा-

शस्त्रास्त्रार्थ लागणाऱ्या निधीसाठी दरवडे घालून, या लोकांनी मोठा धुमाकूळ मांडला. देशवीर पिंगळेही, त्याचे बहुतेक साथीदार पंजाबातील शूर शिखातच असल्याने, तिकडेच त्या धुमाकुळीत गुगून गेले. शेवटी लाहोरचा खटला झाला त्यात जे क्रांतिकारक सापडले, त्या सर्वांत वयाने अगदी तरुण आणि साहसाने अगदी अग्रगण्य असे दोन क्रांतिकारक होते. अेक करतारसिंग व दुसरे पिंगळे ! त्यानी आपण क्रांतिकारक असल्याचें स्वतःच सांगितलें. ब्रिटिशांची सत्ता आणि न्यायालये याचा अधिकारच त्यांनी नाकारला आणि अक्षरशः हसत हसत ते फासावर चढले. त्यास पाहिलेले सरकारी अधिकारीही त्यांचें नाव निघताच माना डोलायचतात. असा हा देशवीर—' A real hero' पंचविशीच्या आत स्वदेश-स्वातंत्र्यार्थ फासावर चढला ! केवढी दुर्दैवाची गोष्ट की, त्याचें नावही सुशिक्षित महाराष्ट्रात हजारात अेकास माहीत नाही !

\+ \+ \+

अितिहाससंशोधक राजवाडे याचें तर काय, पण अगदी अलीकडील प्रो. पोतदार—आपटयांपर्यंतच्या मडळींची नावे ज्याच्या त्याच्या तोंडीं आहेत—त्यांच्या कार्यांचा गौरव होत आहे, तो ठीकच आहे; पण अितिहासाचें केवळ संशोधन करणाऱ्यांचा होतो तितका तरी गौरव अितिहास घडवून आणणाऱ्या या देश-वीराचा व्हावयास नको काय? शिवाजीच्या काळचा अितिहास असाच अनेक घाडसी तरुणांनी आणि देशवीरांनी अुत्पन्न केला नाही काय ? आणि आजच्या अितिहासाची घडण करण्यात, या देशासाठी होणाऱ्या प्राणदानाच्या, मारीत मारीत मरणाऱ्या देशवीरत्वाच्या भट्टीतील अग्निही अेक आज्वल्य घटक होत आहे हें कोणास नाकारता येणार आहे काय ? तसें असते तर रोलँट रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्याची आवश्यकता स्वतः अिग्रजानाही भासती ना !

\+ \+ \+

आमच्या शिवकालीन किंवा परकीय आयर्लंड, अिटली प्रभृति देशाच्या अितिहासात ज्या ज्या वीरांनी या पिंगळे, कान्हेरे, करतारसिंग, कन्हय्या अित्या-दिकासारखीच किंवा काही अुदाहरणात त्याच्याहून कमी स्वार्थनिरपेक्ष देशभक्ति दाखविली आणि स्वातंत्र्यार्थ झुंज घेतली, त्याचे वर्णनाने आणि स्तुतीने महाराष्ट्र-वाङ्मय नुसते फुरफुरून जातें पण तशीच साहसी कृत्ये करणाऱ्या प्रस्तुतच्या कोण्या देशवीराचें किंवा सशस्त्र क्रांतिकारकाचें नाव काढताच ते भीतीने थरथरू लागतें. त्याना अहो जा(?) सुद्धा कोणी करीत नाही—अरे जारे म्हणतात ! १

पण आमच्या शिवकालीन आणि राजारामीय पिढीत जे काही देशमग्न वहागिरी-अिनामायरन झुजन, त्याच्याही देशभक्तांचा यथार्थ गौरव आणि योग्य कौतुक करणारे हे आजकालचे शिष्ट लेखक नि वाचिवीर यांच्या पिढीत जे

आततायी, वेडगळ अित्यादि दोषवयां पदव्यांनी आजवर अशा क्रांतिकारकांस संबोधण्याचा प्रसरीप्रभृति मुसलमानाचा आजवरचा जो प्रयत्न होता, तो न अनुसरता त्या देशवीराच्या योग्यतेस निदान कमीपणा तरी येणार नाही अशा गौरवपर भाषेत त्याचा आणि त्याच्या कार्याचा संदर्भ सूचित केलेला होता, ही गोष्ट महाराष्ट्राच्या त्या मुसलमाला अुजाळा देणारी झाली यात शंका नाही

देशवीर पिंगळे यांजविषयी गॅंगरीकार म्हणतात की, 'त्यांनी परदेशातून परत येअून राज्यक्रांति करण्याच्या हेतूने यथामति अुद्योग करून त्यात आपल्या प्राणांची आहुति देअून देशाभिमानाप्रीत्यर्थ स्वार्थत्यागाची टक पोचविली'' असा विद्यार्थी ज्या तळेगावच्या शाळेत अुत्पन्न झाला, तिच्यासारख्या शाळा काढण्यात अिंग्रजांचा अेक प्रमुख पण अप्रकट असा हा हेतु होता की, त्यातील शिक्षणामुळे हिंदु लोकांची हिंदु धर्मावरील निष्ठा नष्ट होअून ते आपोआपच खिश्चन धर्माकडे झुकतील त्या हेतूविषयी अेल्फिन्स्टनसाहेबाचे जे अुद्गार गॅंगरीकारांनी प्रसिद्ध केले आहेत ते आजही महत्त्वाचे वाटतातच, पण वीस वर्षांपूर्वी अत्यंत महत्त्वाचे वाटले असते कारण, त्या वेळी अगदी जहालांतील जहाल देशभक्तही अिंग्रजांनी शिक्षण दिले तें मात्र आपल्यावर परम अुपकार केले, म्हणून मानीत असत रस्ते, तारा, शांतता आणि शिक्षण हे अिंग्लिश राज्याचे बुद्धिपुरस्सर केलेले अुपकार आहेत आणि त्याविषयी आपण त्यांचे कृतज्ञच राहिले पाहिजे अशी सर्वांची ठाम समजूत होती पुढे हळूहळू त्यातील अितर गोष्टी अुपकाराच्या टिपणीतून गळाल्या, पण अिंग्रजी शिक्षण काही गळेना महाराष्ट्रात हे नवीन शिक्षण चालू करणाऱ्या कारवायातील प्रमुख माअुंट स्टुअर्ट अेल्फिन्स्टन यांचे अुद्गार वसरीने जे दिले आहेत ते या प्रश्नाचा निकाल लावतातच साहेब म्हणतात, 'I am convinced that the conversion of the Native must infallibly result from the diffusion of knowledge among them'' परंतु याविषयी अिंग्रजी पद्धतीच्या शिक्षणाचा जो मुख्य पुरस्कर्ता मेकाले तो काय म्हणतो तेही लोकांच्या ध्यानात असणे फार महत्त्वाचे आहे कारण मकॉलेच्याच यत्नांनी महाराष्ट्रातच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानभर ही शिक्षणपद्धति चालू झाली पार्लमेंटातील भाषणातून मेकालेनी ह्या गुप्त हेतूचा पत्ता दिला नाही तर्थ त्यांनी केलेली ती प्रसिद्ध घोषणा की, 'ह्या शिक्षणापायी जागृत होअून ज्या दिवशी भारत आपले जू फेकून देअील, तो दिवस अिंग्लंडच्या अितिहासात सुवर्णाक्षरांनी मुद्रित होअील' हिलाच आपले बहुतेक पुढारी शिक्षणात अिंग्रजांचा, निदान मकॉले महाशयाचा तरी अेकमेव आणि म्हणूनच अुदात्ततर हेतु समजत म्हणूनच अिंग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावाने चाललेली राष्ट्रीय जागृति अनुभवणारे बहुतेक देशभक्त मन पूर्वक अिंग्रजांस अुद्धारकर्ते मानीत

अितरांची गोष्ट राहोच, पण जहालांतील जहाल जे पंडित श्यामजी कृष्णवर्मा ते देखील हा अिंग्रजांचा हेतुपूर्वक अुपकारच मानीत आणि मेकाले यांची पार्लमेंटीय

भापणें पुरावे म्हणून पुढे मांडीत. दे. भ. सावरकर जेव्हा प्रथम अिंग्लंडमध्ये गेले, तेव्हा त्यास पंडितजींच्या या अुपकारांच्या आभासाम हृदविण्यासाठी सरासरी दोन महिने वादविवाद करावा लागला. दे.भ सावरकरांनी कॉलेजमध्ये असताना मेकॉलेची पत्रें वाचिली. त्यांत त्यास मेकॉलेचे त्याच्या आवयास धाडलेले अंतःस्थ पत्र अुपलब्ध झालें. त्यात मेकॉले स्पष्टपणे म्हणतात की, 'माझी निश्चिति आहे की, मी चालू केलेल्या शिक्षणपद्धतीप्रमाणे शिक्षित झालेले Hindoos, ' हे हिंदु बाबू लोक,' हिंदूंच्या वेडगळ धर्मांपासून च्युत होअून ख्रिश्चानिटीचा अवलंब आपण होअून करू लागतील ! ' हा अिष्ट परिणाम तुम्हा आम्हासमोर घडूही लागला आहे.' ह्या पत्रावरून मेकॉलेच्या पोटातील हेतु अेलफिन्स्टनच्या हेतूप्रमाणेच होता हें स्पष्ट होतें. ' ब्रिटिशांचे अुपक्रम ' ह्या अुपरोधिक नांवाची अनेक व्याख्यानें दे. भ. सावरकरानी सार्वजनिक सभातून त्या वेळी दिलीं होती, त्यात त्यानी हें पत्र महाराष्ट्रात प्रथमत अुघडकीस आणले आणि नंतर अिंग्लंडमध्ये त्याच अर्थाच्या Are we obliged to the British rule ? या व्याख्यानांतून तें तेथील हिंदी लोकांस परिचित केले नतर ते ससादन सालचे ' स्वातंत्र्ययुद्ध ' या पुस्तकात प्रथमतःच प्रकाशित होअून सर्वत्र प्रसिद्धि पावले.

ह्या मेकॉलेच्या पत्राविषयी अेक स्मरणीय गोष्ट विषयानुरोधानेच सांगण्यासारखी आहे की, प्रसिद्ध अभिनव भारतीय क्रांतिकारक पुढारी अय्यर हे सावरकराच्या Are we obliged to the British rule ? या नवीन व्याख्यानास अैकूनच क्रांतिकारक बनले आणि अभिनव भारतात शिरले, असें ते स्वतः सांगत असत. ' निदान हिंदी लोकांना पाश्चात्य शिक्षण दिले हा तरी ब्रिटिशांचा मोठा अुपकार असल्याने त्याच्याशी आपण कृतज्ञ म्हणजेच साम्राज्यनिष्ठ असले पाहिजे.' अशी त्यांची त्या काळाप्रमाणे प्रामाणिक समजूत होती. सावरकरानी व्याख्यानात रेल्वे अित्यादि प्रकरणी जो अिंग्रजाचा आपलपोटेपणा होता तोच शिक्षणाचे बुडाशी होता हे सिद्ध करताना अनेक पुरावे दिले; त्यात मेकॉलेचें हे पत्रही होतें ते सारे पुरावे वाचून सावरकर म्हणत, ' नव्या पाश्चात्य शिक्षणापासून आमचा पुष्कळ लाभही झाला हें खरे, पण तो तें देणाराचा अुपकार म्हणून नव्हे तर अपकार म्हणून !धनु तरवार घेअून मला मारावयास आला; योगायोगाने त्याचे हातून ती तरवार निसटली आणि माझ्याच अुपयोगी पडली ! आता तिचाच वार 'मी त्यावर करू लागताच तो म्हणतो हीं तरवार मी तुला दिली, माझे अुपकार मान नि मला सोड ! त्याला जें अुत्तर तेच अिंग्रजी शिक्षणाने आम्हांस झालेल्या लाभास अुपकार माना म्हणणाऱ्या अिंग्रजासही दिले पाहिजे की, ' अुपकार दैवाचे, योगायोगाचे ! तू अपकार म्हणूनच हें कार्य हातीं घेतलेस ! ' ही विचारपरंपरा अैकून श्री. अय्यर याच्या मनावरील आंग्लनिष्ठेचें भ्रमपटल निरस्त झालें आणि क्रांतिकारक विचारांची बीजें त्यात झपाट्याने रुजू लागली.

देशस्वातंत्र्यार्थ झुजताना फाशीवाचून दुसऱ्या अितर कोणत्याही जहागिरीचे आमिष डोळ्यापुढे धरीत नाहीत, अशा ज्वलंत देशवीरांनाही देशवीर म्हणवयास सिद्ध नसतात. त्याच्यावर अेक अक्षरही लिहिणे म्हणजे असभ्यपणा होय असे समजतात. हा त्या ' अिंडियन पिनल कोडा'चा प्रभाव आहे. जर कदाचित् त्या कोडात शिवाजी, बाजी, तानाजी यांचीही स्मृति करणे दंडय अपराध गणला जाता तर या शिवकालीन कालालाही याच्या भीतीच्या काळोखातच ताड खुपसून राहावे लागते आणि मराठी वाङ्मयात तशीच अेकेरी अुल्लेखिलेली संभावना होती की, जशी त्या ' वासुदेव बळवताची ' होते ! त्या ज्वलंत देशवीराचे अेक चरित्र अलीकडेच प्रसिद्ध झाले आहे तेच पाहा ! त्यात न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे यांना कित्येक ठिकाणी सन्मानार्थ बहुवचनी अुल्लेखिले आहे. सार्वजनिक काकांनाही अहो जाहो म्हटले आहे, ते ठीकच आहे. तेही देशभक्त आणि त्यागी देशसेवकच होत, पण वासुदेव बळवंत फडक्यांना त्या प्रत्यक्ष त्यांच्या चरित्रातच येथून तेथून अेकेरी अरे-तुरेने संबोधले आहे. देशभक्तीत आणि देशसेवेसाठी केलेल्या त्यागात फडके त्यांच्या पिढीत अितके कमी प्रतीचे ठरले ? कारण त्यांनी देशहितार्थ आयुष्याच्या संध्याकाळची शिळोप्याची वेळ किंवा पगाराचा अेकलक्षांश तवढाच त्याग करण्याचा सभ्यपणा न करता आयुष्यचे आयुष्य आणि सर्वस्वच सर्वस्व त्या देशासाठी त्यागाचे वेदीवर बळी देण्याचा हलकटपणा केला, म्हणून त्यांना दीडदमडीच्या खर्डेघाशांनी देखील अरे-तुरे करावी ! ! वासुदेव बळवंताचे साहस अयशस्वी ठरले, पण यश हेच जर अहो जाहोचे अेकमात्र गमक असेल, तर मात्र मागे काहीच म्हणणे नाही. शिवाजी महाराजांचे तरी काय ? अफजुल्खानाच्या कैचीत ते सापडले तिथे म्हणजे केवळ योगायोग होता. जर का त्या पकडीत महाराजच मरते तर ह्याच जात्यावरच्या ओव्या गाणाऱ्या याच त्या सगळ्या डावाला मूर्खपणाची पराकाष्ठा म्हणत्या - म्हणत्या आपण होअून गाढवासारखा अफजुल्ल्याच्या तंबूत गेला ! तीच गोष्ट शाहिस्त्याच्या बंगल्यातील, दिल्लीच्या पेटाऱ्यातील ! जर चुकले त्यांच्या शुण्ट पडत तर हेच ' शिवकालीन ' आजचे भाट केवळ यशाचे भोपे, शिवाजीतानाजीनाही ' मायेफिरू 'अत्याचारी, पाखंट, अदूरदृष्टि,' म्हणून भुंकत सुटत ! कारण यांना पराक्रमाची पारख नाही. ते केवळ यशाचे मिंधे आहेत. त्यांना हुतूचो आणि त्यागाची आणि अुत्कटतेची ओळख नाही. हे केवळ जिकडे घुगऱ्या तिकडे अुदो अुदो करणारे आहेत, नाही तर शिवकालीन किंवा परदेशातील प्रस्तुत काळच्या यवनिक पराक्रमाच्या तोडीस तोड देणारे पराक्रम आणि तेही क्वचित अेक रती अधिकच निर्भेळ, अशा ज्वलंत देशभक्तींनी स्फूर्त झालेले - याच्या ह्या स्वतःच्या पिढीत यांच्या डोळ्यासमोर घडत असताना यांना अमळ देववीर तें अजून अयशस्वी झाले आहे, म्हणूनच काय ते हायफाट-अज्ञपणापेक्षा किंवा धर्कीलपणापेक्षा सापत्न असभ्य आणि हलकटपणाच वाटते ना !

दुर्लक्षाहं भासते ना ! आणि तेच गुण केवळ यशस्वी झाले म्हणून 'शिवकालीन पद्धतीत' वर्णनीय ठरले ना ! यश ! ह्यांना अेक सैनिक पडला न पडला की, लढाओी जिंकली गेली पाहिजे ! बीज टाकलें न टाकलें की त्याचा आंबा होअून, पाडास लागून—अगदी अढीत पिकून यांच्या ओठाशी आला पाहिजे. नाहीतर तें बीज व्यर्थ गेलें, तो सैनिक मायेफिळसारखा व्यर्थ मेला !

स्वकालीन देशवीरांविषयींच्या ह्या मिथ्या अनास्थेचें ढोंगी समर्थन कुणी असेंही करतील, की आजच्या क्रांतिकारकांचीं चरित्रें लिहिलीं, त्यांच्या हेतूंची का होअीना, पण स्तुति केली तर अितर तरुण मंडळीही त्याचा क्रांतिकारक मार्ग चोखाळू लागतील आणि त्यायोगे स्वदेशावर मोठें अरिष्ट कोसळेल. हिंदुस्थानच्या सध्याच्या विमल कीर्तीला मोठा कलंक लागेल ! पण मग हीच गोष्ट 'शिवकालीन' क्रांतिकारकांच्या नावावर रचलेल्या ज्या पैशापासरी कादंबऱ्या, नाटकें, पोवाडे आणि रडगाणी, 'सूड ! सूड !! सूड !!!' म्हणून अुसन्या नाटकी अवसानानें भरमसाट वरळत सुटत आहेत त्याना नाही का लागू पडत ? अफझुलखानाचा पोवाडा अैकताच जसे कोणी लगेच लोहाराचे दुकानात वाघनखें घडवून घेण्यासाठी घुसतोच असें नाही, किंवा दिसेल त्या मुसलमानास शाहिस्तेखान- म्हणून त्याची बोटें कापण्यास धावतोच असें नाही, तसेंच पिंगळे, चाफेकर, अमरसिंह, कान्हेरे अित्यादींचीं चरित्रें वाचताना प्रत्येक जण बॉंब करू धावलाच पाहिजे असेंही नाही. निदान हिंदुस्थानातील या 'नैष्कर्म्यसिद्धि परमां' प्राप्त झालेल्या जीवन्मृत पिढीत तसा अघोर संभव कल्पिणे म्हणजे त्या पिढीचा घोर अपमान करणें होय. न्यायमूर्ति रानडे किंवा नामदार गोखले याचे मार्ग ज्यास पसत नाहीत, तेही त्यांस महान् देशभक्त समजून 'अहो जाहो' लिहितातच, कीं नाही ? मग त्या बिचाऱ्या वासुदेव बळवत, कान्हेरे, चाफेकरांनाच, त्यांच्या मार्गाविषयीं मतभेद असला तरीही, अगदी अरे तुरे म्हणून धिक्कारलेच पाहिजे, असें का ? निदान 'शिवकालीन' लेखकाच्या विशीस तरी ते शोभत नाही. नाहीतर, दिल्ली–विजापूर सरकारच्या दरबाराअील अेखाद्या धर्मनिष्ठ न्यायाधीशाची किंवा त्यांच्या दरबारातील अेखाद्या जयसिंगासारख्या नामदाराची स्तुति तरी त्यांनी बाजी, येसाजी, तानाजीसारख्या वद्खोर पोराहून अधिक करीत जावें. म्हणजे त्यांचें वर्तन निदान विसगत तरी दिसणार नाही.

विसंगतपणाचा दंड देशवीर पिंगळेचाच ! स्मृतीला जरी आजवर भोगावा लागला तरी तळेगावच्या शाळेच्या शतवार्षिक समारंभाच्या निमित्ताने त्यांची आठवण महाराष्ट्रास किंचित् का होअीना पण झाली हेच त्या अुत्सवाचें आम्ही अेक मोठें महत्त्व समजतो. अुदाहरणार्थ, या अुत्सवाप्रीत्यर्थ 'केसरी'त काही दिवसापूर्वी अेक सुरेख लेख आला होता. त्यात त्या शाळेतील संस्मरणीय विद्यार्थ्यांत पिंगळ्यांचा अुल्लेख आला होता, अितकेच नव्हे तर 'मायेफिरू, ?

तळेगावच्या शाळेच्या चालकांना आमची अशी सूचना आहे की, त्यांनी त्या शाळेत देशवीर पिंगळे ह्याच्या नावाचा अेक पितळी स्मृतिफलक लावावा किंवा त्याचें तैलचित्र तीत ठेवावें पिंगळे ह्याचेच नव्हे तर महाराष्ट्रात सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर झालेल्या देशवीराच्या–जे जे देशासाठी प्राणत्याग करते झाले त्याच्या–सर्वांच्या जन्मग्रामी किंवा शाळेत किंवा वसतिगृहात कुठे तरी असा अेक छानदार आणि *ठळक* असा स्मृतिफलक लाविला जावा वासुदेव *बळवंत* आणि कामास आलेले त्याचे अितर सायीदार–चाफेकर बंधु, रानडे, कान्हेरे, कर्वे, देशपांडे, पिंगळे अित्यादींची तैलचित्रें, सन्मानपूर्वक, त्याच्याशी संलग्न झालेल्या *निश्चित स्थानाचा पत्ता काढून, प्रकटपणे लावण्यात यावी आणि या सर्वांची* चरित्रे परिश्रमपूर्वक माहिती मिळवून अैतिहासिक प्रमाणाच्या कसोटीने लिहिली जावी बंगालमधील क्रांतिकारक देशवीरांची चरित्रेंच प्रसिद्ध होतात असं नसून *जतींद्रनाथ मुकर्जीसारख्या सशस्त्र क्रांतिकारक देशवीराचे स्मृतिदिन बंगालभर* पाळण्यात घेतात मुकर्जी अंक, मुकर्जी दिन, मुकर्जी सप्ताह असा प्रांतभर अुत्सव मानण्यात येतो कारण, त्याचे मार्ग अितराहून भिन्न असले तरीही ते देशास्तव *अुजत पडले पंजाबात मोठ्या समारंभाने हुतात्मा ढिंगराचे तैलचित्राचे गेल्या महि-*न्यातच अुद्घाटन करण्यात आलं, मग महाराष्ट्रासच भयाची आणि संकटाची अेवढी हुडहुडी का भरावी! अिंग्रज सरकारच्या दृष्टीनेही यात काही वावग नाही *कारण, पूर्वी फाशी गलेल्या राजद्रोह्याची शिर वेशीवर लटकाविणे हाही सत्ताधीश* दहन समजत कारण, त्यायोगे अितर तरुणास अशा चळवळीच्या भयंकर परि-णामाची कल्पना येअून त्यांस अुग्टा धाक बसावा आता शिरें नाहीत तर निदान *त्यांची चित्रं आणि नाव जरी वेशीवर लटकली, तरी लोकांवर तोच परिणाम* होणार आणि अिंग्रजाविरुद्ध सशस्त्र बंड केले, तर असा भयंकर प्राणदंड द्यावा लागतो अशी अितरास धडकी भरेल त्यायोगे अुगीच गमत म्हणून राज्यक्रांतीतील '*स्वातंत्र्य,' 'मरा , मारा', 'सूड' अित्यादि शब्दांनी भरलेली वायफळ* बडबडीची करमणूक करण्याचे व्यसन लागलेल्या अनेक निःशस्त्रसंप्रदायी वाचि-वीरास त्या व्यसनाचा चटकाही कसा असतो याची कल्पना येअून ते त्या आगीशी *खेळेनासे होतील आणि ज्याना तो चटकाच चटका लावून सोडील असा कोणी* निपजणे शिवाजी न जन्मलेल्या प्रांतात शक्य असो वा नसो पण या शिवाजीच्या महाराष्ट्रात शक्यच नाही कारण अेका शिवाजीने त्याने पोट भरून पुरून गेले आहे!

* * *

प्रशंसनीय! वंदनीय! आदरणीय–! पण अनुकरणीय नव्हे!

जितेन्द्रनाथांचें बलिदान !!

'की समयीं न वदावी तरि मग केव्हा हितोक्ति बोलावी !'
–मोरोपंत

जितेन्द्रनाथ दासानी, राजबंदीना तुरुंगातून अितर अनैतिक अपराध्यांप्रमाणें न वागविता त्यांच्या पवित्र हेतूला आणि अुच्च भावनांना शोभेल अशा सभ्य रीतीने वागविण्यात यावें, अशी मागणी करून ती पुरविली जाअीतों अन्नत्याग करण्याची प्रतिज्ञा केली, आणि शेवटी त्या प्रतिज्ञेपायीं अुपासमारीच्या अत्यंत हालअपेष्टा सहन करीत आपला प्राण सोडला, ही माहिती अैकताच अुभे राष्ट्र विव्हल व्हावें हे साहजिकच होतें. या भारतीय राष्ट्रीय स्वातन्त्र्यार्थ ज्यांनी ज्यांनी गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत आपल्या सर्वस्वाची आहुति दिली, त्या त्या हुतात्म्यांत जितेन्द्राचें नांव अक्षय झळकत राहील यात शंका नाही. स्वदेशास्तव कोणी मारीत मारीत मरतात; ते देशवीर होतात. जितेन्द्रांवरील अिंग्रजी आरोपाची छाननी होअून त्यांनी काय काय केलें हे आपणा सर्वांस अद्याप कळलें नाही, तरीही आजच्या परिस्थितीत स्वदेशासाठीं जितेन्द्र अन्नत्यागाची अमोघ प्रतिज्ञा करून स्वतःच स्वदेश-स्वातंत्र्याच्या यज्ञात बळी पडला–मरणी मेला, हें तरी स्पष्टच आहे म्हणून जितेन्द्रनाथ हुतात्म्याच्या गौरवास तरी पात्र आहेच आहे, यात शंका नाही. याला शेवटच्या आठवड्यापर्यंत तरी आपले मरण कोणत्याही क्षणी टाळता आलें असतें. त्याने अन्नस्वीकार करावा म्हणून अनेक देशभक्त त्यास विनवीत होते. त्याने प्राणावर बेतण्याने सधीस श्वास सोडला असता, तर कोणीही समजस भारतीय त्यास माघार घेतली म्हणता ना पण तरीही त्या मानी आणि अेकवचनी वीराने अन्न स्वीकारलें नाही, तो मरणास तिळमात्र भ्याला नाही जिवाचे तिळतीळ तुकडे करून ते अेकक माजून त्याने राष्ट्रीय यज्ञात स्वाहा केले, हे त्याचे अलौकिक प्राणदान, हें त्याचें धैर्य, ही त्याची सत्यसंधता प्रशसनीय आहे. शूर संभाजी, वीर वदा, गुरु तेगबहाद्दर या पूर्वकालीन महान् हुतात्म्याच्या बलिदानाची गोष्ट जरी सोडली, तरी गेल्या वीस वर्षांत भारतीय हुतात्म्याच्या राष्ट्रीय यज्ञात दिलेल्या कोणत्याही आत्महविर्दानाअितकें तें जितेन्द्राचे प्राणदान प्रशसनीय आहेच आहे; वंदनीय आहेच आहे–पण ?

भगतसिंग–दत्त, सतीन–सेन अित्यादि

भारताच्या या अवनत काली असा अेक जरी देशभक्त तरुण अुत्पन्न झाला असता, स्वातन्त्र्ययज्ञात केवळ स्वत.च मरणी मरून कां होअीना, पण अेकाने जरी

श्रद्धानन्द : ५ मे १९२९

असा भीषण हाल्हअपेष्टा सोशीत आपला प्राण आपणच 'स्वदेशाय स्वाहा! स्वदेशाय इदं न मम!' म्हणून हवन केला असता, तरीही ते प्राणदान आपल्या भारताच्या पुनरुत्थानाची अेक सुनिश्चित हमी होअू शक्ते, परंतु जितेंद्राप्रमाणेच, अगदी या क्षणीही त्याच्याच सहकाऱ्यांपैकी अनेक जण तेच दिव्य आणि दुर्धर साहस करीत आहेत भगतसिंग आणि दत्त तर काय–ते अन्नत्याग करून स्वतःचे देहास अनेक दुःसह यातनांत ढकलणारे केवळ तपस्वीच नाहीत, आपल्या देहाचा आपणच बळी देणारे 'मरणी मरते' हुतात्मेच नाहीत, पण 'मारता मारता मरणारे' देशवीरही आहेत, असे या भारतातच नव्हे तर जगातही शेकडो लोकांची धारणा आहे त्याच्या मार्गावर विश्वास ठेवावा, त्या मार्गाचा पाठपुरावा करावा की नाही ही चर्चा येथे अुद्दिष्ट नाही, म्हणून तो अप्रस्तुत विषय सोडला, तरी त्यास शेकडो लोक देशवीर मानीत आहेत ही गोष्ट लपविण्याचे काही कारण नाही ––लपविणे शक्यही नाही त्या देशवीरांनी अन्नत्याग केल्यापासून प्रत्यही वृत्तपत्र अुघडताना प्रत्येक राष्ट्रभक्ताचे मनात धस्स होते की, वीर भगतसिंग–दत्ताची काही अशुभ वार्ता तर आज वाचावी लागणार नाही ना? तीच स्थिति बंगाल्यातील हिंदुकुलभूषण सेनानी सत्यन्द्रनाथ सेनाची! परवाकालीला हिंदुराष्ट्राचे वतीने सतत वर्षभर झुंज घेअून विजयी झालेला हा अटल सेनानी–आज बारिसालच्या तुरुंगात असाच अेका सापेक्षतः क्षुल्लक अटीवरून निकरावर आला, त्याने अन्न वर्ज्य केले आणि आज दसरावर दिवस नाना देहदंड भोगीत भोगीत जर्जर होअून नरपंजरी पडला आहे अन्नावाचून नवनि क्षीण हात आहे, त्याचे अर्धांग लुळे झाले आहे! वाचा मंद झाली आहे! आता ते सुटले तरी जन्माचे पंगूपण घेअून सुटणार मेले–तर मरणी मरणार! भारतीय हुतात्म्याच्या नामावलीत अेक नाव अधिक वाटणार, पण–! या सर्वांचा निर्धार, ही तपस्या, हे धैर्य, ही देशभक्ति प्रशंसनीय आहे, वंदनीय आहे!––पण!

हुतात्मा देशवीर रामरखा आणि अंदमानातील अन्नत्यागी

आज हे राजनैतिक बंदिवान् लाखाच्या डाळधामसोर आहेत, ते हिंदुस्थानच्या कारागृहात आहेत, त्यानाही कच्च्या कैदेत अजून अभियुक्त अवस्थेत आहेत, *accused* आहेत, दंडित झालेले नाहीत––म्हणून त्याच्या भावना, त्याचे निश्चय, त्याचे अपमान, त्याचा मृत्यु–राष्ट्रीय दृष्टीच्या निःस्पष्ट दृष्टीसमोर अेखाद्या चित्रपटासारखा धरलेला आहे म्हणून त्याची यातना अुभ्या राष्ट्रभर हृदयाहृदयास पीळ पाडीत आहे तथापि या क्लेश, माहीत नसणाराग नसले तरी माहीत असणाराग, राजकीय बंदिवानाना सन्माननीय वागणूक मिळावी याच प्रश्नासाठी असाच अन्नत्यागाच्या भीषण प्रतिज्ञा करून असाच दुर्धर यातना, ज्या महिनोगणतीच्या अुपासमारीने झिजत, झिजत त्या दृष्टीच्या पलीकडील कठोर काळोखात–त्या

अंदमानात — ज्यांनी गेली दहा वर्षे सहन केल्या, त्या नानी-गोपाळाची, त्या भाओी परमानंदांची, त्या शूर पृथ्वीसिंहांची — भाओी सोहनसिंगादि त्या अनेकानेक राजकीय जन्म ठेप्याची आठवण आज झाल्यावाचून राहणार नाही. अशाच अुपासमारी, हेच हाल त्यांनी चार चार महिने सोसले ! …… स्वदेशाच्या ह्या 'भले वीर' म्हणून मारखी पाठ थोपटणाऱ्या प्रेमळ सहानुभूतीची संजीवनी जवळ नसताना सोसले ! — आणि ह्या जितेन्द्रामारखाच तो वीर रामरखा अन्न सोडून, कपडे टाकून, अुपाशी, हातकडींनी जखडलेला महिनोगणतीच्या यातनांनी क्षय होअून शेवटी मरणी मेला ! अंदमानच्या अंधारात संतापून संतापून मरणी मेला — त्याच्या देशाच्या अेकाही डोळ्यातील अेकाही अश्रूने त्याच्या त्या संतापास लवलेश शीतलता न मिळता मरणी मेला ! त्याचे शव कुठे फाडले, कुठे पुरले, कुठे पडले, याचा पत्ता देखील नाही ! अनशन करून, आमची अमुक मागणी तुम्ही मानीत नसाल तर हे अिंग्लंड देशा, तुझ्या दाराशी मी त्रागा करीत, अुपाशी प्राण सोडीत ते पाप तुझ्या माथी म्हणून भीति घालीत, ते अंदमानात जे मेले, जे पंगू झाले, हे जे अिथे मरत आहेत, पगु होत आहेत — ते सर्व हुतात्मे निःसशय प्रशसनीय आहेत ! पण !

(जे अेकाच्या अुदाहरणात प्रशसनीय असते ते अेकदरीत सर्वांना अनुकरणीय असतेच असे नव्हे ! —

पण जे जे वर्तन किंवा जो जो सद्गुण सर्वसामान्यत: प्रशसनीय किंवा वंदनीय असू शकतो, तो तो, सर्व परिस्थितीत सारखाच अनुकरणीय असतोच असतो असें नसल्याने, किंवहुना काही विशिष्ट परिस्थितीत तो सामान्यत: सद्गुण किंवा तें सामान्यत प्रशसनीय वर्तन अनिष्टच होत असल्याने, राष्ट्रीय लढयात, राजकीय पेचापेचीत, मदोदित विपक्षाची हालचाल आणि स्वपक्षाचे बल ही तोलून बिवेचून, मग काय ते आपल्या सैनिकांचे सचलन करणे अगत्याचें होअून बसते राष्ट्रातील प्रत्येक चळवळ, राष्ट्रीय झुजाराचा प्रत्येक सामना, नुसता प्रशसनीयच असून अुपयोगी नाही, तर तो कुशल, अिष्ट आणि कार्यक्षमही असला पाहिजे.) अत्यंत तीव्र देशभक्तीच्या वेदनांनी विव्हल होअून अेका तरुणाने, लोकमान्य टिळक मेल्याची बातमी अेकताच, माडीवरून अुडी टाकून जीव दिला म्हणून अैकिवात होते आता ही त्याची अुत्कट देशभक्ति वदनीय होतीच होती तें प्राणार्पण करताना त्याची दैहिक जीवनाची तुच्छता कोणत्याही हुतात्म्याअितकीच प्रशसनीय होती — पण त्यामुळे ते कृत्य अनुकरणीय ठरत नाही. कारण, ज्या ध्येयासाठी, स्वदेशाहितासाठी, प्रेरित झाल्यामुळे त्याच्या हृदयात लोकमान्यांचें मरणवृत्त अेकताच अशी बलिदानाची भावना अुसळून आली, ते देशहित ते त्याने प्राण असे न देता — नुसते मरणी न मरता — जर जरा निराळ्या रीतीने त्याने दिले असते, तर अधिकच साधले असते. त्याचे कृत्य प्रशसनीय असताही अिष्ट नव्हते. ज्या नीच स्वार्थपरायण

प्राण्याला लोकमान्यांचे मरणाचे दिवशीही क्षणभर देखील स्वदेशासाठी दुःख सोसण्याची भूमि आली नसेल, क्षणभर देखील ज्याचें स्वार्थलंपट मन विचलित झालें नाही, त्याने मनाहून हा स्वदेशप्रेमाने तळमळून तरवाला आत्मार्पण करणारा तरुण कोटिपटीने वंदनीय आहे. पण तरीही त्यांचे त्या कृत्यामुळे झालें त्याहून त्याच प्राणांच्या मूल्याने, शतपट अधिक स्वदेशहित त्यास सहज साधता आलें असतें. म्हणून तें कृत्य, प्राण देण्याची ती रीत, नुसतें मरणी मरून जाण्याचे ते बलिदान, अितर राष्ट्र-योद्ध्यांपुढे अनुकरणीय म्हणून धरता येणार नाही. कारण, बलिदान आणि कत्तल, हवि आणि हत्या यांत अेक चांगले आणि दुसरें वाअीट हें जें आपण ठरवितो, तें कां ह्याचें विवेचन केले असता त्यातील भिन्नतेची हीच कसोटी आढळून येते की, त्यापैकी पहिलें परोपकारास्तव आणि आत्मोन्नतीस्तव अत्यंत अवश्य असा त्याग असतो, महत्तर अर्थ साधण्यासाठी अपरिहार्य अशा अर्थाचा त्याग असतो आणि दुसरा म्हणजे स्वतःचा किंवा दुसऱ्याचा तामसी नाश असतो. लोककल्याणाला पोषक न होता क्वचित् अुलट विघातकच होणारा परिहार्य प्राणनाश असतो. मुक्तीला अवश्य तितकेच हवि घेतो तो खरा मख—हवी देतो तो खरा यजमान. न्याय्य समर जिंकावयास अवश्य तितकेच सैनिक, अन्याय्य बलाचे शासनार्थ जो मरणावर चाल करावयाला धाडतो, तो खरा सेनापति. नुसतें आत्मार्पण करणें म्हणजे मुक्ति मिळणे नव्हे; नुसते मरत राहणें म्हणजे समर जिंकणे नव्हे; तसेंच नुसते मरणी मरणें, हुतात्मा होत राहणे म्हणजे राष्ट्रीय वा धार्मिक स्वातंत्र्य संपादन करणें नव्हे. ते जेव्हा जेव्हा त्या स्वातंत्र्ययुद्धातील अपरिहार्य घटक असेल, तेव्हा तेही केलेच पाहिजे, जसें तेगबहादुराने केलें, जसें जे लढाअीच्या पहिल्याच पायरी शत्रूच्या गोळीस बळी पडतात ते करतात, जसें शत्रूच्या कारागारात जन्मोजन्म जे स्वदेशार्थ सडतात ते करतात.

परंतु राष्ट्रीय सैन्याचें मुख्य ध्येय विजय हें आहे. आपल्या न्याय्य पक्षाची अेकंदरीत कमीत कमी हानि होअून अन्याय्य विपक्षाची अेकंदरीत जास्तीत जास्त हानि करण्यास जी युद्धकला झटते ती खरी युद्धकला होय !)

त्या युद्धकलेचा हुतात्मता हाही केव्हा केव्हा अेक अत्यंत अवश्य आणि अत्यंत वंद्य असा घटक होअू शकतो. पण तो अपवाद म्हणून. केवळ हौतात्म्य ही काही विजयाची निश्चित हमी नव्हे ! रामाची सीता रावणाने चोरली; जो सीतेला चोरून नेण्याअितका नीच आणि दुष्ट होता, तो रावण रामाने लाख अुपोषणे करीत त्याच्या दाराशी 'सीतेला दे, नाही तर मी आग्याने स्वतःचा प्राण देतो' असे म्हटले असता ज्याच्या अंतःकरणास लेशाही द्रव फुटणार नाही अितक निर्लज्ज निष्ठुर होताच होता ! म्हणून रामाने अन्न सोडले नाही, तर अुलट रावणाचे पुढील जीवनाच्या अन्नाचे ताट ठोकरून त्यालाच मरणाच्या अुपासमारीने कसा नामशेष करून टाकता येअील याच्याच व्यवस्थेस श्रीराम तातडीने लागला. सीतेने

देईल अशोक वनात असता, मला अमुकच भोजन आणि अमुकच मान देशील तर बरं, नाही तर अन्न सोडून मरेन, अशी नसती प्रतिज्ञा केली नाही कारण, तिचे मुख्य ध्येय जे रामाकडून रावणाचा वध करविणे, त्यास ते आवश्यक नव्हते, इतकेच नव्हे तर क्वचित् अपायकारकही झाले असते हा, पण मात्र प्रतिज्ञा तिने केली—अशा गोष्टीसाठी मान ती प्राणत्यागही करती—ती म्हणजे स्वत चे प्रीतिस्वातंत्र्य—ते पातिव्रत्य—ते ध्येयच जर रावणात सापडते, आणि प्राण वाचविणे म्हणजे मुख्य ध्येयच सोडणे असा प्रसंग येता, तर—तर मग मात्र प्राण सोडणेच तिचे कर्तव्य होते—आणि तिने ते केलेही असते गुरु तेगबहादूर, बंदा वीर, शिवाजी संभाजी यांचे मुख्य ध्येयच स्वधर्मरक्षण होते, म्हणून जेव्हा त्या ध्येयासाठीच प्राण देणे प्राप्त झाले, तेव्हा त्यांनी प्राण दिला हेच युक्त झाले तेच खरे हौतात्म्य म्हणून ते प्रशंसनीयच नव्हे—वंदनीयच नव्हे—पण अनुकरणीयही असणारे हौतात्म्य तेच ! तीच गोष्ट मोठ्याही राजकीय क्रांतिकारकाचे मुख्य ध्येय जे महनीय स्वदेश-स्वातंत्र्य आहे, त्यासही लागू आहे त्यासाठी झुंजताना ते धरले जाऊन, आघाहत होऊन, त्याच्या विपक्षाचे हाती पडले असता, जर उदाहरणार्थ त्यास त्याच्या स्वातंत्र्य-सेनेची वा त्याच्या दारूगोळ्याची माहिती त्याचा विपक्ष विचारू लागला—जर त्याकरिता त्याचे प्राणांतिक छळ होऊ लागले, तर ते छळ सोसून त्याकरिता प्राणही गेला तर तो देणे हे त्यास त्याच्या दृष्टीने कर्तव्य वाटलेच पाहिजे

—कारण मुख्य ध्येयाचच ते प्राणदान तशा स्थितीत अवश्य आहे, म्हणूनच उपयुक्त आहे (ज्या एका प्राणाच्या तशा दानाने शेकडो निरपराध प्राण, एका राष्ट्राचा मान, एका न्याय्य ध्येयाच्या ध्वजाचा गौरव हे राखले जातात ते प्राण देणे हेच खरे हौतात्म्य—केवळ प्रशंसनीयच नव्हे वंदनीयच नव्हे—पण अनुकरणीय हौतात्म्य) क्रांतिकारकाच्या तत्त्वांशी किंवा मार्गांशी ज्यांची सहानुभूति नाही त्यांची चर्चा या विवेचनात अप्रस्तुत म्हणून तीविषयी अनुकूल प्रतिकूल असे काहीच मत या स्थली न देता स्पष्टपणे आम्ही इतकेच सांगतो की ध्येयाय अत्यवश्य असलेले प्राणदानच तेवढे सूक्त आहे, पण ध्येयार्थ अनावश्यक असलेले प्राणदान त्या वीरात्म्याच्या देशभक्तीचे किंवा निग्रहाचे किंवा नि स्वार्थ निर्भयतेचे द्योतक होणार आणि म्हणूनच हेतुत वंदनीय असणारे परंतु व्यवहारत ध्येयाच्या अंतिम विजयास अनावश्यक नव्हे तर एका अर्थी अपायकारकही होणार आणि म्हणूनच अनुकरणीय नसणार आहे हे सरसाधारणपणे सांगण्यास काहीएक हरकत नाही केवळ प्राणहानीसाठी प्राणहानि अनिष्टकारकच होय आणि या दृष्टीने सध्या जिकडे तिकडे उठलेल्या या अन्न सोडून, आपण होऊन अनेक यातना सोशीत, केवळ मरणो मरून जाण्याच्या पद्धतीची जी अन्न सोडून मरून जाण्याची साथ उठू पाहत आहे तिचा, या अन्नत्यागाच्या साथीचा, युद्धातील एक धोरण म्हणून, निषेध करणे हे आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो

जी माणसे अशा उच्च देशभक्तीने प्रेरित होऊन, अशी कठोर तपस्या करून, मरणी मरतात, त्याचें वैयक्तिक मोल कमी न करता, त्यांच्या त्या दैवी वैयक्तिक बलिदानाचा यथोचित आदर करीत असताही हें स्पष्टपणे सांगणें अवश्य आहे, भावना दुखली तरी दुखवून, राष्ट्रीय हितासाठी हा बुद्धिवाद प्रकटपणे बोलून दाखविणें कर्तव्य आहे की, ही अनशनाची लाट जर अशीच फैलावू पाहील, तर तिच्यामुळे राष्ट्राच्या मुख्य ध्येयाला—स्वातंत्र्याला—ज्या माणसाच्या सक्रिय जीवनाची किंवा लढत्या मरणाची अपेक्षा आहे, त्यांना जवळ जवळ व्यर्थ गमावून, नुमतें मरणी मारवून, आपण दुर्धर हानि पोचवू. कारण हे जे देशभक्त आता अेकाचें पाहून दुसरा. दुसऱ्याचें पाहून तिसरा, असे अन्नत्याग करून लुळे, पागळे, क्षयग्रस्त होत, दुःखद मरणी मरणाचे मक्ष्य होऊ पाहत आहेत हें कशाकरता ? तर राजकीय बंदींना थोडें बरें वागविलें जावें, या सापेक्षतः अगदी दुय्यम मागणीसाठी! आणि अशा अगदी दुय्यम मागणीसाठी अेवढाले वीर बळी द्यावयाचे ! जितेंद्र, सेन, भगतसिंग, दत्त—असे अेकाहून अेक अभिमन्यु, जनकोजींसारखे वीर—अेखाद्या भारतीय युद्धास जिंकणारे—अेकेकाच्या प्राणाचें मूल्य दहा दहा प्राण—असे हे देशभक्त, मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य त्याच्यासाठी होणाऱ्या लढ्यामध्यें (struggle) अभियुक्त आक्रम करीत, मोलास मोल घेत मरावयाचे, ते असे अवेळी, अकाली, अेका सापेक्षतः य कश्चित् चांगल्या भाकरीच्या किंवा वर्तमानपत्राच्या तुकड्यासाठी किंवा अेक खुर्ची-टेबल राजबंदिवानास मिळावें म्हणून अन्न सांडून मडत मरावें—नुमतें मरणी मरून जावें! मातीच्या मोलानें असला अमला घाटकरी शिरेस घालून मातीस मिळवावा ! राजबंदींच्या मानाप्रमाणे त्यास वागवावें हा प्रश्न मानाचा आहे ही गोष्ट खरी आहे. त्या मागणीसही मोल आहे; पण ते असल्या प्राणाचें नव्हे. अंदमानातही दहा वर्षे सप करून, अितर कैद्यांत संप पसरवून, अधिकाऱ्यास अध्यापन देण्याचें नाकारून, बळाने पत्रें आत आणून, बळाने अेकमेकाशी बोलून, हातकडी, बेडी—अितका त्रास अशा दुय्यम प्रश्नांकरिता, हक्कांकरिता, सोसला, परंतु तिथे जेव्हा जेव्हा अन्नत्यागाचा श्रमा करण्याअितका कुणी संतापे आणि भलतीच प्रतिज्ञा करी, तेव्हा त्यास तत्काळ प्रेमाने आग्रह केला जाअून त्या आत्मघातक निश्चयापासून परावृत्त केलें जाअी. अेखादा अवसानघात मनुष्य अेखाद्या लिलावात अेका दोन कवडीच्या वस्तूचे मोल हट्टास पेटून जसा दोन हजार रुपयापर्यंत चढवीत जातो, तसेच राजबंदींना मुधारलेल्या पद्धतीने वागविण्याच्या दुय्यम मागणीसाठी अशा वीरांच्या अमोल प्राणाची अशी मातीमोलाने नासाडी करण्याची ही हट्टवादी चूकही अपायकारकच होणारी आहे. अेखादा जितेंद्रासारखा अुदात्त अपवाद झाला तर झाला; झाला तेवढा क्षम्य आहे. पण आता या य कश्चित् मागणीसाठी ही अनशनाची साथ अधिक फैलावू देता कामा नये.

राजकीय बंदिवानांना कितीही बऱ्या रीतीने वागविलें तरी काय ! स्वतः बंदिवान् म्हणवून घेण्याचे दौर्बल्य तर राहणारच ना ! अगदी खुर्चीवर बसून ताजें पत्र वाचीत राहिले, तरी अिंग्रजांचा बंदिवान् ! वरें, कारागृहाबाहेर आले तरी काय ?

'बंदी नसे त्यातिल कोण बोल ।
जो लोक दंवे परदास झाला ॥
तो बंदि सद्भूचि सुरंगशाला ॥

या अितक्या दहा पंधरा हिऱ्यास नागवून तो 'बरें वागविण्याचा' अधिकार मिळाला – तरी काय ? तो अुद्या सामसूम होताच पुन्हा छिनला जाअील ! जोवर हिंदुस्थान पारतंत्र्यात आहे तोवर लहानसहान अधिकार, जागा, पागा हिसकवेल तितक्या हिसकीत राहायचेंच, त्यासाठी परिमित आणि प्रमाणशीर तो स्वार्थत्याग आणि प्राणत्याग करीत राहायचेंच – पण तरीही हे कधी विसरायचे नाही की, ते अधिकार जिने दिले ती परकी सत्ता जोवर जिवत आणि प्रबळ आहे, तोवर ते केव्हा छिनावले जातील याचा काही नियम नाही. तें धुळीवरचें सारवण ! म्हणूनच भलत्याच दुय्यम प्रश्नास 'हा मानाचा प्रश्न' आहे असे नसतें महत्व देअून, लाखाचा प्राण मातीच्या मोलाने देण्याच्या प्रतिज्ञा यापुढे तरी कोणी कधी करूच नयेत. केल्या असल्या तरी मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य त्यास असला सापेक्षतः निरर्थक आणि अतिशय महाग प्राणत्याग अपायकारक असल्याने तशा भलत्याच प्रतिज्ञाची चूक त्या प्रतिज्ञा मोडून सुधारावी.

भलती प्रतिज्ञा करणें अेक भूल, तर ती प्रतिज्ञा राष्ट्रीय हितास अपायकारक असताही तशीच चालविणें ही सवाअी भूल. अशा परिस्थितीत शक्यतों त्वरित पाय मागे घेणे हेंच खरें शौर्य, खरा देशाभिमान, खरें धैर्य आहे, म्हणून आम्ही आमच्या सर्व देशबंधूंस – त्यातही भगतसिंगादि अत्यंत तेजस्वी आणि लाखाच्या मोलाच्या नररत्नांस, वीरांस, अशी आग्रहाची विनंती करतो की, त्यांनी राजकीय बंदिवानाच्या हक्कासारख्या दुय्यम आणि सापेक्षतः थोड्या मोलाच्या मागणीचे पायी आपल्या राष्ट्रीय पक्षाचे केवळ धुरंधर असे तरुण बळी देअू नयेत. मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य, त्याचे प्राप्तीसाठी हे प्राण व्यय करावे. युद्धाच्या मुख्य केंद्रावर, शत्रूच्या मुख्य मर्मावर ह्या निवडक वीरांच्या फळीच्या फळीने चालून जायचे की, विपक्षाच्या बाजारबुणग्यांनी मूठभर 'आटघा' साठी भागा करीत अनशनाच्या चिमटघाने अेखाद्या फकिराप्रमाणे आपलेंच अंग भोसकून मरणी मरून जावयें ! त्यातही राजकीय बंदिवानाच्या दुय्यम प्रश्नासाठीच काय ते अनशन हे अनुपयुक्त साधन आहे. अितकेंच नव्हे तर स्वातंत्र्ययुद्धाच्या अशा प्रकारच्या युध्यमान परिस्थितीत अशा विपक्षाशी लढण्याचे ते साधनच नव्हे, ते शस्त्रच नव्हे.

सोडल नाही, तर दगे करून दुप्पट सारले, आतून बदीगृहे फोडली, बाहेरून सशस्त्र आक्रमण करवून बदिवान सोडवून नेले! आयर्लंड स्वतत्र झाला, तो मॅक्स्विनीच्या नुसत्या अन्नत्यागाने नव्हे, केवळ हुतात्मतेने नव्हे तर त्या हौतात्म्याचा पुरा पुरा लाभ घेणारी सशस्त्र रणधुमाळी उठवून देण्याचा त्याने त्यापूर्वीच हरिॐ केला होता, त्यामुळे आणि पुढे क्रातीचा सारखा भडिमार करीत राहिला त्यामुळे, म्हणून आयर्लंड यशस्वी झाला, नुसते सगळयानी मरणी मरून नाही तशी सिद्धता आज हिंदुस्थानात कोणाची आहे? क्रातिकारकाचे माग वरे की वाईट, आयर्लंड तसे वाचू शकले म्हणून आम्हालाही तस समरताडव केलेच पाहिजे किंवा करता येईल की नाय, याची चर्चा या लेखात प्रस्तुत नाही, तो प्रश्न स्वतत्र आहे पण तरीही अितके स्पष्टच आहे की, क्रातिवादी किंवा शातिवादी अशा कोणत्याही हिंदी पक्षाची, अशा हुतात्म्याच्या नुसत्या मरणी मरयान अुत्पन्न होणाऱ्या क्षणिक क्षोभाचा भीषण चटका निरनास बसल अशी कोणतीही कृति किंवा कल्पना करण्याची किंवा योजण्याची छाती नाही, सिद्धताही नाही तोवर अशा नुसत्या राष्ट्रक्षोभाच्या क्षणिक अुत्तेजनाचा निशा अुपभोगण्यासाठी ह अेकाहून अेक वीर नुसते मरणी का मरावे? ज्यो क्षोभ विपक्षास लवलेशही चटका न देता आपल्या स्वत सच जाळीत सुटतो तो काय कामाचा ! जो क्षोभ येकदा राष्ट्रीय रडारडीचे अश्रु गाळताच विरून जातो, त्यासाठी हे अनेक शूर वीर देशभक्त हाल्हाल करून मानीच्या मोलाने, अन्न अन्न करीत वळेच मारविणे हा अगदी आत्मघातकी वेडेपणा आहे त्यापेक्षा परकी सत्ता या देशभक्ताचे असे छळ करतो त्याना स्वीकारोक्ती (confessions)-करिता मारहाण करून लुळे पागळे करतो, त्याना अशी बळाने अुपाशी मारतो, तर त्याना दोष अधिक निमित्तरूपणे तिच्यावर पडू जातात आणि स्वजनात चाला, त्याहूनही अधिकच क्षोभ अुत्पन्न होअू शकतो हिंदुवीर यतीन बाबू असे अन्न सोडून आपण होअून मरणी न मरता यतीन बाबूसारखे आपणी दहाजण जरी परवानालीच्या सत्याग्रहात किंवा तशा कोणत्या शत्रूची प्रत्यक्ष हानि करणाऱ्या लढयात मरते तर त्याच दुःख नव्हत !)

(कारण विपक्षासही त्याच मानाने किंवा वयाच मानाने तशीच हानि पोचत राहाती पण अशा भलत्याच आग्रहापायी या अडाणी आत्मनाशक आग्रापायी, विपक्षाची हानि मुळीच न होता आपलीच मात्र शतपट हानि होते नव्हे विपक्षाचे डाव आपणच असले अडाणी पच मारू लागल्याने सुकर करून देतो !)

अहो कोर्टात खटले होअून दोन चार वर्षे शिक्षा होरया, त्या शिक्षा भोगून ते देशसेवेस आणि परसत्तेच्या छातीवर पुन्हा नाचावयास मोकळे होते, पण ज्याना शत्रु फाशी देअू शकत नाही अशा दहावीस आरोपिताना अन्नत्यागाची फाशी आपण होअूनच देतो हजारो रुपये व्यय करून नवे नवे निर्बंध करकरून, वशिले लावून लावून, ज्या देशभक्ताना फाशी व्हावी म्हणून ही परसत्ता धडपडते तरीही ते सुटून

किंवा दहा वर्षेनं वंदी होऊन तिच्या छातीवर जिवंत नाचत पुन्हा झुंजण्याश परत येताना पाहून ती परसत्ता हिरमुसली होते — तीच परसत्ता त्या देशभक्तांना अेक दोन महिन्यात अेके अेकामागून अेक पटापट अन्न सोडून मरताना पाहून मनातल्या मनात टाळ्या पिटून निस्संशय असेच म्हणत नसेल कशावरून की— 'ठीक! ठीक! औषधावाचून खोकला गेला! माझा अेक पैसाही खर्च न करता अेक कट्टर शत्रु अनायासे मरणी मेला!'

ज्या वेळी अंदमानात भाओी परमानंद नानी गोपाळ, भाओी पृथ्वीसिंग, भाओी सोहनसिंग अित्यादि अनेक देशभक्तांनी असाच प्राणपणाने अन्नत्याग केला, तेव्हा तें सावरकरांनी त्या पद्धतीचा हानिकारक आत्मघातकी परिणाम राजबंदींच्या मनावर वारंवार ठसविण्याचा अत्यंत निग्रही प्रयत्न केला, म्हणून त्यातील काही-तरी देशभक्त अन्नत्यागापासून परावृत्त होऊन, सुटून, आज पुन्हा देशाची अुत्कट सेवा करीत आहेत. ते सर्व प्रकरण 'माझी जन्मठेप' ह्या पुस्तकात वाचकांनी अवश्य वाचावे. नाहीतर ते लोक मरणी मरत विपक्षाचे बळ वाढविते, तर त्यांची नावे देखील कित्येकांस कळती ना! पेलाभर दुधासाठी, पौंडभर तेल गाळण्यासाठी, अेखाद्या वृत्तपत्रासाठी अेखा खुर्ची-टेबलासाठी कामाचे संप करा, अधिकाऱ्यांशी भांडा, अधिकाऱ्यांना सळो की पळो करा, वेळेवर अन्नत्यागही मर्यादित अवधीपर्यंत करा! पण प्राणत्याग? आणि तोही आपणच अुपाशी मरत आणि अशा सापेक्षत य:कश्चित मागणीसाठी? आणि विपक्षाचा केसही वाकडा न करता? आणि भगत-सिंग, दत्त, सतीनबाबू असा अशा पाच पन्नास धुरंधर देशवीरांनी? छट! हा फसगा अपायकारक मार्ग! अडाणी पेच! शत्रूची दाणावैरण बंद करावयाची की आप-

सावरकरांच्या गोष्टी—समाजचित्रें

१. कुसुम

वडगाव येथील शाळेचा आज पारितोषिक समारंभ. अशा प्राथमिक मराठी शाळांचा पारितोषिक समारंभ म्हणजे मुलांच्या मेहनतीचं चीज होण्याचाच काय तो दिवस नसून, शिक्षकांच्या मेहनतीचेही चीज होण्या न होण्याचा दिवस असतो. त्यातही गावठी शाळेत खितपत पडलेल्या आजकालच्या आमच्या अधपोटी मराठी शिक्षकांना तर ह्या दिवसाचे फारच महत्त्व. कारण त्यांच्या पोटापाण्याच्या प्रश्नाशीही ह्या असल्या वार्षिक पारितोषिक-समारंभाचा थोडाफार संबंध पोचण्याचा संभव असतो.

कारण गावपंचांना, गावातील पालकांना आणि केव्हा डेप्युटीमहाशयानाही संतुष्ट करण्याची, ह्या वेळी त्या बिचाऱ्या शिक्षकाला अंक सुवर्णसंधिच आलेली असते. अशा समारंभाच्या दिवशी त्या गावचे ते गावपंच, दीडदमडीच्या भाडेकरांचे गावशेठजी, जन्मात ज्यांना कोणी खुर्ची देत नाही असे 'पालक' ह्या थोर पदवीने त्या दिवशी शाळेतील खुर्च्यांवर बसविले जाणारे रमेडाके गावगृहस्थ, मुले, मुली, जातींयेती बायामाणसे ह्या साऱ्या जणांना अशा समारंभातील त्या झिळमिळ्या, ताशे-ढोल, गाणी-संवाद, पटा-नखरा, 'या हो' या हो !' ची आजवी स्वागत यांहा त्या शाळेविषयी मोठी आपुलकी वाटू लागते आणि विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेपक्षाही ह्या असल्या पारितोषिक-समारंभामुळेच त्या शिक्षकाचे नाव गावात ज्याच्या त्याच्या तोंडी अंकू यश लागते, त्यामुळे वर डेप्युटीलाही आपली शाळा आणि आपण स्वत गावकऱ्यात किती लोकप्रिय आहो हे शिक्षकांना सहजासहजी दाखविता येत.

या समारंभाचा गावठी शाळातील बापड्या सरकारी शिक्षकांना जर आणखी अेक महत्त्वाचा अुपयोग होत असे तर तो आपल्या शाळेच्या प्रगतीच्या भाषणात येनकेनप्रकारेण स्वतःच्या आवाक्याच दुःस्थ वेतनावर टाकण्याचा संधि त्या निमित्ताने मिळत, हा होय. भाषणाच्या वरून शाळेच्या प्रगतीच्या व्याख्यानाच्या विषयात स्वतःच्या पोटापाण्याच्या अधांतराचा थोडातरी अुल्लेख शिक्षकांना सहज घुसडून देता येतो।

वडगावचे शिक्षकही असेच आगाळेल. त्यांनाही जरा भाळभर त्यांच्या त्या गावातील शाळेच्या या आजच्या पारितोषिक-समारंभास गावपंचासुद्धा झाडून सार लोक नव्हत, तर शाळेच्या त्या तालुक्याच्या मुख्य ठाण्यात महिन्या दान

म्हणतो – ' बारा आणे छत्तीस मास्तर ! ' त्यासरशी अध्यक्ष वगैरे सवजण खो खो हसतात ! दिगोजीपंत आपल्या करुण कहाणीच्या भर भरात ह्या हास्यरसाने माती घालविल्यामुळे संतापून देहभान विसरतात टाळ्या हातातली छडी केव्हा कुठल्या हातात घेतली आणि त्या पायापाशीच बसलेल्या गाढ्या रामुच्या अंगावर सपासप केव्हा लगावली तो मुलं मोठ्यामोठ्याने अयायाया ! अयाय ! असं किंचाळून अुठेतो दिगोजी तिवारीच्या स्पष्टपणे ध्यानात सुद्धा येत नाही !) ह्या गाळाटा-सरशी त्या सभेच्या समयन अध्यक्षमहाशयांनी दोवटी आपण मध्येच अुठून सांगितलं,

' दिगोजीपंत आता असं करा तुम्ही तं तुमचं प्रतिवृत्त नि हें तुमचं चिठ्ठिल मूळ आपण दोन्हीही माझ्याकडे धाडून द्या मी तें जातसमाचारांत समग्र छापतो मग अिथ तं आपण तुमचं वाचून दाखविण्यासाठीच वाय तो हवा कशाला हा गाधळ ! नाही तरी तुम्ही हें लिहिलेलं आपणच पाठ केल्यासारखं म्हणत –!

' छे तसंच नाही काही रावसाहेब अगदी ! पण आपण जर तं समग्र छापीतां असाल तर मागितलं अेक डाळा नि दवान दिलं दान अगाव अपकार होआल या दोघांवर ! ' त्यांनी अध्यक्षांनी सारी भाषणं रद्द करून दहापांच पारि-तोषिकं तवढी स्वहस्ते वाटावयास उरविलं

कुसुम ! ' पहिलंच नाव अध्यक्षांनी घेतलं – पहिल्याच क्रमांकाच्या पारि-तोषकास योग्य म्हणून !

कुसुमला जरीचा खण मिळताच पहिला टाळा पडला दिगोजीपंताची त्यासरशी मुलामुलींनी कळमूना बाहुल्याप्रमाणे कडकडाट चालविला मध्येच काही कानी खोदल्याच्या सार्थीने पछाडल्यासारखं होअून खोल्साळपण मोठमोठ्यानं खाकरल्यावाचून राहवलं नाही वाकची पारितोषिकं वाटून होताच समारंभ संपला मुले मुली आणि त्या गावच्या वाटेवाटेने आनंदाचा अेकच गलका करीत घरोघर चालला

दोतातील मळवाडा घुसुखमारा अुवडताच अेखादे कोकरू जसं हिरवळावर मोकाट वागडू लागतें आणि अुगीच अुंच अुड्याच अुड्या मारीत अिकडे तिकडे आनंदानं नाचूं लागतं तशी आपल्या घरच्या अंगणांत पाअूल टाकताच कुसुम नाचू लागली बाहेर गेलेली आअी परत यताच तिला तो पारितोषिक मिळालेला जरीचा खण कधी दाखवीन असं तिला होअून गेलं होतं ! आअी परत यताना दुरून दिसताच ती धावत सुटली आअीला भेटताच तिला तिने मिठी मारली खण दाखविला सभेतील काय काय गमती सांगितल्या पद पण म्हणून दाखविलं आअीने जो जो तिचे कौतुक करावे तो तो तिचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला

त्या दहा वर्षांच्या पोरीला त्या क्षणी काय ठाअूक की तसा मनमोकळा आनंदाचा तिच्या आयुष्यातील तो बहुधा शेवटचाच क्षण होता ! !

✦ ✦ ✦

कारण त्याच क्षणी गोपाळभटजी—तिचे वडील—तिथे आले ते अेक ऊंच गोरेपान रूढीराच शास्त्र समजणारे, भिक्षुकी आणि दूधदही विकण्याचे दोन्ही परस्परविरुद्ध व्यवसाय अेकत्रच करणारे त्या तुटपुंज्या अुत्पन्नावर कसाबसा चरितार्थ चालविणारे, बरेच कमठ, थोडे तापट निरुपद्रवी पुरुष होते त्यांनी अंगणात पाय टाकताच गंगावाअीला, कुसुमच्या आअीला, हसटले

'वाय, मनात काय मुलीला नायकीण करायचं आणलं आहेस की काय! किती मोठ्यान म्हणते ही कारटी ती पाचवळ पद! कुसुम, अुद्यापासून तू शाळेत पाअूल टाकता कामा नये!'

'तं का?' गंगावाअी रागावून यजमानास हुटकल्या झाल्या

'का! कुसुम काय आता सातआठ-वर्षांची कुक्कुबाळ आहे वाटतं? दहा वर्षांची लग्नाची मुलगी झाली ती आता! शाळेन आज कुचाळ लाव तिच्याकडे टवमक पाहत होते माहीत आहे! बाराबारा वर्षांच्या घोडनवऱ्या शाळेत नाच-विणाऱ्या अुलूतगा मी नाही, समजलीस? शास्त्रानी काही अुगीच 'अष्टवर्षा भवेत् कन्या' ही मर्यादा घातली नाही!

बाराबारा वर्षांच्या मुलींना घोडनवऱ्या म्हणणाऱ्या ह्या कर्मनिष्ठ गोपाळ-भटजींच गंगावाअी हे तिसर कुटुंब होत पन्नाशीच्या वयात त्याच दुसर कुटुंब चारलं दोन मोठी मुलंही होती पण तरीदेखील त्यांनी तिसरें लग्न करण्याचं ठरवून अेका तेरा वर्षे वयाच्या कुमारीस पाणिग्रहिलं त्याच गंगावाअी त्याला आता सोळा वर्षे झाली होती गंगाबाअींची वडील मुलगी चवदा वर्षांची होती ती रानपाटच्या खोताना दिली होती दुसरी कुसुम

आमच्या या गोष्टीतल्या समाजचित्रापैकी हे पहिलं समाजचित्र! गोपाळ-भटजी पासष्ठा अुलटलेले त्याची तिसरी बायको गंगावाअी तिशीच्या वयाची, आणि तिची ही दुसरी धाकटी मुलगी कुसुम दहा वर्षांची!—ती तिच्या त्या वडिलांच्या शास्त्रमर्यादागते घोडनवरी होत आलेली आहे!!

✦ ✦ ✦

गोपाळभटजी आपल्या बायकोला असं फर्मावीत असताच अंगणात अेक शिपाअी यअून 'तार!' म्हणून ओरडला तार शब्द अैकताच ज्याना नेहमी तारा येतात त्यांच्या दखील मनाचा चलविचल झाल्यावाचून राहत नाही फार निक-डीचा विशेष आनंदाची वा घोर संकटाची बातमी म्हणजे तार! त्यातही खेडे गावात गोपाळभटासारख्या बापड्या कुटुंबाला तार येण्याचा प्रसंग जन्मात दोनतीन वेळाच यणार! स्वत गोपाळभटाना त्या वेळपावेतो अेकच तार आलेली आठवत होती ती त्यांच्या पन्नाशीनंतर मोठ्या प्रयासाने गंगावाअींशी लग्न जमलं तेव्हा तें ठरल्याची होती! त्यानंतर तार अशी ही दुसरीच काय ती त्यांना आली! या वेळी

महिन्यानी ऐखादा अंक काढणाऱ्या 'जगत्समाचार' नावाच्या साप्ताहिकाचे संपादक श्री वडोपंत हेच अध्यक्षपदी विराजमान होण्यास्तव येणार होते वर्तमानपत्राच्या संपादकासारखी आपला दु:ख जावर जगतासमोर टांगता यताल अशी उंच नि भव्य वेस दुसरी कुठे मिळणार ? अशा विश्वासान वडगावातील ह्या शाळेच्या दिगोजी-पंत शिक्षकाना आपल्या होणाऱ्या व्याख्यानात आपल्या दु:खाची कहाणी सांगोपांग गाऊन पगाराच्या नि तांदूळ डाळ भाजी मीठ प्रभृतीसाठी संसारात कमीत कमी जो खर्च येतो त्याच्या प्रमाणशुद्ध प्रमाणशून्यतचा पाढा वाचवयाचा होता ते भाषण त्यानी स्वत तर पाठ केलेच होत पण त्याच अर्थाच ऐक पद रचून त अितर पदा प्रमाणेच मुला मुलीकडूनही पाठ करविले होत

याच पद म्हणणाऱ्या मुलात कुसुम होती ता दिसण्यात चांगली वयाने दहा वर्षांची बोलण्यात चुणचुणीत गळ्याची गोड अर्थात पद बसविताना दिगोजी पंतानी तिलाच मुख्य गायिकेचे काम दिल त पद तिला शिकविताना आतांगी तिच्याशी दिगोजीपंत यता जाता अितके बोलत की अितर मुलामुलींना मत्सर वाटून त्याच्या त्याच्यातच नव्हे तर काही गावगुंड वायामाणसानही कुळतस आहे

करतील का ?' – तों झालीच त्या भाषणाची वेळ – आणि मुलांमुलींच्या अेकच गलबयाची ! दिगोजीपंतांनीही मुलामुलींचा तो गलका थांबविणाऱ्या शिक्षकाची नि शाळेच्या प्रगतीचा वृत्तान्त वाचून त्यावर भाषण करणाऱ्या व्याख्यात्याची अशा आपल्या दोन्ही भूमिका अेकमहाच करण्यास कंबर कसली. अुजव्या हातात प्रतिवृत्ताचें (रिपोर्ट) तें पुडकें नि डाव्या हाताशी टेबलावर ठेवलेली छडी घेअून ते बोलावयास अुभे राहिले. 'मुलांनो, मुलींनो !' असा पहिला शालेय भाषणातील सवयीचा संबोधनी होकार दिगोजीपंतांनी घसा खरडून देताच त्या आज्ञाधारक मुलामुलींनी 'ओऽ ! ओऽ ! मास्तर !' अशा प्रत्युत्तरांची अेकच ओरड चालविली. 'हा चूप ! चूप ! म्हणते अेका ! राम्या ! तू, तू, तिथं गोंद्या ! गप !' असें त्या दिगोजीनी मुला-मुलींना दटावीत डाव्या हाताने टेबलावर छडी दहापांच वेळा कडाकड आपटल्यानंतर मुलामुलींच्या बरेचसें ध्यानात आले की, ह्या वेळी मास्तरांनी आपणांस हाका मारल्या किंवा काही विचारले तरी आपण यरोबर अुत्तरें न देता

लग्नाचा प्रश्नच नव्हता–अर्थात् काहीतरी अरिष्टच असेल तर असणार! ही शंका येऊन थरथरत्या हाताने गोपाळभटजींनी तार घेतली नि शेजारच्या घरी ती वाचून घ्यावयास ते घाईघाईने चालले असता त्याच शंकेने ताड मुकून गेल्या गंगाबाईंनी हात जोडून देवास प्रार्थिले,

'अिडापिडा टळो नि अमंगळ पळो!'

गंगाबाईंची वडील मुलगी रानघाटच्या खोताना दिली होती ती आजारी होती हीही बातमी आधीच कळली होती गंगाबाईंच्या हृदयात सारखी धडकी भरली–तार तिच्या घरचा तर नसेल ना? तिचेच काही वेडेवाकडे तर–! तो भयंकर विचार मनाला दखोल तिने पुरता अुच्चारू दिला नाही अर्धा अुच्चारला म्हणून सुद्धा ती विचारी मायाळू आआी मनावर रागावली–'वैरी चिंती ना तं हें मेलं मन चिंतित!' गोपाळभटजी डोळ्यातून टिपे गाळीतच लगालगा परतले तार त्याच्या वडील मुलीकडचीच होती! रानघाटच्या खोतांनी–त्याच्या जावयांनी–त्या तारेने कळविले होते की,

त्याची वडील मुलगी अत्यवस्थ सासूबाआींना नि कुसुमला जेवत असल्यास तर हात धुवायलाच अिकडे शुश्रूषेसाठी धाडा?'

'जेवत असले' तर कशाला जेवण्यास सुद्धा न बसता, पाण्याचा घोटदेखील न घेता तातडतोब गाडी करून कुसुमसह गंगाबाआी रानघाटला त्वरेच निघून गेल्या

पण त्या तिथे पोचतात ताच ती त्याची वडील मुलगी मृत्यूच्या पाशात न सुटशी अडकत आली होती आपल्या आआीला नि कुसुमला तिने डोळे भरून काही वेळ पाहिले, वाचा बंद म्हणून हात नवडा कुसुमच्या ताडावरून फिरवला, त्या दंमासरशी दवरटा फोडलेल्या आओीच्या मांडीवर आपली लटपटता मान अेक वेळ

पोटीच पत्नीच्या सुतकाचे दहा दिवस अुलटतात न अुलटतात तोच त्याना वाटले की कुसुमच्या शिक्षणाचा सारा भार आपण घ्यावयाचे सासूबाअीना आश्वासुन तिला अियेच ठेवून घ्यावे सासूबाअींनी परत घरी जायचे नाव काढले तेव्हा खोत म्हणाले,

'मला तुम्हीच आअीच्या ठिकाणी होतात ज्या आम्हास अतरल्या त्या अतरल्याच; तिथ त्याचा आमचा अुपाय खुटला. पण आपण जी मायेची माणस अुरलो आहोत त्यानी तरी अेकमेकाना अतर देअू नये यापुढेही मला आपण आअी-च्याच ठिकाणी असाव. आपण जाअू म्हणता तें ठीकच. गोपाळभटजी काही झाल तरी अिकड येअून राहणार नाहीत त्याच्यासाठी आपणालाही तिकड जाण भाग; पण हे लेकरू आहे तें तरी मायेच माणूस म्हणून, आपल्या कुटुबातील ममतेची साखळी म्हणून मजजवळ ठेवाव सैंपाकी, गडी घरी आहेतच तिच्या सेवेला, तिच शिक्षण, लालनपालन मी तिच्या वडिलाअितक्याच ममतेन करीन'

'क्वचित् अधिक ममतेनसुद्धा कराल, वर ते सगळ झाल तर तिच शिक्षण होअील अिकडच पण सध्या मी तिला नेते आणि मग वडिलाचा विचार घेअून त्वरच धाडून देते परत!' सासूचे हे बोलणेच योग्य असे समजून खोतानीही यास अनुमति दिली.

गगाबाअीनी घरी परत येताच वेळप्रसग पाहून गोपाळभटजीपुढे ती गोष्ट काढली. खोताशी जुळलेला नात्याचा सबध नि त्याचे पाठबळ तुटू नये ही भटजी-चीही अुत्कट अिच्छा होतीच. कुसुमच्या शिक्षणाची नसली तरी लग्नाची चिंता याना आधीच लागलेली! तिला बारा वर्षांची पोक्तवरी करून कुळास बट्टा लावायचा नाही हा त्याचा निर्धार! त्या मन स्थितीत खोताचा हा बेत अेकताच गोपाळभटजीच्या मनात अचानक अेक योजना जुळून आली.

वहिणीवर खोतानाच कुसुम देअून टाकली तर? सगळेच मनासारखे जुळणार! शास्त्रमर्यादेचा प्रश्नच नव्हता चालू शिष्टाचारास ते अगदी धरून होते. 'अस ममतेच, स्निहुडयाच, सुखवस्तु ठिकाण कुसुमला तरी कुठ पाहणार आम्ही! मुलीच भाग्यच म्हणायच ह सगळ जुळल तर!'

' लग्नाची मुलगी लग्नावांचून परक्या घरी अशी ठेवणें हें आपणांस रुचणार नाहीं; दहा लोक हसतील, तेव्हा कुसुमचें लग्न करायचें तर तें लगेच करावें हें उत्तम. अितकेंच नव्हे, तर पुढे चातुर्मास, मुहूर्त नाहीत, म्हणून अगदी याच महिन्यात तें मंगलकार्य अुरकल्यास ठीक. टिपण जुळतें आहे—' असें, जरा निर्वाणीचा झोक असलेलें अुत्तर गोपाळभटजींनी धाडलें. त्यांना धास्ती होती की, दिवसगत लागल्यास न जाणो खोतांना दुसरें अेखादें हुडयाचे ठिकाण देखील येअील, त्यांचें मन बदलेल! कुसुमच्या तोंडचा घास काढून घेण्यास टपलेल्या यारा वर्षांच्या ' घोडनव-या ' घरोघर त्यांना आढळत होत्याच! या शंकेमुळे मुलीनें कल्याण व्हावें या सदिच्छेनेच गोपाळभटजींनी लग्नाचा घाओ चालविओ. त्याचा हा बेत त्यांच्या कक्षेतील भट-भिक्षुक-शास्त्री मंडळींनी शास्त्रोक्त आणि शिष्टांनी शिष्टसंमत ठरविलेलाच होता. काही बाबाबापड्या ' अिश्श ऽऽ' म्हणत, कुटाळ लोक गीळ देत, पण शास्त्राची टिपणांची वा शिष्टाचाराची अशी काही अडचण नव्हती.

खोतांच्या कक्षेतील भट-भिक्षुक-आप्तेष्टांनीही त्या योजनेस शास्त्रोक्त शिष्टाचारास धरूनच आहे, अशा प्राप्तकार्याचा निर्वाह असा अनेक वेळा करावा लागतो, बहिणींवर मेहुण्याला वहोण देतातच असा अभिप्राय दिला. खोतानीहं बेत पसंतिला, लग्न जुळलें, मुहूर्त ठरला, भट-भिक्षुक-आप्तेष्ट निःसंकोचपणे मिळाले सर्व सोहाळे यथाशास्त्र यथासांग होअून अकरा वर्षांच्या आत असलेल्या त्या मुलीनं कुसुमचें, लग्न त्या तिच्या वडील बहिणीच्या विधुर झालेल्या प्रौढ नवऱ्याशी, त्य वडील बहिणीस मरून अेक वर्ष अुलटतें न उलटतें तोंच, वाद्यांच्या आनंदी गजरा

लावणारे तिशीपस्तिशीचे बिजवर खोत ! पन्नाशीनंतर लावलल्या आपल्या तिसऱ्या विवाहापासून झालेल्या त्या दहा वर्षांच्या मुलीचे तिच्या वडील बहिणीच्याच नवऱ्यास तस कन्यादान करणार शास्त्रमर्यादाभिमानी गोपाळभटजी ! आणि त्या सासऱ्या-जावयाच्या तिसऱ्या दुसऱ्या विवाहाप्रमाणेच त्या दहा वर्षांच्या अल्लड मुलीच्या विवाहासही शास्त्रोक्त नि शिष्टाचार संमत मानून ते यथासांग स्वत पार पाडणारा भट भिक्षुक-आप्तेष्ट निष्टादिकांचा समाज !

त्यातही हे समाजचित्र अवघ्या नऊ दहा वर्षांपूर्वीचे-अगदी ताजं !

\+ \+ \+

लग्न लागल्यानंतर लगेच कुसुमला खोतांकडे पाठविण्यात आले त्यांनी तिला शक्य त्या त्या उपायांनी सुखात ठेवण्याचा यत्न केला लग्न झाल्यामुळे शाळेत धाडण्याचा प्रश्नच राहिला नव्हता ! पण कुसुमला खोतांनी घरी स्वत मासिक वाचण्याचा नाटक वाचण्याचा नि अैकण्याचा चांगला नाद लावला कुसुम बुद्धीची कुशाग्र देहाने अफाड्याची नि स्वभावाने तरतरीत मुलगी होती हळुहळू तिचे मनही सासरी रमू लागले तिचे असे स्वतंत्र बौद्धिक विचार बनू लागले काय हवे काय नको कळू लागले वामुबा भाव जागू लागले रंगू लागले घरच्या संसारातच नव्हेत तर सार्वजनिक अुठाठेवाही करावयाला वाटू लागल्या अकदरीत खोतांशी यांच्या विवाहामुळे तिचा संसार सुखातच जाअील असा रंग दिसू लागला गोपाळभटजींना आणि गंगाबाअींना आपल्या मुलीचे कल्याण झाले पाहून जी कृतकृत्यता वाटे तिला तर पारावारच नव्हता

कुसुमच्या लग्नाला आता वर्ष दीडवर्ष होअून गेले होते गंगाबाअींनी पाहिले का गोपाळभटजी आज वरच रंगात दिसताहेत पहाटेच स्नानसंध्या आटोपून गायी म्हशीचे दूध काढून त्या चरव्या भड्यापाशी सोपवून ते सांगत होते – अमक्याला जिनस अुकाळ्याचे घार तमक्याकडून दुधाच पसे येणे ते आण दूध विकायला गडी जाताच भिक्षुकीसाठी बाहेर जायाच्या आधी ते अेक स्तोत्र म्हणत गंगाबाअींकडे आले नि सहजी जिज्ञासले

तोंच अंगणातून आवाज आला 'तार! गोपाळभटजी, तुमची तार!!'

जळता निखारा पायावर पडावा तसा तो भयंकर शब्द त्या बिचाऱ्या नवरा-त्र्यायकोच्या कानावर पडला!

'तार!' गोपाळभटजींच्या जन्मातली ती तिसरी तार! मागची तार त्यांची थडील मुलगी अत्यवस्थ असल्याची होती. ही तार त्यांचा जावई कुसुमचा नवरा अत्यवस्थ असल्याची होती!

गंगावाओी तर तिथल्या तिथेच खचून खाली बसली. गोपाळभटजी तिला कसेबसें अुठवून गाडी करून स्वतःबरोबर घेअून कुसुमच्या सासरी तावडतोब निघाले. तिथे पोचतात तोंच घरातून रडारडीचा अेकच आक्रोश त्यांच्या कानावर आला- कुसुमचा नवरा वासा होअून तडकाफडकी वारला!

बारा वर्षांची कुसुम बालविधवा झाली! हें तिसरें समाजचित्र पहा! वाचक *हीं समाजाचीं चित्रें नव्हेतच, छायाचित्रें आहेत तीं! अगदी यथावत्!*

\+ \+ \+

कुसुम मानवी शास्त्राधारें बालविधवा झाली; पण निसर्गाचें शास्त्र मानवी शास्त्राधाराला थोडेंच भीक घालणार!, दिवसेंदिवस यौवन तिच्या अंगात बहरू लागलें. भोगेच्छा सळमळू लागल्या; पण सासरहून तिला गोपाळ भटजींनी माहेरी आणन जो कोंडली ती पुन्हा काहीं अंगणाबाहेर जाअू दिली नाही. तिच्या नात्या-गोत्यांच्या घरीं लग्नकार्यें, गौरी-गणपति होत. तिची वयातीत आओी समारभांना, मिरवणुकींना, हळदी-कुंकवाला जाओी; पण ती भोळा सतरावी, भर होशीच्या वयाची नि मूळच्या खेळकर स्वभावाची कुसुम अेखाद्या घातक अपराध्यासारखी घरातच डांबून ठेवलेली राही. ती गोरी असताना नि तिचा काहीं अेक अपराध घडला नसताही तिच्या तोंडाला कसली काय काळोखी फासली गेली! समाजात तिला अेखाद्या अशुभासारखी, चोरासारखी, तोंड लपवून जगण्याची पाळी आली. अेकदा तर टाळूपर्यंत भाग फाटलेल्या गावसामुने तिच्या तोंडावर तिच्या भरदार

पहिल्या छुकुडच्या लेकराचा निमुकला हात हातात खेळवीत जेव्हा त्याला पाजीत बसताना ती पाही, तेव्हा कुसुमला वाटे, आपणही अपविनी त्या गाडन ताच्याला घेऊन छातीशी तसेच पाजाव पण ह्या कोणत्याही उत्कट वासनाचा उच्चार म्हणून तिला उघडपणे करण्याचे लवलेश धैर्य नव्हते उलट त्या लपविण्यासाठी ती वरवर त्याचा तिटकारा दाखवी

(रमणीचे जीवन म्हणजेच रति आणि वत्सलता!) ह्या दोन्ही जीवनप्रवृत्तीच तिच्या जीवनातून वजा पालेल्या, वज्य ठरलेल्या! तिचे जीवन तिला असह्य झाले आणि ते अगदी सुसह्य आहे असे आजीआपाना धासान, त्याना मुलगी विष डग अंग न वाटावे म्हणून वरवर दाखविणे तर तिला भाग त्यामुळे तिचा स्वभाव ल्पडाव-निष्णात होऊ लागला दहा बाया जमल्या की, गावातील वा जगातील स्त्रीपुरुषाच्या कन्यावाबींट कुठाठेवी हरकून करायच्या, तशा गोष्टी निघताच कुसुमन, 'अिश्श ऽऽ! मला नाही बाजी अशा पाचकळ गोष्टी आवडत' असे म्हणत फणकारत निघून उठून जाव, पण आडाताला अुभे राहून शक्य तावर त्या गोष्टी आवडीने अैकाव्या अशा परिस्थितीताल अनेक तरुण कुमारिकाचा नि वाल्विधवाचा स्वभाव समाजभीतीमुळे जितका मिथ्याचारी बनतो की, असत्य ज्या विषयाचा त्या तिटकारा दाखवितात त्या त्याना नक्की हव्याशा असतात असे समजाव 'हे मुळीच आवडत नाही मला अ!' असे त्याच पणकार्याच वाक्य 'हे मला फार आवडते अ!' याच अर्थी बहुधा योजलेले असते!

मनातल्या मनात ती विचारी वालविधवा कुसुम अशी कुढता कुढता तिला अठरावे वर्ष उलटून आले! गोपाळभटजींना पन्नासाव्या वर्षी ज्या कारणाकरिता निमरल न करू त्याच्या विजवर जावयाचा ससार पुन्हा थाटणे योग्य वाटून वडील मुलीच्या मृत्यूनंतर अैवाच वर्षाच्या आतबाहेर, ज्या कारणाकरिता आपला दुसरा दहा वर्षाचा मुलगा त्या नातीना देणे त्याना माणुसकीचे शिष्टाचाराच नि शास्त्रसमत वाटले त्याचपैकी कोणत्याही कारणासाठी मा यौवनाने मुसमुसत राहिल्या आणि आता जरत्पतन पुराणीस लागल्या आणि बाराव्या वर्षी बालविधवा झालेल्या मुलीचा पुनर्विवाह करणे किंवा निदान मुसत मनमोकळे अंगणाबाहेर जाऊ देणसुद्धा माणुसकीचे वाटले नाही!

हाय दैवा! कुसुम पुराणाचच लागली अनप्त वासनाच्या मानसिक कळा तिला सासवेचनात! त्यायोगे तिची क्षीणता वाढत वाढत तिला बारटा ताप यऊ लागला तिने अयरण धरले आजी तळमळे पण ती आयघपणी काय करणार? पैशाचे पाठबळ नाही आणि तितका विचारही नाही म्हणून डाक्टर पाहण्याचे नाव गोपाळभटजी कसले काढणार? गंगाजाजा हे जाणनच होत्या पण तरीही त्या माऊलीने अेक युक्ति योजून कुसुमचा जो अेक मावसभाऊ चालला डाक्टर झाला होता त्याला घराच काही दिवस राहावयास बोलावून विनामूल्य कुसुमचा प्रकृति

परीक्षून घ्यावी असा घाट घातला नि मोठ्या मिनतवारीने त्यास यजमानाची अनुज्ञा मिळविली.

कुसुमचे मावसभाऊ डॉ. गोविंदराव पत्र पावताच आले. कुसुमची प्रकृति परीक्षताच त्यांनी ताडले की, दुखणें मानसिक हृद्रोग काय तो ! गोपाळभटांच्या मागे गंगाबाईंनी गोविंदरावांशी मनमोकळेपणें बोलण्या-हसण्याची सवलत कुसुमला देत असावें. दोनचार दिवसातच गोविंदरावांनी तिच्या मनाची सारी व्यथा युक्तिप्रयुक्तीने तिला हसवून खेळवून समजावून घेतली. त्या हसण्याखेळण्याचा तिच्या प्रकृतीवर तत्काल अितका चांगला परिणाम झाला की, ती दुसरीच कोणी ताजीतवानी कुसुम दिसू लागली. डॉ. गोविंदरावानाही तिचें वाचन, बहुश्रुतता नि बुद्धि पाहून कौतुक वाटे. त्यांनी तिला तिच्या मानसिक व्यथेचें मूळ स्पष्टपणें समजावून दिलें आणि अशान काही बालविधवांनी धीटपणें स्वतंत्र होअून आपलें शिक्षण या पुनर्विवाह करून सुखाचे संसार कसे थाटले त्याचीं अुदाहरणें सांगितली. शेवटी तिला आश्वासिलें––

'तुझी अिच्छा असल्यास मी तुझ्या शिक्षणाचा भार अुचलीन. म्हणशील तर तुझा कुठल्यातरी चांगल्या स्थळी पुनर्विवाहही लावून देता येअील. तुझ्यासारख्या सुबुद्ध, सच्छील, सुरेख नि निष्कोप तरुणीच्या अुदरी दोनतीन देवदूतासारखी बाळं अुपजून तुझ्या कुसव्याला आणि आपल्या राष्ट्राला धन्यदितीलही क्वचित् ! अुगीच का झुरावं ! मग काढू का हा विषय स्पष्टपणें तुझ्या वडिलांपाशी ?'

(नवस ही अेक देवाच्या नावे चाललेली दैवी लॉटरीच नाही काय? मानवी लाटरीत शेकडो वेळा पभंगत होत पण केंव्हातरी लागोमागो तीन टोले हाणून दहा हजारात अेकाधाला अखादं पारितोषिक मिळून जात नवसाचेही तसच आहे शेकडो वळा नवस खाट ठरतात जो जो मनुष्य आजारी पडतो त्याच्या बरे, हाण्यासाठी बहुधा दहापाच नवस होतच असतात पण लाखानी माणस मरतच असतात! तितके लाखो नवस खाटे पडतातच की नाही? लहान माणसाचे कावडी वकुरा कापण्याचे नवसच नव्हत तर मोठमोठ्या राजे-महाराजाच्या प्राणांतिक दुखण्याच्या महादानाचे नवसही ग्टे पडतात पहिले माधवराव पेशवे क्षयाने मरणी टेकले तेव्हा गोपिकाबाअीनी साऱ्या महाराष्ट्र राज्यभर ठिकठिकाणी हजारो ब्राह्मण बसवून देवळादेवळी अधिकाऱ्याच्या सक्त देखरेखीखाली मृत्युंजय मंत्राचा कोटी जप करविला पण ती कोटीची सख्या पुरी झाल्याची बातमी येते तोच माधवराव पेशवे मरायचे ते मेलेच! तो नवस व्यर्थ गेला! पानपतची लढाओ जिंकली गेला तर लाखो रुपयाच्या धर्मादायाचे नवस मोठमोठ्या जागृत देवदेवताना भाऊसाहेबानी केले होत पण ते सारे विफल होऊन पानपतो महाराष्ट्राची दोन लाख बांगडी फुटला! पण हे लटके पडलेले लाखो नवस आपण विसरून जातो — आणि मुलगा व्हावा म्हणून जिजाबाअीने केलेला भवानीचा नवस योगा-योगाने सफल होऊन शिवाजा जन्मला तर त्या अेकच्या दुकट्या नवसावर कथा रचल्या जातात पोवाडे गायिले जातात! ज्या ज्योतिषाची लाखो भविष्य खोटी पडतात त्याचे काकतालीय न्यायाने अेखादं भविष्य खरं ठरताच तो तवढच आपल्या प्रसिद्धकात (जाहिरातीत) छापून प्रख्यात ज्योतिषी म्हणवितो तसच ह्या नवसाचे प्रस्थ भाबड्या लोकाच्या विस्मृतीवर काय ते अुभारलेल असत खोटे पडलेले लाखो नवस विसरून सहजगत्या वाऱ्याफुलास गाठ पडताच नवसावाचूनही ज काय ज्या साधनानी शेकडा वेळा घडल तच त्याच साधनानी घडघडीत घडत असताही त्या वळी केलेल्या नवसानेच त केल असे भाळे लाक मानतात आणि अेवढ्याच नवसाचा काय तो चहूकडे बोलबाला होऊन देव नवसास कसा पावतो पहा, म्हणून जो तो म्हणू लागतो जो तो नवसाच्या दैवा लाटरीच तिकीट दशनीहुंडीच्या पतासारख्याच अमोघ पतीच मानून पुनःपुन काढीत असतो

अेक वेळ मानवी लाटरीला तरी थोडबहुत यूड असते पण ही नवसाची दैवी लाटरी अगदी चकचकीत बिनबुडाची असते मानवी लाटरी निवळ फसवणु-कीची ठरली तर सरकार कधीकधी त्या भामटेगिरीच्या चालकाना दड तरी करत पण देवाला दड कोण करणार? त्याच्या नावे चाललेल्या या नवसाच्या दवी लाटरीची सारी तिकिटं जरी खोटी ठरली तरी कोणी विचारता ना पुसता! अेखाद्याचे सारे नवस खाटे ठरले तरी दोष कोणी कोणास दिलाच तर त्या फसले त्यासच दिला जाणार! 'तुझा भावच खोटा म्हणून तुझ्या नवसाला देव पावला नाही!' असेच जो तो म्हणणार! पण तरी देखील—

अितक्यात मागे दार करकरलें. गंगाबाअी अुम्या असाव्यातसें तिला वाटलें — आणि तिच्या मनाने भयंकर अुचल खाल्ली ! तिने गोविंदरावांना दूर ढकलले. आअीने हें पाहिलें असल्यास आपल्यावर अेका अक्षराचाही बोल येअू नये म्हणून ती ताडकन् तशीच आअीकडे गेली नि रागाचे रडें रडू लागून स्फुदली —

‘आअी, गोविंदा वाअीट मनुष्य आहे ! मला सहज पाठमोरी पाहताच त्याने पट्ट मिठी मारली आणि – किती दुष्ट असतात हे पुरुष ! !’

तोंड हातात झाकून ती हुदके देअू लागली ! तिच्या आअीला ती अितकं खोटं बोलेल हें मुळीच वाटेना !

‘गोविंदाला म्हणाव, तू आता घराबाहेर जा ! मी त्याचं पुन्हा तोंड पहाणार नाही ! बाबा येण्याच्या आधी जा म्हणावं !

कुसुमने कपटी कोपाची पराकाष्ठा केली ! — आणि ती किती सहज साधली तिला ! — किंबहुना त्या वेळेपुरते तेंच तिचें सगळं मन होते, दुटप्पी कपटाला लागतें तसें तिचें दुसरें मन म्हणून जें होतें तें त्या भीतीच्या धक्क्याने तेवढ्यापुरतें तरी चक्काचूर होअून गेलें होते ! !

लाखो तिकिटे फुकट जातात तरीही जशा लॉटऱ्या चालल्याच आहेत तसे लाखो नवस व्यर्थ पडतात तरीही लोक नवस करीतच आहेत !!)

गोविदा गवळ्यानेही त्या दाही साडतीचीं तिकिटे काढलीं प्रथम लाटरीचे तिकीट काढले नि ते यशस्वी व्हावे म्हणून त्याचे कुलदैवत जें मोरया त्याला नवसही केला ! नुसत लाटरीच्या तिकिटात यश यावे म्हणूनच नव्हे तर आपल्या मुलुखावरची सारी संकटे टळावी यास्तव त्याने संकष्टीचतुर्थीचेही व्रत केले

✦ ✦ ✦

त्या गावात गोविदा गवळ्याच्या ओळखीचा एक कासम नावाचा मुसलमान मनुष्य होता त्यानेही लॉटरीच्या व्यसनात कित्येक रुपये दवडले नी दमडीही कमावली नव्हती त्यानेही गोविदाबरोबर एक तिकीट त्याच लॉटरीचे घेतले मोरयाच्या नावे गोविदाने नवस केला तसाच आपणही खुदाचा वशिला लाटरी कडे लावावा म्हणून कासमनेही त्याच्या गावी गडदारखिचडी प्रभृति नवस पीराच्या नावे घेणाऱ्या एका फकिराकडे जाऊन पीरास नवस केला नवसाच्या लाटऱ्या हिंदूतच भरमसाट खेळल्या जात असे नाही हिंदु जेवढे धर्मभोळे तर मुसलमान त्याहून धर्मभोळे अधिकच नव्हे तर ते त्या व्यतिरिक्त बहुधा धर्मवेडे नि धर्मोन्मत्तही असतात देव पावला नाही तर वैतागून हिंदु फार तर देवापुढे आपलेच डोके फोडील पण मुसलमानात खुदा न पावावे म्हणून दुसऱ्याचे डोके फोडण्याचा नवस देखील करणारे अल्लाउद्दीन खिलजी किंवा माय ब्रह्म मोपला प्रदस ' काही थोडेथोडके निपजत नाहीत

तेच कशाला वाटमारे नि ठग यांच्याही देवता असतात ! आणि लग्नाची वऱ्हाडे लुटण्यात जर आम्हाला या वर्षीच्या उन्हाळाअखेर खूप यश मिळाले तर कोणातरी वधूवरांचे रक्त तुला वाहू किंवा एखादा तरी नरबळी तुला देऊ म्हणून नवस ते करतात आणि त्या नवसालाही केव्हा केव्हा देव किंवा खुदा पावतो !! वास्तविक दरोडखोरांना ज्या मानाने त्यांची तडफ क्रूरता शस्त्रास्त्र कारागीर असतात त्या मानानेच दरवड्यात यश मिळते देव वा अल्ला स्वतः कधीच दरवड्यात भाग घेत नाही किंवा नवस करून छापा घातलेल्या दरोडेखोर भक्तासमोर स्वतः दरोडा मारून देव वा खुदा दरवड्याचे द्रव्य आणून ओतीत नाही पण दरोडखोर यश पावतात त्यांच्याच प्रत्यक्ष प्रयत्नाने आणि समजतात ते नवसाने मिळाले म्हणून ! त्यांचेही शेकडो नवस व्यर्थ पडतात पण ते विसरून जाऊन एखादा योगायोगास गाठ पडून खरा ठरल्यासारखा भासतो तेवढाच ते ध्यानात ठेवतात नि नवसाच्या बिनबुडी लाटरीचे अभिमानी बनतात !

लाटरीच्या निकालाची तारीख उलटली गोविदा गवळी नि कासम दोघेही टपालवाल्याच्या वाटेकडे प्रत्यही सकाळपासून डोळे लावून बसू लागले ते दिसताच

' आमचे काही आहे का ?' म्हणून धडधडत्या काळजाने विचारीत त्या टपाल-वाल्याने स्थितप्रज्ञ असेने नकारार्थी नुसती मान हालवून पुढे पाऊल टाकले की त्याला त्या टपालवाल्याचाच अगदी मनापासून राग येई. गोविंदा लगेच मनाला म्हणे, 'दैवास दोष ! तो टपालवाला काय स्वत च मला हवे ते पत्र लिहून धाडणार होता की काय !' आणि चूप राही पण कासमने तिसऱ्या दिवसापासून आपल्या निराशेचा राग त्या टपालवाल्यावरच काढण्यास आरंभिले ' क्या साला मगरूर है यह पोस्टमन ! हाथ मे चिठ्ठी है या नहीं देखता भी नहीं ! अिस काफरकोही लाठीसे जरा नरम करना पडेगा, तब यह डाकू जिसका खत अुसको ठीक वक्तपर पहुचायगा !'

तीन चार दिवस आणखी गेले तो गणेशचतुर्थी आली त्या दिवशी घरातून गोविंदा म्हैस सोडून वडून बाहेर पडतो तो टपालवाला भेट त्याच्याच दाराशी येताना दिसला

' गोविंदा, तुझी मनीऑर्डर आली आहे ' टपालवाला म्हणाला

' काय आली ? मनीऑर्डर ? माझी ?

' होय शंभर रुपयाची !'

गोविंदा गवळ्यास अुभ्या जन्मात स्वत च्या नावे मनीऑर्डर येण्याचा हा पहिलाच प्रसंग ! त्यात ती शंभर रुपयाची मनीऑर्डर ! तरी दलील वाटू नये इतकी चांगली ती बातमी ! गोविंदाचे अूर धडधडू लागले मळीबिळी कुठे त्याचची त टपालवाल्याने सांगल तसे सुन्नपणे सार करून शंभर रुपय त्याच्या हातात पडले, तरी त्याला त नक्की काय घडत आहे ते आकळेना सोनतचे पत्रही बचल लॉटरीत त्याचा क्रमांक कुठेसा येअून त्याला शंभर रुपये मिळाले अितके अगदी खर !

शंभर रुपय ! अेक रकमी ! अगदी रोकड ! त्याचे होतो !!! मरे मरेता खपून पाचपचवीस रुपयापलीकडे ज्याच्या घरात कमाअीची रक्कम म्हणून जन्मात दिसला नाही त्याला काबाडकष्ट न करता अचानक शंभर रुपये रोख मिळावे ! खरोखर लॉटरीसारखा धंदा नाही मारयासारखा दव नाही, नवसा-सारखी मोडत नाही !

त्याच दिवशी गणेशचतुर्थी त्यामुळे मोरयाला केलेल्या नवसामुळेच ह घन आल, असा त्याची पक्की निश्चिती झाली त्याच्या बायकोचाही आनंद हृदयात मावनासा झाला ती म्हणाला ' तुमचा नवस लॉटरीपुरता जसा खरा झाला तसेच संकष्टीचतुर्थीची प्रचिती यअून तुमचा आजार बकारी, अिडापिडा, समदी संकट आता टळणार ! चांगले दिवस आगले दर बाप्पा मोरयाने !'

ह्या वर्षी गोविंदा गवळ्याने गणपतीचा अुत्सव मोठ्या गाजावाज्याने केला.

साऱ्या गावात त्याला लॉटरीची रक्कम मिळाल्याची आणि ते यश गणपतीला केलेला नवस सफळल्यामुळे आल्याची अद्भुत कथा ज्याच्या त्याच्या तोंडी झाली

कासमला लॉटरीत काही मिळाले नाही त्याचा पीराला केलेला नवस विफळला, हीही टीका जो तो करू लागला त्यामुळे कासम नि पीराच्या नावे नवसाची लॉटरी काढून बसलेला तो फकीर हे मात्र चिडून गेले असले नवस या जगाच्या यशापयशाच्या प्रश्नी फुकट असतात हे सत्य शिकण्याचे सोडून कासमने नि फकिराने गोविंदास नि त्याच्या मोरयास यथेच्छ शिव्या हासडल्या ' देख लेंगे तेरे को भी ' म्हणून कासमने मूठ वळवून गोविंदाच्या ताटावर हातवारे करीत धमकावले गोविंदाही कच्च्या मातीचा नव्हता ' जा रे ! अशा कावळ्याच्या शापाने ढोरे मरत नसतात ! जा ! ' म्हणून कासमलाही धिक्कारिले

+ + +

आज साऱ्या गावभर गणपति बोळविण्याची धादल चालू आहे सारे मार्ग ' मोरया ! मोरया' ! अशा जयजयकाराने घुमत आहेत त्या साऱ्या जयघोषाहून अुच जयघोष होता गोविंदा गवळ्याचा याची चिमुकली गणपतीची मूर्ति आपल्याच हाती अुच धरून ' मोरया ! मोरया ! ' गजत तो पुढे आणि त्याची मुले टाळचा वाजवीत मागे, अशी त्या बापड्याने आपल्यापरी मोठी थाटाची मिरवणूक काढून गणपति समुद्रावर आणला अत्यंत भक्तिभावाने मनात आभार मानले — ' देवा मोरया, मला लॉटरीत यश दिल्स, माझ्या नवसास पावलास ! संकष्टी चतुर्थीचे व्रतही सफळवून तू माझी सारी संकटं निवारशीलच निवारशील ! गणपतिबाप्पा मोरया, पुढच्या वर्षी लवकर या ! ! ' असं गर्जून ती ल्हानशी मूर्ति हाती घेअून त्याने समुद्रात अुडी घातली आणखीही दहापाच वसल्ले पाहणारे त्याच्या मूर्ति सगळ्याच्यापुढे बुडविण्यासाठी पाहत निघाले गोविंदा बसल्ला

गणपतीचें घर जें कैलास—थेट तेथे गणपति गोविंदास घेऊन गेला. गणपती-बरोबर शक्य तितकें पुढे जाता जाता गोविंदा थेट कैलासास गेला! गोविंदा कैलासवासी झाला!!'

\+ \+ \+

गोविंदाच्या ज्या अंगणात तिसरे प्रहरी ती आनंदाची मिरवणूक मातली त्याच अंगणात तिन्हीसांजा अुलटून जातात न जातात तोंच अेकच रडारड माजली! त्याची धायधाय रडणारी बायको, त्याची मुले, समजाविता शेजारच्या आया-बाया—अेकच आकांत झाला! आपल्या नवसास पावून आपली सारीं संकटें दूर करणारा म्हणून ज्या मोरयास मिरवत आणले त्यालाच मिरवत नेतांना त्याच्याच पायीं आपल्यावर हें महासंकट गुजरावे. 'असा माझा घात देवा, तू कैलास तरी कसा?' असें विचारून ती विचारी गोविंदाची बायको विवळत होती! तिचा अुपाध्याय पांडुभटजी तिथे येअून शक्य तें समाधान करूं लागला तों ती अधिकच तळमळून हुंदरली, 'भटजी, भटजी, माझ्या गोविंदाने किती हो कळवळून आताच देवास विनविलें होतें—गणपतिबाप्पा मोरया, पुढच्या वर्षी लवकर या! भटजी! मोरया पुढच्या वर्षी येतीलच, पण माझा गोविंदा मात्र आता पुन्हा—! हाय रे देवा, हाय!'

पांडुभटजींच्या देखील डोळ्यास टचकन् पाणी आलें तें अुपरण्याच्या पदराने टिपीत आहेत तोंच—

'क्यों, पाडुभट, अब रोते हो क्यों भाअी? अब तुम्हारे मोरयाके नामसे रडो—देवके नामसे क्यों रोते हो!' त्या झोपडीच्या अंगणातील हिरवळीवर अुभा असलेला आणि दश धरून अचानक निपजलेल्या नागासारखी त्याच्या मानेची फणा अुर्मटपणे अुभारलेला कासम होता तो! 'मोरया नवसास पावतो ना? या गोंधाचीं सारीं संकटें तो हरणार होता नाहीं? दिलें लॉटरीचें तिकीट नी हरून नेला प्राण! ये तुम्हारे मिट्टीके देव देखो! अब तो फेक दो अुनको और भजो हमारा पीर! आमच्या खुदाला जो नवस करतो त्याचे निदान प्राण तरी जात नाहीत! मोरयाला भजणारा गोंधा मेला—पण मी? मोरयाला दगड म्हणणारा·

तशा खरोखरच घडलेल्या विवाहांच्या आणि विवाहविषयक घटनांच्या वैयक्तिक सत्यकथा ह्यांत, निर्भेळ वृत्तान्ताचे मालोगास, अुपयोगी पडणाऱ्या असतात; आणि केव्हा केव्हा कल्पिताहून अधिक आकर्षक नि रोमहर्षण असू शकतात.

समाजाच्या वास्तव परिस्थितीवर लख्ख प्रकाश पाडणारी अशीच अेक सत्यकथा आणि त्यातून विवाहविषयक प्रकरणी आम्हांस श्री. पित्रे ह्यांच्या तोंडून अैकावयास मिळाली, ती पूर्वी त्यांच्या स्वत:च्याच होअू घातलेल्या दुसऱ्या लग्नाची. त्यांच्या स्वत:धीन फमगत तीन असताही ती त्यांनी स्वत:च न लपविता सांगितली. ह्यावरून नि त्यांच्यासारख्या सरळ मनाच्या सद्गृहस्थाने ज्या निष्कपट सहजपणे ती सांगितली त्यावरून ती जवळजवळ अक्षरश: खरी आहे अशी ग्वाही आमचें मन देत होतें. पण तरीही ती आम्ही त्यातील दोघातिघा महत्त्वाच्या निष्पक्षांकडून पडताळूनही पाहिल्यामुळे तिच्या सत्यतेविषयी आम्हांस शंकाच अुरली नाही.

आजचा काळ तर बोलूनचालून शारदा निर्बंधाच्या कलियुगाचा ! पण जेव्हा 'अष्टवर्षा भवेत्कन्या'चा अगदी सत्ययुगीन काळ होता तेव्हा त्या सनातन सूत्राप्रमाणे चालणाऱ्या धर्मशील लोकांचीही विवाहनीति प्रसंगी काय काय रूपें धरी हें यथातथ्य दाखविण्यासही सत्यकथा अेखाद्या आरशासारखी कामी येते. त्या संभाषणाचा महत्त्वाचा भाग असा :—

'म्हणजे ? तुम्ही पेशावरकडे नोकरीवर असतानाच तुमचें पहिले कुटुंब अिकडे वारले ? त्या कुठे असत ?'

'माझ्या पत्नी म्हणजेच सौभाग्यवती अिंदिराबाअी पित्रे ! तुमच्या शिरूर डॉक्टरांच्या नातलग लागत त्या, आलें ध्यानात ? त्या वारल्याचें कळताच मी ती दीडशे रुपये दरमहाची पेशावरची नोकरी सोडून तडक महाराष्ट्रात परत फिरलो. तिकडील मंडळींनी पुष्कळ म्हटलें की 'पित्रे तुम्ही असे वैरागी काय होता अेकदम ! नोकरी सोडू नका.' पण मी काही अैकलें नाही. तडक पंढरपूरला परत आलो. पहिलें कुटुंब जे वारलें त्यापासून झालेली माझी दोन लहान मुलें त्यांच्या आजोळी पोचविली आणि रामभाअूंनी बोलावल्याप्रमाणे त्यांच्या भेटीस गेलो. जाताच रामभाअूंनी मला स्पष्टपणे सांगितले की 'तुमच्या मनात असेल तर छान मुलगी कोकणात आत्ताचे आत्ता मिळण्यासारखी आहे. तेव्हा, पित्रे, तुम्ही ही लग्नसराअी हातची जाअू देअू नये. तुम्हास दुसरी काही अेक अुठाठेव करावयास नको. ज्यांनी माझें दुसरें लग्न गेल्या वर्षी असेच बिनभोबाट जुळवून दिले ते धोंडभट जोशी हेच तुमचे हे लग्नही जुळविणार ! मग चिंता काय ! त्यांनी कोकणातल्या अशा अनेक मुलींची लग्ने देशावर जुळवून आपल्या घरी पार पाडली आहेत. तुम्ही नुसते अेकटे जरी तिकडे जाल तरी बाकीचे सगळे सोहाळे ते जोशीबुवा अुरकून घेतील नि येताना तुम्ही नवीन बायको खाकोटीस मारून जोडीने याल ! माझें पहिलें कुटुंब निवर्तल्याचें अैकताच मला धोंडभटजींनी असेच अेकटे कोकणात बोलावून नेले

आणि आठदहा दिवसांत सारा विधि अुरकून मुलगी माझ्या पदरांत टाकून माझी सहकुटुंब पाठवण करून दिली. या, आत या असे. ही पहा ती मुलगी. हें आमचें द्वितीय कुटुंब. गेल्याच वर्षी लग्न झालें आमचें!' रामभाअूंनी असें अुत्तेजन दिल्यांवर मीही विलंब न करता लग्न अुरकून घेण्याचें ठरविलें. रामभाअू माझे बालमित्र. त्यांना स्वतःच्या अनुभवानें जो जितका वर्ता नी विश्वासार्ह वाटला तो कोकणातील ह्या धोंडभटजींसारखा साहाय्यक काही वारंवार मिळणार नाही हें मी जाणून होतो. त्यातही रामभाअूंनी केलेली ती कोकणातील त्यांची दुसरी बायको चांगली चुणचुणीत, अकराबारा वर्षांची, त्या वेळच्या समजुतीप्रमाणें अुपवर पोर दिसली. श्रीमान् विधुरांना अशा मुली कोकणात मिळू शकतात असा त्या वेळी भारी लौकिक असे.'

'म्हणजे ही गोष्ट अशी घडली तरी किती वर्षांपूर्वी ? आपलें वय काय होतें तेव्हा ?'

'सगमरी वीस वर्षांपूर्वी. मी चाळिसाव्या वर्षाच्या आतबाहेर असेन.'

'बरें, पुढें ? तुम्ही मग काय कोकणात अेकटेच गेलात कीं धोंडभटजींशी आधी मुलीच्या माहितीविषयीं काही पत्रव्यवहार केलात ?'

\+ \+ \+

'छे! मला गाजावाजा नको होता पुन्हा लग्नसराओी जवळ आलेली आणि रामभाअूंचें यशस्वी अुदाहरण डोळ्यापुढे. यास्तव त्यांनी सांगितल्याप्रमाणें पंधराशेच्या नोटांचें पुडकें अेका पैशाच्या कशांत घालून नि तो कंबरेस बांधून कोकणात निघालो, तो थेट धोंडभटजींच्या गावीं जाअून त्यांच्या घरीं अुतरलो. रामभाअूंनी सगळें कळवून ठेवलेच होतें धोंडभट माझी वाटच पहात होते, ओटीवर त्या खेड्यातले काही भटारी होते. त्यांना मी का आलों हें कळलेलें असावेंसें दिसलें. कारण ते मी थोडा अिकडे तिकडे अुभा राहिलोंसें पाहून आपापसात बोलत होते की मुळचाच्या मुलीच बामणाशी जमलं तर बेरा होओील बुवा धोंडभट काय म्हणतील ते करतील. त्या मुळघाच्या तोंडच पाणी पळाल आहे. मुलगी तर गळी लागली. आता अकरावं वर्ष लागणार. समदा वाया विचारतात लगीन कधी करणार ! पण

प्रामाणिक लाटरीत काही तिकिटें यदृच्छी व्हायचीच गोविंदाचें तिकीट अुचल्ले गेले म्हणून त्याला पारितोषिक मिळाले. रामसचें तिकिट अुचलले गेले नाही म्हणून त्याला काही मिळाले नाही. घडघडीत कार्यकारणभाव ह्या दो घटना अुलगडून दाखविण्यास जितका पुरायचा तितका पुरता. त्यापलीकडे नवस अधिक काय केले ? कोणता अधिक पटणारा कार्यकारणसंबंध अुलगडला ? यार नवस सफळला तर त्याचा विफळला ! आणि नवसाचे थातांड ज्या युरोपमध्ये आजकाल जवळजवळ नामशेष झाले आहे त्यात शेवडो लॉटऱ्यांत हजारो लाको नवसावाचूनही पारितोषिके मिळत आहेतच की नाहीत !

(भर समुद्रात पोहण्याची शक्ति संपली म्हणून गोविंदा बुडाला ! — गुरुत्वा कर्षणाच्या नियमाला मोरया अुल्टवू शकला नाही. सापाच्या शेपटीवर पाय पडताच साप चावला नि तें विष अुतरविणारं औषध वेळीच मिळाले नाही म्हणून कासम मेला. शारीरिक नियमास अल्ला अुल्टवू शकला नाही. या दोन घडघडीत सृष्टिनियमांनी या दोन घटनांचा जो काही अुलगडा होतो त्याहून कोणचा अधिक समजस नी अव्यभिचारी कार्यकारणसंबंध नवसाच्या भाकड गृहीत कृत्याने स्थापिला जातो ?

मोरया मोरया करीत गोविंदा मेला ! या अल्ला या अल्ला करीत कासम मेला ! देवाच्या म्हणा वा दैत्याच्या म्हणा अशा कोणाच्याही भाकड नावावर चालविलेला नवसाचा धंदा म्हणजे अेक अगदी अनवलंबनीय पोकळ आणि बिन-बुडाची सोडत आहे ! नुसत्या नवसाने काय घडतही नाही नि बिघडतही नाही. ‘ नवसे कन्यापुत्र होती । तरि का करणें लागे पति ’ असं तुकाराम विचारतात!

नवस फेडण्यासाठी मक्केला जाणाऱ्या मुसलमानांची कित्येक जहाजं पश्चिम समुद्रात (अरबी समुद्रात) बुडतात. नवस फेडण्यासाठी पंढरीच्या यात्रेला जाणारे शेकडो वारकरी महामारीनं चंद्रभागेच्या वाळवंटावर पटापट मरतात !

ज्या घटनांचा कार्यकारणभाव स्थापिणारा सृष्टिनियम आपणास आज अवगत नाही त्यास काणी ‘ चमत्कार ’ म्हणतात, कोणी त्यासच नाव देतात ‘ नवसास देव पावला ’ ! ‘ चमत्कार ’ किंवा ‘ नवसास देव पावला ’ ही दोन्ही नावं अज्ञानाचे प्रतिशब्द आहेत, ज्ञानाचे नव्हेत !)

✦ ✦

३. पिऱ्यांचें दुसरें लग्न कसें फिसकटलें ?

सत्य म्हणजे जवळ जवळ जशी त्यानी स्वत. आम्हास सांगितली तशीची तशीच; पण तरीही 'कथा' अेवढ्याचसाठी म्हटली की, तीत नावे गावे तेवढी, भाग पडले म्हणूनच, बदलली आहेत नि घटनेशी घटना जुळवून घेतल्या आहेत.

ज्याना जुन्या समाजस्थितीतील काही गोष्टी टाकाअू वाटतात ते जुन्या पात्राची अेक कल्पित कथा रचून तीत त्या गोष्टीचा विपाक किती हानिकारक वा हास्यास्पद झाला ते वर्णू पाहतात अुलटपक्षी ज्याना नव्या समाजस्थितीतील काही पालट भयावह वाटतात तेही त्या पालटाची हिडीस वा अनिष्ट बाजू अुठाव-दारपणे रगविली जाअील अशी पात्राची नी परिणामाची कल्पित जुळणी सहज करू शकतात अशा कल्पित कथा – वादवन्याचीही ती ती बाजू समाजाच्या मनावर ठसठशीतपणे अकिण्यास पुष्कळ अुपयोग होतोच होतो परन्तु नव्याचा वा जुन्याचा दुर्विपाक दाखविणाऱ्या कल्पित गोष्टीस झिडकारून जुन्याचे वा नव्याचे अभिमानी त्या कल्पितकथेच्या फुगलेल्या शिडास ज्या अेका टोल्यासरशी फाडून, त्यातील सारा वारा काढून ते शीड अकस्मात् ढिलावून सोडतात तो टोला ह्याच आक्षेपाचा असतो की 'जा रे ? कल्पनाच करायची तर वाटेल ती करता येअील' 'अेकच प्याला' नाटकात दारू पिअून बायकोला मारणारा नवरा जसा दाखविला तसा दारू पिअून बायकोला कडेवर घेअून नाचणारा नवराही दाखविता येअील' सिंधूसारखी दारुड्या नवऱ्याची पतिव्रता बायको आज वायराच्या कैवाऱ्याने रगविली, तशी स्त्री जात्याच कुलटा असते, 'पुमानित्येव भुजते' हे पुरातन सूत्र समर्थिणाऱ्याना जाराचे नादी लागून, दारू पिअून, नवऱ्याचा गळा कापणारी सिंधूही रगविणे कठीण नाही' बोलून चालून भाकडकथा!

तशा खराखरच घडलेल्या विवाहांच्या आणि विवाहविषयक घटनांच्या वैयक्तिक सत्यकथा ह्याच, निर्मळ वृत्तान्ताचे खालोखाल, अुपयोगी पडणाऱ्या असतात, आणि केव्हा केव्हा कल्पिताहून अधिक आकर्षक नि रोमहर्षण असू शकतात

समाजाच्या वास्तव परिस्थितीवर लख्ख प्रकाश पाडणारी अशीच अेक सत्य कथा आणि त्याच विवाहविषयक प्रकरणी आम्हास श्री पित्रे ह्यांच्या ताडून अैका-वयास मिळाला ती पूर्वी त्यांच्या स्वतःच्याच होअू घातलेल्या दुसऱ्या लग्नाची त्यांच्या स्वत चीच कमगत तात असताही ती त्यांना स्वत च न रुपविता सांगितली ह्यावरून नि त्यांच्यासारख्या सरळ मनाच्या सद्‌गृहस्थान ज्या निष्कपट सहजपण ती सांगितली त्यावरून ती जवळजवळ अक्षरश खरी आहे अशी ग्वाही आमच मन देत होतें पण तरीही ती आम्ही त्यांतील दोषांतिघा महत्त्वाच्या शिष्टपात्राकडून पडताळूनही पाहिल्यामुळे तिच्या सत्यतेविषयी आम्हास शकाच अुरली नाही

आजचा काळ तर बोलूनचालून शारदा निर्बंधाच्या कलियुगाचा ! पण जव्हा 'अप्रवपा भवकथा'ना आदी सत्ययुगीन काळ होता तेव्हा त्या सनातन सूत्रा प्रमाणे चालणाऱ्या धमशाल लाकांचीही विवाहनाति प्रसगी काय काय रुपे धरी हें यथातथ्य दाखविण्यासह सत्रकथा अेखाद्या आरशासारखी कामा यत त्या सम

तोच व्यापार, आज खरेदीस्नी जाणार मी तुमचेमी लगिनसाहित्य सस्तातं घेऊन यानी येतो तर!' मी म्हटल, 'जाच तू' ताच धोडभट आले नी मुलीकडे निघायचे म्हणाले मी अगदी प्रसन्न झालो, त्या निघण्याच्या ल्गवगीतच घोडभट मला झटकन् थाबवून म्हणाले 'शिदू जिवास जीव देणारा मनुष्य, तादूळ खरेदीसाठी गडला आहे आज न गला तर लग्नापर्यंत परतू शकणार नाही पण तो नसला तर साऱ्या गावास वेळी दटाशू नकून कार्य पार पाडणारा दुसरा दडम माणूस कोण मिळणार! तर त्याला हव ते २०० रुपये लगच द्यावे तो येताच रुपये परत दईल आपल्या लग्नाचे तादूळ पण स्वस्तात घेऊन येईल ह चला, मुलीकडे त्वकर गेल पाहिजे'

मुलीकडे जायच्या माझ्या धादलीत याच्या हिरमोडाची आडकाठी मुळीच न्को, या विचारावाचून दुसरा विचार मला सुचूच न शकल्यामुळे मी २०० रुपयाच्या नोटा शिदूला दऊन ल्गवग मुळचाच्या घरी गेलो.

'मुलगी टीक होती त्या खेडेगावात त्या काळपर्यंत 'अष्टवर्षा भवेत् कन्य'-चेच युग नादत होते त्यामुळे त्या अकरा वर्षांच्या मुलीस लोकांनी घोडनवरी म्हणू नये म्हणून मुळचानाही लग्नाची घाओ आहे, ह मी जाणून हातो पण तरीही माझ्यासारख्या बिजवराकडून मुलीच्या नावे उलट हडा अपटणारे कित्येक आओ

ते हे पहा, ते पहा, परण्यान मन यावनळले होते. त्यामुळे अगावर अग्याअुग्या तीनचार तांबे पाणी ओतून अंग हाताने घासू लागेतो नोटाचा कमा कवरेला बाधलेला आहे याचा मला आठवणच राहिली नाही. हात कमरेला लागतान चमकलो घाओ-पाओने कमा सोडला तो नोटा भिजत आलेल्या! तसाच पुढे होऊन, अुन्हात त्या नोटा पसरून, त्यावर दगड ठेवून स्नान अुरकून मी घोतर नेसतो तो घाडमटानी दुरून पोकान जे सहज बोलणे म्हणतात पण ज्याचा देवावर ओरडणेच म्हटले जाअील अशा अुच आवाजाने 'मुलीला पाणी भरायचेय, किंचित् अिकडे यावे' असे पाथीपाओने सांगितले मी झटकन् तिकडे गेलो, तो सध्येचा पाट ठेवलेला पाहिला. त्याच्या कोवळी भावना दुखवू नयेत म्हणून पाटावर बसून भस्म लावतो न लावतो तोच अेका मुलीने धावत येअून सांगितले की, 'ते कागद कोणाचे पडले आहेत, वावळयाने अुडविला की अेक' मी तिकडे दृष्टि टेवली होती नी रागेच पर-तणार होतो नोटा अुचलण्यास ताच ती मुलगी हे बोरटली झटपट जाअून पाहतो तो शभराची अेक नोट नाही! अर्थात् वावळयाने नेली! वावळयाला काय घेणार? घाडमटाने, त्याच्या बायकोने, त्या भटाच्यापैकी अेकाने वावळयाच्या अुपद्रवास शिव्या हाणल्या, वावळयाच्या अुपद्रवाचे प्रकार सांगण्यात येअू लागले, कोंकणचे वावळे नी देशी वावळे यांच्या जातीपातीपर्यंत गोष्टीवरून गोष्ट गेली, पण नोट काही परत आली नाही

'तरी देखील ती सेडवळ माणसे किती हळहळली! अेका भडाऱ्याच्या डोळयात तर टिपे आल्यासारखी दिसली. मोठया नगरातील लोकापेक्षा खेडेगावची माणसे दयाळू, सरळ साधी असतात म्हणून कवि जे गोडवे गातात ते काही खोटे नव्हे! मी मनात म्हणू लागलो — माझ्याअेवढा प्रौढ बिजवर मिळेल तो मुलगी पदरी पाडून घेण्यास आला असता अजून अेकानेही मला हिणवले नाही — नाहीतर नगरातील ती हलकट सभ्यता! अेवढयात अेक शभरदा मजकडे बोटे दाखवून फिदी फिदी हसली असती! लागट बोलली असती!

'या विचारात नोट गमावल्याचा मला जवळजवळ विसरच पडला. मारखी आठवण होत होती तो अेवढीच की, दोन दिवस अुलटून गेले पण घोडमटजी मुळयाच्या मुलीकडे मला अजून कसे नेत नाहीत'

'तात मजविषयी प्रथमपासून कळकळ दाखविल्यामुळे ज्यासवर्धी मला ममत्व वाटे तो शिद्रू भडारी येअून मला म्हणाला, 'महाराज आले की ,अेवदाचे मुळे बाहेरगावाहून परत! आज घाडमट तुम्हासनी नक्की नेणार बघा मुलगी बघायास'

'मी म्हटले, अरे! घोडमटजीना पसत, ती मला पसत आहेच की, बघायची कसली! ठरवूनच टाकायच अेकदम!'

त्यावर शिद्रू म्हणाला, ताडुळाचे गोण भारी सस्तावले आहेती. आमचा

तोच व्यापार, आज खरेदीस्नी जाणार मी. तुमचेभी लगिनसाहित्य सस्तातं घेऊन यानी येतो तर !' मी म्हटलें, 'जाच तू.' तोंच धोंडभट आले नी मुलीकडे निघायचे म्हणाले. मी अगदी प्रसन्न झालो, त्या निघण्याच्या लगबगीतच धोंडभट मला झटकन् थांबवून म्हणाले, 'शिदू जिवास जीव देणारा मनुष्य, तांदूळ खरेदीसाठी नडला आहे. आज न गेला तर लग्नापर्यंत परतू शकणार नाही. पण तो नसला तर माच्या गावास वेळी घटाक्ष मकून कार्य पार पाडणारा दुसरा दंडम गाणूस कोण मिळणार ! तर त्याला हवे ते २०० रुपये लगेच द्यावे. तो येताच रुपये परत देईल. आपल्या लग्नाचे तांदूळ पण स्वस्तात घेऊन येईल. हं चला; मुलीकडे लवकर गेलं पाहिजे.'

मुलीकडे जायच्या माझ्या घाइलीत यांच्या हिरमोडाची आडकाठी मुळीच नको, या विचारावाचून दुसरा विचार मला सुचूच न शकल्यामुळे मी २०० रुपयांच्या नोटा शिदूला देऊन लगबग मुळ्याच्या घरी गेलो.

'मुलगी ठीक होती. त्या खेडेगावात त्या काळपर्यंत 'अष्टवर्षा भवेत् कन्या'-चेच युग नांदत होते. त्यामुळे त्या अकरा वर्षांच्या मुलीस लोकांनी घोडनवरी म्हणू नये म्हणून मुळ्यांनाही लग्नाची घाई आहे, हे मी जाणून होतो. पण तरीही माझ्यासारख्या बिजवराकडून मुलीच्या नावे उलट हुंडा उपटणारे कित्येक आंधळे बाप आमच्या नगरातून मला आढळले असल्यामुळे तशा टग्याशी माझी गाठ पडते की काय अशी मला भीति वाटत होती; पण देण्याघेण्याची कोणचीही भानगड मुळ्यांनी केली नाही. मी म्हणेन त्यात त्यांचा संतोष ! मला पुन्हा वाटले, हे खेडवळ लोकच खरे धर्मभीरु ! किती साधाभोळा व्यवहार याचा ! रामकृष्णपंत मुकदम नावाचे कुणी गृहस्थ तिथे शेजारच्या गावाहून सहजासहजी आले होते. त्यांस बोलावून, त्यांचे समक्ष लग्न ठ

तुम्ही गेल्यावर त्या भडान्याचे हाती जे सामान धाडलेत ते येनाच मी मुळचाना गाडवविडव घालण्याची विनती करावयास जो गेलो ता त्यानी मुलगी देण्याचा बेत रद्द केल्याचे कळविले, तेव्हा म्हटले, ह सामान आता अगीच सडवून का टाका ? यासाठी त्यातच मुलाची मुज अुरकून घेतली !' धाडभटाचे हे बोलणे अैकताच मला राग आला मी म्हटले, 'मला मुलगी तरी द्या नाहीतर माझे पैसे तरी भरून द्या आणि तो शिदू भडारी आला की नाही ? त्याने नेलेले दोनशे रुपयेही मला तुम्हीच दिले पाहिजेत !

'माझ्या या रागीट मागणीने मुळीच न रागावता अधिकच थडपणे धोडभट म्हणाला, 'तुमची दमडी न दमडी आम्ही देऊ अितकेच नव्हे, पण दुसरी मुलगीही मी शोधीत आहे तुम्ही काही दिवस धीर धरुन अिथेच रहावे '

'मी पुन्हा गोंधळलो क्षणभर वाटले, हा मनुष्य लुच्च्या असता तर अितक्या न्यायाची गोष्ट बोलता ना ! पण आता आपण थोडे सावध रहावे, आणि पुन्हा दमडी देऊ नये म्हणने झाले असा विचार करीत जेवून जो ओटीवर यतो तो माझी दागिन्याची लहान ट्रक तिथ नाही, माल्या अुरान आता मात्र धडकीच भरली

मुलगी, कसला शिदू भंडारी नि कसले तांदूळ घेऊन बसला आहात महाराज! ती अेक चांडाळ चौकडी आहे नि त्या घोडभटाने आजवर असे तुमच्यासारखे दहापाच अुतावळे नवरे फसविले आहेत! तुमची मोट तुम्ही स्नान करता करता ज्या कावळ्याने पळविली ना, तोच कावळा तुमची ही ट्रंक पळविण्याच्या बेतात होता पण अुचलली नाही त्याच्या चोचीला झटकन्, अितकेच! आम्ही त्या गडगनेराच्या दिवशीच तुम्हास सावध करणार होतो पण बोलावे कोणी! तुम्हीच ते खोटे मानतेन तर आमचेच दात पडते कारण तो घोडभट, तो मुळचे नी ते दोनचार भंडारी गुंड, गाजावाजा तर होअू नये, शिकार पण शिकार गवसावी, अशा बेतानेच, निर्बंधाचे कैचीत स्वत: न गवसता, गळा कापतात दुसऱ्याचा! अितक्या सावधपणे की, त्यास गळेकापू म्हणून जो कोणी म्हणेल त्यावरच अुलट मानहानीचा खटला भरून कोर्टात खेचता यावे!

'मुळचाच्या माझ्या मुळावरच आलेल्या मुलीच्या पायी मी पडत असलेल्या खड्डयातून सुरक्षित सुटलो ह्याचा आनंद मला होतो न होतो तोच काय सांगू राव, पुन्हा अेक लग्नाचे नवे संकट तिथल्या तिथेच दत्त म्हणून अुभे राहिले! कारण वरील भाषण संपते न संपते ताव रामकृष्णपंत म्हणाले, 'आता हे पहा, ही आमची मुलगी, ही आम्ही तुम्हाला देतो आणि कोकणात येण्याच्या तुमच्या श्रमाचे शेवटी सार्थक करतो!' हें बोलताबोलतच त्यांनी मुलीला मजसमोर अुभी केली तरी ती माझ्या गुंडयाहून फारशी काही अुंच दिसली नाही त्या काळी शिष्ट-संमत असलेला 'अष्टवर्षा भवेत् कन्ये'चा परकर देखील तिला मोठा होअीलसे स्पष्ट दिसत होते मी देखील थोडे ओशाळूनच विचारले, 'मुलीचे वय किती? फारच

लग्न लावणार होता ना, त्याच दिवशी तिच्या सवाअी ठिकाणची मुलगी वरणारच तर मी ! असा सूड अुगवल्यासारख्या अेक आवेशाच चढला मला.

' अगदी शेजारी देखील फारसा गवगवा न होअू देता ठरल्या दिवशी विवाह संस्कारास आरंभ झाला. मला नी मुलीला हळदही लागली. तोंच —

'दूरवरून दहापांच दांडगट लोक मोठमोठ्याने बोलत येताना दिसले. बोलता बोलता शिदू भंडारी त्या धोंडभटाच्या बैठकीतल्या अितर भडाऱ्यासह दोराशीही येअून ठेपलेला नी मला भेटण्यासाठी दंडम हट्ट धरून अुभा असलेला पाहिला. मनात कसलीशी भीति वाटली, पण रामकृष्णपंतांनी याच म्हटलें म्हणून तसाच हळद लावलेला मी पुढे आलो. त्या शिदू भडाऱ्याचे डोळे लाल, फिरलेले, माडी पिअून तर्रर झालेले ! त्याच्या माथीदाराच्या तोंडातूनही माडीच्या अुग्र गंधाचे भपकारे येत होते. मला पहाताच ते दटावून ओरडले, 'अरे वामणा, त्या मुळ्याच्या मुलीशी ठरलेले लग्न मोडून, आमच्या गावाला काळोखी लावून अिथे आलास काय पळून !' मी शक्य त्या सौजन्याने दादा-बाबा करीत म्हणालो, 'अरे, धोंडभटांनी मला सांगितलें ना की, मुळ्यांनीच मुलगी देण्याचें नाकारलें म्हणून !

'ते वेड्यावाकड्या शिव्या हासडीत म्हणाले, 'चुलीत गेला तो पाजी धोंडभट ! आम्ही तुला या कोकणातली कोणाचीच मुलगी आता करू देणार नाही. चल, धुवून टाक ती अंगाला माखलेली हळद ! चल खंडोबा दिसतुया जसा !'

अितक्यात रामकृष्णपंतांनी मधे पडून शिदूला बाजूला घेअून काहीसें गयावया करून मागताना मी दुरून पाहिलें. शिदूची नाडी त्यांच्या चांगली परिचयाची

'पण रामकृष्णपतांनी मात्र माझ्याकडून काहीही दंड न घेता माझे दाग-दागिने परत केले नी मी आल्या वाटेने परत फिरलो !' तेव्हापासून —

'खेड्यातील लोक म्हणजे गोगल्गाय' साळसूदपणाचे आगर म्हणजे खेडे. नागर तेवढा काय तो लुच्चा ! अशी अेक अेव कविता त्यावर लिहिलेली आहे आणि मी स्वत , ते धोंडभट, ते शिद्रु भंडारी, ते त्या आटीवरच्या वेश्वीतले अितर सालस खेडवळ, ते मुळ्ये, आणि आम्हा सर्वांच्या पायदळी त्या दोन आठदहा वर्षांच्या निरपराध अभक मुली वरमाला घेअून ज्यामध्ये विवाहहोमाच्या पेटलेल्या कुंडात अुडी घेत आहेत, असं अक छायाचित्र काढून त्याची अेकेक प्रत जुन्या नीतीच्या अमर्यादित अभिमान्यांना भेट द्यावी अशी मला लहरीवर लहर येते !!'

—१९३५

* * *

४. काळ आणि कसर !

सार्या प्रमुख अितिहास संशोधकांची अेकच दाटी मंडपाच्या दाराशी अुडा-लेली होती अेकमेकांवर वर्षानुवर्षे नियतकालिकांतून तिखट नि प्रसंगी शिवराळ टीका करण्यापुरतीच ज्यांची परस्पर ओळख असे, असे दूरदूरचे दोकडो अैतिह्य संशोधक आज येथे दाटलेले असल्यामुळे आज त्यांची परस्पर ताडओळखही होणारी होती हाही अेक संशोधनाचा विषयच असल्याने अेक संशोधक त्याच कामावर नियोजिला होता प्रत्येक आलेल्या संशोधकाची वंशावलि नि बिरुदावलि मोठ्याने संकीर्तित तो त्यास त्यास मंडपात प्रवेशवून योग्य स्थानी बसवी

अैतिह्य संशोधक महामंडलाचे हे संमेलन अगदी अपूर्व असल्याने अनेक प्रख्यात अितिहासज्ञ आपले अगदी अपूर्व तेवढेच निवडक निबंध घेअून सभेस आलेले होते अध्यापक चिंते यानी गेली चाळीस वर्षे ज्या शोधाविषयी खर्चिली त्याची गंभीर चर्चा त्यांनी आपल्या निबंधात केलेली होती त्याचा तो विषय म्हणजे 'ग्रीसावर चालून जाताना सम्राट् चंद्रगुप्त ज्या घोड्यावर बसला त्याच्या शेपटीचे केस किती लांब होते ?' हा होय ती चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीच्या केसाची लांबी निश्चिणारे अनेक पुरावे त्यानी त्या निबंधात गणनाच्या तक्त्यासह देअून त्या पुराव्याचा पुरावा म्हणून मौर्यकालच्या घोड्याची चित्रे असलेली नाणी छाया-चित्रे, कागद, ताम्रपटप्रभृति प्राचीन वस्तु सोबतच्या प्रदर्शनातही मांडलेल्या होत्या प्रख्यात पुरातत्त्वज्ञ श्रीयुत रावणे यानीही त्याच प्रदर्शनात अेक अत्यद्भुत प्राचीन वस्तु मांडलेली होती ती म्हणजे त्राटिकेच्या चोळीची अुजवी बाही ही होय.

हजारों प्रेक्षक ती वाही पाहण्यास त्या गाळघात दाटलेले असत. हा शोध जर खरा ठरला, तर पुराणकालावर, रामायणावर आणि अेकंदर मनुष्यजातीच्या ज्ञानावर मोठाच प्रकाश पडून तिचें असीम हित साधणारें असल्यामुळे गेली चार वर्षे सार्‍या विद्वान् मंडळींनी सार्‍या वृत्तपत्रांतून नि मासिकांतून अुलटसुलट चर्चेचे लेखामागून लेख लिहून मोठी खळबळ अुडवून दिलेली होती. त्यातही ते संशोधक रावणे नाशिक पंचवटीचे राहणारे असल्याने खरी पंचवटी राजमहेंद्रीच्या बाजूला आहे असें मानणार्‍या संशोधकांनी त्या शोधाविरुद्ध कुचाळकीही करण्यास कमी केले नाही. असा श्री. रावणे यांच्या पक्षाचा आक्षेप होता. त्यामुळे त्या वादास नाशिककर विरुद्ध महेंद्रीकर असे स्वरूप येअून जो जो नाशिककर तो तो त्या शोधास भरामर अनुकूल होत चालला आणि जो जो महेंद्रीकर तो महेंद्रीकर म्हणूनच त्या कुचाळकीस खरा शोध म्हणून अुचलून धरू लागला. पुरातत्त्वज्ञ रावणे यांचे म्हणणें असें होतें की, पंचवटीच्या ज्या बाजूकडे क्षेत्रोपाध्यांच्या अखंड परंपरेप्रमाणे खडकावर खडक होअून पडलेलें लक्ष्मणाने कापलेले राक्षसिणीचे नाक नि कान

विचारले होत की 'अेका रुपयाच्या पठाणास लाच देअून अेका अत्यत महत्त्वाच्या अैतिहासिक सिद्धान्तास खोटे पाडण्याचा यत्न करताना महर्षीकराना लाज कशी वाटली नाही !'

जपानने चीनवर जी स्वारी केली आहे, तिचे हिंदुस्थानावर काय परिणाम होणार आहेत, ह्या वा अशा क्षुल्लक विषयास अेक अक्षरही जागा न देता वरील ज्या अत्यत महत्त्वाच्या प्रश्नाची चर्चा करण्यात सारी वृत्तपत्रे नि विद्वान् गेली चार वर्षे गुतले होते, तो प्रश्न 'आर्टिकेच्या चोळीची बाही का पठाणाच्या तुमानीचा पाय ?' हा आजच्या संमेलनात प्रमुखपणे चर्चिल्या जाणाऱ्या विषयातील जसा अेक विषय होता तसाच दुसराही अेक तितक्याच महत्त्वाचा विषय श्री नार्वेकर ह्या सुप्रसिद्ध संशोधकानी निबंध लिहून संमेलनात प्रस्ताविला होता नार्वेकर हे देशभक्त नि स्वाभिमानी अितिहासकार म्हणून प्रख्यात होते त स्वत वैश्य जातीचे, गोमात कात नार्वे येथील पेठेतून त्याच्या जातीची मडळी देशावर पसरलेली होती आर्य लोक ह अुत्तर ध्रुवाकडून भारतात आले या स्वाभिमानी देशभक्तीस लाछिणाऱ्या मताच्या ते अगदी विरुद्ध होत आर्यांची जन्मभू भारतच असून त नतर अुत्तरध्रुवाकडे वसाहत करीत गेले, ह्या स्वदेशाभिमानी मतास ते पुरस्कारीत अितकच नव्हे तर साऱ्या जगातील प्रत्येक राष्ट्र ह कोणातरी जयिष्णु भारतीय जातीने बाहर जाअून वसविल असलच पाहिजे असा त्याचा अुपगत ठाम सिद्धान्त होता त्यास समर्थिणारे अेक अत्यत महत्त्वाच गमक त्याना अलीकडेच ज सापडल त्याचीच सागोपाग सिद्धि करणारा निबंध या संमेलनाकरिता त्यानी धाडलेला होता त्याचा हा नवीन नि अत्यत साधार शोध असा को नार्वे हा देश नार्वेकर वैश्याचीच वसाहत आह ! पुरावा ? भरभक्कम ! दुसरा तिसरा सोडा—प्रत्यक्ष नावाचाच ! गोमातकातील ह्या नार्वे पेठेच्या वैश्यानी जाअून तो देश वसविला नसता तर त्यास नार्वे नाव ठेवण्याच दुसऱ्या लोकाच काय अडल होत !

घेतला होता. तोच आज संमेलनात चर्चिला जाणार असल्याने तीही मोठी राडाजंगी उडणारच होती.

असा अनेक अपूर्व ऐतिहासिक शोधांचा निर्णय ह्या संमेलनात लागणार होता. त्यामुळे त्या संमेलनाचें महत्त्वही अपूर्वच आहे, असें जाणून जो तो ऐतिह्य-संशोधक त्या मंडपात वेळेआधीच येऊन बसला आणि संमेलनाचा आरंभ होण्याची प्रतीक्षा आतुरतेने करू लागला.

शेवटी ललकाऱ्यांच्या नि जयघोषांच्या दणक्यात नियोजित अध्यक्ष रावसाहेब धुरंधर हे ज्ञानवृद्ध असल्यामुळे मुळीच न हुलता आणि वयोवृद्ध असल्यामुळे लचकत लंगडत सभास्थानी प्रवेशले. संमेलन आरंभले.

अध्यक्षांचें भाषण

. अध्यक्ष रावसाहेब धुरंधर हे ज्ञानवृद्धास नि वयोवृद्धास शोभेल अशा गांभीर्याने नि विलंबाने, गुळाची भेली काटघावर चढवून, तोलून, अवलून फेकावी तसा प्रत्येक शब्द थबकत थबकत तोंडाबाहेर टाकीत म्हणाले, 'जंटलमेन अँड लेडीज ! मला टाजीम नमताही केवळ तुमच्या फ्रेंडली प्रेशरसाठीच काय तें मी ही प्रेसिडेंटची चेअर ॲक्सेप्टतो. ह्या कॉन्फरन्सच *अिंपॉर्टन्स अगदी यूनिक आहे. हे तुम्हां सर्वांच्या* मनावर अिंप्रेसणें ही माझी ड्यूटी समजतो. माझें स्पीच आपण अटेन्टिव्हली लिसनावें. (हंशा होतो) व्हॉट ! सायलेन्स ! आचरटासारखे बिहेव्हता ! (हशाच हशा) .मी अिंग्लिश व्हर्बस् यूजतो म्हणून ना ! अहो, मराठीत मुसल्मानी आणि अिंग्रजी नाउन्स अँड अॅडजेक्टिव्हस् यांचा भर घालून आपली मराठी लँग्वेज रिच करण्याचें महत्कार्य आजवर पुष्कळ जण करीत आले आहेत. पण तुम्ही अगदी फरगेटता की, मराठी भाषा जर वसात अगदी पुअर असेल तर ती व्हर्बस्मध्येच होय. आपल्या मदर लँग्वेजचा जर तुम्हांस काही अभिमान असेल तर तुम्ही अिंग्रजीसारख्या क्रियापदानी समृद्ध असलेल्या कल्चर्ड लँग्वेजमधून शक्य तितकी व्हर्बस् मराठीत आणली पाहिजेत. तें महत्कार्य मी माझ्यासाठी रिझर्विले आहे. जर अिंग्रजी मदर, फादर, ब्रदर, वाअिफ, अेट्सेट्रा अगदी घरगुती नामेही तुम्ही वापरता तर तीच यूजफुल प्रोसेस् पुढे रेटून मी अिंग्रजी व्हर्बस्हीं मराठीत बोलू लागलो तर त्यात

रक्षण केलं म्हणून जर चिपळूणकर मराठीचे शिवाजी ठरतात, तर आम्ही मराठीत ह्या व्हेरियस पारेन नाउनांना, अडजेक्टिव्हांना, ॲडव्हर्बस्‌ना, व्हर्बांना सामील करून, अनेक्सून, मराठीचे बाजीराव का बनू नये ? (टाळ्या) शिंग्लिश व्हर्बस्‌ची भर मराठीत घालून ह्या माझ्या मदरटंगच्या क्रियापदाचं दारिद्र्य नाहीसे करण्याच मी अगदी रिझॉल्व्हिड आहे मग मला फूलिश पीपल वाटल तितके रिडिक्युलोत! (अवसानाच्या भरात दम लागून घाम टाकीत खाली बसतात, आणि आता तुमचा मुख्य ठराव मांडा म्हणून श्री तत्त्वे यांस हातानेच सुणावतात त्याबरोबर श्री तत्त्वे अुठतअुठत अुठून बोलू लागतात)

श्री तत्त्व – मी वायफळ बाऊणारा माणूस नाही कोणच्याही प्रकरणी तत्त्व तेवढं नेमकं सांगतो आजच समेस्न अपूर्व वा ? अध्यक्षांनी मराठीचे क्रियापद-दारिद्र्य निवारण्यासाठी निप्रजा क्रियापद घ्यावी असा जो अुपक्रम केला त्यामुळे काही ह समेस्न अपूर्व ठरत नाही मराठी भाषा क्रियापदाच्या प्रकरणी दरिद्री आहे खरीच, साऱ्या प्राकृत भाषाच तशा आहेत आपली संस्कृत भाषा ही अितर कोणच्याही संपत्तीप्रमाणे क्रियापदाच्या संपदेतही शिंग्लिशली देखील हार जाणारी नाही तऱ्हा मराठीत क्रियापद जी घ्यायची ती आपल्यात संस्कृत भाषेच्या अगाध निधीतून घ्यावी ही कुबेराची संपत्ति घरी असता दुसऱ्याच्या दाराशी भीक मागत नि त्याच्या अुच्चारांनी दात विचकीत फिरण्यास आम्हास लाज वाटली पाहिजे (अध्यक्ष – वाश ! स्टुपिड !) तत्त्व ह की, स्वत च्या संस्कृतप्राकृत भाषात जे शब्द आहेत वा निर्मिता येतात त्याना लाथाळून, मास्न, नामशेप करून, फादर, मदर वायदा, तहत्यात, वगैरे प्रभृतिसारखे अनावश्यक परकी शब्द घेअू नयेत, वापरू नयेत पण आपल्यात जे मुळीच नसतील तसे विशिष्ट प्रकाराचे शब्द जसे बूट, कोट जाकीट पुडिंग गुलाब प्रभृति सुखेनैव घ्यावे पण (अध्यक्ष – तो विषयच झापा ! स्टापा !) बर तर, मी तत्त्व तेवढेच सांगतो आमच्या ह्या अैतिहासिक सद्याध्व

हा माझा अितिहास-संशोधन शास्त्रावर आणि कलेवरच अुपकार झाला आहे. तेव्हा थोडक्यात माझा ठराव हा की आपण 'अैतिहासिक–साधन–निदालक–समिति' ह्या नावाचा आपला अेक स्वतंत्र विभाग स्थापून आज प्राचीन ठरणारे जुने कागदपत्रच नव्हेत तर अुद्या प्राचीन ठरणारे आजचे महत्त्वाचे कागदपत्र–पट्ट–वस्तु–ग्रंथ–वास्तु प्रभृति अैतिहासिक महत्त्व पावणारे पदार्थ फाडून, ताडून, जाळून, पोळून निदाळण्याची मोठी मोहीम आरंभावी! (नेम! ब्रेहो! स्वीकार! धिक्कार! बोला! थमा! अशा गर्जनांची अुठट सुन्ट सरबत्ती सभेत चालू होते. अध्यक्ष घंटा वाजवीत बजावतात हा हा स्पीकरला मध्यंच अिंटरप्टता कामा नये!) मला वायफळ बोलण्याची सवय नाही. तत्त्व तेवढं मी सांगितलं. बाकी अुल्गडा अनुमोदक करतील. संपलं माझं भाषण!

अनुमोदक श्री अुल्गडे म्हणाले – सभ्यहो! आपणांपैकी काहीजणांस श्री तत्त्वे यांचा अैतिह्यसाधननिदालकमंडळ स्थापण्याचा ठराव अैकून वर वाटल नाही, ते साहजिकच आहे. पण अितिहास साधन संरक्षण-काय साधाव ते काही हा ठराव म्हणत नाही. हे आपण विसरू नये. आपल्या महामंडळाने प्राचीन वस्तु संरक्षणार्थ हा किती खटपट केली आहे ते ध्यानी आणा! प्राचीन कागद–ताम्रपट–साधन अग्निजलवायुप्रभृतींच्या अुत्पातातही सुरक्षित रहावी म्हणून आजवर जगातील अैतिह्यसंशोधकांनी फारतर, चिरेबंदी संग्रहालय बांधली. पोलादी कपाट ठेवली. ताही पडझड पावतात. यास्तव कित्येकांना कोणच्यातरी प्रचंड पर्वताच्या पोटात भुयार पाडून त्यात जगातील सर्व महत्त्वाच्या प्राचीन वस्तु जतन कराव्या अशी युक्ति सुचविली. पण प्रचंड भूकंपासारख्या अुत्पातात त्या पर्वताती ते गभस्थ

से ते कोडें सोडविण्यास, जो आपणास, आनंद वाटतो, त्यास आपण आंचवलो असतो, नव्हे का ? आपण अशा अेका श्लोकाने केवढे तरी बुद्धिस्वातंत्र्य गमावून बसतो ! पण त्या कविकुलगुरूने दूरदृष्टीने तसा श्लोक लिहिला नाही किंवा तसा श्लोक अितरांनी जिवंत राहू दिला नाही, त्यामुळे आज आमची बुद्धि त्या प्रकरणी अितकी स्वतंत्र आहे की, अुद्या कालिदासाची जन्मभू लंका होती असें प्रतिपादण्या-सही आम्हां संशोधकांच्या प्रतिभेस मज्जाव करण्याची कोणाचीही छाती नाही ! पेशव्यांचें दप्तर जितके अजून अक्षुण्ण आहे, तितके जरी राजगृहातील बिंदुसार प्रभृति राजांचें वा मौर्यांचें दप्तर आज अबाधित राहतें तरी साऱ्या बुद्धकालीन संशोधक मंडळांची दिवाळी निघती दिवाळी! बुद्ध हा मनुष्य असा कोणी नव्हताच — त्याची ती सारी कथा सूर्यावरचें अेक रूपक, असा जो प्रतिभाशाली पाश्चिमात्य अितिहास-संशोधकाने प्रश्न काढला आहे, तसा प्रश्न विचारून तो सोडविण्यात संशोधनव्यवसायास जो रम्याद्भुत आनंद होतो, त्यास आपण सर्वस्वी पारखे झालो नसतो काय ? चंद्रगुप्त होता नि त्याचा घोडाही होता, येवढीच माहिती प्रचलित ठेवून बाकी गहाळ केली म्हणूनच ना आजच्या सभेलनांत चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीची लांबी किती हा रम्याद्भुत वाद आपणास अुपभोगता येतो आहे ? अहो, अितिहास-साधनांचा सारखा नाश होत आला म्हणूनच अितिहास-संशोधनशास्त्र नाश पावलें नाही ! अितिहासाचीं साधनें, जर विनाशिली नाहीत तर अितिहास संशोधनशास्त्र ठार झालेंच म्हणून समजा ! ज्ञानेश्वर अेक की दहा, शिवाजीची जन्मतिथि कोणती, शिवाजीला लिहिता येत होतें की नव्हतें, या कोड्यांस सोडविताना जो आनंद मनुष्यजातीस होतो त्या काव्यमय आनंदास शिवाजीचें नक्की हस्ताक्षर नाना फडणविसाच्या अक्षरासारखें पेंगापासरीनें मोकाट, सापडतें तर आपण आंचवतों नाही का ? रामदास नावाच्या दुसऱ्या कोणा साधूचें संशयासाद चरित्रें त्या पिढीनें लिहून ठेवण्याचा शहाणपणा केला नाही म्हणून आज आपणास रामदास अेक की अेकवीस ह्या वादाच्या हृदयंगम व्यवसायास मुकावें लागतें, याचा तुम्हा अितिहाससंशोधक मंडळींस राहून राहून खेद नाही का वाटत ? अितिहाससंशोधनास सर्वस्वी जतन करणें म्हणजे ज्या फांदीवर आम्हीं अितिहाससंशोधकाचें अस्तित्व तग धरून आहे, तीच तोडण्याचा आत्मघातकी मूर्खपणा करणें होय ! यास्तव माझें ठाम मत आहे की —

प्रत्येक शतकाच्या शेवटी त्या शतकांतील अैतिहासिक कागदपत्रादि साधनांचा आंशिक नाश करावा.

अुदाहरणार्थ, लोकमान्य टिळकांसारखा महापुरुष घ्या. येवढा थोर पुरुष या शतकात निपजून जर आम्ही त्यांच्याविषयीच्या अितिहाससंशोधनास पुढील पिढीस काहीच वाव ठेवला नाही तर त्या पुढील पिढ्यांस, ज्ञानेश्वर अेक की दोन प्रभृति कोडीं सोडविताना आम्हांस जो रम्याद्भुत आनंद होतो तसा

आज आपण केलें पाहिजे आणि अैतिह्य साधनांचा नपाटून विनाश करणाऱ्या काळाचे ह्या ठरावाने आभार मानून अनृणी झालें पाहिजे! (टाळ्या)

अध्यापक चिते–आणि कसरीनेही! काळाप्रमाणेच कसरीनेही आमच्यावर अनंत अुपकार झाले असल्याने तिचे आभार मानून तिचेही आम्ही अनृणी होणे अवश्य आहे! काळ हा राजा पण त्याचा ह्या कार्यी अतिकुशल कामदार कसर हीच! अितिहासाचीं मुख्य साधनें म्हणजे राज्यांची सुविशाल दप्तरें–जसें पेशव्यांचे, ती दप्तरें तुम्ही काळाल्याही कठीण जाअील अशा वज्रप्राय दुर्गांत पोलादी कपाटात, शभर शंभर कुलूपं लावून ठेवलींत तरी पहारेकऱ्यास पत्ता न लागू देताही काळाचा कुशल नि निमुकरा कामगार त्या दप्तरांत केव्हा घुसेल नि रुमाल्यांची फडर्शी, कागदाची बांडे, दर जशीची तशी दिसू देअून आतून त्यांचं कसें पीठ पाडील हें सांगूनही सांगता येणारें नाही, टाळू म्हटले तरी सम्राटांनाही टाळता आलें नाही! खरोखर, ही कसर अैतिहासिक कागदपत्रांचा जो नाश करते तोही आपणां अितिहासिक संशोधकास हवा तसाच! सगळा कागद नासणार नाही. मधलीच अक्षरें खाअून टाकील–पण अशी की, जिज्ञासेने विंचू चावल्याप्रमाणे ताडकन् जागें व्हावे, ओरडून अुठावे. बाजीराव प्रभृति वाक्यांतील बाकी सारे शब्द खाअील पण 'बाजी' ठेवील; म्हणजे ह्या कागदात तो बाजी घोरपडे की देशपांडे की पहिला बाजीराव की दुसरा–अुमगूही नये! कोड्यात जसे थोडें तर सांगावें पण पुरते तर सांगू नये, तसे ही कसर करते. अितक्या मार्मिकपणे की, कसरीचा हा कीडा पूर्वजन्माचा कोणी मर्मज्ञ अैतिहासिक संशोधकच असावा असें वाटावे!

ह्यास्तव मी म्हणतो की पराक्रमाची मूर्ति जशी सिंह तशी अैतिहासिक साधननिर्दालक जो काळ ह्याची प्रत्यक्ष मूर्ति कसरच असल्याने कसरीच्या स्वरूपाचा अेक पुतळा अुभारून त्याची आमच्या या आज स्थापिलेल्या नव्या नि अैतिह्य साधननिर्दालक अुमडळाची देवता म्हणून नित्य पूजा होत जावी. (टाळ्या)

हे दोन्ही प्रस्ताव समत होताच अध्यक्ष महाशय आळस देत अुठले नि म्हणाले, 'आता फार लेट झाला आहे. बाकी काम आपण दुसारीच्या मीटिंगमध्ये रिझ्युम्! मी आजची मीटिंग आता क्लोजतो!'

▲ ▲ ▲

५. नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट!

स्वर्गामध्ये अिमदीसनाप्रमाणे ता. १९ जुलै सन १९३५ शुक्रवारी, सुरसम्राट अिद्राने झाडून साऱ्या देवदेवताची राजसभा बोलावली. सारे देव आपापल्या आसनांवर बसल्यानतर देवाधीश अिद्र म्हणाला, ' नारद कुठे आहे ?'

तोंच अत्यंत श्रुतिमनोहर अशा संगीताने वातावरण मंजुळ झालें आणि—असे नारदमुनि देवसभेच्या मध्यभागी आविर्भवले.

वीणा ज्याची डुलवित दिशा घे वहावा वहावा ।
पायीं, ज्यांच्यावरी जडविल्या चांदण्या, त्या खडावा ॥

सुरपति अिद्र—' नारदा, त्रिभुवनात अेकसारखें संचरत प्रत्यहींचें वृत्त सुरसभेस निवेदिणें हें तुमचें पूर्वापार कर्तव्य असता, गेलीं हजार दीड हजार मनुष्यवर्षें तरी आपल्या पृथ्वीकडील काही अेक प्रतिवृत्त (रिपोर्ट) धाडले नाही हे कसें ? पृथ्वीचा स्वर्गाशी संबध जवळजवळ तुटत आल्यासारखें झाले आहे. आमची वातमी त्याना नि त्यांची आम्हाला काहीच कळेनाशी झाली आहे. देवांमाणसात पूर्वी किती दाट सबध असे. पृथ्वीवरील मोटमोठी युद्धें तर काय, पण साधारण गृहकृत्येंदेखील आम्हां देवाना सुपारी दिल्यावाचून होत नसत. आमच्या स्वर्गातील अुलाढालींचाही त्यास वारवार पत्ता मिळे. मनुष्यांच्या—त्यांतही त्या यज्ञीय भारताच्या—कोणच्याही प्रकरणी तुम्हांला किती ममत्व वाटे ! विशेषत: मोठमोठया लढायापासून तों लहान मुलाच्या परस्पर बोचकाऱ्यापर्यंत आपण स्वतः अुपस्थित राहून सारीं भांडणे यथाशास्त्र भाडली जातात की नाहीत हें पर्यवेक्षीत (सुपरिंटेंडत) असा आणि त्या कथा आम्हास सुरेख संस्कृत अनुष्टुपात येअून सांगत असा. आम्हा देवाची ती किती करमणूक होअी ! देवां-मानवातील तो जिव्हाळ्याचा संबंध पुन्हा जुळावा यास्तव आमची अशी अिच्छा आहे की, आपण पूर्वीप्रमाणे पृथ्वीला पुन्हा प्रत्यही भेट देत जावी आणि मानवांकडील प्रत्येक वृत्त आम्हाला येअून निवेदीत असावें, पृथ्वीवर देवांविषयी कोण काय बोलते, ते तर बिनचूक कळवीत राहावें.'

सुरेश्वर अिद्राचें हे भाषण ऐकून दोन-चार रुद्र रागावून म्हणाले, ' देवांचा त्या मानवाशी सबध तुटत आहे तोच बरा ! त्याचा आम्हाला आता अेवढा कोणता अुपयोग होतो आहे ! मानव अुर्मट झाले आहेत, देवांची त्यांना

सन १९३५ च्या वर्षी बिहारमध्ये मोठा भूकंप झाला. त्या वेळी गांधीजींनी अेका लेखात असे लिहिले की अस्पृश्यतेच्या पापासाठी देवाने ही भूकंपाची शिक्षा दिली ! या खुळचटपणाचा या गोष्टीत खरपूस समाचार घेतला आहे.

आनंदास नागविन्यासारखेंच होणार नाही काय ? पण टिळकांचें केळकरकृत विस्तृत चरित्र तसेंच स्थिर ठेवल्यास पुढील अितिहाससंशोधकांना आपली प्रतिभा चालविण्याला म्हणण्यासारखी जागाच अुरणार नाहीं ! यास्तव त्या केळकरचरित्राचा या दानवच्या अती नाश करावा. टिळकांच्या कुंडल्या चार पाच तरी निरनिराळ्या करून ठेवाव्या. सन बरोबर तर शक चुकलेला, शक बरोबर तर महिना निराळा, शक महिना जुळेल तर भलत्याच तिथीस भलताच वार लिहिलेला, तसेंच कुठें केसरीकार टिळक कवि होते, असा अुल्लेख तर कुठें कवि टिळक वदिवासात पडले असा अुल्लेखाच्या बखरीची दहावीस पानें लिहून जतन करून ठेवावी टिळकांच्या पुतळ्यावरील काहीं अक्षरें ठेवून काही घासून नासावीं. सन १८ शे ठेवून ५६ आकडा खरवडून टाकावा, म्हणजे आज शिवजन्मतिथीच्या कोड्याची जी मौज आम्हां संशोधकांस अुपभोगिता येते तशीच रेव्हरंड टिळक नि लोकमान्य टिळक अेक की दोन, जन्मतिथि ही कीं ती, टिळकांचा 'केसरी' म्हणजे अेक वृत्तपत्र होतें कीं त्यांनी खरोखरच अेक सिंह पाळलेला आणि गाअिकवाडवाड्यात बांधलेला होता, असा अनेक प्रकारचे मनोरंजक प्रश्न पुढील पिढ्यांच्या अितिहास संशोधक प्रतिभेस अुद्भविता येअून अितिहाससंशोधक नि अितिहाससंशोधनशास्त्र वेकारीपायी मरू शकणार नाही. फार काय सांगावें, जर आपण कुशलपणें अितिहासाचीं काही नावेंगावें—आख्यायिका नि आव्हान यांची चलाखीचीं पिसणी करून यांचीं साधनें गहाळ करू शकू, तर कालिदास कोणत्या विक्रमाच्या पदरी होता हें जसें आज मनोरंजनाचें कोडें पडलें आहे, तसें पचवीस पिढ्यानंतर टिळक हे कोणत्या छत्रपति शिवाजीमहाराजाचा पक्ष घेअून लढले, रायगडचे सतराशेंतील प्रथम शिवाजी की कोल्हापूरचे अेकोणवीसशेंतील शिवाजी, हीच अेक जटिल समस्या होअून बसेल नि त्या भावी पिढीतील कोणीतरी जदुनाथसरकार आज रामदासासंबंधी यांही

व्हावा अशी जर तुमची दुष्ट अिच्छा नसेल तर तुम्ही ठरावास समताव नि प्रत्येक अितिहाससशोधक मडळाने आपल्या अेका अुपमडळाकडे अितिहाससाधननिर्दालक विभागाची कामगिरीही सोपवून द्यावी '

टाळयाच्या कडकडाटात ठराव अेकमताने सभेने समतिला लगेच श्री तत्वे ह्यानी दुसरा ठराव माडला

तत्वे–मी प्रत्येक प्रकरणातील तत्व तेवढ पाहणारा माणूस, अितिहास-सशोधनशास्त्राची शक्यताच जगात कशी झाली? अितिहासाची साधने वारवार नाश पावतात ह्यामुळे अगदी पहिला मनु राजा म्हणतात त्याच्यापासून जे लक्षावधी राजे झाले–सारे सूर्यवशी, रघुवशी, चद्रवशी, यादववशी, पडुवशी, मौर्यवशी, काण्ववशी, आध्रवशी, शालिवाहनवशी, राष्टकूटवशी, पाड्य, चेर, चोळ-यदव, राठोड, गुहिलोत–रामा रामा! नुसत्या वशाची नाव घेता घेता श्वास कुडून जातो!—

त्या त्या वशातील शभर शभर पिढया! त्या लाखा राजाची चरित्रे जर प्रत्यकी नेपालियनच जग विस्तृत चरित्र अुपलब्ध आहे तितकी जरी विस्तृत चरित्र आज अनष्ट असती आणि मोर्लेने ग्लडस्टनच लिहिल तस वाडचे बाड त्याच्या दशलक्षावधि प्रधानाच्या चरित्राच जर आज अुपलब्ध असत, तर त्या पुस्तकाच्या भारा-खाली शेष देखील मटकन माडून बसता त्याचा गुसती वशावळी प्रथमापासून शेवट-पर्यंत म्हणता म्हणता आयुष्य सपून जाते अेक आवृत्ति करायला दहोल आयुष्य पुरत ना! मग अभ्यास कुठला? त्यातच त्या त्या पिढीच प्रमुख कवि ज्योतिषी, शिल्पी, वैद्य ऋषि, पुराणिक यांचीही आत्मचरित्र जिवत राहती प्रत्यकी लक्ष लक्ष ग्रथ लिहिणाऱ्या ग्रथकाराच्या ग्रथाची बाडे, साम्राज्याची दप्तर शतकोटी रामायण, कोटिकोटी अभग रामा रामा! तर ती सारी मेलेल्याची अितिहास-सामग्री ठेवण्याला भूमि कमी पडून जिवताना राहण्यास अगुळभर स्थलही अुरते ना! तव्हा वरचेवर जुने ग्रथ, चरित्र ताम्रपट, कागद, वस्तु वास्तु सारखी नाश पावत गेला ह्याविषयी आपण अैतिहासिक सशोधकानी महोत्सव करावयास हवा महोत्सव! पण तत्त्व पाहतो काण? ह्या जीण ताडपत्र्याचा चुराडा करून, अिति-हासाचा नाश करून आमच्या अितिहाससशोधनशास्त्राचे अस्तित्व कोणी शक्य केले? काळाने! त्या विनाशकर्तीने! ह्यास्तव आपल्या ठरावात ज्या अर्थी अिति-हासनिर्दालन हही अितिहाससशोधनाच प्रमुख मतत्त्व आहे हे तत्त्व आपण मान्य केले आहात त्या अर्थी त्या विनाशाची दवता जो काळ तिचेच आभार सर्वांआधी आपण अितिहाससशोधकास मन पूर्वक मानायास नकोत काय? अितिहास-सशोधकाचा काळ हाच कुळदेव आहे आजवर तत्त्व न जाणल्यामुळे कोणाही अिति-हाससशोधक मडळाने काळाचे अुपकार समजले नाहीत वास्तव त अपूर्व काम

आठवणदेखील होत नाही. पूर्वी आमचे हविर्भाग व्यवस्थित पोचत, आम्हीही त्यांची वास्तपुस्त ठेवीत असू. पण आताशी त्यांनी आमची खंडणी साफ बंद पाडली आहे. ना चौथाई ना सरदेशमुखी ! ग्रीकांचीं स्थंडिलें कधीच विझून गेली; पारसिकांचा अग्नि उद्ध्वस्त; आर्यदेखील अनार्य झाले. अहो, ज्या भारतवर्षातून प्रत्यही देवांचे मुख जो अग्नि त्यात सुगंधी नि स्निग्ध अशा ताज्या ताज्या तुपाचे हौद आणि रुचिर मांसाचे ढीगच्या ढीग अर्पिले जात, त्या भारतातून गेल्या अुण्या वर्षात कुरुंदवाडच्या टपालातून अेक बोकड काय तो धाडला गेला ! चारपाच माणसांना देखील जें मास अपुरें पडावें त्यात तेहतीस कोटी देवांची भूक भागेल असें का त्यांस वाटले ? त्यांनी आमची चेष्टा चालविली आहे दुसरें काय ? अशा मानवाशी यापुढे जिव्हाळ्याचा संबंध कसला ठेवता ? अिंद्रा, भारतवर्षाकडून अजून वर्षाकाठी थोडातरी आज्याच्या आहुतीचा नी अजमासाचा पुरवठा आम्हां देवास होतो, पण त्या अुद्दाम, अुर्मट नि नास्तिक युरोप अमेरिका, विशेषतः तो रशिया, त्यांनी तर ज्या देवमुखास्पद अग्नीमध्ये प्रत्येक जन्ममृत्युप्रवासयुद्धप्रभृति प्रसंगी सुरुचिर आज्य नी अजमांस अर्पावयाचे त्यात हुटकून कोळसे आणि पेट्रोल ओतीत बसावें आं ! अिंद्रा, जिव्हाळ्याच्या संबंधाचे नांव सोड. देवांची खंडणी गेलीं हजार वर्षे तुंबली ती अुगवून घेण्यासाठी या मानवांशी जर कोणचा संबंध

नारद—' त्याच कारण असेच अेक होते मजविषयीही त्याचा अेक गैरसमज झाला होता की,

' हा तो सारा कलह करवी !' भाडखोरा जनानी ।
पूर्वी कडी पिकविलि तिला लोक तो सत्य मानी ॥

त्याच्या 'भाडाभाडी पूर्वी चालत तेव्हा मी थोडी गमत पाहत असा असे खराच ! पण—

मातेची का ? कलह बघता मौज कोणा न वाटे ?।
तीचेही मी परि अलिकडे काढि का नावही तें !।।
लोकार्थी म्या सतत झटतां नारदानें, पुराणे ।
गाती थोडें ! चुकुनि कळही लागता लाव गाणें ! ! ॥

म्हणून मी त्याच्यात जाणेच सोडून दिले तरीही ज्या अर्थी त्याच्या भाडा-भांड्या नि लट्ठालट्ठी सारखी चालूच राहिली त्या अर्थी 'नारद येतो म्हणून आमची भाडणे होतात' असे म्हणण्यास त्याना तोडच राहिले नाही. जर्मन महा-युद्धात मी अेवढ्याचसाठी चकार शब्दसुद्धा अुच्चारला नाही कैसरला भेटलो नाही की झारला, की लेनिनला. अतर्ज्ञानान आपली सगळी लाथाळी पाहत होतो, पोट धरधरून हसत होतो '

अिद्र—' आता त्याना तुमच्यावाचूनही चागले मरेमरेतो भाडता यावयास लागले असल्यामुळेंच तुम्ही कळ लावीतो ते थावतच नाहीत म्हणता ? असो आता तुम्ही पृथ्वीवर पुन्हा सचारार्थ नित्य जावे, देवाविषयीचे मानवाचे गैरसमज शक्य तो दूर करावे पृथ्वीवरील लोक देवाविषयी काय बोलतात ते सारे वृत्त आम्हास सागत चलावे आपण आणलेल्या माहितीचे अेक परिपत्र (सर्क्युलर) आम्ही सर्व देवाम धाडले जाण्याची व्यवस्था करु भगवान् विष्णूने घेतलेला नवयुगप्रवर्तक नवावतार जो विज्ञान त्याचे वर्चस्व मानव्यावर स्थापण्याच्या पुण्यकार्यीही आपण झटालच '

\+ \+ \+

अहिंसानद नि शब्दशास्त्री वादाच्या भररगात आले होते वाद रगता रगता कात्, कत्ती केकेरीवर आला. भूकप देवाच्या रागाने येतो हे दोघासही मान्य होते पण ह्या वर्षी अेकदम दोन भयकर भूकप लागोपाठ बिचाऱ्या भारतावर धाडण्या-अितका देव रागावला का, हा त्याच्या मतभेदाचा मुख्य प्रश्न होता

शब्दशास्त्री—' अहो अहिंसानद, अस्पृश्यता ही शास्त्रशुद्ध, सनातन, प्रत्यही कोटयवधि लोक ती पाळतात, सर्व भारतवर्षभर ती पाळली जाते, पण हा बिहारमधील भूकप तर ह्याच वर्षी झाला अर्थात् देवाला मनुष्याचा अितका

विशेष राग येण्यासारखी कोणतीतरी विशेष पापमय घटना ह्याच वर्षात घडलेली असली पाहिजे. अस्पृश्यतेची शास्त्राज्ञा सनातन असताही अुच्छेदून त्या हीन जातीचा सारा विटाळ समाजात कालवावा, अितकेच नव्हे, तर देवांच्या देवळात देखील अस्पृश्याना येवू द्यावें ही तुमची पाखंड चळवळ ज्या अर्थी याच वर्षी चालू झाली त्या अर्थी तीच ती पापी विशेष घटना असली पाहिजे की, जी योगे देवाला आम्हा मानवांचा हा विशेष राग येअून आमचे डोळे अुघडण्यासाठी हा दंड त्याने द्यावा! अहो देवाचा न्याय किती सत्वर नि किती काटेकोर असतो पहा. गुरुवायुपूरच्या देवालयात त्या कुम्याहूनही ओंगळवा नि अनंगळ असणाऱ्या अस्पृश्यांस नेण्यासाठी तुम्ही पापी लोक त्या देवळाच्या दरवाजाशी जाता न जाता तोंच देवाने भयंकर भूकपाच्या जबड्यात सारा बिहार प्रांत ढकलून दिला. गंगामाय रागाने फुगून या पापी भूलोकास सोडून स्वर्गात परत जाण्यासाठी अंतराळांत अर्धी अुंच चढून गेली! तेव्हा हें स्पष्ट आहे की, महाराधेडांना देवळात नेण्याचा जो पापी अुपक्रम तुम्ही केलात त्यामुळे चवताळून देवाने हा दंड मनुष्यास दिला आहे. भूकंप नको अस-तील तर अेकच अुपाय की, धर्मशास्त्रानुसार नि सनातन रूढीप्रमाणे अस्पृश्यता पाळावी नि मंदिरप्रवेशाचा हा भ्रष्टाकार तत्काळ बंद करावा!'

अहिंसानंद—' अहो शब्दशास्त्री, ती सुधारणाचळवळ आम्ही तत्काळ बंद केली तर आज अेकट्या बिहारला भूकंप झाला तो साऱ्या भरतखंडभर पसरेल. नुसती गंगाच नव्हे तर गोदा, कृष्णा, कावेरी, प्रत्येक ओहोळ, फार काय नगर-संस्थेचें प्रत्येक गटार रागाने टुडुब फुगून वर अुसळून यच्चयावत् नगरसंस्थातील आधीच नाकास असह्य झालेली घाण शतपटीने अधिक वाढवील. सुधारणा ही या वर्षीची भूकंपकारक विशेष घटना नव्हे; तर आजवर अस्पृश्यता हें महापाप आहे असें तुम्हास कोणी शिकवीत नसल्यामुळे तुमचे तें पाप अहेतुक नी अज्ञानजन्य म्हणून जे थोडेसे क्षम्य होतें तें, आता आम्ही तुम्हांस तें पाप आहे असें या वर्षी सांगत असताही तुम्ही अेकत नाही त्यामुळे, अक्षम्य ठरले. ही ती भूकंपकारक विशेष घटना होय. अस्पृश्यता ठेवणारच, मद्रासला गुरुवायुपूरचें मंदिर अस्पृश्याना अुघडणार नाहीच, असा हट्ट धरलात म्हणून बिहारला भूकंपाचा भयंकर

अहिंसानंद— अहो शब्दशास्त्री जर गुरुवायुपूरच्या आणि अितर देवमंदिरास भ्रष्टविण्यासाठी आम्ही सुधारक धडपडतो म्हणून भूकंप झाला हें तुमचे म्हणणे खरे असत तर तो भूकंप जे सुधारक त्या वेळी त्याच गुरुवायुपूरच्या दवळात वळवळ—नव्हे—सत्याग्रहाने घुमत होते तव्हा त्यांच्या छावणीत व्हावयास हवा होता पण अस्पृश्यतानिवारणाची नि मंदिरप्रवेशाची घोर प्रतिज्ञा करून गांधीजीप्रभृति जे सुधारक त्या दवळाजवळ ठाण मांडून बसले होते त्यांच्यासमोराल त्या साधुशील दरिद्रीनारायणास शोभेशा द्राक्ष लोणी मोसंबीप्रभृति बापड्या आहाराचा ढीगसुद्धा डळमळू नये आणि डळमळून कोलमडला तरी नेमका त्यांच्या तोंडात यथाप्रमाण पडावा असाच बेताने कोलमडावा, अशा अुलट देवाने त्याचा यावदिष्ट पाहुणचार केला तो कसा? अस्पृश्यतानिवारक पुढारी मद्रासमध्ये पाप करतात म्हणून बिचाऱ्या बिहारच्या हजारो बायकामुलें गंगच्या भूकंपीय महापुरात गळचेपी देऊन बुडवून टाकण्याचा हा तुमचा देव म्हणजे कोणी ठकाचा सरदार होता की काय?

अहिंसानंद— *केव्हांही नाही! आम्ही त्या क्रूराविरुद्ध प्रथम त्याच्या* दारात आडवे पडण्याचा सत्याग्रह पुकारू; शेवटी अन्नसत्याग्रह पुकारून स्वत:च अुपाशी मरू!

नारद— *तर मग जो देव त्याची प्रार्थना करण्यास, त्याची स्तुति गाण्यास* काही लोक विसरतात म्हणून जे प्रार्थना करतात त्यासुद्धा, जीं लेकरें पुरते दोन शब्दही अजून बोलू शकत नाहीत, नव्हे जीं अपत्यें अजून गर्भातच आहेत, त्यांसुद्धा हजारो जणांचे जीव भूकंपादि भयंकर अरिष्टांच्या गदेखाली चेंदामेंदा करून टाकतो, तो देव की दैत्य ; अहो, तुम्ही त्या दयाळू सत्त्वमय परमकारुणिक पतित-पावन भगवंताच्या ठायी अशा कल्पना आरोपून त्याची नक्कल का होअीना, पण कोण विटंबना करता आहां, पहा बरें !

शब्दशास्त्री— मग नारदमुनि ! वेद, अवेस्ता, पुराण, कुराण, बायबल, तालमदप्रभृति यच्चावत् अीश्वरी धर्मग्रंथांत देवाची प्रार्थना न केली, तर तो रागावून त्या लोकांवर रोग, दुष्काळ, भूकंप, जलप्रलय, अग्निप्रलय प्रभृति सं आणतो असे जें अीश्वरानेच ग्रथिलें वा कथिलें आहे, तें काय सारें लटके आहे सांगा, हीं धर्मरहस्यें आम्हांहून आपणांस अधिक बिनचूकपणे कळतात यांत आम्ह काहीच शंका नाही.

नारद— तर मग सांगतो अैका ! हे सारे ग्रंथ अीश्वरग्रथित वा अीश्व कथित नसून मनुष्यकृत आहेत. आपला 'आतला आवाज,' 'अंत:स्फूर्ति.' ही देवाची प्रत्यक्ष वाणी, अिच्छा, स्फूर्ति, आज्ञा होय, अशा प्रामाणिक भावनेने काह थोर पुरुषांची स्वत:च फसगत झाली, काहींनी स्वत:चें स्तोम माजविण्यासाठ जाणूनबुजून दुसऱ्यास फसविलें. या विशाल विश्वाचे सृष्टिनियम ठरलेले अस त्यांचा, तुम्ही मानव तुमच्या अत्यंत तुच्छ आवडीनिवडीप्रमाणे तुमच्या त्या धर्म ग्रंथांत ज्यास पाप वा पुण्य समजता त्याच्याशी लवलेशाही संबंध नाही. मुसलमान खिस्त्यांना गाय मारणे पाप नसून बहुधा पुण्यही वाटतें, हिंदूंना ते महापाप ! नियोग अेकदा ब्राह्मणानाही पाप नव्हते; आज तें महापाप ! असा तुमचे तुम्हींच जे पापपुण्याचा बोटावरच्या थुंकीप्रमाणे, परस्यांच्या पिसणीप्रमाणे, खेळ करू शकता, त्याच्या लहरीप्रमाणे या प्रचंड विश्वाचे अबाधित सृष्टिनियम बदलू शकतील हे मानणे म्हणजे देव हा माणसाचा गुलाम आहे असे मानण्यासारखे आहे. तुमच्या घराची कलती भिंत धाडकन् कोसळली किंवा जुन्या किल्ल्याचा भक्कम बुरुज घडाडला वा नवीन बांधलेल्या कच्च्या पायाचा प्रचंड पूल कोलमडला तर तो, पाया खचल्यामुळे वा जीर्ण बांधकाम हदरल्यामुळे होय. पण त्या, भिंतीवर बुरजावर वा पुलावर रेंगाळणारे वागुरडे जर समजले की, आमच्या हातून काही पाप घडले म्हणून हें घर, बुरुज वा पूल कोसळला, भूकंप झाला, त्यांचीं अंडी कच्चीबच्चीं चक्काचूर झाली, तर तुम्ही हसाल ! त्याचप्रमाणे तुम्ही माणसें

जेव्हा भूकंपात पर्वत कोसळले, समुद्र अुफाळले, नद्यांचे डोहच्या डोह आचमना-सारखे भूगर्भातील अुसळत्या अग्नीने पिअून टाकले, तेव्हा हा सृष्टिक्षोभ तुम्हा चार सुधारक बागुरड्यांनी 'देवमंदिरे अस्पृश्यांस अुघडा' म्हणून सांगितलें असता अितर सनातनी बागुरड्यांनी तें अैकलें नाही यास्तव झाला, असें समजता तेव्हा मला हसू येतें ! प्रार्थना केली नाही तर देव रागावतो म्हटल्याने देवच दैत्य ठरतो अितकें मी तुम्हांस सांगितलें! आता आणखी असें सांगतो की, सृष्टिव्यव-हारापुरते तरी जे कोणी देवाची प्रार्थना न करता सृष्टिनियमांच्या अबाधित क्रमासच तोंड देतात आणि त्यातील अनुकूल ते नियम पाळून प्रतिकूल नियमांस तोंड देतात ते प्रार्थना न करणारे लोकच देवास अधिक आवडतात. तो रशिया पहा ! तुम्ही देवालाच दैत्य बनविणाऱ्या ज्या भावड्या कल्पना करून खऱ्या देवाचें विडंबन करता तसें करण्याचें रशियाने सोडून तसा देवाचें अस्तित्वच नाकारलें. मानव्याला एकदरीत ज्या परिस्थितीत जें अुपयुक्त ते चांगलें, तें पुण्य, जे अनुपयुक्त ते त्या परिस्थितीत वाअीट, पाप ! हा मानवांचा मानवधर्म ! और सब् झूट ! त्या मानवी पापपुण्याचा, बागुरड्याच्या पापपुण्याचा मनुष्याच्या हालचालीशी नसतो तसा, सृष्टिनियमानुसार होणाऱ्या सृष्टीच्या प्रचंड भूकंपा-पासून तों यत्किंचित् कोंथिंबिरीच्या पर्णकंपापर्यंतच्या हालचालीशी काहीअेक संबंध नसतो; म्हणून प्रार्थना, अनुष्ठानें प्रभृति तदर्थक भावडे अुपाय अज्ञान वा थोतांड ! असें म्हणणाऱ्या त्या रशियावर खरा देव अुलट प्रसादला आहे ! रशियात प्रजा वाढत आहे, त्यांना पुरून अुरेल अितकी धनधान्यसमृद्धि पिकत आहे, रोगराअी घटत आहे ! प्रार्थना करणाऱ्या तुमची घरेदारें—देवळेसुद्धा अेक वर्षात दोन भूकंपात गडप करणाऱ्या देवाने तिकडे यावर्षी अेकसुद्धा भूकंप धाडला नाही, अितकेंच नव्हे तर तुम्ही भूकंप थांबविण्यासाठी अस्पृश्यता निवारावी की ठेवावी, प्रार्थना कुराणानुसार मशिदीत करावी की वेदमत्राही देवळात, या भावड्या चर्चा करीत असता तिकडे ते रशियात भूकंपविशेस अध्ययून त्याचे सृष्टिनियम समजावून घेत भूकंप कुठे, कसे, केव्हा होतात ह्याचे कित्येक अबाधित नियम आविष्कारूनही बसले आहेत. नक्की ओळखलेले भूकंपाचे पट्टे टाळून ते आता नगरें वसवू शकतात !

शब्दशास्त्री — पण ते रशियन नि युरोपियनही ख्रिस्ती आहेत, आणि ख्रिस्ती लोकही चर्चांतून प्रार्थना करतात असें आम्ही अैकतो !

नारद — तुम्हा हिंदु-मुसलमानांप्रमाणे ते रशियनादिक युरोपियन पूर्वी बायबलास अीश्वरकृत मानून तसाच वेडगळपणा करीत, तेव्हा भूकंपाविषयी त्यांच्या तुमच्यासारख्याच दुधखुळ्या कल्पना असत. त्यांचा अेक अैतिहासिक दाखला (पूर्वीप्रमाणे पौराणिक भाषेत नव्हे तर—) अैतिहासिक भाषेत सांगतो तो अैका—

करणारा — हा तुमचा देव म्हणजे एका चोराच्या अपराधासाठी नावसन्याशासुद्धा साऱ्या नगराचा कत्तल करणारा आणि ज्या बापड्याला त्या चोराने लुटले त्या बापड्यालाही फाशी देणारा कोणी सवाई नादिरशहाच असला पाहिजे नव्हे काय ?

शब्दशास्त्री — वा ! नारदा वा ! भली सोड मोडली या सुधारकाची ! अगदी अमच मोहो विचारले हात ! काय अहिमानद, वाग्ला आता चूप का ?

नारद — आणि काय हो शब्दशास्त्री, 'अस्पृश्यतानिवारक सुधारकांच्या पाखडाना रागावूनच मी देव, विहारचा भूकपाने पडणा पाडता' अशी देवाची स्वहस्ताची याटभर चिठ्ठी तरी तुम्हास आली होती काय ? जर आली असला या शास्त्रायनिच देवाचा तसा निश्चय तुम्ही अनुमानीत असला तर विहारच्या भूकंपात मूठभर सुधारकावरावर हजारो वर्णधर्माभिमानी स्पृश्यांनाही देवाने ठार मारले अनिक्च नव्हे तर जी शेकडा स्पृश्य मंदिर आत अस्पृश्यांचा सावलादेखील पडू न देता शेकडो वर्षे शुद्ध राहिली ताच देवमूर्तीसुद्धा भूकपाच्या ठोकरा सरशी धुळीस मिळविली आणि अस्पृश्य थट गाभाऱ्यात जाऊन ब्राह्मणासह रुद्र पठन ज्यात स्वहस्ते देवास अभिषेकू शकतात शेकडा चाभार — महार — ब्राह्मण — मराठे ज्यात प्रकट सहभोजन झोडतात ज्यान अस्पृश्याच 'पूर्वास्पृश्य' करून सोडले ते जाननातातोडर असे रत्नागिरीचे पतितपावन मंदिर मात्र सुरक्षित ठेवले ! अशा शास्त्रायाचा निव्वळ टर उडविणाऱ्या ह्या तुमच्या देवाहून कोणता अस्पृश्यतानिवारक सुधारक अधिक पाखंड आहे सांगा बरं? सुधारकांइतका पाखंड पण अस्पृश्यता पाळली म्हणून तुम्ही सनातनी मंडळीवर कोपताही सुधारक जो कहर कधीही करू इच्छिणार नाही अशा जाळपोळ हत्या याही तुम्ही विहारी

मातांना, जन्मून दुधाची पहिली धार पीत असलेल्या शेकडो लेकरांना ज्या भूकंपाने बकासुरासारखा आपला रक्तबंबाळ जबडा अुघडून कचाकच खाअून टाकलें, त्या भूकंपाच्या भयकर संकटास दंड म्हणून जो देव देअू शकतो, त्याचे भक्त म्हणवून घेण्यास हिंस्र राक्षस देखील कचरतात! अशा हिंस्र देवाचे भक्त म्हणविणारे तुम्ही अहिंसावादी अेक मिथ्याचारी तरी आहात नाही तर महामूर्ख ! त्या बापड्या सनातन्यांची बुद्धि पालटून त्यांना अस्पृश्यतानिवारणाची सद्बुद्धि द्यावयाची शक्ति त्या देवास — तो देवच असला तर — होतीच होती ! क्षमाशील देवानें तें न करता प्रथम त्यांना अस्पृश्यांचा छळ करणाऱ्या स्मृत्या पढवून त्यांना दुर्बुद्धि दिली आणि नंतर त्या दुर्बुद्धीसाठीं, त्यांच्या हजारो जीवांच्या सपासप माना कापल्या. गळे घोटून प्राण घेतले ! — हा देव कीं दैत्य ! बरें, क्वेट्टयाच्या मुसलमानात, जपानमध्यें, दक्षिण अमेरिकेत अस्पृश्यता हिंदुस्थानसारखी नाही ना ?

दोघेही— नाही !

नारद— मग तेथेही असेच भूकंप कां झाले ?

अहिंसानंद— त्याच्या परिस्थितीचा मी अद्याप फारसा अभ्यास केला नाही पण — पण त्यांनी काहीतरी दुसरी पापें केली असतील!

शब्दशास्त्री— बहुधा सर्वरोगप्रतिबंधक पंचगव्य ते लोक नियमाने पीत नसावेत; आणि सर्वारिष्टशांतिप्रीत्यर्थ ' श्रीराम जयराम जयराम ' हा मंत्र अेक कोटी वेळा जपतही नसावेत ! रामनामाचा प्रताप अरिष्टशामक आहे ?

नारद— तुम्ही प्रत्येक मढें नेताना ' राम बोलो भाओी राम ' म्हणून राममंत्र सारखा अुच्चारीत स्मशानापर्यंत जाता; पण स्मशानात तिरडी ठेवताच ती सारीं मढीं तें अरिष्ट टळून जिवंत होतात काय ? हिंदुस्थानात हा मंत्र युगोयुगें जपता —हिंदुस्थानवरच जगात कुठेही नाहीत अितकीं अरिष्टें आज कोसळली आहेत ! भूकंपाची मायची साय आली आहे !

अहिंसानंद—पण तथापि भूकंपविद्येचा मी आजवर जो खोल अभ्यास केला, त्यावरून अेक सिद्धान्त मात्र मी निश्चितपणे सांगू शकतो की, त्या क्वेट्टा जपान, दक्षिण अमेरिकाप्रभृति ठिकाणी देवाची प्रार्थना वेळच्या वेळी होत नसावी, म्हणून तिकडे भूकंप होतात. आमच्या अस्पृश्यता-निवारक मंडळीच्या केंद्रात जिथे जिथे देवाची प्रार्थना वेळच्या वेळी होते तिथे तिथे भूकंप आला नाही. साबरमती, वर्धा, अहिंमाळू झाल्यापासून राष्ट्रीय सभेची अधिवेशनें जिथे जिथे भरलीं ती तीं स्थळें भूकंपाची छाती झाली नाही डिवचायची ! प्रार्थनेमुळे प्रसादून देव भूकंप घाडीत नाहीं. भूकंप नकोत तर प्रार्थना करा ! मग देव रागावून भूकंप कां बरें धाडील ?

नारद— अहिंसानंद, अेखाद्या गव्हर्नरला तुम्ही मानपत्र दिलें नाहीत म्हणून त्याने राजधानीतील यावत्कामुलामाणसांची सरसहा कत्तल केली तर त्या गव्हर्नरला तुम्ही न्यायी, सत्वशील, नि दयाळू म्हणाल का ?

लिस्बनचा भूकंप आणि युरोपियनांचा धर्मभोळा मूर्खपणा

जिसवी सन १७५५ त लिस्बनला भयंकर भूकंप होऊन लिस्बन नगरीची नगरी गडप झाली। पंधरा हजार माणसें चुटकीसरशी चक्काचूर झाली। सारा युरोप हादरला। तेव्हा या भयंकर अरिष्टास टाळण्यासाठी त्या भावड्या ख्रिस्ती लोकांपैकी जे प्रॉटेस्टंट सुधारक होते ते म्हणाले, 'या रोमन कॅथोलिक सनातन्यांच्या धार्मिक रूढि देवाला आवडत नाहीत म्हणून देवाने हा दंड दिला. यास्तव आता प्रॉटेस्टंट सुधारकांच्या धर्मासच सर्वांनी आचरावे, म्हणजे भूकंप येणार नाहीत' हे अैकताच रोमन कथोलिक सनातनी खवळून प्रतिपादू लागले की,' सनातन ख्रिस्ती धर्मरूढींना तोडण्याचे पाप जे हे प्रॉटेस्टंट सुधारक करीत आहेत त्यानेच देव रागावून लिस्बनला अुच्छेदिल। ह्या प्रॉटेस्टंटांमच नामशेष करणे हाच अेक भूकंपापासून जगतास वचावण्याचा अुपाय आहे' कॅथोलिक सनातनी बहुसंख्य असल्यामुळे त्यांनी नुसते बोलूनच न थांबता लिस्बन नगर पुन्हा अुभारण्याच्या आधी जे भूकंपातून अुरलेसुरले प्रॉटेस्टंट त्यांच्या हाती लागले त्यांची त्या कथोलिकांनी कत्तल केली आणि ते बळी दिल्याने देव प्रसादलक्षम समजून त्यांच्या कत्तलीच्या पायावर नगरग्राम पुन्हा अुभारलीं आणि हे पुण्यकृत्य देवास निवेदण्यासाठी ह्या कथोलिक सनातन्यांनी अेक मोठी सामुदायिक प्रार्थना केली। परंतु त्यानंतर झालेल्या अनेक भूकंपात हजारो कथोलिक लोकही सापडले, तिथे जिवंत गाडले गेले—जाताहेत।

शब्दशास्त्री — मोठे दुधखुळे होते हे युरोपियन ख्रिस्ती लोक।

नारद — होय, फरक अितकाच की, ते युरोपियन ख्रिस्ती पूर्वी दुधखुळे होते नि तुम्ही हिंदु मुसलमान अजूनही या प्रकरणी दुधखुळे आहात। अस्पृश्यतेच्या पापाने—की अस्पृश्यतानिवारणाच्या पापाने भूकंप झाला हे तुम्ही हिंदु तुमच्या अपुऱ्या, अचवट नि अवळ्या 'आतल्या आवाजास' विचारीत बसला आहात आणि तो भूकंप मशिदीत सामुदायिक निमाज पढले म्हणजे टळेल म्हणून मुसलमान अल्लाच्या प्रार्थना करीत आहेत। तरी बरं की त्या भूकंपात विहारमधली शेकडो देवळे जशी चक्काचूर झाली तशाच परमेश्वराला प्रत्यहा निमाजांनी निनादणाऱ्या शेकडा मशिदी मातीस मिळाल्या।'

अहिंसानंद — मग हा दुधखुळेपणा त्या युरोपियनांनी कसा सोडला? कोणी शिकविलं ते त्यांना?

नारद — जेव्हा त्यांनी बायबलाची स्मृति मिटून विज्ञानाची स्मृति अुघडली तेव्हा!— विज्ञानाने शिकविलं हें त्यांना

शब्दशास्त्री — हा विज्ञान कोण?

नारद — हा विष्णूचा नवा अवतार। सृष्टिव्यवहारापुरतें तरी तुम्ही आता ह्या विज्ञानाचीच स्मृति अनुसरा। तिच्या बळेच युरोप दूरदर्शन, दूरश्रवण, पृथ्वीचें

साम्राज्य, समुद्राच्या खोल तळापासून तो आकाशाच्या विरल स्तरापर्यंत अव्याहत गति प्रभृति अत्यद्भुत आश्चर्यं युरोप करू शकत आहे हा विज्ञानदेव लाचलुचपत, पूजानैवेद्य, वळी-खाकड निमाज कुराणी, मंत्रतंत्र, स्तुतिनिंदा, कशासही अपेक्षित नाही, कशानेही प्रसादत नाही, रागावत नाही, तो कोणाच्या गळ्यातील ताबीत होत नाही कोणास गंडा घालीत नाही! अबाधित सृष्टिनियमान्वये त्याचा सारा कारभार चालतो तुम्ही माणसानी त्याच्या स्मृतीत भूकंप का होतो नि त्याच्या अुत्पातापासून माणसाच रक्षण कस नि किती प्रमाणात करता येअील तें शिकावे ह्या विज्ञानाने आणलेली ही स्मृति तुमच्या बायबल-कुराण पुराणाप्रमाणे मनुष्याच्या कोत्या ज्ञानाच्या नि अज्ञानाच्या आतल्या आवाजाचे पडसाद नसून तो खरोखरच अीश्वरकृत आहे सनातन आहे, कारण ती त्रिकालाबाधित सृष्टिनियमासच काय ती मागते—तुमच्या मानवी कल्पनानी कल्पिलेले देवही त्या स्मृतीतील नियमास अुल्लघू शकत नाहीत! कारण ती मनुष्याच्या देवाने युजव्या ताडपत्रावर वा खजुराच्या पानावर लिहिलेली नसून विश्वाच्या दवाने आकाशाच्या नीलपत्रावर ताऱ्याच्या जाज्वल्य अक्षरात मुद्रिली आहे! त्यातल्या त्यात कशास म्हणावयाचेच तर मनुष्यास तरी, तिलाच सनातन धम म्हणता येअील!

शब्दशास्त्री — ह्या स्मृतीतून भूकंप टाळण्याचा आमच्यापुरता आत्ताच्या आता आपण कोणता अुपाय सांगू शकता?

नारद —(हसून) भूकंपविद्येचे जे नियम आहेत त्या सृष्टिनियमाचा शोध लावा जे कळले आहे त्याच्या आधारे भूकंपाचे पट्टे भूगर्भात कुठे कुठे आहेत ते निश्चित करून त्या त्या वस्तीत वसति करू नका, नगर वसवू नका आणि भूकंपात आपण दगावलो तर आपल्या कुटुंबातील जी काणी मुल माणस वाचतील त्याना काही तरी अन्नवस्त्राचा आधार असावा म्हणून सापडण्याच्या आधीच शक्य तितक्या मोठ्या रकमेचा विमा अुतरून ठेवा महाराष्ट्रापुरतें बोलायच तर मुबअीची नवभारत किंवा पुण्याची कामनवेल्थ ह्यात विमा अुतरावयाला येत असाल तर माझ्याच बरोबर का चलाना! मी तिकडेच चाललो आहे

नारदाच्या ताडची ही वाक्ये अैकताच शब्दशास्त्री सविस्मय वर पाहात म्हणाले नारदा आपण या विमा मडळ्याची अडत्ती (अेजन्सी) घेतलेली आहे की काय आजकाल? अेव चा गभीर सनातन विषयाचा हा असला भिकार अुपसहार? अरेरे! या परम भगवद्भक्त भगवान नारदाचा शेवटी अेक विमा मडळीचा अडत्या व्हावा ना? कोण अध पात!

पण ही वाक्यं सपण्याच्या आधीच नारद अतर्धानले होते!

६. अेक घडलेला चुरचुरीत संवाद

(जसा धार्मिक भावडेपणा असतो तसाच अेक बौद्धिक भावडेपणा असतो.) धर्मभोळा वर्ग जर अेखादी गोष्ट धर्म म्हणून करू लागला नि त्याला विचारले की, अहो, त्या गोष्टीचा काय लाभ ? ही का करता असे ? तर तो बिचारा सरळपणे सांगतो, 'पोथात असं आहे, देवाला आवडतं, हा आमचा धर्म आहे'–अितकेच काय ते ! कोणच तरी कारण सांगून माझी तशी श्रद्धा म्हणून मी करतो अेवढेच काय ते म्हणतो त्याचे ते म्हणणे आपल्याला पटले नाही तरी समजते पण काही लोकांना नुसते पोथीत आहे म्हणून आपण अेखादी गोष्ट करतो, ती तर्काला टिकते की नाही, अुपयुक्त आहे की नाही, हे आम्ही पाहिले नाही, असे मान्य करून स्वत:ला धर्मभोळे म्हणवून घेण्याची तर लाज वाटते, पण ती धर्मभोळी गोष्ट, आचार वा समजूत तर सवयीमुळे सोडवत नाही पोथीत सांगितले म्हणून काय तें खरें असे म्हणून न थांबता, तो आचार वा ती समजूत आजच्या बुद्धिवादाच्या कसोटीसही पूर्णपणे अुतरते आणि विज्ञानाच्या प्रत्यक्षसिद्ध प्रयोगात ती तशी कसास अुतरते म्हणूनच आम्ही त्या समजुतीस अनुसरून धरून तसे आचरतो. आम्ही भोळे नसून बुद्धिनिष्ठच आहोत, असे सिद्ध करण्याचा त्यांचा यत्न चालतो त्यांना धर्म-भोळेपणा तर सोडवत नाही आणि बुद्धिवादी पण म्हणवून घ्यावेसे वाटते त्यामुळे निर्भेळ धर्मभोळेपणाहूनही त्यांचा हा बौद्धिक भावडेपणा अधिकच केविलवाणा वाटू लागतो ज्या आचाराचे ते समर्थन करू जातात तो अधिकच हिणकस ठरू लागतो आजच्या सुधारकांतही अशा अर्धवट वृत्तीचे कितीतरी लोक आढळून येतात ! त्यातही काही जण केवळ दुटप्पीपणामुळेच किंवा मिथ्याचारीपणामुळेच असे वितंडवाद करतात असे नाही त्यांच्यातील काहींचा अेक निरपेक्ष नि नि:स्वार्थी अशी पूर्वजाभिमानाची सद्भावनाही त्यांस आपल्या धर्मभोळ्या नि आज टाकाऊ ठरणाऱ्या आचारास असें येनकेनप्रकारेण समर्थिण्यास प्रवृत्त करते त्यांस असे भय वाटतें की, जर आपले पोथी-गत आचार आजच्या विज्ञानाच्या वा तर्काच्या कसोटीस अुतरत नाहीत असे सिद्ध होअू दिले, तर आपले ऋषि त्रिकालदर्शी आमची शास्त्रे त्रिकालाबाधित, नि आमचा धर्म सनातन नाही असे मानावे लागेल पूर्वज मूर्ख होते असे ठरेल ! या चुकीच्या समजुतीमुळे ते जों जों त्या धर्मभोळेपणाचे समर्थन बुद्धिवादाने नि विज्ञानाने करू जातात, तों तों तो आचार वा रूढि अधिकच धर्मभोळी ठरू लागते, नि पूर्वजांच्या पदरी नसता मूर्खपणा अधिकाधिकच पडू लागतो

(मागच्या परिस्थितीत अेखादी रूढि अुपयुक्त असली किंवा त्या काळच्या भौतिक ज्ञानाच्या मानाने अेखादा सिद्धान्त बरोबर वाटला, पण जर ती रूढि आज समाजास हानिकारक ठरत असेल वा तो सिद्धान्त वाढत्या भौतिक नि प्रयोगसिद्ध ज्ञानाने खोटा पडत असेल तर ती रूढि बदलण्यात वा तो सिद्धान्त असिद्ध मानण्यात

पूर्वजाचा काहीही अपमान होत नसून अुलट त्यात आमचा नि त्याचा गौरवच आहे. कारण त्यानी मानवी ज्ञानाची सीमा त्या काळी तितकी वाढविली, त्या भाडवलाचा योग्य अुपयोग करुन त्याच्याच भाडवलाच्या बळावर आम्ही आपली मानवी ज्ञानाची सपत्ति अधिकाधिक वाढवीत चाललो आहो, असच त्यायोगे सिद्ध होतं. वडिलाचे राज्य वशजानी वाढविले, 'बापसे बटे सवाओ' निघावे हेच पूर्वजाना नि वशजाना भूषण पण काही लोकाना वडिलाहून आम्ही अधिक मूर्ख होत आहोत, बापाची मिळकत आम्ही बुडवीत आहोत, अस सिद्ध करण्यातच स्वत ची धन्यता, वडिलाचा गौरव, नि त्याच्या पोटी आपण जन्म घेतल्याचे सार्थक वाटते।

स्वत स धर्मभोळे म्हणवून घेण्यात कमीपणा मानणाऱ्या आणि बुद्धिवादास टिकेल तच स्वीकारु असे म्हणणाऱ्या प्रामाणिक सुधारकातही हा बुद्धिभोळेपणा कसा त्याना नकळत दबून बसलेला असतो त स्पष्ट व्हाव याराठी आणि 'आपली प्रत्येक रुढि आणि आचार आजच्या परिस्थितीत आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या अुद्धारास अुपयुक्त आहे की नाही, तो बुद्धिवादास टिकतो की नाही, त काणत्या कसोटीवर कस पारखाव, याची पद्धत घ्यानी यावी म्हणूनही' 'पचगव्य' या विषयावर आमचा अेका सुधारक मित्राशी झालेला सवाद खाली देत आहो

घेजू लागणाऱ्या पशूसारखे ते निव्वळ हास्यास्पद होतात! 'पाप' याचा अर्थ 'रोग' असा घेणे हेंच विपरीत नाही काय? रामकृष्ण परमहंस रोगाने गेले ही खरी गोष्ट सांगताना रामकृष्ण परमहंस पापाने मेले म्हणून जर कोणी म्हणाला तर त्यास तुम्ही दीडशहाणाच म्हणणार नाही का? आमच्या औषधानी रोगी तत्काळ रोग-मुक्त होतात, अशी पाटी न लावता जर अेखाद्या वैद्याने अशी पाटी लावली की, 'आमच्या औषधाने पापी पापमुक्त होतात!' तर तुम्ही त्याची हुर्यो अुडविणार नाही का? डॉक्टरच्या घरी जाअून जर आपण म्हणालात, 'आमच्या घरी अेक पापी आहे, त्यास आपण पापमुक्त कराल काय?' तर डॉक्टर तुम्हास सांगणा रच की, 'गृहस्था, तू पत्ता चुकलास, शंकराचार्य अिथे रहात नाहीत!'—'अितका गैरसमज वाढविणारा शब्द वैद्यकशास्त्रासारख्या काटेकोर विज्ञानात वापरणारा ह्या श्लोकाचा कर्ता किती गबाळघा मनुष्य असला पाहिजे बरं! वैद्यकात पांडुरोग, क्षयरोग, वैद्याने रोगचिकित्सा करावी, असे शब्दप्रयोग, आम्ही शतावधि पाहिले आहेत पण पांडुपाप, क्षयपाप, वैद्याने पापचिकित्सा करावी, असे प्रयोग काही पाहिलेले नाहीत!'

वैद्यमहाशय— बरें. आम्ही तुमचा हा आक्षेप मान्य करतो की पंचगव्य हें वैद्यकीय औषध म्हणून ग्राह्य असें न सांगता आपच्या धर्मशास्त्रात तें पापक्षालक म्हणून सांगितलें आणि त्यामुळे आज लक्षावधि लोक श्रावण्यांतून, प्रायश्चित्तांतून नि व्यवहारांतून जें पितात तें मूळचा वैद्यकीय हेतु साफ विसरून जाअून निव्वळ धार्मिक भावनेनेच काय तें पितात. पण आम्ही म्हणतो की, त्यामुळे त्यांचा वैद्यकीय अुपयोग अधिकच व्हावा, औषध घ्या म्हणून सांगितलें म्हणजे लोक अितके नियमानें तें पिणार नाहीत, पण धर्म म्हणून सांगितल्याने पाप जाण्याच्या आमिषामुळे तें पचगव्य लाखो लोक अधिकच साक्षेपाने पितील, असाच शास्त्रकाराचा त्या पंचगव्याच्या धर्मीकरणात सद्धेतु नव्हता का? आणि त्याचा परिणामही अेकंदरीत चांगलाच झाला नाही काय?

आम्ही— चांगला परिणाम तर झाला नाहीच, पण अुलट अेकंदरीत पाहता अगदी वाअीट परिणाम झाला. त्या भावडया काळी जो काही अुपयोग अशा धर्मीकरणाचा असेल नसेल तो आता तर अगदीच दुर्घट, कसें ते पहा. अमुक औषध अमक्या रोगावर रामबाण आहे अितकीच यथार्थ प्रशंसा वैद्यक ग्रंथात शेकडो औषधांची केली असताही आणि त्या औषधाने पाप जातें, पुण्य लागतें प्रभृति भाकड थापिले लावले नसताही तीं औषधें हजारो रोगी वैद्यांना पैसे देअून देअून घेतातच ना? घडघडीत बाटलेला महार डॉक्टर असलेल्या औषधालयात त्याच्या हाताने वाटल्या पितात, त्याला बुटासुद्धा घरात आणतात! रोग रोखठोक बरा करणारें औषध घेणें 'पाप' आहे म्हणून निषिद्ध केलें तरी रोगी घेतातच! तेव्हा गोमूत्र–गोमयाने अमुक रोग बरे होतात असें नुसतें सांगितलें असते नि तसा रोखठोक अनुभव येता तर वैद्यकातील ओवा, शोपा धर्माचा वशिला नसतानासुद्धा जशा घरोघर वापरल्या जातात, तसें ते पचगव्यही त्या त्या रोगावर वापरले जातेंच! पण त्या गोमूत्राने पाप जातें, गाय म्हणून तिची शेपटी शिवली तरी विटाळ जातो, तिचें गोमूत्र म्हणजे गंगा, अशी साक्षात् स्तुति केल्याने त्या गोमूत्र –गोमयाचा जो खरा औषधी गुण तो अुलट लुप्त होअून कुचकामाचा झाला. रोग घालविण्याअैवजी बुद्धिभ्रंशाचा नि गावढटपणाचा अेक नवा रोग फैलावण्याम

आम्ही – ठीक, जे मनुष्यहितास ऐहिक दृष्ट्या अुपयुक्त आहे ते कसे अुपयुक्त आहे हें न सांगता नुसते ते कृत्य पुण्य, अुन्ट कृत्य पाप, त्या कृत्याने देव पावतो, अुलटपक्षी रागावतो, अितकेच नाय तें सांगण्याची, धर्माच्या पारलौकिक अवडंबरात तो आचार गुरफटून टाकण्याची पद्धत पूर्वी कितीही आवश्यक असली तरी ती आता त्याज्य नि अहितकारकच ठरविणे भाग आहे कारण अमुक अेक गोष्ट अुपयुक्त म्हणून न सांगता तो त्रिकालाबाधित सनातन धर्म आहे अेवढेच सांगत राहिल्याने, तो आचार वा ती वस्तु स्वरूपत च स्वयमेवच धर्म्य आहे असा लोकांचा बुद्धिभ्रम होतो आणि त्यामुळे ज्या परिस्थितीत त्या वस्तूपासून वा आचारापासून मनुष्याचे अहित होतें, त्याही परिस्थितीत ती वस्तु वा आचार धर्म्य मानला जाअून लोक अनुसरू लागतात गायीचेंच पहा ती अुपयुक्त पशु म्हणून पालनीय ठरली, त्यायोगे हळूहळू तिला देवता, परलोकी स्वगति देणारी देवी, असे समजू लागताच ती गाय वस्तुत च पूज्य, पवित्र, मनुष्याहूनही श्रेष्ठ वाटू लागली. त्यामुळे ज्या परिस्थितीत गाय ही राष्ट्रास अैहिक दृष्ट्या अनुपयुक्त ठरते वा गोवध हेच मनुष्यहितसाधक कृत्य ठरते त्याही परिस्थितीत गाय ही वस्तुत च पूज्य देवता, माता असी धर्मभावना दृढ झाल्याने तिला मारण्याचे 'पातक' करण्यापेक्षा राष्ट्राच्या लढाया हरून राष्ट्र देखील लोक मरू देतात ! शत्रूच्या गायी, केवळ अुपयुक्ततेच्या दृष्टीने आपल्या शत्रुच, हे तत्काळ पटते, शत्रूच्या दाणावैरणीप्रमाणे त्यांच्या गायींचाही नाश करणें अवश्यमेव सत्कृत्य ठरते पण गाय ही वस्तुत च पूज्य देवता मानली जाअू लागली म्हणून, वस्तुत च अवध्य ठरली म्हणून, शत्रूच्या गायीदेखील मारावयास हिंदु सैनिक सहसा सिद्ध होत नाहीत कित्येक परदेशी धर्मघात शत्रूच्या गायींचे मांस खाण्यास नाकारून हिंदी शिपाअी अुपाशी मरत, पण ते गोमांस खाअीनात कारण गोमांस हे धर्मत निषिद्ध ही त्यांची भावना केली गेली होती पण जर केवळ गाय ही अुपयुक्त म्हणूनच रक्षणीय असे स्पष्ट ज्ञान त्यांना दिलेले असत तर ते हिंदु लोक युरोपियनांप्रमाणेच परशत्रूच्या गायी चापून कापून खाअून

भावडेपणाची नाही. मी वैद्यशास्त्राच्या आधारें पंचगव्य पिणें कसें अवश्य ते सिद्ध करून देतो.

आम्ही — वैद्यकीचे आधार थोडे मागाहून बघू. प्रथम आज गोमय—गोमूत्र हें पापक्षालनार्थच लोक पंचगव्यात घालून, फार काय, गोमूत्र तर नुसतें देखील पितात, त्यात आपण अेखाद्या रोगावरचें हें औषध घेत आहोत, ह्याचें भान देखील त्याना नसतें ही गोष्ट खरी की खोटी? जे हजारो ब्राह्मण श्रावणीच्या दिवशी गोमूत्र—गोमय पितात, त्यातील बहुतेक लोक तो अेक पापक्षालक धर्म्य संस्कार म्हणूनच करतात — हें नाकारणे निव्वळ खोटें बोलणे होअील विटाळलेल्या कपड्या-वर जेव्हा म्हातारी माणसें गोमूत्राचे अुगीच चार शितोडे टाकतात, सहभोजनाचें प्रायश्चित्त म्हणून गोमूत्र पळीभर प्या नि मोकळे व्हा, म्हणून जेव्हा भट म्हणतात, महारानी अेखाद्या महाडाच्या तलावात पाणी भरलें म्हणून तो 'शुद्ध' करण्यामाठी जेव्हा सारे गाव त्या विहिरीत वा तलावात गायीचें शेणमूत्र ओतून त्यास अधिक घाणेरडे करीत असताना समजतात की, ते पाणी पुन्हा 'शुद्ध' करून घेतलें — अशा प्रत्यही हजारो प्रसंगी गोमूत्र जे आम्ही वापरतो, ते गोमय गोमूत्राने 'पाप' जातें, पवित्रता येते, ह्याच भावनेने होय — रोग जावा ह्या भावनेने नव्हे, हें कसें नाकारता येअील? प्रत्येक प्रायश्चित्तातच पंचगव्य असतें, प्रत्येक रसायनात नव्हे, या अेवाच गोष्टीवरून हें सिद्ध होत 'मूत्रे गंगा' असें गोमाहात्म्यात शास्त्रवचन आहे, 'मूत्रे औषधय' असें नाही. फार काय, पंचगव्य पिताना जो श्लोक मंत्र म्हणून आपण म्हणता तोच हें निर्विवाद सिद्ध करतो तो मंत्र हाच ना की 'यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके। प्राशनात् पंचगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम्॥' आता बोला! यात पंचगव्याने हाडीमासीं खिळलेलें 'पाप' जळलें जातें असें सांगितलें आहे, रोग बरे होतात असें नव्हे, हा धार्मिक श्लोक आहे का वैद्यशास्त्रीय?

वैद्यमहाशय — धर्मशास्त्रात जरी हा श्लोक असला तरी वैद्यशास्त्रास अगदी धरून आहे आमच्या धर्मशास्त्रातील प्रत्येक श्लोकात गूढ अर्थ भरलेला असतो.

आम्ही — ती नुसती धमकी नको! कोणता गूढ अर्थ तो ह्या श्लोकापुरता काढून वैद्यशास्त्रीय कसा तें सांगा'

वैद्यमहाशय — ह्या श्लोकात 'पाप' असा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ 'रोग' असा घ्यावा म्हणजे 'हाडीमासी खिळलेले रोग बरे होतील' असा अर्थ होअील, हा श्लोक वैद्यशास्त्राच्या कसोटीस अुतरेल

आम्ही — आता गमत पहा ह्य हा श्लोक धर्मशास्त्रीय होता, तोवर फार तर अुपेक्षणीय ठरता पंचगव्याने पाप जातें ही श्रद्धा होती, श्रद्धेला कशाला तर्काची करवत लावा, असें अेक वेळ म्हणता येतें, पण जुन्या भोळ्याभाबड्या श्लोकाना तर्कशुद्ध ठरविण्याच्या हौसेने तुम्ही त्याच्यात नसता गूढ अर्थ दडपून जेव्हा तर्काच्या कसोटीला लावता तेव्हा धावण्याच्या स्पर्धेत हावभरी होअून भाग

पिताच देहाग्नीत राख होऊन जातो तर मग वाग्भट चरकांना वैद्यक ग्रंथाच पु अेक पानदेखील लिहिण्याची आवश्यकता नव्हता! सारी औषधे शल्ये, रसायनें मात्रा, डॉक्टर, वैद्य क्षकिरणे, जंतुघ्न टोचणी — निरर्थक ठरता सारी रुग्णालये बंद करून गोमूत्रालये तवटी अुघडी ठेवली की आरोग्यखात्याचे काम आटोपले! जिकडे तिकडे पी हळद नि हा गोरी, पी पंचगव्य नि हा बरी!! — हा धडाका सुरु झाला असता! असली मूर्खपणाची अतिशयोक्ति तुम्हास खपत तरी कशा? नि अशा भाकडट मंत्रात तुम्ही वैज्ञानिक अध्ययावत औषधीय पाठ म्हणून आजच्या वैद्यकात लिहू धजणार तरी कोणच्या तोंडानं! जर गोमूत्र अशा सर्वांशी संजीवनी असती तर त्याच्या हौदात शतकाशतक डुबत राहणार आम्ही आज प्लेग — महामारीचे राखीव रान कस झालो आणि सात पिढ्यात त्या पशूच्या शेणामुताचा थेंबही तोंडात न घालणारे ते युरोपियन असे लठ्ठ, गल्लट्ठ, निकोप नि निरोगी कसे? अगदी आमच्याच वायुमानात आमच्या शेजारी राहणारे मुसलमान गोमूत्र पीत नाहीत म्हणून पटापट मरत नाहीत कसे? गोमूत्राच्या वैद्यकीय अुपयोगाची हा अर्वाच्य नि भरमसाट स्तुतिच त्याची विटंबना करते — आणि त्यास कारण त्या पदार्थाच धर्मीकरणच नव्हे काय? पशूचे मूत्र प्याल्यान म्हणे मनुष्य 'पवित्र' होतो! अशा भाकड गोष्टीवर विश्वसणाऱ्या बुद्धिभ्रंशाचा रोगमात्र ह्या पंचगव्याने फैलावला खरा!

वैद्यमहाशय — आपण ह्या भाकडचा धार्मिक अनिष्टत्वाविरुद्ध हत्यार अुपसलत हे अगदी ठीक करता पण शास्त्रशुद्ध पद्धतीने लिहिलेल्या आपल्या वैद्यक ग्रंथात अशी अतिशयोक्ति नाही अ! गोमूत्राच औषध कोणकोणच्या रोगावर लागू पडत ते जस त्यात दिल आहे तसच गोमूत्र कोणच्या प्रकृतिपरत्व अपायकारक होत तेंही दिल आहे अुदाहरणार्थ गोमूत्र हे पित्तप्रकृतीच्या माणसाने प्याल असता अपाय करत असे स्पष्ट सांगितल आहे पित्तप्रवण साऱ्या रोग्यांना तें वावडं आहे

शक्त नाही अुलट सर्वांस सरसहा गोमूत्र – गोमय देणे वैद्यकाच्या दृष्टीने अपाय-कारकच होता तस म्हटल तर गायीचच का, गाढविणीच मूतही औषधीयच आहे!

वैद्यमहाशय—होय, आठ प्रकारची मूत्रे औषधीकर्मात सांगितली आहेत शेळीच, धुडिणीचे, गाढविणीच, घोडीचे–'

आम्ही— फार काय 'नास्ति मूलमनौषधम् ह्या सूत्राप्रमाणे नास्ति मूत्र-मनौषधम्' अस म्हटले तरी चालेल! नृमूत्रही औषधीय आहे! पण गोमूत्राचेच अेवढ प्रस्थ का? गाय ही देवता म्हणून! पुन्हा अस पहा वैद्यकात वाटेल त्या गायीच शेणमूत काही औषधीय मानलेल नाही

वैद्यमहाशय— मुळीच नाही अुलट अने, पक्वाने खाणाऱ्या गाअीच्या शेण - मुताम निषिद्ध मानल आह वाल्वड, रानात हिरवेगार गवत खाणारी, अशा गायीच गोमूत्रच औषधीय

आम्ही—असे नियम आहेत पण तेही अेकरूप नाहीत! आणि व्यवहारात तर त्याचा मागमूसमुद्धा अुरलेला नाही! ठाणवद, जखड ओखटवाणीखाअू, ज्याच्या शेणास दुर्गंध रोगीट, क्षयी, गाय म्हटली की देवता! गोमूत्र म्हटल की गगाजल! अशा ह्या आगळ रूढीच समर्थन वैद्यकाच्या आधारे कधीतरी करता येअील का? धर्मीकरणाने आमचे वैद्यकदेखील गोमूत्राच्या प्रकरणी थोडे अधळच झाले आहे म्हणून त्यात जे रोग गामूत्राने बरे हातात म्हणून लिहिल आहे त्याची अद्ययावत् चिकित्सा नि रसायन याच्या कसोटीने प्रयोगशाळेत पुन्हा अेकदा परीक्षा व्हावी औषध म्हटले म्हणजे त्याचे पाठप्रमाण – पात्र – परिस्थितिपरत्व नियमवद्ध करून हव नुसत आपल 'दहत्यग्निरिवेन्धनम्' काय कामाच! तशा अद्ययावत् प्रयोगशाळेतील वैद्यकीय आणि रासायनिक कसोटीत गोमूत्र – गोमयाचे जे औषधीय किंवा कृषिकर्मीय अुपयोग ठरतील त्या मानाने त सेव्य समजण्यास यत्किंचितही हरकत नाही हा प्रश्न अेक गोमूत्राचा गायीचा वा पचगव्याचाच नाही प्रत्येक पदार्थ मनुष्याला ज्या प्रमाणात अुपयुक्त त्याच प्रमाणात सेव्य त्याचे धर्मीकरण केले की, तो वस्तुत च देवता होअून पडतो आणि ह्या भाबड्या वृत्तीने राष्ट्राची बुद्धिच मारली जाते ह्या भाबड्या प्रवृत्तीस अुच्छेदण्यासाठी गाय वड तुळस गोमूत्र हा काही अुपलक्षणे म्हणून निवडून त्याच्या चर्चेत अितका वेळ आम्ही दवडलो'

—१९३५

\+ + +

७. आता मात्र दिवाळीत दुष्काळाची भीतिच नको !

दिवाळीचा सण किती गोड ! किती प्रेमळ ! त्याचा ज्याला त्याला आनंद !

दिवाळी आली रे आली की लहान लेकरांना, मुलांमुलींना, कुमारी-कुमारांना नव्यानव्या छानछान वेषांची, जरीच्या टोप्यांची, रेशमी पोलक्यांची, गुलाबी पातळांची, अैटदार नव्या घाटाच्या कोट—जाकिट—सदऱ्यांची, सुरेख धोतरजोड्यांची आणि फुलबाज्या, हवया, मापतारा, तोटे लवंगी फटाके, अित्यादि नाना प्रकारच्या गमतीदार दारूकामाची स्वप्नें पडू लागतात ! वडिलांपाशी 'मला हें हवें अं, तें हवें अं' 'घ्याल न बाबा' असा सादर अर्जाग्रह, आणि तो अमान्य होणार अशी भीति पडली तर आअीपाशी 'पेनलंच पाहिजे अं आअी—हवंच तें मला !' असा गोड हट्टाग्रह मुलांमुलींचा घरोघर चालू होतो. अितक्यात नाना मोहक खेळण्यांचें, वेषांचें फटाक्यांचें, अत्तरें, अुदवत्त्या, सुगंधी तेलांचे सामान अेकेक घरात येअू लागतें. आअीच्या हातो त्यांतील जे पडेल त्याची 'पाहू ग पाहू ग !' म्हणून मुलांची ओढाताण चालू होते. त्यांत लहान रागतां मुलेंही हातास येअील तें अुचलू लागतात. त्यांना आअी अिकडे आवरते आहे; तिकडे मोठ्या मुलांच्या ओढाताणीत अेखादी सुगंधी तेलाची वा अतराची कुपी खाली पडून फुटल्यामुळें तीं ओंगाळी होत आहेत. तोंच तो सुगंध जिकडे तिकडे दरवळून ते वातावरण अितकें आनंदमय होतें की आअीला रागावू म्हटलें तरी रागावता येतच नाही ! !

घरोघर झाडमारव, साफसफाअी, रंगरंगोटी चालली आहे. तिकडे बंगल्यांत बैठका, टेबलखुर्च्या, चित्रें, तसविरी, पुष्प-पात्रें याची थाटदार मांडणी होत आहे. अिकडे सैपाकघरात पुऱ्या, करंज्या, कडबोळ्याचे खमंग तळण सळसळत आहे. मुलें आधाळभूतपणे डोकावून डोकावून पळत आहेत. अेखादा धुनरा अचपळ मुलगा लग्गा लागला तर त्यातील काहीतरी पळवून तोंडांत घालून रागावणाऱ्या आअीला, आजीला, वहिनीलाच अुलटा हसत आहे !

सासरी—सासरी नववधू आपल्या भावाकडच्या भाअूबिजेसाठी येणाऱ्या आमंत्रणाची सोत्कंठ वाट पहात आहेत. माहेरी—माहेरी माअुलीचे डोळे आपल्या आमंत्रणाप्रमाणे मुलगी दिवाळीला घरी येते की नाही, अशा धुगधुगीनें वाटेकड लागलेले आहेत !

दिवाळीत सारें हिंदु-राष्ट्र आनंदाची लूट करीत असते ! गृहोगृही मिष्टान्न, नगरोनगरी दीपोत्सव, जिकडे तिकडे लखलखाट, स्वस्थता, संगीत, प्रियजनांच्या भेटी, भावास बहिणी ओवाळीत आहेत, मित्रांना मित्र, आप्तांना आप्त प्रीतिभोजनें देत आहेत, प्रेमोपहार वाटीत आहेत, सारी जनता चन्द्रज्योतीच्या, फटाकेफुलबाजाच्या गमतीत रंगून गेली आहे दिवाळीचा सण हीच अेक आनंदाची फुलबाजी आहे ! ! !

राष्ट्रेंची राष्ट्रें जीं अेकजीव होअून शतकोशतके नांदतात, तीं काही त्यांच्या पुस्तकी वा तार्किक व्याख्येने नव्हे ! हिंदु-राष्ट्र हें अेकजीव आहे की नाही तें

हिंदुत्वाची शाब्दिक व्याख्या पाहून कितीसे ध्यानात येणार ? गंगा नदीच्या व्याख्ये-वरून तिची जितकी कल्पना येईल किंवा आलेख्यातील (नकाशातील) तिची केसासारखी आखलेली रेषा पाहून तिच्या प्रवाहाची गंभीरता, शीतलता या गोष्टी जितकी पटणार, तितकीच राष्ट्राच्या रूक्ष नि शाब्दिक व्याख्येने त्याच्या जिवत-पणाची कल्पना येणार ! गंगा सरासर कशी आहे, ते जसे गंगेला प्रत्यक्ष पाहिल्या-वाचून यथावत् कळत नाही, त्याप्रमाणेच हिंदु राष्ट्राच्या जीवनौघाची, जिवत-पणाची, अेकात्मकतेची खरी खरी कल्पना त्याच्या कोटि कोटि हृदयाना सुखदु खाच्या अेकाच भावनेची अेकच अूर्मी कशी थरथरून सोडते, तो साराचा सारा प्रचंड राष्ट्रपुरुष, अेका व्यक्तीसारखा, ह्या दसऱ्याला, रंगपंचमीला, दिवाळीला, ह्या रामनवमीला, ह्या कृष्णाष्टमीला, अेकाच भावनेने कसा अुचंबळून जातो, तें प्रत्यक्षपणे पाहिल्यावाचून यथावत्पणे ध्यानी येणार नाही ! पुस्तकी नि तात्त्विक व्याख्याचाही अुपयोग आहेच जसा आलेख्यातील तिळाअेवढ्या दाखविलेल्या हिमालयाचा ! पण हिमालयाची काहीतरी यथावत् कल्पना हवी तर निदान काश्मीर तरी पाहिले पाहिजे ! तसेच या हिंदु-राष्ट्राच्या अखंडित परंपरेची नि सामाजिक अेकात्मकतेची काहीतरी यथावत् कल्पना हवी असेल तर हा दिवाळीचा अेक सण तरी पहा ! दिवाळी हिंदुत्वाची अेक मार्मिक व्याख्याच आहे !

निदान मौर्यकालापासून तरी, म्हणजेच गेली दोन हजार वर्षें, हा दिवाळी ह्या आपल्या हिंदुसमाजात प्रतिवर्षी अशाच ऱ्खऱ्खाटत आलेली आहे त्याचा त्याचा ऋतु आला की कमलवने जशी आपोआप फुलून अुठतात तसा ता दिवाळीचा दिवस आला की आपोआप हिंदूहिंदूची मुखकमळे आपोआप फुलू लागतात त्याला राष्ट्रसभेचे किंवा हिंदुमहासभेचे ठराव नकोत, प्रचार नको, हिंदूहिंदूच्या रक्तातच ती दिवाळीची जाणीव जागून अुठते, काश्मिरातील अत्युच्च पर्वतश्रेणीवरील अेकटदुकट हिंदु देवालयापासून, नेपाळराष्ट्रातील घनदाट जंगलातील रानटी छपरी-पासून भिल्ल गोंड कोळ्याच्या पर्णकुटीपासून तो मोठमोठ्या राजामहाराजाच्या प्रासादापर्यंत दिवाळीचे दिवे जणू काय आपणच पेटावे तसे लखलखाटू लागतात ! अशी हिंदु झोपडी नाही दूरवरच्या घनदाट रानावनातील निबिड अंधारातील अेकट्या रानटी पहारेकऱ्याचीही झोपडी नाही की जिथे ह्या दिवाळीच्या रात्री दहापाच पणत्या तरी तेवत नाहीत ! हे सामाजिक सणच आमच्या राष्ट्रीय अेकतेच्या नाड्या होत राष्ट्रीय जाणिवेचे हिंदुत्वाच्या ममत्वाचे ज्ञानतंतु होत

त्यातही जे काही थोडे सण आजमुद्धा जातीपातीपंथनिर्विशेषपणे यच्चयावत् हिंदूना अेकाच भावनेने अेकाच सस्काराने अेकजीव करून सोडीत आहेत, त्यातही दिवाळीच प्रमुख आहे आमच्या हिंदुत्वाच्या वैजयंतीतील सारे मणि माणिक, मौक्तिक ह्या दिवाळीच्या सूत्रात आपण होअून ओवले जातात वैदिक हिंदूची कोटि कोटि जनता तर दिवाळीस आपला अेक राष्ट्रीय सण समजतेच समजते.

पण महावीरांचो स्वर्गारोहण जयती म्हणून आमचे जैन हिंदुही हा सण पाळतात. आमचे शीख हिंदुही हा सण पाळतात, लिंगायत हिंदु, आर्यसमाजी हिंदु, ब्राह्मसमाजी हिंदु देवसमाजी हिंदु—हिंदुमात्र तितका हा सण स्वकीय स्फूर्तिनेच पाळीत आहे. काश्मीरते सिंहलपर्यंत ह्याला अपवाद नाही. गेली दोन हजार वर्षे तरी हा सण आपण पाळीत आलो. आजही अखिल हिंदुराष्ट्राचा तो अत्यंत आवडता सण आहे आणि आणखी अेक हजार वर्षे तरी–नव्हे, हिंदुराष्ट्र राष्ट्र म्हणून जगतें आहे तोवर ती दिवाळी, ते फटाके, तें सुंदर आगकाम, ते गळे, तो फुलबाजा, तो बीजदिव्यांचा लखलराट, तीं मिष्टान्नें त्या भाऊबिजा —तो आनंदाचो दिवाळी अशीच चालू राहणार ! —अशा तर्कसंगत विश्वासाने विना विमा अत्यंत सावध अशी विमामंडळीदेखील काढण्यास सहसा कचरणार नाही !

परंतु केवळ ती अेकदोन हजार वर्षांची परंपरा आहे म्हणूनच काही ह्या सणास आम्ही चिकटून राहणें योग्य होय असा अर्थ नाही. (राष्ट्रीय जीवनात परंपरेला अेका अंशी महत्त्व असले तरी अुपयुक्ततेला नि स्थलकालविवेकाला त्याहूनही अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. प्रस्तुत परिस्थितीत जर अेखादी रूढि हानिकारक ठरत असेल किंवा मानवी ज्ञानाच्या अुज्ज्वलतर प्रकाशात अेखादी समजूत किंवा सिद्धान्त चुकीचा ठरत असेल, तर त्याच्या मागे कितीही लांबलचक परंपरा असली तरी तो त्याज्यच गणला जावा.) पण हा दिवाळीचा आमचा राष्ट्रीय सण स्वतःच अितका गोड, प्रेमळ, सामाजिक संघटनेस सर्वथैव अनुकूल, आजच्या बुद्धिवादाच्या कसोटीसही अुतरणारा आहे की, त्याची परंपरा खंडिण्याचे काहीही कारण त्यात आढळत नाही; अितकेंच नव्हे तर दिवाळीसारख्या ज्या सणांची परंपरा गौरवास्पद आणि अुज्ज्वल आहे त्यांची सामाजिक अुपयुक्तताही त्या परंपरेनेच अुलट अधिक वाढत असते. नाना प्रकारच्या अैतिहासिक स्मृति आणि आपल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या सत्त्वाचा नि सातत्याचा आत्मविश्वास अशा परंपरेनें जागत राहतो. सुदैवाने कोणत्याही धार्मिक भारुडांच्या दलदलीत दिवाळीचा सण रुतलेला नाही भाबड्या नि बुद्धिविहीन लोकभ्रमांची पुटे त्यावर म्हणण्यासारखीं चढलेली नाहीत. नरकचतुर्दशीला पहाटेच स्नान न केले तर अंगावर घाण पडते प्रभृति लोकभ्रम अेकरावाचून कोणी खरे मानीत नाहीत — आणि अेकरांनाही तसल्या अमंगळ थापा ह्यापुढे कोणी देऊ नयेत, म्हणजे झाले. दिवाळीच्या सणात मंत्रतंत्र, जादूटोणा, होमहवन, गोमूत्रगोमय प्रभृति कोणत्याही धार्मिक जंजाळाचे प्रस्थ लवलेश नसतेंच म्हटलें तरी चालेल. दिवाळी अेक निर्मळ सामाजिक सण आहे. आपल्या निवृत्तिप्रधान राष्ट्राचाही तो अेक प्रवृत्तिप्रधान आनंदोत्सव आहे. त्याचे सारे संस्कार प्रेमळ, सभ्य, समाजसंघटक, श्रवण-नयनानंदक, आरोग्यप्रद, आल्हादक आणि सर्वस्वी निर्मळ आहेत. घरेंदारें, गोपुरे, नगरे रंगवून, शृगारून जिकडे तिकडे आरोग्यप्रद वातावरण निर्मावयाचें, सुगंधी तेल लावून अभ्यंग स्नान करावयाचे, शोभिवंत नवें वस्त्र

त्यावयाचे, स्निग्धरुचिर, मिष्टान्ने खावयाची, स्नेहीमंडळ पाचारायचे, प्रेमोपहार परस्पराना द्यायचे-घ्यायचे, दीपोत्सव करावयाचे, साऱ्या जनतेने दारूकामाच्या, संगीताच्या संगतीच्या सभ्य होशीत निमग्नावयाचे, शब्दस्वरूप गंधस्पर्शाचा आनंदीआनंद लुटावयाचा, असा हा सण ! त्याची देवताच मुळी लक्ष्मी आणि संस्कार आनंद ! ! -आणि परंपरा श्रीकृष्णमहावीरादि अनेक राष्ट्रपुरुषाच्या अैतिहासिक विजयोत्साहानी गजबजलेली ! ! !

असे राष्ट्रीय मण राष्ट्रास अेकजीव नि अेकरूप करण्यास फार अुपयोगी असतात म्हणूनच आसेतुहिमाचल हिंदुमात्र तितका गेली दोन हजार वर्षे ज्या ह्या सणात रंगत आला आहे त्या ह्या दिवाळीच्या सामाजिक सणास आपण सर्व हिंदूनी आपले अेक राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून अत्यंत अुत्साहाने साजरे करीत राहावे. आपल्या पूर्वापरपरेत आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या अभ्युदयास आजही जे काही अुपयुक्त, बलप्रद नि संघटक सणवार आहेत आणि जे समाजमानसाच्या (सोशल सायकॉलॉजी) बुद्धियुक्त कसोटीसही अुतरतात, त्यातच हा दिवाळीचा राष्ट्रीय सणही गणता येतो दिवाळीतील बहुतेक संस्कार अुपचार हिंदुसंघटनास पोषकच आहेत, प्रत्यक्षनिष्ठ समाजमानसासही धरूनच आहेत

दिवाळीचा सण आम्हास असा अगदी मनापासून आवडत असल्यामुळे आम्ही तो या वर्षीही आनंदाने पाळणार होतो पण दुष्काळ पडल्याच्या बातम्या जशा पत्रेवर येअू लागल्या तसतशी आमच्या आनंदावर विरजण पडू लागले अशा अुद्विग्न मन स्थितीत आम्ही होतो, तोच आमच्या ओळखीचे अेक भाटिया गृहस्थ-मुंबअीकडे धर्मप्रचारक म्हणून कार्य करीत असतात ते आमच्या खोलीत आले येताच त्याच्या गळ्यातील धर्मार्थ दानाची अेक पेटी होती ती आणि हातातील पत्रकाचा अेक गठ्ठा बैठकीवर ठेवून नि, लोडाशी टेकून ते विचारते झाले, 'काय वाचता आहा तं? काय बातमी आहे त्यात अेवढी ?'

'वऱ्हाडात दुष्काळाचे ठाण बसले आहे ! काही वापडे लोक तर आताच अितक्या अन्नान्दशेस पोचले आहेत की, झाडाचा पाला ओरबडून खात आहेत ! या विचाऱ्याना कसली दिवाळी ! या वर्षीची दिवाळी म्हणजेच बोलून चालून दुष्काळातील दिवाळी तुम्ही आम्ही साजरी केली तरी अेक रूक्ष कर्तव्य म्हणून!

साठीच दुष्काळाचे संकट येते न येते तोच आम्ही त्यावर तोडगा करण्याचा निश्चय केला आहे. आता या दिवाळीत दुष्काळाच्या भयाचे नाव कशाला घेता! अेवढा रामबाण अुपाय मात्र वेळीच योजला गेला पाहिजे. त्या कार्याला साहाय्य योजण्यासाठीच मी आपल्याकडे आलो आहे!''

'कोणता बुवा तो अुपाय! अेवढा अमोघ, दुष्काळास दिवाळीच्या आत पिटून घालविणारा-पर्जन्याचा धिळधार भूमीवर कोसळविणारा?' आम्ही अश्रद्धपणे हसलो.

'अहो, कोणता म्हणजे काय विचारता? पर्जन्यसूक्ताचा जप! ! आणि लोकानी हवे तितके द्रव्यसाहाय्य दिलेच तर पर्जन्यसूक्तात्मक अेक महायज्ञ!!' अितके बोलता बोलताच त्यानी अत्युत्साहाने झटपट त्या पत्रकाच्या पुडक्यातील दोनचार पत्रके ओरवाडून आमच्या हाती दिलीही! त्यातील अेकात बातमी होती ती अशी की—

'मुंबअी ऋषिकुल आश्रम दहिसर या संस्थेचे संचालक विद्यार्थिगणासह मुंबअी, आग्रेवाडा, काळबादेवी रोड येथे पुरुषोत्तम मासानिमित्त आले असून सर्वत्र पर्जन्याच्या अभावामुळे दुष्काळाची चिन्हें जीं भासत आहेत त्याच्या निवारणार्थ त्यानी पर्जन्यसूक्ताचे जपानुष्ठान चालू केले आहे! सनातनी धर्माभिमानी सद्गृहस्थाचे साहाय्य मिळाल्यास पर्जन्यसूक्ताचाच यज्ञ करण्याचाही त्याचा विचार आहे!'

हे पत्रक आम्ही वाचतो आहो न वाचतो आहो तोच भाटिया मित्र म्हणाले, "ही बातमी केसरीतही प्रसिद्ध झाली आहे. आमची वरील ऋषिकुल-संचालकाशी काही ओळख नाही तरी आम्ही स्वयंस्फूर्तेनेच त्यास वरील यज्ञाच्या कार्यार्थ काही द्रव्य मिळवून धाडण्याचे मनात आणले. नि ही दान-पेटी गळचात बांधून आज बाहेर पडलो. प्रथम आपला विचार घ्यावा म्हणून अिकडे आलो आहोत."

आपण होऊन त्या पंचपात्रीत न सांडेल यितके काठोकाठ भर! मग हे पंचपात्री तू घेऊन अल्गत माझ्या तोंडाशी लाव! मला भयंकर तहान लागली आहे! जलदेवतानो, प्रसन्न व्हा, नि ताम्यातले जल कधीही आटू देऊ नका!' तर हा निर्जीव ताम्या नि ही पंचपात्री आपण होऊन मला तहान लागताच लगबग ऊठून मला पाणी पाजतील का? तुम्हाला हे पहा ह्या कल्पनेच हसू आले, पण पर्जन्यसूक्ताचा मुखशीस नुसता जप केल्याने वा यज्ञ केल्याने आकाशातील असले-नसलेले मेघ सारे अेकत्र होऊन, जे ह्या ताम्यासारखेच निर्जीव ते, जिवंत माणसाप्रमाणे जप अैकून संतोषून, आपल्या ह्या सार्‍या अफाट राष्ट्रातील हजारो योजन शेतीवर धो धो वर्षाव करतील अशा कल्पनेचे मात्र तुम्हाला हसू येत नाही! तुमच्या प्रार्थनेने अेक पंचपात्रीभर पाणीदेखील जर माझ्या तोंडात आपण होऊन जलदेवता पाडीत नाहीत तर त्या तशाच नुसत्या प्रार्थनेसरशी धो धो पाऊस हजारो कोसांच्या शेतीवर पाडतील हे संभवते का तरी?'

'पण पर्जन्यसूक्त ही तुम्ही ताम्यापंचपात्रीच्या केलेल्या ह्या टवाळखोर प्रार्थनेसारखी नुसती प्रार्थना नाही! परमपूज्य वेदातील तो मंत्र आहे! त्यात कोण गभीर नि दिव्य अर्थ भरलेला आहे!'

'अशीच काहीतरी गूढ नि भ्रामक समजूत ह्या वेदातील मंत्रासंबंधी लोकांची झालेली असते, म्हणूनच त्यांना त्या मंत्रातूनच काहीच्या काहीच अशी रहस्यमय शक्ति भरलेली आहे असे वाटते! पण मी सांगतो की, त्या पर्जन्यसूक्तातून, मी आता टाकसूक्त वा शाओसूक्तात जी प्रार्थना केली ती अगदी तशी अेक प्रार्थना साधी काय ती केलेली आहे! तुम्ही ती पर्जन्यसूक्ते सार्थ वाचली आहेत का? ऋग्वेदातील मूळ सूक्ते पाहिली वा अैकिली तरी आहेत?'

'नाही! ऋग्वेद समजण्याअितके संस्कृत येत आहे कोणास! ऋग्वेदाचा अर्थ कोणी सांगितला आहे का कधी?'

'हो, आहे! आम्ही कोणी सांगितला तर तो चुकला म्हणून म्हणता येअील, पण अगदी वैदिक वर्गानेच अत्यंत अधिकृत म्हणून मानलेल्या आणि ज्याच्या आधारानेच आजवर परपराभिमानी विद्वान् वेदशास्त्रसंपन्न गुरुजी शतावधि वेदशाळातून तो शिकवीत आले आहेत त्या सायनाचार्यांच्या भाष्यातच जो ऋग्वेदाचा अर्थ सांगितला आहे, तो तरी अप्रमाण करता येणार नाही. वेद अर्थशून्य आहेत असे जर म्हणावयाचे नसेल तर सायनभाष्यातील अर्थ जो परम भाविक ब्राह्मण वैदिकही मानतात तो तरी मानला पाहिजे! तुम्हास संस्कृत येत नसले तरी मराठी चांगले येते. सायनभाष्याच्याच मुख्याधारे चित्रावशास्त्र्यासारख्या विद्यानिधि ब्राह्मणाने केलेल्या त्या पर्जन्यविषयक सूक्तापैकी अेकदोन प्रमुख सूक्ताचा अर्थ मी तुम्हास वाचून दाखवितो म्हणजे तुम्हास माझ्या शाओसूक्ताहून त्यातील प्रार्थना फारशा निराळ्या वाटणार नाहीत. मंडूकसूक्ताचे तर हसूच कोसळेल! अशा

प्रार्थनांनी खरोखरच देवदेवता संतोषतात अशी भावना ज्या काळी प्रामाणिकपणे साऱ्या मनुष्यजातीस वाटे, तेव्हाच्या मानवी मनाच्या प्राथमिक अवस्थेत आणि मानवी जीवनाच्या प्राथमिक अनुभवात त्या प्रार्थना अगदी साहजिक नि सन्मानार्ह होत्या. दोष त्या कालांच्या त्या ऋषींचा नाही. पण आता युगोयुगींच्या अनुभवाने त्या प्रार्थना फोल ठरतात, हें प्रत्ययास आल्यानंतरही आणि ग्रहणें, पाऊस, ऋतु कसे नि कां घडतात याचे निसर्गनियम कळून चुकल्यावरही, ह्या वैज्ञानिकज्ञानाच्या पू[illegible]
ट्रा [illegible]
भाबडपण होय! हें अेका त्या अेका प्रमुख पर्जन्यसूक्ताच थोडेंसे भाषांतर–

देवापि ऋषिषेण पुत्र म्हणतो–'हे बृहस्पते, माझ्याकडे पाऊस पाडणाऱ्या देवतेला पाठीव...तू शंतनूकरिता पाऊस पाड! हे बृहस्पते, तू आमच्या स्तोत्रात निर्दोष आवाज, सारखा प्रवाह नि ओज अुत्पन्न कर. ज्या स्तोत्राने आम्ही शंतनू-करिता पाऊस पाडण्याची मागणी करीत आहोत, त्या स्तोत्रात स्वर्गातून मधुरपाझर प्रविष्टोत! देवांची स्तुति जाणणारा आर्ष्टिषेण ऋषि बसला आहे तो वरच्या अंतरिक्षाखालील जलमय भागातून अुत्कृष्ट पावसाचें पाणी अुत्पन्न करो. ह्या जलमय भागावर वरचा जलमय भाग देवांनी अडवून ठेवला आहे तें अुदक त्यांच्या अिच्छेनुसार योग्य भूमीवर पावसाच्या रूपाने पडेल! हे अग्ने, तू पाऊस पाडणाऱ्या मेघांना प्रेरणा कर. हे अग्ने, ह्या नव्याण्णव गाअी तुला समर्पितो. द्युलोकांतून आमच्या अिच्छेनुसार पाऊस पडू दे. हे अग्ने, नव्याण्णव सहस्र गाअी पाऊस पाड-णाऱ्या अिंद्राला त्याचा भाग म्हणून दे. हे अग्ने, शत्रूंचे किल्ले फोड, रोग दूर कर,

मुसलमान राजा होता त्याने यज्ञ करविलाच नाही—ध्वंसिला मात्र ! —पण तरीही पाऊस पूर्ववत् चालू झालाच की नाही ? बारा वर्षांच्या दुष्काळानंतर पाऊस सृष्टिक्रमाने केव्हातरी पडणारच; तसा पडताच ते त्या काळच्या धर्मभोळ्या लोकांना राजाच्या यज्ञाचें वा ह्या सूक्ताचें फळ वाटणें कितीही साहजिक असलें, तरी हे यज्ञ राजाने न करताही दुर्गादेवीसारख्या प्रदीर्घ दुष्काळानंतर निसर्गाची प्रतिक्रिया होऊन पाऊस पर्जन्यसूक्तावाचूनही पडतातच, असा अनुभवच शंभरदा येऊन गेल्यानंतरही आम्ही अशा प्रार्थनांना दुष्काळावरील रामबाण अुपाय मानावा हे साहजिकही म्हणता येत नाही, शहाणपणाचें तर नाहीच नाही. हा निव्वळ खुळचटपणा आहे !'

'पर्जन्याच्या प्रार्थनेविषयीची आणखी अेक वैदिक सूक्ताची गोष्ट अैका. मं.७ सू. १०१ हें सूक्तही पाऊस पाडण्यासाठी म्हटलें जातें. 'जो औषधींना वाढवितो आणि जो पाण्याची लयलूट करतो, तो पर्जन्य आम्हांस सुख देवो ! ह्या पर्जन्याचें अेक रूप वांझ गाअीसारखें आहे नि दुसरें अुत्पादक. हें स्तोत्र तो स्वयंसिद्ध पर्जन्य अैको, तो संतोषो, आम्हास पावसाचा लाभ होवो ! तो पर्जन्य बैलाप्रमाणे अनेक औषधींना अुत्पन्न करणारा, तोच स्थावर जंगमांचा मूलाधार, तें अुदक मला लाभो. देवांनो, माझें कल्याण करा !' असें वशिष्ठाचें 'पाऊसदेवते'चें सूक्त आहे. त्याच्याच पुढचें १०३ वें सूक्त हे 'बेडूक-देवते' च्या प्रार्थनेचें आहे !

'पर्जन्यसूक्त ऋषींनी म्हटलें तेव्हा त्यांना बेडकांनी अनुमोदिलें. यास्तव वशिष्ठाने मंडूकसूक्त गायिलें अशी याची पीठिका दिली आहे तें सूक्त असें —

व्रताचरणी ब्राह्मणाप्रमाणे वर्षभर पडून राहिलेले बेडूक पर्जन्याला प्रिय असणारे शब्द बोलू लागले ! सुकलेल्या पखालीप्रमाणे पडून राहिलेल्या ह्या बेडकांकडे जेव्हा स्वर्गीय अुदक आलें, तेव्हा वासरासाठी हंबरणाऱ्या गाअीप्रमाणे ह्या मंडूकाचे शब्द कोलाहलू लागतात. वर्षाकाळ आल्यावर तृषार्त बेडकांवर जेव्हा वृष्टि होतें तेव्हा मूल बापाकडे बोबडें बोल बोलत जातें, तसें अेक मंडूक दुसऱ्या मंडूकाकडे शब्द करीत जातो. पाऊस पडल्यामुळे आनंदलेला चित्रविचित्र अेक बेडूक दुसऱ्या हरितवर्ण बेडकाशी आपला आवाज मिसळतो; अेक जाअून दुसऱ्याला धरतो शिक्षकाचा शिष्य अनुवाद करतो तसा अेक बेडूक दुसऱ्याचा अनुवाद करतो. अुन्हाळ्यात मातीला मिळून गेलेले बेडूक पाऊस पडताच पुन्हा जिवंत होअून शब्द करीत फुगून जातात. अेक बेडूक गाअीसारखा ओरडतो तर अेक शेळीसारखा. अनेक रंगाचे पण अेकाच 'मंडूक' नावाचे हे बेडूक शब्द करीत आहेत ! अतिरात्र नांवाच्या सोमयागात ब्राह्मण ज्याप्रमाणे मंत्र म्हणतात त्याप्रमाणे भरलेल्या सरोवराभोवती मंडूक शब्द करीत आहेत ! सोम पिअून वार्षिक स्तोत्र म्हणणाऱ्या ब्राह्मणांप्रमाणे शब्द करणारे, प्रवर्ग्य ऋत्विजाप्रमाणे घामाने डबडबलेले काही बेडूक पाऊस पडताच बाहेर प्रकटतात ! हे सर्वश्रेष्ठ मंडूक देवांची आज्ञा पाळतात ! ह्या बेडकांनी

आम्हास संपत्ति दिली वर्षाऋतूनंतर मंडूकांनी शेकडो गाई आणि दीर्घायुष्य आम्हास दिले ! ! (ऋग्वेद, मं ७ सू १०३)

'ऐकलेत ना ? वास्तविक हे सूक्त छान आहे त्यातील विनोद गोड, स्वभावोक्ति चटकदार ! पण असा सूक्तांना ईश्वरोक्त समजणे किंवा त्याचा जप केल्याने पाऊस पडतो असे मानणे म्हणजे निव्वळ भाबडेपणा नाही का ? आम्हास तर असे वाटते की, पर्जन्यसूक्ते म्हटल्याने पाऊस पडतो या भाबडेपणाची चेष्टा करण्यासाठीच वसिष्ठाने 'बेडूक देवतक' हे सूक्त रचलेले असावे ! कारण पर्जन्यसूक्ताचे मंत्र म्हटल्याने पाऊस पडतो ही धर्मभोळी समजूत बडके ओरडतात म्हणून पाऊस पडतो अशा स्तुतीइतकीच खुळचट आहे असे त्यात मोठ्या गमतीने सुचविलेले दिसते ! निदान नकळत तरी त्यात तसा ध्वनि उमटला गेला खरा ! '

'बरें, वैदिक प्रार्थना नि सूक्ते युगोयुगे म्हणत असता आपल्या इकडे युगोयुगे दुष्काळ नि अवर्षण पडतच आली आहेत हें खोटे आहे काय ? ख्रिस्तपक्षी पर्जन्यसूक्ते कशाशी खातात हेंही माहीत नसलेल्या नि वेदनिंदक अशा अनेक म्लेच्छ देशांतून दुष्काळाची आवृत्ति आपल्या इकडच्यासारखी प्रतिवर्षी न निघता ते धनधान्याही आपणाहून अधिक समृद्ध आहेत हेंही खरे नाही काय ? ऐखादे वेळी पर्जन्य सूक्त म्हणावयास नि पाऊस पडण्यास बोराफुलाची गाठ शंभर वर्षांत ऐकदा पडली असेल, कावळा बसायला नि फांदी मोडायला जशी पडते तशी ! पण म्हणून फांद्या मोडायच्या की त्यावर ऐक कावळा बसवावा असा नियम का त्यायोगे बांधता येतो ? कुऱ्हाडीने हटवून फांदी तुटते तशी कावळा बसल्याने जोवर बहुतेक प्रसंगी तुटत नाही तोवर तसा नियम बांधणे मूर्खपणाचे होय, नव्हे काय ? आमच्या स्वत:च्या आठवणीत पंचवीसदा ल्हानमोठे दुष्काळ आले, पंचवीसदा पर्जन्यसूक्ताचे ल्हानमोठे यज्ञ झाले, पण ऐकदाही दुष्काळ हटल्याचे किंवा तत्काळ भरपूर पाऊस पडल्याचे आठवत नाही ! तुम्हासही असाच आठवण नाही काय ? इतिहासातही हेच आढळत, नव्हे काय ?'

'खरे सांगायचे तर माझाही अनुभव हाच इतिहासाविषयी म्हणणे मला पटते आजकाल ह्या कलियुगात मंत्राचेही सामर्थ्य लोपलें खरेच, पण वैदिक काळी ते मंत्र —'

'मी मघाच तुम्हास दाखवून दिले की, आजकालच नव्हे तर मंत्र जिवंत होते असे तुम्ही ज्या युगा समजता, त्या वैदिक युगात असा प्रार्थनांनी पाऊस पडत होनाच होता ही गोष्ट मुळानच सवस्वी असमवनीय होय आणि वदात पुरावा तसाच सापडतो ह्या वरील सूक्ताच्या पूर्वपीठिकेतच बारा वर्षांच्या दुष्काळाचा उल्लेख आहे अहो, इतर जनांना सोडाच पण प्रत्यक्ष मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनाही पर्जन्यसूक्ताच्या घोकण्याने अन्नाचे शीत मिळाले नाही, दुष्काळाने फटफजिती केली ! तो तपोभास्कर विश्वामित्र पहा ! वेदपाठक चतुर्वेदीच नव्हे तर वेदमंत्रद्रष्टा !

पण त्याच्याही काळात असाच अेक भयंकर दुष्काळ पडला. पर्जन्यसूक्त काय विश्वामित्राला किंवा त्या भरवैदिक काळातील मंत्रद्रष्टयांच्या पिढीत कोणालाही येत नव्हतें ? पण त्याचा काही अुपयोग झाला नाही. प्रत्यक्ष विश्वामित्रऋषि अन्न अन्न करीत श्वपचाच्यासुद्धा घरी भीक मागत फिरले. तेथेही काहीच खावयास मिळेना, तेव्हा कुत्र्याच्या मढ्याची तंगडी त्यांनी तिथून चोरून पळविली आणि भुकेने कासावीस झाल्यामुळे मिटक्या मारीत चघळली ! तेव्हा हीं पर्जन्यसूक्तें वा प्रार्थना वैदिक काळीसुद्धा 'पड पावसा' म्हणताच पाअूस पाडीत ही समजूत अगदी निर्मूल आहे !'

'पण ही असमर्थता काही वेदपुराण यांतील प्रार्थनाची किंवा सूक्तांचीच आहे असे नव्हे, तर कुराणातील आयतात वा प्रार्थनातही पाअूस पाडण्याचें सामर्थ्य नाही, न बायबलातील, न अवेस्तातील. दुर्गादेवीचाच बारा वर्षांचा दुष्काळ घ्या. त्यात हजारो हिंदूच्या देवाच्या नावानी केलेल्या पर्जन्यसूक्तादी प्रार्थना जशा फोल ठरल्या, तशाच त्या काळीं मशिदीमशिदींतून अल्लाच्या नावानें केलेल्या शेकडो प्रार्थनाही फोल ठरल्या; आणि मुसलमानी राज्यातच लाखो मुसलमान अन्न अन्न करीत तडफडून मेले ! आजही प्रत्येक दुष्काळात जसे पुराणाचे अनुयायी हिंदु तसेच कुराणाचे अनुयायी मुसलमान दोघेही दुष्काळाच्या जबड्यात चिरडून जात आहेत. बायबलच्या जुन्या करारात तर, ज्यांना देव जाता येता भेटे अशा पैगंबरादिकांना सहकुटुंब दुष्काळात अुपासमारीने छळल्याचा आणि जेहोव्हाचे भक्त असणारे तें राष्ट्रचे राष्ट्र अन्नावारी अिजिप्तच्या फरोहाचें दासानुदास झाल्याच्या कथा आहेत! तेव्हा वैदिक वा पौराणिक, कुराणीय वा बायबलीय प्रार्थनाही वा मंत्रजपाही पाअूस पडतो, वा दुष्काळ हटतो ही निव्वळ भाबडेपणाची समजूत, अनुमानधपक्याचा बाजार ! पाअूस पाडण्याचें किंवा दुष्काळाना नामशेष करण्याचे जें काही सामर्थ्य मनुष्याच्या अंगी येणें शक्य आहे ते ह्या दैविक अज्ञानाच्या मागे लागून नव्हे, तर प्रात्यक्षिक विज्ञानाच्या ! अबाधित सृष्टिनियमाच्या ज्ञानाने आजही आपल्या अिच्छेप्रमाणे पाअूस पाडण्याचे काही प्रयोग रशियाकडे सफळत आले आहेत. आणि ते पूर्णपणे सफळ होअीतोपर्यंत ही दुष्काळाची नागी ठेचणे अितर मानवी मार्गानीही शक्य आहे. हे पहा, जर का राष्ट्रसत्ता प्रबळ, प्रयत्नशील, नि प्रज्ञ असेल तर ज्या हिंदुस्थानात दुष्काळाच्या वर्षीतही ठिकठिकाणी यथेच्छ पर्जन्य पडतो नि अफाट पाणी वाया जाते त्याचा योग्य अुपयोग करून, शेतीसुधार कार्यवाहीत आणून नि जेथे धान्याची मागणी तेथें झटपट धान्याची वाहतूक करून दुष्काळाची नागी ठेचली जाअू शकेल ! पण आपला अिथे तो विषय नाही.

'आपलें म्हणणें सर्वस्वी खरें आहे. पण आता आजच्या, आज मी माझ्या व्यक्तीपुरतें ह्या प्रकरणी काय करू तेवढे सांगावें.'

'प्रार्थना — पर्जन्यसूक्ताच्या गुळापायीं भर दुष्काळातही आहे तें पुरं नि धान्यसुद्धा अग्नये स्वाहा करण्याचा हा दुळपट अुपाय त्यागून या दिवाळीत हीच पेटी गळ्यात बांधून अितर प्रचारकासह घरोघर हिंडावे. दिवाळी साजरी करणारे होणारच. पण अुदाहरणार्थ, फटाकड्यांच्या दारूकामापायीं जे हजारो रुपये अगदी थेट परदेशी जातात तेवढे तरी वाचवून प्रत्येक कुटुंबाने ती रक्कम दुष्काळग्रस्त बंधूसाठी दान द्यावी अशी भीक मागावी आणि जें जमेल त्या द्रव्याचें धान्य घेऊन स्वहस्तें प्रत्यक्ष दुष्काळात जे भुकेने व्याकूळ, त्यांच्या तोंडी दोन घास घालावे. ठीक ना? पटला तर लागा कामाला. अकरणान्मन्दकरणं श्रेयः! ही माझी वर्गणी पहिल्याने घ्या!!

— १९३६

\+ + +

'मी धरून का ठेवले आहे तुम्हाला ' जास्त पैसा देईल तिकडे जा ! अडीच आणे मोळी मिळाली तरच मला हवी माझ्यावर तरी तुझ बळ का ?'

सौद्याच्या दृष्टीनं शेटाणीचे हे बोलणे सरळच होतं तिलाही तिचा समार होताच !

शेवटी आवट ताड करून जळफळत बडबडत त्या भारेवाल्या बायानी अडीच आणे मोळीप्रमाणे भाया टाकण्याचे मान्य केले त्या बायाच्या कटीना अेकेक लहानस लुगड त्यातल्या त्यात काच्या मारून गुडाळलेले, कटीखाली माड्याची बीतदेखील पुरती न झाकणार ! वर अेक फाटकीतुटकी चोळी, अग घामात डब-डबलेल, हातात पिनळी कथली नि काचेच्या रावट बागडया तेवढया भरपूर ! असा त्या चार पाच मोळीवाल्या बाया शेटाणीने दाखविलेल्या बोळात वळून त्या घराच्या मागच्या दाराकडे त्या मोळ्या टाकण्यासा गेल्या धडाधडा अेकावर अेक मोळ्या पडल्या शेटाणीने गणन करून पैसे त्याच्या हाती टाकले तान त्या भारेवाल्या बायानी ठरावित भाडण बाढले आणि जिने अडीच आणे मोळीला 'हो 'म्हटले हात, ती सोडून बाकीच्यानी मोठा गलका केला

'नाय ! नाय ! आम्ही नाय म्हटल अडीच आण ! तीन तीन आण म्हणालीस बाओ तू, म्हणून आम्ही आमच्या मोळ्या टाकल्या तिची अडीच आण्याची असल, नाय नाय नाय ! नगत आम्हास्नी तुझ पैस ! मोळ्या दे परत आमच्या !' असा कालाहल करीत दोघीतिघीनी आपले पैसे फेकले नि भान्या अुचलू लागल्या ? अर्थातच शेटाणी सतापली तिचा वडील मुलगा दारातच होता त्याला ओरडून म्हणाली, गप्या! अुचल त पैसे नि हात लावू देअू नको या लुच्च्या बायाना त्या मोळ्याना !'

गप्या हा हायस्कुलात शिकणाराअुच नि दडमपाण्या होता तो अगेच धावला पैसे अुचलीत गप्याने दटावले 'हट दूर ! हात लावशील मोळीला तर घ्यानात धर ! हो हो ! देत नाही जा ! पैसे नाहीत नि मोळ्या पण देत नाही जा ! ल्याडीकरता काय ?'

शेवटची युक्ति पण फसली ! बुडव बाओ आम्हा बापड्याला 'लूट नेलीस बया आमच्या मोळ्याची ' असे शाप ताडाने देत त्या भारेवाल्या बायानी शेवटी फेकलेले पैसे अडीच आण्याच्या भावाच परत घेतले ते वाटून घेण्याच्या अवधीत मागचा सगळा रागलोभ त्या विसरल्या आणि नहमीच्या प्रथाप्रमाणे मोळयाच्या सौद्यात भाडणापायी अुगावलेले अुत्पन्न गोजोगुजावान भरून काढण्याचा ठरावित असा दुसरा अक चालू झाला

'पाणी तरी दे बया थोड ! लोणच दे ग ताओ लेकराला अेक फाड '

'शिळा पास हाय का अेखादा ? थोडा भात भाकर तरी अिवलीशी दे ग मावली ' असे गयावया करू लागल्या 'जात कोण ' त आधी विचारून शेटाणीने

जातींच्या कोष्टकानुरूप कोणाला ओंजळीने, कोणाला तपेली देऊन पण यथेच्छ पाणी पाजले, थोडी शिळी ताजी भातभाजी हातावर टाकली त्या भारेवाल्या बायांनी सौद्यात लबाडी केल्याचा शेटाणीसही राग उरला नाही–मोळ्या फार स्वस्तात गेल्याचे दुःख भारेवाल्यांही विसरल्या दोघांनाही त्या ठरावीक वाचा-वाची नि हो–नाचा सवयच होती–रीतच होती ती–शिष्टाचारच होता तो मोळपाच्या व्यवसायामधला !

थोडेसे हुश्श करून त्या बाया तो भाकरतुकडा खात नि पाणी पीत बसल्या-झुंजुरक्यापासून जे भारे डोक्यावर वाहत आपल्या खेडेगावाहून त्या नगरानगरातून घरोघर भर दुपारपर्यंत हिंडत हिंडत त्यांची कवरडी वसली होती, नाकी नव आले होते ! आणि शेवटी तो लाकूडफाटा तोडून आणून विकीतो झालेल्या कष्टाची मिळकत झाली अडीच आणे !

त्या शेठजींच्या घरासमोरच आपल्या माडीच्या खिडकीत रामभाऊ उभे होते त्या मोळीवाल्या बापड्या बाया शेठजींच्या पुढच्या दारी मोळयाच्या अडीच आणे की तीन आणे दराविषयी घासाघीस करीत असताना ती ते पाहत होते त्या बाया शेठजींच्या मागच्या दारी मोळ्या टाकण्यासाठी वळसा वळेतो त्यांना दिसल्या नि त्यांच्या कष्टाळूपणाविषयीचे विचार रामभाऊंच्या मनात घोळत होते शेठजींच्या मागल्या दारी शेठाणीची नि त्या बायांची तिकडे गडबड

त्या आरडाओरडीने अेकदाची घरातील दोनचार मंडळी येतातशी पाहून त्याने धर्मोपदेशाचे संगीत छेडले, पण ते देखील कसं? कोणचाही भिकारी निदान अेखादा अभंग, श्लोक गाणे तरी पाठ करण्याचे श्रम घेता पण त्या नंदीबैलाच्या नि गामातच्या भांडवलावर चरितार्थ चालविण्याचे भाग्य पदरी असलेल्या साधुपुरुषास तेवढेदेखील कष्ट करावयाची आवश्यकता नव्हती! त्याचा धर्मोपदेश, शास्त्रकविरव छंद-मुक्तछंद!! तो साधे गद्य जे सुचे तेच अेका काणच्या तरी सुरात मनात यअील तिथे, मनास यअील तो शब्द ताणीत वा आखडीत बोलणेच गाअू लागला! त्यातील प्रकार साधारणत असा—

'हा ऽऽ हो बाअी। ह्या गोमा ऽऽ तेला वपडा कू ऽऽ डता द्या। हळदकुकू गा ऽऽ मा ऽऽ तेला महादेवाचा। चा ऽऽ नंदीबै ऽऽ ल देवाचा ऽ। नंदीरा ऽऽजा। पैसा ऽ पैसा। गोमाता तेतीस ऽऽ कोटी देवाची। ची ऽऽ पैसा चारा घालो ऽ हो बाअी। ध ऽ र ऽ म करा ऽ बा अी॥ डुम् डुम डुमुक। डुम डुम् डुमुक्। ा हो बाअी। नंदा माग ऽऽ तो पैसा ऽऽ दानाचा! महादे ऽऽ वाचा ऽ॥'

तो गागाट अैकून शेटाणीही पुढल्या दाराशी आली, तिला पाहताच साधुबुवा धर्मोपदेशकाच्या अधिकारी स्वरात म्हणाला,

'माअी! दारी नंदीराजा आला, महादेवाला दान दे! ही आदिदेवी गोमाता कामधेनु दारी आहे तिच्यावर दया कर! चाऱ्यासाठी धर्म काहीतरी कर!'—'काय मागतोस नंदीबा? पाठीवर अेक कपडा?' हातातले दाव प्रश्नार्थकपणे बुवाने खेचताच नंदीने मान हालविली! पोरं हसली शेटाणीही हसल्या नि चार आण्याचा तुकडा त्यानी गाअीवरून ओवाळून त्याला दिला!

रामभाअूही हसले—पण अुपहासाने! महादेवाचा जो नंदी, त्याला म्हणे पांघरायला कपडा पाठ काकायला हवा! त्यासाठी महादेव माणसापाशी दान मागतो! आणि जिला ह्या आदिदेवी कामधेनु म्हणतो त्या गाअीला म्हणे चाऱ्यासाठी भीक घाल! कामधेनु चाऱ्यासाठी दारोदार भटकते!! ह्या भिकाऱ्याना भावनेखालील मुमगतपण कसे मायावी ते कळत नाही!! भीक मागणारे अेरपट मूर्ख नर भीक घालणारे दसपट मूर्ख! धार्मिक भाबडेपणाने साध्या शब्दाचा अर्थही कळतासा होतो अितर सर्व व्यवहारात ज डोळस नि चाणाक्ष तेही अंधळे नि मूढ होतात. रुढी न फसणारे होअून स्वत:स फसवून घेतात! म्हणा त्या कष्टाळू मोळीवाल्यांशी गुद्धा अर्धाच की तीन आणे दर, अितकी बारीक घासाघीस ज्या ह्या शेटाणीने केली तिने धर्मदिशी या अेनखाअू भिकाऱ्याला नंदीबैलाचा मुमती ओवाळणी म्हणून चार आणे दवडून टाकले! जी कामधेनु ती भीक मागेल तरी कशी हा प्रश्नसुद्धा तिच्या मनात आला नाही!

शेटाणीने मुणावल्यावरून तिच्या मुलाने हळदकुकू आणून त्या गाअीला लावले, नंदीलाही लावले नि नमस्कार केला अितके झाले तरी तो गलेलठ्ठ साधु

गप्याला त म्हणणे तत्काळ पटल ! तो होकार भरू लागला, ' अगदी खर आहे वर भाऊच म्हणण मी मघाच ताईला म्हणालो की, देऊ नकोस चार आणे टवकन् ह्या ऐतखाऊला म्हणून त्या बिचाऱ्या कष्टाळू भग्याच्या डोक्यात दगड घालण्यापेक्षा या आळशी भिकारड्याच्या डोक्यात दगड घालायला हवा वर ना ताई ! ' शेटाणीला गपूने बजावल !

' दगडच नको काही घालायला ! त्याची खोड मोडायची म्हणजे त्याना कोणी भीक घालू नय म्हणजे चाले ! भीक मिळत आयती म्हणूनच ते भीक मागण्याचाच धंदा म्हणतात ! आपण ती भीक असा नदीबैल घेऊन मिरवत राहणाऱ्याना न घातली की बसताच त्याचा भिकेचा हा धंदा ! ' रामभाऊने शेटाणीकडे पाहिल

शेटाणीताई आपली बाज सावरू लागल्या, ' अहो भाऊ ! पण त्या नदी-बैलान नि ह्या गामातेन काय केल आहे पाप ? ह्या भिकाऱ्यावर काही मी दया केली नाही, तर त्या नदीबैलावरून नि गाईवरून ओवाळून टाकली ती पावली ! त तर दैवत आहे ना ?'

' पशूला दैवत म्हणणही पापच ! पण जर म्हणायचेच ना, तर ह्या भग्याच्या गाडीचा हा बैलच ह्या नदीबैलापेक्षा अधिक पूज्य, दयाह नि दवत्सी म्हटला पाहिजे वर ताई ह्या भगीबैल पहा वर समाजाचे काबाडकष्ट किती करतो आहे ! ह घाणीचे जिवापाड वाजे सकाळपासून सध्याकाळपर्यंत तो वाहात असतो त्याला अेक सोडून चार पेंढ्या चारा घाला त्या चाऱ्यावर समाजाच केवढ हित साधला जाईल ! पण ह्या भिकारड्या माघून समाजाच्या कष्टावर स्वत मच ऐतखाऊ बनविल नाही तर ह्या त्याच्या बैलालाही नदा ' नि गाईला ' आदिदवी ' बनवून ऐतखाऊ बनून सोडल आह ! समाजीच शेती गाडीघोड अस काणतही उपयोगी काम न करणारा हा बैलही ह्या भिकाऱ्यान ऐतखाऊ करून सोडला ! हा माणस बैल नि हा ह्याचा नदीबैल ! दोघाच्याही श्रमाना समाज अतरतो ह्या भाकडपणापायी ! अेक रिकामटेकडा अंदो मनुष्य नि अक रिकामटेकडा अंदी बैल ! दोघाना समाजाला म्हणजच तुमच्या आमच्या-सारख्याना, व्यथ पोसाव लागत ' त्यापेक्षा ह्या नदीबैलाला जुपावा नागराला नि ह्या माणसबैलाला धरावा समाजाच्या वठीला ह्च योग्य नव्ह काय ? तोच

आपले डमरू डुमुक् डुमुक् वाजवीत भिक्षा पालहाळ करीतच होता 'चारच आणे दिले' ते गोमातेला पुरेसे नाहीत हा नंदी कपडा मागतो, देवाच्या घरी तू देशील त्या दानाच्या शंभरपट तुला परत मिळेल ग बया।' म्हणून मागतच होता, नि डमरू वाजवून नि दाव हिसडून आपल्या मागण्या नि वचन महादेवाच्या नंदी-देवाचीच आहेत, असे प्रमाणपत्र देण्यासाठी त्या नंदीबैलाची मान हालवून त्याचा होकार घेतच होता त्याची कामधेनु ही गाडी सा, त्या धनग्याच्या ढिगात ताड सुपस, अंगणाच्या बाहेर आलेल्या झाडाचा फांदीपाला ओरबाड, अशी मागेपुढे वाट हुडवून चावरत होती

अितक्यात त्याच वाटेने नगरसंस्थेची (म्युनिसिपालिटी) मोठी मैलागाडी आली त्या गाडीवर नगराच्या मैल्याने भरलेला गाडीवर आडवा ठेवलेला अेक बंद अवजड वब होता त्या जड ओझ्याला दिवसभर वाहणारा अेकच बैल जुपलेला होता नि नगरसंस्थेचाच भंगी तिला हाकीत होता, मध्यान्हपर्यंत घामट, आगळ नि अवजड ओझे अुचलीत, फेकीत, ववात भरीत, गाड्यावर चढवीत, अुतरीत तो भंगीही त्या बैला-सारखाच मेटाकुटीस आलेला होता निढळाच्या घामाच्या, कावाडकष्टाच्या, रक्ताच्या केलेल्या पाण्याच्या धारा त्या बैलाच्या नि त्या भंग्याच्या डावभावर नि तोंडावर निथळत होत्या बारा वाजण्याच्या आत ती मैलागाडी कशीबशी ठिका-णावर पोचवून भाकरीच्या मधल्या सुटीत घरी जातो कधी, नि थोडा मोकळा होतो कधी, असं त्या भंग्याला होऊन गेलं होतं आपली गाडी ता मार्गातून शक्य तितक्या सावध वेगाने जरी हाकीत होता, बिचारा बैल हूं का चूं न करता जरी ती ओढीत होता, तरी त्या भंग्याच्या मैलागाडीच्या घाणीने आलेल्या शिसारीचा

फिडीस हूते–'घाणीने जीव नकोसा करतो हा गाढव, भर वाटेन मैलागाडी नेऊन !' तेव्हा आपण ध्यानात धरावे की, कोणत्यातरी वाटेने ते घरोघरच्या मैल्याचे डबे नि शेवटी गाडी नेण्याची त्या भग्याला काही हौस नसते ! तुम्ही विमानातून घरचेवर अलगत ती मैलागाडी नेवविली वा खालून पाताळातून, तर तो ती तशी नेईल, आणि विशेष हे की, तो गाढव तस अत्यंत घाणेरडे काम करून ती मैलागाडी दाखविलेल्या वाटेने तशी हाकीत असता तुम्हाला क्षणभर तुमचा जीव नकोसा करतो—म्हणूनच तुम्ही दीडशहाणे सभ्यजन तुम्हाला हवा तो जीव जन्मभर सुखरूपपणे उपभोगू शकता, नगराचे स्वास्थ्य नि आरोग्य निर्वेध राहू शकत !

ती भग्याची गाडी तिकडून जो येते, तो ह्या भीकमाग्या साधूचे त लट्टावर ता वाट अडवून उभे होतें भग्याने दानदातीनदा ओरडून सांगितले की, 'तें गाय-बैल बाजूला घ्या ! अे बुवाजी !' पण भीक मागण्याच्या त्या त्याच्या रडगाण्यात तोबोवा मग्न होता, त्याच्या त्या गायबैलालाही त्या भग्याने हट हॅट करून पाहिले, पण त्या पशूना नंदीबैल नि कामधेनूपणाचें भीकमागें पावित्र्य आल्यापासून त्याना सहसा कोणाही वाटत हिडिसफिडीस करीत हुसकीत वा चपराकीत नसल्यामुळे आपण अेक अवध्यच नव्हे, तर अताड्य दैवी जाव आहोत, अशीच जणू काय जाणाव असलेली दिसली मारील तर हा आपला साधु धनीच आपणास मारील—बाकीचे लोक पूजाच करणारे—त्याच काय अेकायचे अशी सवयीन जणू त्याना निश्चिंति पटलेली असल्यामुळ त्या भग्याच्या हटहटला न जुमानता ती गाय नि नंदीबैल पाटलून दूर म्हणून होईनात ता साधुही अैकेना हा घोळ पडला आहे तोच त्या भुकेल्या गाओला तो मलाचा वास यऊन ती धबाच्या पुढच्या टोकाला येऊन जिभेने चाटू लागली तिला जरी म्हटली आदिदेवी जगज्जननी गोमाता—तरी होता तो अेक पशुच !

निरुपायाने तो गाडी थोपवन तो भगी थोडा थांबतो तोच आजूबाजूच्या घरातून दारमरातून नि प्रत्यक्ष शटाणीच्या तोंडातून अेकच धिक्कार उठला ! 'ये भगडा, हाक ती गाडी ! घाणीने जाव नकोसा केला या गाढवान !– अरे, हाय ! ने तो व्याद अेकदाची येथून !

भगी ओशाळला जसा काही ता कोणी चोर चोरी करताना धरला जातो आहे असा घाबरला ! त्याने गाडीच्या बैलाला अक चाबूक हासडून गाडी पुढे घातला मैलावबाचे पुढील टोक चाटणारी गाय मध्ये लुडबुडू लागली, म्हणून तिला त्यान चाबकाच्या काठीने मागे ढोसली

हें पाहताच तो गलेलठ्ठ भीकमाग्या 'साधू 'अेखाद्या सैतानासारखा खवळून 'अे साल्या ! त्या माझ्या पवित्र गोमातेला शिवलास ? मारलस ? तुझ्या

अशा आओीमाअीवरून शिव्या हसडून त्या साधूने अेक धोडा अुचलून भरकन् त्या भग्याला मारला. थोडे चुकल म्हणून तो भग्याला लागला नाही यासाठी दुसरा टोला अुचलून तो साधू त्या भग्यावर फेकू पाहत आहे तोंच सारा प्रकार पाहून खवळलेले राममाअू माडीवरून ओरडले, 'हा! घ्यानात घर! अे भिकारड्या, जर त्या भग्याला मारलस तर—! याद वालाच मी खाली!' असे ओरडत रामभाअू मागच्या पायी जिना धडधड अुतरले आणि वाटेशी आले

'टाक तो दगड खाली! वाटेतून दूर हो! भिकारड्या! अैतखाअू! तो विचारा भगी कावाडकष्ट करून आपल्या निटलाच्या घामावर पोट भरतो तो आपली गाडी हाकीत असता त्याची वाट अडविलीस तो अडविलीस नि अुलट त्यालाच शिक्षा देतोस मारतोस!' रामभाअू गरजले

'मग माझी पवित्र गोमाता त्यान विटाळली, तिला डोसल ते नाही का दिसल तुम्हाला?' भिकारड्या साधु दटावू लागला, 'गाओला तो शिवला, तो मला शिवली, मुलाही विटाळ झाला! हे कस पाहत नाही तुम्ही?'

'तेवढच पाहत नाही मी, तर मघापासून मी हेही पाहत आहे की, तुझी ही पवित्र गोमाता आपण होअून मोठया आवडीने तो मैलावर चाटीत होती! मग तेव्हा नाही का ती बाटली? आणि त्या भग्याचा विटाळ तुला झाला म्हणून जे म्हणतोस ना, त्याच अस की, जर कोणी शिवल म्हणून विटाळ हात असेल, तर कावाडकष्टावर स्वतःच पोट भरणारा नि अत्यंत किळसवाण काम तेच आपल्या वाटचाला घेअून समाजाची घाण स्वच्छ करून समाजाच्या आरोग्याची साधना करणारा हा भगीच तुल्यासारख्या अैतखाअू साधुड्यापेक्षा अधिक पवित्र आहे, त्याच्या शिवण्यान विटाळ होत नाही. झालाच असेल, तर तुझ्यासारख्या अैतखाअू

गण्याला ते म्हणणे तत्काळ पटले ! तो होकार भरू लागला, ' अगदी खर आहे बर भाअूच म्हणणं मी मघाच ताअीला म्हणालो की, देअू नकोस चार आणे टक्कन् ह्या अैतखाअूला म्हणून त्या बिचाऱ्या कष्टाळू गण्याच्या डोक्यात दगड घालण्यापेक्षा या आळशी भिकारड्याच्या डोक्यात दगड घालायला हवा बर का ताअी ! ' शेटाणीला गपूने बजावले !

' दाडच नको काही घालायला ! त्याची खोड मोडायची म्हणजे त्याना कोणी भीक घालू नये म्हणजे झाले ! भीक मिळते आयती म्हणूनच ते भीक मागण्याचाच धंदा म्हणतात ! आपण ती भीक असा नदीबैल घेअून फिरत राहणाऱ्याना न घातली की बसतोच त्याचा भिकेचा हा धंदा ! ' रामभाअूने शेटाणीकडे पाहिले

शेटाणीताअी आपली बाज सावरू लागल्या अहो भाअू ! पण त्या नदीबैलान नि ह्या गामातेन काय केल आहे पाप ? ह्या भिकाऱ्यावर काही मी दया केली नाही तर त्या नदीबैलावरून नि गाअीवरून ओवाळून टाकली ती पावली ! ते तर दैवत आहे ना ?'

' पशूला दैवत म्हणणही पापच ! पण जर म्हणायचेच ना, तर ह्या गण्याच्या गाडीचा हा बैलच ह्या नदीबैलापेक्षा अधिक पूज्य, दयार्ह नि दखलसी म्हटला पाहिजे बर ताअी हा मगावेल पहा बर समाजाचे केवढे कष्ट करतो आहे ! हे घाणीचे जिवापाड काम सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत तो वाहात असतो त्याला अेक मोडून चार पेंढ्या चारा घाला त्या चाऱ्यावर समाजाचे केवढ हित साधता यअील ! पण ह्या भिकारड्या साधून समाजाच्या कष्टावर स्वतःच अैतखाअू बनविले नाही तर ह्या त्याच्या बैलालाही 'नदी' नि गाअीला 'आदित्वा' बनवून अैतखाअू करून सोडले आहे ! समाजोपयोगी शेती गाडीभाड असे काहीतरी अुपयोगी काम न करणारा हा बैलही ह्या भिकाऱ्याने अैतखाअू करून सोडला ! हा माणस बैल नि तो ह्याचा नदीबैल ! दोघाऱ्याही श्रमाना समाज अंतरला ह्या भाकडेपणापायी ! अेक रिकामटेकडा अंदी मनुष्य नि अेक रिकामटेकडा अंदी बैल ! दोघाना समाजाला म्हणजेच तुमच्या आमच्यासारख्याना, व्यर्थ पोसाव लागते ! त्यापेक्षा ह्या [illegible]
ह्या माणूसबैलाला धरावा समाजाच्या [illegible]

'खरं काय रे साधुबुवा ?' शेटाणी पण थोडचा तिरस्काराने हसली. 'इश्श, मला हें माहीत असतं तर मी पावली तर काय पण गवताची काडीदेखील घातली नसती ह्याला ! पण नंदी पूजावा हा धर्म –'

'ह्या धर्मछापानंच डोळ्याला अंधेरी येते ताऊ आपल्या ! नाहीतर त्या मोळीवाल्या बायांच्या चार आणे मोळीच्या थापांना कसं डोळसपणानं परीक्षून पाहिलत ! त्या मोळीवाल्या बायांनी जर तुम्हाला सांगितलं असतं – 'वाऊ, ह्या सोन्याच्या मोळचा आहेत, तेव्हा ह्याना चार आणे देशील तर तुला देवाच्या घरी सोन्याच्या मोळचा मिळतील,' तर तुम्ही हसला असतात ! त्याना म्हणाला असतात, 'ह्या मोळचा अेवढचा सोन्याच्या आहेत तर तू कां दारोदार चार आण्यावारी विकीत फिरतेस !' पण हा लुच्चा जेव्हा म्हणाला, 'बैल नंदी देव आहे ही गाय कामधेनु आहे' तेव्हा तुम्हीं त्याला काही हासडल नाहीत की, 'जर ही कामधेनुच तुझ्या घरी तू पाळतोस तर तू दारोदार भीक कां मागतोस ? गाअीला, नंदीला चारा घालणं हा धर्म आहे तर तू आपल्या देहास कष्टीव, चार पैसे मिळव नि त्यातून त्या गाअीनंदीला पोसून स्वतःच त्या धर्माचं पुण्य कां जोडीत नाहीस?' पण तो काही विचार तुम्हांला सुचला नाही कारण गाअीला चारा द्यावा, नंदीला पुजावं हा धर्म आहे, हें पोथ्यांतून तुम्हीं अैकलेलं ! मोळीवाल्याना दान द्यावं, मागतील त्या दराने मोळचा घ्याव्या, हा धर्म आहे, असं पोथीनं शिकवलं नाही ! ताऊ, आता यापुढे तरी मोळी घेतांना जसे डोळे अुघडून वस्तु पारखून घेता, तसाच धर्मपण पारखून घ्यावा ! नाहीतर अंधळेपणान केलेला धर्मच असा अधर्म होतो. कोणत्याही भिकाऱ्याला पारखल्यावाचून 'धर्म' करण हें पाप आहे. तेंच दान, काबाडकष्ट करून समाजाची कामं करतात, दुसऱ्यानं मिळवावं नि यानी खावं, असे आळशी, अैतखाअू नाहीत, अशांनाच जें देण तें दान द्यावं. पोटचा मुलगा जर न मिळवता घरबशी झाला, तर त्यालाही आपण सांगतो की, धंदा कर तर जेवायला मिळेल ! पण नुसती अेक कफनी किंवा रुद्राक्षमाळा किंवा टाळ विकत घेण्यापुरत तेवढ भांडवल हे लुच्चे लोक खर्चतात आणि त्या भांडवलावर जन्मभर 'साधु' 'बुवा' बनून, समाजाचा पैसा अुकळून, चरितार्थ चालवितात ! ते आळशी, लुच्चे, अेतखाअू बनतात ! समाज त्याना पोसण्यात त्या मानानं दरिद्री बनतो ! दोन्ही पाप असा अधळचा दानान आपण स्वतःस न कळत लागतात !

ताओी, तुला गाओीला धर्मच करायचा ना, तर अेक छान गाय स्वत च विकत घेअू तिला खूप चारा पाणी घाल, नि स्वत च पाळ ! नदी देव म्हणशील, तर शेतीत राबणारा बैलच खरा नदी कारण त्याच्या कष्टान नागर-ओखर करून,जो धान्य अुगवितो नि घरीदारी सगळ्याना जो आनंदवितो, तोच खरा नदी ! त्याला शेता-वरून थकून जाताना हिरवीचार गवताची पेंढी सोडीत जा–! ' त्या शेतकऱ्याना चवली पावली त्या नावे देत जा गप्पा धर्मोपदेशक बनला !

'आणि त्या घरी पाळलेल्या गाओीचे दूध अेकदोन निर्धन पण सच्छील विद्यार्थ्यांना प्यायला देत जा हव तर ! किंवा गाओींची वीण नि समाजाला प्रत्यक्ष अुपयोगी असे गुण वाढविणाऱ्या ज्या गोरक्षण संस्था असतील, त्यातील गाओींच्या खिल्लाराना ते दान देत जा हव तर !'

'पण अेकूत का ताओी, गाय नि बैल पशु आहेत–समाजाला अुपयुक्त पशु आहेत–म्हणून त्याचा समाजाला अुपयोग होओील, अशा पद्धतीच दान दिल तरच पुण्य, ही दृष्टि धरा की, मग तुमच दान आपोआप डोळस होओील नि त्या पशूंची अुपयुक्तता वाढेल अशाच प्रकार पारखून दान देण्याची तुमच्यासारख्या व्यवहार-चतुराना बुद्धि होओील पण गायबैल ह्या स्वयमेवच देवता आहेत, असा धमछाप डोळ्यावर मारून ठेवलात की तुमच्या दानबुद्धीचे डोळे फुटून ह्या असा अधळा धर्म तुमच्याकडून अधर्म घडवीत गेलाच म्हणून समजा !

'आणि गप्पा, नदीबैलवाले हे असे आले म्हणजेच नव्हे, तर कोणीही भिकारी दाराशी आला की त्यालाही हच सागत जा की, समाजाला अुपयोगी असा काहीतरी अुनाजक कष्ट तू करतोस की नाही ते आधी बोल ! काम कर नि पोट भर ! काम नसल तर मी तुला देओीन त दतो त काम दण अेवढच खर दान! कामाच प्रतिमूल्य त्याला दयन योग्य वाटल तर थोड अधिक द्या, पण अंतखाअू भिकाऱ्याला नुसती कफनी वा रुद्राक्ष घालतो वा शंख फुकतो म्हणून दगडीची देखील भीक घालू नका !'

निदान दिलेल कोणी परत घेत नाही हा ह्या भिक्षेकऱ्याचा नेहमीचा बहुधा अचूक अनुभव असता ' घे ताओी घे ! तुझी ही पावली पण घे परत ! दव बघून घेओल ह्या तुझ्या पोराला ! गोमाता, नदीराजा महादेव—'

ताच त्यान फेकलेली ती पावली पटकन अुचलून गण्याने अकाळ विकाळ अवसानाने त्याच्यावर चालून जाअून दटावल, ' चल हातोस का नाही थयून चालता ! होतोस का नाही ?'

त्यावरोबर तो नदीवैल्वाला अेकदम दवला आणि नदीच दावे ओढून वहा पावले चुपचाप मागे हटला पण तथून पुन्हा अेकदा अगदी गयावया करीत मानी पावली तरी दे रे दादा ती परत ! म्हणून त्यान हात पसरला ! पण गण्याचा तो ' चालता हा ! ' पुन्हा गडगडताच पुन्हा चुपचाप पुढ चालता झाला गण्या पण काही वडवड करीत घरात परतलेला जेव्हा त्या साधूजीना दिसला, तेव्हा अवदा त्यानी स्वत च्या मनासमोर तरी स्वत ची पत राखण्यासाठी झालेल्या अपमानाचा सूड अुगवला — आठातल्या ओठातच त्या गण्याला अेक शिवी हसडून ' हा अेक तिसरा भगीव दिसतो ! ह्या आळीत भग्याचेच वटे रहातातस दिसतात रागळे !

तिथेच तो आळी सपली होती आणि गण्याच्या मागच्या दाराशी जाणारा बाळ लागला होता गण्याच मागच दार त्या बोळातच अुघडत हा कल्पनाच नसल्याने, नवी वाट म्हणून साधु त्याचा नदी नि ती कामधेनु अस त सार लटावर त्या बाळात घुसल अितक्यात त्या दारातून त्या मोळावाल्या बाया हातात मोळ्याच्या सुटचा घेअून त्याना मिळालेल्या त्याच्या काबाडकष्टाच्या त्या अडाच अडीच आण्याच्या प्राप्तीत किती मीठ–मिरची–तल विकत घ्यायच त चन योजात तिकडून येत होत्या त्या त्याला भेटल्या त्या नव्या नि हाअिकाना पाहताच साधूच

गप्याचाव तो आवाज ! पण ही ब्याद बोलते आहे कुठून असे गोंधळून त्या साधूने बोळाच्या तोंडाकडे वळून पाहिले, तो गप्या तिथे नाही! पुढे पाहिले तो गप्या त्याच्या मागच्या दारातून खवळून बाहेर पडताना दिसलाच त्या भयभीत साधूंना!

'बायानो, देऊ नका काहीअेक ह्या असल्या भोंदू भिकाऱ्याला ! हा माणूस बैल नि हा त्याचा नदीबैल दोघेही अैतखाअू आहेत अैतखाअू। आणि तुम्ही ? कुठे रानावनात भ्रमून ती लाकडं तोडलीत, फोडलीत, पहाटेसच भारे बांधून खेड्यातून नगरात अनवाणी येअून तो बोजा माध्यान्ही दिवस येअीतो डोक्यावर वाहून दारोदार भटकल्यात, तेव्हा कुठं अडीच आणे पदरात पडतात ! ते तुमच्या निढळाच्या घामाचे पैसे हा अैतखाअू आता आयते अुपटणार ? देअू देणार नाही मी ते त्याला! त्या अडीच आण्यात तुमच्या घरच्या मुलालेकरांना मीठ, मिरची, तेल तें तुम्ही काय नेणार ! अे साधु अरे, तू त्याना या पशूवर 'दयाधरम' करायला सांगतोस पण त्यांच्या लेकरांची दया तुला नको का यायला ? आपल्या मुलालेकराच्या तोंडचा घास हिसडून, बायानो, कशाला ग देत होतात तुम्ही त्याला पैसे ? गप्याने कळवळून विचारले

'गोमातेच्या पायाचा अंगारा देत हाता साधु आम्हाला !'

'साधु ? भोंदू आहे तो भोंदू ! पशूच्या पायाचा अंगारा माणसाना विकतो ! बायानो, तुमच्या घरी शेतीचे बैल नि गायी, गुरढोर असतीलच ना ? मग त्या कष्टाळू गुराढोराचा अंगारा आपल्या माथी लावीत जा जर काही लावायचाच तर ! कारण ते पशु तुमच्या कामास तरी येतात ! हे पाहा, ह्या अैतखाअू साधूला मघा माझ्या आज्ञेने चार आणे दिले होते दान म्हणून ! ते तुपाची दान मी देअू दिले नाही सत्पात्री याव म्हणून ! जा, हे घ्या ते चार आणे ! तुमची ती मुलंलेकरं ति तुमची ती गुरढोर दानाला खरी सत्पात्र ! घ्या हे'

'नग नग आम्हासनी त, दादा ! त्या बाया अगदी कळवळून म्हणाल्या, 'तुमं पैसं आम्ही कशापायी घेणार ! काबाडकष्ट करून खातो दादा आम्ही दोन घास, अधळ्या पायळ्याचा थोड्याच आहोत ? आम्हासनी कसा हव दान !'

'अे साधु ! अैकलस का ? हिंमत आहे का ई तुला ? बघ ह्या कष्टाळू बायांची थोर हृदय ! अरे तुझ्या त्याच्यात खऱ्या साधु ह्या मोळीवाल्या आहेत, नि तु निव्वळ भोंदू ! आता तरी सोडून दे हा अैतखाअूपणा आणि हे अंगारा विकणं ! अरे जर कोणाच्या पायाचा अंगारा लावायचाच ना, तर त्या तुझ्या अैदी पशूच्या पायाचा अंगारा ह्या बायामाणसाना लावण्यापेक्षा ह्या काबाडकष्ट करून समाजाच्या काहीतरी अुपयोगी पडणारी कामं करून त्यावर पोट भरणाऱ्या त्या श्रमपाच्या, ह्या मोळीवाल्या शतकर्णी कामकरिणीच्या पायाचा अंगारा तुलाच लावायमास हवा ! समाज जो अजून जीव धरून आहे तो ह्याच्याच काबाडकष्टावर होय ! तुझ्यासारखे माणूसबैल, नि ही पशुपूजा, नि हे अंगारे, नि

ही अंतखाजू साधुता, नि हे तुझे नदीबैल ही समाजाच्या भाबडेपणाची मैलगाडी आहे — *त्या भंग्याच्या मैलगाडीहूनही तिरस्करणीय टाकाऊ! कारण त्या भंग्याच्या* मैलगाडीने नेताना तरी मल दूर होते — पण ह्या भाबडेपणाच्या मैलगाडीने बुद्धि-भ्रंशाची रोगराईच काय ती जिकडे तिकडे फैलावते! उपयोग असा काही नाही! बायांनो, दान म्हणून नाही, पण तुमच्या लेकरांना खाऊ म्हणून फुटाण्यासाठी मी हे देतो हे चार आणे घ्या! ओशाळू नका! घ्या ते अं!''

गप्पाने बळे बळे ती पावली भोळीबाईच्या हाती टाकली. त्या भिकाऱ्याच्या तावडीतून सुटून त्या बाया बोळाबाहेर पडता गप्पा तिथे उभा राहिला. तो बाबा त्या बोळाच्या दुसऱ्या टोकाकडे जात आहे असे पाहिले, तेव्हाच काय तो गप्पा घरात परतला.

गप्पा दिसेनासा होताच त्या साधूच्या पोटात साचलेला गप्पावरचा सारा राग अेकदम वर उसळला आणि त्याचा वचपा ज्या अेकाच वस्तूवर त्या भिकाऱ्याला काढता येण्यासारखा होता, त्या वस्तूवर, म्हणजेच त्याच्या नदीबैलावर त्याने हातातील काठीचा अेक रट्टा असा बळाने हाणला की तो बिचारा बैल धूम पुढे पळाला आणि लगेच माग वळून गवतकाडी वेचून खात रेंगाळत चालणाऱ्या त्या बिचाऱ्या गाअीच्या नाकावरच त्याने दुसरा रट्टा हाणला की, गाअीला देवता न मानता केवळ अेक उपयुक्त पशु म्हणूनच काय ते मानणाऱ्या मनुष्याचेही हृदय, त्या निष्कारण क्रूरतेने कळवळून यावे! ज्या नदीला देव आणि गाअीला देवी म्हणून लोकांनी पोसावे असे ढोंग तो लोकांना शिकवी, त्यांनाच तो भाडू स्वतः पशूअितक्या देखील दयेने वागवीत नव्हता! असे हे नदीबैल काहीतरी दहा हजार आणि अंतखाजू रुद्राक्षे टाळकुटे, भाडू दहा लाख गावगन्ना भटकत आहेत! समाज जर गप्पासारखा होअील तर अशा दहा लाख अंतखाजूंना काम करून पोट भरणे भाग पडेल! भोंदूपणाचा नि भाबडेपणाचा रोग प्लेगासारखाच समाजाला पोखरीत आहे!

रखमाबाओी—या या सकुताओी, लीला—या अशा, कुणी अिथ वसा, कुणी अिथ वसा या। (पुन्हा गोपद्मे काढू लागतात)

सकुताओी—हे काय चालल आहे रखमामावशी ?

रखमाबाओी—अग, या चातुर्मास्यात मी कनी गोपद्माच व्रत धरल वर अग, पण ती कमला नाही आली ती कुठ तुमच्याबरोबर आज ? किती वातरी आहे ग ती! आली की कुठ मेल त हिंदुसघटन का कायस आहे न ते काढलच तिन।

सकुताओी—मग त्यात हो वाओीट ते काय आहे रखमामावशी ? ती जरी वयान लहान असली न तुमच्याहून, तरी तिचे विचार किती पोक्त असतात ! तुमच हो वय काय रखमामावशी आता ?

रखमाबाओी—आमच काय वाओी ! दहा गेले नि पाच राहिले ! (बोटे मोजून) वघ, तीन सिंहस्थ मला अगदी चागले आठवतात मग तूच पहा आपली आता माझ वय काय असेल ते।

सकुताओी—आता मला जर तिढी उलटली तरी तुम्ही साठीच्या जवळ लागारच मावशी ! अहो, आलीच वाटत ती कमला ! हाक मारत आहे ! ओी— ! या दार लोटलेल आहे हो नुसत उघडा, या आत (कमला येताच) या शिक्षकीण वाओी! वसा अशा

कमला—काय रखमामावशी, कस काय आहे ? हे काय करता आहा ?

रखमाबाओी—अग, हो गोपद्म काढत आहे मी चातुर्मास्यात गोपद्माच व्रत फार पवित्र १०८ गोपद्म प्रत्यही रागोळीन काढावी, मग त्याची पूजा करावी, स्वत सोवळ्यान स्वैपाक करून पक्वान्नाच पान वाढून गोठ्यात जाव, गाओीला हळदकुकू लावून फुलाची माळ घालून सोवळ्यान आपल्या हाती गोग्रास घालावा आणि मग जेवाव अशी १०८ गोपद्म—अग, म्हणजे गाओीच्या खुराची ही अशी चित्र—चार महिने काढलीं न, म्हणजे गोलोक नावाचा स्वर्ग १०८ वर्षे जिवाला भोगायला मिळतो! हो पण व्रत सपताच दहा तरी भट जेवायला बोलावून प्रत्येकाला अेकेक सोन्याच गोपद्म दिल पाहिजे हा! —नाहीतर नाही स्वर्ग मिळणार ! अग कमळे, तुला काही व्रत नको का धरायला आता! शिक्षकीण झालीस म्हणून काय चाल ! का देवाची सेवा काही करावी काही धर्म आचरावा ! तू पण हे गोपद्माचच व्रत धर पाहू

कमला—पण प्रत्यही गायीसारख्या अेका पशूच्या खुराची १०८ चित्र काढल्यान आणि भटाना सोन्याची गोपद्म दिल्यान देवाची सेवा ती काय साधणार ! धर्म तो काय घडणार? धर्म म्हणजे परोपकार परोपकार पुण्याय ! तेव्हा ह्या लोकी काही प्रत्यक्ष असा परोपकार घडल अस व्रत करण वर तस एक व्रत मी धरल तर त्यात नाही का देवाची सेवा घडत ?

रखमाबाओ—लागलीच पाचकळपणा करायला ! अग, गायीची सेवा तीच देवाची सेवा भाव ठेवावा तिथ देव आहेच ! पोथीतच आहे हो हें सार !

कमला—होय ना ? मग जर पशूत भाव ठेवला तरी देव पावतो, तर आपल्या ह्या हिंदुराष्ट्राच्या भावाबहिणींची, माणसासारख्या माणसाची सेवा देवाच्याच नाव केली तर काय तो पावणार नाही ? नराची सेवा तीच नारायणाची सेवा, ह सुद्धा पोथीच सागते !

सकुताओ—हे अादी खर हो कमलाताओ, मी तस व्रत धरतें या ल्क्ष दुधापेक्षा ताच खरा परोपकार, खरी देशसेवा, कोणच धरू ?

कमल—अस वधा सकुताओ, अका विहाराच्या भूकपात अनाथ अशी हिंदूची तीन हजार वाळ मिशनरी मोल्वींनी नलो, वाटवली, त्याचे आओबाप त्याना मुक्ते अितकच नव्ह, तर हे तीन हजार वश पुढील पिढीपासून हिंदूचे कट्टर शत्रू होणार आपल्या हिंदुराष्ट्राच सस्यावळ अशा प्रत्यहीच्या धुडगुसापायी कोटीकोटींनी घटत असता, हिंदुधर्माच खर व्रत म्हणजे लाख लाख दूर्वांच्या गवताचे भार देवाच्या नाव वाधात वसण नमून अशी अेकक अनाथ हिंदु वालवालिका वाचविण हेंच हो पण यासाठी हिंदुसभेन काढल्ल्या अनाथाल्याना भीक देखील कोणी घालीत नाही आम्ही दखीन दरिद्री, अशा हिंदु अनाथाल्यास पैसे कुठन दणार ! पण आप शरीर तरी हिंदुसघटनाच्या अशा पवित्र कार्यासाठी कष्टविण आपल्या हात आह, हेंही तपच आहे अशा हतून आम्ही दहा पाच मैत्रिणींनी अस व्रत धर आहे की, प्रत्यही आमच्या यथील हिंदुसभेच्या अनाथाल्यात दोन तास जाऊ तेथील लकराना अगजणीन आघोळून जववून, त्याचे कपडे घरच्या साबणान धुऊ परीटघडीसारखे चक्क करून ठेवायचे आणि दर रविवारी त्याना हिंदु वी पुरुषाच्या मोठ्या कथा सागायच्या विज्ञानाचे चमत्कार खेळाव विमानयत्र

अनाथालयास धर्माथ शिवून द्या फुकट, त साहाय्य त्या सस्थेची केवढी तरी चिंता दूर करील !

सकुताओी— हो हूं! पण वाओी कापड कुठल खिरत आणू मी अितक!

रखमाबाओी—मी देते वर तुला कापड या माझ्या १०८ गोपद्मामाग १०८ मुलाच्या झबल्यासदऱ्याच कापड मी देओीन हो धर्माथ मग तर पावेल ना मला सुद्धा तो तुझा हिंदुसघटन—देव? अग हसता काय अशा! हिंदुसघटना हाही अेक देवच आहे वर गणपति म्हणजे गणाचा पति सघटनाचा देव अग आम्हाला कळत का नाही हू? पण आम्ही आपली जुनी माणस तुमच्या नव्या कल्पना आम्हाला आमच्या जुन्या भावेतच सागितल्या म्हणजे ऊवकर पटतात हो मी ही आपली १०८ गापद्म पूजीनच पण अनाथालयातील १०८ लेकराना कापड पण धर्माथ दिल्यावाचून व्रताची सागता झाली अस मानणार नाही वर म्हणजे जुन व्रत पण झाल नि नवही याल काय कमला?

कमला— आभार आहेत हो मावशी तुमचे तुम्हा वडीलधाऱ्या माणसानी आम्हाला अितका आशीर्वाद नि सहाय दिल तरी पुर आह! वर लीला शालिनी, मालिनी तुम्ही साऱ्या जणीना काणकोणचा व्रत या चातुर्मास्यात धरला आहेत?

लीला— आम्हा दहा जणानी प्रत्यका लक्ष लक्ष वातीच व्रत धरल आहे प्रत्यकी शभर दानने वातीचा वाक्डा सकाळी देवघरात वा देवळात जाळायचा अग ऊओोला प्रत्येकीन जाळली का दहा भट वोलावून त्याना दहा सोयाच्या वाती द्यायच्या (सगळया हसतात)

कमला— भगाच्या घरा सोयाच्या वाती जाळतात हाय? लीले पूर्वी विजेच गसचे राकेलचे दिवे नसत तव्हा घरी देवळा पणत्यातून वातीच लावीत तेव्हा त्या काळी लाख वाती फुकट जात नसत घरी देवळा त्याचा अुपयोग होओी, पण आता जिकडे तिकडे राकेलचे क्टील गस व विजेचे दिवे भगझगाटत आहेत आता त्या भगभगाटात लाख वातीपायी तुम्हा दहा पाच जणाच ज मणभर तरी तूप नुसत जाळून टाकायच त्यात काय अथ आहे वर! पुन्हा वाती पटवायच्या त्या म्हणे सकाळी अुजाडल्यावर पेटवायच्या किती व्यथ कष्ट! म्हणून म्हणते, तुम्ही ते मणभर तूप अस अुगीच जाळून टाकण्यापेक्षा त्या अनाथालयातील नेक गच्या ताडी पाला नुसत्या कापसाच्या वाती पटवून पडलल्या अुजेडात आपल्या राष्ट्रातील दास्य दारिद्र्य दुष्काळ दुदशा याचा अधेरच काय तो दिसतो! पण आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या त्या लकराच्या जीवनाची विझता वात जर तेवविली ना तरच तो अधर घालविणारा खरा अुजड आपल्या घरी पडेल !

सकुताओी—आणि प्राणदानाच तच कृत्य देवालाही जास्त आवडेल! अग माझ्या मुलीन मुलालेकराच्या ताडी पडणार तूप जर चुलीत अुगीच ओतून दिल तर मी तिच्यावर रागावेन का प्रसादेन? तसच देवाच्या लकराच्या ताडी पडणार हूं

मणोगणती तूप असं नुसतं जाळून टाकल्यानं देव अुलट रागावतच असला पाहिजे त्यापेक्षा ते मणमण तूप देवाच्याच नावं त्या अनाथ लेकरास पोसण्यासाठी खाअू घातलं तर त्यातच खरा परोपकार घडेल! अिहलोकी प्रत्यक्ष लाभ, परलोकी पुण्य!

शालिनी—मी कनी चातुर्मास्यात केळीच्या पानावर जेवायचं व्रत धरलं आहे चार महिने केळीच्या पानावर जेवायचं नि मग भटाना जेवायला घालून अेकेक चांदीचं केळीचं ल्हानमोठं पान दान द्यायचं

मालिनी—मी कनी गेंडीव्रत धरलं आहे या चातुर्मास्यात भेंडयाची भाजी खायची नाही आणि शेवटी भटाला बोलावून अेक चांदीची भेंडी दान द्यायची आमच्या गापाळ भटजींनी सांगितलं आहे की, अिथ अशी चांदीची भेंडी दान दिली की मेल्यावर स्वर्गात सोन्याच्या भेंड्या मिळतात हो जिवाला (सगळ्याजणी पुन्हा हसतात) हसता ग काय सारख्या ?

रखमाबाअी—अग, हसू नको तर काय करू! मला म्हातारीला देखील ही भटाची लुच्चेगिरी पसंत नाही वर पडत! कोणंग हा गोपाळभटजी! तो का? वा ग वा! लोकांची घरं मक्त्यानं बांधायचा त्याचा अेक धंदा आहेच घरी गाअीम्हशी बाळगून दूध गावभर विकतोच अग परवा मी मनुस्मृतीत अैकलं की जो ब्राह्मण दूध विकतो तो तत्काळ पतित होतो म्हणून! त्याचा मुलगा पोलिसखात्यात मोठा कारकून आहेच तीन मजली नवं घर त्यानं अलीकडेच बांधलं आहे तिकडे तो आपल्या हिंदूंची शेकडो लेकरं भुकेनं मरताहेत मिशनरी, मुसलमान त्याना बाटवून हिंदु राष्ट्राचे कट्टर शत्रु बनविताहेत नि आम्ही अिकडे मणमण तूप आगीत जाळतो आहोत नि अशा पैसेवाल्या धटिंगणाना चांदीची केळीची पानं नि सोन्याच्या भेंड्या धर्म म्हणून दान देत आहोत! हा चसला मेला धर्म—अधर्म आहे हा! कमल, तुझं म्हणणं अगदी खरं आहे, हे भट मोठे लुच्चे आहेत देवाच्या नावे भावड्या लोकाना मनात येतील तशा थापा मारून स्वतःची तुंबडी

वडाभोवती लक्ष प्रदक्षिणा तेवढ्या गेल्या वर्षी घातल्या या चातुर्मास्यात गोग्रास कानवल्याच व्रत धरल आहे दर सोमवारी नऊ गुळाचे कानवले करते पैकी आठ कानवले गाईला घालते नि अेक तेवढा प्रसाद म्हणून मुलाना देते मी स्वत अुपास करते असे सोळा सोमवार करायचे !

सकुताअी— अिश्श! हा तर निव्वळ आचरटपणा नाही का ? अहो, घरी मुलाना गोडधोड मिळत नाही म्हणून अेवीकडे म्हणता आणि गुळाचे नऊ कानवले करुन गाअीसारख्या अेका पशूला आठ चारता नि मुलाच्या तोडी अेक घालता ! (अहा, मुलामाणसाना दूध देते म्हणून जी गाय हवी, तिला, मुलामाणसाना अुपाशी ठेवून तुपाशी जेववायाच काय ? पशूची आपासना करायची तर पशूसारखी करा पशूला हिरव गवत पोटभर आणून घाला, पाहिजे तर आंबटवाणी घाला आणि कानवल मुलाना द्या ! गोठ्यातला पशु देव आहे, तर तुमची पोटची लेकर काय भुत आहत? माणसाहून पशु श्रेष्ठ आहे हे सागणार व्रत देवाच नसून दैत्याच आहे दैत्याच !)

लीला—तसच तुझ्या त्या वडाच्या भोवती लक्ष वेळा गरगर फिरायच व्रत देखील भावडटपणाच नाही का? त्यात परोपकार असा ग कोणचा केलास ?

रखमाबाअी—तुम्ही सगळ्याजणी कमलेच्या पट्टशिष्यिणी झाल्यातस दिसत मग्ग खरच वर, तिच जे म्हणण की अशीच व्रत करावी की ज्यात या लोकी प्रत्यक्ष परोपकाराच काही कृत्य राष्ट्राची काही सेवा घडेल, त अगदी बरोबर आहे हो अमुक भाजी खायची नाही, केळीच्या पानावर जेवायच, अुगीच लाख वेळा गरगर फिरायच असा व्यर्थ देहदड करण्यापेक्षा देहदडाच तपही घडाव आणि राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा, या लोकी काही तरी प्रत्यक्ष परोपकार करावा अस मा वर व्रत तुम्हाला सागते अ तुम्हा निधन असल्यात तरी देखील पुष्कळ दान दिल्याच पुण्य तुम्हाला कम जोडता येअील बघा अ माझ्या अगणास लागून मागी ही केवढी तरी मोकळी जागा आहे तीत नुसत रान अुगवत तर तुम्ही दहावीस जणा प्रत्यही अिथ यअून स्वहस्तान मणून पेरुन या चातुर्मास्यात बागी अळू, मिरच्या, कोथिंबीर प्रभृति घाव भाजी लावा त्या अनाथालयास चारसहा महिने पुरेल अितक्या भाज्या आपण स्वत च्या मेहनतीने पुरवू या !

कमला—ठीक ठीक ! दूर्वांचे भारे बांधीत भटकण्यापेक्षा वा वाती करीत वा ही अशी गाअीच्या खुराजी जिन काळीत वा झाडाभोवती लाख वेळा गरगर फेऱ्या घालात राहण्यापेक्षा असा आपल्या धमबाधवाच्या या हिंदुराष्ट्राच्या सेवेत देह झिजवावा हच अुत्तम जर देव झाडपशूच्या सेवेन सतोषत असेल तर तो नराच्या सेवेन अधिक सतोषत असला पाहिजे आणि त्या त्या व्रतानी पारलौकिक फळ मिळत असतील तीही मिळत असलीच पाहिजेत ! आता बघा अ रखमाबाअी यँा अनाथ शभर लेकराना कापड देतील सकुताअी त्याची बंडी नि सदरे शिवून देतील.

तुम्ही मणभर तूप द्याल, ह्या सगळ्याजणी मिळून चार महिन्यांच्या भाज्या पुर-वतील. म्हणजे आपण त्या अेका अनाथालयाचा केवढा खर्च भागवू बरं ? — हिंदु धर्माची, राष्ट्राची, केवढी सेवा नि केवढा परोपकार करू शकू बरं ! मग घेताना हीं सगळी व्रतं ?

साऱ्या जणी — अगदी आम्ही सगळ्यांनी हींच व्रतें या चातुर्मास्यात करा-यचा संकल्प हा आताच केला बरं. तुम्ही जा नी त्या अनाथालयाच्या संचालकांना द्या हें वचन अितक्या धर्मार्थ साहाय्याच.

कमला — त्यांना कितीतरी आनंद होअील. त्यांची केवढी चिंता दुरावेल हें अैकून ! जाअू या आपण साऱ्याजणीच तिकडे. चला ! (जातात).

\+ + +

१०. ताबुतांची गोष्ट

आपल्याला ताबुतांची गोष्ट माहीत आहे काय ? तुम्ही प्रतिवर्ष मुसलमानाचा ताबुताचा सण पाहतच असता. लाखो मुसलमान त्यात जरी खूप नाचतावागडताना दिसतात तरी तो सण आनंदाचा नसून त्याचें मूळ अेका अत्यंत हृदयद्रावक शोककथेत आहे. मुसलमानी धर्मसंस्थापक जे महंमद पैगंबर, त्याच्या प्रत्यक्ष नातवाच्या झालेल्या क्रूर कत्तलीची ती वार्षिक स्मृति आहे.

पण अशी अेखादी करुणरसानें थबथबलेली गोष्ट नुसती कल्पनेनेंच कोणी रचिते तर तिने भावना खळवळून सोडल्याच असत्या हें जरी खरें असलें तरीही तिच्यापासून शिकण्यासारख्या ज्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत त्यांचा परि-णाम वाचकांवर व्हावा तितका सहजच झाला नसता; कारण मन म्हणतें, 'अः ! ही नुसती कल्पकथा आहे ! असें काही खरोखर थोडेंच घडलें आहे ! प्रत्यक्षाच्या व्यवहारात अशा भाकडकथाचा तो काय अुपदेश घ्यायचा ! स्वप्नात तीन फुटांच्या खोलीत तीन हजार शिपाअी शिरलेले दिसतात, बिछान्यावर असता स्वतःला डोहात फेकलेलें दिसते; पण म्हणून जागें होताच त्या डोहात आपण पडलो आहोत, असेच समजून तरण्यासाठी कोणी पोहू लागतो थोडाच ! स्वप्नातला चुटका सर्वस्वी स्वप्नापुरताच ! कल्पित गोष्टींचा चटका मुख्यतः मनोरंजना-पुरताच !'

यासाठी व्यवहारात घेण्यासारखा अुपदेश मनावर पक्का ठसविण्याच्या कामी नुसत्या भावना खळवळून सोडणाऱ्या अरेबियन नािअटसारख्या कल्पित कथांचा जरी थोडाबहुत अुपयोग होतो तरी त्याच्याहून किती तरी पटीने अितिहासात

तशा ज्या घटना खरोखरच घडलेल्या असतात त्याची पकड भावनेवर नव्हे, तर बुद्धीवरही अधिक पक्केपणी बसते (कोणतेही सत्य मनावर बिंबवावयाचे झाले तर त मूलत च बव्हशी असत्य असलेल्या कल्पित कादवरीपेक्षा, तितकेच भावनोद्दीपक असताही अक्षर नि अक्षर सत्य असणाऱ्या अैतिहासिक घटनेनेच अधिक परिणामकारकपणे बिंबविले जाअू शकत)

ही तावुताची गोष्टही कादवरीसारखीच अत्यत चित्तवेधक असताही अितिहासाअितकीच सत्य आह

त्यातही गिवन, सेल प्रभृति अनेक अिंग्रजी अितिहासकाराच्या नि कुराणशरीफच्या अभ्यासकाच्याकडे न जाता आपण ही तावुताची गोष्ट हेतुत जस्टिस अमीरअल्लीसारख्या निष्ठावत पण सुविद्य मुसल्मानी लेखकाच्याच ताडून अैकू म्हणजे त्यायोगे ती सागताना बिनमुस्लिम लेखकानी ती जाणूनबुजून चुकलेली मागितली अशी शका आपणास वा दुसऱ्यास घेण्याचे फारसे कारण अुरणार नाही

महमद पैगबरानी ज्या वेळी ते अत्यत हीन स्थितीत होते आणि त्याच्या गावीही ते पैगवर — औश्वरदूत — म्हणून जेव्हा बहुतेकास माहीत नव्हते त्या वेळी अेक होतकरू, दखणा नि प्रामाणिक मुलगा पाळला हाता त्याच नाव अल्ली त्यास पुढे महमद पैगबर यानी आपल्या पुत्राच्या ठायी मानल, कारण पैगबरास पुत्र नव्हता पुढे महमदानी आपली मुलगी फातिमा हीस त्या तरुण अल्लीलाच देअून त्यास आपला जावअीही केले

महमदावर आलेल्या अनेक सकटात अल्लीने त्यास सोडले नाही अरवानी महमदाच पैगबरत्व मान्य केले तेव्हा त्याच्या वाढत्या वैभवासह अल्लीचेही महत्त्व वाढत गेले पण महमद पैगबर सन ६३२ त वारले तेव्हा त्याच्या गादीवर अल्लीचाच हक्क आह असे त्याच्या पक्षाच्या लोकाचे मत असताही त्या खलिफापदावर

मिळाले ! कुराणाचे प्रार्थनामंत्र त्या अल्लीच्या ओठावर असताच मारेकऱ्याचा सुरा त्याच्या हृदयात घुसला ते कुराणाचे मंत्र त्यास ह्या जगात तरी वाचवू शकले नाहीत !

राजपुत्र हसन-हुसेन

अल्लीला, महमद पैगंबराच्या फातिमा नावाच्या ज्या मुलीशी त्याचे लग्न झाले होते, तीपासून हसन आणि हुसेन हे दोघे पुत्र झाले. अल्लीला वर सांगितल्याप्रमाणे मारेकरी घालून ठार मारल्यानंतर त्याच्या प्रतिपक्षाने मोअवियाचे खलिफापद मान्य केले. परंतु अल्लीच्या पक्षाच्या मते खलिफापद हे महमद पैगंबराच्या वंशातच राहावे असे असल्याने आणि अल्लीचे जे वरील पुत्र तेच महमद पैगंबराच्या वंशाचा उरलेला अंकुर असल्यामुळे त्या हसन हुसेनाच्या हातीच खलिफापद ठेवण्याचा अल्लीच्या पक्षाने पराकाष्ठा चालविली. अल्ली ठार मारला जाताच त्यांनी हसनला खलिफा म्हणून घोषित केले. पण तिकडे मोअविया हा प्रबळ सैन्य घेऊन त्याच्यावर चालून येत आहे असे कळताच त्यांची गाळण उडाली. पैगंबराचा हसन हा नातू असला तरी ते दैवी नाते ह्या मानवी जगात प्रबळ असलेल्या सैन्यावाचून अगदी दुबळे ठरले, आणि हसनला खलिफापदावरील आपला अधिकार सोडून देऊन मोअवियास शेका वर्षाच्या आत शरण रिघावे लागले. दोन्ही पक्षांचा करार झाला तो असाच की मोअवियानेच खलिफा व्हावे पण त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र पैगंबराचा दुसरा नातू जो हुसेन त्याला खलिफा नेमावे.

अशा रीतीने मोअविया हाच शेवटी मुसलमानी साम्राज्याचा एकमेव नि अप्रतिरथ खलिफा झाला. यश त्याला आले ! तो कोणी मोठा धर्मभीरु कुराण निष्ठेने पाळणारा न्यायी सदाचारी होता म्हणून का त्याला हे अप्रतिम यश येऊन तो कुराण माननाऱ्यांचा मुख्य राज्याध्यक्षच नव्हे तर धर्माध्यक्षही झाला? मुळीच नाही ! यच्चयावत् मुसलमानांचा अगदी निर्विवादपणे झालेला आणि अत्यंत प्रबळ ठरलेला असा जो पहिला खलिफा तो हा मोअविया कसा होता याविषयी अमीर अल्लीच म्हणतात —

ज्याचे मित्रत्व राखता येणे कठीण जावी किंवा ज्याचे शत्रुत्व डोईजड होई त्याचा त्याचा विषाने वा खंजिराने त्या मोअवियाने घात केला आणि करविला. हत्या ही त्याच्या अंगवळणी पडलेले एक प्रबळ हत्यार होते. त्याच्या सत्तेला अडथळा करू लागेल अशी वाटेल ती कुराणातील दैवी वा व्यवहारातील मानवी आज्ञा वा आधार झुगारून देण्यास तो कमी करीत नसे. पण सोयीस्कर असल्यास कुराणातील आचार वाहवा पाळण्याचे सोंगही असे वठवून देता येई यव ! हा केवढा दैवदुर्विलास होय की, ज्यांनी प्रत्यक्ष महमद पैगंबराचा छळ केला तेच त्याच्या वंशजांच्या पैतृक संपत्तीचे नि राज्याचे वारस ठरावे ! आणि ज्यांनी

मूर्तिपूजकाचा पक्ष घेतला तेच महमदाच्या मूर्तिभंजक मुसलमानी धर्माचे खलिफा –धर्माध्यक्ष–व्हावे !' (हिस्टरी ऑफ दि सारासेन्स पृ ७१ नि ८०)

पण ऐहिक दृष्टीने पाहता मोअवियाला ह पद यश आले ते अगदी सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्टपणे दिसू शकत ! तो अत्यंत धाडसी, राजनीतिपारंगत, शूर, धारस्थानी पुरुष होता ऐहिक राज्ये जिंकण्यास जे गुण अवश्य ते त्यात होते त्याचे सैन्य झुंझार असून, शस्त्रास्त्र उत्कृष्ट असत, म्हणून ऐहिक राज्य जिंकण्याच्या कामी त्याला यश आलं आणि पैगंबराच्या दैवी वंश तिकडे धुळीस मिळत असता मोअवियाने स्थापिलेल्या दमास्कसचे मुसलमानी साम्राज्य नि धर्माध्यक्षत्वाचे ते खलिफापद त्याच्या साध्या मानवी वंशात शभर वर्षे अव्याहतपणे नांदत राहिले !

हसनच्या हातून खलिफापद नि साम्राज्य छिनावून घेऊनच मोअविया स्वस्थ बसला नाही थोड्याच अवधीत त्याचा मुलगा येझिद याच्या कारवाईने हसनास विष पाजून ठार मारण्यात आले ! पैगंबराचा–देवदूताचा तो प्रत्यक्ष नातू पण त्यालाही वाचविण्यासाठी महमद पैगंबर दयापाशी मध्यस्थी करु धावले नाहीत–दवाने मागे अलीला कट्याल्याच्या खंजिरास मारू दिले तसेच आता त्या दुष्ट हसनलाही विषाच्या पल्यास पिण्याआधी एकवार दखील सावध न करता दुष्टांच्या घातास बळी पडू दिले !

राहता राहिला महमदचा दुसरा नातू हुसेन खलिफा मोअवियाने पूर्वी करार केला होता की, त्याच्या माग खलिफापदावर नि साम्राज्यपदावर हुसनला स्थापिल जाईल ! पण त्याचा वडील भाऊ हसन त्याला विषप्रयोगाने ठार केल्याबरोबर हा करारही मोडून खलिफा मोअवियाने आपल्यामागे आपला पुत्र येझिद ह्यास खलिफापद मिळाव म्हणून निश्चिले आणि मुसलमानी साम्राज्यातील मशिदींमधादीतून यझिडलाच खलिफा करण्याची ग्वाही दिली गेली सैन्याने नि राजधानीने तीच शपथ घेतली पराक्रमी मोअविया सन ६८० मध्ये वारताच त्याचा हा सवाई पराक्रमी पुत्र येझिड, राजधानी दमास्कसमध्ये आपल्या पित्याच्या विस्तीर्ण साम्राज्याचा धनी नि मुसलमानी धमाचा धर्माध्यक्ष झाला !

खलिफा येझिड

ह्याच यझिडने महमद पैगंबराच्या एका नातवास, हसन यास विषप्रयोग करवून मारले हे वर दिलेच आहे. महमद पैगंबराचा दुसरा नातू हुसेन, त्याला खलिफा नेमण्याचा ठरलेला करार लाथाडून आता तोच येझिड खलिफा झाल्यामुळे हुसेनच्या जातीचे नि पक्षाचे लोक अर्थातच फार चिडले त्याच्यापैकी अिराकच्या लोकानी तर हुसेनला बंड करुन उठण्यास खूपच भर दिली 'आपण आमच्या प्रातात पाऊल टाकताच सारी जनता एका माणसासारखी बंड करून उठेल ! आपल्या येण्याचा काय तो अवकाश !' असे उत्क्षोभक निरोप

येत राहिले ! त्यामरणी त्या निरोपावर विस्वासून आपल्या खलिफापदाचा येझिडने छिनावून घेतलेला हक्क रणांगणावरच परत मिळवीन अशा निश्चयाने हा पैगंबराचा धर्मशील नातू हुसेन अिराककडे अुघडपणे चालून गेला. त्याच्याबरोबर त्याचे नातलग, दोन मोठे मुलगे, काही निष्ठावंत अनुयायी, बायकामुलें, अितकी मूठभर सेना काय ती होती !

हाय हुसन ! हाय हुसेन !

येझिडला तर हेंच पाहिजे होते ! तो जितका पराक्रमी तितकाच लुच्चा ! त्याने मान्या मुसलमानी साम्राज्यात असा दरारा बसविला होता की त्याच्या वर्तनात तो कुराणाच्या आज्ञाचा धुसमट जमेल तेव्हा करीत असताही तोच खलिफा धर्मनिष्ठांचा धर्मगुरु ! — म्हणून सारा मुसलमान त्याच्यापुढे चुपचाप गुडघा टेकीत होता. सर्वा मुसलमानांची महानुभूति प्रत्यक्ष महंमद पैगंबराच्या त्या रक्तास असताही सत्यपरायण रहाणाऱ्या नातवाकडे—हुसेनकडे—होती. पण खलिफा येझिडच्या विरुद्ध शस्त्र काढण्याची कोणाची छाती होओना ! अशा स्थितीत हुसेन बंड करून अुठतो अ हे हें पाहून खलिफा येझिड अुलट संतापला ! गुप्त हस्तकाकरवी अुक्षोभक बातम्या त्याने होअूनच हुसेनला चहूकडून धाडविल्या की, 'या ! आम्ही येझिडविरुद्ध तुम्हांस तत्काळ मिळतो !!' त्या निरोपास सत्य मानून तो सत्यपरायण हुसेन या मूठभर साजारबुणग्यासारख्या टोळीनिशीं जों जों पुढे चालला तों तों त्याला कोणी अडविण्यास येअीच ना ! त्यामुळेही हे आश्चर्यच वाटले ! निष्ठावंत भाविक मुसलमान म्हणू लागले 'अल्ला सत्याचा अभिमानी. प्रत्यक्ष पैगंबराच्या नातवाविरुद्ध असणाऱ्या शत्रूचे डोळे अल्लाने अंधळे केले, बुद्धि भ्रमिली ! नाहीतर खलिफा येझिड असा नांगी टाकून बसणारा प्राणी नव्हे! देवाचा अद्‌भुत चमत्कार आहे हा !'

तो अद्‌भुत चमत्कार होता खराच ! पण तो देवाच्या दयेचा नसून येझिडच्या राजनीतीचा ! कारण हुसेनला असें खोट्या आशेच्या मागे लावीत लावीत त्याने अशा ठिकाणी आणून सोडले की, जिथे निराशेच्या जाळ्यात तो पैगंबराचा नातू अचानक नि पुरतेपणी सापडावा.

अिराकच्या प्रांताने त्यास बोलावले होते. तिथपर्यंत जायचेच काय ते कठीण काम. तिथे जाताच तो प्रांतचा प्रांत 'अल्ला हो अकबर' करून हुसेनसाठी अुठणार ह्या अपेक्षेतील कठीण काम तेंच पार पडले. हुसेन अिराकमध्ये प्रवेशतो त्याला कोणीही अडविले नाही. पण अिराकमध्ये बंडाचा झेंडा घेअून त्याने पाय ठेवताच जे सोपे वाटले तेच काम कठीण ठरले—हुसेन कान देअून अैकत राहिले पण अिराकमध्ये निजलेल्यांची झोप मोडण्याअितकी देखील गडबड कुठे अैकू येअीना. 'हुसेन की जय' गर्जत अेकही तरवार म्यानातून खणखणेना !

तोंच तरवारी खणखणल्या; तीरही सों सों सुटत चालले! पण हाय हाय! ते हुसेनला साहाय्य देण्याचें वचन दिलेल्या मुसलमानांचे नसून त्या लवाड खलिफा येझिडने हुसेनला अचानक गाठून कापून काढण्यासाठी धाडलेल्या मुसलमानी सैन्याचे होते!

'विश्वासघात!' हुसेनच्या टोळीत अेकच हाहाकार अुडाला. निरुपायाने अेका गावच्या आश्रयास आपले तंबू ठोकून त्यातल्या त्यात रचता येअील तितका व्यूह रचून हुसेनने ठाण माडलें. शत्रूने वेढयाची तात त्या ठाण्याच्या गळयाभोवती घातली!

करवलाची लढाअी नव्हे, कत्तल!

त्या जागेचें नांव करवला होतें. खलिफा येझिडने हुसेनला त्या पिंजन्यात कोंडण्यासाठी जो सेनानी धाडला होता, त्याने हुसेनच्या टोळीवर चढून न जाता त्याचा छळ करावयाचाच तेवढा विडा अुचलला होता. हुसेनची ती मूटभर टोळी —ही जरी शरवार अुपसून अुभी होती तरी तिलाही शत्रूवर चालून जाणें अशक्य होतें. लढाअीचा प्रश्नच नव्हता तो! शत्रूने हुसेनचें पाणी तोडलें, दुरून दुरून तीरांचा वर्षाव चालविला. दिवसामागून दिवस हुसेनचे लोक पाण्यावाचून तळमळू लागले. शत्रूशी हुसेनने बोलणे केलें, 'मला मुखरूप परतू द्या—मी लढणार नाही!' पण त्याच्या लढाअीला भीत होता कोण! महंमद पैगंबराचा तो नातू, हजारो मुसलमान पैगंबराच्या ज्या वंशास दैवी अंश मानीत त्या वंशाचा तो राजपुत्र! ...पाण्यावाचून तडफडू लागला, 'मी शरण येतो—पण मला खलिफा येझिडकडे न्याल तेे वंदिवान म्हणून नेअू नका, तर माननीय वीरपुरुष म्हणून न्या!' पण त्यास वंदिवानच नव्हे तर नीच, पापी म्हणून, अपराधी म्हणून आणा, आणला तर! अुत्तम मार्ग म्हणजे जिवंत आणूच नका! हीच तर त्याच्या शत्रूची—खलिफा येझिडची—आज्ञा होती! शेवटी तो न्यायपरायण हुसेन म्हणाला, 'माझाच जीव तुम्हांस हवा आहे ना? मग हा मी पुढे येतो, मला मारा नि वाद संपवा. पण निरपराध लेकरांना नि स्त्रियांना तरी तहानेने तडफडत मारू नका. त्याना सुरक्षितपणे वेढयाबाहेर काढून द्या!' पण हीही विनंती खलिफाच्या सेनानीने अमानली! आता मृत्यूवाचून गत्यंतर नाहीसें पाहून हुसेनने आपल्या अनुयायास सांगितलें, 'तुम्ही व्यर्थ मरू नका, ज्यास जाणें त्याने मला सोडून जावें हेंच अुचित, त्यातच मला समाधान वाटेल!' पण कोणी गेला नाही. अुलट आपल्या मुसलमानी धर्मसंस्थापकाच्या प्रत्यक्ष नातवावर तलवार चालविण्यास नकरून झुंजणें तर त्याच्या वतीनेच झुंजू अशा निश्चयाने येझिडच्याच सैन्यातील काही धर्मशील मुसलमान सैनिक हुसेनच्या छावणीत निघून आले.

तीरामागून तीर अेकसारखा येझिडच्या सैन्यातून सुटत चालला हुसेनच्या मूठभर लोकातील वीरामागून वीर वेचक वेचक पडत चालला शेवटी तो पैगंबराचा नातूही घायाळ झाला त्याने पाणी मागितले मोठ्या प्रयासाने पाण्याच्या प्रवाहाशी त्यास नेण्यात आले तोच शत्रूच्या तीराची झोड अुडाली तहान तहान करीत हुसेन पुन्हा तंबूच्या दाराशी आला स्त्रिया ओक्साबोक्शी रडू लागल्या हुसेनचे रडते पुत्र मरून पडले होते अेक अर्भक अुरले, त्याचे शेवटचे चुंबन घेण्यास हुसेनने ते लेकरू अुचलले–तोच शत्रूने त्यास अेका तीक्ष्ण बाणाने खिळून टाकले! त्यासरशी 'अल्ला' असे ओरडून तो राजपुत्र हुसेन तंबूपुढे मटकन बसला पाणी पाणी!! अेका सतीने प्रयत्नाची शर्थ करून अेक पेला पाणी मिळविले

पाणी! पाणी! त्या घायाळ राजपुत्राच्या हातात तो पाण्याचा पेला येताच त्याने तो पिण्यास आवडीने अुचलला घोट घेण्यास कोरड पडलेले तोंड पटकन अुघडून आ केला, तोच पाण्याच्या घोटाआधीच शत्रूचा बाण नेमका त्याच्या तोंडात सू सू करीत शिरला अेक कचदिशी टाळी फोडून धीरपुन तरवार अुचलून अुठतो तो चोहोकडून हाणा, मारा करीत शत्रू धावला नि हुसेन तरवारीच्या घावानी छिन्नविछिन्न होअून ठार झाला!

मुसल्मानी धर्मसंस्थापकाच्या नातवाचे त्या मुसल्मानाच्या दैवी खलिफाचे देवावर त्या मानवी खलिफा येझिडचे ते कट्टर मुसलमान थै थै नाचले, त्याच्या प्रेतास त्यांनी हाणले, ठोकरले, त्याचे शिर भाल्यास टोचून मिरवीत निघाले!! पण देवान त्या 'दैवी' पण दुबळ्या खलिफाच्या साहाय्यार्थ हू का चू केले नाही! (अमीरअल्ली पृ ८६) मानवी पण प्रबळ अशा खलिफा येझिडपुढे देवमुद्धा असंतोषाचा अेक शब्दी काढू धजला नाही!

येझिडचा तो सेनानी ओबाअिदुल्ला त्या राजपुत्र हुसेनची ती दुर्दशा पाहत राहिला त्याच्या त्या कट्टर सैनिकानी हुसेनचे शिर आणून त्याच्यापुढे जेव्हा टाकले तेव्हा तो अगदीच पिसाळला हुसेनविषयीचा त्याचा राग अनावर होअून त्याने हातातल्या छडीने मृत राजपुत्राच्या कापून आणलेल्या रक्ताळ मस्तकाच्या

खलिफा येझिडच्या भव्य राजवाडयाच्या तटाखाली भितीला टेकून महमद पैगंबराच्या त्या मुली – लेकी – सुना लक्तर नेसलेल्या, मळलेल्या, हुसेनचे ते कापून आणलेले मस्तक ज्याच्यापुढे पडले आहे अशा त्या राजस्त्रिया ओक्साबोक्शी रडत बसल्या ! आपले केस ताडतोडून मोठमोठ्याने त्यांनी अेवढा आक्रोश माडला की, सारी राजधानी रडू लागली, चिडू लागली येझिड देखील थोडा गडबडून गेला, त्याने त्यांची झाली ती निर्भत्सनाच बस झाली असे समजून त्यांना परत मक्कामदिनेकडे आपापल्या गावी जाअू दिले

अशी करबलाची कत्तल झाली ! मुसलमानी पैगंबराचे प्रत्यक्ष नातू जे हसन-हुसेन त्या राजपुत्राचा असा अत्यंत शोचनीय शेवट झाला ! महमदाच्या वंशाची करबलाला अशी दुर्दशा झाली, असा नायनाट झाला ! तीच करुणकथा आठवून आठवून करबलाच्या त्या कत्तलीच्या दिवशी प्रतिवर्षी कोटयवधि मुसलमान ताबुताच्या स्मृतिदिनी 'शोक ! हाय शोक !' असे वारवार आक्रंदत धायधाय रडू लागतात करबलाची हीच करुणकथा ताबुताची गोष्ट होय ! हसन-हुसेनच्या या हृदयद्रावक शेवटाचा तो शोकदिन असतो, ते दुःखस्मारक असते!

हुसेनच्या ह्या दुर्दशेची वातमी पोचताच मुसलमानाची जी प्रमुखतम धर्मक्षेत्रे नि पैगंबर महमद स्वतः जीत राहत, त्या मदिना नगरीतील लोक अत्यंत खवळून गेले त्यांनी येझिडचे खलिफापद रद्द केले व त्याचा अधिकारी पिटून घालविला ही वातमी पोचताच तो पराक्रमी येझिड डवचलेल्या सिंहासारखा चवताळला आणि सिंहाहूनही हिंस्र अवतार घेउन ससैन्य मदिनेवर येअून कोसळला ! त्याच्या त्रोधाने तो सारा अरब देश थरथर कापू लागला येझिड, मुसलमानी साम्राज्याचा मुख्य धनी मुसलमानी धर्माचा धर्माध्यक्ष खलिफा ! पण त्या मुसलमानी खलिफानेच मुसलमानी धर्मक्षेत्राची राखरांगोळी अुडविली ! महमद पैगंबराचे निधडे अनुयायी लहानमोठे वेचून वेचून कत्तल करण्यात आले जे अुरले त्याना दास बनविण्यात आले त्यांच्या मानेवर डाग दअून ठेवले अल्लीच्या खिलाफतीपासून जी दफ्तरे, सार्वजनिक कार्यालये, अुठविलेली होती ती सारी धुळीस मिळविली, फार काय – त्या मुसल्मानी पुण्यक्षेत्रातील ती पैगंबराची पुण्यतम मशीद, तिची खलिफा येझिडने घोडशाळा बनविली, नि पवित्र स्थलाची अनन्वित विटंबना केली ! (हिस्टरी ऑफ सारासेन्स पृष्ठ ८८) मदिनेला धुळीस मिळवून येझिड मक्केवर चालून गेला आणि तथील पवित्र 'काबा' आणि अितर पुण्यस्थळे यांचीही यथेच्छ नासधूस करण्यात आली !

यझिड हाच शेवटी अप्रतिरथ खलिफा ठरला अैहिक राज्य, यश, दरारा, विजयश्री ही सारी त्याच्या पायाशी कुतिमान करीत होती

हा अेवढा विजय त्या यझिडला मिळाला आणि हसन-हुसेनादिक पैगंबराच्या पुत्रपौत्रांचीही धूळधाण झाली हा का? येझिड हा त्या हसन हुसेनहून कुराणाच्या

जर वेद, कुराण, बायबल, तौल्दि अिंजिल प्रभृति धर्मग्रंथ, त्याचे त्याचे अनुयायी मानतात तसे ओीश्वरप्रदत्त, ओीश्वरकृतच असते तर ओीश्वराने त्याची वचनं अशा खोटी पडू दिली नसती! त्याच्याच पैगंबराच्या नि ऋषींच्या वंशाची अशी धुळधाण ओुडू दिली नसती कधी पुराणाचे आचार पाळणाऱ्याचाही सत्य-नाश, कधी कुराणाचे आचार पाळणाऱ्याचाही सत्यनाश कधी बायबलवाल्याचीही दुर्दशा! किंबहुना या धर्मग्रंथात 'गाय पूज' नि त्या धर्मग्रंथात 'गाय पुजू नकोस, खा!' अशा धडधडीत ओुलटसुलट फसवेगिरीच्या आज्ञा देओून मनुष्यात नसता कलह चेतविण्याचे दुष्ट काम निदान देवासारख्यानं तरी करावयास नको होते!

पण देवाने ते केले हे म्हणण्यातच खरी चूक आहे हे सारे वेद, बायबल, कुराण प्रभृति धर्मग्रंथ मनुष्यकृत आहेत त्यातील अनेक वचने जी आज खोटी पडली आहेत ती टाकून जे ज्ञान आज खरे ठरते ते सोडून आजही जे ओुपयोगी वा सत्य वाटते तेवढे मानावे हेच ओुचित कोणत्याही मानवी ग्रंथाप्रमाणेच तेही आहेत ओेवढे मानताच ते ग्रंथ मनुष्यजातीचीच ओैतिहासिक नि सामाजिक संपत्ति होते देवाचे नावे डाकी फोडणे बंद पडते आपण सर्वांनीच बाबीलोनच्या ओिष्टिका ग्रंथाप्रमाणे त्यास सादर संरक्षावे साभार आदरावे, सावधान अभ्यासावे पण देव न्यायाचा वाली आहे सत्य पक्ष विजयी होतोच पुराण वा कुराणवाल्याचा जय हा ठेवलेलाच प्रभृति मिथ्या आशावर न विसंबता राज्य संपादिणे वा जोडे शिवणे — तर त्या त्या ओैहिक साध्यास ज्या ओैहिक साधनाची आवश्यकता प्रत्यक्ष-पणे भासते ती साधने संपादावीं

ओैहिक जगापुरता खरा धर्म म्हणजे ओैहिक विज्ञान, (ओेक्सपेरिमेंटल सायन्स) हेच होय

—१९३४

\+ \+ \+

११. 'तोतया' राजा झाला !

* चितेवरून ओुठलेले प्रेत!
* नागा गोसाव्यास गादी!
* बारा वर्षे आपलीच ओोळख विसरलेला राजकुवर!
* आपल्या पतीसच तोतया पति ठरविणारी राणी!
* मरून बारा वर्षे झालेल्या भावास भेटणारी बहीण!

वरील मथळ्यापैकी कोणताही ओेक मथळा जरी ओेखाद्या कथेस देता आला तरी ती कथा मनास चटका लावून सोडती, मग हे सगळे मथळे ज्या कथेस लावता

निकाल लागला आणि पंचाच्या अेकमतानुरूप न्यायाधीशाने तो धाडसी मनुष्य सर रॉजर नसून अेक लुच्चा तोतयाच काय तो आहे, असा निर्णय दिला !

मेलेल्यांचेच नव्हत तर मुळी जन्मलेच नाहीत त्यांचे सुद्धा निघालेले तोतये !

जन्मून हरवलेल्या किंवा मेलेल्या माणसांचे तोतये जसे अितिहासात प्रसिद्ध आहेत तसेच कित्येक वेळा न जन्मलेल्या व्यक्तींचेही तोतये निघाल्याचे अितिहास सांगतो! त्याचेंही अेक अुदाहरण घेअू. कोल्हापूरचे राजे संभाजी १७६० त निपुत्रिक वारले. त्या वेळी त्याची धाकटी बायको कुसाबाअी गरोदर होती. पेशव्यांचे फार दिवसांचें धोरण म्हणजे मराठ्यांच्या साम्राज्यातून पूर्वी फुटून निघालेल्या कोल्हापूरच्या राज्यास सातारच्या राज्यास पुन्हा जोडून टाकावें नि सारी महाराष्ट्रीय शक्ति अेककेंद्री नि अेकमुखी करावी, त्यास अनुसरून माधवराव पेशव्यांनी कोल्हापुरास औरस धनी अुरला नाही असे पाहून पूर्वीच्या अंत:कलहामुळे दोन झालेली, पण वस्तुत: अेक राज्य असलेली, सातारा-कोल्हापूरची संस्थाने अेकवटून मराठ्यांचें अेकछत्र करावें असा घाट घातला. पण संभाजीच्या विधवा बायकांचा हट्ट की, कोल्हापूर निराळें ठेवावे. ह्यासाठी त्यांनी पत्र टाकलें. राज्य निपुत्रिक हा प्रश्नच मिटला. कारण 'कुसाबाअी वैशाख वद्य ७ अिंदुवासरी प्रसूत झाली. राजकुवर जन्मास आले. तुम्हां कारणें साखर धाडली आहे स्वीकारणे.' पण ह्या बातमीच्या खरेपणाचा पेशव्यास संशय आला. तेव्हा रागावून आणखी अेका पत्रात संभाजीच्या बायकांनी फटकारून लिहिलें की, 'आमचे वंशी अशा क्लिष्ट कल्पना यासमीं झाल्या नाहीत; पुढे होणे नाहीत. तुम्ही येअून परीक्षा पाहून सांगणाराशी सांगावें. त्यांचे मुखें 'होय' म्हटल्याने हा राजा होतो नाहीतर ब्रह्मदेवाचें लिहिणें लटके पडतें असे नाही !'

परंतु माधवराव पेशवे काही फसवियाने फसणारे थोडेच होते! शोध लावून खरा प्रकार त्यांनी अितक्या पुराव्यासह अुघडकीस आणला की, संभाजीच्या पत्नीने शेवटी आपल्या मुखे मान्य केलें, 'कुसाबाअीस पुत्र झाला ही आमची बतावणी खोटी !' तेव्हा मुळातच न जन्मलेल्या कोल्हापूरच्या राजाचा तो बनविलेला तोतया ते मूल—खोटें पडले, त्याचे खरे आअीबाप धरून आणले आणि त्यांना शासनही करण्यात आलें. असा खोडसाळ वर्तनाने जिजाबाअी-कुसाबाअीचा फार दुर्लौकिक झाला. पण पुढे तो क्षमा करून माधवराव पेशव्याने बाअीस दत्तकाची अनुज्ञा दिली. (सरदेसाअी मध्यविभाग ४ पृष्ठ १३४).

परतु आपल्या वा अितर देशांच्या अितिहासामध्ये असे जे अनेक तोतये निघाल्याच्या मनोरंजक कथा आहेत, त्या सर्वामध्ये ह्या बंगालमधील भोवाल संन्यासी खटल्यातील प्रकरणाअितकें चमत्कारिक नि रोमहर्षण वृत्त अगदी विरळा!

कारण ह्या प्रकरणी नुसता कोणी तोतया अुभा राहिला किंवा कोण्या सन्या पुरुषा-वर तोतयेपणाचा आरोप आला अितकेच चमत्कृति नसून, त्यातील प्रत्येक घटना निरनिराळ्या प्रकारे तिच्या रम्याद्भुततेने मनास भटका लावून सोडणारी आहे.

भोवाल संस्थानच्या राजकुवराचें प्रकरण : चमत्कार पहिला !

बंगाल्यात भोवाल नांवाचें अेक वर्षाचें साधारणतः आठदहा लाखाच्या अुत्पन्नाचें छोटेसें संस्थान आहे. त्याचे विगत स्वामी कै. राजेन्द्रनारायण राय. ह्यांचा द्वितीय पुत्र कुमार रामेंद्र नारायण राय. त्यांची पत्नी विभावतीदेवी. वडील वारल्यानंतर आपल्या वाट्याच्या अुत्पन्नाचा अुपभोग घेत असता जि. स. १९०९ मध्ये कुमार रामेंद्र नारायण हे आपली पत्नी विभावतीदेवी हिच्यासह दार्जिलिंग नामक रमणीय थंड प्रदेशी वारापालट करण्यासाठी गेले. त्यांच्यासह त्याचे मेहुणे विभावतीचे बंधु सत्येंद्रनाथ बानर्जी, कौटुंबीय चिकित्सक डॉ. आशुतोष, अनेक सेवकसेविका असा परिवारही होता. दार्जिलिंगला काही दिवस शीतल जलवायूचा अुपभोग घेतात न घेतात तोंच त्यांस अचानक संग्रहणीच्या रोगाने पछाडलें. चिकित्सा होअून त्या डॉ. आशुतोष प्रभृति मंडळींनी — काही अघोर कटामुळे असो वा नसो, पण राजकुवरांना सोमल देण्यात आला ! त्या विषाने जी बेशुद्धि आली तिचा विकोप होअून शेवटी राजकुवर वारले असें सर्वानुमते ठरलें. पत्नी विभावती, तिचा तो भाअू, तो डॉक्टर प्रभृति सर्वांनी मिळून रातोरात प्रेत स्मशानात नेण्याचें योजून घाअीघाअीने प्रेत हलविलें. स्मशानात जाअून चिता रचून प्रेत तीवर ठेवून आग जो लावणार तोंच आश्चर्यकारक योगायोगाने अकस्मात् मोठें वादळ अुठलें. पाअूस धो धो करीत वर्षू लागला. सोसाट्याच्या वाऱ्यात अुभें राहणेंसुद्धा भयप्रद झालें. आग तर चितेस लागता लागेना. तेव्हा त्या स्मशानातील त्या भीषण वादळा-मधून आपला जीवच कमावसा वाचविणे आधी अवश्य असें होअून, प्रेत चितेवर तसेंच ठेवून ती सारी मंडळी धावत्याधावत्या घरी परत आली तोंच अेक दुसरा चमत्कार घडून आला. चितेवर तें प्रेत ठेवताच भयंकर वादळी नि मुसळधार पाअूस जसा अकस्मात् चालू होअून त्या प्रेताचें अग्नीपासून रक्षण झाले, तसेच ती मंडळी त्या प्रेतास चितेवरच टाकून घरी पळून गेली असता, त्याच वादळात त्याच रात्री तिथे नागा सन्यासी काही दुसऱ्या चमत्कारिक योगायोगाने भटकत आले ! क्वचित् राजकुवराच्या घाताच्या ह्या कटाची बातमी कटातीलच काही व्यक्तीच्या पेंधळे-पणाने ह्या नागा संन्याशांना त्या स्थानी निवसत असता आगाअू कळली असावी !

जें अघोर, त्याच स्थळी; जी अघोर, नेमक्या त्याच वेळी, जें अघोर त्याच संकटात अुडी घेणे, सहन करणे, भटकत राहणे, आणि स्मशानी रानीवनी हिंस्र श्वापदांतून असें भटकत असता अनेक जीवांना दारुण संकटांतून सोडविणें — हेंच ह्या अघोरपंथी, सर्वसंगपरित्यागी पण प्रबळ अशी अेक संघटित मठसंस्था असलेल्या ह्या नागसंप्रदायाचें ब्रीद आहे !

येतात असे कथानक कल्पित असले तरीही किती रम्याद्‌भुत (रोमँटिक) असले पाहिजे !

मग वरील सर्व चमत्कारिक घटनांनी परिपूर्ण असे कथानक जर कल्पित नसता खरोखरच घडलेले असेल तर तो योगायोग अेक अलौकिक आश्चर्यच नव्हे काय ? ब्रह्मदेवच कादंबऱ्या लिहू लागला तर अितिहासदेखील कादंबरीहूनही रम्याद्‌भुत झालाच पाहिजे ! केव्हा केव्हा घटनाच (फॅक्ट) कल्पिताहूनही आश्चर्यकारक असते खरी !

बंगालमध्ये अलीकडेच जो 'भोवाल संन्यासी' नावाचा खटला निकालात निघाला आणि न्यायालयात पुराव्याची सूक्ष्मातिसूक्ष्म छाननी होअून त्याच्या स्वतःच्या पत्नीनेही 'तोतया' म्हणून नाकारलेल्या अेका राजकुवरास खरा राजपुत्र म्हणून जे ठरविण्यात आले ती घटनाही असेच अेक, कल्पित कथानासुद्धा मागे सारणार, आश्चर्य आहे !

तोतये !

कोणत्याही तोतयाची कथा बहुधा मुळातच थोडीबहुत आश्चर्यकारक असणारच ! मग तो तोतया लबाड असो किंवा त्याला तोतया ठरवू पाहणारे लबाड असोत. हे खरे की खोटे याविषयी तुमुल कुतूहल वाटू लागले की त्या प्रश्नाचा मनास चटका लागल्यावाचून राहत नाही. तोतयाचा प्रश्न मुळातच 'हे खरें की खोटे' असे कोडे घालणारा असल्यामुळे तोतयाच्या कथा लोकांना हटकून आश्चर्यकारक वाटतात. ते कोडे अुलगडेतो सहस्रावधि लोकांच्या मनास सारखा चटका लावून सोडतात. कित्येकदा तोतयांनी लक्षावधि लोकांना चकविले आहे कित्येकदा लक्षावधि लोकांनी खऱ्यालाच तोतया ठरविले आहे !

मेलेल्याचे तोतये

अुदाहरणार्थ पानपतच्या संग्रामाची गोष्ट घ्या. सुप्रसिद्ध भाअूसाहेबांच्या तोतयाचा बोलबाला बोलबाला सहस्रावधि मराठ्यांना तो खराच भाअूसाहेब म्हणून पडलेला भ्रम पुण्यावर चालून येण्याचा धमक यादी अितकी त्याच्या हाताखाली त्याला खराच भाअूसाहेब समजून जमलेला दळभार फार काय प्रत्यक्ष पावताबाअींना हा आपला खराच पति असावा असा झालेला संदेह या गोष्टी प्रसिद्धच आहेत ! नकळा नाही असा मला बुद्धिचा सागर नाना फडणवीसच काय तो होता ! म्हणून शेवटी सर्व राष्ट्रास निर्विवाद वाटावा अशा पुराव्याने तो भाअूसाहेब नसून तोतयाच आहे असे ठरले आणि त्याचे डोके मेखसूने फोडून त्या तोतयास देहान्त शासन देण्यात आले.

त्याच पानिपतच्या सग्रामात पडलेले जे दोन वीर जनकोजी शिंदे नि यशवंतराव पवार ह्याचेही तोतये त्या धामधुमीत निर्माण झाले होते आणि त्यानी ग्वाल्हेरच्या नि धारच्या सस्थानावर अधिकार सागून बरीच गडबड माजविली. त्याचेही कपट शेवटी असेच अुघडकीस आले तरी काही काळ अनेक लोकाना त्यानीही भुरळ पाडलीच होती !

अिग्लडमधील अेक अुदाहरण

आपल्याअिकडेच अशा मोठमोठ्या अैतिहासिक व्यक्तीचे नामधारी तोतये अुत्पन्न होअून सहस्रावधि लोक फसत गेले असे नसून, तोतयाच्या मायाजालात युरोपमधील जनताही वारवार अशीच कशी फसते, सामान्य जनाची चमत्कार लोलुपतेची सहज प्रवृत्ति 'तोतया' अुठताच युरोपमध्येही कशी अुत्तेजित होअून अुठते, याचेही अेक अुदाहरण म्हणून सर रॉजर 'टिचवोर्न' या मनुष्याचे प्रकरण सागता येअील आपण सर रॉजर टिचवोर्न हेच असून कित्येक वर्षापूर्वी नाहीसे झाल्यामुळे विनवारशी समजली जाणारी आपली मत्ता आपल्यास मिळावी असा अेकजणाने दावा आणला त्यावर प्रतिवादीचे म्हणणे पडले की, हा मनुष्य खरा बेपत्ता झालेला सर रॉजर टिचवोर्न नसून क्वीन्सलडमधील 'वागावागा नावाच्या गावातील अेक खाटीक आहे ! सर रॉजर सडपातळ होते तर हा लठ्ठ, ते फ्रेच भाषापडित तर ह्याला फ्रेचचे अक्षर बोलता येअीना, ते सुशिक्षित नि सभ्य तर हा निरक्षर नि अडाणी सर रॉजरच्या कुटुबातील बहुतेक मडळीनीही तो तोतयाच आहे असे स्पष्ट सागितले पण तरीदेखील तोच सर रॉजर आहे असे प्रामाणिकपणे वाटणाऱ्या जवळजवळ शभर भिन्न भिन्न वर्गाच्या प्रमुख गृहस्थानी तोच खरा सर रॉजर असे न्यायालयात शपथेवर सागितले ! फार काय, सर रॉजरची प्रत्यक्ष मातासुद्धा चकली तिच्या पोटच्या मुलाची मुख्य खूण जी कानाची विशेष ठेवण ती त्या मनुष्याचे कान बघताच तिला ततोतत पटली आणि प्रथमदर्शनीच तो आपला पुत्र म्हणून त्या आअीने जो ध्यास घेतला तो शेवटपर्यंत सोडला नाही ! आअीनेच मुलास ओळखले ह्या अेका बातमीचा सामान्य जनतेवर अितका पगडा बसला की सहस्रावधि अिग्रज लोकानी त्या मनुष्यासच खरा खरा सर रॉजर म्हणून अुचलून धरले ! सामान्य जनतेची समज काही काही प्रसगी अेक स्पर्शजन्य साथ कशी असते आणि पाचामुखी परमेश्वर ही म्हणसुद्धा भावडेपणाचेच अेक सूक्त कसे ठरते, तें अिग्लडसारख्या प्रगत देशातील लोकहीं अशा हुल्लडीला जेव्हा बळी पडतात तेव्हा सहजी दिसून येते शेवटी, जेव्हा सर जॉन कॉलेरिजने त्या मनुष्याच्या अस्थिभूत वृत्ताचा छडा लावून ते कपट चव्हाट्यावर माडले आणि त्या आअीला अेकप्रकारची वेडगळपणाची बाधा असल्याचे डॉक्टरानी सिद्धिले, तेव्हाच काय तो अतोनात द्रव्याची रासरागोळी करून शभर दिवस अव्याहत चाललेल्या त्या खटल्याचा

तिसरें आश्चर्य

ते नागसंप्रदायी साधु त्या स्मशानात येऊन पहातात तों चितेवर 'प्रेत' म्हणून जें पडले होतें तें अगदी प्रेतच नसून अेक-मरणासन्न वेशुद्धीतील माणूस होतें! गायागिरद्यांवर पथ्यपाण्याची पराकाष्टेची व्यवस्था नि शुश्रूषा असताही अशा घातक वेशुद्धींत आजारी मनुष्य सुधारणें असाध्य! – पण आजाराच्या तशा भयंकर मरणासन्न अवस्थेत लाकूडगवत्यांच्या चितेत कोंदलेल्या आणि वादळाच्या वाऱ्यात नि पावसाच्या शिळंधार वर्षावात स्मशानात पडलेला तो आजारी मेला नाही – तर अुलट असाध्य अशा मृतावस्थ वेशुद्धीतून सुधारून, गेलेली जीवनाची धुगधुगी त्याच्या हृदयात, नि बंद पडलेले ठोके त्याच्या नाडीत पुन्हा संचरले! 'विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया!!'

त्या परोपकाररत नागा गोसाव्यांनी ती धुगधुगी पाहून त्या 'प्रेतास' अुचलून निर्जन नि अेकान्त अशा गुहेत नेले. औषधोपचारात ते गोसावी अत्यंत निष्णात. वनस्पत्यादिक अुपचारांनी त्यांनी त्या राजकुवरास पुन्हा जन्मच दिला आणि त्यास त्याचें काही अेक पूर्ववृत्त न सांगता आपल्या संप्रदायात सामावलें. त्याची प्रकृति पुन्हा अगदी धडधाकट झाली.

पण चवथें आश्चर्य असें की, त्या मरणासन्न वेशुद्धीच्या तडाक्यात त्या राजकुवराची पूर्वस्मृति आमूलात् नाहीशी झाली! आपण कोण, कोठील, कोणाचे, हें त्याला मुळींच आठवत नव्हतें, त्यास तें कोणी सांगणारेही भेटत नव्हतें. नागांच्या महंतांना ती माहिती – त्यांनी ती गुप्त राखलेली, अशी ती विस्मृति बारा वर्षे टिकली!

त्या राजकुवराला त्या अद्‌भुत विस्मृतीमध्येही मधून मधून जिज्ञासा होओ– आपण मूळचे कोण? तो विचारीही महंतांना तो प्रश्न. पण ते म्हणत, 'बेटा, यथासमय तुझे तुलाच ते सगळे आठवेल; थोडा थांब!' कारण काही दैवी नव्हतें तरी अद्‌भुत होतें – असा पूर्वस्मृतिभ्रंश जसा तीं स्मृतिकेंद्रें दुखावल्याने अकस्मात् होतो तसाच हळूहळू मज्जापिंड पुन्हा बळावत जाअून जर पूर्ववत् निरोगी झाला तर तीच स्मृतिकेंद्रें पुन्हा स्वकार्यक्षम होताच तो स्मृतिभ्रंश तितक्याच अकस्मात् नाहीसा होअून पूर्वस्मृति पुनरुदित होते.

नागसंप्रदायाप्रमाणे त्या नवशिष्याची यथाक्रम बढती होता होता काश्मीरचे बाबा धरमदास नागा ह्या मुख्य महामहंताच्या हस्ते त्यास नागसंप्रदायाची महादीक्षाही देण्यात आली. अेकंदर बारा वर्षे तो राजकुवर, आपण राजकुवर आहोत ही जाणीव लेशमात्र अुरली नसल्याने, नागा गोसावी म्हणूनच काय तो स्वतः स समजत त्या संप्रदायानुरूप अुल्लिंग अवस्थेत महंताच्या आदेशानुसार प्रदेशोप्रदेशी भटकत राहिला.

अिकडे काय झाले ?

राजकुवर रामेन्द्र नारायणाचे प्रेत त्या वादळात चितेवर तसेच टाकून जे त्याचे मेहुणे प्रभृति पळून गेले होते ते, वादळ काही शात होताच ती रात्र सपण्याच्या आधी स्मशानात ती चिता पेटविण्यासाठी पुन्हा आले—पण पाहतात ता प्रेतच नाहीसे झालेले ! तरीही त्यानी धीर न सोडता रातोरात आणखी अेक कपटव्यूह रचला, आणि सकाळी गावात त्या समयीच मेलेल्या कोण्या अेकाचे प्रेत नेअून राजकुवराचे तेंच प्रेत अशा वहाण्याने त्याला अग्नि दिला ! ह्या गोष्टीवरून तर राजकुवरला सोमल देण्यात आणि त्या बशुद्धीसच मृत्यु समजून त्याना झटपट जाळण्यासाठी नेण्यात त्या चाडाळचौकडीचा प्रथमपासूनच अेक नृशस कट असला पाहिजे असं अुत्कट अनुमान सभवते !

राजकुवराचे म्हणून असे अेक दुसरेच प्रेत जाळल्यानतर त्या लोकानी राजकुवर रामेद्र मेले असल्याची द्वाही सर्वत्र फिरवली राजकुवराची पत्नी विभावती ही बारातेरा वर्षांचीच त्या वेळी होती अर्थात तिचे पालकत्व तिच्या त्या भावाकडे आले त्याने तिच्या हस्त त्या मृत म्हणून प्रसिद्धिलेल्या नवऱ्याची अुत्तरक्रिया यथासाग करविली, तिच्या वाटयाचे सस्थानचे तिसऱ्या भागाचे दोन तीन लाख रुपयाचे वार्षिक अुत्पन्न तिच्या नाव सरकारातून रीतसर करून घेतले, तिच्या पालकत्वाच्या नि पालकत्वाच्या मिषे त्याचा सगळा भोगवटा आपल्या हाती घेतला आणि तिला आपल्याच घरी नेअून ठेवल

त्या अुत्पन्नाचा असा यथेच्छ अुपभोग घेत ती दोघे भाअूबहीण तिकडे अशा प्रकारे जी नादत राहिली ती अेकमारखी भरभक्कम बारा वर्षं !

अिकडे त्या पुनर्जीवित राजकुवरास नागा सन्यासी मडळीने त्या चाडाळचौकडीकडून पुन्हा काही अपाय होअू नये ह्या सदबुद्धीने पजाबात नेले तिकड तो राजकुवर स्वत चा स्वत सही पूर्णपणे विसरून आणि नागा सन्यासी मडळात आपल्याला तसाच अेक पूर्वापार नागा सन्यासीच समजून बारा वर्ष भटकत राहिला परतु तो काळ सपत येताच —

पाचवे आश्चय अग घडले की त्याची प्रसुप्त पूर्वस्मृति आपण होअून हळूहळू जागू लागली ! ! तो पुन पुन 'आपले खर खर पूर्ववृत्त काय, मला आता असे स्मरते की, मी भोवालचा राजकुमार रामेद्र नारायणच असलो पाहिजे, मला माझ्या मडळीना अेकदा तुसत बघावयाचे आहे !' असं विनवू लागला त्याच्या जिवाला अपाय होअू नये म्हणून नागा गोसाव्याच्या रूपातच त्याने स्वग्रामी जावे असं योजून नागा महत महाशयानी शेवटी त्यास बगाल्यात जायची अनुज्ञा दिली आणि त्याच सारे पूववृत्त त्यास कळविले त्याप्रमाणे १९२० सनात तो राजकुवर नागा गोसाव्याच्या रूपात डाक्का स्टेशनवर येअून अुतरला भोवाल त्याच

जिल्ह्यात. तिथे पाय टाकताच त्याला तें वातावरण नि दृश्य पूर्वी अनेकवार पाहिलेसें वाटलें. त्या त्या वस्तु पाहताच अनेक पूर्वस्मृति अंधुकपणें जागू लागल्या. तो डाक्का नगरातून प्रवासत अेका नदीतीरी जाअून आपला डेरा टाकता झाला. त्याची लांब दाढी, मस्तकी जटाजूट, सारें शरीर विभूतिचर्चित, आचार नामपरंपरा नागसंप्रदायाची, परंतु तरीही बोलता बोलता लोकांमध्ये कुजबूज चालू झाली की, होय ना होय, हाच तो भोवालचा मधला राजकुवर असला पाहिजे ! साऱ्या नगरभर ही अद्‌भुत बातमी पसरताच आजूबाजूच्या गावचे लोकही त्याला पाहण्यास येअू लागले. सन १९२१ त जवळील काशीमपूरच्या भूमिदाराने त्या जटाजूटधारी गोसावी महाशयास आपल्या गावी नेलें. तिथे ते अुतरताच साऱ्या लोकांनी अेकमुखाने ' भोवालचे मधले राजकुवर ' ह्या नांवाने त्याचा जयजयकार केला. भोवाल तेथून सन्निधच. तिथे ही बातमी पोचताच साऱ्या संस्थानातील गावोगावचे लोक आपल्या राजकुवराच्या दर्शनार्थ लोटू लागले. ज्याच्या त्याच्या तोंडी ' हेच ते ! हेच ते ! ' झाले. नंतर लोकांनी आग्रहपूर्वक त्यांना जयदेवपुरास, जिथे त्यांची बहीण ज्योतिर्मयीदेवी आणि मातामही राणी सत्यभामादेवी होती तिथे आणलें. ते तिथेही नागा गोसावीच होते. परंतु त्यांची सूक्ष्मानिसूक्ष्म परीक्षा घेत घेत त्या दोघींचीही पक्की निश्चिति पटली की, हाच तो आपला भाअू, आपला नातू ! तेंव्हा प्रजेचा फार आग्रह पडला की, राजकुवराने आता प्रकटावें. राजकुवराने आढेवेढे घेतले, पण शेवटी जवळजवळ बळाने त्याचें जटाजूट काढण्यात येअून त्याचें मूळ रूप सर्वत्राना दाखविण्यात आलें. सर्वांनी ' हेच ! हेच ! ' म्हणून जयजयकार केला. तेंव्हा राजकुवराने स्वमुखें आपले रोमहर्षण वृत्त, जे ज्या नागा संन्याशांनी त्यांना शेवटच्या दिवशी कळविलें. ते प्रकटिलें. त्या दिवशी साऱ्या संस्थानातून लोटलेल्या चाळीस सहस्र जनतेच्या प्रचंड सभेत प्रजाजनानी ठराव करून अुद्‌घोषिले की, 'कुमार रामेन्द्र नारायण ते हेच होत ! ' अितकेंच नव्हे, तर आपला सस्थानिक या

निर्विवादपणे सिद्ध करण्यासाठी आपली पत्नी जी विभावतीदेवी तिलाच आपल्याकडे बोलाविलें ! पण सर्वांत मोठें आणि सर्वांत दुःखद आश्चर्य हें की त्या राणी विभावती-देवीने 'हा गोसावडा माझा पति नसून माझ्या मृत पतीचा ठग आहे (तोतया आहे !) असें सरकारात नि लोकात चक्क प्रसिद्ध करून त्याच्या बोलावण्याप्रमाणे त्याच्याकडे जावयाचें साफ नाकारलें. अर्थातच ती ज्याच्याकडे गेली बारा वर्षे राहत आली, त्या तिच्या भावानेही तिच्या म्हणण्याचा प्रथम पाठपुरावा करून बहुतेक उच्च सरकारी अधिकाऱ्यांचाही, उत्पन्नाची धनीण वहिवाटीप्रमाणे जी ठरलेलीच होती त्या विभावतीलाच, पूर्ण पाठिंबा मिळविला.

आपल्या धर्मपत्नीनेच आपणास ठग ठरविलेले ऐकताच राजकुवरास परा-काष्ठेचे दुःख झालें. 'तिला वैधव्यातच आनंद वाटतो तर तिच्या सुखात माती का कालवा आणि हें प्रकरण पुढे कोर्टात आणून आपल्याच अशा अत्यंत लज्जास्पद दुर्लौकिकाचा डांगोरा जगभर का पिटा ?' असें बोलून तो स्वस्थ राहिला. पण त्याच्या बहिणीने आणि आजीने आग्रह करून आपला वारसा तू सिद्ध केलाच पाहिजेस, असा अगदी हट्ट धरला. तेव्हा सन १९३० च्या ऐप्रिल महिन्यात राज-कुवर रामेंद्र नारायण ह्याने कोर्टात संस्थानावर आपलाच अधिकार असल्याचा दावा आणला.

जगातील ऐक अत्यंत भानगडीचा, चमत्काराचा आणि लांबीचा खटला

खटला कोर्टात चालू होताच त्याकडे सहस्रावधि लोकांचें लक्ष वेधून गेलें. हा खटला ऐकंदर सहा वर्षे चालला होता. विभावतीने भरकोर्टात सांगितलें की, 'ह्या गोसाव्याची मुद्रा माझ्या पतीशी कोणच्याही प्रकरणी जुळत नाही. माझ्या पतीचें शव माझ्यासमक्ष जाळण्यात आलें, दुसरें कोणाचे तरी शव आम्ही जाळले हे साफ खोटें' हा मनुष्य पंजाबातील औजला गावचा निवासी असून धरमदास नावाच्या नागा संन्याशाचा शिष्य आहे, ह्या लोकानी हा सारा कपटव्यूह रचलेला

खोटे पाडणें आणि तेही मोठमोठे सरकारी अधिकारी, स्वतःचेच अनेक नातेवाईक आणि शिष्टजन राणी विभावतीच्या वतीने शपथेवर सांगत असताना की हा मनुष्य ठग आहे – राजकुवर नव्हे! असा बलवत्तर पुरावा.हाणून पाडणें रामेंद्र कुमाराला फारच दुर्घट गेलें असल्यास काही नवल नाही. यामुळेच अुभय पक्षांच्या वतीने मिळून या खटल्यात अेकंदर पंधराशे साक्षीदार आले, दोन हजार निवडक निदर्शकें (अेक्झिबिट्स), दीडशे निवडक छायाचित्रें दाखविण्यात आली. या खटल्यात शेवटी शेवटी लोकांचें अितकें लक्ष वेधलें की 'भोवाल दैनिक' नावाचें अेक विशेष वृत्त-पत्र प्रसिद्ध होअून तें अडीच वर्षें चाललें!!

राजकुवर ते हेच, हें ठरविताना आनुवंशविज्ञानाचे अनेक चमत्कृतिजनक पुरावे जे पुढे आले, त्याची काही कल्पना येण्यासाठी आणि सामान्यतःही ती माहिती अुपयुक्त म्हणून, काही अुदाहरणें देत आहो.

राजकुवराच्या 'मृत्यू'पूर्वीच्या जोड्यांचा अेक जोड प्रतिवादीनेच पुढे आणला त्यावरून राजकुवराच्या पायांची अेक विशिष्ट ठेवण होती, ती ह्या 'ठगा'च्या पायाची नाही, हा विभावतीचा पक्ष. पण तो जोडा निरीक्षिता वादीच्या पायाची तीच ठेवण नि तो जोडा त्याच्या पायास तंतोतंत जुळतो असें सिद्ध झाले!

पूर्वीच्या फोटोत राजकुवराची अुजव्या हाताची बोटें असमान लांबीची, पण डाव्या हाताची समान दिसत. हा विशेष 'ठगा'च्या बोटातही तंतोतंत आढळतो. असें छायाचित्रणतज्ज्ञ (फोटोग्रॅफिक स्पेशियालिस्ट) मि. विंटरटर्न ह्यांनी दाखविलें आणि रामेंद्र नारायण ते हेच असें मत दिलें.

याहूनही आश्चर्यकारक पुरावा म्हणजे हा की, कै. राजेंद्र नारायण, त्यांची वहीण कृपामयी, त्यांची मुलगी ज्योतिर्मयी आणि त्याचा वडील नि धाकटा मुलगा याच्या सर्वांच्या घोट्यावरील कातडें जाड, रुक्ष आणि सुरकुतलेले असे. कर्नल मॅकजिल ख्राअिस्ट ह्यांनी सांगितलें की, हा *आनुवंशिक रोग असतो.* आणि परीक्षेत त्या कुटुंबातील ह्या रोगाचा ठसा 'ठग' (तोतया) म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या त्या मधल्या मुलाच्या, वादी रामेंद्र नारायण याच्याही घोट्यावर जसाचा तसाच अुमटलेला आहे! अर्थात् तेच रामेंद्र नारायण खरे राजकुवर होत!

साऱ्या न्यायालयास चकित करून सोडणारा आणखी अेक पुरावा पुढे आला, विभावतीनेच 'मृत' राजकुवराचीं काही छायाचित्रें पुराव्यात दाखल केली होती. ती बारकाअीने पाहता, प्रसिद्ध छायाचित्रक (फोटोग्राफर) श्रीयुत गांगोली ह्यांनी न्यायाधीशास दाखविलें की, त्या प्रत्येक छायाचित्रात डोळ्याच्या पापणीखाली अेक प्रकाशबिंदु आढळतो. हा प्रकाशबिंदु येण्याचे अेकच कारण असे असले पाहिजे की, त्या ठिकाणी राजकुवराच्या तोंडावर काहीतरी शारीरिक वैशिष्ट्य असलें पाहिजे. त्याप्रमाणे वादी रामेंद्र नारायणाची मुद्रा न्याहाळता अगदी त्याच ठिकाणी पापणी-

पाशी अेका तिळासारखी अेक मासाची पुटकुळी नित्याची अुठलेली आढळली ! प्रत्येक छायाचित्रणतज्ज्ञाने (फोटोस्पेशियालिस्ट) हा पुरावा अखडनीय असाच मानला

बारा वर्षे अेखाद्या प्रबल मानसिक धक्क्यासरशी, पूर्वस्मृति सवस्वी विलोपणे आणि नतर ती हळूहळू पुन्हा जागणे हे शक्य नाही, असं काही मानसविज्ञात्यानी सागितल, तर अुलट काही प्रख्यात मानसविज्ञानतज्ज्ञानी ती घटना शक्य आहे असं शपथेवर प्रतिपादिल !!

अशा अत्यत किचकट नि अत्यत विस्तृत नि विविध पुराव्याची छाननी होअून शेवटी जज्ज श्री पन्नालालजी यानी २४ ऑगस्ट १९३६ ला या अभूतपूर्व खटल्याचा निकाल दिला की, वादी हे ठग नसून, तोतया नसून राजकुवर रामद्र नारायण ते हेच होत !!

या निकालासरशी भोवाल सस्थानच्या प्रजाजनामध्ये तुमुल हर्षाची अेकच लाट अुसळली ! घरोघर दीपोत्सव झाला ! शेकडो वृद्ध तरुण स्त्री-पुरुषाच्या डोळ्यातून घरोघरी आनदाच्या अश्रुधारा वाहू लागल्या !

न्यायाधीशाने विभावतीविषयी लिहिले की, द्रव्यलोभाने आणि वैधव्याच्या स्थितीत सव अुत्पन्नावर तिचीच अबाधित चाललेली सत्ता सोडण्याच तिच्या जिवावर येत असल्यामुळेच या स्त्रीन जाणूनबुजून आपला पति हा ठग आहे, तोतया आहे असा कागावा केला या दुष्कर्मास तिला तिच्या कुटिल भावानेच अुद्युक्त केल असून त्याला साहाय्यक असणाऱ्या चाडाळचौकडीनेच हा अधम कट बारा वर्षांपूर्वीच प्रथमपासून रचला होता त्या भावाच्या हातीच नि घरीच विभावतीदेवी असल्याने त्याला नि त्याच्या साथीदाराना तिच्या अुत्पन्नावर जे राजवैभव भोगता येअी, त सोडण्याचे त्याच्या जिवावर आले आणि म्हणूनच त्यानी हा सारा अधम अुपद्व्याप केला

या सहा वर्षे चाललेल्या खटल्याचा लक्षावधि रुपयाचा व्यय राजकुवराच्या भगिनीनेच प्रमुखत केला होता पण आता तिच्या पक्षाचा जय झाल्याने आणि सस्थानची सत्ता राजकुवर रामद्र नारायण याच्याच हाती आल्याने तिला त्या व्ययाचे वा कष्टाचे झालेले दु खच आनदप्रद होत आहे ! कठिन फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते !!'

ती सस्थानची राज्यलक्ष्मीच नव्हे तर ती पतीस मेला – चितेवर जळला – म्हणून टाकू पाहणारी विभावतीही त्याच पतीच्या हाती आज पुन्हा निदान नैर्बंधिक अधिकारान तरी पत्नी म्हणून सोपविली गेली आहे !!! किती विजोड जोड हा !!

—१९३६

+ + +

१२. अंगरख्याला माणसें-वेतणारा शिपी

माणसाच्या अंगास जुळेल असा अंगरखा वेतणारे शिपी आपणा सर्वांच्या चांगल्या परिचयाचे आहेतच. माणूस उंच असेल तर अंगरखा लांब होईल जितकें कापड फाडून त्या माणसाच्या छातीचा घेर जितका रुंद असेल तितका अंगरख्याचाही घेर रुंद धरून आणि ज्या माणसाला अंगरखा शिवायचा असेल त्याच्या हाताच्या लांबीप्रमाणे अंगरख्याच्या बाह्या लांब वा आखूड अशा कापून, एकंदरीत त्या माणसाला ठीकठाक बसेल असा अंगरखा शिपी वेततात; मनुष्याच्या आकाराप्रमाणे अंगरखा मोठा वा लहान कापतात.

पण अंगाला जुळेल असा अंगरखा न कापता अंगरख्याला जुळेल असें अंगच कापणारा शिपी तुम्ही पाहिला आहात काय? त्याच्या अंगरख्याचा आकार ठरलेला आहे. तो अंगरख्याचा आकार काही कधीही बदलणारा नाही, इतका घोळ, इतकी लांब बाही, इतकी मोठी मान. त्या ठरलेल्या आकारापेक्षा निराळा अणुमात्र अधिक मोठा किंवा अधिक लहान असा अंगरखा शिवणें वा घालणें हें त्या जातीच्या शिप्यांच्या शास्त्रात पाप समजलें जातें. प्रत्येक माणसानें अंगरखा म्हटला की, तसाच घातला पाहिजे. अगदी शिवणाचे टाके देखील ठरलेले. ह्या नियमामुळे त्या जातीच्या शिप्याच्या दुकानी कोणीही मनुष्य गेला की, ते शिपी त्या मनुष्याच्या *अंगाप्रमाणे अंगरख्याचे कापड फाडीत नाहीत, तर त्यांच्या त्या ठराविक* अंगरख्याप्रमाणे त्या माणसाचे अंग वेतून घेतात. त्या अंगरख्यापेक्षा माणूस लहान असेल तर त्याने अंगरख्याइतके मोठे होईतों उघडे फिरावें किंवा अंग लहान असलें तरी तो अंगरख्याचा लफालोळ तसाच, जसा जमेल तसा, अंगावर बागवावा अंगरखा अंगात घालण्याच्या ठायी अंगच अंगरख्यात घालावें. बरें, पण जर अंगरखा अंगास लहान होईल असा मनुष्य आला तर? तरी देखील शिप्याची ही जात अंगरख्याच्या त्या ठराविक प्रमाणापेक्षा अधिक मोठ्या आकाराचा अंगरखा वेतणार नाही, ठराविक प्रमाणाहून जास्त कापड कापणार नाही, तर अंगरख्यास अंग वेतून घेईल. अंगरख्याची बाही शास्त्राप्रमाणे जितकी लांब असावी म्हणून त्याचा पूर्वापार जातिनियम आहे त्या बाहीहून जास्त लांबीचा

देणे म्हणजे हे शिपी अेक अधार्मिक कृत्य समजतात अेक ठराविक प्रकारच्या कापडाचा तो ठराविक साच्याचा अगरखा घालून माणसाने अत्यत थड अशा अुत्तरध्रुवावर असो किंवा अत्यत अुष्ण अशा सहारा वाळवटाच्या आसपासचे प्रदेशात असो, राहिले पाहिजे जर तसे त्याम करवत नसेल तर त्याहूनही अुत्तम माग म्हणजे त्या कापडाचा अगरखाच वापरणारे धार्मिक लोक ज्या गावात वसत आले त्या गावाच्या बाहेर काही झाले तरी जाअूच नये गावात भीक मागण्याचा प्रसग आला आणि बाहेर कुठे जरी सोन्याच्या खाणीत फुकट सोन घुवायची सोय असली तरी त्याने त्या सोयीसाठी आपल्या गावची अटक ओलाडता कामा नये कारण न जाणो तिकडे तो अगरखा बदलण्याचा मोह पडायचा !

ह्या शिपीधर्माचा आणखी अेक महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे तो हा की, मनुष्य पापी की पुण्यवान, थोर की हलकट, अुच्च की नीच हे त्या मनुष्याच्या अगच्या गावगुणावरुन ठरविणे पाखड आहे तर तो मनुष्य ह्या ठराविक प्रकारच्या लाबी-रुदीचा हा धार्मिक अगरखा घालता की आपल्या अगास येअील नि बदलत्या वायुमानास जुळेल असे भिन्न आकाराप्रकाराचे अगरखे बदलीत राहतो ह्यावरुन तो धार्मिक वा अधार्मिक, सात्त्विक वा तामसी, साधु वा ठग आहे ते ठरविले पाहिजे जर तो अगरखे अगास वताल तर तो हलकट असलाच पाहिजे, जर तो आपले अग त्या शास्त्रीय अगरख्यास वेतील तर तो थोर होय, साधु होय, धार्मिक होय!

अशा या शिपीधर्मीच्या शिपीमडळीस त्याच्या अगरख्यास आपली अगे वेतू देणारी माणस तरी, गिऱ्हाअिक तरी कसची मिळणार? असे जर आपणास वाटल तर ती चूक ठरेल कारण ह्या ठराविक अगरख्यावाचून दुसऱ्या प्रकारच्या अगरख्यास मनुष्य केवळ आपल्या अगच्या लाबीरुदीच्या वा वायुमानाच्या सोयी गैरसोयीच्या बदलत्या आवश्यकतेप्रमाणे वापरील तो माणूस घोर अशा नरकात 'सावर्म' पडेल असा शाप दणारी अेक पोथी ह्या शिपी जातीच्यापाशी आहे आणि ती पोथी कोण्या मनुष्याने लिहिलेली नसून प्रत्यक्ष अीश्वराने स्वत च्या चाकूने स्वत चा बोरू तासून त्या स्वत च्या लेखणीने स्वत लिहिलेली आहे अशी मुसलमानाची निष्ठा आहे म्हणजे हिंदूच्या वेदाला ज्या अर्थी हिंदू श्रुति' म्हणतात त्याच अर्थी 'कुराण' हा मुसलमानाचा श्रुति आहे वास्तविच त्यात दिलेले बारीक सारीक आचारदेखील त्रिकालाबाधित म्हणून मानले जाअू लागले अितकच नव्हे तर महमद पैगबराच्या मृत्यूनतर त्याचा पाठवायचा जो अगरखा असे तो देखील त्याच्या शब्दाप्रमाणेच मुसलमानी धर्मपाठाच्या आणि राज-पीठाच्या अध्यक्षत्वाचे अेक प्रतीक — न बदलता यणारे दिव्य चिन्ह — समजले गेल महमदमहाशयाच्या मृत्यूनतर त्याच्या गादीचा धनी आणि मुसलमानाचा सर्वोच्च धर्माध्यक्ष म्हणून जो झाला त्यास खलिफा म्हणत आणि खलिफासच काय तो

महंमद पैगंबराचा पवित्र अंगरखा घालण्याचा अधिकार असे खलिफाच्या पदवी-साठी अनेक अिच्छुक अुभे राहत, लढत, परस्पराच्या हजारो सैनिकांच्या कत्तली करीत, मुसलमान मुसलमानाच्या रक्ताचे या यादवीत पाअूस पाडीत आणि अेकेका वेळी निरनिराळ्या भागात तीन तीन निरनिराळे प्रबळ सेनापति स्वतःस खरा खलिफा तो मीच म्हणून म्हणवीत राज्य करीत त्यात बगदादच्या ओमेयेड खलिफाचा वंश मोठा प्रबळ निघाला. महंमदाचा राजदंड, धर्मदंड नि हा पवित्र अंगरखा त्याच्याच हाती असे

ह्या बगदादच्या खलिफात काही खलिफा मोठे प्रबळ आणि साधुशील असे निपजले ते महंमदाचा हा पवित्र अंगरखा धर्मोपदेशाच्या वेळी घालीत

जो खलिफापदास योग्य ठरेल किंवा ते पद छिनावून घेण्याअितका प्रबळ ठरेल त्याला खलिफा होताच अंगरखा घालण्याला अधिकार येअी पण भाबड्या धर्मभावनेची शेवटी जी विकृति होत जाते तीच मनुष्यस्वभावानुसार मुसलमानातही होत जाअून जो पूज्य खलिफा असेल त्याच्या अंगात हा पवित्र अंगरखा असतो हें पाहता पाहता हा पवित्र अंगरखा ज्याच्या अंगात असतो तो खलिफासारखा पूज्य होय अशी वृत्ति बोकाळली !

आपल्या अिकडे पूज्य सन्यासी असता, तो भगवी कफनी घालतो, हें पाहता पाहता ज्याच्या अंगावर भगवी कफनी दिसते तो सन्याशासारखाच सहजगत्या पूज्य वाटू लागला आणि भगवी कफनी पाहिली की सन्यासी म्हणून चारांनाही सन्मान नि भिक्षा मिळविणे अगदी सोपे होअून बसले तशीच होही गोष्ट

अशा बुद्धिहीन धर्मभोळेपणाची शेवटी त्याच बगदादच्या मुसलमानी राज-धानीत अितकी पराकाष्ठा झाली की, खलिफाचा हा अंगरखाच जवळजवळ खलिफा होअून बसला ! खलिफापदाला योग्य ते गुण त्या व्यक्तीत असोत वा नसोत, तिच्या अंगावर हा पवित्र अंगरखा आहे का ? असल्यास तो खलिफा ! दुबळ्या खुळ्या अनुयायांचे पुढारीही दुबळे खुळे असेच निपजतात ओमेयेड खलिफांचीही तशीच अवनति झाली खलिफापदावर विक्षिप्त व्यक्ति येअू लागल्या पण बाह्य आचाराच्या पोचट मुखवटघालाच जिथे मुख म्हणून समजले जाअू लागले तिथे मुखवटा तेवढा सभाळला का पुरे होअी अशाच पडत्या काळी या पवित्र अंगरख्याने मोठ्या गमती केल्या ! अुदाहरणार्थ, या ओमेयेड वंशातील या पडत्या काळचा खलिफा दुसरा वालिद याचीच गोष्ट पहा ! /

ह्या खलिफा वालिदला, मुसलमानी साम्राज्याचा सम्राट नि अवघ्या जगाचा धर्माध्यक्ष, 'शंकराचार्य' ह्या नात्याने राजधानीतील भव्य मशिदीत प्रार्थना चालवायची असे, त्या नमाजसाठी जायचे असता अेका वेळी त्याला आळस आला वास्तव त्याने आपल्या अेका सुंदर रमणीस आपल्या खलिफापदाचे मुख्य

प्रतीक असा तो 'पवित्र' अगरखा घालून प्रार्थनेचे पौरोहित्य करण्यास धाडली[1]!! अवघ्या मुसलमानी साम्राज्याच्या वतीने मुसल्मानी धर्माचा खलिफा म्हणून तिने प्रार्थना चालविली आणि खलिफाच्या त्या पवित्र वेषाचा तो अधिकार खलिफा-प्रमाणेच समजून त्या रमणीची ती प्रार्थना खलिफाच्या प्रार्थनप्रमाणेच त्या धर्मनिष्ठ अनुयायांनी अनुवादिली!! क्वचित कोणीही नसोही असो—तो मुख्य खलिफा नव्हे, मुख्य खलिफा म्हणजे तो खिलाफतीचा पवित्र अगरखा!

पुढे अनेक शुगादानी होत होत अरबी मुसलमानांची सत्ता आपसातील हाणा-मारीत अितकी दुर्बळ झाली की, बगदादच्या खलिफाच्या वाड्यात पगारी तुर्क मूळचे मुसलमानी धर्माचे अनुयायी नसून ते आपल्या शौर्याच्या बळावर ह्या मुसल-मानी खिलाफतीचे सत्तेस खाअून टाकीत आले होते खलिफा त्याच्या हातातले बाहुलें झाले कोणास गादीवर बसवावे, कोणास काढावे ते ह्या भाडोत्री तुर्की सैन्याचे सरदार ठरवीत! अशा अेका प्रबळ तुर्क सेनापतीचे प्राबल्य असता आवासाअीड खलिफा वासिक हा वारला मरणाच्या आधी आपला वारस सांगण्याचा अधिकार खलिफाकडे असे त्याप्रमाणे त्या खलिफा वासिकने मरणाच्या आधी सांगितले की, 'माझ्या मागे माझा मुलगा खलिफा व्हावा'

ती रीतच होती मुसलमानी समाजाने खलिफाची आज्ञा शिरोधार्य करून म्हटले, 'तें मूल खलिफा करावयाच!'

पण त त्या तुर्क सेनापतीस अिष्ट नव्हते त्याला त्याच्या पुढ्यातील अेका खलिफावंशीयास खलिफा बनवावयाचे होते त खर कारण न सांगता तो अनिबन्ध म्हणाला, 'छट खलिफाचा मुलगा ते मूल खलिफा होण्यास अयोग्य आहे!!'

'का अयोग्य?'

खलिफाच्या आज्ञेला लाथाडून दुसरा मनुष्य खलिफा करण्यास त्या मुसल-मानाच्या धर्मभावनेस पटेल असं काहीतरी कारण सांगणे भाग होत तुर्क सेना-पतीस आपल्या मनातल कारण सांगता येअीना कारण त धार्मिक कारण—'सनातनी' कारण नव्हत वर तो मुलगा लहान आहे म्हणन खलिफापदास शोभेसा दुसरा कोणी पराक्रमी वा साधुशील पुरुष हवा हे कारणहा अप्रस्तुत होत कारण पराक्रमाच्या दृष्टीने व्यक्ति योग्य की अयोग्य हा प्रश्न त्या मुसलमानी बहुजनाचा मुळी नव्हताच ते बहुतेक त्या धर्मभोळ्या सनातनी शिंपी जात येच लोक! क्वचित कशी असो—तो याग्यतचा ठराविक जुनाट मुखवटा तिने घातलेला आहे ना? येवढाच त्याचाही प्रश्न असणार! खलिफा सांगेल तो त्याचा अुत्तराधिकारी हा धुमडडुक त्याप्रमाणे तो मुलगाच खलिफा व्हावयास याग्य! मग तो अयोग्य का म्हणावा?

१ हिस्टरी आफ सारासन्स—अमीरअल्ली पृ १९६

केवळ धर्मभोळेपणाच्याच आक्षेपाची अडचण असल्याने त्या धूर्त तुर्क सेनापतीने धर्मभोळेपणालाच संतोषित पटेल असें, त्या मुलाची अयोग्यता निर्विवादपणें सिद्ध करणारें कारण सांगितलें.

तो तुर्क सेनापति म्हणाला, ' जरी खलिफाने मरताना त्या आपल्या मुलास खलिफा करण्यास सांगितलें असलें तरी तो त्या खलिफापदास अयोग्य आहे. कारण, तो अितका लहान आहे की, खलिफा होण्यास जो अेक मुख्य संस्कार करावा लागतो तोच त्यास करता येणार नाही. खलिफास जो अवश्यमेव घातलाच पाहिजे तो पवित्र अंगरखाच मुळी त्या मुलाच्या अंगास येत नाही. तो अंगरखा नि तो धर्मदंड त्यास झेपणार नाही, फार मोठा होअील. यास्तव तो मुलगा खलिफापदास अयोग्य. तो अंगरखा ज्याच्या अंगास होअील नि तो धर्मदंड ज्यास झेपेल असा माणूस खलिफा हवा ! '

' सनातनी ' जातीच्या शिंपीशास्त्र्यास तो शास्त्रनिर्णय अगदी पटून होता. खलिफापदास शोभेल असा योग्य पुरुष कोण ! खलिफापदाचा तो जुनाट, पवित्र अंगरखा ज्याच्या अंगास होअील तो ! त्याप्रमाणे त्यांनी तो अंगरखा ज्याच्या अंगास होअील असा खलिफा नेमला ! अंगरख्यास माणसें बेतणारा शिंपी असावा तर असा !

—१९३४

\+ \+ \+

समाजचित्रें

१. बाळंतीण

तो गाव दहाबारा हजार हिंदु वस्तीचा. अेक पडवीसारखी धर्मशाळाही बोर्डानें बांधलेली गावच्या मध्यवस्तीपुढील वाटेच्या टोकास होती. आज त्या धर्मशाळेपाशी पाचपंचवीस लोक जमून हें करताहेत तरी काय, असे वाटेने जाताना स्वतःशी पुटपुटत, श्री. गोदास सुखे तिकडे वळले. पहातात तो अेक मरतुकडी, पाटचुकार नि वीण संपलेली अेक जख्खड गाय तिथे मटकन् बसलेली आहे आणि जमलेले ते दहापांच लोक अेकमेकास विचारीत आहेत, ' मारलें ? कोठे ? कुणी ? गायीला छडी मारली ? '

गायीला छडी मारली हे शब्द अैकताच गोदास सुखे त्या लोकांस हाताने ढकलीत अेकदम गायीजवळ गेले. त्याना पाहताच येका मुलाने सांगितलें की, ' ही जख्खड गाय दोन चार दिवस सध्याकाळी येथे बसलेली असते. शेजारच्या अेका काम करणाऱ्या मनुष्याने वाटेत आली म्हणून तिला माझ्या समक्ष छडी मारली. मी ओरडलो नाही—नाहीतर तो मला मारता. पण तिला वाटेतून उठवून तो गेला, तेव्हा मी या दोघाचौघा जात्यायेत्यांना तें सांगितलें. हें पहा अिथे मारलें ! ' असें म्हणून त्यानें गायीच्या पाठीकडे बोट दाखविलें. पण तिथे वळवीळ काही दिसत नव्हता. गोदास सुखे अगदी मोठमोठ्याने बोलण्याच्या आवेशात येअून मुलास फटकारू लागले; ' चूप भिम्या ! गोमातेला छडीने मारणाऱ्या त्या माणसाचा तू शिरच्छेद का केला नाहीस ? गाय वाटेत येअून बसली होती, तर माणसाने वाट

चाटलें. नि आपलें प्रचारकार्य प्रस्ताविण्यास हें प्रत्यक्ष अुदाहरण त्या गावीं चांगलेंच अुपयोगी पडेल अशीही अटकळ त्यानी बांधली. लगेच त्या गायीस अुठवून त्यांनी अेक दावें तिच्या गळ्यात बांधलें नि तें धरून अेक गोसेवागीत म्हणत त्या घोळक्यासह ते रस्त्याने चालले.

जें त्याचें मूळचें नांव गोपाळराव, तें त्या गोरक्षणसंस्थेत ते होते तोंवर वापरीत असत. पण त्या संस्थेतून ते जेव्हा फुटून निघाले तेव्हा त्या संस्थेविषयीं त्यांनी जे आक्षेप आणले त्यात हाही अेक आक्षेप होता की, कोणच्याही हिंदु संस्थेने गोरक्षण संस्था म्हणविणें म्हणजे हिंदुधर्मास कलंक लावणें होय. कारण गाय ही हिंदूंची देवता. तिचें पूजन, सेवन, भजन करणे हें हिंदूचें कर्तव्य ! पण स्वतःस गोरक्षणकर्ता म्हणवणें म्हणजे देवतेचें रक्षण मनुष्य करतो, असा विपरीत भ प्रकटवून त्या देवतेची थोरवी नि शक्ति मनुष्याहूनही कमी लेखणे हो त्या देवतेची ती निंदा होय ! गाय ही देवता, मनुष्य तिचें रक्षण करणारा, ति पालन करणारा, तिच्याहून कोणी महादेव आहे कीं काय? मनुष्याने 'मी गायी सेवा करतो' असे म्हणणें शोभेल; 'गायीचें रक्षण करतो' असें म्हणणें म्हणजे दे दुर्बळ नि भक्त नवळ असें म्हणण्यासारखें होतें. यासाठी साऱ्या गोविषयक हि संस्थांनी गोरक्षणसंस्था हें नाव टाकून गोपूजक वा गोसेवक संस्था असें म्हणा आणि प्रत्येक कार्यकर्त्याने स्वतःस गोदास, गोभक्त, गोरज अित्यादि गायीच थोरवी व्यक्तविणारी नावें घ्यावीं. गोपाळ हें नांव श्रीकृष्णास शोभलें, कारण गोदेवतेहूनही श्रेष्ठ असा जो जगाचा पालक त्या परमेश्वराचाच अवतार होत पण मनुष्याने स्वतःस गोदेवीचे, या 'विश्वजननी' चे पालक वा रक्षक म्हणवून घे म्हणजे काय ? असें सावेश प्रतिपादीत गोपाळराव सुखे यानी भरसभेत आप

देखील मिळाला—गाओहून गाय झालेल्या मलातर मिळेलच मिळेल! अशी योग्य अटकळ बाधून त्या गाओीची मिरवणूक चालली असता लटपटल्या पायानी ती आसन्नप्रसवा स्त्री, बुवा थोड रस्त्याच्या कडेस झालेल पाहताच त्याच्यापुढे पदर पसरून अुभी राहिली

'मी चार दिवसाची भुकी! वाळतपणास टेकल आहे! मला दोन पैसे—!'

तिचे त वाक्य पुरे होण्याच्या आधीच बुवा खवताळले

'भिकारडे ह्या गोमातेच्या भुकेलाच पुरेस पैसे जमत नाहीत तिथे तू माणमासारखे माणूस—जा कावाडकष्ट कर नि पोट भर! गाओीच्या ताडचा घास हिसडून स्वत च्या पोटाची खळगी भरण्यास तुला लाज वाटत नाही? माणुसका आहे, की नाही तुला? अहो आपल्या देशाचे कोटयवधि रुपय ह्या अैदी भिकाऱ्यास पोसण्यास मातीन मिळतात आणि या बिचाऱ्या जख्खड गोमाता भुकेने तडफडत राहतात'

अितक्यांत बुवाच्या कानाशी अेकाने त्या स्त्रीच्या पोटाकडे बोट दाखवून लगाळी केली त्यासरशी सात्त्विक संतापाने अुसळून बुवा ओरडले,

'हसता तिला! असे काय? काळताडी!' असे हातवारे करीत लोक गात सलेल्या पदाच्या पालुपदाची वेळ आलेली पाहून बुवानी आपल्या अुच व घोगऱ्या तवाजाचीही त्या पालुपदात भर टाकली

'गाओीस द्याच भिक्षा। हा हिंदुधर्म रक्षा॥'

दोघावोघानी तेवढयात त्या बाओीची चेष्टाही चालविली पण अितक्यात रामभाअू वद्य तेथे आल आणि लागम तस न करण्याविषयी सागून बाओीस प्राश्वासीत विचारू लागले, 'तू कुठली बाओी! सासरमाहेरच कोणी नाही का तुला? रामभाअू तिच्याशी हं विचारतात न विचारतात ताच त्याच्या दहापाच लोकानी त्याचा हात ओढत अेकच गोगाट केला, 'हा! हा! रामभाअू तिच्याशी काय बोलता? तुमच्यासारख्या प्रतिष्ठित माणसावर नसत निटाल यओील पदे

'पण मग घरच्या मुलालेकराना तांदूळ कशाचे नेऊ दादा! खातील काय ती आज?'

'आणि ही गोमाता काय खाओल! गोदेवींच्या नावे लेकराना उपास करू देत आजची रात्र! स्वर्गात तुला कामधेनु मिळेल!' बुवानी समाधान केले

'बघता काय? घ्या तो भारा तिचा!' असे म्हणत दोघे तिथे भारा ओढू लागले तेव्हा तिला आपला बचाव करण्याची शेवटची युक्ति सुचून ती म्हणाली, 'हा, हा! मी म्हारीण! विटाळाल! दूर व्हा!'

तो तिच्या अटकळीचा परिणाम अगदी उलट झाला झोंबून भारा ओढणारे ते लोक चेकाळले आणि तिच्या तोंडात देऊन ओरडले, 'तुझी पहिल्याने दातखीळ बसली होती काय? चांडाळणी! विटाळ झाला ना आम्हाला!'

तिला सोडविण्यास रामभाऊ धावत आले समाजास गाजारून म्हणाले, 'त्या गायीसारख्या अेका पशूला मघाचे कुरवाळता आहा—आणि महार माणूस असता, त्याचा विटाळ मानता? हा काय भूतदया की धर्म?'

हे अैकताच बुवा चिडले, 'अहो दीडशहाणे, गायीला पशु म्हणताना तुमची जिव्हा झडत कशी नाही? गाय पशु असली तरी देव विश्वव्यापी, पशूत नाही

पण बुद्धिवादी (Rationalist) तरुण वकील आजीच्या भिडेने त्याने गोदास-बुवाना घरीच अुतरविले हात दाराशी मिरवणूक येताच बुवानी वकिलास आज्ञा सोडली की, त्या गायीला त्यानी घरी पाळावी वकील हसून म्हणाले, 'अहो, आमच्या घरास गोठा नाही, अगण नाही, तुम्हा गोसेवकाना बगल्यात अुतरविले तेथेच गायीला बाधतो पाहिजे तर त्या गायीला थाड गवत घेअून देतो--त्या मोकळ्या मैदानातील झाडाला बाधीत जा हव तर!

अितक्यात त्याची आजी बाहेर आली बुवानी कथा सागतान मुलावर रागावली नि म्हणाली, 'घराशी चालत आलेली लक्ष्मी विन्मुख दवडायची? आजचा रात्र तरी घरीच बाधायची तिला! या आसरीवर --अगदी घरात बाधा, बुवला त्या बैठकी! तुझी वकिली बगल्यात, खाली सत्ता माझी' आजीच्या आज्ञेसरशा वकील हसून चूप अुभे राहिल

गायीला वर आणला, गाद्या, बैठकी, खुर्च्या काढून ओटीचा गाठा केला, आजीनी घरातून ताम्हनात आरती आणली त्या मळमातीने बरबटलेल्या गायीस ळदकुकू लावून, फुल वाहून ओवाळून सतापून वकिलास म्हणाल्या, 'ततीस कोटी त्याची पूजा अेकनच करायची तर बाळ गायीची पूजा करावी!'

बुवा ठरीव गोसवक ठेक्यात म्हणाले, 'सर्वाभूती परमेश्वर आहे! ही आमच्या हिंदुधर्माची अत्युदार शिकवण अशी वाणण्यासाठीच पाहिलीत ना गोपूजा हेच वस अुत्कृष्ट साधन आहे स? पशु नि माणूस ह्याच आत्मैक्य! भूतदयची परिसीमा!'

संबंध त्या बाईशी ? ' असे म्हणून रामभाऊंची पाठ फिरताच कुटाळकी करण्यास सोडू नये !

रामभाऊ स्वतः भाड्याच्या घरी राहत. त्यांनी त्या बाटलेल्या बाईस कोणाच्यातरी घरी आणण्याचा योजलेला बेत ऐकताच आगाऊच सावध राहावे म्हणून घरधन्याने सांगितले, 'आधीच तुम्ही महारास शिवून येऊन घरात विटाळ घालविता म्हणून कागाळ्या होतात. आता मुसलमानाचे खाल्लेल्या त्या भटक्या बाईची व्याद जर आणणार असाल, तर घर सोडून चालते व्हावे. लागेल बाहेर नाय नगा नाच घालायचा तो घाला, आम्हास शुपद्रव नको ! '

रामभाऊ म्हणाले, 'मी आणीत नाही त्या बाईस. बळेबळे तुमच्या घरी पण ती गाय पाळावयास मागत होता तीही भटकीच नव्हती का ? मुसलमानाच्या हातचे तीही खाईच ना ? '

'पण तो पशु होता, पशुधर्म तो '

'हाय हाय ! तर मग हे समजत असूनही त्या पशूस गोठ्यात ठेवता, सोवळ्याने पूजता, तिचे गोमूत्र पिऊन तिला पक्वान्नाचे गोग्रास स्वहस्ते घालता ! मग ही हिंदु बाई तर माणूस, मूल मराठ्याचे, माणसाचा जीव तो, त्याला मुसलमानाच्या हातून सोडवून हिंदूने घरी आणून दोन घास – ! ' रामभाऊंनी वाक्य पुरे करण्याच्या आधीच घरधन्यानी त्याचे तोंड बंद केले

'पूर्वीचे ऋषि गाढव नि तुम्ही शहाणे ! कुठे ती कुल्टा नि ते बिनवारशी कारटे, कुठे ते महारडे आणि कुठे ती विश्वजननी पवित्र गायत्री गोमाता ! होऊ द्या मुसलमान तिला ! अशा कुल्टा मुसल्मानात गेलेल्याच बऱ्या ! '

' अशाच हिंदूतून हिसटलेल्या स्त्रियांच्या पोटी हिंदूचे कट्टर शत्रु जन्मले ! आणि हे मूल ? मुसलमान होताच अठरा वर्षांच्या आत ह्याच गायत्रीस मारणारा

देखील पळवून आणता येईल, याचा कट करीत होत्या आपल्या गोषातदेखील वेळी तिला लपवून ठेवू म्हणून आपण होऊन त्या कटास पाठिंबीत होत्या.

तिकडे त्या धर्मशाळेत तो मुसलमान भगी, रामभाऊनी अन्न दिले त्याची गुणगुण कळली म्हणून लगोलग सध्याकाळ होते न होते तो तिथे आला बाओीने माहिती सागताच ते पोर हिंमकू लागला. बाओी ओरडू लागली अेकदोन करता-करता वीसपचवीस हिंदु तिथे जमले, पण दूर! त्या मुसलमानाने 'काफरास' काफराच्या धर्मास शिव्याची लाखोली वाहिली! त्या बाओीस मूल देत नाहीस तर टाक माझी चीजवस्त' म्हणून दरडावले तिचे चिंध्याचे गाठोडे नि मुलावरचा लुगड्याचा तुकडादेखील त्याने हिसकला मूल उघडेवाघडे घेऊन ती बाओी कोपऱ्यात स्फुदून स्फुदून रडत हिंदूकडे बघत होती की कुणी पुढे यावे! पण कुणी पुढे होओीना! मुसलमानाने ते कपडे घेतले, धर्मशाळेसमोर भर वाटेवर त्यास आग लावली आणि कोण तुला कपडा नी खाणे देतो ते बघून घेओीन! मी रात्री पुन्हा येओीन! त्याला नि तुला ठार करीन!' अशा धमक्या देत त्या होळीपाशी ठाण माडून राहिला!

त्या वाटेत ते गोदामधुवाही थोडा वेळ अुभे होते त्याच धर्मशाळेसमोर मटकन् बसलेल्या गायीच्या पाठीवर अेक छडी कुणी मारली ती अैकून त्याचे हृदय पिळवटले होते, पण ह्या बाओीस तो दुष्ट छळताना पाहून त्यानी हू का चू न करता 'असले प्रकार आपल्यासारख्या सभ्याच्या दृष्टिक्षेपात घेण्याच्या योग्यतेचे नव्हत. अशा अैटीने ते लगेच वाटेने पुढे गेले सकटातून सोडविण्यात ती कुणी जखड गाय थोडीच होती! ती अेक जातिबाह्य हिंदु बाळत बाओी, नि तीनचार दिवसाचे बिनवारशी मूल!

त्या अेका मुसलमानास जाणीव होती की, तो अेकटा तिथे असला तरी मुसलमान तितका त्याच्या मागे तिथे असलेल्या प्रत्येक हिंदूसही तीच जाणीव होती. आणखीही अेक जाणीव होती की, आपल्यामागे हिंदुसमाज असा नाहीच, आपण खरोखरच अेकअेकटे आहो! तेवढ्यात कितक मात्र कोणी साहस केले, की धावत जाऊन रामभाऊस ती बातमी दिली, रामभाऊनी पोलिसास दिली आणि अेक पोलिस त्या वाटेकडे येताना दुरून दिसताच त्या भगी मिय्यासाहेबाचा धर्मोन्माद अुतरून ते तेथून पाय काढते झाले!

तरीही ह्या बाओीस त्या धर्मशाळेत अेक मिनिटभरही ठेवणे धाकयाचे आहे असे रामभाऊना वाटले पण तिला नेणार कुठे? गावात कोणी गोठामुद्धा देओीना! म्हणून त्यानी रत्नागिरी हिंदुसभेस तार केली

पण रात्री मध्यतरी हलवून तिला लगेच कुठे ठेवायची? ते तरुण वकील रामभाऊचे सहकारी त्यानाच शेवटी रामभाऊनी अगदी गळ घातली, त्याची आओी, जिनो दयाळू देवल्सी गोभक्त वृद्ध आओी! त्या दीन गायीची देखील त्या

मिशनविशनच्या जाळ्यात तर ती फसणार नाही ना ? ते तिला पाहण्यास जाण्याचें मनात आणीत, पण त्यांना देखील तें साहस करण्याइतकी धमक मनात येण्यास तीन दिवस लागले. शेवटी समाज काय वाटेल तें म्हणो, तिची चौकशी अेकदा करायचीच, असें निर्धारून दोन तरुण विद्यार्थी बरोबर घेअून ते भरदिवसा अेका दुपारी धर्मशाळेत गेले. बाअीपाशी थोडें निळेपाके अन्न होतें. त्यानी गोड बोलून तिची माहिती विचारली; तों त्यांना कळलें की. तिला जो अेकच मनुष्य रात्री येअून भेटतो, थोडें अन्न देतो, अेकदोन फाटकी वस्त्रेंही ज्याने दिली, तो दुसरा कोणी नसून होता त्या गावचा अेक मुसलमान भगो !

तो काय तिची दया येअून भूतदयेसाठी तें दान देअी ? काही अेक प्रतिमूल्य घेतल्यावाचून तो तें धर्मकृत्य करी ? भुकेल्याला अन्न देणे हें धर्मकृत्य तो मानी म्हणून तो अन्न देत नसे, तर काफरास बाटविणें धर्मकृत्य होतें असी त्याची समजूत असल्याने तो तें अन्न त्या बाअीस देअी नि सांगे, 'बघ ! तू हिंदु, मुसल्मानाचें खातेस; आता हिंदु राहिली नाहीस हं !' आणि त्या अन्नाचे प्रतिमूल्य म्हणून त्या बाअीस त्याने सांगितले होतें, 'ते मूल मला दिलें पाहिजे अं, मी मागताच ? — नाहीतर ठार मारीन ठार !'

राममाअूना ती हकीकत सांगत असताच ती थरथर कापत होती — नाहीतर तो मुसलमान भगो येअून तिला नि त्याला पण ठार करील ! राममाअूनी तिला धीर दिला, 'जर तुला आम्ही सर्व साहाय्य दिलें तर तू त्या मुसलमानाचें अन्न घेणार नाहीस ना ? मूल देणार नाहीस ना ? तू हिंदुधर्माच्या रक्तावीजाची ना ?' तिच्याही अंगी आवेश येत होता, पण झटकन् हताश होअून ती म्हणाली, 'पण आता काय त्याचें ? मी मुसलमानाच्या हातचे खाल्ले आहे ! कोणता हिंदु मला जातीत घेअील ? माझे मूल विनजात ! तें हिंदु कसें राहील ?'

'राहील ! ती चिंता तुला नको. मी रत्नागिरी हिंदुसभेचा या गावचा अेक कार्यकर्ता आहे. आम्ही तुला जातीत घेअू. प्रत्यही मी तुला अन्न नि मुलास दूध देअीन ! पोलिसांना सांगून त्या मुसलमानास पायबंद घालीन. हे घे थोडे पैसे. अन्न नि दूध आत्ताच धाडून देतो !'

कोण्या हिंदुच्या तोंडून असे शब्द अैकण्याचा तिला पहिलाच प्रसंग ! तिला सुद्धा मुसलमानाचें खाल्ल्यावर मनुष्य हिंदु राहतो कसा तें पटेना. पण साहाय्य मिळते तें पाहून ती चूप राहिली. राममाअूच्या पायावर तिने मूल ठेविलें. 'माझा धर्म वाचवणारा तू देवच भेटलास ! पण मला धर्मशाळेतून प्रथम घरी न्या. नाही तर तो मुसलमान मला खाअून टाकील ! न्याल तर तुमच्या शब्दावर विश्वास ! !'

राममाअू परत आले थोडें अन्न नि दूध त्यानी तिला पोचाविलें ; पण ते नेण्यास त्या साऱ्या गावात अेकदोन तरुणच काय ते धजले ; बाकी ज्याला राम-माअू विचारीत त्याने त्याने उलट 'बाटगा ! लुच्चा ! याचा तर नसेल काही

संबंध त्या बाअीशी ? ' असें म्हणून रामभाअूंची पाठ फिरताच कुटाळकी करण्यास सोडू नये !

रामभाअू स्वतः माड्याच्या घरी राहत. त्यांनी त्या बाटलेल्या बाअीस कोणाच्यातरी घरी आणण्याचा योजलेला बेत अैकताच आगाअूच सावध राहावें म्हणून घरधन्याने सांगितलें, 'आधीच तुम्ही महारास शिवून येऊन घरात विटाळ कालविता म्हणून कागाळ्या होतात. आता मुसलमानाचें खाल्लेल्या त्या भटक्या बाअीची ब्याद जर आणणार असाल, तर घर सोडून चालतें व्हावें लागेल. बाहेर काय नंगा नाच घालायचा तो घाला, आम्हांस अुपद्रव नको ! '

रामभाअू म्हणाले, 'मी आणीत नाही त्या बाअीस बळेंबळें तुमच्या घरी. पण ती गाय पाळावयास मागत होता तीही भटकीच नव्हती का ? मुसलमानाच्या हातचें तीही खाअीच ना ? '

'पण तो पशु होता, पशुधर्म तो... '

'हाय हाय ! तर मग हें समजत असूनही त्या पशूस गोठ्यात ठेवता, सोवळ्याने पूजता, तिचें गोमूत्र पिअून तिला पक्वान्नाचे गोग्रास स्वहस्ते घालता ! मग ही हिंदु बाअी तर माणूस, मूल मराठ्याचें, माणसाचा जीव तो, त्याला मुसलमानांच्या हातून सोडवून हिंदूने घरी आणून दोन घास — ! ' रामभाअूंनी वाक्य पुरें करण्याच्या आधीच घरधन्यांनी त्याचें तोंड बंद केले.

'पूर्वीचे ऋषि गाढव नि तुम्ही शहाणे ! कुठें ती कुलटा नि तें बिनवारशी कारटें, कुठे ते महारडे आणि कुठे ती विश्वजननी पवित्र गायत्री गोमाता ! होअू द्या मुसलमान तिला ! अशा कुलटा मुसलमानात गेलेल्याच बऱ्या ! '

' अशाच हिंदूतून हिसडलेल्या स्त्रियांच्या पोटी हिंदूचे कट्टर शत्रु जन्मले ! आणि हे मूल ? मुसलमान होताच अठरा वर्षांच्या आत ह्याच गायत्रीस मारणारा अेक कसाअी होअील ! त्याचा वंशचा वंश गोमांस खाणारा — गोघ्न होअील गोभक्तांची संख्या घटून गोघ्नांची वाढेल ! तेव्हा गोसेवेच्या दृष्टीने देखील !'

' पुरे करा तें बह्मज्ञान ! मला माझें घर बाटवून घ्यावयाचें नाही ! बस्स !'

रामभाअू त्या गावी शेटजींच्या, भटाच्या, मराठा पाटलांच्या शक्य त्या त्या घरी हिंडले. ती मरतुकडी गाय पाळावयास सिद्ध झालेल्या भूतदयावान् लोकांपेकीमुद्धा कुणीच त्या बाअीस आश्रय देअीना, गोठ्यातदेखील राहू देअीना ! मग इतरांची गोष्टच बोलणे नको !

तो गाव बारा हजार हिंदु वस्तीचा. मुसलमानाची वसती तीनशे माणसांची असेल नसेल. ह्या बारा हजार हिंदूस त्याच्या धर्माची अेक स्त्री नी अेक मूल परधर्मात जात आहे याची रेसभर चिंता नव्हती ! अेक घर, अंगण, गायीला मिळणारा गोठादेखील कोणी त्या बाळंत बाअीला देअीना ! त्या तीनशे मुसलमानातील बाया देखील त्या 'काफर ' स्त्रीला नि मुलाला अिस्लाम धर्मात कसें ओढून, बळाने

देखील पळवून आणता येईल, याचा कट करीत होत्या. आपल्या गोषातदेखील वेळी तिला लपवून ठेवू म्हणून आपण होऊन त्या कटास पाठिंबीत होत्या.

तिकडे त्या धर्मशाळेत तो मुसलमान भंगी, रामभाऊंनी अन्न दिलें त्याची गुणगूण कळली म्हणून लगोलग संध्याकाळ होते न होते तो तिथे आला. बाईने माहिती सांगताच तें पोर हिसकू लागला. बाई ओरडू लागली. अेकदोन करता-करता वीसपंचवीस हिंदु तिथे जमले, पण दूर! त्या मुसलमानाने 'काफरांस' काफरांच्या धर्मास शिव्यांची लाखोली वाहिली! त्या बाईस मूल देत नाहीस तर टाक माझी चीजवस्त ' म्हणून दरडावले. तिचें चिंध्याचे गाठोडें नि मुलावरचा लुगड्याचा तुकडादेखील त्याने हिसकला. मूल धुपडेवाघडे घेअून ती बाई कोपऱ्यात स्फुंदून स्फुंदून रडत हिंदूंकडे बघत होती की कुणी पुढे यावे ! पण कुणी पुढे होअीना! मुसलमानाने ते कपडे घेतले, धर्मशाळेसमोर भर वाटेवर त्यांस आग लावली आणि कोण तुला कपडा नी खाणें देतो तें बघून घेअीन ! मी रात्री पुन्हा येअीन ! त्याला नि तुला ठार करीन ! ' अशा धमक्या देत त्या होळीपाशी ठाण मांडून राहिला !

त्या दाटीत ते गोदासप्रवाही थोडा वेळ अुभे होते. त्याच धर्मशाळेसमोर मटकन् बसलेल्या गायीच्या पाठीवर अेक छडी कुणी मारली ती अैकून त्याचें हृदय पिळवटले होतें; पण ह्या बाअीला तो दुष्ट छळताना पाहून त्यांनी हू का चूं न करता 'असले प्रकार आपल्यासारख्या सभ्यांच्या दृष्टिक्षेपांत घेण्याच्या योग्यतेचे नव्हत. अशा अैटीनें ते लगेच वाटेने पुढे गेले. संकटातून सोडविण्यात ती कुणी जख्खड गाय थोडीच होती ! ती अेक जातिवाह्य हिंदु बाळत बाअी, नि तीनचार दिवसांचें विनवारसी मूल !

त्या अेका मुसलमानास जाणीव होती की, तो अेकटा तिथे असला तरी मुसलमान तितका त्याच्या मागे. तिथे असलेल्या प्रत्येक हिंदूसही तीच जाणीव होती. आणखीही अेक जाणीव होती की, आपल्यामागे हिंदुसमाज असा नाहींच, आपण खरोखरच अेकअेकटे आहो ! तेवढ्यात अितके मात्र कोणी साहस केले, की धावत जाअून रामभाअूस ती बातमी दिली; रामभाअूंनी पोलिसास दिली आणि अेक पोलिस त्या वाटेकडे येताना दुरून दिसताच त्या भंगी मिय्यासाहेबाचा धर्मोन्माद अुतरून ते तेथून पाय काढते झाले !

तरीही ह्या बाअीस त्या धर्मशाळेत अेक मिनिटभरही ठेवणें धोक्याचें आहे असे रामभाअूंना वाटले. पण तिला नेणार कुठे ? गावात कोणी गोठामुद्धा देअीना! म्हणून त्यांनी रत्नागिरी हिंदुसभेस तार केली.

पण रात्री मध्यतरी हलवून तिला लगेच कुठे ठेवायची ? ते तरुण वकील रामभाअूंचे सहकारी त्यानाच शेवटी रामभाअूंनी अगदी गळ घातली, त्यांची आअी, तिशी दयाळू देवप्रमी गोभक्त वृद्ध आअी ! त्या दीन गायीची देखील त्य

दिवशी तिला किती हळहळ वाटली! मग ही बाओ तर माणूस, त्यात अेक बाळंतीण स्त्री, छातीशी तीन दिवसाचें पिलूं मूल घेअून येणार! तिला दया आलीच पाहिजे. 'थोडें नाकतोंड मुरडतील तरी आमची आओ नको म्हणणार नाही. घेअून या त्या बाओस आजची रात्र ! अुद्या मात्र तायडतोब मोटारीनें रत्नागिरीस धाडली पाहिजे हं ! ' त्या तरुण वकिलांनी पाठबळ देताच रामभाअू त्या बाओला नि मुलाला मोठ्या प्रयासाने त्या दोघा तरुण शिष्यांच्या साहाय्याने रातोरात घेअून आले —

तों घरात तरुण वकिलाच्या आओचें रागारागानें चाललेलें बोलणें त्यांनी अैकिलें. दार अुघडण्यास ते वकील धजेनात. रामभाअूंनीही जोरजोरानें दार खडखडविण्यास आरंभिलें. शेवटी वकिलांनी दार अुघडलें—दिवा बाहेर केला. ती बाओ थरथर कापत 'तें मूल छातीशी धरून पाजत पायरीवर बसली आहे; ती कुढत आहे' तोंच वकिलाची ती गोभक्त आओ धावतच ओसरीवर आली! त्या बाळंत बाओस तिनें पाहिलें नि मोठ्यानें किंकाळी फोडून म्हणाली, 'कुठली मेली अवदसा ही! नि तें कारटें ! ना जात ना पात ! तिला आत घेअून घर बाटवणार तर ही मी घराबाहेर पडतें. पुन्हा पाणी घेणार नाही या घरात ! ' स्वभावानें त्या वृद्ध बाओ दयाळू होत्या, पण पोथी ! पोथीनें त्यांच्या दयेला जी आरशी लावली त्यातूनच त्या बघणार !

गोदासबुवाही तिथेच अुतरलेले. त्यांना हात जोडून रामभाअू म्हणाले, 'वकिलाच्या आओस थोडें समजावा ना ! ' कपाळास आठ्या घालून ताठ्यानें गोदासबुवा गरजले, 'आम्ही गोदास, वर्णाश्रमधर्माचे अभिमानी ! तुम्ही लोक सब गोलंकार करू पाहता ! महारामांगांना शिवता ! या कुलटा बाया तुमची प्रेमपात्रें ! मुसलमानांच्या हातचें तिनें खाल्लेलें, तिला म्हणे हिंदु म्हणा ! अशा पतितेला ह्या कुलीन सदाचारी ब्राह्मण कुटुंबाच्या घरात घेण्यास मी संमति देअू ?

लहान बाबीला खेळायला पत्याचा जोड काढून दिला त्या मखराच्या रंगविलेल्या कोनाड्यात, तो पत्याचा जोड तो काढावयास गेली असता विमलेला अेक जाळे लागलेले दिसले तिने 'अिश्श' म्हणून तिरस्काराने त कोळिष्टक जाळें अितक्या झटक्यिनी नि सहजपणे त्या पत्याच्या जोडाचे दोन तीन फटकारे मारून मोडून तोडून टाकले, की तिला ते जाळ मोडल्याची आठवणसुद्धा बाबीकडे वळताच राहिली नाही

पण कोळ्याच्या त्या कोळिष्टक जाळ्याची अेकदोन चिकट गुंडाळी त्या पत्याच्या जोडास ल्पेटलेली पाहून लहानशी बाबी जेव्हा म्हणाली, की 'त बघ कायस चिकटल आहे पत्याच्या जोडाला!' तव्हा विमलच लक्ष पुन्हा तिकडे गल नि ती गुंडाळी झटकीत ती बाबीला म्हणाली, 'जाळ ते! ता किडा नसता का तो कोळी! त्याच ह घर असत! —'

'मग ते तर तू चुरगाळून तोडलस आता ग तो कुठ राहील आजी? रडत असेल न तो आता?'

'असेल रडत मेला बाधील पुन्हा दुसर घर त्याला हव तर? दिवसभर काळो विणनच असतो आपली जाळी नि कोणीतरी मेताजाता झाडूनच टाकात असतो तो मारी! कसा सुंदर मखराचा रंगीत कानाडा तो आपला! या किड्याच्या जळमटाना सोस हवी म्हणून का असा शिमटाचा गिलावा लावून सुरेख कला, रंगविला?'

'अग आजी, पण त्या किड्याला तसच वाटत असेल न?' विमलेचा सतरा-अठरा वर्षांचा पाणीदार मुलगा ती गमतीची वाग्णी अैकून निघे आला नि म्हणाला, 'मी त्या काळ्याला त जाळ विणताना परवा बघितल, किती दंग होता तो ते विणण्यात नि किती पटाअीत! अेखादा मोठा यंत्रशिल्पी (अेंजिनियर) अिनका हातखंडा नसेल! त्या जाळ्याला हवे तिथच काय ते बारीक ततूचे ताण त्यान दिले ती मोठाली ततुवतुळ प्रथम रचून मग त्याच्या अुभ्या ततूचे धागे वसे झटपट गुंतवात, धावत चिकटवीत, ती त्याची चिकट धाग्याची पोटातील गुंडी सपसप कशी अुकलात चालली होती म्हणून सागू? जसा कोणी पटाअीत विणकर मागात आडवअुभे दारे दाडचा सटासट मारीत गुंडधा परझर अुकलीत चालला आह! त्याच्या त्या तिळाअेवढ्या टोक्यात तें विणकामाच शास्त्रच्या शास्त्र नि त्याच्या तांदुळाअेवढ्या पोटात अर्धा अर्धा मैल लाब धाग्याच्या गुंड्या मावलेल्या पाहून मला अितका आचवा वाटला की आपल्या मखराच्या कोनाड्यात त जाळ बांधीत असतानाही त्या किड्याला मारायच वा तें जळमट सुपवना झाडून टाकायच माझ्या-च्यान होअीनाच! मध्ये अेकदा मी गमत म्हणून त्याच्या जाळ्यास जोराने बोट लावल त्यासरशी धावरून तो या धाग्यावरून त्या धाग्यावर पळत, त्याच्या मत त्याच्या राज्याचा सुरक्षित जो भाग त्या टोकावर जाअून थांबला मग परधक्काच

सकट गलत पाहून पुन्हा आपल्या राजधानीच्या मध्यविंदूत येऊन राहिला आपण जस वास्तुशांति करुन आपल्या राजवाडयात प्रवेशतो नि देवाचे आभार मानतो की 'केवढी त्याची कृपा! त्यान आम्हास हे घर दिल!' तसा तोही देवाची प्रार्थना करीत नि आभार मानीत असावा!

'तर तर! हे एवढ मोठ घर नि तो माझा सुरेख मखराचा कोनाडा तो त्या किडयाला जाळ विणून त्यात सुखान नादता याव म्हणून बाधला वाटत! देवाची सोडून मोठी महादवाची प्रार्थना किडयानी केली म्हणून किडयाच्या सोयी-साठी काही देव माणसाची घर रासून ठेवीत नसता! ही तिनीसाज झाली म्हणून मी जा हा दिवा लावते आहे तो जसा त्या किडयाला दिसाव म्हणून लावीत नाही, तसच हे टोलेजग वाडे नि राजवाडे माणस जी बाधतात ती कोळयाना जाळी विणून त्यात नादता याव म्हणून नव्हत, हे त्या किडयाना कळल नाही तरी देवाला कळत हा बाळा!'

'आणि देवाला कळत तरी आम्हा माणसाना कळत नाही, की आम्हा माणसाना हे टोलेजग वाडे नि राजवाडे बाधता यावे नि त्यात नादता याव एवढयाच सोयीसाठी हे जगडव्याळ विश्व रचल नाही हा दिवा त्या किडयाला दिसण्यासाठी आम्ही लावीत नाही अस आम्ही म्हणतो, पण तो प्रचड सूर्य मान मनुष्याना दिसाव, त्यानी जगाव म्हणूनच त्याने ता दवान पेटविलेला आहे अस आमच्या वृद्द-बायबल-कुराणासारख्या धर्मग्रथातूनदखील सागितलेल आहे! किडयाच्या वेडगळ प्रार्थनसाठी माणसाची गरसोय जर देव दूर करणार नाही, तर या अनतकोटि ब्रह्मांडाच्या सायागरसायी न पाहता आम्हा माणसाच्या घर-कुल्यानाच तवढ रक्षाव' अशा आम्हा माणसाच्या प्रार्थना तवढया देव ऐकलच हे तरी कशावरून? मग प्रार्थनम दव पावताच पावता रामनाम जपा अल्ला अल्ला म्हणा, की देव साहाय्याम आलाच म्हणून समजा हे जे आमच्या पुराणकुराणादिक पोथ्यातून सागतात ते भावडेपणच नाही का?'

'हे विक्रम पुरे झाला अ पाचकळपणा!' विमलेची वृद्ध सासू नि तिच्या या विक्रम नावाच्या मुलाची नि छोटया बाबीची आजी दवघराशी बसून स्तोत्रे पुटपुटत होती ती हा सवाद ऐकत असता विक्रम जरा चतालपणे बोलत चालला आहे अस वाटून त्याला दाबू लागली 'इंग्रजी चार अक्षर शिकली न की पोर अशी चटार होतात मेली! पोथ्याविष्याविषयी अस पाचकळपणान बोलू नय हो विक्रम! कधी तुला कळणार आता हे?'

हे त्याच बोलणे चालले आहे तो त्या लहानग्या बाबीन त्या पत्त्याचा तवू हळुवार हाताने बाधला होता ते कठीण शिल्पकार्य सपून तिसऱ्या मजल्याच्या शिखरासारखा शेवटचा तवू उभारण्यात यश यताच सफळतेच्या अत्यानदाने बाबी टाळया पिटीत नाचू लागली बघ माझा तवू! आजी, भाऊ आजी! माझ्या

बांधकामाचे प्रचंड दगड, वृक्ष, भिंती, राशीच्या राशी कोसळून हजारो जिवंत पुरले गेले, ठेचले गेले. अेक दोन तासाच्या आत भयंकर भूकंपाच्या जबड्यात ते क्वेट्टयाचे नगरच्या नगर गडप झाले! देवळाला देवाने रक्षिले नाही, न मशिदीला अल्लाने! न जीजस न जेहोव! निसर्गाच्या अिच्छेस मनुष्याच्या प्रार्थनेसाठी म्हणून कोणीही आड येअू शकला नाही! आडवू शकला नाही!!

विमलेच्या घरी मखराच्या कोनाड्यातील जाळे तिच्या सोयीच्या आड येताच तिने, त्या कोळ्याच्या लाख आशाआकांक्षा, सोयीगैरसोयीस न जुमानता अेका फटकाऱ्यासरशी मोडून चुरगळून टाकले. तसेच सृष्टीच्या त्या कोनाड्यात माणसांकिड्यांनी विणलेले ते क्वेट्टा नगराचे जळमट सृष्टीच्या स्वत:च्या सोयीच्या आड येताच तिने रागाच्या झाडूच्या अेका फटकाऱ्यासरशी झाडून चुरगाळून टाकले, होते की नव्हतेसे केले! भुकेली दूधपिती लेकरं दुधाचा ओठावरचा घोट गिळू देखील न देता त्यांच्या डोक्यावर दगड लोटून जिये ज्या सृष्टीने ठेवून टाकली, तिचे ती सृष्टि वा ता सृष्टिसंचालक, पोथ्यातील लावलाव संस्कृत स्तोत्रे वा पुराणातील अरबी आयत थोडीच अेकून घेणारा होता! भूगर्भात जे अत्युग्र स्फोटकांचे समुद्रासारखे हौद शतकानुशतक नटन, तापत स्फोटाच्या सिद्धत आले होते, त्या प्रचंड सृष्टिशक्ति काय 'सर्तने चिरंजीविता'च्या वा सोरटी सोमनाथाच्या 'स्मरणमात्रेण' किंवा निमाजानंतर केलेल्या काणा मुल्लामौलवीच्या दुव्या'ने द्रवणार होत्या! आपला कैदवनियमाचा आखलेला बेत बदलणार होत्या!

प्रार्थना! त्या लडिवाळ छोट्या बाळीची प्रार्थना मात्र अेका अर्थी सफळ झाली 'माझा पत्त्याचा तंबू चिरेबंदी वाड्याअितका टिकाअू होअू दे ग देवा!' असे ते अल्लड मूल मनोमाय प्रार्थन झोपले ते मात्र देवाने अेकलेसे वाटते! तिचा पत्त्याचा तंबू क्वेट्टा नगरच्या चिरेबंदी वाड्याअितका खरोखरच टिकाअू ठरला! कारण त्या चिरेबंदी क्वेट्टा नगरातील यच्चयावत् चिरेबंदी वाडे त्या पत्त्याच्या

माहुलाचा वाडा अ हा ! तुम्ही आता बोलत होतेत त्या राजवाड्यापेक्षा पक्का चिरेबंदी आहे अं ! दूर अ भाऊ ! फुंकर मारलास तर बघ माझ्या पत्त्याच्या राजवाड्यावर !'

विक्रम हसला हा का ? 'आमच्या चिरेबंदी राजवाड्यापेक्षा तुझा पत्त्याचा तवू पक्का आहे न ? नि फुंकराला भितेस ?'

बाबी मानेला अेक झटाका हिसडा देत अुपहासली,' पुरे हो ! तुमचे चिरेबंदी राजवाडे नाही पडत वाटत फुंकरासारखे ! काल तूच मला तें चित्र दाखविलस न ! विहारला अेक नगरच्या नगर भुअी फाटून धडाड्धडाड कोसळल त !' हें वाक्य म्हणताच त्या सातआठ वर्षांच्या बालिकेच्या गोजिरवाण्या अल्लड तोंडावर भावी संसाराच्या चिंतेची छाया पडल्यासारखे होअून ती कविलवाण्या स्वरात आजीला पुसू लागली, 'आजी ! तशी भुअीविअी फाटून आज रात्री माझा हा तवू तर कोसळणार नाही न तसा? अुद्या माझा बाहुलीं राहायला यायची आहे हो त्यात!'

'चूप ! अस अशुभ काही बोलू नाहीं हो बाबी ! य मी स्तोत्र म्हणते आहे, देवापाशी तू हात जोडून बैस ये अशा देवाची प्रार्थना करीत ही स्तोत्र म्हटलीं न म्हणजे देव सारी अिडापिडा दूर करता बर नाही पडणार हो तुझा पत्त्याचा तवू य देवबाप्पाला हात जोडून प्रार्थना करू य !'

आजीपाशी ती बालिका मनोभावाने जाअून बसली आजी काही संस्कृत काही प्राकृत स्तोत्रं नित्याप्रमाणे अगदी श्रद्धेने म्हणत असता बाबी मनातल्या मनात देवाला हात जोडून विनवीत होती, 'माझा हा पत्त्याचा तव कधी, कधी पड दव

पादळात तें माडाचें झाड हलताच जसा गदगद हलतो तसा पायाखालची सारी पृथ्वी भूकंपात थरकापून झोकांड्या घेत पायरीवरच पडला—मागोमाग कडकड-कड आवाज होऊन त्याचें घर कोसळलें !

घर भुईंत पुरुषभर खड्यात दगड पडावा तसें खचून गेलें. त्यामुळे अंगणा-तली मोठमोठ्या शिळापट्टांची अेक टेकडीही कोलमडून त्या खड्डयात तिचे पुरुष पुरुष अुंचीचे दगड धबधबा आदळले. ' अपमृत्यु ' स्मरणमात्रेण टाळणाऱ्या मार्कंडे-याचे स्तोत्र गारखें स्मरत निजलेल्या नि तो अंगारा लावलेल्या नातीस पोटाशी धर-लेल्या आजीचा त्या छोटया बाबीसुद्धा त्या प्रचंड दगडाखाली चेंदामेंदा झाला ! !. पण त्याच खड्डयात अार हातांवर रचलेली विमला! तिने कोणचेंही स्तोत्र म्हटलेलें नव्हतें, पण तिचा चेंदामेंदा झाला नाही. तिच्या तिन्ही बाजूनी मोठ्या शिळा पडून त्या धक्क्याने ती गुप्त झाली, जितक्यात पटअीची लाकडें तिच्या छातीवर पडून बेशुद्ध झाली–पण मेली नाही.

जेव्हा ती अर्ध्या शुद्धीवर आली तेव्हा तिच्या शून्यपणे अुघडलेल्या डोळ्यांना वरून त्या खड्डयात अुतरत आलेला अेक सूर्यकिरण दिसला. रात्री झालेल्या भयंकर अपघाताची अंधुक जाणीव तिला होअून ' बावी ! माझी बावी ! माझा विक्रम ! माझी निकरे ! ' असो तिने अर्धबेशुद्ध किंकाळी फोडली !

' थांबा ! अिथ कुठंतरी कुणी घायाळ माणूस आहे ! ' असें अेक सैनिक ती खड्डयातील किंकाळी अैकून वर ओरडला. चारपाच सैनिकांची ती तुकडी काल-रात्री झालेल्या भयंकर भूकंपात जे गाडले गेले त्यांना तत्काळ शक्य ते साहाय्य पुरविण्यासाठी सरकारी आज्ञेने त्या भागात फिरत होते. त्यांनी लगेच तिथे तो ढिगारा खणून पाहिले, तों तीन अुंच दगडाच्यामध्ये, गुहेत रत्न पडलेलें दिसावें

होय! तो विक्रमच होता. भूकंपाच्या धक्क्यासरशी तो घराबाहेरच्या पायऱ्यांवर पडला पण म्हणूनच घराखाली गाडला गेला नाही. तिथून सुटून भटकत हिंदुरक्षक दळात शिरून क्वेट्टाच्या भूकंपातून पळापळ झालेल्या हिंदु अनाथाना यथाशक्ति साहाय्य देत होता.

ते सारेजण पोलिसानी आपल्या अटकेत ठाण्यावर नेले. पाहतात तो पीरदाद हा अेक फरारी दरोडेखोर! लगेच जुनें वॉरंट त्याच्यावर बजावलें गेलें. क्वेट्टाकडे त्याने दोघा हिंदु सावकारास ठार मारून संपत्ति लुटली होती. त्या नोटा, मोतीं, दागिनेही त्याच्यापाशी धरले गेले. त्याच्या साथीदाराच्या वक्तव्यावरून (जबानी-वरून) सिद्ध झाले की, दोन वर्षें हिंदु स्त्रियामुलाना पळवून नेअून ही टोळी सरसोमेपलीकडच्या पठाण टोळ्याना विकी! क्वेट्टा! भूकंप म्हणजे त्यांना अेक पर्वणीच होती! ह्या हिंदु स्त्रियांनाही तो तसाच पळवून नेत होता!

विक्रमच्या हाती विमलेसुद्धा त्या हिंदु स्त्रिया सोपविण्यात आल्या. विक्रम आर्यसमाजाच्या आश्रमात आला. तो त्याच्या मित्राने त्याला अेक वर्तमानपत्र दाखवून म्हटले, बघ! महात्मा गांधीनी भूकंपाच्या संकटातून मनुष्यजातीची सुटका करणारा अेक अद्‌भुत अुपाय शोधून काढला!! विक्रम दुर्लक्षमय स्वरात जिज्ञासला, 'कोणता अुपाय बुवा?' मित्र म्हणाला, 'प्रार्थना, देवाची प्रार्थना करा!

भूकंप हा अेक गणितागत आला, भूकंप झाला माझ्या आजीचा वा माझा द्वेष कुणी केला म्हणून नव्हे ! त्या भूकंपात जसे अनेक धुळीचे कण वाताहत होअून अुडाले तसाच अेक कण मी भुअीन गाडला न जाता योगायोगाच्या वाऱ्यावर अुडून अिथं पडलो माझ्यावर दया करण्याच्या मुख्य नि हेतुपुरस्सर बुद्धीने कोणी रक्षिल म्हणून नव्हे! प्रार्थना ! अरे, ज्या गांधीजींना प्रार्थनांनी नि अुपासांनी गुरुवायु-पूरचं देअूळ अुघडण्यापुरतं त्या अेका व कश्चित् झामोरिनचं मन वळविता आलं नाही ते गांधीजी केवळ प्रार्थनेने भूकंपाचं मन वळतं म्हणून सांगतात नि तुम्ही अैकता तुम्ही सारे वर्ध्याला जा नि प्रार्थना करा माझं हे घड्याळ बंद पडावं म्हणून त्या तुमच्या प्रार्थनेने ह्या माझ्या चिमुकल्या हातघड्यीतील (रिस्टवाच-मधील) टाचणीसारख्या या लवकाने कपदखील निरोधिले जाणार नाहीत आणि त्या प्रार्थनेने भूकंपाची प्रस्फोटकं नि पर्वताच्या रांगाच्या रांगा अुचलून फेकणारी आंदोलनं निरोधिली जातील असं तुम्ही म्हणता हा निव्वळ खुळेपणा नव्हे काय? (प्रार्थना ही मनुष्याची आशा आहे, आशापूर्तीची हमी नव्हे.)

\+ + +

अुपद्रवाचं स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा ! त्याचा वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाचं आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होअू पाहतो तेव्हा ? तेव्हा तरी त्याची आम्हास चीड नको का यावयाला ? अहो, अिंग्लंडमध्ये असता अेका भरसभेत अेक मिशनरी-महाशय गभीरपणे सांगू लागले की, 'अेशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील काळ्या रंगाच्या लोकांवर युरोपियनांनीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा अीश्वरी संकेतच असला पाहिजे आणि तो संकेत व्यक्तविण्यासाठी देवाने आमचा वर्ण गोरा केला आणि त्यांचा काळा कारण कोणत्याही जातीच्या वाङमयात वा समाजात शुचिता, शुद्धता पवित्रता, आरोग्य बळ आणि प्रभुत्व ह्यांचा रंग श्वेत, गौर, स्वच्छ असाच निर्देशिला जातो आणि काळा रंग हा हीनतेचं क्रूरतेचं वळकटपणाचंच द्योतक मानले जातं !' ह्या त्यांच्या चपटपंजरीतील अंतस्थ दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषावाचून दुसरा कोणताही नाही हे पाहून मला फार चीड आली आणि मी तिथल्या तिथंच प्रत्युत्तराची वेळ येताच ताडकन अुभा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटकले की 'देव देवदूत, देवतांचा रंग गौर, शुभ्र, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गोरा वा पांढरा तो तो देव, देवता वा देवदूत असला पाहिजे, काळ्याहून श्रेष्ठ सुश्रीक, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे हे आपलं तर्कशास्त्र आम्हाला तंतोतंत पटलं आहे आता हत्ती हा बहुधा काळा असतो आणि हजारो डुकरे पांढरी स्वच्छ असतात तेव्हा यापुढे डुक्कर हेच हत्तीहून बलवान आणि सुश्रीक असं आपण सर्वांनी समजलं पाहिजे ! अगावर कोड अुठले की काळा मनुष्यही अितका गोरापान दिसू लागतो की, दुरून पाहताच तो कोणी गोरा मिशनरीच येतो आहे का काय असं वाटावे ! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूता-सारखा सन्मान दिला पाहिजे व्याघ्रसिंहाहून रानचे मसे अगदी हिमगौर वर्णाचे

सारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्या-गणीच मला टाळ्या दिल्या !'

रमाकांत झाले तर! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मर्यादेबाहेर दुष्ट-बुद्धीने अपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घशात कावले की झाले !

घनश्याम अहा, पण, गोऱ्या लोकांतील मोठमोठे शहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वाग निसर्गत पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतःच जीवनाय कलहात टिकाव धरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात हे आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे! शहाणे लाखही लुच्चे नमतात की काय? अहो, ह्या गोऱ्या मूख मिशनरीची काय कथा? तो ॲरिस्टॉटलसारखा तत्त्वज्ञाचा मुकुटमणिदेखील एकदा असच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठीच अुत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचे राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार, आणि ग्रीस हाच जगाच्या मध्यभागावर–आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या संगमस्थानी निर्मिलेला आहे अर्थात तोच जगद्राज्याचा ओश्वरनिर्मित केंद्र असला पाहिजे! ॲरिस्टॉटलला माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होत म्हणून त्याला हा सिद्धान्त सुचला पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि आज आहे की नाही ते जगाच्या आलेख्यात (नकाशात) सूक्ष्मदर्शक यंत्रातूनच पाहिल्यास दिसत गेल्या शतकातीलच गमत पहा युरोप–म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गत च सक्षम आणि पौर्वात्य दास होण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला होता, तोच जपानने रशियाचे कंबरडे मोडले! तेव्हा जपान अपवाद ठरुन अिंग्लंड आणि जपान ही दोन्हीही प्रबल राष्ट्रे या गोऱ्यांच्या अुत्तरीय शीतकक्षेत असल्यामुळे आणखी काही शहाण्यांनी नवा सिद्धान्त काढला की अुत्तरीय शीतकक्षेतील देश हेच दाक्षिणात्य कक्षेतील देशांचे नैसर्गिक विजेते असणार! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेतच मोडणारे असताही ह्या अुत्तरीय शीतप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने शतकोशतके आपली दासी करून ठेवलेली होती! ब्रिटनहून काळ्या रंगाच्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या गोऱ्यापान रंगाचे अस्तित्व जर कशात अुपयोगी पडले असेल तर ब्रिटनच्या गोऱ्या-पान पर्यकांचा रोमन सैनिकांसाठी आणि सरदारांसाठी आवडत्या दासी म्हणून पुरवठा करण्याच्या कामीच काय ते हाय आपल्या लाटवाजीचे आणि अहंकाराचे समर्थन निसर्गाच्या आणि देवाच्या नावाने करण्याची खोड मनुष्यमात्राला लागलेली आहे ठगाच्या अत्याचाराचीही अेक देवता हाती आणि सैतानाही सायिस्तर वाटले तर आपल्या समर्थनाय बायबलच्या आधार घेत असतो

घनश्याम पण मग काळा रंग हे अेक नैसर्गिक व्यंग आहे हे मत तुम्हीच कसे म्हणता ?

त्या राष्ट्रीय यज्ञाग्नींत आपापली विभिन्न जीवनें होमून अेकदेह, अेकजीव, अेकप्राण झालीं ता अेकदेह म्हणजेच परेच भू! ता अेकजीव म्हणजेन हें परेच राष्ट्र! आणि त्या राष्ट्रीय अेकतेचें मूर्तिमान् प्रतीक म्हणजेच हें' अेसाचें अुद्यान !'' हें 'ल्मेग दी ला करांद' येथूनच ज्या महामंत्राने पुढे भिसद हादरून सोडले तो महामंत्र अुद्घोषित झाला— स्वतंत्रता, समता, बंधुबंधुता !

'असोल सोडत हादरून भिसद त्या मंत्रानें!' रमायान्ताच्या अवनानास हेटाळीत घनश्याम म्हणाले 'रावणानेदेखील कैलास असाच गदागदा हादरून हालवून सोडला होता म्हणजे रावण राक्षस नव्हता असें थोडन सिद्ध होते! भूकंपहि सडचें सड हादरून प्क्षावधि मनुष्यास पाताळात जिवंत गाडून टाकतो म्हणजे तो अुत्पात ठरत नाही की काय! तसाच हा या दांभिक गोऱ्याचा 'समतेचा नि स्वतंत्रतेचा' महामंत्र! अहो, राष्ट्रीय या आर्थिक समता नि बंधुबंधुता तर सोडाच, पण ज्या समतेसाठी त्याच्या विनातली अक मर्यादिकहि वेचली जातो ना ती नुसती वर्णविषयक समता तरी हे गोरे लोक पाळताहेत का? जिथे जावे तिथे आम्हा हिंदी लोकांची हेटाळणी, दुर्यो नि हिडीसफिडीस! का? याच्याहून विद्येत, संपत्तीत, कर्तृत्वात आम्ही व्यक्तिशः काही कमी म्हणून नव्हे, तर ह्याचा व्यक्तिशः रंग गोरा नि आमचा व्यक्तिशः रंग काळा म्हणून! ब्रिटनमध्ये मी तर काय पण आमचे देवतसमान पूज्य अमलेले विवेकानंद, टिळक, लजपतराय, गोखले यासारखे थोर पुरुषहि मार्गाने जाताना ह्या गोऱ्याची हूच्चीं पोरटारे देखील त्याची 'ब्लॅकी' 'ब्लॅकी' म्हणून दुर्यो करीत मागे लागतात! विद्यापीठात काळ्याना मज्जाव वसतिगृहात काळ्याना मज्जाव, खेळात काळ्याबरोबर खेळणे अपमान, जाल तिथे काळा म्हणून त्याच्यातील पाजीतला पाजी गोरा देखील आमची हेटाळणी करणार – हिणवणार नाही! पण म्हटले ब्रिटनचे नि आमचे राष्ट्रीय संबंध आज ते धनी, आम्ही दास, असे पडल्यामुळे त्याच्या या वर्णद्वेषाला ही अितकी विषारी धार पाजली जात असेल पण ज्याच्याशी आमचा घेण्यादेण्याचा किंवा जितजेतेपणाचा अर्थाअर्थी संबंध नसून केवळ माणुसकीचेच काय ते नाते, अमेरिकेत जर्मनीत, फार काय या तुमच्या समतेचा महामंत्र अुदघोषिणाऱ्या फ्रान्समध्ये केवळ काळेपणासाठीच आम्हा हिंदी लोकांचा जो पदोपदी अुपमर्द होतो तो पाहून या गोऱ्याची मला अगदी चीड येत काल च पाहिलेत ना, सार्वजनिक म्हणून धडधडीत पाटी असलेल्या त्या चहाच्या दुकानात त्याच्याच विद्येत त्याच्याहून श्रेष्ठ असलेल्या आणि संपत्तीत त्याच्यासारखे दहा नोकर घरी रावत असलेल्या मला नि माझ्या त्या विद्वान देशबंधूला केवळ आम्हीं रंगाने काळे म्हणून तुमच्या त्या पारीसमधल्याच अुपाहारगृहात त्या गोऱ्याना कसा मज्जाव केला नि दीडदमडीच्या त्या बाजारी परेच पोरोटारीना किती टवाळकी केली ती? कोण हा अमानुष वर्णद्वेष!

'अगदी अमानुष नव्हे ! असमर्थनीय म्हणा, असहनीयही म्हणता येईल— पण अगदी अमानुष नव्हे' घनश्यामास यज्ञोपवीत आणि यज्ञावीत रमाकांत म्हणाले ! 'युरोपियनांना वाटणाऱ्या काळ्या रंगाच्या तिटकाऱ्याला तुम्ही आता जो 'वर्णद्वेष' म्हणून शब्द योजलात, त्यातील, निदान तो वर्ण हा शब्द तरी आमचा अेक प्राचीन ऋणानुबंधी आहे ! आपल्या वर्णव्यवस्थेस ह्या गोऱ्या काळ्या रंगाच्या आवडी-नावडीचे गालबोट चांगल हौसेने रेखून लावलेले नव्हते का ? गोरा तो द्विज, अुच्च. काळा तो शूद्र, तो क्षुद्र, सत्त्वाचा रंग श्वेत, तमाचा कृष्ण परंतु गोऱ्या वर्णाचा पत्ता 'ब्राह्मणवाडीत,' आणि काळ्या वर्णाचा पत्ता 'शूद्रवाडीत' असा जरी नोंदला गेला तरी प्रतिलोम अनुलोम आणि गांधर्व विवाहाच्या लग्नमंडपातून आणि लताकुंजातून त्या पत्त्याची सारखी गिसणी होता होता आणि अुन्हाळ्या-मागून अुन्हाळ्याच्या झळी लागता लागता तो गोराकाळा हा वर्णभेद बेपत्ता झाला-ब्राह्मणात काळेपण नि शूद्रात गोरेपण मिसळून गेले जो अुरला तो वर्णभेद नसून वास्तविक पाहता वर्णद्वेष, जातिद्वेष हाय यासाठी आता काळ्यागोऱ्या रंगाचे तीव्र भांडण आपणात आज तितकेसे अुरले नाही तरी देखील गोऱ्या रंगापेक्षा काळा रंग हा आपणही हिणकसच मानतो नाही काय ? काळा रंग आपणा श्यामलवर्णीय लोकांसही हवासा वाटता असे थोडेच आहे ? अितकेच नव्हे, तर श्यामल वर्णाही कमीअधिक काळसरपणाप्रमाणे आम्हीही अगदी काळेकुट्टपणाचा तिटकारा करतो ज्याविषयी आम्हास तिरस्कार व्यक्तवावयाचा त्यास आपण 'काळतोंड्या' म्हणतो गदळ असेल त्यास 'कळकट' म्हणतो सुनेस 'कुठली काळुद्री पदरी बांधली आहे ग बाअी आमच्या !' म्हणून चाच मारणाऱ्या नाकेल्या सासवा आमच्यातही आहे-तच ! प्रकाश, अुज्ज्वलता आणि सौम्य चाकचक्य ही मनुष्याच्या नयनातील ज्ञान-तंतूस आल्हादक वाटावी अशीच त्याची स्वाभाविक घडण असल्यामुळे कोणाही मनुष्यास काळेपणा हा सहजच अुद्वेजक वाटतो मनात कोणताही विशेष जातीय वा राष्ट्रीय क्षुद्रभावृत्ति वा विरोध नसताही आपणा श्यामल लोकांस अगदी कोळसा-सारखा काळाकुट्ट शिद्दी पाहताच अशा सहजच अेक नकोशा वृत्ति अुत्पन्न होते तशीच शिद्द्याहून आम्ही जितके अुजळ तितकेच आमच्याहूनही अुजळ असणाऱ्या अिटालियनास वा दुधासारख शुभ्र असणाऱ्या गोऱ्यापासून रशियनादिकास आमचा श्यामल रंग थोडासा अुद्वजक वाटणे साहजिकच आहे हे आम्हाही ध्यानात धरले पाहिजे काळा रंग हे शारीरिक आकर्षणाच्या दृष्टीने आमच्यात असणार अेक किंचितसे व्यंग आहे त्यास गोऱ्या लोकांना सहजासहजी व्यंग म्हणून म्हटल तरी आपण न चिडणेच बरे. तसा अुग्रहास त्यांनी कल्यास तो त्याच्या सभ्यपणास कमी-पणा आणणारा आहे आपल्या नव्हे अंग जाणून त्याचौदाक्यता अुपेक्षाच करावी !'

घनश्याम परंतु जेव्हा काळा रंग पाहताच ह्या गोऱ्यांना वाटणारा तुम्ही ज्यास 'साहजिक' म्हणता, तो अुद्वेग साहजिकपणाचा बंधा सोडून खाडसाळ

अुपद्रवाचे स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा! त्याचा वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाचे आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होअू पाहतो तेव्हा? तेव्हा तरी त्याची आम्हास चीड नको का यावयाला? अहो, अिंग्लंडमध्ये असता अेका भरसभेत अेक मिशनरी-महाशय गंभीरपणे सांगू लागले की, 'अेशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील काळ्या रंगाच्या लाकांवर युरोपियनांनीच प्रभुत्व गाजविणें योग्य होय हा अीश्वरी संकेतच असला पाहिजे आणि तो संकेत स्पष्टविण्यासाठी देवानं आमचा वर्ण गोरा केला आणि त्यांचा काळा कारण कोणत्याही जातीच्या वाङमयात वा समाजात शुचिता, शुद्धता, पवित्रता, आरोग्य, बल आणि प्रभुत्व ह्यांचा रंग श्वेत, गौर, स्वच्छ असाच निर्देशिला जातो आणि काळा रंग हा हीनतेचे, क्रूरतेचे, कळकटपणाचेच द्योतक मानले जातं।' ह्या त्यांच्या चर्पटपंजरीतील अंतस्थ दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषावाचून दुसरा कोणताही नाही हे पाहून मला फार चीड आली आणि मी तिथल्या तिथेच प्रत्युत्तराची वेळ येताच ताडकन् अुभा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटकलं की 'देव, देवदूत, देवतांचा रंग गौर, शुभ्र, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गोरा वा पांढरा तो तो देव, देवता वा देवदूत असला पाहिजे, काळ्याहून श्रेष्ठ सुश्रीक, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे, हे आपले तर्कशास्त्र आम्हाला तंतोतंत पटलं आहे आता हत्ती हा बहुधा काळा असतो आणि हजारो डुक्कर पांढरी स्वच्छ असतात तेव्हा यापुढे डुक्कर हेच हत्तीहून बलवान आणि सुश्रीक असे आपण सर्वांनी समजलं पाहिजे! अंगावर कोड अुठलं की काळा मनुष्यही अितका गोरापान दिसू लागतो की, दुरून पाहताच तो कोणी गोरा मिशनरीच येतो आहे की काय असे वाटावे! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूता-सारखा सन्मान दिला पाहिजे व्याघ्रसिंहाहून रानचे ससे अगदी हिमगौर वर्णाचे असतात, अर्थात् यापुढे रानातील राज्याचे प्रभुत्व सिंहव्याघ्रास पदच्युत करून, सशासच अर्पिले पाहिजे यापुढे सिंहानं सशास भ्यायलं पाहिजे! ग्रीक सैन्याच्या त्या शिकंदरी सेनापतीस भारतीय चंद्रगुप्ताने रणांगणात जेव्हा धूळ चारली तेव्हा त्या यवनाधिपति सेल्युकसने त्या चंद्रगुप्ताच्या पायावर जयश्रीच नव्हे तर आपली राज-कन्याही करभार म्हणून वाहिली यास्तव ते लाखो पराभूत गोरे ग्रीक सैनिक नि तो ग्रीक सेनानी सेल्यूकस हे सारे त्या लाखो श्यामल भारतीय सैनिकाहून नि त्या विजयी चंद्रगुप्ताहून शतपटीने अधिक बळेिवंभिन्न असले पाहिजेत असा अेक नवीन शोधाची भर आता अितिहासात घातली पाहिजे! तुम्हीं आमच्या भारतीयांतील गौरवर्णीय जातीहून जितके अधिक गोरे आहात तितकेच ते रशियन लोक तुम्हा साम्रमुखाहून अधिक गोरपान — अगदी वैदिक 'हंस' वर्णाचे आहेत अर्थात अिंग्लंड-वर रशियनांचेच प्रभुत्व असावें ही तुमच्याच सूत्राप्रमाणे देवाची अिच्छा असली पाहिजे तर मग बोला, अिंग्लंडचा राजमुकुट रशियनांचे हवाली केव्हा करायचा?' रमाकांन, ह्या माझ्या भडिमारासरशा तो मिशनरी पाण्यात टाकलेल्या ढेकळा-

सारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषानीच माझ्या बाबया-गणीक मला टाळ्या दिल्या !'

रमाकांत झाले तर! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मर्यादेबाहेर दुष्ट-बुद्धीने अुपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घशात कोंबले की झाले!

घनश्याम : अहो, पण, गोऱ्या लोकातील मोठमोठे शहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वास निसर्गत पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गत च जीवनार्थ कलहात टिकाव धरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात हे आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे! शहाणे लोकही चुकले नमतात की काय ? अहो, ह्या गोऱ्या मूर्ख मिशनरींची काय कथा ? तो ॲरिस्टॉटलसारखा तत्त्वज्ञाचा मुकुटमणिदेखील अेकदा असेच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठीच अुत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचे राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार, आणि ग्रीस हाच जगाच्या मध्यभागावर -- आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या संगमस्थानी निर्मिलेला आहे अर्थात तोच जगद्राज्याचा अीश्वरनिर्मित पद्र असला पाहिजे! ॲरिस्टॉटलला माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होते म्हणून त्याला हा सिद्धान्त सुचला पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि आज आहे की नाही ते जगाच्या आलेख्यात (नकाशात) सूक्ष्मदर्शक यंत्रातूनच पाहिल्यास दिसते गेल्या शतकातीलच गमत पहा युरोप-म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गत च सक्षम आणि पौर्वात्य दास होण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला होता, तोच जपानने रशियाचे कबरडे मोडले! तेव्हा जपान अपवाद ठरून अिंग्लड आणि जपान ही दोन्हीही प्रबल राष्ट्रे या गोलार्धाच्या अुत्तरीय शीतकक्षेत असल्यामुळे आणखी काही शहाण्यानी नवा सिद्धान्त काढला की अुत्तरीय शीतकक्षेतील देश हेच दाक्षिणात्य कक्षेतील देशाचे नैसर्गिक विजेते असणार! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेतच मोडणारे असताही ह्या अुत्तरीय शीतप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने शतकोशतके आपली दासी करून ठेवलेली होती! ब्रिटनहून काळसर असणाऱ्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या गोऱ्यापान रंगाचे अस्तित्व जर कशात अुपयोगी पडले असेल तर ब्रिटनच्या गोऱ्या-पान कन्यकाचा रोमन सैनिकासाठी आणि सरदारासाठी आवडत्या दासी म्हणून पुरवठा करण्याच्या कार्यीच काय ते होय आपल्या लाटगाजीचे आणि अहकाराचे समर्थन निसर्गाच्या आणि देवाच्या नावाने करण्याची खोड मनुष्यमात्रास लागलेली आहे ठगाच्या अत्याचाराचीही अेक देवता होती आणि सैतानही सोयिस्कर वाटले तर आपल्या समर्थनार्थ बायबलचा आधार घेत असतो

घनश्याम पण मग काळा रंग हे अेक नैसर्गिक व्यंग आहे हे मग तुम्हीच कसे म्हणालात ?

अुपद्रवाचे स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा! त्याला वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाचे आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होअू पाहतो तेव्हा? तेव्हा तरी त्याची आम्हास चीड नको का यावयाला? अहो, अिंग्लंडमध्ये असता अेका सरसभेत अेक मिशनरी-महाशय गंभीरपणे सांगू लागले की, 'अेशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील काळ्या रंगाच्या लोकांवर युरोपियनांनीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा अीश्वरी संकेतच असला पाहिजे आणि ता सं‍केत ओळखण्यासाठी देवाने आमचा वर्ण गोरा केला आणि त्यांचा काळा कारण कोणत्याही जातीच्या वाङ्मयात वा समाजात शुचिता, शुद्धता, पवित्रता, आरोग्य, बल आणि प्रभुत्व ह्यांचा रंग श्वेत, गौर, स्वच्छ असाच निर्देशिला जातो आणि काळा रंग हा हीनतेचे, क्रूरतेचे, कळकटपणाचेच द्योतक मानले जाते!' ह्या त्याच्या चर्पटपंजरीतील अंतस्थ दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषावाचून दुसरा कोणताही नाही हे पाहून मला फार चीड आली आणि मी निघल्या तिथेच प्रत्युत्तराची वेळ घेताच ताडकन् अुभा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटकले की 'देव, देवदूत, देवतांचा रंग गौर, शुभ्र, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गोरा वा पांढरा तो तो देव, देवता वा देवदूत असला पाहिजे, काळ्याहून श्रेष्ठ सुश्रीक, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे, हे आपले तर्कशास्त्र आम्हाला तंतोतंत पटलं आहे. आता हत्ती हा बहुधा काळा असतो आणि हजारो डुकरें पांढरीं स्वच्छ असतात. तेव्हा यापुढे डुकरं हेच हत्तीहून बलवान आणि सुश्रीक असे आपण सर्वांनी समजले पाहिजे! अगावर कोड अुठले की काळा मनुष्यही अितका गोरापान दिसू लागतो की, दुरून पाहताच ता जणो गोरा मिशनरीच येतो आहे की काय असे वाटावे! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूता-सारखा सन्मान दिला पाहिजे. व्याघ्रसिंहाहून रानचे ससे अगदी हिमगौर वर्णाचे असतात, अर्थात् यापुढे रानातील राज्याचे प्रभुत्व सिंहव्याघ्रास पदच्युत करून, सशासच अर्पिले पाहिजे. यापुढे सिंहाने सशास भ्यायले पाहिजे! ग्रीक सैन्याच्या त्या शिकंदरी सेनापतीस भारतीय चंद्रगुप्ताने रणांगणात जेव्हा धूळ चारली तेव्हा त्या यवनाधिपति सेल्युकसने त्या चंद्रगुप्ताच्या पायावर जयश्रीच नव्हे तर आपली राज-कन्याही करभार म्हणून वाहिला. यास्तव ते लाखो पराभूत गोरे ग्रीक सैनिक नि तो ग्रीक सेनानी सेल्यूकस हे सारे त्या लाखो श्यामल भारतीय सैनिकांहून नि त्या विजयी चंद्रगुप्ताहून शतपटीने अधिक वाळेकभिन्न असले पाहिजेत असा अेक नवीन शोधाची भर आता अितिहासात घातली पाहिजे! तुम्हीं आमच्या भारतीयांतील गौरवर्णीय जातीहून जितके अधिक गोरे आहात तितकेच ते रशियन लोक तुम्हा ताम्रमुखांहून अधिक गोरेपान—अगदी वैदिक 'हंस' वर्णाचे आहेत. अर्थात अिंग्लंड-वर रशियनांचेच प्रभुत्व असावे ही तुमच्याच सूत्राप्रमाणे देवाची अिच्छा असली पाहिजे. तर मग बोला, अिंग्लंडचा राजमुकुट रशियनांचे हवाली केव्हा करायचा?" रमाकांत, ह्या माझ्या भडिमारासरशी तो मिशनरी पाण्यात टाकलेल्या ढेकळा-

सारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्या-गणीक मला टाळ्या दिल्या !'

रमाकांत : झालें तर! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मर्यादेबाहेर दुष्ट-बुद्धीने अुपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घशात कोंबले की झाले !

घनश्याम : अहो, पण, गोऱ्या लोकांतील मोठमोठे शहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वास निसर्गतः पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतःच जीवनार्थ कलहात टिकाव धरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात हें आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसलें आश्चर्य आहे ! शहाणे लोकही लुच्चे नसतात की काय ? अहो, ह्या गोऱ्या मूर्ख मिशनरींची काय कथा ? तो ॲरिस्टॉटलसारखा तत्त्वज्ञांचा मुकुटमणिदेखील अेकदा असेंच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठीच अुत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचें राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार; आणि ग्रीस हाच जगाच्या मध्यभागावर – आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या संगमस्थानी निर्मिलेला आहे. अर्थात तोच जगद्राज्याचा अीश्वरनिर्मित केंद्र असला पाहिजे! ॲरिस्टॉटलला माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होते म्हणून त्याला हा सिद्धान्त सुचला. पुढे तोच ग्रीस रोमचें पादपीठ झाले नि आज आहे की नाही तें जगाच्या आलेख्यात (नकाशात) सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतूनच पाहिल्यास दिसतें. गेल्या शतकातीलच गंमत पहा. युरोप–म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गतःच सक्षम आणि पौर्वात्य दास होण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला होता, तोंच जपानने रशियाचे कंबरडे मोडले ! तेव्हा जपान अपवाद ठरून अिंग्लंड आणि जपान हीं दोन्हीही प्रबल राष्ट्रे या गोलार्धाच्या अुत्तरीय शीतकक्षेत असल्यामुळे आणखी काही शहाण्यांनी नवा सिद्धान्त काढला की अुत्तरीय शीतकक्षेतील देश हेच दाक्षिणात्य प्रदेशांतील देशांचे नैसर्गिक विजेते असणार ! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेतच मोडणारें असताही ह्या अुत्तरीय शीतप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने शतकोशतके आपली दासी करून ठेवलेली होती ! ब्रिटनहून काळसर असणाऱ्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या

रमाकांत आमच्यात ते अेक व्यंग आहे असे म्हटले म्हणजे त्या गोऱ्यात काहीच व्यंग नसून आमच्याहून सर्वतोपरी ते श्रेष्ठ आहेत आणि जगाच्या अंतापर्यंत श्रेष्ठच राहणार आहेत असे ठरते की काय ? देहाच्या रंगाचा संबंध मुख्यत व्यक्तीशी राष्ट्रीय शक्तीशी, क्षमतेशी किंवा कर्तबगारीशी गोरेपणाचा वा काळेपणाचा लवलेश संबंध नाही आज आमचे श्यामलवर्णीय हिंदी राष्ट्र जर गौरवर्णीय युरोपियनांपेक्षा राष्ट्रशक्तीत कनिष्ठ ठरत असेल, अवनत असेल तर तो परिणाम आमच्या सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक दुर्गुण नि दुबळेपणाचा आहे, आमच्या श्यामलवर्णाचा किंवा त्यांच्या गौरवर्णाचा नव्हे ! ते दुर्गुण नि दुबळेपणा नव्हता तेव्हा आम्ही राष्ट्र ह्या दृष्टीने श्यामल असूनही जगास भारी झालेलो होतो–ते दुर्गुण सुटताच पुन्हाही असेच भारी होऊ ! लंकेच्या गोऱ्या रावणाची दाही शिरं छाटणारा तो अयोध्येचा राजपुत्र घनश्यामलच होता ! तो गीताद्रष्टा सुदर्शनधारी श्रीकृष्णही घनश्याम होता ! आजही अर्धजगत् ज्याच्या चरणाची धूळ अंगारा म्हणून मस्तकी धरीत आहे त्या देवकल्प बुद्धाहून कुणी युरोपियन टॉमी अधिक गोरा आहे म्हणून अधिक श्रेष्ठ ठरणारा आहे की काय ! जपान्यांना मिशा नसतात म्हणून जसे ते मिशाळ रशियनांहून पौरुषात हीनतर ठरले नाहीत, तसेच आमचा रंग काळा म्हणून आम्हीही जित झालो नाहीत ! अेक वेळ जपानच्या वैयक्तिक बुटकेपणामुळे राष्ट्रीय शक्तीला किंचित कमीपणा येण्याचा संभव असू शकेल, पण आमच्या वैयक्तिक काळेपणाचा किंवा त्यांच्या वैयक्तिक गोरेपणाचा राष्ट्रीय शक्तीशी वा श्रेष्ठकनिष्ठतेशी लवलेश संबंध पोचू शकत नाही.

घनश्याम आणि वैयक्तिक श्रेष्ठकनिष्ठतेशी तरी काळ्या व गोऱ्या रंगाचा कोणता मोठा संबंध आहे ? आज देखील हिंदी विद्यार्थी युरोप अमरिकेच्या कोणत्याही विद्यापीठात गोऱ्या विद्यार्थ्यांच्या रतिभरही मागे नसता परकी देशाच्या भाषेच्या पक्षपाताच्या अडचणींशी त्याला तोंड द्यावे लागत असनाही त्या अडचणी ज्यास मुळीच नसतात त्या गोऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये हिंदी विद्यार्थी व्यक्तिश अनेक स्थळी अुलट सरसच ठरलेला दिसतो वैद्यक, निबंध, शिल्प, यंत्र गणित— कोणत्याही विषयात युरोपियन पीठात हिंदी तरुण पहिल्या दहा क्रमांकातच बहुधा झळकतो–अन्दी पहिल्या क्रमांकही तो अनेकदा पटकावतो या बौद्धिक समानतेप्रमाणेच सैनिक–योग्यतेतही हिंदी सैनिक गोऱ्या सैनिकाशी व्यक्तिश तुल्यबळ तरी आहेच आहे, ही गोष्ट जर्मन महायुद्धात अगदी युरोपातील ताज्यातवान्या शस्त्रास्त्रानायुक्त शूरातील शूर अशा गोऱ्या जर्मनसैन्याशी आमच्या दास, पुरस्ता सैनिकांनी ज्या लढाया झुंजविल्या त्यावरून निर्विवादपणे सार्‍या युरोपने मानली आहे तीच गोष्ट श्रमिक शक्तींची आहे मारिशसपासून तो ग्वायनापर्यंत, मलाक्कापासून कॅलिफोर्नियापर्यंत, अति शीत वा अति अुष्ण अशा कोणत्याही वायुमानात हिंदी श्रमिक हा त्यास कोणत्याही राजशक्तीचा ममत्वाचा पाठिंबा नसता

युरोपियन क्षत्रियांच्या चढाओढीत टिकून राहतो; नव्हे, आपल्या साध्या राहणीने आणि कष्टक्षमतेने त्यांना न झेपेल असा प्रतिस्पर्धी बनू शकतो. फिजी, ग्वायना, आफ्रिका, मारिशसप्रभृति जगातील अनेक प्रदेशांत दासासारखें करारबद्ध करून नेलेल्या लाखो हिंदी श्रमिकांनी केवळ आपल्या सहिष्णुतेच्या बळावर तिकडे मोठमोठ्या हिंदी वसाहती वसविल्या आहेत आणि ज्या गोऱ्या मळेवाल्यांचे ते दास म्हणून गेले त्यांच्याच तोडीचे धनाढ्य मळेवालेही त्या हिंदी श्रमिकांतील कित्येक कर्तबगार पुरुष हळूहळू झालेले आहेत ! तेव्हा आमच्या काळ्या रंगामुळे युरोपियन गोऱ्यांच्यापेक्षा कोणच्याही रीतीने शौर्य, धैर्य, बुद्धिमत्ता साह्स, श्रमक्षमताप्रभृति पौरुषाच्या वैयक्तिक गुणांत आम्ही लेशमात्र हीनतर ठरलेलो नाही. मग त्या काळ्या रंगास आमच्यातले व्यंग म्हणून आमच्यातील अेक अुच्चार करण्यासारखी नैसर्गिक अुणीव म्हणून आपण कोणत्या अर्थी समजावी आणि कां म्हणून मानावी ?

रमाकांत : केवळ ह्या अगदी दुय्यम अर्थीच मी ती मानतो की, त्यामुळे आपल्या शारीरिक सौंदर्यास अंशतः बाध येतो ! (सौंदर्य हें माणुसकीचा कोणताही महत्त्वाचा गुण नसलें, शौर्य, धैर्य, दया, दाक्षिण्य, प्रामाणिकपणा, जनतत्परता, थोडक्यात म्हणजे शील हें जरी सौंदर्याहून शतपटीने श्रेष्ठ असा सद्‌गुण असलें, शील असून सौंदर्य नसले तरी ती अुणीव तुच्छ, नि सौंदर्य ओसंडत असलें तरी शील नसलें तर तें माणूस माणूस नसून राक्षसासारखें भयंकर, हें जरी खरें असलें तरी शील असूनही सौंदर्य जर असलें तर तो मनुष्य देवदूतासारखा शोभू लागतो हेंही काही विसरता कामा नये.)

घनश्याम : मान्य. पण गोरेपणा म्हणजेच सौंदर्य नव्हे. सौंदर्यातही — शारीरिक सौंदर्यातही — शरीराची सुबक ठेवण, सुरेख अंगलट हीच नुसत्या शुभ्रतेहून, नुसत्या गोरेपणाहून अधिक नयनानंदकारी असते. आणि सुरेख अंगलटीत आणि सुबक तोंडावळ्यात आम्हा भारतीयांचें सौंदर्य युरोपियनांहून अेकंदरीत लवलेश कमी असत नाही. मी मघा म्हटल्याप्रमाणे डुकरें पांढरी शुभ्र असतात — हत्ती काळे असतात. पण डुक्कर तें डुक्कर — हत्ती तो हत्ती !

रमाकांत : पण हत्ती असूनही जर तो त्यातल्या त्यात शुभ्रही असला तर तो शोभेच्या प्रश्नापुरता तरी अधिक अभिलपणीय ठरणार नाही का ? अैरावत हिमधवल—यास्तव देवांनीही रत्न म्हटला. पांढरा हत्ती हा आम्हीही राज्यलक्ष्मीचें भूषण समजतो ! तीच गोष्ट आधुनिक शरीरसौंदर्याच्याविषयी. सुबक वा सुडौल देहयष्टि असूनही त्यांना, हेमगौर किंवा हिमगौर अंगकांतीची देणगी निसर्गाकडूनच लाभलेली असल्याने अेकंदर शरीरसौंदर्यात ते श्रेष्ठ ठरतात. कारण काही झालें तरी गोरेपणा हा शरीरसौंदर्याचा अेक अनुपेक्षणीय घटक आहे आणि काळेपणा हा सौंदर्यास बाधक आहे हें नाकारण्यात काही अर्थ नाही. सोन्यामोत्यांचे अलंकार कोणा काळ्याकुट्ट निग्रिणीला घातले तर ती होती त्याहून चांगली दिसेल, पण

तिच्या काळ्या रंगास त्या सोन्यामोत्यांच्या तेजाने जसा थोडासा उजळा येतो तसाच तिच्या सावळी काळ्या छायेने त्या सोन्यामोत्यासही किंचित् काळवटपणा आल्याशिवाय राहत नाही. कोण्या ओपत् श्यामल कन्यकेला तेच सोन्यामोत्यांचे अलंकार अधिकच शोभतात आणि तीं सोनेंमोतीही सोन्यामोत्यासारखींच दिसतात; पण अेखाद्या गोर्‍यापान कन्यकेला तेच सोन्यामोत्यांचे अलंकार घातले असता तिची कांति खुलते! सौंदर्य जसें नाचू पाहतें! आणि सोन्याचे अलकार तिच्या कांतीने सोन्याहूनही पिवळे आणि मोती मोत्याहूनही पाणीदार भासतात! (म्हणून हा प्राण्यांचा अनेक गुणांत राजा आहे. सौंदर्यानेही सुंदर प्राण्यांचा जेव्हा तो राजा शोभतो तेव्हा तें त्याच्या त्या अेकदर श्रेष्ठतेस अधिकच साजतें आणि सौंदर्यानेही निसर्गाची राणी माजण्यास मानवी सुंदरतेची सुवर्णप्रभ देहकांति सोन्याच्या कोंदणांतच खुलून दिसावयास हवी. मोरासारख्या सुंदर प्राण्यास वा हरणासारख्या सुरेख मृगास अेखादी काळी कन्यका कुरवाळीत अुभी राहिली तर तो सुंदरतेत त्याची स्वामिनी शोभण्यापेक्षा दासीच भासू लागेल. पण मोरास वा हरिणास कोणी गोरी-पान कन्यका कुरवाळीत राहिली तर ती सौंदर्यातही त्याची राणीच शोभेल!)

घनश्याम : पण मी म्हणतो निदान आपणा आर्यांचा रंग वैदिक काळात तरी हिमागारसा किंवा सोन्यासारखा गोरापान होता ही गोष्ट त्या काळच्या वैदिक वर्णनावरून स्पष्ट असताही आमचा रंग पुढे अितका काळा कां पडत गेला?

रमाकांत : त्याची पुष्कळ कारणे सांगता येण्यासारखी आहेत. पण अितर कृष्णवर्णीयांसह झालेले प्रतिलोम, अनुलोम वा संकर-रक्तबीजसंबंधप्रभृति दुय्यम कारणे वगळली असता आपणा भारतीय आर्यांपुरते तरी आपला गोरा रंग काळा पडण्याचे प्रमुख कारण म्हटलें म्हणजे आमच्या देशाचें अुष्णतामान हेच होय. म्हणूनच आपल्या देशात काश्मीरसारख्या शीत प्रांतात आजही गोरापान रंग पुष्कळ प्रमाणात टिकलेला आहे — आणि मद्राससारख्या अुष्ण प्रांतात ब्राह्मणही भिल्लासारखे काळवडून गेलेले दिसतात. जे युरोपियन लोक ब्राझिल प्रभृति अुष्ण अमरिकेंत किंवा अत्युष्ण आफ्रिकेत वसाहती करून राहिले त्यांचा गोरा रंग अेका चारपाच पिढ्यांतच ध्यानात येण्यासारखा काळवडत जात आहे. मग आज पांच हजार वर्षांच्या अुष्ण वायुमानाने आम्ही भारतीय आर्य अितके काळवडलो यात काही आश्चर्य नाही

घनश्याम जर आमचा गोरा रंग अुष्ण वायुमानाने पाच हजार वर्षांत अितका काळवडला तर तो पुढच्या पाच हजार वर्षांत आफ्रिकेच्या सिद्दयांसारखा अगदी कोळशाप्रमाणें काळाकुट्ट होणार की काय? आणखी अेक गमतीची शंका — आज कोळशासारख्या असणाऱ्या सिद्द्याच्या काळ्या रंगावर आफ्रिकेच्या भयंकर अुष्णतेचे ताप बसता बसता तो पुढे माणिकरत्नासारखा तेजःपुंज होअून अुठणार नाही कशावरून! कारण कोळशाचीच कुठे कुठे माणिकें, रत्ने होतात म्हणून अैकतो!

रमाकांत पण दहा हजार वर्षांनी पुढे माणिक रत्नासारखा चमकदार रंग व्हावा म्हणून आधी पाच हजार वर्षे कोळशासारखी काळीकुट्ट तोंडे मिरविण्यास सिद्ध आहात का ? कोळशाचीच पुढे माणिके होतात ही तुमची क्लृप्ति गृहीत धरून विचारतो

घनश्याम अहो, सिद्ध न होऊन करणार काय ? आपण म्हणता तसा जर उष्ण वायुमानाचा हा नैसर्गिक परिणाम असेल तर हिंदुस्थानच्या नागरिकांना दिवसदिवस अधिकाधिक काळे पडण्यावाचून गत्यंतरच नाही अत्यंत क्षुल्लक का होईना पण शारीरिक सौंदर्यातले हे व्यंग आम्हास केव्हाही पुसून टाकता यावयाचे नाही टिकाऊपणात युरोपच्या आम्ही व्यक्तिशः समान वा वरचढ असताही दिखाऊपणात नेहमीच हीन ठरणार ! कारण नैसर्गिक वातावरण कोण बदलू शकणार ?

रमाकांत (निसर्गच ! अहो, निसर्गाचे मनुष्यास सोयीस्कर नसलेले नियम बदलून देणारा प्रतिनियम निसर्गच आम्हास अनेक वेळा पुरवीत आलेला आहे, विषास प्रतिविष आणि रोगास औषधें देत आलेला आहे !) काळ्या जातीत दान भेद पाडता यताल मनुष्याची उत्पत्ति ही वानरा वा मर्कटाचाच विकास मानला तर ह्या प्राण्यात काही लाल तांडाची, काही काळ्या तोंडाची तर काही शुभ्र असतात ह्यावरून त्यांना मनुष्यपण येऊ लागले तसे मनुष्यातही त्या वंशपरंपरे प्रमाणे मूळपासूनच काळा, तांबूस वा श्वेतवर्ण उतरला असावा ज्या मानवजाती कधीतरी गाऱ्या होत्या असा पुरावा मुळीच मिळत नाही, त्यांना हें स्पष्टीकरण लागू पडेल पण आपल्या भारतीय आर्यांचा रंग मूळचा अगदी 'हंस धवल असल्याची निश्चितिच असल्याने आपण आज काळसर जे पडत चाललो आहो ता मुख्यत्वेकरून उष्ण वायुमानाचाच अर्वाचीन परिणाम असला पाहिजे, अपरिवर्तनीयपणे ठाम झालेला आनुवंशाचा नाही कारण अजूनही आपल्या अनेक जातींत रक्तपीत[गि]जाअितका तरी गोरेपणा आणारी माणसं आढळतातच अथात ज्या अर्थी सव आर्यांनाच उष्ण वायुमानात राहावं लागत असूनही अद्याप सगळेच अगदी काळे झाले नाहीत तर अेका कुटुंबातील भावडात सुद्धा काही युरोपातील स्पेन जिटलात सहज मिसळून जावी अितकी गोरी मुलं निपजतात त्या अर्थी भारतीय उष्णतामानाचा आमच्या मूळच्या गोऱ्या रंगावर होणाऱ्या काळ्या परिणामास हाणून पाडून त्या वातावरणातही गोरेपणा टिकवू शकणाऱ्या माता

उडू लागली. हिंदु लोक त्यांच्या भारतीय राष्ट्राची संघटना करीत असता आपण आपल्या गर्दभीय राष्ट्राची संघटना न करता स्वस्थपणे कुंभाराची ओझी वाहत पडावें, यांचा गाढवांतील कर्त्या पुढाऱ्यांस लाज वाटू लागून त्यांनीही गाढव संघटनाची चळवळ हाती घेण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या रानातून भटकत असलेल्या रानटी गाढवांच्या कळपांनी आपआपले प्रतिनिधि निवडून ते नागरिक गाढवांच्या समित्यांतून धाडावे आणि हिंदुस्थानातील कोणत्या तरी मुख्य नगरी प्रतिवर्षी अखिल भारतीय गाढव ज्ञातीचा अेक राष्ट्रीय गोंधळ भरवावा असें ठरून त्यांचीं अधिवेशनेंही भरू लागलीं. त्यांपैकी अगदी काल परवाच भरलेल्या अेका सभेची माहिती आमच्या वाचकांस त्या चळवळीचें स्वरूप समजण्यासाठी खाली देत आहोत.

ही सभा भरविण्यासाठी नगराच्या कुंभारवाड्यासमोरील विस्तृत उकिरड्याचें मैदानच निश्चित करण्यात येअून तें अनेक तरुण गाढवांनी फुकून फुंकून साफ करून ठेविलें होतें. या सभेनाठी शेकडो प्रतिनिधि ठिकठिकाणच्या अखिल गाढवीय मजलम-अि-आमच्या शाखांकडून धाडण्यात आलेले होते. आरंभ होताच सभेच्या कार्यवाहकाने त्या जमलेल्या गाढवांत जें अत्यंत शाहणें होतें, त्याचें नांव सुचविलें आणि अनुमोदन मिळून तें शहाणें गाढव अध्यक्षपदावर विराजमान झालें. त्याच्या अध्यक्षीय भाषणात त्यानें सांगितलें की, ' आपलें गर्दभीय राष्ट्र हें वास्तविक पाहता हिंदुराष्ट्राच्याही आधीचें आहे. संस्कृतमध्येही पुराणांतून तत्कालीन ज्या अनेक राष्ट्रांचा अुल्लेख केला आहे, त्यात किरातादिक नावांसहच 'गर्दभाः' नावाच्या जातीचा अुल्लेख येतो. खरें पाहता या भारतभूमीचे मूळचे रहिवासी आम्ही गाढवच आहोत. कारण शास्त्राच्या शोधावरून हें निश्चित झालें आहे की, मनुष्यजात ही गाढवानंतर जन्मास आली. नव्हे, मी तर असें छातीठोकपणे सांगतो की प्रत्येक मनुष्याचें मूल हें जन्मत: गाढवच असतें. विकृत शिक्षणानें तें पुढे गाढवपणास अंतरून माणुसकीच्या परधर्मात ढकललें जातें. या दृष्टीने पाहता प्रत्येक माणसाच्या मुलास या

आहे अितकेच नव्हे तर ते अुलट आपल्यातील कित्येक सन्मान्य गाढव नागरिकांस शुद्ध करून माणुसकीची दीक्षा देत चालले आहेत ! त्याच्या संघटनेचा प्रतिकार करणे, हे आपणा सत्र असल गाढवाचे पवित्र धर्मकृत्य आहे असे आपण समजले पाहिजे हे हिंदुलोक किती वेडगळ आहेत पहा ! ते म्हणतात, 'देवाने त्यांस जो माणुसकीचा संदेश दिला आहे तोच संपूर्ण धर्म होय ! त्यास मी बळपूर्वक असं विचारितो की, कोणाचे कान जास्त लांब आहेत ? तुम्हा माणसाचे की, आम्हा गाढवाचे ? जर आम्हा गाढवाचे कान जास्त लांब आहेत हे तुम्हास नाकारिता येत नाही तर मग तुमचे कान आखूड आणि आमचेच लांब करण्यात देवाचा काही विशिष्ट हेतु आहे की नाही ? तो हेतु हाच नव्हे का की तुमच्यापेक्षा आमचे कान अधिक लांब आणि मोठ्या भाराचे असल्याने, देवाचे शब्द तुमच्यापेक्षा आम्हास अधिक लौकर आणि अधिक पूर्णपणे अैकू मावत ? तुमच्या लहान कानात देवाचा संपूर्ण संदेश मावेना म्हणून तर मग त्याने आमच्या कानास तो संदेश संपूर्णपणे मावेल अितके मोठे केले ही गोष्ट अितकी स्पष्ट असता हिंदु लोक त्याच्या माणुसकीसच संपूर्ण धर्म समजून आमच्या गाढवकीस अपूर्ण धर्म समजतात हा त्या हिंदूचा केवढा गाढवपणा आहे ! छे ! छे ! हा विचार माझ्या मनात आला की, त्या हिंदुसंघटनवाद्याच्या वल्गनाचा मला अगदी राग येतो ! त्यांस खाअू का गिळू असं मला होअून त्याचा असा प्रबळ निषेध करावासा वाटतो '

अितके बोलताच सात्त्विक रागाने फुरफुरत त्या अध्यक्षीय गाढवाने चटकन वळून आणि सभेकडे पाठ फिरवून हिंदुसंघटनाचा प्रबळ निषेध करण्यासाठी अितक्या जोराने दुगाण्या चाडल्या की, त्याच्या पुढचे ते टेबल ताडकन अुडून श्रोतृसमाजावर जाअून आदळले त्यासरशी सर्व सभासद हिंदु संघटनाचा जोराचा निषेध करा' म्हणून अेकच गजना करीत आपआपल्या दुगाण्याही जोराने झाडू लागले त्या राष्ट्रीय अुत्साहाच्या भरात कोणाच्या दुगाण्या कोणास लागत आहेत, याचं कोणाही गाढवास भान अुरले नाही ! ती सभा कोणत्या पक्षाची आहे हे अगदी माहीत नसणाऱ्या कोण्या अडाणी परस्थास देखील त्या वेळेस माजलेल्या त्या नुसत्या लाथांच्या सुकाळावरूनच बिनचूकपणे सांगता आले असते की हा ध्यानगाढवीय मनःस्थिति आम चाच राष्ट्रीय गाधळ असला पाहिजे तिकडे या सभागृहातील शेकडो दुगाण्यांच्या झाडण्याने आणि गजनेने अधिकच अुत्साहित होअून अध्यक्षाचे व्याख्यान प्रबल वगाने सारखे फुरफुरत चालले त्या अध्यक्षाच्या वक्तृत्वाचे विषयात हान धरील असा त्या अुभ्या गाढव समाजात कोणीही मनुष्य नव्हता तो अेकदा व्याख्यानाचे भरात गजू लागला की, गाढवातल्या सिंहासारखा धोंपू लागे

या गजन-तजनाच्या भरात ती सभा अशी अगदी रंगून गेली असता, अेकाअेकी दोन चार मनुष्ये त्या सभेत अत्यंत नम्रपणाने हात जोडत आत येताना

हेंही त्या दुलक्षाचे अेक कारण आहे खरेच परंतु आता मनुष्याच्या जीवनाशी अत्यंत संबद्ध असताही आज मनुष्यास ज्ञात असणाऱ्या सर्व शास्त्रांत अत्यंत मागास ठरलेले असणाऱ्या त्या गर्भशास्त्राकडेही शास्त्रीय शोधकांचे लक्ष वेधले जाऊ लागले आहे. मनुष्याची शुचि पाडविणाऱ्या ग्रंथी कोणच्या, मस्तिष्कातील कोणच्या ज्ञान-पिंडाची वा ज्ञानतंतूंची कार्ये कोणचीं, गर्भावर विभिन्न अन्नपाणी प्रकाश ह्यांचे काय विभिन्न परिणाम घडतात, अनुवंशाचा (हेरिडिटी) परिणाम कुठपर्यंत अपरि-वर्तनीय समजावा लागेल आणि परिवर्तन (व्हेरिअेशन) मात्र शारीरिक असा वा मानसिक कुठे कसा होअू शकतो अित्यादि अनेक महत्वाचे शास्त्रीय सिद्धान्त आमच्या ज्ञानाच्या आटोक्यात येत आहेत. मुलगा किंवा मुलगीच व्हावे हवे असल्यास तेच नेमके होण्याचा वैज्ञानिक निश्चितीचा नियमही सापडल्यासारखाच आहे. जन्माच्या आधीच गर्भाचा लिंगनिर्णय करता येअू लागला आहे. अितकेच नसून ज्ञानानंतरही शस्त्रक्रियादिक अुपायांनी लिंगपरिवर्तन अनेक प्रकरणी करण्यात आले आहे. कालपर्यंत ज्यास आपण मेलेले समजून पुरून वा जाळून टाकू असा काही हृदयविषयक रोगांनी मेलेल्यांना जिवंत करता येअू शकतं! फार काय, पुरुषसंयोगा वाचून स्त्रियांस गर्भसंभव नि प्रजोत्पादन नुसतें टोचून घेतल्यानेही साध्य आहे हे गाण्ट डॉ. कार्ले नर यांच्या आश्चर्यकारक प्रयोगावरून आता मान्य करावेच पाहिजे असे दिसते. फार नको आणखी दोनशे वर्षांच्या आत जर शास्त्रज्ञांनी गर्भविज्ञानावर अगदी नेटाचा हल्ला चढविला आणि वैज्ञानिक प्रयोगांना मारा सारखा चालू ठेवला तर आज आपण कपडा जसा हवा तसा बनवतो तसा मनुष्य मागणीप्रमाणे घडविता आला ना–अितकी अुंची पुरुष की स्त्री असा रंग अशी मुद्रा, असे मन अितकी बुद्धि, अशी मापे घेअून मनुष्य घडविता आला ना–तरी मला आश्चर्य वाटणार नाही! कारण निसर्ग हा मनुष्याठन ज्या अर्थी नियमानीच करतो त्या अर्थी ते नियम समजताच त्यात हवी ती निवड करणे मनुष्यास शक्य झालेच पाहिजे ती शक्ति त्या निसर्गानेच मनुष्यांत ठेवली आहे असा अनेक प्रकरणां–अपवाद वजा जाता–आजपर्यंतचा अनुभव आहे.

घनश्याम : परंतु अेवढे मनुष्यनिर्मितीचे शोध ज्या ज्या शास्त्रज्ञांनी लावले त्यांना रंगपरिवर्तनाचा शोध अजूनही लागला नाही यावरून तो दुर्घटच दिसतो नाही का?

रत्नाकांत : त्याचे अेक कारण आहे युरोपियन वैज्ञानिक आज संशोधनाचे नेते, ते गोरे असल्यामुळे रंगपरिवर्तनाची आवश्यकताच त्यास नसल्याने त्यांनी त्या प्रकरणी फसून यत्नच केले नाहीत. पण अमोलसारख्या अुदण प्रदेशांत जे गोरे वर्चस्वाले काळवंडू लागले आहेत त्यांचे लक्ष गोरा रंग टिकविण्याकडे असून त्यांनी त्या कार्यी पुष्कळ प्रगति केली आहे! काळ्या अुंदरावर प्रयोग करून विशिष्ट रसायन टोचल्यानंतर ते पांढरे शुभ्र होतात असे सिद्ध झाल्याचे अलीकडेच अकिवात

आलें. परंतु काळ्या रंगास घुसून देहास गौरवर्ण करण्याची आवश्यकताच भारतास आज निकडीची असल्याने भारतीय वैज्ञानिकांनीच हा प्रश्न तावडतोब हाती घेतला पाहिजे. जर ते त्यावर आपल्या बौद्धिक बळाचा मारा सारखा करतील तर प्रयोगांती असें अेखादें रसायन सापडल्यावाचून बहुधा राहणार नाही की, जें अंगात टोचलें असता वा गर्भांत संचविलें असता या पिढीचा वा पुढील पिढ्यांचा रंग आमच्या पूर्वजांप्रमाणे पुन्हा गोरापान होअू शकेल.

घनश्याम : खरोखरच जर असा अेखादा रंगपरिवर्तनाचा शोध लागला तर मला तुमच्याहूनही अधिक आनंद होअील ! यद्यपि शौर्य, धैर्य, युक्ति, दया, दाक्षिण्य प्रभृति माणुसकीच्या कोणच्याही महत्त्वाच्या टिकाअू गुणात भारतीय व्यक्ति ही युरोपियन व्यक्तीशी व्यक्तिशः तुल्यबळच ठरते आणि शारीरिक सौंदर्याच्या सापेक्षतः अुपेक्षणीय असणाऱ्या दिखाअू गुणांतही देहाच्या सुरेख ठेवणीत हीनतर ठरत नाही तरीही जो नसल्यास मुळीच नडत नाही, पण असल्यास हवासाच आहे तो गौरवर्णही जर आम्हांस लाभला तर सोन्याहून पिवळेच होअील ! तर मग आता प्रथम विशेषतः आमच्या भारतीय वैज्ञानिकांचें लक्ष हा रंगपरिवर्तनाचा शोध लावण्याकडे प्रबलपणे वेधण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा आणि जिकडे तिकडे प्रसिद्ध जाहिराती फडकवून की, 'पाहिजे ! देहाचा काळा रंग बदलून गोरा करणारें रसायन पाहिजे!' हें काम तुमचे. मी म्हटल्याप्रमाणे जो कोणी संशोधक असा अुपाय शोधील त्यास दहा लक्ष रुपये निनावी पारितोषिक धाडून देण्याचें काम माझे ! माझा पत्ता मात्र कुणाल्हाही लागू दिला न पाहिजे !

रमाकांत : अच्छा, मी माझ्या कामास लागतोच म्हणून समजा पण माझाही पत्ता लागू न देता !

असें म्हणत ते दोघेही अंधेरात बेपत्ता झाले !

हा लेखही आमचेकडे प्रेषकाच्या पत्त्यावाचून आलेला आहे.

नाहीतरी कोणत्याही मानवी लेखाचा मूळ प्रेषक कोण याचा पत्ता कोणासही लागत नसतोच ! !

\+ \+ \+

४. गाढव संघटन

गेल्या अेकदोन वर्षांमध्ये हिंदुसंघटनाची चळवळ जशीजशी प्रबळ होत चालली, तशीतशी तराअीच्या रानापासून तो थेट मलबार सिंधुतीरापर्यंत रानामाळातून आणि गावागावातून विखुरल्या असलेल्या गाढव समाजात मोठी खळबळ

सुरू लागली. हिंदु लोक त्यांच्या भारतीय राष्ट्राची संघटना करीत असता आपण आपल्या गर्दभीय राष्ट्राची संघटना न करता स्वस्थपणे कुंभाराची ओझीं वाहून पडावे, याची गाढवांतील कर्त्या पुढाऱ्यास लाज वाटू लागून त्यांनीही गाढव संघट-नाची चळवळ हाती घेण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या रानांतून भटकत असलेल्या सार्‍या गाढवांच्या कळपांनी आपआपले प्रतिनिधि निवडून ते नाशिक गाढवांच्या समितीकडे धाडावे आणि हिंदुस्थानातील कोणत्या तरी मुख्य नगरी प्रतिवर्षी अखिल भारतीय गाढव जातीचा अेक राष्ट्रीय मेळा भरवावा असे ठरून त्याचीं अधिवेशनेंही भरू लागली. त्यापैकी अगदी काल परवाच भरलेल्या अेका सभेची माहिती आमच्या वाचकांस त्या चळवळीचे स्वरूप समजण्यासाठी खाली देत आहोत.

ही सभा भरविण्यासाठी नाशिकच्या कुंभारवाड्यासमोरील विस्तृत अुकिरड्याचे मैदानच निश्चित करण्यात येअून ते अनेक तरुण गाढवांनी फुंकून फुंकून साफ करून ठेविले होते. या सभेसाठी शेकडो प्रतिनिधि ठिकठिकाणच्या अखिल गाढवीय मज-लसमधून आमच्या खास वार्ताहराकडून धाडण्यात आलेले होते. आरंभ होताच सभेच्या कार्य-वाहकाने त्या जमलेल्या गाढवांत जे अत्यंत शहाणे होते, त्यांचे नाव सुचविले आणि अनुमोदन मिळताच ते शहाणे गाढव अध्यक्षपदावर विराजमान झाले. त्यांच्या अध्य-क्षीय भाषणांत त्यांनी सांगितले की, ‘आपले गर्दभीय राष्ट्र हे वास्तविक पाहता हिंदु-राष्ट्राच्याही आधीचे आहे. संस्कृतमध्येही पुराणांतून तत्कालीन ज्या अनेक राष्ट्रांचा अुल्लेख केला आहे, त्यांत किरातादिक नावांसह ‘गर्दभ’ नावाच्या जातीचा अुल्लेख येतो. खरे पाहता या भारतभूमीचे मूळचे रहिवासी आम्ही गाढवच आहोत. कारण शास्त्राच्या शोधावरून हे निश्चित झाले आहे की, मनुष्यजात ही गाढवा-नंतर जन्मास आली नव्हे, मी तर असे छातीठोकपणे सांगतो की प्रत्येक मनुष्याचे मूळ हे जगात गाढवच असून विकृत मिश्रणाने ते पुढे गाढवपणास अंतरून माणुस-कीच्या परधर्मात ढकलले जाते. या दृष्टीने पाहता प्रत्येक माणसाच्या मुलास या

आहे. अितकेच नव्हे तर ते अुलट आपल्यातील कित्येक सन्मान्य गाढव नागरिकांच शुद्ध करून माणुसकीची दीक्षा देत चालले आहेत ! त्याच्या संघटनेचा प्रतिकार करणे, हे आपणा सर्व अस्सल गाढवाचे पवित्र धर्मकृत्य आहे असे आपण समजले पाहिजे. हे हिंदुलोक किती वेडगळ आहेत पहा ! ते म्हणतात, 'देवाने त्यास जो माणुसकीचा संदेश दिला आहे तोच संपूर्ण धर्म होय ! त्यास मी बळपूर्वक असे विचारितो की, कोणाचे कान जास्त लांब आहेत ? तुम्हा माणसाचे की, आम्हा गाढवाचे ? जर आम्हा गाढवाचे कान जास्त लांब आहेत हे तुम्हास नाकारिता येत नाही, तर मग तुमचे कान आखूड आणि आमचेच लांब करण्यात देवाचा काही विशिष्ट हेतु आहे की नाही ? तो हेतु हाच नव्हे का की तुमच्यापेक्षा आमचे कान अधिक लांब आणि मोठ्या भोकाचे असल्याने, देवाचे शब्द तुमच्यापेक्षा आम्हास अधिक लौकर आणि अधिक पूर्णपणे अैकू यावेत ? तुमच्या लहान कानात देवाचा संपूर्ण संदेश मावेना म्हणून तर मग त्याने आमच्या कानात तो संदेश संपूर्णपणे मावेल अितके मोठे केले ही गोष्ट अितकी स्पष्ट असता हिंदु लोक त्याच्या माणुसकीसच संपूर्ण धर्म समजून आमच्या गाढवकीस अपूर्ण धर्म समजतात, हा त्या हिंदूंचा केवढा गाढवपणा आहे ! छे ! छे ! हा विचार माझ्या मनात आला की, त्या हिंदुसंघटनवाल्यांच्या वल्गनांचा मला अगदी राग येतो ! त्यास खाऊ का गिळू असे मला होअून त्याचा असा प्रबळ निषेध करावासा वाटतो '

महत्त्वाकांक्षा आहे. म्हणजे आमच्या जातीशी तुमच्या जाती आपण होअून रोटीबेटी-व्यवहार देअील करितील.'

'करतील असें कशाला म्हणता? हे आम्ही, हे सर्व गाढव आत्ता देअील करायला सिद्ध आहोत.' अुत्साहानें तो नवागत मनुष्य म्हणाला. 'तुम्ही नवीन संस्था काढण्याच्या भानगडीत कशास पडता? आमच्या स्वतःच्या शिक्षणसंस्था विश्वप्रेमाच्या पायावरच आम्ही अुभारलेल्या असल्याने, त्यात आम्ही मुलामुलींस 'माणुसकी आणि गाढवकी' यात काहीच फरक नाही असे शिकवीतच असतो त्यातच आपण आपल्या बुद्धिमान् गाढव मुलांमुलींस धाडावें. माणसात आणि गाढवात काहीअेक फरक न मानिता सर्व अेकाच निराकार अीश्वराची लेकरें आहेत, हे सक्रिय रीतीने सिद्ध करण्याचा विडाच आम्ही अुचलला आहे. यासाठी आमच्या मुलींनी अेक विश्वप्रेमी मंच स्थापिला असून त्यांनी प्रतिज्ञाच केल्या आहेत की, —वरीन तर गाढवालाच वरीन. नुसत्या व्याख्येत विश्वप्रेम न ठेवता तें पुनि पंथ स्वपाकें च समदर्शी होअून प्रत्यक्ष आचरून दाखवीन!'

हें अैकताच त्या सभेतील श्रोतृवृंद हर्षातिरेकाने अेकसहाच गर्जना करू लागला. अध्यक्षही प्रसन्न झाले आणि सर्वजणांनी त्याच्या समाजात येअू अिच्छिणाऱ्या या नवागताचे मनःपूर्वक स्वागत करीत म्हटले, 'ज्या आपणास गाढवपणाचा आमच्याहूनही अधिक अभिमान वाटतो, त्या आपणास आम्ही आमच्या जातीचेच समजत आहोत. या असे या.' अध्यक्ष म्हणाले, 'आज माणुसकीवर गाढवकीचा विजय झाला आहे. आमचे गाढव-संघटन हिंदुसंघटनाचें लवकरच नाक कापील! आता आज बराच अुशीर झाल्याने सभा संपविली पाहिजे.' अध्यक्षांचें भाषण संपताच कार्यवाहाने अध्यक्षाचे आभार मानिले व म्हटले, 'गर्दभाचार्यांसारखा आमच्या गर्दभीय संस्कृतीचा अभिमानी विरळाच सापडेल. त्यांच्यात आमच्या गाढवपणाचे सर्व शहाणपण अेकवटलेलें आहे. आम्हा गाढवात अितका थोर गाढव आजपर्यंत झालाच नाही त्या जातीच्या आणि त्याचप्रमाणे आम्हा गाढवाशी बेटीव्यवहारही आजच्या आज करण्याचें नीतिधैर्य ज्यांनी दाखविलें त्या ह्या नवागत माणूस-गाढवाचेही मी आभार मानीत आहे.'

शेवटी गाढव-संघटनाच्या जयजयकाराच्या आकाश दुमदुमवून टाकणाऱ्या खिंकाळ्यात ती पॅन-गाढवीय-मजलस-अि-आमची सभा विसर्जन पावली.

५. शेंदाडपूरचा शिवाजी अुत्सव

गेल्या पंधरवड्यात नागूजीरावाच्या जिवाची अेकच तारांबळ अुडालेली होती । कारण त्याच्या वास्तव्याने पावनलेल्या शेंदाडपुरात ह्या वर्षापासून शिवाजी-अुत्सव प्रथमच चालू करण्याचा बेत ठरला होता

महाराष्ट्रातल्या अनेक नगरातून जरी शिवाजी-अुत्सव गेल्या पंचवीस वर्षांपूर्वीपासून होत आला असला तरी शेंदाडपूरच्या नागरिकांनी आजवर त्याच्याकडे जी पाठ फिरवलेली होती ती काही त्यांना त्या अुत्सवाला तोंड देण्याची छाती नव्हती म्हणून नव्हे पुण्याकडचे कुचेष्टेखोर लोक तसे हिणवत, पण शेंदाडपूरचे नागरिक आजवर तो अुत्सव जो करीत नव्हते त्याचे मुख्य कारण असे होत की, पहिली कित्येक वर्षे तो अुत्सव काही ठराविक वतनाच्या लोकांनी काढलेली अेक जाती-जातीत वैमनस्य फैलावणारी टूम होती अुत्सवात भाग घेणे हे त्या वेळी सुसरूप सभ्यतेचे किंवा निनधोक नि अनपवाद राष्ट्राभिमानाचे कृत्य समजले जात नव्हते, पण आता त्या अुत्सवातील विष काढीत काढीत तो अगदी पाण्याहून पातळ, पाणी तेरा रंग कैसा -- जिसमे मिलेगा वैसा, असा झाला, त्यात राष्ट्रीय वाटेल त्या गाणणाला आता भाग घेता येअू लागल्यामुळे त्याला पूर्णपणे राष्ट्रीय स्वरूप आले आहे त्यात आता हिंदु मुसलमान, खिश्चन, पारशी, यहुदी, अदमानी, नीग्रो, हबशी, अिराणी, तुराणी प्रभृति हिंदुस्थानातीलच काय, पण जगातील कोणच्याही जातीच्या सभ्य गृहस्थास मनमोकळ्या सुखरूपपणे, निनधोक सामावता येते गव्हर्नर व मिशनर-देखील त्याचे अध्यक्ष होअू शकतात खानसाहेब, मुल्लाजी, पाद्री मुख्य वक्ते होण्यास नाकारीत नाहीत, अस अत्यंत शुद्ध राष्ट्रीय स्वरूप त्यास आले तेव्हा आता शेंदाड-पूरच्या राष्ट्राभिमानी नागरिकांना तो हवासा वाटू लागला यामुळेच पूर्वी त्या अुत्सवापासून दहा पावले दूर राहणाऱ्या नागूजीरावासारख्या गृहस्थानीही ह्या वर्षापासून 'शिवाजीमहाराज की जय, असे प्रकटपणे गर्जून गर्जून त्या शेंदाडपूरचे वातावरण दुमदुमविण्यास दोन पावले सगळ्यापुढे राहावयाचे असे नक्की ठरविले होते त्यातही नागूजीरावाचे रचित त्याच अुत्सवात जगतासमोर प्रथमच प्रकटा-वयाचे होते। त्यायोगे अर शिवाजीमहाराजाविषयीचा नागूजीरावाचा अभिमान त्याना सळो का पळो करून सोडता झाला अुत्सवाविषयी सर्व लोकात अपूर्व अुत्साह संचरविण्यासाठी अुत्सवमंडळाचे ते रामबाह श्रीयुत सचिवर नागूजीराव, हे जातीने गावभर हिंडत होते, 'शिवाजीमहाराज की जय' असे घरोघर जाताना गर्जत होते परत जाताना 'माझे प्रथम काव्यगायनही ह्या समारंभात आहे' असे गुणगुणत होते

या अुत्सवासाठी दोन कविता रचण्याचे कार्य दोन वर्षापूर्वीच नागूजीरावानी हाती घेतले होते

दिसलीं त्यासरशी अध्यक्षाने त्यास हटकून विचारलें की, 'तुम्ही कोण ? गाढवाच्या राष्ट्रीय गोंधळात येण्यास तुम्हास कोणी परवानगी दिली ?'

'विश्वप्रेमाने !' ते गृहस्थ नम्रपणाने म्हणाले, 'विश्वप्रेमाने आकर्षित होऊन आम्ही तुमच्यात मिसळण्यासाठी आलेलो आहो मनुष्य काय, आणि गाढव काय, अेकाच अीश्वराची लेकरें आहेत ही माणुसकी आणि ही गाढवकी अशा धर्माधर्मांच्या आणि सस्कृतिसस्कृतींच्या नसत्या कल्पनानी वेडावलेले लोक गाढवात आणि माणसात निष्कारण वैरभाव माजवीत आहेत, ते आम्हाला समत नसल्याने आम्ही आपणास अशी विनती करतो की, यापुढे आमच्या तुमच्यात अगदी जातिधर्मनिर्विशिष्ट भावनेने प्रेरित झालेली अेकी स्थापित व्हावी'

/ हे शब्द अेकताच अेक वृद्ध गाढव म्हणाला, "पण हे तुमचे कपट कशावरून नसेल ? ते हिंदुसघटनाचे पुरस्कर्तेही जीवमात्राच्या अेकीच्या अशाच तात्त्विक गप्पा मारीत असतात पण आम्ही जेव्हा त्याचेकडे अेकी करण्यास गेलो आणि म्हणालो की, अेकी हवी तर तुम्ही तुमच्या माणुसकीच्या सकुचित सस्कृतीस सोडून आमच्या गाढवी सस्कृतीस अगीकारा तेव्हा त्याचे ते अेकाचे कपट अुघडकीस आल कारण ते साफ सागू लागले की 'गाढवानी माणुसकी धरावी, हाच अेकीचा खरा मार्ग आहे, माणसाना गाढव व्हाव हा नव्हे ! कारण मानवीय सस्कृति ही गर्दभीय सस्कृतीहून श्रेष्ठ आहे !' अशा प्रकारचे तुम्ही कोणी हिंदुसघटक नसाल कशावरून?"

'आमच्या वर्तनावरुन !' ती तीन चार माणसे म्हणाली 'आमच्या वर्तनावरुन आम्ही माणस आहोत कीं गाढव आहोत याची आपण परीक्षा करावी !"

तेव्हा अध्यक्ष म्हणाले वर्तनावरून परीक्षा करावयास फार वेळ लागतो त्याविरहित तुमच्या वर्तनावरून तुम्ही गाढवे का माणस' ही परीक्षा करण्याचे ज्ञान येण्याअितका शिक्षणाचा फैलाव आमच्या गाढव ज्ञातीत अजून झालेला नाही तेव्हा जर तुम्ही विश्वप्रेमाने खरोखरच प्रेरित झालेले असाल, तर तुम्ही बाह्य वर्तनातही आमच्या गाढवी सस्कृतीप्रमाणे चालले पाहिजे गाढवानी मनुष्यासारख वागाव म्हणजे अेकी होअील हा हिंदुसघटनाचा अुपदेश लुच्चपणाचा आहे विश्वप्रेमाचा जर तुम्हास खरोखरच अुमाळा आला असेल तर तुम्ही माणसानी गाढव व्हा होअू

विचारतो की, तुम्ही पूर्वीची हिंदूची मानवी संस्कृति सोडून आमची गाढवी संस्कृति स्वीकारण्यास सिद्ध आहात काय ?'

'हो, हो, हो विश्वप्रेमाचे अंजन लावल्यापासून आम्हाला माणुसकीत आणि गाढवकीत काहीएक फरक दिसत नाहीसा झाला आहे.' ते सर्व मनुष्य ओरडले

तेव्हा आनंदाने अुल्हसित होअून अध्यक्ष गर्दभाचार्य आपल्या अखिल गर्दभ-बधूस म्हणाले 'सभ्य गृहस्थ हो ! पूर्वी शेकडो हिंदु आपल्या गाढवी संस्कृतीचा स्वीकार करीत आलेले आहेत या हिंदु संघटनाच्या दुष्ट चळवळीमुळे तो ओघ बराच मुक्त चालला तथापि अजूनही या हिंदु मनुष्यासारखे काही मनुष्य, विश्व-प्रेमाने का होओीना, पण आपल्या गाढवी संस्कृतीचे अनुयायी होअू अिच्छीत आहेत, ही थोडच्या अुत्साहाची गोष्ट नाही यापुढे या आलेल्या माणसास आपण गाढवच समजावे आणि हे मनुष्य हो, तुम्हीही यापुढे आम्हा गाढवांशी समरस होअून जाण्यासाठी आम्ही चालतो तसं चालावं तर चला, तुम्ही नुसत्या मागच्या पायावर अुभे न राहता तुमचे पुढचे पाय जे तुम्ही हातासारखे अुचलून धरीत असता, तेही टेकून चारी पायावर अुभे राहा'

त्या आज्ञेनंतरशी ते सर्व गृहस्थ आपल्या हातास भुअीवर टेकून चारी पाया-वर चालू लागले परंतु त्यास प्रथम नीट चालता येअीनासे पाहून सब गाढव 'खो खो' हसू लागले अितक्यात तो वृद्ध गाढव पुन म्हणाला, 'हा ! गाढवांनी सभ्यतेचे असे अुल्लंघन करू नये या नवीन गृहस्थास गाढवासारखे चालावयास शिकवावे की तसे अेकाअेकी चालता येत नाही म्हणून हसावं ? बर, आता याचे आखूड कान आपल्यासारखे लांब केले पाहिजेत, नाही का ? ते जरा ओढले पाहिजेत तुम्हास लागणार तर नाही ना ?'

गृहस्थ म्हणाले 'छे छे, आमचे कान आजवर विदेशीकांनी असे ओढलेले आहेत आम्हास त्याची अगदी सवय आहे आपण आमचे कान ओढावे' तेव्हा त्या सभेतील दोघा पुढारी गाढवांनी ते कान तोडात धरून थोडे बहुत ओढलेही-परंतु ते यथिराधिक लांब होणाच्या स्थली अधिकाधिक लालच होत आहेत हे पाहून अध्यक्ष गर्दभाचार्य किंचित् रागाने त्या कान ओढणाऱ्या गाढवास म्हणाले, 'किती गाढव आहात तुम्ही, राहू द्या ते ओढून का कान वाढतात ? प्रत्यही त्या कानाचे मुळाशी अुखापासून पाणी घालीत जा म्हणजे ते वाढतील आता हे नवागत बधूनो, गाढव संघटनेच्या मुख्य कार्यकारी मंडळाने आमच्या गाढवी संस्कृतीचा फैलाव करण्यासाठी काही शिक्षणसंस्था काढण्याचे ठरविले आहे त्यात तुम्ही अध्यापकाचे काम कराल का ? गाढवांची मागासलेल्या जातीत गणना न होता तुम्हा हिंदूतील तुमच्यासारख्या पुढारलेल्या जातीत गणना व्हावी अशी आमची

पण कविवर नागूजीरावांच्या त्या दोन कवितांचें बांधकाम अजूनही पुरें व्हावयाचें होतें. रचना चाललीच होती, मात्रविषयी नागूजीरावांना मोठा अभिमान वाटे. ते म्हणत, त्यावरून शिल्पापेक्षा काव्याची श्रेष्ठता किती मोठी आहे हें कसें आपोआप सिद्ध होतें पहा! काव्य म्हणजे काही दगडाचुन्याचें बांधकाम नव्हे! ताजमहाल बांधावयास जीं अनेक वर्षें लागलीं तीं काही त्याच्या शिल्पास, बांधकामास, लागलीं नाहीत; तें दगडी बांधकाम काय अेका दहा दिवसांचें! पण वर्षानुवर्षें जीं लागलीं तीं त्या ताजमहालच्या भिंतीभिंतींवर नि तावालतांवर जीं काव्यमय चरणें कोरलेलीं आहेत तीं काव्याचीं अक्षरें कोरण्यास होत! तरी देखील तीं चरणें रचायचीं नव्हतीं, नुसतीं कोरायचीं होतीं. पण मला तर त्या दोन कविता मुळातच रचावयाच्या होत्या. त्याचें बांधकाम पायातील धोंड्याच्या भरीपासून तो कळसाच्या दगडापर्यंत 'अेकहाती' करावयाचें होतें. (नागूजीराव 'अेकहाती अेकटाकी! 'असेंच' म्हणणार होते. पण त्यांच्या त्या दोन कवितांच्या बांधकामात कमीत कमी दोनशे बत्तीस टाक झिजून गेले होते; खुडाखुड झालेले अेरशें वेचाळीस चवरखे कामास आले होते!)

कवि होण्याचा निश्चय नागूजीरावांनी दोन वर्षांपूर्वी जो केला त्याचें असें झालें होतें. नागूजीरावांना स्वतःच्या असामान्य बुद्धिमत्तेविषयी नि वक्तृत्वाविषयी असलेल्या दांडग्या आत्मविश्वासामुळे आपण जगात कोणच्या तरी नात्यानें अलौकिक नांव मिळविणार असें त्याना नेहमी वाटत असे. त्यांनी प्रथमतः प्रो. परांजप्यांचा वडेजाव अैकून रँगलर होण्याचा निश्चय केला. पण दशांश अपूर्णांकाची धोंड दुर्दैवाने हायस्कूलमध्ये आडवी आल्यामुळे त्यांना ती वाट आरंभीच सोडावी लागली. अिंग्रजी चौथीत असताना त्यांनी दोन वर्षें तीत अुत्तीर्ण व्हावयाचा प्रयत्न चिकाटीने केला आणि तिसरे वर्षही ते चौथीत घालविणारच होते. पण मॅट्रिक होअून तरी काय दस रुपडीची नोकरीसुद्धा मिळत नाही असे जेव्हा त्याना कळलें, तेव्हा 'साठाव्या वर्षापर्यंत मॅट्रिकला बसत राहीन, पण या जन्मी मॅट्रिक झाल्यावाचून राहणार नाही,' अशी चौथीच्या मास्तरांपुढे जो कृतनिश्चयी प्रतिज्ञा ते करीत असत, ती मोडण्यास अुत्तम निमित्त सापडलें नि वयाच्या बाविसाव्या वर्षी त्यानी अिंग्रजी चवथीतून नांव काढून शाळा सोडली. पुढे अेका व्यापाऱ्याला सट्टचात खूप पैसे मिळाल्याचें अैकून त्यांनीही घरची होती नव्हती ती पुंजी सट्टचात घातली, ती त्यातच गडप झाली. त्यांनीं घेतलेल्या लॉटरीच्या तिकिटांचा तर पत्त्याचा जोडच झालेला होता आणि त्यापायी खिशाची चाळणी झाली होती. त्यांनी अलौकिकत्व संपादण्यासाठी मध्यंतरी अेकदा सार्वजनिक चळवळीत भाग घेतला. प्रथम फेटा फेकून देअून खादी टोपी घातली; नंतर ती फेकून देअून केस फिंदारून चोडके हिंडले. पण आधीच डोक्यावर केस फार थोडे अुरलेले असल्यामुळे टक्कल पडलेल्या त्यांच्या त्या डोमयाला त्या पक्षातही समरस होता आलें नाही.

अशा स्थितीत वैनागून गेले असता त्यानी त्याची कहाणी त्याचे अेक मित्र छदोपत याना सांगितली नि म्हटले, की 'मान्यात अलौकिक होण्यासारखे अनेक गुण आहेत हा माझा ठाम सिद्धान्त झालेला असताही मला अजून जगात काहीच कसे होता येत नाही! याला काय करावे!' हे अेकताच छदोपत म्हणाले, 'मित्रा, तुला काहीच होता आले नाही हें अगदी खर ना? वेड्या, तर मग कवि होण्यास तू योग्य असलाच पाहिजेस! तू कवि हो! मीही असाच भटक भटक भटकलो, काहीच साधेना, तेव्हा कविता करू लागलो, आणि आता पहातोसच की, मला गेल्या कविसंमेलनात त्यांनी किती गौरविले छदोपत ही अेक पदवी तरी मला शेवटी पटकवता आली!'

'हो रे हो! पण, कविता करायची म्हणजे त्याचे शास्त्र हवे शिकायला! जर या दशांश अपूर्णांकासारखे प्रकरण त्यात पुन्हा आडवे आले! —'

'छट्! कवितेच्या शास्त्रात अपूर्णांकाचा प्रश्नच येत नाही! कवि हा स्वयमेवच अेक पूर्णांक आहे! तुला सांगतो अेक काव्यशास्त्राचे शास्त्र अेका सूत्रामध्ये! तें पाठ केलेस की सारे पाठ केलेस! ज्याला शासनच नाही ते काव्य, ही त्याची व्याख्या, आणि 'निरंकुशा कवय' हे त्याचं सूत्र! कवींचे जन्मसिद्ध-स्वातंत्र्य!!'

'ठीक ठीक! पण कवीला अंकुश नसला तरी छंदोबंधनाचा लगाम तरी असतोच ना कोणचामा?'

'छंद! —बंध? जाळून टाक ते बंधही! तेवढीदेखील अडचण कवींना अुरू नये म्हणून तर मी मुक्तबंध नावाच्या कविमंडळाचा सभासद झालो आहे कवींना बंधनच जर नाही, जर कवि जन्मजात निरंकुश आहे तर पुन्हा छंदाचे बंधन पाळा म्हणून त्याना सांगणे म्हणजे वदतो व्याघात नव्हे काय? तू मुक्तबंध छंदातच कविता कर गद्याच्या ओळी तुला लिहिता येतात ना! त्या सरळ न लिहिता अेका-खाली अेक लिहीत गेलास, की मुक्तबंध छंद साधला!'

'वा! ताट पण काय सुचविलीस! अडचण पण टळली आणि कालिदासा-पासूनच्या साऱ्या लौकिक कवींपेक्षा आपली अशी काही तरी अलौकिक अपूर्वाअी पण आपल्या कवितेला लाभणार! अडचणीवाचून अलौकिकता! बरें, छंदाचा प्रश्न सुटला, पण काही झाले तरी कवितेमध्ये शिष्टांच्या कानाला गोड लागावे असे संस्कृत शब्द म्हणे पुष्कळच घालावे लागतात आता मला संस्कृत येतच नाही असे नाही, पण कोणचा शब्द संस्कृत नि कोणचा असंस्कृत हे आळसपणे तेवढे बरेच जड जाते त्यातही तो भाषाशुद्धीचा कायसा अेक वावळ वाद काही अुपद्रवी लोक पाळीत आहेत म्हणे! त्यांच्या अुपद्रवामुळे 'दिल,' 'आदमी' 'दुनिया' असे अगदी शुद्ध संस्कृत शब्ददेखील कवितेत घालण्याची चोरी झाली आहे! आमच्या तोंडी तर छप्पन्न भाषांचे अिंग्रजी, अुर्दू, हटेंटॉट, तुर्की शब्द मिळलेले-

सट्टेबाजारात, गोदावर चार बाजारात हा बाजारी बोलीच तुमच्या शुद्ध मम्कृता-पेक्षा किंवा विग्ज अिंग्लिशपेक्षा आमच्या जास्त अुपयोगी पडते तो बाजारी बोली म्हणजेच आजची माझी मातृभाषा ! पण तीत कविता चालेल काय ?'

'होय तर! अर, ती बाजारी बोली तुग सरच छान यते का? तर मग वेड्या, भविष्यकाळाचा महाकवि होण्यात तूच आघाडी मारणार ! अर आता कोण विचा रतो त्या भूतकालाच्या संस्कृताला नि भाषाशुद्धीला ? त्या शिवाजीच नि त्या चिपळूणकराच त भाषाशुद्धीच खापर होणार ! आता राष्ट्रीय भाषेची जागा कोण घेणार आहे माहीत ? न ज्ञानेश्वराची मराठी न टागोराची बंगाली न तुल्सी-दासाची हिंदी ! ही सट्टबाजारातील बाजारी भाषाच आता राष्ट्रपदाच्या महत्-दावर चढणार आहे अरबी, तुर्की पारशी, यहुदी, पुर्तुगाज फ्रेंच अिंग्रजी—कमीत कमी अितक्या भाषाचे प्रतिनिधि शब्द तीत असणार ! त्या त्या हिंदु मुसल्मान, यहुदी ख्रिश्चन प्रभृति हिंदुस्थानातील नागरिकाच्या संख्यच्या प्रमाणात प्रत्यक प्रान्तातल बोलीत ते त विदेशी शब्द मूळच्या स्वदेशी भाषातून घेतलच पाहिजेत! अुदाहरणार्थ बंगालातले शेकडा हिंदु शब्द जितके शेकडा मुसल्मानी शब्द जितके शेकडा मुसल्मान तितके शेकडा ख्रिश्चन वगैरे तितके अिंग्रजी—पुर्तुगीज—फ्रेंच शब्द! त्यातही मुसल्मानी समाजाचा तं मागसलेले आहेत हा अेक मोठा सद्गुण, अेक मोठी अधिकाराह थोरवी त्यानी आमच्यावर केलेला अेक मोठा अुपकार असल्यामुळे त्याच्या अुर्दू शब्दाना विशेष प्रतिनिधित्व त्या राष्ट्रभाषेत मिळाल पाहिजे ही गोष्टही ठरलेलीच तेव्हा जर तुला खरोखरीच सट्टेबाजाराची नि चोरबाजाराची भाषा यत असेल, तर तीत पुष्कळ अुर्दू नि थोडे अितर शब्द असल्यामुळे तू तुझा नवी कविता बेधडक तीतच करू लाग ! टागोराची बंगाली कविता बंगाल्याबाहेर कोण वाचतो! पण तू जर त्या भावी राष्ट्रीय भाषा होणाऱ्या अुर्दूरहुरू बाजारी भाषेत कविता करशील तर ती तुझी बाजारी कविता साऱ्या हिंदुस्थानात घरोघर वाचली जाआल थोडक्यात म्हणजे, तू अुठ नि कविता करू

(चाल :— बाजीराव नाना । तर तुंवडीभर दाणा ।। अशी काहीशी)

रोमान्सच्या राज्यांत चल मारूं लांब मजल ।।
प्रिये तूं पोअेट्री अँड मी अेक तुझी गजल ।।
शिव्काने मी बेजार झालो टेक[1]ना माझी दाद ।।
गल्लोगल्लीं हाअुटेन[2] तुझा लावी झिंदाबाद ।।
स्पीक अेक वर्ड सरी ! रडतो धाय धाय ।।
रिक्वेस्ट नको रिजेक्टूं ही चाटिन तुझे पाय ।।
दिलाच्या गोठयांत दयेची जी गाय ।।
फुटूं दे ना पान्हा तिला ! डोंट मी [3]अॅनॉय ।।
स्तोत्रें, स्वीट हार्ट[4] ! तुझीं सिंगतो[5]वारबार
खुदी[6] तूं माझी मी तुझा खुदाअि खिदमतगार ।। १

या कवितेच्या 'दिग्विजय' मराठीस मूर्ख लोक पूर्वी हसले. पण आज अनेक कवि आपल्या मराठी कवितेत खुदाअी खिदमतगार आणि झिंदाबाद हे शब्द अुघडपणे खरोखरीच योजीत असतात ही गोष्ट गेल्या वर्षातील काही मराठी मासिकें चाळताच वाचकांचे ध्यानात येअील.

त्या कवितेमुळे नागूजीरावाचें नाव कविमंडळात चमकू लागलें असले तरी त्याना अुघड सभेत स्वतःचे काव्य स्वतःच गाअून दाखविण्याची संधि भाषाशुद्धीवाल्या जुन्या कर्वीच्या मत्सरामुळे आजवर कुठेही मिळाली नव्हती, ती शेंदाडपूरच्या ह्या आजच्या शिवाजी-अुत्सवात शक्य तितक्या प्रचंड प्रमाणावर साजरी करण्यासाठी नागूजीरावांनी त्याचें कार्यवाहपद स्वतः स्वीकारून अेक अत्यंत मनोरंजक निमपकेवाज कार्यक्रम आखला होता.

पण तो कार्यक्रम अुत्सवमंडळाकडून संमतवून घेताना सत्कार्याला नेहमी येतात, तशाच अनेक अडचणी आल्या होत्या. प्रथमतः त्या जिल्ह्याचे लोकप्रिय कलेक्टर मि. ब्लॅकस्टोन यानी सर्व सरकारी नोकरांना अुद्देशून जें अेक परिपत्र (Circular) काढलें होतें, त्याचा विचार करावा लागला. या परिपत्रात असें लिहिले होतें की —

विषयी केवळ अैतिहासिक चर्चा करणारे निबंध, भाषणे, कविता — ह्याच काय त्या नव्या कार्यक्रमात समावेशिल्या. हे पत्करताच अुत्सवाचे अध्यक्षपद घेण्याचे स्वतः कलेक्टर महाराय मि. ब्लॅक्स्टोन यानी मान्य केले

तोच दुसरी अडचण दत्त म्हणून अुभी राहिली ! शिवाजीच्या चरित्रातील अैतिहासिक घटनांचे वर्णन निषिद्ध नाही म्हणून नागूजी कवीने अफझुलखानवधावर कविता करावयाचे ठरविले अगदी अितिहासाला धरून तेवढेच बोलणे, सद्य-परिस्थितीचे नाव नाही, अशी दोन कडवी रच लेही आणि स्वागतमंडळाच्या बैठकीत रावबहाद्दुर पोटाळ्याच्या पूर्ण संमतीने त्यानी नवीन कार्यक्रम वाचून दाखविला ! त्यात अफझुलखानाच्या वधावरील आपला पोवाडाही गाविला जाअील असे वाक्य नागूजीरावानी जेव्हा अुच्चारले तेव्हा अकस्मात् अफझुलखानच कोणाच्या अंगात संचारून डुरकाळावा तसे डुरकळून ' Stop ! Stop that humbug ' असं कोणीसे ओरडून अुठले पाहतात तो ते खानबहादुर फाजलखान-साहेब ! अुत्सवमंडळाचे अुपाध्यक्ष !

त्या खानबहादुर फाजलखानानी मोडक्या तोडक्या मराठीत साफ सांगितले की,

हिस्ट्रीजिस्ट्री को आग लगा दो ! मुसलमानाना कमीपणा येअील असे अेकही अक्षर अुत्सवात निघता कामा नये, काफर शिवाजीका नाम भी हम नहीं सुनना मांगते ! लेकिन क्या करे ! कलेक्टरसाबनी चिठ्ठीच धाडली की राष्ट्रीय सोल्प-चाच काय ते कार्यक्रम आहे तेव्हा तुम्ही बेशक या, म्हणून मी त्या बुदपरस्त शिवाजी का नाव तेवढा अेकण्याचा मान्य केला तो तुमने ये क्या बदमाषी मचाओी है ! अफझुलखानाचा वध कशा ! वधबिध आम्ही काही सुनेंगे नहीं ! अितिहासच करायला हवा, या तमाशात ! अफझुलखानानेच शिवाजीचा वध केला असा काही कविता रचून म्हणा हवा तर ! नहीं तो हम चल देंगे ! '

' हा हा ! खानबहादुरसाब ! ठरिये माफ करिये ! अैका तर खर आम्ही तुमचे सारे म्हणणे मान्य करतो मग झाले ना ? '

असा निवाल रावबहाद्दुर पोटाळे ह्यानी दिला त्यासरशी नागूजी कवीचा अफझुलखानाचा पोवाडाच काय, पण वीररसाचे असे कोणतेही काव्य शिवाजीच्या अितिहासापुरते तरी निषिद्ध ठरले ! मनात चरफडत पण वरवर सौम्यपणे नागूजीराव कार्यवाह या नात्याने जिज्ञासले — ' तर मग शिवचरित्रपर जसे शिवाजी-अुत्सवात काहीच वाचू नये हे अुत्तम घडलेला अितिहाससुद्धा सांगणे आता रद्द केले पाहिजे, नाही का ? शिवाजीविषयक हे सारे अैतिहासिक निबंध परतवितो तर ! '

रावबहाद्दुर पोटाळ्यानी थोडा विचार केला नतर ते म्हणाले, ' छावा. शिवाजीच्या चरित्रातील जो भाग खानबहाद्दुराना नापसंत तेवढा गाळला की

झालें. मुसलमानांच्या भावना न दुखवील असा भाग शिवाजीच्या चरित्रातून पुष्कळ काढता येईल, काय खानबहाद्दुर, तुम्हीच तो निवडून द्यावा.'

त्याप्रमाणे त्या राष्ट्रीय शिवाजी-अुत्सवात मुसलमानांच्या भावना न दुखतील असें जें शिवाजीचरित्र वाचावयाचें म्हणून खानबहाद्दुराच्या संमतीने ठरविले तें अेकश्लोकी रामायणाप्रमाणे अगदी चार चरणांचेंच होतें. ते असें :–

शिवाजी हा शहाजी नांवाच्या मुसलमानांच्या अेका अंकित सरदाराचा पुत्र होता. त्याच्या आअीचें नांव जिजाबाअी. तो कोणत्या तरी अेका तारखेस (सन १६२० ते १६३० च्या मध्यंतरी) अेका वर्षी जन्मला. (जन्मतिथि वर्ष वादग्रस्त असल्याने राष्ट्रीय अुत्सवात दोन्ही पक्षांना समाधान वाटावें म्हणून नक्की तिथि व वर्ष सांगितलीं नाहीत.) जन्मल्यानंतर बरेंच दिवस जगून तो सन १६८० त मृत्यु पावला !

या सर्वसंमत झालेल्या राष्ट्रीय शिवचरित्रावरही खानबहाद्दुराचा अेक अभिप्राय नोंदला होता. तो असा की, शिवाजी जन्मला हीच गोष्ट मुसलमानांच्या भावना दुखवितें; पण राष्ट्रीय हिताकडे दृष्टि देअून आणि कलेक्टरसाहेबांच्या शब्दास मोडू नये म्हणून, येवढ्या अुल्लेखाकडे मुसलमान बंधूंनी दुर्लक्ष करण्याची सहिष्णुता दाखवावी.

हें शिवाजीचें राष्ट्रीय चरित्र राष्ट्रीय शाळांतून शिकविण्यास हरकत नाही असा, शिवाबावनीस रद्द केल्यानंतर गांधीजींच्या कलाने अनुसरून नागपूर राष्ट्रभाषासमितीनेहि निर्वाळा दिला.

परंतु नागूजी कवीपुढे जो मुख्य प्रश्न होता तो कसा सोडवावयाचा ? आता शिवाजी अुत्सवात ह्या नव्या राष्ट्रीय कसोटीस अुतरेल आणि मुसलमानांनाही मानवेल असें काव्य कोणत्या विषयावर करावयाचें ? इतक्यात त्यांना अेक युक्ति पण युक्ति सुचली ! शिवाजी-अुत्सव म्हणजे पराक्रमाचा, विक्रमाचा. बदललेल्या परिस्थितीत विक्रमाचें क्षेत्र बदलेल; पण थोरवी बदलणारी नाही. तेव्हा त्याच्या परिस्थितीत जो विक्रम तो शिवाजीने केला; तसा आजच्या परिस्थितीत जो

खाली म्हणून ठेवणे नव्हती ! साऱ्या जगातील न्हाव्यात श्मश्रू करण्यात त्याने अुच्चाक पटकावून कस भादरण्याचा हा जो विक्रम केला त्यामुळे महाराष्ट्राचे नाव या युगातही अुज्ज्वल झाले होते युरोपातही विक्रम करतात पण युरोपातील लोकात अमला खरीखुरी पौरुषाची कृत्ये करून त्यात अुच्चाक पटकावण्याची धमक कुठली असणार ! त्याचे विक्रम म्हणजे फार फार तर अटलांटिक महासागर अुडून जाण्याच्या स्पर्धेत, नाहीतर अगल्याच दुसऱ्या कोणच्यातरी पोरखेळात असणार ! विमान चागले असल की कोणीही अुडेल ! तो यंत्राचा प्रताप, पौरुषाचा नव्हे ! पण चोवीस तास सारख्या विड्या ओढीत किंवा सारखा चहा ढोसीत किंवा सारखे कस भादरात राहण्यात पुरुषशक्तीचा खरा प्रताप व्यक्त होतो कारण तेथे यंत्रबळाचा प्रश्न नसून हस्तबळाचा वा श्वासबळाचा वा पोटबळाचा प्रश्न असतो त्यातही केस भादरण्याच्या चिकाटीत अुच्चाक पटकावण, रेकॉर्ड करण हे तर निर्भेळ पौरुषी कृत्यच होय ! कारण की आमच्या अिकडे स्त्रिया अजून सहसा केस कापून घेत नसल्यामुळे आणि दाढीमिशा तर त्याना फुटतच नसल्यामुळे चागली गुळगुळीत जर कोणाची अुडवायची, जर कोणाची मिशी अुतरून घ्यायची जर दाढी अुपटायची, तर ती बहुधा पुरुषाचीच अुपटावी लागते! केस भादरण्याच्या कृत्याचा मुख्य संबंध पुरुषाशीच असल्यामुळे ते खरे खरे पौरुषी कृत्य ठरते हजामतीत अुच्चाक पटकावण हाच निर्भेळ पौरुषी विक्रम ठरता ! हे सार विचार कवितेमध्ये घालायचे असे योजून कवीने कार्यक्रमात तो भाग प्रसिद्धही केला

चावीस तास सारखे केस भादरण्यात जागतिक अुच्चाक ज्याने पटकावला आहे त्या श्मश्रूविक्रम करणाऱ्या नरु न्हाव्याचा गौरव ! आणि त्या वीरावरील नागू कवीचे प्रशस्तिकाव्यगायन ! या ! पहा ! अैका !' अशी प्रसिद्धके (जाहिराती) भडक रगात जिकडे तिकडे फडकताच शिवाजी-अुत्सवाच्या दिवशी मडळीची गुमती रेटारेटी झाली ! मुगीस जागा नाही असा समाज लोटला !

त्यातही तो राष्ट्रीय शिवाजी अुत्सव ! हिंदुच काय पण मुसलमान बहुधा, पारशी सरकारी निमसरकारी बिनसरकारी मनुष्यमात्र चिकार दाटले ! शिवाजी अुत्सवासच काय पण कोणत्याही प्रश्नास असे राष्ट्रीय स्वरूप दिले असता तो किती थोर पदास पावतो राष्ट्रीय ऐकी कशी आपसूक साधते त्याचे ते प्रात्यक्षिक होते !

अुत्सवास शेवटी एकदाचा आरंभ झाला ! — अध्यक्ष स्वत कलेक्टर मि ब्लॅकस्टोन साहेब होते त्यानी रावबहादुर पोंगाळ्याना शिवाजीचे चरित्र सागावयास आज्ञापिले त्यानी ते वर दिलेले चार ओळी चरित्र कसेबसे वाचले ताच प्रेक्षकातून हुश ! पुरे पुरे ! नरु न्हावी कुठे ? नागू कवि अुठा !' म्हणून

ठरीव भावडटपणाची असतात. प्लेग का झाला ? की ठरीव अुत्तर 'वहिरोबाचे चोकड बळी थकले आहेत ! मरीआअीला कोंबड्या गेली पाच वर्षे पोटभर मिळाल्या नाहीत ! म्हणून प्लेग आला, पटकी चेकाळली ! ! पाअूस पडेनासा झाला ! ! !' ही झाली प्राकृत देवसकी सर्व प्रकारच्या देवसकीतील मुख्य निष्ठा, मूलतत्त्व हेच की, कोणत्याही रोगाच्या साथी, आपत्ति, सृष्टिक्षोभ ह्या घटना देवाच्या रागामुळे वा लोभामुळे घडतात ती देवाची 'ल्हर' होय सृष्टीचा अबाधित नियमागत 'क्रम' नव्हे, आणि त्या प्रकरणीं बचावाचा अुपाय म्हणजे देवाची हाजीहाजी, पूजा प्रार्थना, श्राद्धादिक पारलौकिक आचारपाल्न, यज्ञ, बळी, अित्यादि देवताना प्रसन्न करण्याचे प्रकार, आधिभौतिक अुपाय नव्हेत, तर आधिदैविक

ब्राह्मणाना मृत्यु कां येतो ?

मनुस्मृतीत पाचव्या अध्यायाच्या आरंभीच महर्षींनी 'अनलप्रभव भृगुम्' प्रश्न केला की, 'कथ मृत्यु प्रभवति वेदशास्त्रविदा प्रभो ?।।' ब्राह्मणाना मृत्यु का येतो ? त्यावर भगवान भृगूनी अुत्तर केले, 'श्रूयताम् येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघासति ।। अनभ्यासेन वेदानाम् आचारस्य च वर्जनात् ।। आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघासति ।।' वेदाचा अभ्यास केला नाही, 'आचार' सोडले, अन्न 'दोष' घडला नि आळस वाढला की वेदज्ञ विप्राना मृत्यु येतो या अुत्तरात सर्व कारणे आधिदैविक कशी आहेत हे तत्काळ ध्यानात येअील, आणि म्हणूनच प्रत्यही व्यवहारात ती कशी खोटी पडतात त्याचेही आश्चर्य वाटणार नाही 'आचार' म्हणजे स्नानसंध्या, पितृतर्पणादि धार्मिक आचार, 'अन्नदोष' म्हणजे काय हे लगेच त्याखालच्या श्लोकातूनच सविस्तर मागितले आहे लसूण, कांदा, खर्बस, खीर, प्रभृति पदार्थ विप्राने खाल्ले असता तो तत्काळ 'पतित' होतो, नतर नरकात जातो हा अन्नदोष, आणि अशा धार्मिक अर्थाच्या अन्नदोषापासून, आचारत्यागा-पासून आणि वेदाभ्यास न केल्यामुळे मृत्यु येतो ! ह्या धार्मिक नि आधिदैविक कारणमीमासेला आधिभौतिक कारणमीमासेने, म्हणजेच विज्ञानाने अेखाद्या प्रकरणी साफ खोटे पाडले की त्या प्रकरणी 'देवसकीचा प्रांत सपून 'माणुसकीचा' प्रांत लागतो

लसूण, कांदा नाही रोगावर अुपकारक, त्या रोगावर तो घेतल्याने ब्राह्मण मरायचे ते अुलट जगतात शेकडो, हजारो ब्राह्मण कांदा, लसूण, खर्बस, दोडके जन्मभर खात असता, मनुस्मृतीतील शभर सव्वाशे 'अन्नदोष' प्रत्यही करीत असता दीर्घायुषी होतात, तरकाल तर केव्हाही मरत नाहीत, आणि लसूण, कांदा न खाणारे तडकाफडकी साथीसाथीतून मरताना आढळतात ! प्लेगची पिसू कोणी ब्राह्मण ऋग्वेद वाचीत बसला म्हणून त्याला डसावयास थोडीच थांबली आहे आणि तेवढ्या वेळात वेद कोणत्या कोणत्या ब्राह्मणानी वाचला नाही त्याचा शोध काढीत

गळका चालला तेव्हा नागू कवि लोच अुठले आणि प्रेक्षकाच्या वर्तनाचे समर्थन खणखणीत शब्दामध्ये करीत म्हणाले,

' शिवाजीचे चरित्र अैकण्यास तुम्ही अिथे आलेला नाही हे मी जाणतो मराठी शाळेतील क्रमिक पुस्तके, अितिहास, पोवाडा, नाटक, कादंबऱ्या जे पहावे त्यात त्यात शिवाजीचे चरित्र चितारलेले असतेच ते अैकून अैकून तुमचे कान करोखराच विटले आहेत ! शिवाजाचे आजच्या राष्ट्रीय कर्त्या पिढीला अजीर्ण झाले आहे ! त्यांना आता ज्यापासून आज अुपयोगी पडेल अशी स्फूर्ति मिळविता येअील असा कोणातरी अद्ययावत विक्रमी पुरुष हवा होता ! आजच्या राष्ट्रीय कर्त्या पिढीला हा जुनापुराणा विक्रमी शिवाजा काय शिकविणार ? जे लोक त्याचे चरित्र गातात तेच सांगतात का, आजच्या परिस्थितात शिवाजाच्या चरित्रापासून काही शिकावयाचे असले तर हेंच का शिवाजासारखे काही भलते सलते करण्याचा वेडेपणा न करणे हाच शहाणपणा होय ! तेव्हा पूर्वकालीन अेक थोर पुरुष म्हणून शिवाजीमहाराज जरी समजले गेले होते तरी त्याचा अनुकरणापलीकडे आज त्याच्या विक्रमाचा आम्हास काय अुपयोग आहे ? आज ज्या सुधारलेल्या विक्रमाचा प्रत्यक्ष अुपयोग आहे असेच विक्रम आजच्या पिढीच्या पुढे आदर्श म्हणून धरावयास हवेत ! तशाच अेका विक्रमी वीराचा गौरव आज आम्हा करणार आहो ! –तो वीर हा पहा !– (असे म्हणताच पडद्यास मारुन पवित्र्याची अुडी मारीत नरू न्हावी पुढे येतो) –हा पहा तो नरू न्हावी ! (टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट ! त्यासरशी नागू कवि वमान भडकून ओरडतात—) त्या रायगडाचा तो पहा जुना शिवाजी ! –आणि हा पहा आमच्या शेंदाडपूरचा अद्ययावत शिवाजी ! ह्याचा वस्तरा त्या जुन्या शिवाजीची भवानी तरवार तळपत नव्हती असा तळपत आहे ! ह्याचा ही धोपटी अर्जुनाच्या अक्षय भात्यासहा शरांना पाठावयास लावीत आहे ! जर आज शिवाजी महाराज असते तर त्यांना Misguided patriotism ची ती भवानी तरवार फेकून देअून या नरू न्हाव्याचा

अुनरड कड वड कड कोसळली ! —आणि तसविरीतून कवचकुंडल मुकुटासहित भवानी तरवार अुपसलेले प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज ' हरहर महादव ' गर्जून अुभे ठाकले।

महाराज सिंहासारखे गरजले—

' कोण म्हणाले आत्ता की ' जर का आज शिवाजी अिथ येअील ?' हा मी अिथे आलो आहे ! बोला काय हवे त ?'

त्या सिंहगजनमरशी सारी सभा थरथर कापू लागला ! खानबहादुर फाजल-खानमाहेब तावा तोवा ! दगा ! फिसाद ! अस ओरडत वाक्पोठावरून अुडी टाकून वाट फुटेल तिकडे पळत सुटल रावबहादुर पोटाळे खुर्चीवरच्या खुर्चीवरच थडे झाल अवढा धीट अिग्रज तो कलेक्टर ब्लकस्टोन पण त्या अदभुतासरशी अधारा यअून ताहा चक्करला ! सुरतच्या अेका वखारीत आपण आहात भरा ठ्याच्या नग्ग्या तरवारी चारी बाजूनी चालून येत आहत, टक्ल होतं त नाहीस होअन तिथे पोत्याचा रास दिसत आह अस त्या घेरीत मि ब्लॅकस्टोन ह्याना भासून त त्या पोत्याच्या राशाच्या आड म्हणून टबलाखाली जाअून दडल

विचारा नागू कवि ! मटकन् खालीच हवकत होता पण महाराजानी त्याचा अेक कान चटकन् ओढून त्यास अुभा केला नि विचारल काय रे, मला कशाला यावे म्हणून बोलावात होतास ? काय भकत होतास ! अ ?'

ततत पपप करीत नागू कवि म्हणाला म म महाराज क्ष क्ष क्ष क्षमा करावी ! आपण याल अस ठाअूक असत तर बापजन्मी आपल्याला बालावण्याच साहस केल नमत ये शिव भूपाला ! अशा कविता जो तो गातो म्हणून मीही तस वाहीस बालून गेला ! म म म म मला च च-च चक्कर येत आह ! पाया पडतो, मान सोडावा ! मूर्च्छित पदू घाव या दासाला नाही बळ !'

ठीक !' महाराज हसले—' सोडतो तुम्हाला, पण ध्यानात धरा तुम्ही सारेजण की जर पुन्हा तुम्ही कोणी कोणत्याही शिवाजीअुत्सवात 'ये म्हणून म्हटलत तर मा शिवाजी महाराष्ट्रात पुन्हा खरोखरीच यअीन !'

नको ! नको ! महाराज ! दुसरी वाटल ती शिक्षा द्यावी, पण असली भयकर शिक्षा महाराष्ट्राला दअू नय ! आम्हाला फार फार तर शिवाजी-अुत्सव झेपतो पण शिवाजी झेपणार नाही ! आमच्या पिढीला हा नक्कल न्हावी आहे त्याचा विक्रम आम्हाला पुरे ! त्याचा Razor Safety त्याला किंवा शेळीच्या दुधावर वाढलेल्या कुठल्याही दुसऱ्या वळपटाला आमचा शिवाजी करा, पण महाराज, आपण सिंहीच्या दुधावर वाढलेले सिंह ! आपण स्वत च येण्याचा धाक आम्हा बापड्याना घालू नका ! नुसते शिवाजीअुत्सव करू आम्ही हवे तितके ! —

नाही ! शेंदाडपूरच्या शेणकिड्याना, तुम्हाला शिवाजी नको हें तुमचे म्हणण बरोबर आहे ! पण म्हणून तुम्ही यापुढे केव्हाही शिवाजी-अुत्सव करता कामा

त्याना त्यानाच डसत चालली आहे, असे काही आढळत नाही. प्लेग, पटकी, देवी टोचली की वेद न वाचणारे आणि मनुस्मृतीतील आचार नि अन्नदोष न मानणारे शेकडा नव्वदे नव्याण्णव ब्राह्मण जगतात. अगदी वेदाभ्यासरत सवश्नो स्नानसंध्या-शील, अन्नदोष सापेक्षत. अधिक टाळणारे आस्तिक ब्राह्मण प्लेग, पटकी, देवी ह्याच्या तडाख्यासरशी जर टोचून घेतलेले नसले वा भौतिक औषधे सेविली नसली तर बहुधा शेकडा नव्वद पटापट मरतात! हा प्रत्यक्ष, प्रत्यहीचा अनुभव मनु-स्मृतीच्या 'देवसकीस' काय किंवा आमच्या कोकणातील 'गान्हाण्याच्या' आणि गुरवाच्या देवसकीस काय, अेक धर्मभोळे खुळ यापलीकडे काहीही महत्त्व देऊ-नासा होता

[रोग, भूकंप, अुत्पात हे सर्व सृष्टिक्रमाच्या अबाधित कार्यकारणभावाचे परिणाम आहेत, ते नियम आपणास ज्या प्रमाणात कळतील त्या प्रमाणात नि त्या त्या प्रकरणी सृष्टीच्या त्या अुत्पातापासून मनुष्य आपले संरक्षण करू शकेल, देवादिकांच्या प्रार्थनेने, पूजेने वा नैवेद्याने सृष्टिनियम केव्हाही बदलू शकत नाहीत, रोगाचे औषध प्रयोगानी अमोघ ठरले की प्रार्थना न करणारे वा धार्मिक पापपुण्य न मानणारे लोकही त्या रोगापासून बचावले जातात हे ज्ञान म्हणजेच विज्ञान. मनुष्याला झालेल्या सृष्टिनियमाच्या ज्ञानामुळे मनुष्याची सत्ता ज्या मानाने वाढते त्या मानाने देवसकीचे प्रस्थ कमी होअून माणुसकीचे स्वामित्व प्रस्थापिले जाते. मनुष्य अनमान धपक्याच्या, दैवी अुपायाच्या नादी न लागता निश्चित नि अमोघ अशा मानुषीय आधिभौतिक अुपायावर अवलंबू लागतो]

या अर्थी जी जी राष्ट्रे 'देवसकी'च्या धर्मभोळ्या पायरीस ओलांडून 'माणुसकी'च्या पायरीवर चढतात आणि मनुष्याच्या प्रयोगसिद्ध नि प्रत्यक्षागम्य ज्ञानाने खोटया पाडलेल्या 'धार्मिक' छापाच्या समजुती तत्काळ सोडतात, ती राष्ट्रे सृष्टीच्या जीवनकलहात तगतात

आजच्या सर्व राष्ट्रामध्ये जर कोणी या देवसकीच्या अनमानधपक्याच्या युगातून माणुसकीच्या विज्ञानयुगात प्रवेशले असेल, भरभराटत असेल तर ते युरोपीय जानपद्च होय

पूर्वीच्या सब धर्मग्रथात – मग ते वेद असोत, बायबल असो, वा कुराण असो – देवसकीच्या अनमानधपक्याचेच प्रस्थ माजलेले सापडते त्या काळी ते अगदी साहजिक होते दोनशे वर्षापूर्वी युरोपमध्येही भूकंप, रोग, अुत्पात देवाच्या रागानेच होतात, प्रार्थनेने, पूजेने तत्रमत्राने शमतात हीच रिस्ती धर्माची शिकवण, हीच देवसकी बोकाळलेली होती लिस्बनला फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या आधी भूकंप झाला तेव्हा तो प्रॉटेस्टंट लोकांच्या 'पापाने' झाला आणि त्याच्या प्रायश्चित्ताने शमेल अशीच दंगल झाली! प्रॉटेस्टंटाचा त्या पायी छळ झाला! फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर मात्र युरोप झपाट्याने विज्ञानवादी बनू लागले सृष्टिनियमाचे ज्ञान हेच त्यांचे

शास्त्र, हाच त्याचा धर्म होत चालला आणि देवसकीची राजवट संपून माणुसकीची राजवट चालू झाली परिणाम हा झाला की, पूजा प्रार्थना, धूपदीप, धार्मिक अर्थीने पापपुण्य यांना सर्व मनुष्यांत अगदी कमी प्रमाणात भीक घालणारा युरोप आज सर्व मनुष्यांमध्ये समर्थ, निरोगी दीर्घायुष्यसंपन्न नि जगतसम्राट होऊन बसला आहे

परंतु खिस्ती देवसकीतून युरोप जसा सुटला आहे तसा आशिया अजूनही झालेला नाही भारतीय हिंदु काय, मुसलमान काय बुद्ध हिंदु काय, हजारो वर्षांपूर्वीच्या धार्मिक छापाच्या ग्रंथात जे अनुमानधपक्याचे सृष्टिज्ञान नि अनाचार ग्रथित केलेले आहेत त्याच्या बाहेर पाऊल टाकणे हेच मुळी पाप मानीत राहिल्याने ते हिंदु नि मुसलमान आजही याच भावडे देवसकीत फसलेले आहेत पटकी, देवी, प्लेगप्रभृति भयंकर रोगाच्या साथीवर रामबाण लसी दाटशे वर्षापूर्वी मनुष्यास माहीत नव्हत्या मग वेद, अवस्ता, बायबल, कुराण, प्रभृति जुन्या धर्मग्रंथाच्या खाली त्या साथीनी हजारो माणसे मृत्यूच्या झपाट्यासरशी मुतसे पाडून नेली जात तेव्हा पैगंबराच्याही बुद्धि कुंठित होऊन कुराण व बायबलाच्या पानापानी त्यानी आज्ञापिले, 'हा देवाचा राग! निमाज पढा, प्रार्थना पूजा तर त्यांन काय आन्ताय!' मुगल मानाला वाटाव महमद पैगंबराचाच खरा नि आम्ही पैगंबर तुम्ही मानीत नाही म्हणून देवाने ही साथ घातली! ज्यूना वाटाव मूर्तिपूजा केली म्हणून साथ आली 'पाप' झाले हाच साथीचा निदान आणि उपाय, उपचार सृष्टीच्या वैद्यकग्रंथात न पाहता, आपण रचलेल्या वैदिक ग्रंथात, त्या त्या धर्मग्रंथात पाहत! प्रकाश, शुद्ध वायु शुद्ध पाणी, जंतुघ्न औषध हे प्रत्यक्ष उपचार कोणी नितक्या नटाने लागेना--या जितक्या तावातावाने जपजाप्य रातदधार पीरपैगंबरपूजा, ताईत तावीज गडेदोरे यांचा उपदेश ते देत त्या वेळच्या मनुष्यांच्या सृष्टिज्ञानाच्या अभावी ते तितकेसे अस्वाभाविकही नव्हते पण त्यायोगे मनुष्याची दिशाभूल जी झाली ती मात्र ह्या पटकीच्या साथीपेक्षाही मनुष्यास मारक ठरली! भावडेपणाच्या 'देवसकीची' ही साथ अजूनही थांबत नाही पटकीवर औषध जसे विज्ञानास सापडले, तसेच या देवसकीच्या साथीवरही माणुसकीच औषध आता युरोपला तरी सापडले आहे ते आपल्या इकडेही आणून मनुष्यास टोचले पाहिजे इतर लसी जशात टोचतात भावडेपणाच्या साथीवरील ही बैनाकि लस मनुष्याच्या मनात टोचली पाहिजे देवसकीच्या दुष्परिणामाची उदाहरणे यासाठीच वारंवार प्रसिद्धिली पाहिजेत! पटकी प्लेग यांच्या साथीप्रमाणेच या देवसकीच्या भावडेपणाची साथही शेकडो लोकांचे प्राण मृत्युमुखात कसे ढकलते याचा अनुभव आपल्या देशात पावलो पावली आजही येतो!

थोड्याच काळापूर्वी रत्नागिरीकडे देवीची साथ आली हिंदूमध्ये सरसहा टोचणे चालू झाले त्या लसीच्या टोचण्याने हिंदूत काणी फारसे दगावले नाही पण मागासलेल्या मुसलमान वस्तीत अज्ञान, अशिक्षितपणा नि धर्मभोळेपणा एकदरीत

हिंदूंपेक्षा अधिक त्यामुळे तशा अडाणी मुसलमान वस्तीत कोणी टोचून घेईना-जो तो पीराला नवस, गंडेदोरे, याच्यावर असल्याने तीच साथ चळावून पटापट माणसे मरू लागली ज्या जाणत्या मुसल्मानांनी टोचून घेतले ते निरोगी राहिले, हे प्रत्यक्ष दृश्य पाहिल्यावर देवसकींही लटपटली आणि ते अडाणी मुसल्मानही भराभर टोचून घेऊ लागले, वाचले याच देवसकींच्या मूर्खपणामुळेच रत्नागिरी-मधील दाभोळे (ता संगमेश्वर) या लहानशा गावी महारवाड्यात अशा महारा-तही मोठा कहर उडाला त्याच्या सुदैवाने रत्नागिरीचे डि दे कलेक्टर श्रीयुत मुडवूरमहाशय महजगत्या त्या गावी गेले म्हणून बरे झाले, नाहीतर त्या महार-वाड्यात सहना मनुष्य असा राहता ना! देवसकींच्या आत्मघातक मूर्खपणाचा अेक हृदयविदारक पण परिणामकारक दाखला म्हणून ते वृत्त खाली देत आहोत.

१ रत्नागिरी जिल्ह्यात दाभोळे हे गाव संगमेश्वर तालुक्यात आहे या जिल्ह्या-तील मोठमोठ्या महारवाड्यांपैकी अेक महारवाडा ह्या दाभोळ्यास असून त्यात अुणीपुरी ११० घरे नि ६०० माणसे गेल्या डिसेंबरात होती. त्या महारांपैकी काही महार परगावी कामावर खारपाटणाकडे गेले होते. तिकडच्या पटकीच्या रोगात ते लागून दाभोळे येथे येअून मेले त्याच्या संसर्गाने त्या महारवाड्यात पटकीची साथ आली पहिले दोनतीन मृत्यु लागोपाठ होताच महार लोक घाबरले त्याच्या पुरातन समजुतीप्रमाणे 'देव' रागावला! पटकी (कॉलरा) हा अेक रोग आहे, तो ठराविक रोगाणूमुळे होतो, त्या रोगाणूंना प्रतिकारक अशी लस टोचली की ती साथ हटते आणि भरपूर प्रकाश, स्वच्छता, शुद्ध जलवायु, वाहणी ही त्या साथीस फैलावू न देणारी प्रतिबंधके होत, ही साधी, सोपी अुपपत्ति महारांना सांगितली तरी त्यांना अशा भयंकर साथीच्या राक्षसी थोरवीला न साजेशी मिळमिळीत वाटे त्यांना त्या साथीची जी भयंकर भीति वाटे, त्या भीतीचे निरवच रोमहर्षक कारण जे होअू शकेल अशी कोणतीतरी अुपपत्ति मागणाऱ्यालाच ते पटकीचा खरा तज्ज्ञ समजणार. तशी कोणती तरी रोमहर्षक नि रागीट अुपपत्तीच त्यांना पटणार त्या कसोटीस पटकी हा अेक रोग आहे ह्या नव्या मिळमिळीत कारणास सांगण्यापेक्षा पटकी ही महामारीची मरिआअीची अेक रागीट देवता आहे, ती भयंकर रागावली असून, बकासुरासारखे तिला ठराविक बोकडाचे बळी दिले पाहिजेत, ती 'औषधाने बरी होणारी' नसून मंत्र, पूजा, नैवद्य, नमस्कार, बलिदान यांनीच काय ती शाल्यास प्रसन्न होणारी आहे असे सांगणाराच खरा गुरु वाटणार डॉक्टरचा तो प्रश्नच नव्हता पटकीची ती साथ रोग असता तर डाक्टरचा प्रश्न! ती साथ म्हणजे चव-ताळलेल्या वाघिणीसारखी जी रागावलेली देवता मरीआअी तिने माणसांना दिलेला दंड, केलेली भयंकर शिक्षा होती! ती रद्द करवील तर ही आमची गुरवीण, ही सतीण, ही चेटकीण काय ती करवू शकेल कारण मरीआअीची लहर तीच काय ती सभाळू शकते मरीआअीच्या पुढे आमचे गाऱ्हाणे कसे मांडायचे ते तिलाच काय

तें ठावे मरीआओीच्या पुढे जाण्याची वकिलीची सनद तिलाच काय ती मिळालेली! त्या वैद्याला नि डॉक्टरला तिथे कोण विचारतो! परपरागत अशा या देवसकीच्या ठराविक भावनेप्रमाणे ते सारे महार त्याच्या महारवाड्यात त्या वेळी जी अेक सतीण होती तिला भयभीतपणे शरण गेले

देवसकीचे सारें चेटूक जाणणारी मरीआओीची महारवाड्यातील संतीण !

तिने काचा कमून मतरततर छा छूचा मारा पटकीवर करण्यास तत्काळ आरभिले त्या महारवाड्यातील घरे आतून झाडून धुअून, फिनेल शिपडून, अुजेड पाडून निरोगी करण्याचे कारणच नव्हते! पटकी घरात का असते! ती अवदसा कोणत्याही अितर माणसासारखी अगणातून अुबयावर नि अुबरा ओलाडूनच गेली तर आत जाणार! असा गूढ विचार करुन 'सतिणीने' प्रत्येक महाराच्या घराबाहेरच्या अगणातच पटकीस ठेवण्यासाठी पहारेकरी ठेवले—शेणाच्या तीनतीन पट्ट्याच्या वर्तुळाचे!! असे मतरविलेले तीन तीन शेणाचे पट्टे प्रत्येक घराभोवती काढून मग त्यावर खडूची लहान लहान वर्तुळे ओढली अुबऱ्यापर्यंत पोचण्याच्या आधीच ती अवदसा पटकी गुदमरुन नाकात तिखट जाअून कासावीस व्हावी येवढ्यासाठी त्या खडूच्या वर्तुळात मिरच्या पेटवून ठेवल्या. मीठमोहऱ्या घरावरून 'अुतरुन' दृष्ट पाडून त्या मिरच्याच्या धुमीत सारखी टाकीत ती भतीण चेटुकाच्या मत्राचा मारा करीत राहिली नतर तिने महारवाड्याकडे मरीआओीचे जे काही देणे घेणे होत त्याचा आढावा काढला अुसन, अुधार, गहाण, खरेदी, रोखीचे व हप्त्याचे अेवढर हिशेब ठिशेब त्या सतिणीने आपल्या डोक्याच्या पाटी पेन्सिलीवर करुन बजावाट होता ठरविले की, हारवाड्याकडे मरीआओीचे सरासरी तीन रेडे येणे बाकी निघते अितका अुलगडा झाल्याबरोबर त्या महारवाड्यातील थोरामोठ्या माणसासह मरीआओीपुढे सतिणीने नारळ ठेवून नवस केला की, 'पटकी आवव! आम्ही तुझे तीन रेडे लगोलग बळी देअून, मारून, मागची थकलेली बाकी साफ फेडून टाकू!' त्या बाकीसाठी पटकीचा वॉरन्ट घाडून मरीआओी जो त्या महाराचे प्राण जप्त करीत होती आणि मृत्यु त्या लिलावात त्याना पटापट बोलण्याबारी बिवत घेत चालला होता, तो भयकर लिलाव आता थावलाच पाहिजे असे त्या सतिणीने आश्वासिले आणि ते त्या महाराना भटल

पण अिकडे? अिकडे घराघर लोक पटापट पटकीने मरू लागले आज सकाळी जो महार धडधाकट अुठे तो सध्याकाळच्या आत मृत्यूचे आचके देत पडेसुद्धा सकाळला जगातून नाहीसा होअी रेच, ओकाऱ्या, दुर्गंधि यानी त्या मूळच्याच गदळ नि आकुचित असलेल्या झोपड्या घाण घाण होअून गेल्या पण बुटूबे त्यातच! बोलता बोलता १९ माणस मेली, आणि जर केवळ देवसकीच्या अुपचाराचाच

मारा ते महार करीत राहते, तर ती पटकी त्याच्यातला अेकही मनुष्य जिवंत सोडती ना!

पण त्याच्या दुर्दैवाने कलेक्टर श्रीयुत मुडकूर महाशय हे नेहमीच्या फिरतीवर असता त्या गावी त्याच वेळी आले पाहतात तो महारवाड्यात कॉलरा! पंधरावीस माणसे पटापट मरूनही गेलेली! त्या गावचा पोलिस पाटील अेक अडाणी महारच होता त्याला विचारले, तू ह्या मृत्यूचे प्रतिवृत्त का धाडले नाहीस? आणि ह्या संकटास तोंड देण्यासाठी तावडतोब काय अुपाय केलेस? त्याने सांगितले, 'संकटास तोंड देण्याचा आमची सतीण आधीच सबळपणे झटत आहे, तिने घरोघर मतरलेली शेणाची वर्तळे अंगणातून काढून पटकीला ती ओलांडून घरात येण्याची बंदी केली आहे. देवीपुढे नारळ ठेवला आहे, तीन रेडे बळी देण्याचा नवस केला आहे, देवाना गाऱ्हाणीही घातली आहेत!' पटकीला हटविण्यासाठी केलेल्या त्या महार मंडळीचा हा कडेकोट बंदोबस्त पाहून त्या मुडकूर महाशयांनी प्रथम त्या सतिणीला बोलाविले आणि पटकी सपेना त्या गावात पाअूल टाकण्याची तिजाब बंदी करून गावातून काढून दिले! या अपमानकारक आज्ञेमुळे चिडून ती दैवी शक्तीने अदभुत चमत्कार करणारी चेटकी मुडकूर महाशयांच्याच भोवती शेणाचे तेतीन पट्टे आढून मनवळे ठिकठिकाणी त्याना आता डावून टाकणार अशी कर्णीही अटकळ करता, पण काय झाले काय की! थरथर कापत ती सतीण मुकाट्याने चालती झाली! त्या महारवाड्यातील आपत्तीपैकी ती सतीण जाताच आता अुरली पटकी तेवढी!

तावडतोब मामलेदाराना आणि देवरखचे सरकारी डॉक्टर माहुली ह्याना पटकीची लस घेअून महारमंडळीस टोचण्यासाठी धाडण्यात आले औषधेही नेली, पण पाहतात तो महारमंडळी अेकजात अुन्टून पडलेली! आम्ही टोचून घेणार नाही! औषधानी पोट जाळायची आहेत आमची व्हय?' वाटेल तितके समजाविले महार टोचून घ्यायला म्हणून घराबाहेर पाअूल टाकीनात शेवटी संध्याकाळी निरुपायाने मामलेदार नि डॉक्टर परतले टोचण राहिले पण औषधं तरी घ्या, म्हणून यत्नाना त्याना औषधाचे घोट देअून ठेवले पण त्यांची पाठ फिरताच महारानी औषधे गुपचूप ओतून दिली! टोचन घेणं नाही हाच निश्चय

औषधानी पोट मात्र जळतील, पटकीची माय थोडीच हटणार? औषधानी बरा व्हायला तो रोग होता की काय? मरीआअीचा रा तो! त्याचं औषध देवसकी त्याचा डाक्टर ती सतीण, ती गुरवीण, ती चेटकी! मामलेदार झाला तरी माणूसच ना? ह्या माणसाच्या औषधाचा, ह्या माणुसकीची ही गोष्टच नाही, ही देवसकी आहे समजलं! अस भावीत महारातील सगळ्या शहाण्यानी त्या मामलेदारप्रभृति सव जणाना निव्वळ मूर्खात काढले पटकी पुरवली पण हे प्रतिधिकारी नकोत असा जळफळाट महारवाड्यात चाल माला त्याच दिवशी त्या

टीचभर महारवाड्यात तीस जण पटकीने लागले! पूर्वी लागलेले पटापट मरत होतेच. देवसकीच्या शेणाच्या तिन्ही पट्टया ओलाडून पटकी घरोघर घुसत होतीच!

मामलेदाराचे महार अैकत नाहीत हे कळताच आपल्या हाताखालच्या मडळीस घेअून सकाळीच (ता ८-१-३६ला) प्रातमहाशय श्रीयुत मुडकुर स्वत महारवाड्यात गेले मनधरणी करून जे वळले त्याना लस टोचले, नाही त्याना घरात जाअून धरून टोचल जवळ जवळ शभर माणसे टोचली तो लसच सपली म्हणून तावडतोब मुडकुर महाशय मोटारने रत्नागिरीस जाअून तेथील सरकारी डॉक्टर श्री देसाअी आणि सरकारी रुग्णालयात होती नव्हती तेवढी लस नि पटकीची औषधे घेअून दुपारी दाभोळयाला परत आले आणखी १३० महाराना टोचले, ता तीहि लस सपली तव्हा चाराचे वाजता प्रातमहाशय मोटारने कोल्हापूरला गेले सस्थानी अधिकाऱ्याच्या सहानुभूताने तेथील मुख्य डॉक्टर रावबहादूर धनवडे याचा लसीचा सारा साठा मिळवून ता ९-१-३६ ला सकाळी प्रातमहाशय श्री. मुडकुर पुन्हा महारवाड्यात आले

पहातात तो पटकीचा नुसता कहर अुमळला होता! जिकडे तिकडे अुग्टया रडारड, वण्ह, धावपळ! आअीबाप दोघेहि मरेले पडले आहेत भोवती लहान मुले रडारड करताहेत, जवळ कोणी नाही, शेजारी शेजाऱ्याच काणी मरू घातल आहे! जिकडे तिकडे घाण, कचरा! त्यात त महार प्राताधिकाऱ्यादर विथरलेले घरात यण्यास त्या सरकारी न स्वयसवक डाक्टरादिक मडळीस त आडकाठी करू लागल! पण मेलेल्याची प्रेत घरातच पडलेली त्याना खपत होती काही घरात दोन दोन तीन तीन प्रेत खोलीत फेकून कुलुपे लावून बद केरेली नी त्या खोपटातल्या दुसऱ्या खोलीत सारा कुटुमाश निजत बसत पडलेली होती! त्यामुळे साथ किती क्षपाट्याने महाराना पछाडीत चालली असेल तें सागावयासच नको अशा स्थितीत पहिली गोष्ट प्रेत पुरण्याची त्यातल्या त्यात जे धष्टपुष्ट महार होत त्याना टोचून प्रेत पुरण्यास आज्ञापित गऱ ते खडडे किती खणणार! थकून त्यानी दुपारी ह यार फेकून दिली! तव्हा स्वत श्री पाडळकर मामलेदार आणि अितर मडळी प्रेताना अुचलण्यास पुढे झाली त्याच्या या निस्सीम कळकळीचा काही परिणाम होअून महारातील काही मडळीही वळला आणि अेका अटीवर काय ता प्रेत पुरू म्हणाली ती अट म्हणजे ब्रँडी! तही ठाकच समजून ब्रँडी प्रत्यकास थोडी पाजली तेव्हा प्रेत पुरली गली त्या विषारी नि घातक वातावरणात स्वयसेवक नि सरकारी नाकर देखील पाऊल्ल गल्यास राय नवल! ती मडळीहि महारवाड्यातील त्या मृत्यूच्या जबड्यात रावावयास कचरू लागलीस पाहून स्वत मुडकुरमहाशयानी त्याना हृदय हालवून सोडणाऱ्या शब्दात समजविले की, 'आता जर आपण पाय मागे घेअू तर ह्या महारवाड्याच्या दुर्दशेस पारावार अुरणार नाही भूतदया, धर्म, माणुसकी ती हीच की, ह्या अज्ञानी बापड्या अस्पृश्याना आपण मरणाच्या जबड्यात असेच

सोडून जाऊ नये ! मी तुमच्यातच आहे ! आता जे या बापड्या महाराच्या जिवाच तच आपल्या ! आशीवाद सर्गेसोयरे गेलेली ही केविलवाणी लेकर, अनाथ तरुणी, वृद्ध माणसे पहा ! मी तरी ह्याना मरणाच्या खड्ड्यात असं जिवंत पुरू देणार नाही मी तरी ह्याना सोडणार नाही! पटकीत मलो तरी सोडणार नाही त्या दयाशील अधिकाऱ्याच्या डोळ्यातून टिपे गळली ! ती व्यर्थ हि गेली नाहीत सर्वांनी तोच निश्चय केला सर्वांनी प्रथम स्वत ला टाचून घेतले , आणि महार-वाड्यात दिवसभर ते सारे थोरथोर अधिकारी आणि अितर स्वयंसेवक पुन्हा राबू लागले

पण त्या दिवशी रात्री महारानी निराळीच तोड काढली ! त्यानी त्यांच्या-तील अगदी मरणोन्मुख असे लोक बाहेर काढून दोनतीन गोठ्यात टाकून दिले नुसतेच लागलेले जे बऱ्या स्थितीत होते त्याना बरोबर घेतल, भाडीकुंडी जे घेववल ते सामान बोचक्यातून भरून डोक्यावर चढविल आणि रातोरात ते महार महारवाडा सोडून रानावनात पळून गेले ! अुरलेली अनाथ मुलेमाणसें त्या भयाण महार वाड्यात त्या घाण घालेल्या घरात, गोठ्यात हगवणी नि ओकारीने लडवडलेल्या कण्हत्या, मरत्या रोग्यातच मिसळलेली होती !

ता ११ ला सकाळी प्रांतमहाशयादिक मंडळी येऊन पहातात तो महार पळून गलले ! हें आयतच घालेल स्थानांतर अेका अर्थी अुपयुक्त तर दुसऱ्या अर्थी भयंकर ! कारण गावोगाव ती साथ हे पळते महार पसरविणार यासाठी तावडतोब आजूबाजूच्या गावाना सक्त आज्ञा दण्यात आली की दाभोळचे मनुष्य यथू देवू नये तथील रानावनात आजूबाजूलाच महारांना रोखून ठेवण्यात आले त्या वेळी श्री शेड्ये ह आपले सहकारी घेटचे नि श्री तेंडुलकर या हरिजन संघाच्या स्वयंसेव-काची टोळी घेअून साहाय्यास आले तथील दोन मिशनरी शाळांशिक्षक सातवळेकर बंधु हे प्रथमपासूनच जिवापाड मेहनत करात होते या सर्वाना मिळून महाराच्या घराना साफ करण्यास आरंभ केला कोठार अुघडून आत अवश्य तो अुजेड आणला. आपल्या हाताने घर वाटा झाडून साफ केल्या सारवून काढल अनाथ मुलामुलींना रोग्यापासून निराळे ठेवले प्रेत सारी पुरली पळून गेलेल्या महाराच्या माग जाअून ते जय फुटून फुटून वाडानुडुपाखाली होते तेथ औषध पुरविली महार औषध फेकीत म्हणून दिवसातून तीनदा ही सारी मंडळी त्या दूरदूरच्या महार टोळ्यात फेऱ्या घालून औषध समक्ष पाजू लागली अुरलेल्याना टाचले अशा अनेक अुपाया-अुपचाराना ता १५ च्या सुमारास पटकीची साथ अेकदाची आटोक्यात आली ! लागलेल अुणेपुरे दीडशेवर महार वाचले अनाथ मुल दहापधरा त्यात अेक लकरू अवघे सहा महिन्याचे त्याच काय करावयाच हा प्रश्न होताच मिशनरी त्याना पाळाव-यास नेत पण ते धर्मान्तराच्या अटीवरच असणार! तो काही त्याचा दोष नव्हता.

वारण बोलून चालून ते मिशनच असा प्रसग पाहून रत्नागिरी हिंदुसभेने तीं सारी अनाथ महार मुले रत्नागिरीस अवश्यच तर धाडून द्यावी, आपण पाळू म्हणून कळविले

अितक्यात रत्नागिरीच्या नि देवरुखच्या नागरिकानीही त्या सकटात त्या अनाथदशा झालेल्या महार कुटुबासाठी अेकदर ५२ पोती धान्य, नि कपडे पण धर्मार्थ जमवून श्रीयुत मुडकुरमहाशयाकडे धाडले ते त्यानी यथोचितपणे वाटून दिले अनाथ लेकराना सर्वांनी विती ममतेने जोपासिल

त्या सहाने महारानी देवसकीच्या पायी आपल्यावर मृत्यु ओढवून घेतला होता ! जर वेळीच त्याना श्रीयुत मुडकुरमहाशयासारख्या कनवाळू सज्जनाच्या 'माणुसकीने' हात दिला नसता तर ते बहुतेक पटकीला बळी पडल्यावाचून राहिले नसते अितकी धावाधाव केली तरी पन्नास महार त्या अेवढ्याशा महारवाड्यात आठ दिवसाच्या आत पटकीने मले जवळजवळ १०० महार पटकीने पछाडून मरणाच्या तोडात पडता पडता बळे बळे ओढून काढून वाचविले गेले वेळीच धरून धरून टोचल्यामुळे बाकीचे विनडाग बचावले खरोखर श्री मुडकुरमहाशय नि त्याचे सहकारी यानी पाचशे महाराचे जीव, आपले जीव धोक्यात घालून वाचविले जिल्ह्याचे कलेक्टर श्री जाशीमहाशय यानी त्याच्या या हाताखालच्या सर्व अधिकाऱ्याना शक्य ते पाठबळ नि प्रोत्साहनच दिले ह्या प्रकरणी तरी ह्या सर्व अधिकाऱ्यानी सरकारी नोकर हे खरोखरीच जनिक सेवक असावेत हे तत्त्व नि ही पदवी सार्थ केली हे त्याना भूषणावह आहे ! जे स्वयसेवक केवळ कर्तव्य म्हणून आपण होऊन त्या सकटात जिवापाड श्रम घेते झाले त्याचे महत्त्व स्पृहणीय आहेच आहे

(रोग हा देवाचा राग नाही, लहर नाही म्हणूनच देवसकीचा तो विषय नव्हे प्रार्थनेने, पूजेने, बलिदानाने देव पावून रोग बरा करीत नाही त्याच्या प्रतिकाराचे साधन धर्मशास्त्र नव्हे राग हा सृष्टिनमाच्या अबाधित नियमाचा परिणाम आरोग्य, विद्या नि वैद्यकशास्त्र हेच त्याच्या प्रतिकाराचे साधन त्यातील सृष्टिविज्ञानाप्रमाणे मानवी अुपचार करू की रोग हटतो टोचल की 'पाण्याला'ही सहसा प्लग, दवी पटकी होत नाही न टोचता तर वेदश विग्रही हजारो हजार त्या त्या रागात तडफडून मल्यावाचून महसा राहत नाहीत हे साधे सत्य कोणत्याही कल्पित गोष्टीपेक्षा ह्या महारवाड्यात झालेल्या देवसकी नि माणुसकीमधील झटापटीत कितो परिणामकारकपणे प्रत्ययास येते त पहा ! ते दोन्ही पथ जणू काय प्रयोगशाळतच हेतुत तसे कसोटीस लागले (भावडी देवसकी बहुधा मृत्युकडे नेते, विज्ञानप्रवण माणुसकी मृत्यूस बहुधा जिंकते)

पटकीवरचाच नव्हे तर अस्पृश्यतेवरचाही तो अेक विजय होता !

आणखी अेका दृष्टीने ही घटना सामायिक महत्त्वाची आहे. 'अस्पृश्यां'च्या छळाविषयी आम्ही कठोरातील कठोर टीका करून आजपर्यंत त्यांना प्रतिकारीत आलो. तेव्हा आम्ही तिकडे कानाडोळा करू हे शक्यच नाही. परंतु आंबेडकरा-सारखी काही मंडळी जी स्पृश्यांविषयी सरसकट चिडखोरपणा करू लागली आहेत त्याचा प्रतिवाद करणे हीही कृतघ्नताच होणारी आहे. स्पृश्यांत अस्पृश्यतानिवारणार्थ जिवापाड झटणारा वर्ग कमी वाटत आहे, आपल्या 'सनातनी' कुटुंबाच्या आप्तांचादेखील असंतोष पत्करून त्यांच्या प्रेमावर पाणी सोडून अस्पृश्यतानिवारणार्थ तो वाढता वर्ग किती प्रामाणिकपणे झटत आहे तेही ह्या दाभाळ येथील महारवाड्यातील पटकीच्या संकटातील वर दिलेल्या वस्तुस्थितीवरून स्पष्ट होत नाही काय ? स्पृश्य अस्पृश्यांचा कसा छळ करतात हें जसे दाखविले पाहिजे तसेच अस्पृश्यतानिवारणार्थ निरपेक्षपणे झटणारा स्पृश्य वर्गही झपाट्याने वाढत आहे हेंही लपविता कामा नये. दाभाळ येथे त्या महारवाड्यात स्वतःचा जीव धोक्यात घालणाऱ्या या वरील लहान थोर मंडळींना भूतदयेची जशी जाणीव होती, तितकीच अस्पृश्यतेस मूठमाती देऊन जात्यहंकाराचा विटाळ तोच खरा विटाळ, असे मानून अस्पृश्यतेची किंचितही किळस न मानता झटणे, अस्पृश्यांची विशेष सेवा करणे, हें कर्तव्यही आपण करीत आहो याचीही स्पष्ट जाणीव हातीच होती. नाहीतर अितर काही स्पृश्य लोक त्या महारांना नुसते त्या संकटातही शिवेनात तसे हेही शिवते ना ! पण त्या अधिकारी नि बिनअधिकारी जनसेवकांत असलेल्या ब्राह्मण, प्रभू, मराठे, वैश्य प्रभृति अनेक स्पृश्यजातीय सज्जनांनी आपल्या भावाबहिणींची करावी तशी सेवा त्या महारबंधूंची केली, त्यांच्या रेच अुलट्यांची घाण साफ करून स्वहस्ते त्यांची घरे सारविली, प्रेते पुरली, औषध देऊन सेवा करून त्यांना मृत्युमुखातून सोडविण्यासाठी आपण मृत्युमुखात हात घातला ! अशा अुदाहरणांचे कृतज्ञ कौतुक हे अस्पृश्योद्धाराच्या कार्यास अत्यंत अुत्तेजक झाल्यावाचून राहणार नाही. अस्पृश्यांतही महार भंग्यासाठी वा ढोरासाठी जी सहानुभूति दाखवीत नाही ती जे स्पृश्य दाखवितात त्यांचे आभार मानण्यात अस्पृश्यांचेही हित आहे !

(मार्च १९३६, किर्लोस्कर)

✦ ✦ ✦

७. अपघात कीं आत्मघात

'कर, नमस्कार कर अ बाळा वडाला! असा! देवबाप्पा आहे वर हा वड!' भिमाबाओी पाटलिणीने आपल्या दोन अडीच वर्षांच्या लहानग्यास भक्तिभावाने वडाच्या मुळावर डोके ठेवावयास सांगितले त्या वडास भिमाबाओी गेली आठ वर्षे, लग्न होअून ह्या तिच्या सासरी आल्यापासून, नित्य नेमाने शभर तरी प्रदक्षिणा घातल्यावाचून जेवत नसे ती जरी त्या गावाच्या मराठी पाटलाच्या जुन्या घराण्यात दिली होती, तरी सध्या त्याच्याकडे नावापलीकडे पाटिलकी अशी नव्हती अुलट अगदी निर्धन होते ते कुटुंब त्यातही दीड वर्षापूर्वी तिचा नवरा प्लेगात वारला, तेव्हा तिचे हृ अेकुलते अेक मूल घेअून ती त्या वडाशेजारी विखुरलेल्या दहापाच झापडयांपैका अेका झापाच्या झापडीत राही दिवसारात्री वेळ सापडेल तसा विडचा वळी, नि अेका मराठा पानतंबाखूवाल्या दुकानदारास त्या घरवसल्या विकून त्या तुटपुंज्या अुत्पन्नावर आपले पोट भरी ती आता मध्यम वयाची होती. त्या अेका लहान मुलावाचून तिला मागेपुढे कोणीही नव्हते तो वड तिचा देव,

नवा पथ बांधला त्याच्या दोन्ही रांगांस नवे वड नि पिंपळ असे छान रेखून लावले की, त्यांच्या दाटस कमानीखाली तो पथ म्हणजे अेखाद्या सुदीर्घ कुंजासारखा भर अुन्हाळ्यातदेखील शीतल वाटावा. त्या वडपिंपळांच्या तिरप्यातिरप्या फांद्या प्रतिवर्षी काटून छाटून त्यांना माणसाळविलेल्या हत्तीच्या सोंडेत धरविलेल्या चवरी-सारखे मनुष्याच्या सोयीसोयीनेच डोलत झुलत राहावयास भाग पाडलें होतें. वड-पिंपळ मुळासकट अुपटणाऱ्या, प्रत्यही त्यांच्या फांद्या कापणाऱ्या, अेकही प्रदक्षिणा न घालणाऱ्या त्या मिशनला कोणत्याही वड-पिंपळाने 'मुलें न होण्याचा' शाप कसा दिला नाहीं ? अुलट त्या मिशनमधली मुले अधिक गुटगुटीत नि वाढत्या संख्येचीं कशीं ? अितकेच नव्हे तर अेकदोन प्रसंगी अलीकडेच त्यांच्या बगल्यातील दोघी बाळंतिणींना सुरेख असे जुळे मुलगे अुपजून ते दुडुदुडू त्या माणसाळलेल्या वडपिंपळांच्या छायेत खेळत असता त्यांना त्या तोडलेल्या वडपिंपळावरील रागीट मुंजोबाने अेकही चोचकारासुद्धा आजपर्यंत कसा घेतला नाही ? असें भिमाबाअीस त्या भागाच्या वतीने त्या गावच्या नगरसंस्थेत सभासद म्हणून निघडून गेलेले डॉ. मोहिते हे पुष्कळ वेळा विचारीत आणि समजावून सांगत कीं, ज्या अर्थी तो वड अगदी पोखरलेला, रोगीट, छायाशून्य नि पडावयास आलेला आहे त्या अर्थी त्याच्या आसपासच्या झोपड्यांवरचें ते अेक संकट टाळण्यासाठीं तो पाडून अुखडून टाकणेंच अिष्ट.

डॉ. मोहिते हे *भिमाबाअीचे दूरचे नातलग. त्यांना म्युनिसिपालिटीत* निवडून देताना त्या विचारीला स्वतःचें मत नव्हते, तरी दोनतीन नातलगाची मतें तिच्या यत्नानेच मिळाली होती. पण पुढे नगरसंस्थेत गेल्यावर डॉक्टर मोहित्यांनी आपल्या भागातील वाटा, आळ्या, अंगणें, चौक स्वच्छ, विनघोक नि रेखीव करुन तिकडचे आरोग्य वाढवावें असें मनात आणून काम चालू केले. सळगेखांचा भरून वाट सुधारल्या, वोळ्यातील खुकिरडे, घरांच्या रागामध्येच सांचलेली डबर्गी, माजलेली झुडपे राडलेले गडगे साफसूफ नि नीटनेटके केले आणि आता

भिमाबाओी पाटलिणीला तर तो तिचा पूजेचा वड पाडू पाहणाऱ्या डॉक्टर मोहित्यांचा मनस्वी राग आला होता. ज्या वेळी *नगरसंस्थेत तो ठराव येणार* होता, त्याच्या आधीच त्या वस्तीच्या लोकांनी वड पाडून आमच्या धर्मभावना दुखवू नयेत, असा निषेधाचा अेक अर्ज करण्याचें ठरविले होतें; आणि त्यावर सह्या घेण्याचें काम जोराने चालले होतें. त्याविरुद्ध वड तोडावा असें म्हणणाऱ्यांचा अर्जही अर्थात् व्हायचा; पण त्यावर सह्या मिळणे फार कठीण जाअू लागल्यामुळे त्या दिवशी डॉ. मोहिते हे स्वतः घरोघर हिंडून लोकांची समज घालीत होते. त्याच भागात मोडणाऱ्या त्या मिशनच्या चालक मिस् ल्यूसी ह्या अमेरिकन बाओी तो वड तोडावा ह्याच मताच्या, त्याही नगरसंस्थेच्या मिशनरी सभासद; ह्यासाठी त्याही वड तोडण्यास अनुकूल मते मिळविण्याचें काम काढून घरोघर हिंडत होत्या. परंतु वडाच्या प्रकरणापेक्षा हिंदुधर्म किती 'सुपरस्टिशस' — धर्मभोळा आणि *ख्रिस्तन धर्म हा कसा धर्मभोळेपणापासून सर्वस्वी अलिप्त, हे पुराण पाल्हाळाने* सांगत वगण्यामध्येच मिस् ल्यूसीबाओी त्या संधीचा अुपयोग अधिक प्रामुख्याने करीत होत्या.

भिमाबाओी आपल्या मुलास वडाच्या पायथ्यावर डोके ठेवण्यास सांगून, पूजा आटोपून त्या ढिगाऱ्याच्या खाली मुलास अुतरवून जो आपल्या खोपटाशी येअून पाहते तो मिस् ल्यूसी हसतमुखाने तिथे अुभ्या असलेल्या तिला दिसल्या. वड तोडावा अशा मताची सही भिमाबाओीने द्यावी असें त्या म्हणाल्या तेव्हा 'मी काय तें अुद्या सांगेन' असें म्हणून भिमाबाओीने वेळ मारून नेली. मिस् ल्यूसी त्या झोपड्यातील मडळीन नेहमी मिसळे, खाअू वाटी, वायबलची गाणी गाओी, 'वडाच्या पूजेचे फळ म्हणजे हें माझें बाळ' असें भिमाबाओीने बोलण्याच्या ओघात गहिवरून सांगितले, तेव्हा मिस् ल्यूसीने त्या विषयाचा ओघ आपल्या आवडत्या प्रकरणी मिळवून म्हटले 'बेंडे खरें! पण [illegible]

डॉ. मोहिते थोडे हसून म्हणाले, 'मिसीसाहेब, माझ्यासारख्या खऱ्या रॅशनॅलिस्टसंबंधी विचाराल तर मला तुम्ही दोघींही सारख्याच धर्मभोळ्या वाटता! अहो, तुम्ही आत्ताच श्रद्धापूर्वक जे गाणे म्हणत होतात तेच आठवा ! वडाच्या प्रसादाने मुलगा झाला ही ह्या भिमाबाईची श्रद्धा बुद्धिवादाने टाकाऊ ठरते हें तुमचे म्हणणे जितके खरे आहे, तितकेच कुमारी मेरीच्या पोटी देवाच्या तेजाने येशूख्रिस्त जन्मले ही तुमची श्रद्धासुद्धा टाकाऊ ठरते हेंही खरे नाही काय ? '

'पण हो आमची धर्मभावना है ! '

'आणि वडही ईश्वराचे प्रतीक, त्याच्या प्रसादाने मूल होते ही भिमाबाईची धर्मभावनाच आहे. ती तिची भावना खुळी आहे असे बुद्धिवादाच्या, 'रॅशनॅलिझम' च्या प्रचारार्थ जर तुम्ही सांगता आणि ते चांगलेच करता, तर त्या बुद्धिवादाच्याच कसोटीस तुमच्या धर्मभावना लावण्याचा अधिकार मलाही असला पाहिजे ! अहो, पृथ्वी वाटोळी आहे हें सांगणे यालाही धर्मभावना दुखविते म्हणून ख्रिश्चनांनी ठार केले. पृथ्वी फिरते हे मानण्याविषयीही दंड झाला ! फार काय अमेरिका खंड शोधणाऱ्या कोलंबसालाही बायबलमध्ये न सांगितलेले देश आहेत असे म्हणून आमच्या धर्मभावना हा दुखवितो, या आरोपाखाली ख्रिस्ती धर्मगुरूंनी अपराधी ठरविले नव्हते काय ! धर्मभोळेपणाचा मक्ता हिंदु लोकांनाच तेवढा दिलेला आहे ही तुमची समजूत नि दोखी हाही एक धर्मभोळेपणाच आहे खरा बुद्धिवादी ज्या ज्या समजुती असत्य वा लोकहितास प्रत्यक्ष अपायकारक आहेत त्या त्या सुधारू झटतो, मग त्या ख्रिस्ती असोत, मुसलमानी असोत! आणि अशा खुळ्या समजुती सर्व धर्मांतील लोकांत धर्माचे कातडे पांघरून वाकाळलेल्या आहेत हिंदूतील धर्मभोळ्या समजुती काढून त्यांच्या गळ्यात मुस्लिम वा ख्रिस्ती धर्मवेडेपणाचा धोंडा बांधणे हा काही बुद्धिवादाच्या प्रचाराचा प्रामाणिक मार्ग नव्हे ! '

इतक्यात समोरच्या चर्चमध्ये अकरा वाजल्याचे ठोके पडले मिस ल्यूसीसमोर भिमाबाई मनमोकळं बोलणार नाहीत असं वाटून नि घरी जाण्याची वेळ होऊन गेली म्हणून डा मोहिते भिमाबाईंस 'आता मला गेलच पाहिजे, संध्याकाळी येईन ' असे सांगून मिस ल्यूसीबाईसह बोलत बोलत परत गेले. भिमाबाईंनाही हायस वाटले कारण त्या डॉ मोहित्यांच्या भिडेस बळी पडण्याचे टाळीत होत्या 'वड पाडू नये ' या अजावर सही मागणारे लोक आधी भेटावे अशी त्यांची इच्छा होती

'वडदेवा, तुला पाडून टाकणारांचेच दात पडोत! ' असा भिमाबाईने आज पूजा संपताना त्या वडाला नवसही केला होता

, इतक्यात पंचवीसतीस लोकांचा घोळका घेऊन भिंगार्डे वकील या वस्तीत वादळासारखे आले 'सह्या करा ! सोड मोठा ह्या वडपाड्याची, तुम्ही कोणत्या

पक्षाचे! वडपाडे की वडराखे? सनातनी की सुधारक? असा ते लोक अेकच गलका करीत सह्यांवर सह्या घेत चालले. सही नसली तर अंगठ्याचे ठसे. त्या वस्तीत बहुतेक वस्ती वडराखी पक्षाचीच होती. भिमाबाअीनेंही आपण होअून सही दिली नि वडाचे ते दैवत किती जागृत आहे हे आपल्या स्वतःच्या अनुभवे सर्वांना कळकळीने सांगितले. कडेवरच्या मुलाची हनुवटी वर अुचलून भिमाबाअी आसवं गाळीत म्हणाल्या 'माझ्या प्रदक्षिणाच्या व्रतास वडोबा पावला नि हे बाळ मला दिले! माझ्या वंशाच्या वेलीला फूल आले! पुढे लौकरच ह्या तान्हुल्याचे वडील प्लेगात अैन ज्या दिवशी वारले त्या दिवशी मी या लेकराला ह्या वडाच्याच पायावर घातले नि म्हटले देवा वडा, आता तूच माझ्या या लेकराला सांभाळ! तुझ्या सावलीत तुझ्या पायावर हे माझे मूल लहानाचे मोठे होअून बापसासारखे पांढरे शुभ्र केस होअीतो नांदू दे. चिरंजीव होअू दे!' दहापांच वेळा दहापांच येत्याजात्याला तिने तेच ते सांगितले नि प्रत्येक वेळी कथेचा पूर्णविराम झाला की अेक असे त्या लेकराचे दहापांच मुके घेतले.

वडराखे पक्षाचा हा घोळका परत चालला. सगळ्यांच्या पुढे ती भिंगार्डे वकील तावातावाने प्रतिज्ञा करीत होते की, 'ह्या वडपाड्यांचे दात पाडीन तरच मी भिंगार्डे! ह्या सगळ्या पाखंडाचा मूळकंद म्हणजे हा धर्मबुडव्या डॉ. मोहित. पण त्याचा तरी दोष काय? अशा अस्तनीतल्या निखाऱ्यांना म्युनिसिपालिटीच्या अस्तनीत ठेवणारे तुम्ही मतदारच दोषी आहात. आता द्याल का पुन्हा त्याला निवडून?

निवडणुकीत पक्षकार नि मतदार मिळवून देणारा जो सोप्यातला सोपा अुपाय— तो सनातन धर्म, ही त्याची व्याख्या होती.

नगरसंस्थेच्या सभेत, वड पाडून, तो कोंडमडावयास आलेला पानांचा ढिगारा पाडून, सडक सरळ करावी म्हणून ठराव येण्याच्या दिवशीच वड पाडू नये ह्या अर्थाचा शेंकडो नागरिकांच्या सह्यांचा तो अर्जही दाखल झाला! वडराखे नि वडपाडे ह्या दोन पक्षांतील चुरस अगदी विकोपास गेली. सडकेवरून जाणाऱ्या नागरिकांच्या जिवावर, त्या कललेल्या अूंच ढिगाऱ्याचे त्या पोकळ पतनोन्मुख फांद्याचे नि त्या खोडाचेही संकट तरवारीसारखें लटकते आहे हें बहुतेक सभासदांना मान्य होते. पण विरोध चिघळलेला! शेवटी अध्यक्षांना सामोपचाराने त्या बाजूच्या वस्तीची समजूत पाडण्याचा यत्न करण्यासाठी तिकडच्या पंचवीस पुढाऱ्यांची सभा भरवून तडजोड करावी असा सभासदांस अभिप्राय दिला. स्वत: अध्यक्षसुद्धा समजूत पाडण्यासाठी नेमलेल्या मंडळात होतेच. ही तडजोड घडेतो त्या सडकेच्या फाट्यास 'वाट बंद' म्हणून दोन्ही तोंडावर पाट्या लावाव्या आणि गाड्याप्रभृति वाहनांना तरी बंदी असावी, अशी तात्पुरती व्यवस्था झाली! माणसांना वाट बंद केली—पण तो सुपट वड नि पडाऊ पार पाडला नाही! झाडाच्या सोयीसाठी माणसाची गैरसोय!! झाड देव, मनुष्य झाडपाला!

समजूत पाडण्यासाठी बोलावलेली सभा भरली. त्या वस्तीचे पंचवीसतीस पुढारी आणि अध्यक्षसुद्धा बरेच नगरसंस्थासभासद अुपस्थित होते. वडराखे पक्षाचे शेंकडो लोक सभागृहाबाहेर लोकमताचा दाब पाडण्यासाठी भिगार्डे वकिलांनी जमवून ठेविलेले होते. स्वत: भिगार्डे, हरभटशास्त्रीप्रभृति मंडळी पुढारी म्हणून सभेत होती. नगरसंस्था-सभासद म्हणून मिस ल्यूमी नि पीरजादे हेही आले होते.

वड का पाडू नये याची कारणे सांगण्यास प्रथम हरभटशास्त्री अुठले, 'वड ही देवता आहे. त्यास पूजावे, प्रदक्षिणावे आणि कधीही तोडू नये असे शास्त्र आहे. 'जे हिंदु लोक वडाला तोडतील ते' 'पतन्ति नरके घोरे' असा शास्त्राचा स्पष्ट दंडक आहे! माझ्या आजोबांना अेक भूमि दान मिळाली. घर ल्हास तोवर बांधले, पण वडाचे झाड मध्ये असे होते की त्याला टाळून घर सलग बांधणे कठीण. अशा अडचणीतही ते झाड न तोडता घर तिरपे तिरपें बांधले, पण वड तोडला नाही. अुलट त्याच्याभोवती ल्हानसा चौक सोडून, कौलारांतून त्याला धुराड्यासारखा मार्ग वर मोकळा सोडला. त्याची पाने, कचरा सारा कौलारांवर घराच्या आतबाहेरही पडे. त्याला लागून असणाऱ्या भिंताखाली, त्याची मुळे घुसून अेक भिंत ढासळली ती पुन्हा बांधली, पण त्या धर्मपरायण ब्राह्मणाने वड पाडला नाही. आजही त्याच घरात आम्ही राहतो, आणि वडाची पूजा नैवेद्य दाखविल्यावाचून जेवत नाही. आम्हा हिंदूंची धर्मभावना हें घडू देणार नाही!'

'वड तोडणे म्हणजे हिंदुधर्म अुच्छेदणे, आणि वड पूजणे म्हणजे हिंदु असणे, अशी हिंदु धर्माची अुथळ नि भिकार व्याख्या कोणत्याही ग्रंथात मला आढळत नाही 'डॉ मोहिते शांतपणे बोलू लागले, तोच भिगार्डे वकील मध्येच अुठून नवताळले,

'तशी व्याख्या तुम्हाला आढळत नसली तरी मला आढळते अहो वडाची पूजा जो आमच्या धर्मात सांगितली, ती काही धर्मभोळ्या अशा कोण्या वेडगळाने नव्हे, अगदी तुम्ही ज्या विज्ञानाच्या (Sciences च्या) नावाची शपथ घेता जाता, घेता, त्या विज्ञानाच्या आधारे वडाची थोरवी किती आहे ते बघा ! त्याच्या पारच्या औषधी, त्याची छाया, त्याची पान, दूध, त्याचा अणु नि अणु अेखाद्या हुतात्म्यासारखा, मनुष्याच्या हिताला वाहिलेला आहे तो पडला तरी मरणानंतरही त्या वडाचा देह म्हणजे त्याची लाकड, फाद्या, पाचोळा आपल्या झोपड्याच्या वाशास आणि चुलीच्या जळणास अुपयोगी असतात अर्थात हुतात्म्याहून परोपकारात वड श्रेष्ठ आहे कारण मेल्यानंतर हुतात्म्याच्या हाडाचे वासे आमच्या झोपड्यास अुपयोगी पडत नाहीत, त्यांचा कोणचाही भाग चुलीचे सर्पण म्हणून जाळता येत नाही अहो मूर्खहो, यास्तव आमच्या त्रिकालदर्शी ऋषिवर्यांनी वडाला देव मानल, वड ओश्वराचे प्रतीक आहे ! ओश्वराची विभूति आहे ! ! वडच ओश्वर आह ! ! ! जो वडा पिंपळाला तोडील तो हाडाचा हिंदु नव्हे ! तो मुसलमानच होय ! '

भिगार्डे वकील भर रंगात येभून, आणखी बोलणार होते, पण मूळ वक्ते डॉ. मोहिते असता आपण मध्येच बोलत आहा, असं अध्यक्षांनी घंटी वाजवून वाजवून दरडावल्यामुळे ते थोडे थबकले, तो दुसरेच प्रकरण मध्ये आले ! – कारण हिंदु-हिंदूच्या स्त्रीविषयक वादात यवनांनी बोलू नये, असा शिष्टाचाराचा अवश्य मिस ल्यूसी आणि पीरजादे यांनी करावा असं साधारणपण ठरल होत पण भिगार्डे वकिलाचे शेवटचे शब्द अैकून पीरजादे याम हुमूच आवरेना ! ते खदखदा हसू लागल भिगार्डे वकील त्यामुळे चिडून विचारतात – ' त्या तिथल्या माननीय सभा-

अितक्यात बाहेरच्या लोकांत मोठा गलगा झाला. डॉ. मोहिल्यांचें भाषण अंकू मेमीनारीं झालें. लोक दारात घुमू लागले, 'भिगाडे वकील!' म्हणून हाकावर हाका आल्या! भिगाडे वाटच पाहत होते जणू काय त्या क्षणाची! ते ताडकन् अुठून दाराशी आले आणि अेक चिठ्ठी हातात घेअून धापा टाकीत म्हणाले, 'सभा बंद करा! लोकक्षोभ अनावरहोत आहे; कारण हें पहा ! ही चिठ्ठी भिमाबाअी पाटलिणीकडून आली असून त्यात त्यांनी असें लिहिलें आहे की, ' जर वड पाडाल तर मी त्या जागी मरेतों अुपास करीन !' लोक ओरडत होते, 'सभा बंद करा! आम्ही वड पाडू देणार नाही!' अध्यक्षही 'तडजोड अशक्य, सभा बंद !' असें सांगून अुठून गेले. 'सनातन धर्म की जय' करीत लोकही हळूहळू परतले. जो तो भिमाबाअींच्या श्रद्धेची नि देवलसीपणाची वाहवा करीत होता !

सभा अशी अुधळली तेव्हा संध्याकाळ होअून पाअूस पडू लागला होता. तरी देखील भिगाडे वकील अेकटेच भिमाबाअींच्या घरी गेले. ' कां ? कशी बिनतोड युक्ति मी सुचविली ? माझ्या सांगण्याप्रमाणे तुम्ही ती चिठ्ठी लिहून अगदी वेळेवर धाडलीत हो भिमाबाअी ! सांळा आणि काम झालें ! वड कोण पाडतो तें बघतो आता !'

हें भिगाडयांचें अवमान पाहून भिमाबाअी संतोषल्या. पाअूस वाढत चालला. वकील घरी गेले. 'वडाच्या पायाची धूळ अंगारा म्हणून मुलाला लावून माझ्या बाळास वडोबा शतायुषी करो!' असें म्हणून तिने त्याला झोपी घातलें. दिवसभर थकलेली ती बाअीही तशीच झोपी गेली ! वारा नि पाअूस वाढतच गेला !

रात्रीचे बारा वाजले असतील. त्या सडकेने अेका लांब प्रवासाहून आलेली तट्टयाची वैलगाडी अकस्मात् शिळंधार लागलेल्या त्या पावसात नि सोसाटयाच्या वाऱ्यात मानडून रेंगाळत, चाचपडत चालली होती. तोंच कडाड् कडाड् असे दोनचार आवाजावर आवाज झाले. ती सडकेवर आलेली त्या वडाची लांब फांदी तुटून भिरकावलेल्या गदेसारखी त्या गाडीच्या तट्टयास लागली; अेखाद्या साहेबाची टोपी वाऱ्यावर अुडवावी तसा तो तट्टया अुडवून गाडीवर कोसळली; गाडीवान ठिकच्या ठिकाणी फटकाऱ्यासरशी ठार होअून खाली पडला; तोंच त्या वडाचा तो

८. भक्तिविजयातील हरवलेला नवा अध्याय

गोष्टीचा मूळ सांगाडा अगदी सत्य, घडलेली गोष्ट; पण सांगताना नावेगावे गाळून जरा जुळवून सांगितली गेली म्हणूनच काय ती तिला कथा म्हणावयाचे, असा जर सत्यकथा या शब्दाचा अर्थ केला तर आम्ही सांगत आहो ही अेक शभर टक्के सत्यकथा आहे. कारण ही गोष्ट अशी अगदी खरोखरीच घडली आणि तीही अवघ्या चारपाच वर्षांपूर्वी !

ज्या विठोबाचे देवळात ती घडली ते अेक त्या नगरातील लहानसे, अेक विरळ वस्तीत बांधलेले, भंडारी-मराठा अित्यादि वर्गातील कामकरी मंडळी कधीकधी ज्यात जात येत, असें वापडेंसे देअूळ आहे. अेक भाविक आणि निर्धन वर्गातील मध्यम वयाचा मनुष्य मात्र नेमाने त्या देवळात जाअून विठ्ठलाची पूजा करी. दिवसभर कामधंदा केल्यानंतर रात्री अेकटा दुकटा कसाही असला तरी टाळ घेअून 'वेडेवाकडे' हे विशेषण ज्यास लागू पडेल असे भजन नित्यनेमाने करी आणि गाता गाता गुंगी आली की तिथेच अेक दुकटा निजे.

त्याच्या भाअूबंदातील कोण्या बाअीने त्याच्या घरादारात भाग मिळावा म्हणून भांडण काढले होते तिला कोणी सांगितले, ह्या भावड्या माणसाचा काटा जर वाटेतून निघेल तर ! — तो भयंकर विचार तिला पटला. गुंड लोकांच्या संगतीत ती फसलेली होती, त्यांनी काही ठराविक रक्कम घेअून तिचे ते काम पारही पाडून टाकण्याचे अंगावर घेतले !

त्या चाडाळचौकडीवाचून तो मनुष्य अेक भावडा आणि निरुपद्रवी प्राणी म्हणूनच तेथील लोकांना परिचित असे त्याचा देवलसीपणा पाहून त्याला कोणी कोणी बुवाही म्हणत. त्याच्याशी नेहमी भांडण करणाऱ्या त्या बाअीच्या वळणातील त्या गुंड लोकांनी त्याला हाणमार करण्याच्या धमक्याही दिल्या आहेत हे अैकून अेक्दोघांनी बुवास सांगितलेही होते की, 'रात्री बेरात्री जपून राहत जा ! ती वाअीट माणसें आहेत !' पण गजेंद्रमोक्षाच्या, दामाजीच्या, द्रौपदीच्या, चोखाबाच्या कबीराच्या ज्या अनेक कथांची त्याने पारायणे केली होतीं त्यातील कोणाची तरी कथा सांगून त्याने म्हणावे, 'अेकटा असलो, दुकटा असलो तरी माझा पाठीराखा पांडुरंग माझी पाठ राखीलच राखील !' असे म्हणत विठ्ठलाच्या मूर्तीकडे

'मग आताही म्हणा की दोन दिवस थांबेन सुधारक नि तोडून टाका की ते वड!' पीरजादे खोरप्रियतेच्या ओघात सापडून वाहवत चालले, 'त्या सडकेवर दोनचार माणसे दगावतील त्या वडापायी! पाप धर्मवेडेपण बघा हें तुमच्या हिंदु लोकांच! आम्ही असे सोडून असे अंतरी वड तोडून टाकू पण सडक अडवणार नाही. आम्हा मुसलमानात सारे 'हॅंगाल'! झाडाची पूजा! असे म्हणून पीरजादे पुन्हा अंतरा खो खो हसले! पण या वेळी ते अंतरंग हसत होते. त्यांना डॉक्टर मोहिते पुन्हा उभे राहिले नि म्हणाले,

'खानसाहेब, झाडाची पूजा मुसलमानात नसते, हाडाची असते! वड पाडू नये, त्याने आमच्या धर्मभावना दुखावतात असे हिंदु मुसल्या कोटिक्रमाने भांडत आहेत, पण पलीकडच्या वर्षीच जेव्हा हिंदूंच्या भर वस्तीतील अशा घराच्या आतल्या चौकात काही कबरीसारखे बांधकाम असल्याचे, काही मुसलमान शिपायांनी त्या घरी रामराजास जाताना पाहिलं ती पिराची जागा आहे म्हणून धिंगाणा घातला नि ते घर पाडून तिथे दर्गा स्थापून, निमाज पढून त्यास अडथळा होऊ नये यासाठी त्या साऱ्या हिंदु वस्तीतील वाद्य बंद करावीत येथपर्यंत हट्टवादाचा टप्पा गाठला, तेव्हा आपण स्वतः त्या मुसलमानांच्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठी लाठीहल्ल्याने देखील भांडावयास सिद्ध झाले होतेत! ती पिराची चार हाडे सन्मानपूर्वक तेथून काढून दुसरीकडे पुरली असती तर? अशा हाडापायी कित्येक राजमार्ग हिंदुस्थानात बंद पाडण्यात येतात! मशिदीवरून राजमार्गाने सुद्धा वाद्य वाजवू नयेत म्हणून प्रतिवर्षी मुसलमानांच्या दंग्यात कित्ती डोकी फुटतात? खानसाहेब, धर्मवेडेपणा हा सर्व धर्मानुयायात आज तरी ह्या या त्या स्वरूपाने भरलेला आहे. मनुष्यहिताच्या आड येणाऱ्या अशा भाबड्या धर्मभावना कोणत्याही समाजात असल्या तरी जो सुधारू इच्छितो तोच खरा बुद्धिवादी, खरा धर्मभीरु! कारण धर्म म्हणजे मनुष्य समाजाच्या उद्धाराचा, धारणाचा मार्ग!' भिगार्डे वकील मात्र यांविरुद्ध म्हणून जे बोलावयास गेले तेच माझ्या विधेयाचे समर्थक झाले! ते म्हणाले वडपूजा नि देवप्रतीक मानण्यात आमचे पूर्वज चुकले नाहीत, कारण वडपिंपळ ही झाडे मनुष्यास अतिशय उपयोगी आहेत. मग मी तरी वेगळे तेच म्हणतो आहे! पण त्यातूनच निघणारा उपसिद्धान्तही भिगार्डे यास कसा नाकारता येईल बरें? सिद्धान्त हा की,

गाईबैलांसारखे पशु काय किंवा वडपिंपळासारखी झाडं काय, ती मनुष्यास अत्यंत उपयुक्त असतात म्हणून त्यांच्याविषयी आम्हास प्रेम वाटावं, त्या प्रमाणात किंचित् पूज्यताही वाटो. त्यांचं संरक्षण, पालन नि कौतुकही करणे आमचे कर्तव्य, ह्या अर्थीच काय तो, तो आमचा धर्म! पण त्याचाच उपसिद्धान्तही हाच नव्हे काय की, ज्या परिस्थितीत ते पशु वा ती झाडे मनुष्यास उपद्रव देण्यास कारण होतात, तेव्हा ती पालनीय वा रक्षणीय राहत नाहीत आणि जेव्हा त्यांच्या

नाशानेच मनुष्य जातीचे वा राष्ट्राचे हित साधणार असते, तेव्हा त्याचा नाश हाच मनुष्यधर्म वा राष्ट्रधर्म होणार !

'या पायी मनुष्ये मेली तरी वड न पडला पाहिजे असें म्हणणें म्हणजे निर्भेळ मूर्खपणा आहे भिगाडे वकील यानी या कृत्यास शहाणपणा ठरविण्यासाठी केलेल्या बुद्धिवादाने हेंच सिद्ध केले धार्मिक अज्ञानाचे समर्थन विज्ञानाने–अद्ययावत् सायन्सने करू पाहणाऱ्या या सर्व अर्धवट लोकांचे कोटिक्रम हे नेहमी असेच त्यांच्या गळयात येतात ! यापेक्षा युक्तिवादाचा कोणताही ढोंगी मुखवटा न घालता या आमच्या शास्त्रीबोवासारखे जो चक्क सांगतो की ' वड हा देव आहे–त्यास तोडले तर ता आम्हास शापतो असं शास्त्र आहे, त्यास आम्ही मानतो ' तो धर्मभोळा असला तरी लुच्चा नसतो तरी त्यास अितकेच विचारणे पुरे आहे की, 'वडपिंपळ हे पदार्थ वस्तुतःच जर देव, तर ते स्वतःच कुऱ्हाडीने तोडले, आगीत जाळले, वादळात मोडले कसे जातात ! आणि त्याना पूजले नाही वा तोडले तर, जर वडोबा किंवा मुंजोबा रागावतो तर हे मुसलमान, ख्रिस्ती किंवा आमच्यासारखे सुधारक हिंदु त्याना वाटेल त्या दुसऱ्या झाडासारखे माणसाच्या सोयीसाठी तोडीत वा जाळीत असता ते आमचें काहीअेक वाकडे वस का करीत नाहीत ?'

'अहो डॉक्टर, तुम्ही वायामी भाडता आहा ! वडपिंपळ देव असं मी तरी कुठे म्हणालो? हे सारे भावनेचे खेळ शास्त्र चक्क सांगत ' न काष्ठे न च पाषाणे न शिलायाम् न च मृण्मये। भावे हि विद्यते देवो तस्मात् भावोहि कारणम् ॥' आम्ही वडाच्या ठायी वडोबाची भावना ठेवून पूजतो म्हणून आम्ही तोडल्या आम्हांस पाप लागत, पाप नाश करते, पण ख्रिश्चन, मुसलमान वडपिंपळाना मुळी झाडच मानतात, ते त्यात देवी भावना ठेवीतच नाहीत, म्हणून त्यानी वडपिंपळ तोडले तर त्याना पाप लागत नाही, देव त्याना दंड देत नाही ! वड आमच्या नवसास पावतो

अितक्यात बाहेरच्या लोकांत मोठा गलगा झाला डॉ मोट्टियाचे भाषण अेकू येअीनासे झाले लोक दारात घुमू लागले, 'भिगार्डे वकील!' म्हणून हाकावर हाका आल्या! भिगार्डे वाटच पाहत होते जणू वाय त्या क्षणाची! ते ताडकन् अुठून दाराशी आले आणि अेक चिठ्ठी हातात घेअून धापा टाकीत म्हणाले, 'सभा बंद करा! लोकक्षोभ अनावर होत आहे, कारण हे पहा! ही चिठ्ठी भिमाबाअी पाटलिणीकडून आली असून त्यात त्यांनी असे लिहिले आहे की, ' जर वड पाडाल तर मी त्या जागी मरेतो अुपास करीन!' लोक ओरडत होते, ' सभा बंद करा! आम्ही वड पाडू देणार नाही!' अध्यक्षही 'तडजोड अशक्य, सभा बंद!' असे सांगून अुठून गेले. 'सनातन धर्म की जय' करीत लोकही हळूहळू परतले जो तो भिमाबाअींच्या श्रद्धेचो नि देवल्सीपणाची वाहवा करीत होता!

सभा अशी अुधळली ने हा सध्याकाळ होअून पाअूस पडू लागला होता तरी देखील भिगार्डे वकील अेकटेच भिमाबाअींच्या घरी गेले 'का? कशी बिनतोड युक्ति मी सुचविली? माझ्या सागण्याप्रमाणे तुम्ही ती चिठ्ठी लिहून अगदी वेळेवर धाडलीत हो भिमाबाअी! झोळा आणे काम झाले! वड कोण पाडतो ते बघतो आता!'

हे भिगार्डयांचे अवसान पाहून भिमाबाअी सतोपल्या पाअूस वाढत चालला. वकील घरी गेले 'वडाच्या पायाची धूळ अंगारा म्हणून मुलाला लावून माझ्या बाळास वडोबा शतायुषी करो!' असे म्हणून तिने त्याला झोपी घातले दिवसभर थकलेली ती बाअीही तशीच झोपी गेली! वारा नि पाअूस वाढतच गेला!

रात्रीचे बारा वाजले असतील त्या सडकेने अेका लाब प्रवासाहून आलेली तट्टाची बैलगाडी अवस्मात् सिळ्यार लागलेल्या त्या पावसात नि गासाटयाच्या वाऱ्यात सापडून रेंगाळत, चाचपडत चालली होती तोच कडाड् धडाड् असे दोनचार आवाजावर आवाज झाले ती सडकेवर आलेली त्या वडाची लाब फादी तुटून भिरकावलेल्या गदमारखी त्या गाडीच्या तट्टयास लागली, अेखाद्या साहेबाची टोपी वरच्यावर अुडवावी तसा तो तट्टया अुडवून गाडीवर कोसळली, गाडीवान ठिकच्या ठिकाणी फटकाऱ्यासरशी ठार होअून खाली पडला, तोच त्या वडाचा तो मुळाशी खिळखिळा झालेला अुच सोट अुल्ट बाजूस कोसळून पायथ्याच्या झोपडयावर पडला!

'अग बाअी ग!' अशी किंकाळी त्या छप्परभितीमुद्धा कोसळलेल्या झोपडीतून आली! ती किंकाळी भिमाबाअींचीच होती! कोसळलेल्या आढ्याखाली तिचे डोक फुटले होते, आणि त्या वडाच्या सोटाखाली, हाय हाय! तिचे ते लेकरू चेदामेदा होअून गेल होते!

\+ \+ \+

८. भक्तिविजयातील हरवलेला नवा अध्याय

गोष्टीचा मूळ सांगाडा अगदी सत्य, घडलेली गोष्ट, पण सांगताना नावेगावे गाळून जरा जुळवून सांगितली गेली म्हणूनच काय ती तिला कथा म्हणायचे, असा जर सत्यकथा या शब्दाचा अर्थ केला तर आम्ही सांगत आहो ही अेक शंभर टक्के सत्यकथा आहे कारण ही गोष्ट अशी अगदी खरोखरीच घडली आणि तीही अवघ्या चारपाच वर्षांपूर्वी !

ज्या विठोबाचे देवळात ती घडली ते अेक त्या नगरातील लहानसे, अेक विरळ वस्तीत बांधलेले, भंडारी-मराठा अित्यादि वर्गातील कामकरी मंडळी क्वचित्‌ कधी ज्यात जात येत, असे बापडेसे देवूळ आहे अेक भाविक आणि निर्धन वर्गातील मध्यम वयाचा मनुष्य मात्र नेमाने त्या देवळात जाअून विठ्ठलाची पूजा करी दिवसभर कामधंदा केल्यानंतर रात्री अेकटा दुकटा कसाही असला तरी टाळ घेअून 'वेडेवाकडे' हे विशेषण ज्यास लागू पडेल असे भजन नित्यनेमाने करी आणि गाता गाता गुंगी आली की तिथेच अेके दुकटा निजे

त्याच्या भाअूबंदातील वाण्या बाअीने त्याच्या घरादारात भाग मिळावा म्हणून भांडण काढले होते तिला कोणी सांगितले, ह्या बावड्या माणसाचा काटा जर वाटेतून निघेल तर ! — तो भयंकर विचार तिला पटला गुंड लोकांच्या संगतीत ती चमलेली होती, त्यांनी काही ठरावीक रक्कम घेअून तिचे ते काम पारही पाडून टाकण्याचे अंगावर घेतले !

आहे तोंच, तो मोहल्ला म्लेंच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोटीला असीर होईल म्हणून सध्याकाळीं जाऊं ! सध्याकाळपर्यंत मूर्तीचे रडे बंद झाले तर ? तें काही नाही. वकीलमहाशय, आता चलायचें डॉ. विचाऱ्याकडे, नि त्याना घेऊन विठोबाच्या देवळाकडे !"

सर्वांनी 'हो हो चलान !' म्हणून मोठा गिल्ला केला. तेच ठरलें. तोंच, मोरे नि पांडुरंगराव वकील डॉ. विचाऱ्याकडे निघाले. काही मंडळीही बरोबर चालली.

मागनि सकाळच्या शाळेतून सुटलेली, दुपारच्या शाळेस जाणारी मुलमुली, बाजारातील थवे, येतीजाती मंडळी, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होता वा सागत तरी होता–तीच अद्भुत गोष्ट, विठोबा रडतो आहे !

पांडुरंगरावास वाटू लागलं, आपण ज्ञानाबा-तुकारामाच्याच देवलसी काळात क्षणभर वावरत आहोत ! रेडा वेद बोलतो आहे ! पंढरीनाथाचे देऊळ फिरले आहे ! देव जनीबरोबर दळत आहेत ! रोहिदासाबरोबर जोडे शिवत आहेत ! अशी अद्भुत वृत्तें त्या काळी लोक अेकमेकास असेच अुत्तेजित होअून सागत असतील ! त्या विचारात तन्मय होता होता त्यास वाटले, 'अहाहा ! जर आज अेखादे महिपति असते ! या बुवाच्या या भक्तिविजयाचे आणि देवाच्या या रडण्याचे त्यानी किती रसाळ वर्णन केले असते !' त्याचे चित्त त्या विचारात अितके तल्लीन झाले, की चालता चालता, महिपति आज असते तर त्यानी जो रसाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही संभवनीय ओव्या जुळत चाललेल्या देखील त्यास दिसू लागल्या ! मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागले–'ॐ नमोजी पंढरीराया । अतर्क्य ममता अतक्य माया । भक्तदुःखे देवराया । रत्नपुरीं रडलासी ॥१॥ धन्य धन्य तो बुवा संत । ज्याचेनि कारणे भगवंत । कटी ठेवूनिया हस्त । रडत राहावा ॥२॥ संता गांठानी मारेकरी । घाव घाली घावावरी । देव त्या

जे घडत त्याचा अुलगडा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंबधाने लावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो अितकच त्याचे चमत्कारित्व मनुष्यास सृष्टीचे सव नियम अजून कळले अस आम्ही समजत नाही अुलट आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विश्वरूपाच्या नखाचेही पुरते दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही पूर्ण रूप दिसणे तर असभवनीय ! तव्हा चमत्कारास वाव हा नेहमीच असणार प्रश्न घडले त चमत्कारिक की साधे हा नाही , प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जें म्हणतात त तसच घडल आहे की काय ? बरे, तो बुवा जिवत झाला, रुग्णभाव आपण होअून बद झाला, ती बातमी अगदी पक्की का ?'

' अगदी पक्की ! बुवा खडखडीत बरा होअून बसला आहे स्वत सिव्हिल सर्जन डॉक्टरानी ताडान बोट घातल, आश्चर्याने शेकडो लोक पाहून आले !' सारे अुत्तेजित स्वरात म्हणाले बुवा विठोबास नेहमी आळवीत "जेथे जाळी तथे तू माझा सागाती, वागविशी हाती धरोनिया ॥ ' त अुगीच नाही ! "

'बाबा, हे आलेच मो बोलावल्याप्रमाणे स्वत सिव्हिल सर्जन महाशय ! या, या ! प्रथम ह सागा की, त बुवा कसे आहेत ?'

डॉ विचाऱ्याच्या या प्रश्नाने जरा अचबा वाटल्यासारखे पाहत सिव्हिल सर्जन म्हणाले, कोणता बुवा ? तो सकाळी खुनाच प्रकरण माजले तो बुवा की काय ? का त्याची अेवढी चौकशी ? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला तोच

आहे तोंन, तो सोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणें कोर्टाला उशीर होअील म्हणून संध्याकाळी जाअू ! सध्याकाळपर्यंत मूर्तीचें रडें वंद झालें तर ? तें काही नाही. वकीलमहाशय, आता चलायचें डॉ. विचाऱ्यांकडे, नि त्याना घेअून विठोबाच्या देवळाकडे !'

सर्वांनी 'हो हो चलाच !' म्हणून मोठा गिल्ला केला. तेच ठरलें. सोत, मोरे नि पांडुरंगराव वकील डॉ विचाऱ्यांकडे निघाले. काही मंडळीही वरोवर चालली.

मागनि सकाळच्या शाळेतून सुटलेली, दुपारच्या शाळेस जाणारीं मुलेंमुली, बाजारातील थवे, मेतीजाती मंडळी, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होता वा सांगत तरी होता – तीच अद्भुत गोष्ट, विठोबा रडतो आहे !

पाडुरंगरावास वाटू लागले, आपण ज्ञानोबा-तुकारामांच्याच देवलसी काळात क्षणभर वावरत आहोत ! रेडा वेद बोलतो आहे ! पंढरीनाथाचें देअूळ फिरलें आहे ! देव जनीवरोवर दळत आहेत ! रोहिदासावरोवर जोडे शिवत आहेत ! अशी अद्भुत वृत्तें त्या काळीं लोक अेकमेकांस असेच अुत्तेजित होअून सांगत असतील ! त्या विचारात तन्मय होता होता त्यांस वाटले, 'अहाहा ! जर आज अेखादे महिपति असते ! या बुवाच्या या भक्तिविजयाचें आणि देवाच्या या रडण्याचें त्यांनी किती रसाळ वर्णन केलें असतें !' त्यांचें चित्त त्या विचारात अितकें तल्लीन झालें, की चालता चालता, महिपति आज असते तर त्यांनी जो रसाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही संभवनीय ओव्या जुळत चाललेल्या देखील त्यास दिसू लागल्या ! मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागले–'ॐ नमोजी पंढरीराया । अतर्क्य ममता अतर्क्य माया । भक्तदुःखे देवराया । रत्नपुरीं रडलासी ॥१॥ धन्य धन्य तो बुवा संत । ज्याचेनि कारणे भगवंत । कटीं ठेवूनिया हस्त । रडत राहावा ॥२॥ संता गाठोनी मारेकरी । घाव घाली घावावरी । देव त्या दुःखे राउळीं । रडू लागले ॥ ३ ॥ भक्तिविजयातील या नव्या अध्यायाची अशी

जे घडते त्याचा अुलगडा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंबंधाने लावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो. शिवाय त्याने चमत्कारित्व मनुष्यास सृष्टीचे सब नियम अजून कळले असे आम्ही समजत नाही. अुलट आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विश्वरूपाच्या नखाचेही पुरते दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही. पूर्ण रूप दिसणे तर असंभवनीय ! तेव्हा चमत्कारास वाव हा नेहमीच असणार. प्रश्न घडले ते चमत्कारिक की साधे हा नाही, प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जें म्हणतात ते तसेच घडले आहे की काय ? बरं, तो बुवा जिवंत झाला, रक्तस्राव आपण होअून बंद झाला, ती बातमी अगदी पक्की ना ?'

'अगदी पक्की ! बुवा खडखडीत बरा होअून बसला आहे. स्वतः सिव्हिल सर्जन डॉक्टरानी तोंडात बोट घातले, आश्चर्याने शेकडो लोक पाहून आले !' मारे अुत्तेजित स्वरात म्हणाले. बुवा विठोबास नेहमी आळवीत "जेथे जाशी तेथे तू माझा सांगाती, चालविशी हाती धरोनिया ॥ ' त अुगीच नाही ! "

'पाहा, हे आलेच मी बोलावल्याप्रमाणे स्वतः सिव्हिल सर्जन महाशय ! या, या ! प्रथम हे सांगा की, ते बुवा कसे आहेत ?'

डॉ विचाऱ्याच्या या प्रश्नाने जरा अचंबा वाटल्यासारखे पाहत सिव्हिल सर्जन म्हणाले, कोणता बुवा ? त सकाळी खुनाचे प्रकरण माजले तो बुवा की काय ? का त्याची अेवढी चौकशी ? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला तोच मुठी जवळजवळ मेल्यासारखा. दहा पाच मिनिटांत तो लगेच मेला ?'

पांडुरंगराव दचकून खुर्चीवरून अर्धे अुठले, ' म्हणजे ! तो खडखडीत बरा झाला, त्याचा रक्तस्राव आपोआप बंद झाला, तुम्ही डॉक्टरानीदेखील आश्चर्याने तोंडात बोट घातले—हे सगळे—!'

'साफ खोटे ! बुवा मेला तेव्हा मी काही तोंडात बोट घातले नव्हते, ही तुमची भाकड कथा अैकून मात्र आश्चर्याने तोंडात बोट घालावेसे वाटते खर ! कोणी सांगितले हे तुम्हाला ?'

'ह्या खोतानी ! शेकडो लोक ते स्वतः पाहून आले म्हणून हे म्हणाले काय खोत ?'

'हो तुम्हाला मी सांगितले खरं, पण मला स्वतः भिकभटानी सांगितले, शेकडो लोक पाहून आले !'

डॉ विचारे हसणार होते, पण प्रकरण विडोस जाअू नये म्हणून गंभीरपणे सिव्हिल सर्जनाना विचारू लागले, 'बरं, पण मरणाआधी शेतात घायाळ होअून पडलेल्या असता शेकडो लोकासमक्ष 'विठ्ठल, विठ्ठल' म्हणून त्याने नामघोष चालविला हे तरी खरं ना ?'

तरी नवीन अद्भुत माहिती घेऊन तिथे येओ. पांडुरंगराव स्वत संतलीलामृतादि ग्रंथाचे गाठे चाहते असल्यामुळे बुवाच्याविषयी घडत चाललेल्या चमत्कारिक घटनांचा त्यांसही विस्मय वाटू लागला होता अितक्यात मोरे नावाचे तेथील लोतच आत आलेले पाहून पांडुरंगराव म्हणाले, 'तुम्ही आता अगदी चूप बसा. सुसंगत बातमी आणण्यासाठी गेलेले लोतच आता काय सांगतील ते खरे ! काय मोरे, बुवा रुग्णालयात शुद्धीवर आला हे खरे काय ?'

'खरे म्हणजे काय विचारता, पांडुरंगराव ! अहो, त्याने 'पो' 'विठ्ठल विठ्ठल' अुचकी-अुचकीसरशी नामघोष चालविला होता ना त्या धाव्याने द्रवून तिकडे प्रत्यक्ष विठोबाच्या डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा लागल्या आहेत. मूर्तीच्या अंगास घाम सुटला आहे—आणि अिकडे बुवा साफ अुठून बसून भजन करीत आहे औषध न लावता रक्तप्रवाह बंद झाला !'

'आश्चर्य ! काय ? विठोबा रडू लागतो ? अगदी प्रत्यक्ष पाहतात लोक?' अशा अुद्गाराची, प्रश्नाची, आश्चर्याची अेकच सर झडली मोरे ह्या झडीतील शेवटच्या बिंदूस झेलून म्हणाले, 'कोणी प्रत्यक्ष पाहिलं काय विचारता ! शेकडो लोक जाअून येताहेत विठोबाच्या देवळात सार्‍या बाजारात जो तो म्हणत आहे— विठोबा रडत आहेत ! आणि बुवा अुठून बसला आहे ! भक्ताच्या दु खाने देव कळवळले, नेत्री अश्रुधारा वाहत आहेत ! जणू काय भक्ताला ते घाव न लागता देवालाच ते लागले !'

'संत चोखोबाविषयी अशीच आख्यायिका आहे ' गंभीरपणे पांडुरंगराव म्हणाले, 'त्याला मारलेल्या चापट्यानी देवाचे गाल सुजले चोखोबाच्या डोक्यावर काठी पडे नि विठ्ठलाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर टेंगूळ अुठे प्रयातरीचे चमत्कार आज आम्हाला प्रत्यक्ष पाहावयास मिळतात ! सुधारकमतानी या नगरातील लोकाची ढळू लागलेली भक्तांवरची श्रद्धा पुन बसावयासाठीच विठ्ठलाने हे नाटक वद्यावरून केले नसेल !'

'मी म्हणतो, डॉ विचारे हे जे त्या सुधारकाचे अग्रणी त्यासच हा चमत्कार दाखवावा ! डॉ विचार्‍याची लोकमतावर मोठी छाप पडते !'

'मीच म्हणणार होतो त, मोरे, डाक्टर विचारे माझे मित्र आहेत बुद्धिवादी आहेत—पण हट्टवादी नाहीत आणि प्रत्यक्ष गोष्टीस, बुद्धिवादी झाला तरी नाकारणार कसा ! पण आता त्याच्याकडे जावे तर कोर्टास अुशीर होतो सध्याकाळी मी डॉ विचारे यास घेअून विठोबाच्या देवळात स्वत च यतो '

पांडुरंगरावाच्या ह्या अडचणीची टर अुडवून मोरे म्हणाले, 'कोर्ट ! तुम्हा मंकिलाना वैकुंठास न्यावयाला विमान आल तरी तुम्ही कोर्टाला अुशीर होतो म्हणून ते परत धाडाल ! अहो, ज्ञानेश्वर—तुकारामाच्या कालापासून न घडलेली अशी देवाची करणी आज अिथे घडत असता, भक्ताच्या दु खाने विठोबा रडत

आजूबाजूच्या घराझोपड्यांची कवाडे, खिडक्या खाडखाड अुघडून कोणी अुघडे, कोणी वोडवे असे काही लोक अथरुणावरून अुठले, तसेच तिकडे धावत आले

त्या बुवाला कोणीतरी भयंकर हत्यारानी घायाळ करून शेजारच्या शेतात फेकले होते रक्ताच्या डबक्यात तो मरणाचा घोर लागून पडलेला त्या वाव मारणाऱ्या वाटसरस दिसला होता भोवती जमलेल्या मराठा–भंडारी वर्गाच्या बायामाणसासुद्धा माळे हळहळत होते

बुवाला वण्ह लागला होता, मधून मरणाच्या घरघरासरखी उचक्या येत, पण तो मेला नव्हता लोकातून अेकास अेक म्हणू लागले, 'अैकलत ? बुवाच्या तोंडी विठाल ! विठाल !' 'बुनकीमरही यता दराम ता ध्वनि' 'देवाचे नाव सुटले नाही त्याचे !' 'धावा करता आहे देवाचा !' 'देवाला ह्या धाव्यामरखी ही बातमी पोचली तर विठोवा अजूनही यअून त्याला हात देतील' बुवा म्हणतच असे 'जेथे जाअी तेथे तू माझा सांगाती । चालविशी हाती धरूनिया ।'

पोलिस धाअीधाअीने पहिल लिखाण थोडेबहुत करून बुवाला दवाखान्यात धाडून देअू लागले काही लोक परत जात होते—काही येत होते काही आपसात म्हणत होते, 'बुवाने विठ्ठलाचा नामघोष चालविला आहे !' 'बुवा मरणार नाही !' 'अहो, मरायचा असता तर अितक्या घावातून वाचलाच नसता !' 'अहो, ता देवळात असता तर घायाळच झाला नसता !' विठोवा जागृत दैवत, पण देवाच्या पाठीमागे या शेतात मारेकऱ्यांनी घात केला त्याला काय अुपाय !' 'देव द्वारकेत होते म्हणून द्रौपदीमातेस दुःशासन गांजू शकला, पण तिचा धावा कानावर पडताच देव धावले तव्हा तिचे ता वाडीभरही वावड करू शकेना !' पोलिसही म्हणतच होते की, 'त्या मारेकऱ्याची आम्हास वित्तबातमी मिळाली आहे. शेवटी त्याचाच नाश होणार !' 'अहो, सत्यमेव जयते ! नानृतम् !' पूजेला चाललेले भटजीही विटाळ होअू नये म्हणून लोकांच्या वाटेच्या बाजूस होते ते, जाता जाता म्हणून गेले

जमलेल्या थव्यापैकी तीच बाबये घोळीत मुली शाळेत गेल्या मुलं शाळेत गेली बाया घरी गेल्या भाजीवाल्या बाजारात गेल्या कामकरी कामधंद्यावर गेले सकाळचे दहा वाजत आले दोन तीन पोलिस जागेवर टेहळीत होते, काहीजण दुरून पाहत जात होते अेकदायेच देवळात जाअून विठोबावर पाणी घालून धाअी-घाअीने पूजेचा नियम कसाबसा पाळून निघून गेले होते

साडेदहा वाजून गेल्यामुळे त्या नगरातील अेक प्रमुख वकील असताही सार्वजनिक कथाकीर्तनातून भाग घेणारे स्नानसंध्याशील गृहस्थ पांडुरंगराव हे कोर्टात जाण्यासाठी अुठू पाहत होते पण त्यांच्या बैठकीत जमलेले लोक वादाच्या भरात आल्यामुळे तेथून काही हालेनात जो तो बुवाच्या झालेल्या हत्येची काही

तरी नवीन अद्‌भुत माहिती घेऊन तिथे येशी पांडुरंगराव स्वत संतलीलामृतादि ग्रंथाचे मोठे चाहते असल्यामुळे बुवाच्याविषयी घडत चाललेल्या चमत्कारिक घटनाचा त्यासही विस्मय वाटू लागला होता अितक्यात मोरे नांवाचे तेथील खोतच आत आलेले पाहून पांडुरंगराव म्हणाले, 'तुम्ही आता अगदी चूप बसा सुसंगत बातमी आणण्यासाठी गेलेले खोतच आता काय सांगतील त खरे ! काय मोरे, बुवा दगणालयात युद्धीवर आला ह खरे काय ?'

'खरे म्हणजे काय विचारता, पांडुरंगराव ! अहो, त्याने जो 'विठ्ठल विठ्ठल' सुचकी-सुचकीमरशी नामघोष चालविला होता ना त्या घाव्याने द्रवून तिकडे प्रत्यक्ष विठोबाच्या डोळ्यातून अश्रूच्या धारा लागल्या आहेत, मूर्तीच्या अंगास घाम सुटला आहे—आणि अिकडे बुवा साफ अुठून बसून भजन करीत आह औषध न लावता रक्तप्रवाह बंद झाला !'

'आश्चर्य ! काय ? विठोबा रडू लागतो ? अगदी प्रत्यक्ष पाहतात लोक?' अशा अुद्‌गाराची, प्रश्नाची, आश्चर्याची अेकच सर झडली मोरे ह्या झडीतील शेवटच्या विद्रूस झेलून म्हणाले, 'कोणी प्रत्यक्ष पाहिलं काय विचारता ! शेकडो लोक जाअूा येताहत विठोबाच्या देवळात साऱ्या बाजारात जो तो म्हणत आहे— विठोबा रडत आहेत ! आणि बुवा अुठून बसला आह ! भक्ताच्या दु खाने देव कळवळले, नत्री अश्रुधारा वाहत आहत ! जणू काय भक्ताला ते घाव न लागता देवालाच ते लागले !'

'संत चोखोबाविषयी अशीच आख्यायिका आहे' गंभीरपणे पांडुरंगराव म्हणाले, 'त्याला मारलेल्या चापटचानी देवाचे गाल सुजले चोखोबाच्या डोक्या-वर काठी पडे नि विठ्ठलाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर टंगूळ अुठे ग्रंथातरीचे चमत्कार आज आम्हाला प्रत्यक्ष पाहावयास मिळतात ! सुधारकमतानी या नगरातील लोकाची ढळू लागलेली भक्तीवरची श्रद्धा पुन बसावयासाठीच विठ्ठलाने ह नाटक मुद्दामवरून केल नसेल !'

'मी म्हणतो, डॉ विचारे हे जे त्या सुधारकाचे अग्रणी त्यासच हा चमत्कार दाखवावा ! डॉ विचाऱ्याची लोकमतावर मोठी छाप पडते !'

'मीच म्हणणार होतो त मोरे डाक्टर विचारे माझे मित्र आहेत बुद्धिवादी आहेत—पण हट्टवादी नाहीत आणि प्रत्यक्ष गोष्टीस, बुद्धिवादी झाला तरी नाकारणार कसा ! पण आता त्याच्याकडे जावे तर कोर्टास अुशीर होतो सध्या-काळी मी डॉ विचारे यास घेऊन विठोबाच्या देवळात स्वत च येतो'

पांडुरंगरावाच्या ह्या अडचणीची टर अुडवून मोरे म्हणाले, 'कोर्ट ! तुम्हा वकिलाना वैकुंठास न्यावयाला विमान आल तरी तुम्ही कोर्टाला अुशीर होतो म्हणून ते परत धाडाल ! अहो, ज्ञानेश्वर-तुकारामाच्या कालापासून न घडलेली अशी देवाची करणी आज अिथे घडत असता, भक्ताच्या दु खाने विठोबा रडत

आहे तान, तो सोहळा ल्गेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोर्टाला अुशीर होअील म्हणून सध्याकाळी जाअू! सध्याकाळपर्यंत मूर्तीच रडे वद झाल तर? तें काही नाही वकीलमहाशय आता चलायच डॉ विचाऱ्याकडे, नि त्याना पेअून विठोबाच्या देवळाकडे!'

सर्वांनी 'हो हो चलाच!' म्हणून मोठा गिल्ला केला तेच ठरल खोत, मोरे नि पाडुरगराव वकील डॉ विचाऱ्याकडे निघाले काहा मडळीही बरोबर चाल्ली

मार्गात सकाळच्या शाळेतून सुटलेली दुपारच्या शाळेस जाणारी मुलमुली, बाजारातील थवे, यतोजाती मडळी, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होता वा सागत तरी होता—तीच अद्‌भुत गाष्ट, विठोबा रडतो आहे!

पाडुरगरावास वाटू लागल, आपण ज्ञानोबा-तुकारामाच्याच देवलसी काळात क्षणभर वावरत आहोत! रेडा वेद बोल्तो आहे! पढरीनाथाच देअूळ फिरले आहे! देव जनीबरोबर दळत आहेत! रोहिदासाबरोबर जोडे शिवत आहेत! अशी अदभुत वृत्ते त्या काळी लोक अेकमकास असेच अुत्तेजित होअून सागत असतील! त्या विचारात तन्मय झाला होता त्यास वाटल 'अहाहा! जर आज अेखादे महिपति असत! या बुवाच्या या भक्तिविजयाच आणि देवाच्या या रड ण्याच त्यानी किती रसाळ वर्णन केल असते!' त्याच चित्त त्या विचारात अितकं तल्लीन झाल, की चालता चाल्ता, महिपति आज असते तर त्यानी जो रसाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही सभवनीय ओव्या जुळत चालल्या देखाल त्यास दिसू लागल्या! मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागल—'ॐ नमाजी पढरीराया। अतर्क्य ममता अतर्क्य माया। मन्दु खे देवराया। रत्नपुरी रडलासी ॥१॥ धन्य धन्य तो बुवा सत। ज्याचेनि कारणे भगवत। कटी ठवूनिया हस्त। रडत राहावा ॥२॥ सता गाठोनी मारेकरी। घाव घाली घावावरी। देव त्या दु ख राउळा। रडू लागले॥ ३॥ भक्तिविजयातील या नव्या अध्यायाचा अशी काही रूपरेषा जुळते न जुळते ताच डॉ विचाऱ्याच घर आल

'या पाडुरगराव! माझ्या अिथे आधीच ही पहा मडळीची झाल्ली दाटी! जो तो म्हणतो विठोबा रडत आहे! मोठा चमत्कार घडतो आहे!' डा विचारे हसत म्हणाले

मग तुम्हा अेकदा चक्क मागून तरी टाका, की तुमचा चमत्कारावर विश्वास नाही—मग ावडो लोक प्रत्यक्ष ती गोष्ट पाहत आले तरी त सगळे अधळे!' पाडुरगराव जरा त्रासिक स्वराला रोखून म्हणाले

'अहो, चमत्कार जर घडला असल तर तो चमत्कार असला तरी मी त्यावर विश्वास ठेवणारच ठेवणार कारण जे कधी घडल नाही त घडतें किंवा

जें घडतें त्याचा उलगडा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंबंधाने लावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो. अितनेच त्याचे चमत्कारित्व. मनुष्यास सृष्टीचे सर्व नियम अजून कळले असे आम्ही समजत नाही. उलट आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विश्वरूपाच्या नखाचेही पुरतें दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही. पूर्ण रूप दिसणे तर असंभवनीय! तेव्हा चमत्कारास वाव हा नेहमीच असणार. प्रश्न घडले ते चमत्कारिक की साधे हा नाही, प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जे म्हणतात ते तसेच घडले आहे की काय? बरें, तो बुवा जिवंत झाला, खरोखर आपण होऊन वद झाला, ही बातमी अगदी पक्की का?'

'अगदी पक्की! बुवा खडखडीत बरा होऊन बसला आहे. स्वतः सिव्हिल सर्जन डॉक्टरांनी तोंडात बोट घातले, आश्चर्याने डोकडो रोज पाहून आले।' मोरे उत्तेजित स्वरात म्हणाले. बुवा विठोबास नेहमी आळवीत 'जेथे जाओ तेथे तू माझा सांगाती, चालविशी हाती धरोनिया ॥' ते उगीच नाही।"

'थांबा, हं आलेच मी बोलावल्याप्रमाणे स्वतः सिव्हिल सर्जन महाशय! या, या! प्रथम हे सांगा की, ते बुवा कसे आहेत?'

डॉ. विचाऱ्यांच्या या प्रश्नाने जरा अचंबा वाटल्यासारखे पाहत सिव्हिल सर्जन म्हणाले, कोणता बुवा? त सकाळी खुनाचे प्रकरण माजले तो बुवा की काय? या त्याची अेवढी चौकशी? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला ...

सिव्हिल सर्जन पुन्हा अेकदा मानेला तिरस्काराचा झटका देअून अुद्गारले, ' छट् ! साफ सोर्ट ! अहो, त्याच्या खुनाची वाव होअून दहापाच लोक जमतात ताच मी सरकारी नात्याने तिथे पोचतो. शेकडो लोक कुठले ! वयोवृद्ध, मृतप्राय, दहापाच अुचक्या आल्या असतील नसतील ! श्वासोच्छ्‌वासाला 'कोऽहं ? साऽहं !' असे जपणारी ' अजपा गायत्री ' असे नाव वेदान्ती जसे देतात तसे मरणाच्या अुचकीस ' विठ्ठल ' असं नाव द्यायचे असले तर माझे काही म्हणणे नाही ! अहो, मरणाची घरघर, दोनचार अुचक्या, यापलीकडे अेकही त्या बुवाच्या तोंडून निघण्यापूर्वीच तो मरूनही गेला होता !'

' बरें, तें असो ' डॉ. विचारे अुपहासाचा लवलेश अवलंबन न करता अेखाद्या न्यायाधीशासारखे कोटेकोल बोलू लागले, ' आता विठोबाच्या मूर्तीच्या डोळ्यातून या भक्ताच्या घाताने दु:खाश्रूंच्या धारा लागल्या आहेत, अंगास दरदरून घाम सुटला आहे, अशी जी बातमी गावभर पसरली आहे ती घटना तरी कोणी प्रत्यक्ष पाहिली आहे का ?'

' शेकडो लोकांनी !' मोरे ठासून म्हणाले. सारा प्रदेश शत्रु हस्तगत करीत आल्यानंतर शूर सेनापति शेवटचा बालेकिल्ला तरी पडू द्यावयाचा नाही, अशा वाण्याने जसे अढळ ठाण मांडतो तसे अटळ ठाण मांडलेले ते अुत्तर पुन्हा देअून मोरे म्हणाले, ' शेकडो लोकांनी ते प्रत्यक्ष पाहिले' !

' तुम्ही स्वत: पाहिलेत का !'

' नाही ! मी जाणारच आहे तिकडे स्वत: बघावयास !'

' बरं पांडुरंगराव, तुम्ही स्वत: पाहिलेत ?'

' नाही ! पण साने आणि गाडगीळ यांनी स्वत: पाहिल्याचे अैकतो ' पांडुरंगरावांनी पुरावा दिला.

' हे अिथेच आहेत पहा साने आणि गाडगीळ ! तुमच्याआधीच ते आले होते. काय साने, तुम्ही मघा सांगितलात तो अनुभव कृपा करून पुन्हा सांगा अेकदा' डॉ. विचाऱ्यांनी विनविले.

' मी मघा सांगितलेच, की मी ही बातमी अैकून आश्चर्याने थक्क होअून देवळात गेलो होतो. पण दाटीमुळे मूर्तीजवळ जाता आले नाही. त्यातही गाभारा अंधारलेला. मला काही तसा प्रकार आढळला नाही. पण गाडगीळ पुढे होते, ते म्हणाले, की मूर्तीच्या डोळ्यातून धारा वाहत आहेत, म्हणून तेच मी म्हणालो.' साऱ्याचा पुरावा संपला. मंडळी हसू लागली, पण डॉ. विचारे हसत नाहीतसे पाहून दबली. डॉ. विचाऱ्यांनी गाडगीळांना ' आपला अनुभव ?' म्हणून पृच्छा केली.

' मी अधारलेल्या गाभाऱ्यात जर काही पाहिले असेल तर ते अितकेच की विठोबाच्या मूर्तीचे डोळे नी गाल ओल्सर दिसत होते, आणि काही बाया मंडळी म्हणत होती– ' अयाया, विठोबा रडतो आहे! '

' पण गाडगीळ, तुम्ही स्वत मला म्हणालात, विठोबाच्या डोळ्यातून धारा वाहत आहेत !' सान्यानी हटकलेच

' आणि तेवढेच खर आहे !' डॉ विचारे सर्वाकडे पाहून म्हणाले, ' हे चंद्रचूड अिथे आहेत हे आणि मी पोलिस चौकशी प्रथम चालू होती तेव्हाच, म्हणजे देवळात दहापाच लोकदेखील गेले नव्हते तेव्हाच तिथे गेलो त्या वेळी कोणी त्या मूर्तीच्या डोक्यावर पाणी ओतून घाओघाओने अेकदोन फुले पायावर टाकून निघून गेले त्या देवळात तो बुवाच काय तो नीट पूजा करी मूर्तीचे अग-विग नीट पुसण्यास दुसरा कोण आज येणार ? ते तसेच राहिले आम्ही चौकशीचा रागरग पाहून परततो तो त्या आतलेल्या पाण्याचे थेब नि आलाबा तोंडावर पाहून कोणीतरी ' विठोबाच्या डोळ्यातून पाणी येत आहे बघा !' म्हणून आश्चर्यचकित-पणे म्हणताना आम्ही अैकल ! त्यास खरे कारणही आम्ही सागितल, पण त्याना ते पटेलेस दिसेना आम्ही परतलो आणि पाहतो तो तीन तासात गावभर ' विठोबा

अघड अघड म्हणण्याच्या बेतात होते, पण अतक्यात मनधरणीच्या हळुवार शब्दात डॉ विचारे म्हणाले

'तुम्ही सर्वजण असे पहा, की आपण भाबड्या भक्तीने देवाची थोरवी वाढविण्याच्या पायी त्याला अुलट आपण माणसासारखा दुबळा करून टाकतो माणसास देव करील ती खरी भक्ति, देवास माणसासारखा अधळा, दुबळा, रडवा, खुळा बनवील ती भक्ति की भाबडेपण! तो बुवा जे म्हणे की

जेथे जाओ तेथे तू माझा सांगाती।
सांभाळिसी हाती धरोनिया॥

ते तात्त्विक अर्थी न घेता शब्दश जर खरे समजावयाचे तर त्यास दुष्टानी देवळात न गाठता शेतात गाठले असे मानले तरी कोणचा फरक होणार! देव शेतातही त्याचा सांगाती होताच—मग तिथेही त्यास का सांभाळला नाही? मारेकरी येणार हे त्यास देवाने आधीच का कळविले नाही? खरा देव भक्ताच्या कैवाराने त्या दुष्टास पकडून झापटण्याकरिता त्याच्यामागे धावता का विटेवर अेखाद्या बाळीबापडीसारखा मुळुमुळू रडत बसता? जर ती विठोबाची मूर्ति खरोखर रडू लागती ना तर मला अशा दुबळ्या मूर्तीची अुलट चीड यती! पण तरीही तसे घडते असते तर मी ते मानले असते! पण त्या बहुतेक, निदान बऱ्याचशा संतविषयक कथा ह्या अशाच सांगोवांगी वातावर रचलेल्या सुरस कादंबऱ्या आहेत! म्हाळे पण अतथ्य, अपथ्य! देव म्हणे रडतो! भक्ताचा सूड घेत नाही, तर रडतो!'

'किंवा संत दामाजींना छळणाऱ्या त्या मुसलमानी सुलतानास हात धरून गादीखाली खेचायचे सोडून अुलट जोहार करीत दंड भरतो!' मिन्हिरु सजन मध्येच म्हणाले

'पण ती कथाही जितकी सुंदर तितकीच खोटी ठरली आहे महाशय' डाक्टर विचारे म्हणाले 'विठू नावाच्या अेका महाराने तो दंड भरला जसा, आज कोण्या निमित्ताला टवलेल्या सत्याग्रहाचा दंड त्याचा आप्तइष्ट निनावीपणे भरतो नि त्याची सुटका होते त्या विठू महाराचे घराणे विद्यमान आहे नि त्याच्यापाशी ह्या घटनेचे लेख आहेत! पण आज ज्या भाबड्या प्रवृत्तीने विठोबास रडविले, तिनेच त्या विठूमहारास विठ्ठलाचा अवतार बनविले! बरं झाल, आज अेखादा महिपती महाराष्ट्रात नाही, नाहीतर ही आजचा रडक्या फुगत फुगत तिकडे पोचून त्या बिचाऱ्या भाविक प्रथकाराने प्रामाणिकपणे तिचा अेक भक्तिविजयातील प्रासादिक अध्याय बनवून सोडला असता! असो, झाले ते झाले पण मी म्हणतो जर ते दैवत जागृत असते तर जरी मारेकऱ्याना स्वत मारण्याचे त्यास साधले नाही तरी निदान त्याने अितके करावे, की ते मारेकरी कोण हे आज बुवा पोलिसाच्या स्वप्नात जाअून सांगावे आणि त्याचे रक्ताळलेले कपडे, हत्यारे, कुठे

आहेत ती अचानक पकडून द्यावी ! गुप्तपोलिसापेक्षा तरी देवाला काही अधिक अतर्ज्ञान असावयास हवे ! अितके झाले तरी आम्ही त्यास अेक चमत्कार म्हणू ! " काही दिवसानी पोलिसानी दोनचार गुंड पकडले, खटले भरले, पण पुरावा कच्चा पडून सारे आरोपी सुटले हें खुनाचे प्रकरण नव्हे तर त्याची आठवणही सर्वांनी रद्दीत काढला आहे झालीच कधी आठवण तर ' विठोबा रडतो ! ' हा चमत्काराचा विषय म्हणून नव्हे तर चेष्टेचा म्हणून !

\+ + +

९. ललनाच्या लावण्याचे हानिलाभ

पर्याप्तपीतस्य सुरेहिमांशो ।
कलाक्षय श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥

— कालिदास

युरोपच्या अेका नामांकित व्यक्तीने लिहिलेला ' Debits and Credits of Beauty हा आमच्या महिला वाचकाच्या वाचनात यण्याजोगा अेक लेख अलीकडेच प्रसिद्ध झाला आहे

युरोपमध्ये सध्या सौंदर्याची जिकडेतिकडे पूजा होत आहे पण पूर्वी अेकदा याच युरोपमध्ये रोमन क्याथलिक पथाच वचस्व चालू असता लावण्य हा ललनाच्या अगचा पुरुषानी ज्यापासून अत्यंत सावध राहावे असा अेक घातक दोष समजला जाअी त्या काळच्या युरोपीय धार्मिक वाङ्मयात या घातक लावण्याची यथच्छ निर्भर्त्सना केलेली आढळते खिश्चन धर्मात जीजसच्या खालोखाल ज्याचे शब्द धर्माज्ञेसमान पवित्र मानले जातात त्य सेंट पाल सेंट पीटर प्रभृति आद्य महतांच्या प्रत्यक्ष बायबलमध्येच ग्रथिलेल्या अुपदेशातून स्त्रीस्वातंत्र्याची, स्त्रीमोहाची आणि अेकदर स्त्रीत्वाचीच कशी विटबना केलेली आहे हे बायबलमधील खालील दोन अुताऱ्यावरूनदेखील दिसून यअील

' स्त्रियानी चर्चमध्ये मौन धारण केले पाहिजे ! कारण तिथे बोलण्याची त्याना आज्ञा नाही ! अधीनता हाच त्याचा मूळचा स्वभावधर्म त्यातही जे शिकणे ते घरच्या घरी—आपल्या पतीकडूनच शिकले पाहिजे कारण चर्चमध्ये बोलणे स्त्रियाना लज्जास्पद आहे (Corinthians XIV, 34) '

' पत्नीनो, आपल्या पतीलाच तुमच्या सर्वस्वाचा स्वामी माना! ख्राअिस्ट जसा जगाचा प्रमुख धनी आहे, तसाच पति हाच पत्नीचा नेता आहे, स्वामी

आहे...आदमनंतर ईव्ह् उपजली. (पुरुष वडील; स्त्री मूळचीच धाकटी) त्यातही आदम (पहिला पुरुष) हा न फसता ईव्हच (पहिली स्त्रीच) पहिल्याने फसली. अर्थात् स्त्रीच खरी अपराधिनी होय. (Timothy II, 11–14).'

स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची पहिली जाणीव आणि तिचें पहिलें पतन !

ख्रिस्ती आणि मुसलमानी धर्मपुस्तकांमध्ये मूळ यहुदी लोकांच्या धर्मग्रंथांत सांगितलेली जगदुत्पत्तीची कथाच ईश्वरोक्त सत्य म्हणून मानलेली आहे. थोडासा फेरफार असला तरी त्याच कथेतील पुरुष नि स्त्री यांची प्रथम उत्पत्ति कशी झाली तें वृत्तही त्या तिन्ही धर्मग्रंथातून असें सांगितलें आहे, की देवानें आदम हा पहिला पुरुष निर्मिला आणि मग त्याची अेक बरगडी काढून तिच्यावर मांसमज्जा मढवून पहिली स्त्री 'ईव्ह' ही निर्मिली. त्याकारणें त्या तिन्ही धर्मांच्या अनुयायांच्या मते स्त्री ही मूळचीच पुरुषाचे धन नि सत्ता असून पुरुष हाच तिचा स्वामी होय. यानंतरची माहिती त्यांच्यातील कित्येक पंथांचीं पुराणे असी सांगतात, की ती पहिली स्त्री ईव्ह ही जरी अत्यंत सुंदर होती, तथापि तिला तिच्या निष्पाप स्थितींत तिच्या लावण्याची जाणीव नसे. तिचें रूप तिला स्वत:ला काहीं स्वत:च्या डोळ्यांनी समग्र दिसत नसे. 'पराचि खानि व्यसृजत् स्वयंभूः!' आपले चक्षुरिंद्रिय दुसऱ्यास पाहाते–स्वतःस नव्हे ! पण अेक दिवस काय झालें, की ईव्ह स्वर्गीच उद्यानात विहरत असता अेका स्वच्छ सरोवराच्या काठी बसून त्यात लोलवा डोकावती झाली. पाहते तों आत अेक कधीही न पाहिलेली अत्यंत मनोहर मूर्ति विलसत आहे! त्या मूर्तीच्या लावण्याने ईव्ह मोहित झाली. तेव्हा तिच्या ध्यानात आलें, की ती मूर्ति ही तिचेंच प्रतिबिंब असून तीच मुळी स्वरूपाने तशी नयनमनोहर आहे ! स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची हीच पहिली जाणीव आणि तिला तशी जाणीव करून देणारा स्वच्छ जलाशय हाच पहिला आरसा !

त्या पाण्याच्या आरशात आपले लावण्य असें मोहक आहे ही जाणीव पहिल्या स्त्रीला जेव्हा पहिल्याने झाली तेव्हा तिचा तिला अभिमान वाटू लागला. लावण्याच्या जाणिवेसरशी ती मानिनी झाली. अितक्यात तो लबाड साप ! त्याने तिची स्तुति करण्याची संधि साधून ती त्या स्तुतीने वाहवत चालली आहेसें पाहताच तिला ते निषिद्ध ज्ञानफळ खावयाची भर दिली. 'देवानं तुला अज्ञानी ठेवण्याच्या कपटहेतूनच ह्या ज्ञानवृक्षाचं फळ खाऊ नकां म्हणून सांगितलं आहे तेव्हा हे चतुरे, तू ते अवश्य खा, की तुलासुद्धा सगळं बरवाअीट कळू लागून तुम्ही माणस देवच व्हाल!' पाणी हा जसा पहिला आरसा–तसाच साप हा स्त्रीचा पहिला पतोजी !'देवाच्या सांगण्यापेक्षा सापाची शिकवण तिला पटकन् पटते! पाहिलंत! ' ही कथा सांगणारे ख्रिश्चन पुराणिक तिच्यावर आपले भाष्यही लगोलग करीत असत 'पुढे ईव्हच्या

नादी लागून आदमही त्या नटात शिरला आणि त्या दोघानी मिळून ते ज्ञानफळ गट्ट केले ! त्यासरशी ते दोघे पहिले स्त्री — पुरुषच नव्हत, तर यच्चावत् स्त्रीजात नि पुरुषजात वशपरपरा पतित झाली ! देवाने शाप देऊन त्याना स्वर्गीय अुद्यानातून हुसकले स्त्रीला सागितले, 'तुला शिक्षा हीच, की तुला गर्भदु ख, प्रसववेदना सळो का पळो करून सोडतील' आणि पुरुषास सागितले, की 'तुझ जीवन नष्टप्रद होअील !' खिश्चन धर्मोपदेशक ह्या स्त्रीच्या आद्य अपराधावरून असे सिद्ध करतात, की 'पुरुषाच्या पतनाचे कारण स्त्री ! ती जगातील पहिली अपराधिनी — पहिली पापी ! सभाळून असा न तिला, तिच्या त्या लावण्याच्या मोहाला !'

पण स्त्रीच्या त्या लावण्याच्या मोहाला पहिला पुरुष जसा भाळला नि बळी पडला, तसे पुढे कोणी भाळू नये म्हणून स्त्रीला नित्याची दासी करून ठेवण्याचा कितीही कडक अुपदेश ख्रिश्चन धर्माने जरी शतकोशतकें युरोपला केला, तरी शेवटी स्त्रीने त्याचा सूड अुगवावयाचा तो अुगवून त्या अकांगी अुपदेशाची प्रतिक्रिया म्हणूनच की काय, आजचा पुरुषी युरोप स्त्रीच्या लावण्याचाच दास करून सोडला आहे ! लावण्य हे लाछन होय, असा घोष चर्चाचर्चामधून रोमन क्याथॉलिक खिश्चन धर्म ज्या युरोपमध्ये मध्ययुगात अेकसारखा दुमदुमवीत राहिला होता, तोच युरोप आज ललनाच्या लावण्याचा नि सीम अुपासक बनला आहे ! वैयक्तिक अपवाद वजा जाता वरील दोन्ही विधान सामुदायिक अर्थी वस्तुस्थितीस धरून आहेत. कित्येक सुदर स्त्रियाच्या दाताचे, केसाचे, वर्णाचे विमे कित्येक मुख्य प्रधानाच्या जीवनाच्या विम्याहूनही अधिक रकमेचे काढले जात आहेत ! कित्येक लावण्यवती नटीचा पगार कित्येक मुख्य विनपाच्या पगाराहून अधिक असतो ! युरोप-अमेरिकेतील मोठमोठ्या राजधान्यातून सौंदर्याची स्पर्धा होते आणि त्या स्पर्धेत जी रमणी सर्व स्पर्धातून अत्यत लावण्याची ठरेल, तिच्या छायाचित्राच्या प्रती पोपच्या छायाचित्राच्या प्रतीपेक्षा लाखालाखानी अधिक खपतात, प्रासादापासून पर्णकुटिकेपर्यंत भितीभितीवर गुरेग चौकटीतून विल्सत असतात

ललनाच्या लावण्याला लाछन समजण्याच्या धर्मवेडाच्या अतिरेकाच्या टोकापर्यंत पोचलेला युरोपचा नीतिलवक लावण्याचा दास होअून पडणाऱ्या लपटतेच्या अुलट अतिरेकेला जाअून पोचला ! अशा स्थितीत त्या दोन्ही अतिरेकातील आधिक सत्य डोळ्याआड न करता ललनाच्या लावण्याचे मूल्यमापन, ह्याचे हानिलाभ समतोलपणे जोखून ठरविण्याचा यत्न युरोपातील अेका अनुभवी व्यक्तीने केला हे चागले झाले ह्या दृष्टीने आम्ही आरभी अुल्लेखिलेला Ursula Blook ह्याचा 'Debits and Credits of Beauty' हा लेख आमच्या महिलावाचकाना त्याच्या जिव्हाळ्याच्या अेका प्रश्नाची बरीच विचारार्ह छाननी करणारा वाटल्यावाचून राहणार नाही त्यातील काही अुतारे खाली देत आहो. आणि मग त्याविषयी आम्हाला काय म्हणावयाचे ते सागू

Ursula Blook याच्या लेखातील महत्त्वाचा भाग

'ललनाच्या लावण्यापासून होणारे लाभ थोडक्यात असे सांगता येतील—

'चटकन स्नेह जुळविण्यास सौंदर्य अुपयोगी पडते कारण, पाहणाराचे मन सुंदरपणावर पहाताक्षणीच लोलुपते साध्या स्त्रीची ओळख करून घेण्यापेक्षा सुंदर स्त्रीच्या ओळखीकडे लोकांच्या मनाचा ओढा अधिक त्यातही पुरुषाचा विशेषच

'तिच्याविषयी पुरुषाना सहानुभूतिही अधिक वाटते, तिचे मन मोडणे अधिक जड जाते कारण तिच्या लावण्याने त्याच्या भावनाना मोह पडतो

'मूळचेच रूप सुंदर असले म्हणजे स्त्रीला आपल्यापरीने आपला अधिकात अधिक छाप पाडण्यास अुत्तेजन मिळते सुलभ जाते आपण शक्य तितके आकर्षक व्हावे, निसर्गाने दिलेल्या सौंदर्याचे अुदार आभरण अधिकच खुलून दिसावे आणि त्याचा शक्यता अुपयोग स्वतःला करून घेता यावा ह्यासाठी रूपवती स्त्रियांचा प्रयत्न सारखा चालू असतो

'लावण्यावर लुब्ध झालेल्या प्रियकराची संख्या नेहमी अधिकच असणार त्यामुळे साधारण स्त्रियांना वराची निवड करणे जसे जड जाते तसे सुंदर स्त्रीला जाण्याचे कारण नसते माता नि पत्नी ह्या दोन्ही नारयाची कर्तव्ये पुरी करण्यातच स्त्रीजीवनाचे जे खरे साफल्य असते, ते रूपवती महिलेला सहजसाध्य होते रमणीय वधूला वर मिळणे सुलभतर असते अितकेच नव्हे तर अुत्कट वरामध्ये आपल्याला रुचेल तोच वर निवडण्याची संधिसुद्धा तिला केव्हाही दुष्प्राप्य नसते कारण वधूयाचना करणारे अनेक पुरुष तिच्या लावण्याने तिच्याकडे आकर्षिले जात असल्यामुळे तिचे स्वयंवरक्षेत्र अधिक विस्तृत नि विविध असते ज्यांना मागणी घालणारे मुळातच थोडे, त्या साधारणिच्या स्त्रियांपेक्षा सुंदर स्त्रियांना आपल्या

त्यांही अंगीच फुगून जाते, मानावर राहत नाही, ती छचोर होते, एहाडी बनते, गर्वाने बिघडते विवेक न सोडता सभाळून वागणे तिला फार कठीण जाते

'आपल्याला काय कमी, हवे तितके लोक आपल्याला वरण्यासाठी लोलुपलेले हवे तेथे सापडतील, अशा घमेंडीपायी ती ज्यालात्याला झिडकारीत जाताजाता शेवटी 'अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा,' अशी तिची फमगतही होण्याचा सभव असतो हे नको, त नको, अस करताकरता शेवटी हाताशी काहीच राहत नाही किंवा ज टाकाऊ तच स्वीकारणे भाग पडत

'याच कारणाने आणि अशाच चोखदळ चुकीमुळे जगातील काही नामांकित लावण्यवतीना शेवटी सुखाचा ससार थाटता आला नाही, मनासारख दापत्यसुख मिळाले नाही स्वत ची भरमसाट आकाक्षा नि स्वत च फुगीर मूल्यमापन या आपल्याच दोषामुळे कित्येक सुदरीचे विवाह श्रीमतीचे झाले, पण सुखाचे झाले नाहीत !

'आज तर अशीच स्थिति आहे ! कारण आजकाल पुरुषाचा ओढा तारुण्याकडे फार ! नुसती दिसायलाच नव्हे, तर वयानदेखील जी खरोखरीच तरुण आहे तिलाच आज जो तो अिच्छितो

'त्यातही लोकामध्ये अशी अेक घातक समजूत बळावलेली आहे, की कांति नि बुद्धि हीं जुळीं भावडे नसतात सुदर मनुष्य बहुधा शाहण नसते 'देखनेमे डवू और चलनेमे भिवराओ' असाच प्रकार फार ज्या व्यवसायात बुद्धीलाच मागणी अधिक, त्यात अर्थातच सौदर्य फिक पडते, त्याचा भाव अुतरतो साधारण नोकरीतही नुसत्या देखण्या स्त्रियाना त्याच्या देखणेपणाचे फारस साहाय्य न होता अुलट विरयकदा ता अेक अडथळाच होअून बसतो

'रमणीच्या मागे तिच्याच स्त्रीजातीचा मत्सर सारखा हात धुअून लागलेला असतो, हें तर फार त्रासदायक असते विवाहित स्त्रिया अशा सुदरीकडे नेहमीच सवेखोर दृष्टीने पाहतात सुदर मुलीविषयी लोक अशा सहजासहजी कड्या पिकवतात, तसा त्रास साध्यासिध्या मुलीना कोणी फारसा देत नाहीत, पण सुदर तरुणीवर ज्याचा त्याचा डोळा

'सुदर स्त्रीलाही अितर लोकाची योग्य परीक्षा करणारा विवेक फारसा राहत नाही बहुधा तिच्या स्वत पेक्षा तिच्या लावण्यावर लोकाची दृष्टि खिळलेली असत तिच्यापेक्षा तिच सुदर मुख त्याना आवडलेल असत तिचे खरे स्नेही कोण, कोणाचे प्रेम प्रामाणिक, त ओळखणे कठीण जाअून माणसाची परीक्षा करण्यात तिची अनकदा फसगत होत केवळ मी चागली दिसत म्हणून काय त हे माझ्याशी लाडीगोडी लावतात अस ज्याच्याविषयी तिला वाटतं, तेच मात्र क्वचित् तिच्यावर खरेखर प्रेम करणारे असतात, आणि ज्याना ती खरेखरे मित्र म्हणून नपथपूर्वक मानते, तेच अती अप्रामाणिक ठरतात वारवार अशा फसगतीन शेवटी ती सर्वांनाच सशयास्पद मानू लागते, तिला कोणीच खरा वाटेनासा होतो

'त्यानही सौंदर्याला मारगी दीज लागलेली असते ! ती मरून काढण्यासाठी सारखी खटपट करावी लागते. रमणीला तो आपली पदवी राखण्यासाठी आपल्या परीने शक्य तितके सर्वांगसुंदर दिसावेच लागणार! लोर कुजबुजू लागले की काय की 'ही अनरलेली दिसते नाही का ?' अशी तिला सारखी शंका येत राहते. आपल्या लावण्याची ख्याति फिकी पडू नये यासाठी प्रयत्न करताना सुंदर स्त्रीला पराकाष्ठेचा ताप सोसावा लागतो.

आणि सौंदर्याचे सर्वांत असह्य व्यंग म्हणजे वार्धक्य !

'जिचे रूप मनोहर, जिच्या पायांनी तिच्या त्या लावण्याने मोहित होऊन सारे जग लपटलेले आहे अशी रमणी अशा ऐका ऊंच पदावर चढलेली असते, की त्यावरून अुतरणे अगदी दुर्घटच व्हावे. प्रभुत्वाची रुचि चाखलेली असावी, प्रभुत्व गाजविलेले असावे आणि नतर ते प्रभुत्व आपल्या हातून दिवसानुदिवस निसटून जाऊ लागावे, हें कोणासही असह्यच वाटणार ! जो मोहक हावभाव नि खेळकर हसणे रुसणे सुंदरीच्या तारुण्यात अितके आकर्षक भासते, तेच त्या स्त्रीच्या वयोमानाने पुढे ऐकाऐकी पाचकळ नि तिरस्कारार्ह ठरू लागलेले पाहून त्या सौंदर्य मुक्त जाणाऱ्या वार्धक्योन्मुख स्त्रीच्या मनास धक्का बसल्यावाचून कसा राहील ? लावण्यवती स्त्रीचे सारे कौशल्य वृद्धपणी वार्धक्याला शोभून जाण्यातच आहे !

सुंदर ललनाच्या या दुर्गतीची कीव करण्याचे सोडून लाव अुलट तो चेष्टेचाच विषय समजतात वृद्धपणी सगळे जवळजवळ सारखेच दिसतात अुभ्या आयुष्याच्या सवयी बदलणे आणि ज्या वार्धक्यात, प्रभुत्व गाजविण्याचे साधन जें लावण्य त्यालाच अंतरावे लागतें त्या म्हातारपणात दिवस काढणे हें कोणत्याही स्त्रीला दुःसह, दुर्घटच असणार.

लावण्य हे जितके लोभनीय तितकेच हितकारकही आहे !

वर अुतारलेल्या Ursula Blook याच्या लेखात लावण्यापासून हानिलाभ हे पुष्कळ विचारपूर्वक नि समतोलपणे सांगण्याचा यत्न केलेला आहे खरा, परंतु त्या विचाराची मांडणी सुसंगत नाही आणि त्या हानिलाभाची तुलना करून काढलेले तात्पर्य तर अगदीच अेकांगी आहे आयव्ययातील रकमा टिपतानाच मुळी भलत्याच्या नावे रकमा पडल्या ! कारण सौंदर्यापासून होणारे म्हणून जे तोट दिले आहेत ते वस्तुत सौंदर्यापासून हात नसून त्याच्या दुरुपयोगाने किंवा सदुपयोग न केल्याने जे होनात ते आहेत

सौंदर्यापासून होणारे जे तोटे वर दिलेले आहेत, त्यापैकी अनेक 'दृष्टीपासूनही होतात' असे दाखविता येअील चांगले दिसत म्हणूनच अनेक प्रसंगी पाहू नये ते अुद्वेजक पाहवे लागते आपल्या प्रियकराला अपघातात रक्तबंबाळ झालेला पाहून किंवा कुपुत्राला दारूपायी दारोदार भीक मागताना पाहून किंवा पेशवाअीच्या शेवटच्या दिवशी त्या मानधन श्रीमंताच्या शनवारच्या वाड्यावरील हिंदुपदपादशाहीचा जरिपटका खाली पाडून त्यावर अिंग्रजाचा अेक टरसर वर चढताना पाहून— दुखावलेले मनुष्यमात्र वैतागाने असेच म्हणून जाते, की 'अरेरे ! ही दुर्दशा पाहवी लागण्यापेक्षा देवाने डोळेच दिले नसते तर किती बरे झाले असते ! ' तशा वैतागाने 'लावण्यच' नसते तर माझी अशी दुर्दशा का होती अरे' अेखादी हेलन किंवा क्लिओपात्रा किंवा पद्मिनी दुःखावेशात अुद्गारली, तरी त्यामुळे लावण्य स्वयमेवच टाकाऊ ठरत नाही, यानेही ठरत नाही दृष्टीने कधी कधी दुर्दशा पाहावी लागते, म्हणून दृष्टि हीच घातक आणि अेकदरीत दोन्ही डोळ्यांनी अधळे असणे किंवा निदान अधूक दिसणे हेच चांगले असे का म्हणावयाचे ?

लावण्य वयोमानाने झिजते तशी दृष्टिही मंदावते, बुद्धिही झिजते लावण्यवतीची म्हातारपणी केविलवाणी स्थिति होते, तशी बुद्धिमानाची आणि डोळसाचीही होते वृद्धपणी डोळे अधळे नि बुद्धि निकम्मी होत चालली असताही मनुष्याम असह्य खेद वाटतो लावण्याच्या पायी अनेक अुन्माद घडतात तसेच अुन्मार्गगामी बुद्धीकडून घडतात, दृष्टीकडूनही घडतात म्हणून निर्बुद्ध मनुष्य किंवा जन्मांध मनुष्यच खरा सुखी असे काही त्याचे तात्पर्य काढता येणार नाही !

मनुष्याला आपल्या बुद्धीच्या बळाने आजवर अनेक सोयिस्कर शोध लावता आले, जे मनुष्याला जन्मत मिळालेले नाहीत असे अनेक लाभ संपादिता आले मोटारी–आगगाड्याच्या साधनाही त्याने आपली गति शतपटीने वाढविली, नावा, आगनावा काढून समुद्र अुल्लंघिले, विमानाही पक्षाची अुणीव भरून काढली, अनेक रोगाचा औषधाही नि शल्याही त्याने पाडाव केला, पण अजूनही जन्माने जे मिळाले नाही ते लावण्य संपादिण्याअितकी, आपले मूळचे साधे वा आगळ रूप

बदलून ते सुंदर नि सुरेख करण्याची युक्ति शोधण्याइतकी त्याच्या विज्ञानाची प्रगति झालेली नाही, सन्निधच्या भविष्यकाळातही कुरूपाला सुस्वरूप करण्याची तर दूरच, पण काळ्यांना गोरे करण्याची युक्तिसुद्धा मनुष्याला सापडेलच अशी हमी आज देता येत नाही, मनुष्याला अशा प्रकारे यत्नाने जे संपादता येत नाही, पण जे अत्यंत, लोभनीय वाटते, ते दुःसाध्य स्वरूपसौंदर्य ज्याला जन्मतःच लाभलेले आहे त्या पुरुषाने वा स्त्रीने ती अेक देवाची स्पृहणीय देणगीच मिळाली आहे असे समजणे आणि त्या मानाने त्या त्या प्रकरणी स्वतःस भाग्यशाली मानणे हें अगदी साहजिक नि अुचित आहे या राष्ट्रातील पुरुष 'दीर्घोरस्को वृषस्कंध शालप्रांशु-र्महाभुज' अशा पौरुषी सौंदर्याने आणि स्त्री जिला पाहताच विरक्त तपस्व्यांनीही 'रत्नमस्य विश्वस्य च नेत्रकौमुदी' असे म्हणावे, अशा लोभनीय लावण्याने विलसत आहे, त्या राष्ट्राने त्या आपल्या रूपसंपदेस अेखाद्या स्वर्गीय वरदानासारखे जपले पाहिजे, सृष्टीच्या त्या विशेष अुपकृतीस्तव तिचे आभारीच असले पाहिजे

त्यातही लग्नेच लावण्य हा तर सृष्टीच्या कलाकुसरीचा अत्यंत कमनीय असा वाचनी कळसच आहे! चित्रलेखा अेकाहून अेक सुंदर पुरुषांची चित्रें रेखीत-रेखीत जेव्हा प्रद्युम्नाचे चित्र रंगविती झाली, तेव्हा अुषा जशी अत्युत्कट समाधानाने अुठून वदली, 'थांब सखे, ठेव खाली तो कुंचली! माझ्या स्वप्नातली मनोहर आकृति ती हीच!' तसेच अेकाहून अेक सुंदर आकृति कल्पीत, चितारीत तो मना-जोगी न झाल्याने भूगर्भीय (Geological) रद्दीच्या टोपलीत टाकीत सृष्टिदेवी आपल्या कलागृहात (Studio) युगायुगं चितारीत बसली असता जेव्हा तिच्या कुशल कुंचल्यातून अती लावण्यवती ललनेचं चित्र अुतरलं, तेव्हा ती सृष्टि, ती आद्य नि अमर चित्रलेखा ती आपलीच अपूर्व कलाकृति पाहून आपणच विस्मय पावली नि आपल्याशीच कलानंदात तन्मय होअून म्हणाली, 'अहाहा! हीच ती माझ्या सौंदर्याच्या स्वप्नातील मनोहर कलाकृति! माझं आदर्श चित्र!' कवितादेखील ललनेच्या त्या मनोज्ञ लावण्याला पाहून अुद्गारली, वा रे वा!—'

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कांतिप्रदः ।
शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ॥
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो ।
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

कामरूप कविनो तर माय! —पण तो महादेव, तो विरूपाक्ष त्र्यंबक? तोदेखील त्या रमणीय ललनेला पाहून क्षणैक विचलित झाला! 'चंद्रोदयारंभ अिवाम्बु-राशिः' आणि कुमारसंभवात वर्णिल्याप्रमाणे अुमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे। व्यापार-यामास विलोचनानि ॥'

आजही सृष्टीच्या कलागृहात लावण्यवती ललनेच्या त्या सुंदर चित्रापेक्षा अधिक लोभनीय अशी दुसरी कलाकृति आढळत नाही. ललनेच्या लावण्याहून सरस असें दुसरें सौंदर्यस्वप्न सृष्टीलाही अजून पडलेलें नाही; तिच्या कल्पनेला सुचलेलें आजतरी दिसत नाही! अुपाचे कोणी सांगावे?

असें हें ललनेचें लावण्य जर नामशेष झाले तर जीवनाला अेका अत्यंत विमोहक आनंदास मुकावें लागेल; नव्हे, जीवनाची अेक प्रेरणाच पंगु होअील.

कारण, ललनालावण्य ही जीवनाची अेक नयनानंदक अशी शोभाच काय ती नसून तें सृष्टीच्या प्रजननलालसेचें वशीकरचूर्ण आहे. लावण्य हे भगवान् मदन-देवाच्या हातातील अमोघ अस्त्र आहे! याच अस्त्राच्या बळावर 'कुमारसंभवाचें' लोकहितकारक देवकार्य साधण्यासाठी सिद्ध झालेल्या परंतु त्याचें वज्रही तें देवकार्य साधण्यास अक्षम झालेलें पाहून चिंतातुर असलेल्या अिंद्रास मदन सावेश आश्वासू शकला, की 'प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैर्कतमः सुरारिः। बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योपि कोपस्फुरिताधराभ्यः॥'

ज्या हेतूसाठी प्रथमप्रसव मातेला सृष्टीनें पुढे दूध दिलें, मुख्यतः त्याच हेतू-साठी तिने कामिनीकुमारीला आधी लावण्य दिलें. प्रजाजनन हाच नव्हे तर सुजनन (Eugenics) हाच, ललनेला ही विलोभनीय लावण्याची दैवी देणगी देण्यात निसर्गाचा मुख्य अुद्देश आहे; हीच निसर्गाची अपेक्षा आहे.

तेव्हा लावण्यवती कुमारींनो, जननींनो, तुम्हांस जन्मतःच निसर्गानें दिलेल्या ह्या दैवी देणगीस आपल्या पूर्वपुण्याअीचे वरदानच माना आणि त्यास अत्यंत जपा! लावण्यच नव्हे तर प्रत्येक स्त्रीनें तिला जें रूप जन्मतः लाभलेलें असेल तें त्यातल्या त्यात खुलून दिसावें असा यत्न अवश्य करावा. प्रसाधनांनी आपली कांति, वर्ण, शोभा वाढवावी. स्त्रीचें सौंदर्य ज्यायोगे विकासेल तिला त्याचा योग्य तो लोभ लागेल असें अुत्तेजन तिला मिळाले पाहिजे.

आपल्या आर्य राष्ट्रात पूर्वी स्त्रियांच्या लावण्याचा गौरव होत असे. लावण्य हें लांछन नसून ललनाचें अेक स्पृहणीय विभूषणच कसें मानलें जाअी त्याचेही पुरावे आपल्या संस्कृत वाङ्मयात आढळून का येतात? रामायण, महाभारता-सारख्या आर्ष ग्रंथातही स्त्रियांना लावलेली संबोधनें पाहा! यद्यपि नि राजपिमुद्रा त्यांना 'हे सुकेशि, हे सुलोचने, हे सुमुखि, हे रंभोरु' असें संबोधताना आढळतात. स्त्रीवाचक शब्द नि विशेषणें पाहा — रमणी, ललना, रामा, सुंदरी वरोरु, सुमध्यमा पृथुजघना, कामिनी, कांता! स्त्रियांच्या प्रत्येक अवयवाचें नि अेकंदर देहलतेचें सुगठण नि सौंदर्य हें असें अेक गौरवार्ह आभूषण समजलें जात असल्यानें स्त्रियां-करवी तें जन्मजात सौंदर्य शक्यतों जपून, कांतिवर्धक चूर्णादिक प्रसाधनांनी जोपासून आणि आपल्याला मिळालेली ती पैतृक देणगी होती त्याहून वाढवून आपल्या संतानाच्या हाती सोपविली जाअी. स्त्रियांना आपल्या लावण्याचा यथा सदुपयोग

करण्यास समाजाकडून अुत्तेजन मिळत गेल्याने पिढीपिढीचे सौंदर्य वाढत जाअी जाअीहून मुल्गी सुदर पित्याहून पुत्र अधिक सबळ अस ज्या राष्ट्रात आपल शरीर-सौष्ठव प्रतिपिढीस वाढत जाव अस वाटतें, त्याची संस्कृतिही कलासुदर बनत

जी जितकी गबाळ नि जितकी कुरूप—तो तितकी सुवृत्त नि सुशाल अस मानणारी कलाहीन संस्कृति ही संस्कृति नसून विकृति आहे पिढीपिढी अशा अरसिक अुपेक्षेने ती अधिकाधिक बागळ वडोर नि भेसूर होत जाते!

परंतु लावण्यवतींनो तुम्ही ह मात्र विसरता कामा नये की लावण्य ही तुमच्या हाती सार्वजनिक निसर्गाची दैवी ठेव आहे म्हणूनच त्या अनघ्य निक्षेपाची (Trust ची) नैमर्गिक अम्ही तुम्हा पाळली पाहिजे ती अट म्हणजे सुजनन, सुप्रजनन! जी लावण्यलतिका नि संतान ती निष्फळ आम्रलतिकासमान व्यर्थ आहे, निकम्मा आहे जीवन हाच अेक यज्ञ आहे, सदगुण वा दुर्गुण ठरविण्याची मानवी कसोटी अेकच की मनुष्यजातीच्या सामुदायिक हिताय त्या यज्ञास जो अुपकारक तो सदगुण, अपकारक तो दुर्गुण! जर तुमचे लावण्य तुमचे लांछन न ठरविता दुर्गुण न ठरविता तुमचा अेक अत्यंत सौभाग्यास्पद सदगुण ठरविणे असेल, तर त्या लावण्याचा असा सदुपयोग करा, की त्यायोगे तुमच्या राष्ट्राचे कल्याणच व्हावे तुमचे सुख नि हितही त्यातच सामावलेले आहे असले पाहिजे जर अेकाद्या आम्रवल्लरीला नुसता मोहारच मोहार फुलत पण फळ धरणार नाही तर तिला कोण विचारतो? अमृतोपम मधुर आम्रफळांही लवलेली आम्रवल्लरीच खरी स्पृहणीय! तसच जी स्त्री स्वत चे लावण्य झिजू नये म्हणून नुसती नट्टापट्टाच करीत मिरवीत राहने आणि सुरेख संतान प्रसवण्याचे नि जोपासण्याचे आपले जीवन-कर्तव्य तशा राक्षसी हावेने टाळते ती स्वत तर वात्सल्याच्या अेका अत्यंत मधुर आनंदास आचवतेच पण राष्ट्रावरीलही अेक आपत्ति होअून बसत! ज्या हेतून निसर्गाने त लावण्य तिला दिल ता हेतु ती अट न पुरविल्याने आणि तें निसर्गधन संततिहिताय न नियोजिल्याने ती नैतिक चोरीची अपराधिनी ठरत

भुज्यन्त त त्वघ पापा य पचन्त्यात्मकारणात्' संततिनियमन त का जें अुत्तम संतति प्रसवण्यासाठीच काय त आचरल जात संततिनियमन म्हणजे संतत्युच्छेदन नव्हे! ती आत्मघात तर आहेच आहे पण राष्ट्रघातही आहे! अप्पलपोटपणाची ती राक्षसी परिसीमा होय!

संतत्युच्छेदन हे लावण्याची जोपासना नसून लावण्यहत्याच होय!

ही काही अलंकारिक अतिशयोक्ति नाही तर अेक सामाजिक सत्य आहे वर दिलेल्या Ursula Blook याच्या लेखात लावण्याच सर्वांत दु खप्रद व्यंग म्हणून जे सांगितल आहे त म्हणजे त्याचा भंगुरता हच होय लावण्य हे फूल आहे आणि फुलाप्रमाणेच दखतदेखत फुलत न फुलत ताच सुकत गलितयौवना कामिनी हें

अेका भर्तृहरीच्याच नव्हे, तर मनुष्यजातीच्या हृदयात सलणारे शल्य आहे! ललनानो, आपले लावण्य ओसरू नये म्हणूनच जर आपल्या सुप्रजननाच्या अत्युदार सामाजिक कर्तव्यालाही चुकण्याची अधम अिच्छा आणि वात्सल्याच्या अत्यंत मधुर सुखास मुकण्याची चुकी होत असेल तर ध्यानात धरा, की ते लावण्य तुम्ही काय वाटेल तें केलेत तरी गळत्या घागरीतील पाण्यासारखे भरता भरता ओहोटीस लागणारच लागणार, तें झिजणारच झिजणार! साचवू म्हटले तरी ते आटणार, टिकवू म्हटले तरी ते नासणार! सोळापासून सव्वीस वर्षापर्यंत फुलणार हे पावसाळी फूल! फारफार तर दहा वर्षांची सौंदर्याची शिदोरी! तुमची चाळीस वर्षे म्हणजेच बहुतेक जीवन लावण्याच्या अुपासमारीतच तुम्हास काढावे लागणार! अशा ह्या शोभनीय पण अत्यंत क्षणिक नि नश्वर अशा सौंदर्याच्या नादी लागून साऱ्या जीवनाच्या कल्याणास नि कर्तव्यास मुकण्याची नि हुकण्याची चुकी कोणती विवेकी वनिता करील?

आणि तरीही अेका अर्थी व्यक्तीचे नसले तरी समाजाचे लावण्य अमर करण्याची अेक युक्ति निसर्गाने मनुष्याच्या हातींच ठेवलेली आहे. लावण्य झिजेल म्हणून ज्या सुप्रजननाची वेडसर वनितांना भीति वाटते त्या प्रसवानेच लावण्याची झीज भरून निघते.

व्यक्तीचे नसले तरी राष्ट्राचे लावण्य अमर करण्याची युक्ति

अेखाद्याला गुलाबाची बागची बाग सदा टवटवलेली, सदा बहरलेली हवी असेल तर माळी काय करतो? दहापाच गुलाब अेकदा लावून काय तो स्वस्थ बसत नाही. ते गुलाब हळुहळू झिजणारच, नि सत्त्व हाणारच. यासाठी ते जोवर बहरलेले आहेत, तोवर त्यांची कलम करून माळी सर्वत्र नवेनवे गुलाब लावतो. त्यायोगे अेक गुलाब नि सार होतो तो त्याच्याच जीवनाचे धागोरे असलेल्या अकरा गुलाबांना नवनवा बहर येतो. ती गुलाबाची बाग अशी सदा बहरलेली असू शकते. तसेच ललनांनो, तुमच्या लावण्याचे आहे! ते जोवर खुललेले आहे तोवर त्या लावण्यतेची कलम नवजीवनाच्या भूमांत लावीत चला. ऱ्या अेका सुंदर मातेच्या सभोवती तिच्या चार सुंदरशोभिवंत सुतसुतांचा मेळावा विलसत विहरत रमलेला आहे—तिचं लावण्य सफल झाले. जीवन पुन्हा ताजे झाले. तिच्या स्वतःच्या यौवनाचा बहर ओसरतो न ओसरतो तोच तिच्या लावण्यानंदाची झीज झटपटीने भरून काढणारा वात्सल्यानंद तिच्या हृदयात अुचंबळू लागतो. तिच्या जीवनाचा पूर्वार्ध जसा लावण्यानं तसाच अुत्तरार्ध वात्सल्यानं रसरसलेलाच राहिल्याने तिचं आयुष्य केव्हाच नीरस होत नाही, तिचे लावण्य नि तारुण्य तिच्या कन्यापुत्रांत पुन्हा बाळसं धरत, तिच्या राष्ट्राचं लावण्य नि तारुण्य अमर होतं!

लावण्य विलोभनीय आहेच; पण लावण्याहूनही शील अत्यंत विलोभनीय होय !

यास्तव लावण्याची जोपासना तर कराच, पण महिलाना, ज्यायोगे मनुष्य-जातीच्या कल्याणार्थच त्याचा विनियोग होईल अशाच प्रमाणात नि प्रकाराने सौंदर्यास महत्त्व द्या, त्याचे सत्कारणी लावा हेच शील ! हे शील जन्मभर पुरणारी नि मृत्यूनतरही पुरून उरणारी संपदा आहे जिला रूप नाही, पण हे परोपकारी वत्सल नि विवेकी शील आहे ती स्त्री जिला नुसते रूप आहे पण हे वत्सल नि प्रामाणिक शील नाही तिच्यापेक्षा अधिक गौरवाहे समजली पाहिजे. ती अवदरी अधिक सुखी नि समाजाला शेवटपर्यंत अधिक हवीशी असते पण जिला लावण्य नि शील ही दोन्ही आभूपणे लाभलेली आहत, तिला लावण्यापासून होणारे लाभ तर मिळतातच, पण *Ursula* ह्याच्या वरील लेखात सांगितलेले तोटेही त्याच्या सदुपयोगाने बव्हशी टाळता येतात आपल्याचा वाढेचे लावण्यही झिजतेच, पण अवाद्या पजुपाचे घन नाहीसे होणाच त्याला जशा असह्य वेदना होतात, नर्वनिचीं त्या लावण्यास वयाने हरल्यानतर दुर्गति होते आपल्या बीजाना नवजीव नाच्या क्षेत्रात पेरून जी सुदर सतनीचे उद्यानचे उद्यान उगवते नि जगताची शोभ नि सपदा वाढविते त्या शीलवती मालेचेही लावण्य झिजतेच ! — पण जसा तो दानशील आर्यसम्राट् सर्वदक्षिण यज्ञात आपली सारी मत्ता प्रजाजनात वाटून देऊन ' मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम ' तसे त्या मातेचे लावण्य नाहीसे झाल्यानेच ती लावण्य होने वेव्हापेक्षाही अधिकच मनोज्ञ भासू लागते ! तिचे लावण्यदारिद्र्यच तिला तिच्या लावण्यसपदेहूनही शोभू लागते ' आदान हि विसर्गाय सता वारिमुचामिव !'

आपल्या पुराणातील अनव सुरेख कथात अशी अेक कथा आहे, की पौणिमेच्या पूर्णचद्राला अमृताच्या काठोकाठ भरलेल्या पेल्याप्रमाणे देव पिऊ लागलात त्या सुधाकराच्या कला पितापिता शेवटी देव अेक कला तेवढी त्याला उरू दतात तीच प्रतिपदची चद्रकोर ! पण म्हणूनच पुनवेच्या प्रफुल्ल चद्राला जो मान नाही तो देवकार्यी आपल सर्वस्व वाटून क्षीण झालेल्या त्या प्रतिपदेच्या चद्रकोरीला आहे—*लोक तिला पूजितात, पूर्णचद्राला नव्हे !*

जिच्या कौमार्याने लावण्याचा नेत्रानददायी चद्र आरोग्याच्या सकल कलाही प्रफुल्ल चालेला आहे, सच्छील यौवनात जिच्या उदरी देवदूतासारखी सुदर नि सुलक्षणी बालक जन्मली आहेत, आणि त्याना आपल्या त्या लावण्याच नि शीलाचे ते वत्सल दूध पाजून सर्वधिताना जी स्वत प्रतिपदेच्या चद्रकोरीसारखी क्षीण कलानीच पूर्ण कलापेक्षाही प्रौढावस्थेत सुभग भासत आहे, त्या जननीला आमचे शतवार वदन असो ! !

तिच्या यौवनाचा नि लावण्याचा तो—

पर्यायपीतस्य सुरै हिमाशो
कलाक्षय श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥

* * *

दूध पाजण्याने तो देव काय पावणार नाही? जे का रंजले गांजले, त्यांसी म्हणे जो आपुले, त्याच तें परोपकारी मनुष्यसेवेच पवित्र व्रत काय त्या देवास संतोषविणार नाही? तान्हल्याला पाणी, तापलेल्याला छाया, न जाणत्याला ज्ञानदान, मरणान्याला प्राणदान ही पुण्यकृत्य करण्याचे व्रत हें काय व्रतच नव्हे? श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धार्मिक दृष्टीनेही ह्या मनुष्यसेवेलाच देवास संतुष्टविणार महाव्रत मानल नसतें तर पाणपोयी घाल्णे वाटेने वृक्ष लावणे, कथाकीर्तन करण, अतिथींस अन्न देण प्रभृति अनेक दानास नि आचारास पुण्यप्रद गणल असतें काय? पण हिंदु मुसल्मान, ख्रिस्ती यहुदी, पारशीप्रभृति झाडून साऱ्या धर्मांतून ही कृत्य पुण्यकृत्यच समजलेली आहेत झाडात, पशूत, सापात, दगडात, मातीतही जर देव आहे–जर तो दगडमातीही त्याचीं प्रतीक होऊ शकतात, तर त्या देवाच्या जडसृष्टाचाच नव्हे, तर चिच्छक्तीचाही ज्याम शास्त्रेच परमव्यक्त अश मानतात, ता मनुष्य त्या देवाच सर्वोच्च प्रतीक मानावयास नको काय? नारायणाचा परमव्यक्त अश, चिन्मय मूर्ति जर कोणची असेल तर तो नरच होय असच शास्त्रे म्हणतात आणि म्हणूनच त्या नराची सेवा अितर काणच्याही प्रतीकाच्या सेवेहून नारायणास अधिक संतापविणारी असलीच पाहिजे 'त्या अितर प्रतीकाच्या सेवन जं जं ऐहिक काम्यफल मिळत किंवा पारलौकिक पुण्य लाभत म्हणून पोथीत सांगितलें आहे त जर खरें असेल, तर हही सर असल्च पाहिजे की त त ऐहिक वा पारलौकिक फल मनुष्याच्या सेवेन, परोपकारव्रतान अितर कोणच्याही व्रतापक्षा अधिक निश्चिततन

'धार्मिक छापाची मुळातच नाही, सृष्टिनियमाच्या अबाधित कार्यकारणभावास देवाच्या काल्पनिक प्रसन्नतेने वा रागाने बदलून घेण्याची आशा ही भाबड्या माणसाची सुखस्वप्न असून त्या दृष्टीने होणारी व्रतवैकल्ये ही मुळातच लटकी आहेत असा ज्याचा ठाम सिद्धान्त ठरलेला आहे त्याला ह्या विषयाशी संबंध पोचत नाही ते व्रतवैकल्य याच्यापलीकडे गेलेले, त्याना व्रताची निवड करण्याचा विवेक सागणे-

राष्ट्रास अत्यंत आवश्यक असलेली कोणती तरी प्रत्यक्ष हितकारक सेवा घडेल. 'ह्या दानाने वा कर्माने माझ्या राष्ट्राची काहीतरी प्रत्यक्ष सेवा घडत आहे ना?' ही कसोटी प्रत्येक व्रताच्या कर्मास वा दानास लावली की संपलें. तो व्रतविधि त्या कसोटीस अुतरला नाही तर तो साफ सोडून द्यावा नि त्याच काम्य वा निष्काम हेतूनें हिंदु राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा ज्यात घडेल अशा विधीनें ते व्रत सांग करावें. नराच्या प्रत्यक्ष सेवेहून म्हणजे राष्ट्राच्या प्रत्यक्ष सेवेहून नारायणाची सेवा करण्याचें योग्यतर साधन मनुष्याच्या हाती दुसरें कोणचेंही नसल्याने शास्त्रेंही नरासच नारायणाची अवतारार्ह विभूति मानीत असल्याने, त्या राष्ट्रसेवेने देव अितर कोणत्याही पूजनाहून अधिक संतुष्ट झालाच पाहिजे आणि ते ते काम्यफल त्या त्या सेवकाला पोचवीत असलाच पाहिजे. जर व्रताची पारलौकिक वा काम्य फलश्रुति सत्य असेल तर ! पण जरी क्वचित् तें पारलौकिक फल कल्पित ठरलें वा निष्फळें तरी देखील त्या व्रतार्थ केलेलीं अशी राष्ट्रसेवेची कर्मे वा दिलेली राष्ट्रार्थ दानें हीं अैहिक दृष्टीने तरी केव्हाही निष्फळ ठरणार नाहीत. कारण त्यांच्यायोगे प्रत्यक्षपणे आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या म्हणजेच हिंदुधर्माच्या हितास जें साहाय्य होअील तें अैहिक फळ तरी पदरांत पडेलच पडेल. त्या मानाने आत्म-शुद्धिही होअील; सद्धर्मही घडेल.

ह्या दोन सूत्रांची कसोटी प्रत्यक्ष व्रतास लावून दाखविणे अशा लेखात जरी असाध्य असले, तरी दिग्दर्शनापुरतें कसोटीवर व्रतें कशीं पारखावीं ह्याची काही अुदाहरणे देत आहोत.

– ३ –

ज्योतिर्गोलविषयक सारी पूजाअर्चा नि व्रतवैकल्यें साफ खोटीं असल्यामुळे आजच्या आज टाकून द्यावयास हवींत !

ग्रहणें — हें अशा टाकाअू धर्मविधीचें अेक अुत्तम अुदाहरण आहे. पूर्वी रानटी स्थितीत मनुष्याला ग्रहणाचे नियम माहीत नसत; तेव्हा आकाशात सूर्य वा चंद्र दिसता दिसता अवेळी नाहीसा होत चाललेला पाहून केवढे आश्चर्य नि भीति वाटत असेल ह्याची कल्पना आजही आपणांस सहज करता येअील. आकाशात अेकदम दोन सूर्य अेखाद्या दिवशी दिसू लागले तर आजही तशी भयविव्हल अधीरता आपल्यासही वाटल्यावाचून राहणार नाही. अैतिहासिक काळातही रानटी लोकांच्या ह्या भयाचे अनेक पुरावे सापडतात. अुदाहरणार्थ कोलंबसाविषयीं आख्याअिका पाहा. अमेरिकेतील मूळवासी रानटी लोकाना ग्रहण केव्हा येते ते वर्तविता येत नसे. यास्तव तें त्याना देवाच्या कोपाचेच अनियमित नि भीतिप्रद चिन्ह वाटे. कोलंबसाच्या लोकाना ग्रहणें आधी वर्तविता येत, त्यामुळे अमेरिकनास त्यानी भिवविलें, की जर

तुम्ही आम्हास शरण न याल तर आमचा देव येत्या अमुक दिवशी अमक्या वेळी आकाशातून सूर्यासही नाहीसा करील! त्या धमकावणीप्रमाणे नक्की त्याच वेळी सूर्य नाहीसा होऊ लागला—कारण तो ग्रहणाचा दिवस होता! घाबरलेले ते मूळ-वासीय कोलंबसास शरण येऊन 'देवाचा राग शांत करा!' म्हणून प्रार्थू लागले, कोलंबसाच्या लोकांनीही उःशाप दिला, की 'अमक्या वेळेस सूर्य परत देऊ' आणि बरोबर त्याच वेळी सूर्य आकाशात पुन्हा पूर्णपणे प्रकाशू लागला! ह्या साध्या भाकि-ताने त्या मूळवासीयांवर कोलंबसाच्या सैन्याच्या अद्भुत शक्तीचा केवढा परिणाम झाला असेल! ते अमेरिकन त्या नवागत लोकांस अजिंक्य असे 'राक्षसदूत' किंवा 'देवदूत' समजू लागल्यास त्यात काय नवल आहे! अशा रानटी अज्ञानाच्या काळी ग्रहणासरशी भयभीत होऊन त्या ईश्वरी कोपास पुण्यकृत्यांनी शांतविण्यास्तव लोक 'दे दान सुटे गिऱ्हाण' म्हणून आरडत नि दाने देत, स्नान करीत, ते सूर्याचे सुतक सुटताच कपडे धुऊन, झाडून, सारवून त्या संकटाच्या विटाळातून मुक्त होत, ते साहजिकच होते. कित्येक जाति बहुधा चेटकाने आपण ग्रहण लावतो असेही भास-वीत असाव्या आणि ते खरे वाटून त्यास दान देऊन, संतोषवून ग्रहण सोडवणें *अितरास भाग पडत असावें. राहुकेतु हे दैत्य, राक्षस, त्यांचे वंशज नि सगसोयरे* म्हणजेच गावाबाहेर राहणारे ते 'अुग्र', मांग, चेटके, गारुडी, महारप्रभृति चांडाल-वर्ग! म्हणून बहुधा तेच आरडत फिरण्याचीही वहिवाट पडली असावी. 'दे दान

मोरावळचाची वाटली यावर तुळशीपत्रे ठेवावी, चांडाळ, मांग महारास फाटकी वस्त्रे द्यावी, ब्राह्मणास दाने द्यावी, ग्रहणे लागता सुटता स्नान करावी, गायत्री जपजाप्य याचा धुमधडाका उडवावा !'

ग्रहणामुळे वातावरणात हवे ते फेरफार होत असले तरी ह्ये, वाटल्या वरण्यावर तुळशीपत्रे ठेवल्याने आतील लोणची पापड, मोरावळे यावरील अनिष्ट परिणाम टळतात, तेव्हा सृष्टिविज्ञानाचा नियम अजब खरा ! आणि जर हव्या-वरणीवर, शालीपेटणीवर तुळशीपत्रे ठेवल्याने ग्रहणाचे सकट टळते, तर त्या घरा-वरच तुळशीपत्राचा वुचका टाकून मोकळे का होऊ नये? म्हणजे मग घरातील कपडे आदि पदार्थावर प्रत्येकी तुळशीपत्र टाकणे नको ग्रहणात जेवल्यान हिंदु लाखांचेच आरोग्य तेवढे बिघडते असे दिसते कारण युरोप, अमेरिका, चीन, जपान सारे जग ग्रहणातून जेवतही असते आणि जगतही असते ! तिकडे कागच्याही भयकर मार्गी, —ग्रहणात पाणी प्याल्याने, कपडे न धुतल्याने, महारास वा ब्राह्मणास दान न दिल्याने, जपजाप्य न केल्याने ग्रहणानतर पडल्याचे फारस ऐकिवात नाही ! त्यांचे वायुमान निराळे, हिंदुस्थानचे वातावरण निराळे म्हणून पुन्हा अेखा भौतिक विज्ञानाच्या नावे थाप ठोकाल तर तुम्हास तीही सोय नाही कारण आधा अेकाच गावात घराला लागून असणाऱ्या घरांत नि पेठात हिंदुमुसलमान, ज्यू, ख्रिस्ती, पारशी जे राहातात त्यांपैकी तुळशीपत्राखालील लोणचे खाल्ले म्हणून तो जाला नि तुळशीपत्र नसलेल्या अेका बरणीतले लोणचे नि ताजा भात ग्रहणात जेवला तो तो अुठता तोच पाट फुगून मेला असे कधीही घडत नाही !

मनुस्मृतीत निषेध आहे, की, 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य स्नात ग्रस्त कदाचन। नोपसृष्ट न वारिस्थ न मध्यनभसो गतम्, ॥' (अ ४, ३७) अुगवताना, ग्रहण लागताना, सग्रास ग्रहणात, पाण्यात वा मध्यान्ही सूर्यास मुळी पाहूच नये ! आता या कोणत्याही अवस्थेत, आकाशात वा पाण्यातही जर सूर्याने पाहावयाचे नाही तर आम्ही त्यास पाहावे तरी कुठे ? विश्रांत की काय ! सूर्यविषयीची काही, प्रकारची वैज्ञानिक माहिती त्यातल्या त्यात जर केव्हा सुस्पष्टपणे निरीक्षिता येत असेल तर ती त्याच्या ग्रहणाच्या वेळीच होय अेवढ्यासाठी युरोपीय ज्योतिर्विद मोठ्या प्रयासाने हजारो मैलाचा प्रवास करून सूर्यग्रहण सग्रास असल निषेध

असावा. यासाठीच बहुधा या विमानवाहनांच्या युगातहि वाहन गाढवच पर्संत केलें असावें ! असल्या कार्यी कार्यवाह होण्याचें शहाणपण गाढवावाचून दुसऱ्या कोणात आढळणारें आहे !

ह्या संक्रांतीच्या पर्वकालात ' गाई-म्हशीचें दूध काढू नये; गवत तोडू नये आणि दात घासू नये ! ' तसल्या गदळ तोंडाने त्या पर्वाच्या स्तोत्राचे भपकारे सोडीत बसावें ! आणि सगळ्यात मुख्य गोष्ट म्हणजे दानें द्यावी — ब्राह्मणांस दाने द्यावीं ! -तीं म्हणजे लोकरीची वस्त्रें, तूप, भूमि, गाय आणि सुवर्ण ! आमच्या खेड्यातील वाळंभटाला हें तूप, गाय नि सुवर्ण दिले, की पृथ्वी नि सूर्य ह्यांच्या त्या गतिस्थिति यथावत् होऊन मकरसंक्रमणाची सुखप्रसूति होईल. पण जर तेवढ्यात यजमानाने दात घासले किंवा वाळंभटाला तूप मिळाले नाही तर — तर काय ! तर तें मकरसंक्रमण खाड्कन ठेचाळेल; सूर्य, पृथ्वी, ब्रह्मांड ठिकाणच्या ठिकाणी थांबेल !

आणि ' ह्या संक्रांतीच्या कृपेने पश्चिम दिशेचे लोक सुखी होतील आणि पूर्व दिशेवर तिच्या रोषाने संकटें येतील; त्या लोकांची दुर्दशा होईल ! ' तें ठीकच आहे ! कारण पूर्व दिशेचे हे विचारे हिंदु त्यातल्या त्यात तिची पूजाअर्चा करतात; तिचीं स्तोत्रें गातात; तिच्या नांवाने दानें देतात; तिचा सारखा बडेजाव ठेवून थरथर कापत असतात म्हणून त्यांच्यावरच ती संक्रांत यावी हें साहजिकच आहे ! पश्चिमेचे लोक जरी तिला दमडीचा धूपही वर्षा जाळीत नाहीत, तिच्या व्रताची टर उडवून तिच्या पर्वकाळात दूध पितात, मास खातात, दारू झोकतात, दमडीचें दान देत नाहीत, दात घासतात तरी त्यांचे दात कधीच कुणी पाडीत नाही, संक्रात पाडते दात ' पूर्वेकडच्या ' लोकांचे — म्हणजेच हिंदूंचे ! . कारण पश्चिमेकडे वक्र दृष्टीने पाहण्याची संक्रांतीची छातीच नाही. त्या पश्चिमेच्या वाटेस जाताच गाठ पडणार मशीनगनशी, तोफांशी, वेडराशी, बाँबशी ? म्हणून आज शतकोंशतकें संकात त्यांचे काही अेक वाकडे करीत नाही आणि शतकोशतकें ह्या हिंदुस्थानच्या उरावर जी ती बसली आहे ती उठता उठत नाही ! ह्यावरूनही संसारांत प्रत्यक्ष-

आमच्या आंग्लांच्या-साम्राज्यावर तो मुळीच अुगवत नाही! पण मग कोणाच मावळत नाही कोणाच्या साम्राज्यावर? ज्यांनी त्याला युगायुगांतून अेकदाही अर्घ्य दिले नाहीत, गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्कारावाचूनही ज्यांचे स्नायु पोलादी, मनगटे वज्रमुष्टि, भर सूर्यग्रहणात जेवणारे, सूर्यवंशाचे अुच्छेदक, राहूचे नि केतूचे वेदवाह्य साथीदार त्यांच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाही! प्राचीन सूर्योपासक बाबिलोन मिश्र मिसर सोडा ते आज झालेले आहेत नामशेषच! पण आजही ज्या दोनच राष्ट्रे सूर्योपासक आहेत तीं पारस नि भारत, त्यांच्याच राष्ट्रावर आ... राज्य आहे निरीश्वरांच्या अेकछत्री काळ्याकभिन्न रात्रीचे! व्रतविधीने सूर्य प्रसन्न... नाही–व्रतविधित्यागाने सूर्य रागावत नाही, याचे याहून अुत्कृष्ट प्रत्यक्ष प्रमा...